Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 13 (1998)

Artikel: Historia, lungatg e cultura
Autor: Maissen, Alfons
DOI: https://doi.org/10.5169/seals-858963

Nutzungsbedingungen
Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Mehr erfahren

Conditions d'utilisation
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. En savoir plus

Terms of use
The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. Find out more

Download PDF: 20.03.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, https://www.e-periodica.ch

ROMANICA RÆTICA 13

Historia, lungatg e cultura

Alfons Maissen

ROMANICA RÆTICA

Forschungen zum rätoromanischen Sprachraum

Scrutaziun da l'intschess rumantsch

Herausgegeben von der

Edì da la

Societad Retorumantscha
Institut dal Dicziunari
Rumantsch Grischun

Band 13

Tom 13

A Lelja ed a nossas feglias Giuanna, Anna Pia e Christiana

Historia, lungatg e cultura

Contribuziuns arisguard historia, cant, usits, mistregn, lungatg, litteratura e cultura dil mund romontsch

Alfons Maissen

La Societad Retorumantscha engrazia allas suandontas instituziuns e persunas privatas per lur contribuziun generusa a quest'ovra:

Instituziuns

- Banca Cantunala Grischuna, Cuera
- Cantun Grischun
- Cerchel cultural Laax
- Ems-Chemie, Domat
- Fondo Cadonau, Flem
- Fundaziun Jacques Bischofberger, Cuera
- Lia Rumantscha, Cuera
- Marcau da Glion
- Migros-Genossenschafts-Bund, Turitg
- Museum Regiunal Surselva, Glion
- NOK Glion
- Ovras Electricas Sursilvanas, Glion
- Pro Helvetia, Turitg
- Quarta Lingua, Zollikon
- Romania, Trun
- Vischnaunca burgheisa da Glion
- Vischnaunca da Breil
- Vischnaunca da Sumvitg

Privats

- Dr. Ruedi e Marianne Büeler, Cuera
- Dr. Donat Cadruvi, Glion
- Gion Giusep Cahannes, Laax
- Judith Cahannes, Laax
- Merens Cahannes, Dardin/Cuera
- Giuanna Egger-Maissen, Sambeek/Hollanda
- Maria Haefeli-Cahannes, Laax
- Dr. Alfons Maissen, Cuera
- Dr. Anna-Pia Maissen, Turitg
- Tarcisi Maissen, resgia e scrinaria, Trun
- Eugenia Mätzler-Cahannes, Sogn Gagl
- Christiana Schumacher-Maissen, Parpan
- Dr. Pius Tomaschett, Trun

© 1998 Societad Retorumantscha, Cuira
Cumposiziun: Alexa Pelican-Arquisch, Institut DRG, Cuira
Stampa: Engadin Press, Samedan
2ª ediziun: 300 exemplars
ISBN 3-906680-29-13

Pream da l'editura

Davo cha'l vicepresident da la Società Retorumantscha, il dr. Arnold Spescha, vaiva lantschà l'idea d'edir duos toms cumplessivs cullas lavuors dal professer Alfons Maissen, ans vaina chattats per üna prüma discussiun a la Tschaleria a Cuoira. L'autur, cuort avant ils novanta, frais-ch e cler da spiert, plain ideas e plans, ha subit beneventà l'idea e dit ch'el as metta jent vi da la lavur. Sia reacziun nun ha muossà il minder stizi da resalvas o da stramantamaint in vista a l'incumbenza bainischem vasta. Al cuntrari, l'impressiun chi s'ha gnü da sia reacziun es statta quella da schlantsch giuvenil e plaschair in vista ad üna nouva incumbenza. Be ils ögliers, cun lur vaiders chi ingrondischan l'ögl a verer in fatscha, traivan adimmaint l'età da l'interlocutur.

Ün bun temp plü tard, in occasiun da seis novantavel anniversari, ha la televisiun rumantscha emiss ün purtret dal giubilar. Listessa impreschiun. La scena da l'hom chi fa sa cuorsa da minchadi in üert e chi's stenda as tgnond vi dal rom d'ün bös-ch da frütta, resta impressa e tradischa il listess schlantsch vital sco sia reacziun interprendenta e frais-cha invers l'ediziun dals toms cumplessivs.

Uossa suna pronts pella stampa. I dan spazi a l'operusità d'ün scienzià chi cumbina la facultà da ramassader e da raquintader in ün möd tuot special. I s'inscuntra ad ün ramassader paschiunà cun ün nas fin per quai chi'd es specific e caracteristic, ad ün interpret chi ha la facultà da trar parallelas e da chattar connexs zoppats, ad ün etnolog-filolog-istoricist chi sa formular da möd cha lecturas e lectuors as saintan portats da la tematica e tilla pon viver grazcha al dun dal raquintader da dar atmosfera a las chosas.

Da giuven student ha il suottascrit let cun paschiun la dissertaziun dad Alfons Maissen, dedichada al muond da la lavur cul lain ed in lain.[1] Uossa, legiond passadas dals texts dedichats a l'istorgia, al chant, ad üsanzas, a la lavur da mansterans, a persunalitats da poets, scriptuors e musicists, passadas da texts litterars e paginas da diari, as sainta'l algordà al möd da descriver ün pa portà chi dà fascinaziun al text da la dissertaziun ed a listess temp as renda'l quint co cha l'interess tematic da l'autur s'ha schladà ad ün schladar cul ir dals ons e cun quai eir ils chavazzins e las pussibiltats d'interpretaziun.

---

[1] ALFONS MAISSEN: *Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch Bünden.* Die sachlichen Grundlagen einer Berufssprache, Romanica Helvetica 17, Genève und Erlenbach-Zürich, 1943.

Per lecturas e lectuors chi han interess per istorgia e cultura saran ils duos toms 13 e 14 da la Romanica Raetica üna funtana d'algords, da scuviertas e da plaschair.

La Società Retorumantscha s'allegra da pudair racumandar ils duos toms al public.

In nom da la Società Retorumantscha

dr. Jachen Curdin Arquint, president

In plaid sin via per la secunda ediziun

Anno 1998 ha la Societad Retorumantscha ediu ils dus toms 13 e 14 dalla retscha Romanica Raetica cun las lavurs da professer dr. Alfons Maissen ed ella ha recumandau cun perschuasiun da cumprar ils dus cudischs. Cun grond plascher astga ella constatar uss che las ovras han giu in bien esit ed ein stadas exaustas enteifer cuort temps. L'editura gratulescha a Alfons Maissen per quei success e selegra cun el. Damai che numerusas persunas lessan aunc cumprar ils dus cudischs, ei la Societad Retorumantscha sedecidida da far ina secunda ediziun. Ella ei perschuadida ch'ils dus toms – ch'appartegnan allas publicaziuns impurtontas ed interessantas davart lungatg e cultura da nies cantun – vegnan aunc a far plascher e cuorturiala a bia lecturas e lecturs.

En num dalla Societad Retorumantscha

Cristian Collenberg, president

La secunda ediziun han susteniu:

aurax ag Glion
Lia Rumantscha
Lienhard-Hunger Stiftung
Maissen SA Trun
SAGW Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften

Historia, lungatg e cultura

Contribuziuns arisguard historia, cant, usits, mistregn, lungatg, litteratura e cultura dil mund romontsch

Cuntegn

Avon ch'entscheiver ... 9

Historia

1. Quei e tschei de Glion e della Foppa 15
2. Glion e la Foppa d'antruras e ded ozilgi 55

Cant

3. Il resvegl della canzun populara romontscha 99
4. Nies cant e nos componists 133
5. Rimnada e publicaziun de canzuns popularas romontschas 147

Usits

6. Barets u baras pintgas 155
7. Ils treis sogns retgs 167
8. La tiba e sia muntada 191

Mistregn

9. Romontsch e mistregn 221
10. Enzacons patratgs arisguard il mistregn 225
11. Historia dell'explotaziun de fier a Punteglias sur Trun 247
12. Il Museum 'Casa Carniec' a Glion 261
13. Co nos vegls meisters baghegiavan 279

Poets, scribents e musicists

14. Flurin Camathias 289
15. Sur Gion Battesta Sialm 317
16. Dr. Aluis Tuor, miedi districtual a Glion 1873–1939 335
17. Hans Erni, il campiun della canzun romontscha 355
18. Nadal e Bianmàn an Val Schons 365
19. La famiglia Danton 375
20. Prof. Augustin Maissen en survetsch dil lungatg romontsch 387

Ulteriuras persunalitads

21. Christianus Caminada, uestg de Cuera 413
22. Sur prof. dr. Gion Cahannes 423
23. Dr. Adolf Ribi 501

Litteratura

24. Igl Ischi – Annada 50 – Ediziun festiva, 1964 509
25. Emprovas rimadas – Il casti striunau 525
26. Versiuns romontschas de canzuns per chors 533

Diaris

27. Diaris 1944–1994 579
28. Staziuns de mia veta 595

Registers

Bibliografia 623
Register dellas materias, dils loghens e dellas persunas 629
Fotografias, desegns e scartiras 637

Avon ch'entscheiver ...

Zaco entscheiva tut! – In bi gi, ei po esser stau igl atun 1993, splunta dr. *Arnold Spescha* alla porta, exprimend in'idea, in giavisch tuttavia extraordinari. Jeu dueigi sespruar de rimnar e preparar per la stampa ina partida scartiras stadas screttas avon quater, tschun e treis decennis, contribuziuns oz per part emblidadas e starschadas. Quellas lavurs savessien vegnir reedidas en moda complessiva dalla *Societad Retoromontscha* (SRR) ell'enconuschenta retscha *Romanica Raetica*. La suprastonza cul president dr. *Jachen C. Arquint* han legreivlamein decidiu de far quei.

Dall'entschatta enneu ein dus cudischs stai previ, in en viarva romontscha, l'auter en lungatg tudestg, denton adina culla tematica de fatgs sursilvans, linguistics e culturals.

Las contribuziuns de quest numer 13 plaidan per sesezzas. Ellas ein vegnidas screttas per part avon in miez tschentaner, carschidas neuado d'in patertgar different, sefatgas sin fundaments d'auters principis metodics, d'autras tenutas scientificas. Denton san parts apparentamein antiquadas, zacu pli tard catschar novas ragischs. E sche certs cuntegns paressen sbagliai ed adumbattens, restass il lungatg da lezzas uras applicaus d'in cert interess. Emblidar astgein nus segiramein buc che biaras caussas cun lur nums e metodas de lavur, nudadas e fermadas avon 50 e 70 onns, fussen oz buca pli contonschiblas.

Las lavurs en quei tom 13 pertuccan la historia locala, descripziuns d'enzacons usits per part gia sestezs, l'illustraziun originala ei in gudogn considerabel. In auter impurtont sectur cultural representan ils capetels sur de canzuns popularas, religiusas e profanas. Dapi varga 300 onns sefan veseivels fastitgs co quei moviment cantic ha saviu entusiasmar ed unir nies pievel. En medema direcziun, denton cun tut autras premissas d'origins e svilups, han nos chors virils, mischedai, de baselgia e d'affons luvrau. Poets, componists, translataders, dirigents, cantadurs ein seuni cheu ed han scaffiu cheutras in'impurtonta cuminonza culturala.

In niev aspect porschan ils studis dellas caussas. Senza quellas e lur nums a dies va negin gitg per las vias. Ils uaffens fan vegnir endamen ils mistergners, ils indrezs umens inventivs, luvrers cun tgau e manutta, seigien quels ord las retschas de purs e signurs, mistergners e vitturins, ord las biaras autras professiuns tochen alla impurtonta massera e mumma de casa. Il lungatg puril e cunzun quel dils mistergners ein suttaposts ad auters svilups, ad autras reglas.

Litterarmein vegnan presentai, plitost casualmein, plirs impurtonts representants della poesia e prosa, dasperas umens della scienzia linguistica e de veglias tradiziuns en tiara romontscha.

Ina gruppa tut aparti formeschan sempels umens de verva locala, umens dil pievel che tonschan surura per la plema e descrivan en lur moda meisterila fatgs ed experienzas de lur vetas. Pli professionals ein gia ils poets populars senza sezs haver formau ina stirpa exclusiva. Cun lur products poetics han els adina puspei teniu cauld ils contacts cul pievel, oralmein, en gasettas, annuaris, era cun atgnas ediziuns. Enzacons passus ord ils extendi Diaris 1944–1994 laian percorscher acziuns continuadas tras in miez tschentaner d'in um della libertad e dell'independenza. La contribuziun finala *Staziuns de mia veta* – schegie fatgas cun certa retenientscha – san augmentar en lur detagls la capientscha dil cudisch.

In bughetg personal representan las numerusas versiuns de texts poetics sut notas de partituras de cant. Il stausch per talas lavurs deriva dals enconuschents dirigents dil *Chor Ligia Grischa* gia d'avon 50 onns. Tal'occupaziun includa e tanghescha logicamein fatgs formals della poesia e pon haver menau igl autur sin vias che survargan sias pusseivladads e competenzas.

Far in cudisch ei era caussa tehnica e quella lavur entscheiva gia culla preparaziun e fixaziun de manuscrets e cunzun culla redeivla lavur de metter en pagina. Il davos sforzs de stampaziun para a nus sco de metter legreivel uvierchel sin in vischi tgemblaus da stenta spirtala.

La vasta practica de copiaturas e de disposiziuns paginalas culs pli rufinai indrezs ha la secretaria dil DRG, dunna *Alexa Pelican-Arquisch* prestau cun gronda premura e savida. La survesta e direcziun dell'ediziun, deliberaziuns e contacts cun las stampas, ei stada els mauns dil cauredactur dil DRG, dr. *Felix Giger*. Cun mia feglia dr. *Anna Pia Maissen*, historiografa, han giu liug frequentas discussiuns en caussa. Cordial engraziament per la repassada dils manuscrets e las correcturas dellas artgas. Sustegn continuau davart mia dunna *Lelja* ha dau curascha de scavar en scartiras dagitg emblidadas.

E la finala! – il bien patratg, consentiment, continuau agid ed encuraschament davart mes collegas, president e vicepresident della Societad Retoromontscha. Senza lur intervenziuns fuss quella ediziun mai stada pusseivla. Per quella favur collegiala descha a rectur *Jachen C. Arquint* ed a prof. *Arnold Spescha* miu pli cordial engraziament.

Cuera, primavera 1997 Alfons Maissen

Historia, aspects de cuntrada, cultura, lungatg e mistregn

a Glion ed ella Foppa

1. Quei e tschei de Glion e della Foppa
2. Glion e la Foppa d'antruras e ded ozilgi

1. Quei e tschei de Glion e della Foppa

(En: Annalas 53, 1939, 88–121)

Quella lavur ei carschida d'in referat a Cuera el ravugl della SRR, dumandaus dal pres., cuss. guv. dr. Robert Ganzoni. – «Quei e tschei...» lai percorscher ch'ei va buca mo per historia pura, mobein era per svilups edificials, per la formaziun della cuntrada della Foppa en connex culla gigantica bova prehistorica dil Crap de Flem. Interessantas ein las formulaziuns beinvulentas, savens entusiastas de vegls cronists che vegnan a plaid. – Per las parts spirontamein historicas ein stadas impurtontas las duas lavurs dagl anteriur professer alla scola cantonala, Fridolin Purtscher: Die Gerichtsgemeinde zu Ilanz und in der Grub, 1922, e: Studien zur Geschichte des Vorderrheintals im Mittelalter. – Per part ein sias scartiras vegnidas dadas plaid per plaid. Mo era la versiun ha giu ses crutschs.

Sur la geologia de quella interessantissima cuntrada della Foppa, la bova e la cavorgia della Ruinaulta dat ei adina puspei novas lavurs tochen sil gi ded oz. La basa nunballucconta ha igl enconuschent geolog de reputaziun internazionala Albert Heim, 1849–1937, giu dau cun sia lavur: Der alte Bergsturz von Flims, Berna 1883. D'impurtonza practica ei stada sia lavur: Geologisches Gutachten über das Projekt Rheinlinie der Bündner-Oberländer-Bahn, 1898, tenor la quala ils pioniers han giu la curascha de baghegiar la viafier retica tras ils sbuaus della bova. (Mira era Radioscola I, 7, 8–16, cun indicaziuns bibliograficas. RS da Martin Bundi, 1959).

Il viandont che passa per il stradun da Cuera e Panaduz neuasi sur Versomi a Glion stat en in cert liug de siu viadi surstaus e pleins de smarvegls eri. El ha numnadamein surventschiu, vegnend si dalla Punt aulta de Versomi, il cuolm, il *Bärgli*, sco ils de Valendau numnan el. Tgei pomai ei schabegiau tut anetgamein, pudessen ins dir! Suenter stentus e liung viadi atras uauls e gagliardas galerias, per costas ad ina vallada spir cavorgias e rempars che tschuncan e midan pass per pass cuntrada e vesta, sepresenta al pelegrin tuttenina ina stupenta vallada libra e largia cun aspect final maiestus dils cuolms da Breil e dil Pez Mundeun.

In secund viandont pren per sia cuorsa la via tras il stgir uaul de Flem dil temps miez ed arriva patgificamein ora sin liber

terren de Lags. Puspei retegn immediata attenziun siu pass sigl ault a Staderas. Sco il mat de cuolm che reiva per l'emprema gada tochen sil fil de sia spunda e che vesa tuttenina in niev univers da tschella vart de siu spundiv patern, in mund mai s'imaginaus en sia fantasia giuvenila viva, less el s'exclamar: Ti, bab, neu e miri, cheu ei aunc in auter mund! Pia puspei in grondius aspect nunspetgau. Passond per la via ils loghens historics de Saissafratga e dil *Marcau* dils libers de Lags, arrivein nus viasi sigl ault de sogn Bistgaun, e sch'ins numna alla moderna quei crest pervia de sia fuorma de piramida *Kugelhopf* ei la vesta perquei tuttina buca meins biala! Pli ch'il viandont avonza sin sia senda e pli che la vallada della Foppa serasa e s'extenda, laschond dafertontier svanir il splendus Pez Aul cul Regina ed auters de ses vasals lumnezians. Els han aunc avon cuort mument salidau a Staderas il viandont en tutta lur grondezia muntagnarda. Ed ussa, els carauns dils dus Fletgs ni tuttavia giu dil Crap Clavunz setschenta cun tutta vehemenza nies Pez Mundeun sco plantaus el horizont survend da fetgapei alla vallada da vart meridional-occidentala. Davos siu lad dies ein gia svani tut ils *perpetens* de neiv che vidavon carmalavan l'egliada digl aspectatur. Sia posiziun de *cuolm da miez* sco sch'el en sias marveglias less tonscher viado cun tgau e nas el vit e piars, dat ad el il num d'in dils pli remarcabels *miravals* dellas *Alps* insumma. Ed al pei de quei vegl guardian stat en perfetg schurmetg e ruaus *Glion*, il vegl *Iliande* dals tschentaners vargai.

Il tierz viadi fan dus leghers cavaliers dil temps da nos castials. Els cavalcheschan della Cadi neuagiu per la *Vuia de Strada* a Breil. Sigl ault de Flanz sur Vuorz descendan els da lur tgulis per far in paus e contemplar lur cuntrada. Da quei grep ed era dal Munt sogn Gieri, lur liug de destinaziun, vesan els la gita Pezza dil Signina che siara la vallada a vart orientala. Il fil dil Signina, mulaus sco la spada dils cavaliers, e sia pezza gagliarda sco lur spuretgs cavals, ein ils vers simbols dils dus castellans. Quella impressiun vegn alzada dil Pez Fess che culmina igl artg della cadeina cun sia forsch e zaunga della quala il bratsch dretg, *il nausch*, smanatscha, ed *il bien*, da vart seniastra della fessa profunda, benedescha la tiara.

In quart viadi ord la Lumnezia sur sogn Carli ni tras la *stretga de Porclas* completescha il quader greppus della cuntrada benedida della Foppa. II *Vorab* culla *Muota* de Ladir e siu immens spazi, quasi geometricamein confinaus da neiv perpetna (Bündnerbergfirn), gia admiraus avon tschentaners da *Sererhard* per ina miracla della natira, ferma la vallada silla vart septentrionala. E talas miraclas della natira presentan tschiens viadis e postets sigl ur della gronda vanaun della Foppa, da tut ils vitgs postai en rudi sigl ault: dal *Pez Mundeun,* sco dalla *Mutta da Falera,* e giu da *Tgiern* ni *Giera,* sco ils da Valendau numnan in toc dil spazi planiv seniester dil Plaun dil Crap Sevgein.

Tschinclada en da tonta greppa e formada da dus impurtonts flums, dil *Glogn* e dil *Rein,* schai la Foppa cun siu tschupi de vitgs ed uclauns sco en in veritabel *priel,* ni sco ser Darms s'exprima en in priedi salvaus a Glion la dumengia suenter il barschament de 1893: che las vitrontas colonnas de fiug rumpevien siadora ed illuminavien la gronda *sala naturala* della Foppa sco da clar gi. Ed el dretganghel occidental che vegn formaus dil Glogn e dil Rein, al pei dil Pez Mundeun, stattan ils treis *Glions* da tschels onns.

Onsum il Plaun de Quadras a sogn Martin stat aunc oz per davosa regurdientscha veseivla dell'emprema dimora dils de Glion la venerabla baselgetta solitaria de sogn Martin. Plinengiu sesanfla la secunda colonia de nos perdavons: *Glion-sut* da pli baul, il marcau vegl, il schinumnau *Städtle* cun sias aultas tuors e ses casaments signerils. Da l'autra vart dil Rein sesanfla la tiarza squadra ch'existeva gia baul el temps-miez culla caplutta de Sontga Clau sper punt e sper il pass dil Lucmagn. Sper quels Glions historics ei els davos 100 onns carschiu ord il plaun della riva dretga dil Rein sco tons bulius in *quart* Glion. Ferton che la veglia colonia si Quadras ei svanida dil tut, ligia ussa quella part moderna il Marcau cun Sontgaclau. Pli e pli dominescha il niev quartier per centrum de traffic cun posta e staziun. Pia gnanc in liug fortificau e centrum de cuntrada de pli baul ha pudiu mantener sia fixa posiziun a traviers ils tschentaners. Ina part svanescha, l'autra crescha, e la carschen e la digren, il progress ed il regress constructiv cunzun, ein in gest portret dil spért scaffider dellas generaziuns antecedentas.

Nus havessen bunamein tschaffen de far ussa sco tons tractats filosofics dil temps-miez, numnadamein de retroceder en pass gigants viasi els origins dils emprems habitonts dil paradis! Gie aunc pli garmadia fuss nossa mira, numnadamein d'empruar de dar in'idea della plauna formaziun dellas *Alps* insumma e della *Foppa* en special, la quala ei lura daventada schi migeivla e fritgeivla avdonza, gie veramein in parvis per ils emprems habitonts de nossa Patria tochen sil di ded oz!

Nossas alps che s'extendan en in grond rudi naven dallas planiras dil Rodan e dil Po, pia dalla Mar adriatica tochen alla Mar ligura valan lunsch ora per la pli biala muntogna dil mund. Il tscherchel dadens mesira naven da sias duas mars ch'el combina 750 km ed il tscherchel exteriur, che ligia Vienna e Marseglia buca meins che 1300 km. Il spazi de quei artg triumfal dellas *Alps* cuvress silmeins tschun Svizras. Quei grond tscherchel montagnard ei seformaus duront la sfreidaziun della rucla buglienta dil mund. La crusta ch'ei sesferdada pli spert, ferton ch'igl intern resta buglients, vegn memia gronda. Aschia rumpa la crusta viaden, fa fauldas ina en l'autra ed ina sur l'autra, gest sco in vestgiu ch'ei tagliaus pli gronds che la taglia sto better fauldas sin tuts mauns. Che il giug dellas forzas elementaras ha gest bess las fauldas e rubalgias de greppa en questa cuntrada, po esser per noss'opiniun in schabetg gest sco la schluppadira d'in truffel ni meil cotg, resultats de fleivla constituziun en in cert liug dil corpus. Quei grond massiv greppus dellas *Alps* stuein nus denton s'imaginar en quei temps prehistoric tut differents ded ozildi. Quella massa stuschada ensemen crusta sin crusta, da dretg e da seniester, haveva ina altezia de cerca 30 km. En quei mument entscheiva denton immediat la destrucziun e la decomposiziun della massa complessiva. La lavur continuada da neivs, purginas e plievgias, glatschers e flums duront milliuns ded onns, ha purtau naven bia depli della massa che quei che nus vesein oz aunc en fuorma da cuolms e vals. Las *Alps* en lur aspect hodiern, cun nundumbreivlas valladas, flums ed uals e tontas autras bellezias della natira, ein mo ina ruina pli; denton ina ruina bia pli biala ed avdonza pli emperneivla che quei ch'il baghetg original d'avon tons milliuns onns havess saviu porscher a nus.

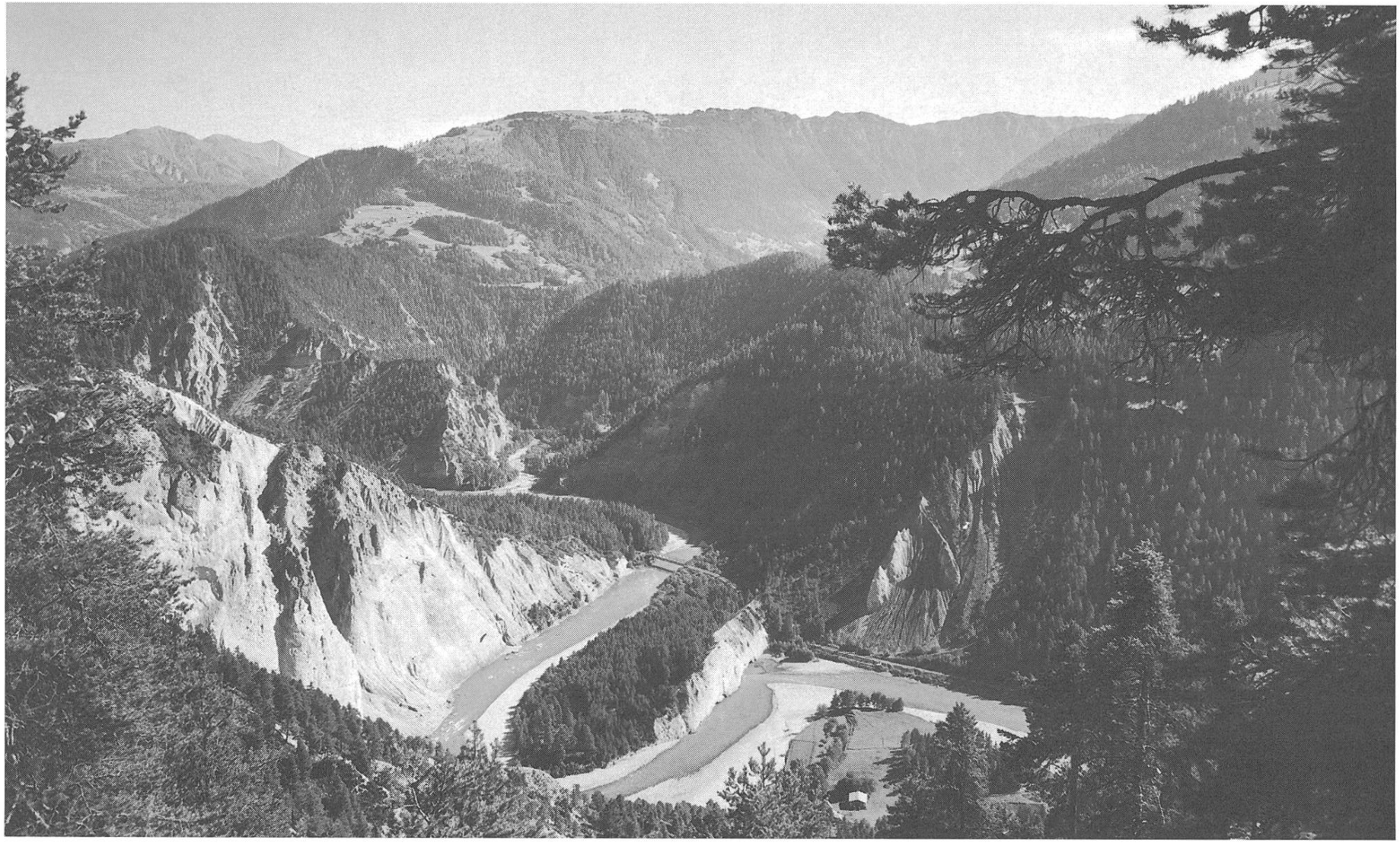

Quei grondius maletg representa la Cavorgia dil Rein admirada da Con. Giubass, circa 2 km sut la staziun de Versomi, sesanfla la famusa serpentina dil Rein, la *Stierta gronda*, u sco'ls de Valendau e Versomi numnan, *Krummwag*. Davontier vesein nus in toc della *Isla Casti*, da tschella vart dil Rein la lingia della Viafier retica che va tras il crest centrau.

E gest enamiez la pli interessanta muntogna dil mund, ellas *Alps* stat il Grischun cun sias 150 valladas e nundumbreivels vallets, pass e 600 lags alpins; ed enamiez quel: las valladas dil Rein ed enamiez la vallada renana gest a mesa via denter Mustér e Cuera stat la *Foppa*, ed ella Foppa, dad omisduas varts d'in flum, renomaus per sia historia, stat igl *emprem* marcau sillas rivas dil Rein, il pli *ault* marcau dell'Europa ed il *sulet* marcau *romontsch* sin tiara!

La val longhitudinala dil Rein anteriur era ad in cert temps prehistoric sco tut las autras vals bia pli aulta, circa sco la Giadina ded oz. En quei stadi dell'erosiun formavan las terrassas de Sursaissa, Flond, Breil, Ladir, dil Crap Sevgein etc., e per la Lumnezia tut las terrassas dils vitgs ded oz il *funs* della val. Quella *valaulta* era stada formada e stuschada rodunda dils glatschers viandonts dil temps glacial. All'epoca glaciala p.ex. era il glatscher a *Glion* 1000 m aults e tunscheva della val dil Rein giuadora tochen als confins svizzers. Nossas muntognas pli bassas, sco il Pez Mundeun p.ex., eran sut glatsch perpeten dil tuttafatg e vegnidas muladas giu rodundas dil glatscher ambulont. Sulettamein la pli aulta pezza cuchegiava quiet e spuretg ord la massa de glatsch. Aunc oz vargan gie mo ils de treimelli cun lur tgaus ord ils glatschers. Era els ein ussa mo ina ruina pli dils glatschers dil temps della glaciaziun. Digl imposant vestgiu patriarcal ein pia restadas mo scrottas che survevschan da servietta e culier alv als pli aults cuolms. En loghens ei il culier cumplets, en auters gia memia stretgs per tonscher entirs ed entratgs entuorn culiez.

Tschessond tec a tec il glatscher el decuors de nundumbreivels onns prehistorics, secatscha il Rein sco de cavar cun zappa e zappun adina pli e plinensi en nossa val, magliond naven il material che ils glatschers tschessonts, bovas e scheltiras mettan en costas per via. Sin quella moda eis el arrivaus tochen sil funs fluvial ded oz. Dapertut nua che las vals lateralas sbuccan ella val principala, sefuorma ina foppetta derasada cun glera, sablun e crappa, pia ina specia de delta. Fetg exprimius ei quei delta dil Glogn a Glion. El, cun sia aua gronda e greva, ha gidau grondamein a slargar il Priel la Foppa. El ha pli baul probabel schizun stuschau il letg dil Rein vi encunter Flem e

gidau a formar quella terrassa e forsa schizun sutminau en ina moda ils cuolms de Flem ed aschia lu per part caschunau la bova gronda dil Crap de Flem.

E gest quella bova prehistorica ha giu el decuors dil temps la pli gronda muntada per la fuorma definitiva dil Priel la Foppa, ed en consequenza era per il svilup de Glion sco liug central sper il stradun dil Lucmagn el liug della reuniun de Glogn e Rein e l'embuortgadira dil stradun viers il Cuolmval e sogn Bernardin!

Quella massa curdonta, in grep melli gadas pli gronds che la bova historica de Goldau, ha stupau il vau dil Rein, il qual fuorma da leudenvi per ditg in lag, il *Lag la Foppa,* che tunscheva tochen Trun e steva all'altezia dellas terrassettas de Plaun Maria, Sogn Martin e dil Plaun Bargias si Sevgein. Quei lag cun ses dutgs entronts da tuttas varts, formond ils sura numnai plauns de delta, ha lu bein dau la davosa politura e rodundau ils cantuns malneidis de quella gronda *sala naturala* della Foppa. Negliu ha ina bova giu talas dimensiuns e dau alla vallada talmein singulara caracteristica sco la bova de Flem. La surfatscha della bova mesira 40 km^2 e la massa curdada corrispunda a 12 km^3. L'altezia ei de 600 m e la cavorgia ch'il Rein anteriur ha rut tras ei de 400 m profunditad.

Mo plaun a plaun ha il Rein lu tuttina sfunsau ina extrada e quei leu nua ch'il mir della bova era il pli bass e fleivels. Pli ch'el sfunsa siu vau e pli ch'il Lag la Foppa tschessa e gia avon biars dis ed onns eis el svanius dil tut senza ch'olma viva hagi viu enzacura quei grondius lag. E cavond il Rein siu vau empau pli dretg che quei ch'el era currius pli baul, formescha el l'admirabla cavorgia de Valendau e Versomi. Igl Uaul grond de Flem, Versomi e Valendau stattan sigl intschess dil sbuau che tschunca il liber cuors della vallada. Da vegl enneu veva quei rempar fermau las relaziuns della part sura cun las valladas da tschella vart della bova. Aschia ha la Foppa formau per ditg in centrum independent cun relaziuns tut specialas. Perfin il clima vala per agens ed aparti buns, per part caschunaus dalla bova prehistorica, che retegn e calmescha l'aura sut.

Igl ei bein singular e remarcabel ch'ins sto per arrivar giu Cuera da Glion anora igl emprem sesalzar silla vart da Flem sin

1100 m, e silla vart da Versomi sin 940 m, ferton che Glion ei cun 700 m s.m. il pli bass liug della Surselva. Igl ei bein era interessant che la via meina per ira della val giuadora quasi pli ad ault che quei che Mustér stat. Pér la viafier Retica ha surventschiu la cavorgia e quei pér 20 onns suenter che la Via Panaduz-Glion ha giu tagliau la costa della prigulusa cavorgia dil Rein anteriur igl onn 1881.

Igl origin de Glion cun siu contuorn schi fritgeivel e migeivel sto senza dubi tonscher si els temps vegls, dils quals ni plema ni pergameina san dar oz novas e sclariment. Ei fuss van de vuler pretender enzatgei segir ord ils viriveris de pievels ch'ein secasai cheu el decuors dils 4000 onns che nossa Foppa ei senza dubi populada. Excavaziuns han bein sclariu empau il stgir, e bein enqual segir sclariment sper quel de fossas e colonias messas alla glisch, dattan senza dubi mussaments dil lungatg. Cun agid dad omisduas scienzias, quella della prehistoria e dil lungatg, san ins constatar il sequent concernent il moviment de pievels el Grischun ed en special per la part della Surselva e la Foppa. Ei constat che las Alps reticas han survegniu entuorn 400 avon Christus ina gronda zuola de pievels veneto-illirics, quei fuss in pievel immigraus dil maneivel orient entuorn la mar Adriatica. Cun agid de novas excavaziuns semegliontas alla recenta de Crestaulta a Surin speran ins de lura saver constatar per franc ina secasada da pievels illirics en nossa cuntrada gia 1200 onns avon Christus. En Surselva ed entuorn Cuera sesanflan 15 avon Christus secund ina inscripziun scoi para ils Vennonets. El Tessin vivevan ils Lepontins. Ei para, ch'ina frastga dils Lepontins hagi bandunau baul sia tiara e seigi setratga sur *Greina* e *Diesrut* en Lumnezia e da leu ella Foppa ed en Surselva gest sco'ls eran secasai ellas duas valladas talianas grischunas de Mesauc e Calanca. Fatgs de lungatg comprovan quella hipotesa tschentada epi refutada pliras gadas da historiografs. Il num della val *Lumnezia* vegn declaraus ed identificaus cul num *Lepontia*, la tiara dils Lepontins.

Pia cura che ils Romans han conquistau ils Rets 15 avon Christus e romontschau nossa tiara, era la Foppa segiramein pulit populada e nies *Glion* existeva e flureva senza dubi al pei dil Pez Mundeun ell'embuortgadira de 2 vias de traffic fetg impur-

tontas: quella dil Lucmagn epi quella della Lumnezia che sromava plinenen sin tuttas varts: ina sromaziun sur il Cuolmval, in'autra sur Stussavia per secommunicar cul Bernardin, ed ina tiarza sur Diesrut e Greina giu el Tessin. Sco il num *Lumnezia*, en vegls documents *Leunicia, Legunitia* etc., ein era *Glion* cun tons auters nums de nossa cuntrada *preromans*, quei vul dir, scaffi ed exprimi dils pievels ch'eran cheu avon ch'ils Romans vegnien.

Il num *Glion* deriva secund recentas perscrutinaziuns linguisticas d'ina combinaziun dils dus plaids *Itu-Landas*. Quei prototip gallic representa la fuorma d'origin che cuntegn il num romontsch *Glion* sco era il tudestg *Ilanz* e tut las denominaziuns per Glion che sesanflan en vegls documents p.ex.: Iliande 765, Eliande 841, Inlanz 1390, Lgeant 1600, Lgiont 1659, Gliont, Glaunt etc. Itu-Landas vul dir en quei vegl lungatg preroman *Bargias de graun* ed en in senn pli vast: tiara de garnezi. Semanticamein, quei vul dir, en sia significaziun materiala, corrispunda Glion sco centrum della Foppa tuttavia ad ina contrada de garnezi. Il clima della Foppa ei gie enconuschents per fetg buns per la cultivaziun de graun. Ultra de quei ein las stads fetg cauldas e da l'autra vart abundonza en *aua da sut* (Grundwasser), che mantegn al terren la humiditad sufficienta per cunterpeisa al cauld sulegl della stad. P. Karl Hager di en sia ovra: *Verbreitung der wildwachsenden Holzarten im Vorderrheintal*, 1916, 33: *«Im Talboden (der Gruob) selbst sind die Getreidekulturen zugunsten von Wiesbau seit vielen Jahrzehnten zurückgetreten; einst war reichlicher Anbau von Mais, Hirse, Fagopyrum und Weizenfrucht; selbst der Weinbau erreichte hier einst seine oberste Grenze; erzählen uns doch schon die ältesten Urkunden aus dem achten Jahrhundert von Weingütern daselbst.»*

El testament digl uestg Tello fatgs 765, enten il qual el surdat tuts ses beins ch'el posseda en Surselva e principalmein ella Foppa alla Claustra de Mustér, plaida Tello era sur de sia cuort a Glion che sesanflava entuorn la tuor da Brinegg cun tut ses beins dentuorn. Al lectur de quei fetg impurtont testament crodan en egl surtut il grond diember ded ers ch'igl uestg sur-

dat alla claustra. Suenter haver precisau ils beins della cuort signerila a Secanium, Sagogn, continuesch'el:

«Plinavon mia cuort a Iliande = Glion, la casa segnerila cun tschaler e tut quei che appartegn alla segneria, senza excepziun: truaschs, clavaus, baraccas (remisas), cuorts e curtgins tut cun dretg d'intrada e che stat entuorn la cuort ed auda per dretg a mi, senza excepziun: In èr sut Lobene = Luven da 60 mutschs, il qual confinescha cul bein de Sogn Martin, in èr da 15 mutschs sper la cuort che confinescha culla possessiun de Sontga Maria, in èr Aflupio da 6 mutschs, che stat sper il bein de Quartinus, in èr a Roncale (Runcaleida) da 6 mutschs, in èr che stat sper via» etc. Sch'ins sa che il diember de mutschs serefereva sil sem ch'ins duvrava pils ers numnai, e che sper ils beins digl uestg existevan aunc auters beins segnerils e privats, fan ins in'idea della cultivaziun de graun ella Foppa gia da lezzas uras. Pertgei sper Glion e Sagogn numna igl uestg quasi tuts ils vitgs della Foppa ded oz en semeglionta moda. Epi ston ins saver che buca tut las cuorts e tut il sulom udevan agl uestg; ed il terren buca digl uestg era cultivaus en medema moda. Dil temps de quei remarcabel ed impurtont testament era la populaziun gia da plirs tschiens onns latinisada dals Romans, e gia entscheveva il romontsch a seformar ord il lungatg de Roma. Igl ei in legn co quels victurs han saviu midar aschi spert lungatg alla veglia populaziun, dar novas instituziuns e quei aschi radicalmein tochen ella pli davosa avdonza purila en las vals lateralas, ch'ins anfla strusch fastitg pli dil vegl lungatg dils Rets. Pertgei paucs Romans en proporziun culla populaziun indigena ein stai secasai per da detschiert en nossa tiara, per administrar e survigilar vias e pass per lur interess imperials. E semegliontamein a quella influenza linguistica vegn il progress economic e cultural dils Romans ad esser staus. Denton demuossa l'excavaziun de Crestaulta, che ha reteniu en siu sein graun dapi varga 3000 onns enneu, che ils Rets s'occupavan quasi exclusivamein cull'agricultura e quei silmeins 1000 onns avon l'invasiun dils Romans en Retia.

Avon che passar alla historia dil marcau de Glion e della Foppa, lessen nus schar suandar entgins pareris da scribents de pli da baul ed era hodierns sur de Glion e della Foppa.

Prof. Theobald scriva 1861 en siu cudisch: Das Bündner Oberland 29, passond neu da Flem: *«Ungefähr da, wo die Formationen wechseln (vul dir la tectonica dil terren), gewinnt man den freien Überblick der unten liegenden Landschaft. Diess ist ein weites Thalbecken, wo sich Rhein und Glenner vereinigen. Es ist die Gruob oder Foppa von llanz; beide Namen bezeichnen eine Vertiefung. Während wir auf dem Plateau des Flimser Waldes uns schon der Alpenregion näherten und Alpenpflanzen sammelten, senkt sich die Thalsohle der Gruob am Einfluss des Glenners auf 691 M. herab und bildet unten ein ziemlich flaches Thalgelände von grosser Fruchtbarkeit und sehr mildem Clima. Hier gedeihen wieder alle Getreidearten, selbst Mais; die Rebe rankt sich noch an den Häusern empor und ehemals soll es sogar kleine Weinberge gegeben haben, freundlich blicken die zahlreichen Dörfer aus Hainen von Obstbäumen hervor, mitten durch schlängelt sich glänzend der Rhein...»*

J. G. Ebel, in scienziat della natira da renum mundial scriva sur de Glion 1810 en sia ovra en 4 volums: *Anleitung, auf die nützlichste und genussvollste Art die Schweiz zu bereisen*, III. part, 208 il suandont: *«Ilanz (Rhät. Ilan oder Jlon), im K. Graubünden, am Fusse des Mundaun oder Karlisberg im erweiterten Thal die Grube genannt, zwischen dem Vorder-Rhein und Glenner, der von S. her aus dem Lugnetzer-Thale hervorströmt. Wirtshaus: Bey Fr. Stutli oder im Neuen Haus, oder im Löwen ausser der Stadt. – Ist die erste Stadt am Rhein, und die einzige, welche romanisch spricht. Sie hat zwey Vorstädte: S. Nicolai und Portasura. Die Brücke über den Rhein ist hier sehenswerth. Die Bürger sind Protestanten. Am 29. September ist hier ein grosser Viehmarkt. Unter den Weibern von llanz, so wie in der Nähe desselben, da, wo sich das Thal verengt, unter den Einwohnern viele Kröpfe. llanz ist Hauptort des Hochgerichts Grub (rhät. la Fopa), welches deswegen so genannt wird, weil die Ortschaften desselben in einer Vertiefung liegen. Mit Thusis und Trons abwechselnd wird hier das Appellations-Gericht des Grauen-Bundes gehalten. Das Archiv des Grauen-Bundes ist hier. Die Landschaft Grube traten die Grafen von Sax-Misox im J. 1483 dem*

Bisthum Chur ab, und von diesem kauften sich die Einwohner 1538 los. – Bey Ilanz werden köstliche Forellen von 20–24 Pfund Gewicht gefangen.»

Aschi naiva che quella cuorta impressiun de Glion digl onn 1810 po parer, stuein nus tuttina remarcar il grond interess ded Ebel gest per nossa cuntrada ed en special per il marcau de Glion. Che Glion seigi il sulet marcau che plaidi romontsch, ha pia gia quei um della scienzia da 1810 remarcau. La punt ch'el numna remarcabla ei naturalmein buca quella ded oz, ch'ei bein aunc pli interessanta che la veglia, dalla quala las petgas de ruver cuchegian dis de pauc'aua ord las undas. Sch'el numna per *Vorstadt* era Portasura manegi'el senza dubi las casas veglias dado la porta, pertgei menziun de talas casas vegn fatg gia el temps miez tardiv.

E. Lechner di en in liug de siu cudisch sur dil Grischun: *«Auch da, von der 'Muota da Falera' ist die Umschau herrlich. Unten liegt anmutig auf einer Wiesenterrasse das obstreiche Dorf Sagens. – Die Strassenstrecke gegen Ilanz bietet Unterhaltung und Genuss, denn der Wanderer hat ein ungemein anziehendes Landschaftsbild vor sich: die 'Gruob', romanisch la Foppa, d.i. die kesselförmige Erweiterung des Tales, des alten Seebeckens. Die Gemeinden Ilanz, Sewis, Kästris, Sagens, Schleuis u.a. bildeten das Hochgericht der Gruob. Da haften die Blicke an den ringsum ragenden hohen Gipfeln oder an den zahlreichen schönen Bergdörfern mit schlanken, herabgrüssenden Kirchtürmen, an den weissen Häusern und dunkelgebrannten hölzernen Ställen zwischen Wiesen und Waldungen, zwischen Feldern und Obstgärten, womit das fruchtbare Talgelände und die Abhänge der Höhen in malerischer Weise geschmückt sind.»*

Per continuar il bi ed il bien che vegn detg e scret sur de nies marcau lein nus dar aunc suandont mussament ded aulta simpatia da Victor Tobler en siu artechel: *Ilanz im Bündner Oberland*:

«Wir Heutigen freilich werden jene gesegnete Gruob, den dörferreichen Talboden, der unser glückliches Ilanz so anmutig umzirkt, unbedenklich mit zum Schönsten zählen, was es in der Schweiz überhaupt gibt» e vegnend igl autur culla via-

fier ord la selvadia cavorgia de Valendau-Versomi s'exclom'el suenter haver viu igl emprem il Pez Mundeun epi ils vitgs sin l'aulta spunda: *«Und dann erscheinst du selbst, schönster Edelstein in einem anmutigen Geschmeide, altgetürmtes Bergstädtchen, mein Ilanz, erinnerungsreiches Iliande der Vorzeit. Wohlbehütet von hohen, doch nirgends drohenden Gebirgen schmiegst du dich strahlend an eine sanft ansteigende Berglehne. Ja selbst die kühnen Brigelser Hörner und andere bündnerische Paladine des königlichen Tödi in ihrer Gletscherpracht scheinen nur dazu bestimmt zu sein, dir einen herrlichen Glorienschein ums Haupt zu legen. In dunkeln Nächten aber, die keine Berggestalten und weissen Gletschermäntel mehr erkennen lassen, bereitet dir das trauliche Lichtergefunkel der fernen Bergdörfer Waltensburg und Andest auch nächtlichen Glorienschein. Wer, trautes Rheinstädtchen, wollte dich nicht lieben, der auch nur eine Nacht in deinem Burgfrieden geweilt, dem der junge Rhein einmal sein sanftes Schlummerlied gesungen hat?»*

E descrivend ina cuorsa dil Pez Mundeun di Dr. Lechner: *«Wer wird nicht, oben angelangt, zunächst mit Freude das Bündner Oberland betrachten? dasselbe imponiert als eine wirklich grossartige Talschaft. Das sehr mannigfaltige Panorama ist gebildet von der mächtigen Tödikette mit ihren zahlreichen Hörnern, Kämmen und fast blendenden Schnee- und Gletscherfeldern, vom Calanda, Rätikon und allen den die Hinterrheintäler begrenzenden Gipfeln, sowie von der gewaltigen, stark vergletscherten Adulagruppe. Manchmal kann auch das Finsteraarhorn erkannt werden. Bei klarer Atmosphäre erscheint die Pracht des Hochgebirges unvergleichlich schön. Dazu kommt, dass wenigstens 42 Ortschaften, Chur inbegriffen, erkennbar sind und dass man 22 grössere Alpweiden zählt. Kurz dieser Punkt ist einer der anziehendsten nicht allein in Graubünden, sondern im ganzen Alpenlande.»* Ed en verdad, Lechner exagerescha buc cun siu diember de vitgs ch'ins po tscharner dal Pez Mundeun anora. Sulettamein la Lumnezia tschenta 16 vitgs sin bialas terrassas agl attent aspectatur dil Mundeun, ed en tut ver 60 vitgs e parts ded uclauns che pon vegnir cattai ad agur.

En in grond capetel sur dil Mundeun di denter auter igl oreifer scribent della Surselva, prof. Theobald, *Das Bündner Oberland*, 40: «*Die Lage des Mundaun ist so, dass man das Rheinthal vom Badus bis zur Landquart und das gesammte Lugnetz übersieht, während ähnlich wie auf dem Piz Languard das bewundernde Auge weit hineinsieht in die einsame, geheimnissvolle Eis- und Schneewelt des Hochgebirgs beider Seiten. Wie dort der Bernina, so hebt hier der Tödi sein stolzes Haupt gerade gegenüber, aber unten in den Thälern breiten sich lachende Fluren am Rhein und Glenner aus, wo Dorf an Dorf sich reiht, dunkle Tannenwälder steigen an den Berghalden empor und darüber zieht sich der grüne Teppich der Alpenweiden hin mit ihren Sennhütten und weidenden Herden. Aus dem allem gestaltet sich ein Gesammtbild, das sich an grossartigen wie an lieblichen Zügen jedem andern an die Seite stellen darf, selbst den berühmtesten des Schweizerlandes*», – ed arrivaus sil Mundeun en cumpignia de plirs enconuschents, denter auter signur M. Caderas de Glion, pictur ed autur digl enconuschent Panorama dil Pez Mundeun 1861, continuescha el (ibid. 42): «*Zu unsern Füssen lag der zurückgelegte Weg und das alte ehrwürdige Ilanz 'die erste Stadt am Rhein', mit seinen Thürmen und Mauerresten aus mittelalterlicher Zeit, die Rheinbrücke und die modernen Bauten, die sich am Ufer erheben; wir konnten die Leute und Fuhrwerke auf der Landstrasse sehen. Die reiche Ebene der Gruob breitete sich aus mit ihren vielen netten Dörfern, die aus Hainen von Obstbäumen hervorschimmern, andere zieren die steilen Bergseiten und grünen Terrassen wie die freundlichen Örtchen Ruschein und Ladir, weithin sichtbar durch ihre weissglänzenden Kirchen.*»

La sbuccada dil Glogn el Rein ha gia dau caschun a biars scribents de tschappar la plema. E veramein porscha igl aspect de quella reuniun enzatgei tut aparti. Igl ei in ver combat denter ils dus frars: Il Rein cun sia fatscha sereina e ruasseivels en siu cuors ed il Glogn, in sburritschiu spelau ner che ha adina dau de crer al contuorn, tochen che siu vau ei vegnius canalisaus entras il marcau de Glion per segirar la via de Panaduz. La morfologia dil terren della planira dil Glogn lai percorscher ch'el mava avon mellis onns tut autras vias. Igl emprem bia pli

Glion avon 50 onns. Ins vesa aunc la Punt lenn sur il Rein, Sogn Martin, Luven ed il Pez Mundeun cun sias Pezzettas. (Foto Geiger, Flem)

seniester, forsa schizun da *Pleuns* neuadora ed ella altezia dil marcau vi el Rein, suenter sin intschess de *Bual* ed aschia vinavon tochen ch'el ei vegnius stuschaus vi e fermaus speronza per adina en siu hodiern vau. Pervia dil Glogn han ins probabel pli baul era mai ughegiau de metter il marcau sper il Rein, nua che la nova part schai ussa.

Ed ussa enzaconts scribents sur della interessanta reuniun dil Glogn e Rein odado Glion. Hiltbrunner, *Graubünden*, I. part, 99: «*Auch die Promenade dem schwarzlaugigen Glenner entlang ist unvergleichlich – Spaziergänge mehr als genug, mehr als nur interessante. Unterhalb des Städtchens mündet der Glenner in den Vorderrhein. Aber er will seine Existenz nicht aufgeben, will keiner der 12'000 Bäche und Ströme sein, die ihren Namen in seinem Namen verlieren – er begreift nicht, dass mancher Strom, mancher Fluss nur dadurch einen Namen hat und bekannt ist, weil er sein Wasser mit dem des Mächtigen vereint. Was soll er, der Glenner, sich aufgeben, wenn er den Rhein doch fast um das Doppelte verstärkt?*

Wir sehen dieses Bergstroms Selbsterhaltungstrieb und Eigensinn bis weit in die Gruob oder Foppa hinunter. So heisst nämlich das schön erweiterte, offene, linksufrig liegende Rheintal von Ilanz bis Sagens, wo einst die Flimser Bergsturzmassen den flachen Talboden überschüttet und überhöht haben. Aber vielleicht ist es gar nicht Eigensinn des Glenners. Vielleicht will der Rhein nichts von ihm wissen, da er des Zuflusses Rivalisation spürt. Denn seht, die Wasser vertragen sich nicht, mischen sich nicht. Dem rechten Ufer entlang zieht sich der dunkle Streifen des Glennerwassers, dem linken entlang der helle des Rheins. Seltsam: Zwei Ströme in einem Bett! Aber allzulange soll es nun auch nicht dauern. Das Bett enthält Widerstände genug, um die Wasser durch Rückstoss und Strudel endlich zusammenzubringen.»

Las bialas vias e viettas atras bostgs e per liung il Glogn e Rein e las sendas atras la cultira dil contuorn porschan grond gudiment e recreaziun a tgi che carezescha la natira e sia bellezia. Denton sesmarveglian plirs scribents de buca anflar savens ils da Glion per quellas vias gudend la gronda natira che porscha suenter il strapaz dil di novas forzas.

Hiltbrunner di en in auter liug (ibid. 97f.): *«Aber die Ilanzer wissen wohl nicht, wie schön ihr Rheinufer ist? Viele Abende bin ich über die gedeckte, merkwürdige Holzbrücke an das linke Ufer und ihm entlanggegangen, aber kein Mensch spazierte dort. Aber an einem Sonntag traf ich eine alte Frau, die auf einem Uferstein sass und im Gebetbuch las. Das schien ihr wohl am richtigsten zu sein. Und mir auch. Kein besserer Ort zur Andacht und zum Nachdenken...*

Die andächtige Frau hörte den dumpfen Geschiebedonner nicht. Ihr Ohr war einfach, auf alltägliche Geräusche abgestimmt und im Augenblick eingestellt auf die Worte der Schrift, vielleicht auf der Ewigkeit Donnerworte.»

E per turnar anavos alla reunida da Glogn e Rein, la quala ei forsa buca aschi classica sco quella della *Punt* (Reichanau) denton pli frestga e selvadia che quella, lein nus tedlar tgei *Sererhard* scriva lundervi 1742 en siu cudisch dil Grischun: *Einfalte Delineation aller Gemeinden Gemeiner dreyen Bünden*, II. part, 1f.:

«Dieser Bund wird der graue Bund genennet, wie man meynet von dem Lugnezer Landwasser Gloin (Glogn) har, welches bey Ilanz, allwo es sich in den vordern Rhein ergiesset, eine graue Farb praesentirt. Von diesem so genannten Bund La Liga Grisa werden alle Bündner mit einem General Nammen bey den Ausländischen benamset Grisonei, oder Grau Bündner.

Ja, weil bey dem Zusammenfluss des Rheins und Glorin oder Gleners der Rhein weisser Farb und der Glener grauer Farb ist, soll auch der Ober Bund diese zwei Farben zu seiner Liberei angenommen haben.»

Schegie ch'il num: *Grischun* deriva dils sempels vestgius carpun, tessi cun launa alva e nera da nossas nuorsas, cun ils quals nos babs purs sevestgevan, eis ei tuttina interessant tgei impurtonza ed attenziun ins deva gia avon 200 onns agl idillic mirar della reunida de Glogn e Rein. E che schizun las colurs grischunas derivien da quellas duas auas differentas fa daventar loschs ils habitonts attaccai a quella tiara, numnada la Foppa. Ussa lessen nus aunc saver tgei nies compatriot engiadines *Sererhard* di da Glion sez avon varga 200 onns (ibid. 11):

«Die erste (Gemeinde) ist Ilanz, die einzige Stadt im obern Bund, ist nicht sonderlich gross, doch ziemlich fein erbauen, ligt in einer angenehmen fruchtbaren Gegend am Rhein, hat zu angränzern, Kästris, Schleuis, Truns, Lugnez etc. Ist die oberste unter allen Städten am Rheinstrohm, daher führt sie zu ihrem Wapen eine Krone, durch welche der Rhein lauft. Hier werden alle drei Jahr die Bundstäglichen Versammlungen gehalten.

Ao. 1484 ist diese Stadt durch eine Feuersbrunst totaliter ruinirt worden, seit welcher Zeit ihre Ringmauren aus Versäumnus in ruderibus gelegen, bis vor etlichen Jahren, da die Stadtmauren und die Thore, deren vier sind, ordentlich reparirt worden.

Die Landsprach dieser Stadt ist rumansch, und die Religion reformirt.

Zu dieser Stadt gehören auch Flond, so gleicher Religion ist und Strada.»

Suenter ton laud spendiu a Glion e contuorn eis ei bein indicau d'era far menziun dils pareris de scribents che han visitau Glion en in temps de decadenza. Lehmann scriva 1797 en *Die Republik Graubünden*, I. part, 397: *«Die Stadt Ilant, Inlanz, Jant, Ilantium, der Hauptort des Grauen Bundes. Die Stadt liegt sehr angenehm am Fusse des Berges Mundeun, bei dem Zusammenflusse des Rheines und des Glenners. Die schönen Forellen, die hier gefangen werden, nennt man Ilanken, die 20 bis 24 Pfund wiegen. Sie ist die erste Stadt am Rhein und führt deswegen auch eine Krone in ihrem Wappen. Sie hat vier Thore und ihre Ringmauern sind erst seit 1719 ein wenig wieder hergestellt worden, denn auch sie waren i.d. grossen Feuersbrunst 1484 (1483 ei gest) gänzlich verfallen, drohen aber hin und wieder neuen Einsturz. Das Städtchen sieht ganz so aus, als ob es erst kürzlich von den Franzosen wäre bombardiert und ausgeplündert worden. Es ist ein verfallener, elender, trauriger, ärmlicher Ort. Einöde und stummes Schweigen herrschen zwischen verfallenen Mauern. An ihren Thoren, oder vielmehr ob Ilanz auf dem Berg Monteun schlug 1352 der Freih. Ulrich von Bellmont den Grafen Rudolf von Montfort und ihren Bürgern dankte er vorzüglich den Sieg.»*

Il scribent *Robert* dat suandonta impressiun da siu viadi tras Glion en sia ovra: *Voyage dans les Xlll Cantons Suisses, les Grisons etc.*, Paris 1789: *«Wie ärmlich, verfallen, traurig, sieht diese Stadt Ilanz aus! Überall herrscht Schweigen. Die meisten Häuser sind entweder geschlossen, oder unbewohnt, oder eine Ruine. Überall sind die Häuser dem Einstürzen nahe...»*

Per finir las impressiuns dein nus aunc ina emprova ord la historia della Republica Grischuna (II. cudisch, 29–31) da *Andr. v. Sprecher* sur dils treis marcaus dil Grischun: *«Betrachten wir uns nun in Kürze die drei Städtchen des Landes: Chur, Ilanz, Maienfeld. So überaus anmutig ihre Lage ist, so gewähren sie dem Eintretenden einen nichts weniger als freundlichen Anblick und es mag wohl manchem Fremden und Wanderer bei der Aussicht auf ihre Türme und stattlichen Häuser ergangen sein, wie es den Reisenden im Morgenlande ergeht, wenn sie von Weitem die hochragenden, schimmernden Kuppeln der Moscheen und Paläste einer Stadt erglänzen sehen.*

Selbst Chur, das jetzt 20–25 Jahre lang sich in so bemerkenswerter Weise verschönert hat, schildern fast alle Reisenden des vorigen Jahrhunderts als ein kleines, enges, düsteres und mit seinen vielen landwirtschaftlichen Schaustellungen vor den Häusern, sehr unreinliches Städtchen...

In noch weit höherem Grade galt dies aber von dem Hauptorte des oberen Bundes, dem Städtchen Ilanz. In Chur herrschte doch reges kaufmännisches und gewerbliches Leben, täglich passierten hier Hunderte von Saumrossen und im Winter hallten die Strassen wider vom Geläute der Frachtschlitten; häufig sah man sogar die Kutschen der Vornehmen oder fremden Gesandten, freilich mühsam, durch die engen Strassen sich winden, in denen eine geschäftige Menge sich drängte.

Auch in Ilanz fehlte es keineswegs an sehr ansehnlichen Herrenhäusern der Schmid von Grüneck, der Kastelberge, der Gabriel mit ihren Türmen, Portalen, Wappen u.s.w. Allein wie tot war es in diesen Gassen und Gässchen!...

Und doch versammelte sich hier alle drei Jahre der Bundstag, zu welchem ja auch die fremden Gesandten, wenigstens der österreichische, sich einfanden.

Dem Städtchen fehlte es an Gewerbetätigkeit und am Pass der Reisenden und Waren, seine durchwegs protestantische Bevölkerung lebte einzig von Landwirtschaft, und der hervorragenden Familien, deren Häupter als Offiziere meist im Auslande lebten, waren doch zu wenige, um Leben in den Ort zu bringen.»

Auters visitaders digl emprem marcau sper il Rein orda quei temps remarcan che tut las chinettas e schizun las vias erien surcarschidas da pastg e ch'igl uorden survevi absolut buca d'exempel per il capoliug della Ligia Grischa.

II marcau ded oz fa denton tut autra comparsa e negin pli che lai vegnir endamen il temps de maluorden e de decadenza.

Suenter haver schau plidar entgins dils biars scribents che fan menziun de Glion e la Foppa en lur ovras e tractats, lein nus turnar alla historia marcauila dil temps miez, risguardond era la historia della Foppa ch'ei buca de separar da quella de *Glion*. En quella part historica suandein nus en tuts graus las rigurusas retschercas da *prof. dr. Fridolin Purtscher*, Cuera.

Glion sco cuminonza marcauila

La cuminonza confinala (Markgenossenschaft) ei stada il pugn de partenza pil svilup de Glion sco vischnaunca rurala u purila dil temps miez tumpriv, ed el decuors dils tschentaners era *basa* della cuminonza marcauila cun sia constituziun speciala de dretg de 'far marcau'. Igl onn 1300 daventa Glion gia marcau cun per part atgna dertgira sut migiuradi digl uestgiu, respectiv dils conts de Belmont.

La raschun de quei favoreivel progress d'ina communitad confinala ad ina formaziun marcauila ei bein en emprema lingia d'attribuir alla situaziun fetg favoreivla de Glion. Quella situaziun unica en Surselva, el dretganghel meridian-occidental de Glogn e Rein, ell'embuortgadira de plirs impurtonts pass de transit, dat per natira a Glion la premazia en impurtonza commerciala e de traffic. E gest el temps che Glion daventa marcau, pia el 13 e 14avel tschentaner, dat il viv traffic dil Lucmagn via Blizuna e Milaun a Glion e contuorn impurtonza. Mussaments de quei traffic ein fastitgs historics de pliras

suostas de rauba de transit per liung la via, e surtut ils posts de dazi alla Punt (Reichenau), a Lags, a Schluein ed a Glion. Per Glion vevan ils conts de Belmont il dretg de dazi el 14 e 15avel tschentaner.

Il daziat (dretg e survetsch de duana) e pli tard era in grond spazi de suosta per rauba de transit, sesanflavan senza dubi dapi igl onn 1352 el complex de baghetgs entuorn la tuor de Brinegg, oz tuor della baselgia protestanta. El contuorn s'eregian pli tard la cuort claustrala e las casas segnerilas dils Schmids de Grüneck e de Caprez sper la Porta cotschna.

Il transport de victualias, las schinumnadas *sportas* vegnevan administradas u dallas vischnauncas ni da societads de vitgira. Disgraziadamein vein nus neginas novas directas d'existenza de talas societads a Glion ed ella Foppa e la damonda dellas staziuns de dazi sper punts e sur vias, dellas suostas e portas de pli tard ei buca eruida sufficientamein. Tuttina astgan ins concluder che quellas instituziuns hagien continuau d'exister, sche era las vischnauncas tralaschavan lur obligaziun e che las famiglias noblas vevan il regl dellas armas pli che igl interess per damondas de transit. Igl ei buca de sesmarvegliar che las societads de vitgira pli bein organisadas dil Spligia e dil Set prendan orda maun il traffic dil Lucmagn. El 16avel tschentaner setrai ina famiglia Pellizzari da Glion a Spligia per continuar leu las fatschendas de vitgira.

Igl augment de commerci e de traffic a siu temps caschuna ina gronda immigraziun el marcau. Aschia seslargia igl element liber dils habitonts. El marcau era dil reminent l'occupaziun commerciala pli favoreivla e pli pauc ligiada a normas che ora silla tiara.

Mo era la baselgia parochiala a S. Martin e las fiastas ecclesiasticas han gidau a crear il dretg de fiera e de marcau. Il pur che mava la dumengia en baselgia fageva era leu sias cumpras.

En quella maniera, sco dil reminent era en auters loghens, dat l'existenza de fiera ed il dretg de far marcau il fundament, sin il qual il liug de Glion daventa marcau cun dretgs de giurisdicziun specials.

L'exemziun dil circuit dil marcau de Glion ord la giurisdicziun retica curiala sto esser succedida gia alla fin dil 13avel

tschentaner. Mo era da leudenvi possedeva Glion buca cumpleina libertad de dretg giuridic. All'entschatta manischava in ugau digl uestg l'aulta giurisdicziun. Suenter la mort dil davos Cont de Belmont 1371 vegn la dertgira episcopala a Sagogn collocada a Glion e combinada cun quella gia existenta a Glion sco marcau. Quella dertgira combinada a Glion ed ella Foppa surdat igl uestg ca. 1400 als Conts de Sax.

Tuttas emprovas dil marcau de Glion de sefar libers dil tut dalla dertgira rurala de Glion e la Foppa, v.d. d'obtener il dretg d'aulta e bassa giudicatura, ein restadas vanas. Quella emprova ed era quella d'ereger uniuns mistergneras sco en auters marcaus, sescalgian per l'opposiziun dils purs dil contuorn.

Alla testa della dertgira dil marcau stavan, sco menzionau, igl emprem il migiur segneril, pli tard il mistral della Foppa. Per assistents havev'el 4 geraus (Gerichtsgeschworene) ord la dertgira della Foppa ed 8 derschaders, tut burgheis de Glion. Ils 4 geraus vegnevan denton buca eligi dils burgheis, mobein dil cumin della Foppa; denton eran ils 4 geraus adina habitonts de Glion.

La veglia Casa communala, la Casa Grischa. La fotografia ei sil pli tard digl onn 1880/81, demai che la Casa Grischa cun tuor e tut ei vegnida demolida 1871. En quella casa vevan era liug las dietas dellas Treis Ligias.

La dertgira burgheisa, v.d. dil marcau, dertgava levs delicts, enguladetschs, caussas civilas, dispetas de frusts e casas denter burgheis, aschi lunsch ch'ils objects de dispeta eran dadens ils mirs dil marcau. Alla dertgira della Foppa eran suttamess cass grevs, ingiurias, dispetas denter artavels etc. Ils truaments della dertgira dil marcau basavan naturalmein sil dretg marcauil existent.

Las normas dil dretg dil marcau valevan buca mo per ils burgheis, mobein era per ils jasters immigrai, ils marcadonts e tut tgi che steva eifer ils confins dil marcau, e finalmein era ils nunlibers ed jasters sut igl uestg, enaschilunsch ch'els stevan en contact cun marcadonts burgheis dil marcau. Pia fuva la dertgira dil marcau era dertgira hospitala per ils jasters.

La giurisdicziun marcauila cumpegliava all'entschatta, v.d. el temps nua che Glion daventa marcau, mo *Glion-sura*, pia il marcau entuorn la baselgia de s. Martin. *Glion-sut* e las fracziuns Flond e Strada eran ordeifer il circuit dil marcau. Suenter il grond barschament caschunaus della lutga Belmont-Werdenberg 1352 banduna la populaziun de Glion-sura la baselgia e secasa en rudi entuorn la tuor de Brinegg.

Il num *Glion-sura* resta era per quella nova part, demai che plinengiu, da l'autra vart dil Rein sesanflan gia in triep casas entuorn la caplutta de Sontgaclau al pei della punt. Era per il niev *Glion-sura* menzioneschan las pergameinas savens fermas dustonzas en fuorma de mirs de marcau. Per inagada resta la partiziun de dretg giuridic era suenter il deplazzament dil marcau la medema sco vidavon.

Ils migiurs digl uestg vegnan dertgai tenor il dretg dellas cuorts uestgilas ed ils burgheis setratgs neuagiu ella part sut, tenor igl uorden stabilius el dretg dil marcau sura, en quei temps survigilaus dals conts de Belmont che vevan Glion sco feudum digl uestg. Sut il domini dils signurs de Sax sereuneschan quellas duas gruppas e vegnan regidas e truadas suenter in soli e medem dretg.

Ina certa differenza de dretg resta denton aunc adina denter ils burgheis ed ils jasters. Mo tuts havevan dretg de pasculaziun, havevan l'obligaziun de far lavur cumina, vegnevan pertuccai da taglias e pustretschs, pia stavan sut la medema

regenza e giurisdicziun. Tuts cumpartgevan il schurmetg effectuaus entras ferms mirs e dil regulativ dil marcau. Mo ella radunonza de burgheis havevan els negina vusch. El decuors dil temps acquistan biars dils sesents il dretg de burgheis.

Sper quella organisaziun giuridica marcauila existeva aunc per fatgs administrativs exclusivamein marcauils ed economs la *vischnaunca burgheisa*. Ils organs eran il *cau-burgheis* e siu cussegl.

Il cau-burgheis ni prefect (Werkmeister) era il pli ault emploiau communal ed el medem temps president dil cussegl dils burgheis. A quel suttasteva l'administraziun ded interess intercommunals, principalmein dil bein corporativ. Era la survigilonza e controlla de peisa e mesira, digl uorden de fiera, dils fatgs de mistregn e commerci etc. stevan sut el.

Probabel eran ils commembers dil cussegl dil marcau era delegai ella dertgira dils burgheis.

Brat u vendita e tschessament de pastira decida l'entira burghesia.

Igl ei pia ussa lev ded eruir la derivonza della constituziun communala dil marcau, dils organs communals e ses dretgs ord la organisaziun purila e sias competenzas de pli baul.

L'existenza d'in agen *dretg dil marcau* en scret seresulta per l'emprema gada d'ina pergameina digl onn 1390 cuntenent che Caspar de Sax porscha a Stiafen Sporer, burgheis de Glion, ina casa el marcau *«mit weg und mit steg und mit aller zugehörende nach der stadtrecht und gewonheit ze Inlantz»*.

Plinavon stat ei ella brev della Ligia Grischa dils 16 de mars 1424 che beins de confederai astgien buca vegnir sequestrai (Arrestlegung) *«usgenommen und vorbehalten der stadt und den burgern ze Inlantz iry stadtrecht, die sy darumb hond, alz es von altersher an sy kommen ist»*. En documents de pli tard digl onn 1529 (settember 15) e 1534 (matg 2) che tractan la damonda della posiziun speciala della dertgira dils burgheis enteifer quella della Foppa, vegnan allegai las libertads ed ils dretgs specials dil marcau culs suandonts plaids: *«Ilanz sya ein statt, nun so syge keyne statt, sy habe dann etliche fryheit, deshalben sy nit allein von keysseren, besonders von iren herren vom ganzen oberen punt richlich begabt und gefryget, wie es der*

alt puntsbrief gar luter uswyse». Ed en l'autra pergameina: *«und aber ire statt gefryet sy und begabet mit etlichen fryheiten, es sy von kayssren oder küngen als andere stetten ouch vermüge des puntsbrief und behalte der statt und den burgeren ire grecht und fryheyten vor, darum so habent sy ein stattbuch und dasselbig buch und den puntsbrief habe ein schryber geschryben, und aber dasselbig buch vermüge klarlich um was ufsatzung oder ordnung gemein burger oder hindersessen miteinandren ufsetztent»* etc.

Sur dil cuntegn della constituziun dil marcau che cunteneva sper siu origin ed intent bein per part statuts de publica giudicatura dil marcau, per part bein era normas che regulavan tuts aspects de veta marcauila e dretgs civils denter burgheis, san ins mo pauc. Il cudisch cuntenent quei dretg sto esser ius a piarder. In passus della pergameina digl onn 1529 (settember 15) relatescha il suandont en caussa: *«dann sy vil ordnung in irer 'stattrecht', haben mit hofstetten, techeren, gassen, ödgesselynen* (viettas stretgas) *und derglichen...»* e semegliontamein en in auter liug dil document digl onn 1534: *«dann sy in der statt Ilanz sytzend und müsent vil müe und arbeyt han, es sy mit frömbden und heymschen (ouch so habent sy ein schwere brucken ze halten) und ouch vil ander beschwerden, es sy mit wuren oder um bannholtz oder um holtz, das inen das wasser zutreit uf irem biet, ouch um andre ufsatzung von des fürs wegen und ouch um ire ordnung der würten halben den win uszeschenken.»*

Ton sur della historia dil svilup della constituziun dil marcauet el tardiv temps miez, aschilunsch che ils documents laian scrutinar!

En qualitad de signurs territorials dil marcau havevan ils conts de Sax il dretg de pretender tscheins funsils u edificials per baghetgs enteifer ils mirs dil marcau. Ils burgheis eran obligai de tschentar guardias per las portas ed ils mirs. Per quei intent steva l'entira burghesia militarmein organisada era en temps de pasch, e quei en moda che mintga squadra veva de haver quitau per il survetsch de guardia. Alla testa dell'armada guardiana steva il cau-squadra (Quartenmeister). Il cau-squadra vegn numnaus savens en documents ed ei po tgunsch dar, ch'el

ensemen cun sia milissa de guardia, veva de s'occupar cun pliras fatschentas administrativas sco p.ex. trer en taglias etc.

Als medems signurs dil marcau mintgamai udeva da vegl enneu il dazi de punts e fieras. Dazi de fiera era l'indemnisaziun per dretg de deponer e vender rauba sin plazza ordinada per far fiera. 1483 ha Gion, cont de Sax-Misox, vendiu il dretg de dazi a Glion ed ella Foppa a Paul de Capaul de Glion per 200 renschs. Pli tard obtegn mistral Caspar Franz de Glion il dretg de dazi.

1542 va quei dretg al marcau entras cumpra. Mintga hermer daziava sia rauba sin las fieras meinsilas a Glion cun 4 pfenigs. El 16avel tschentaner ed era aunc suenter havevan quellas fieras liug el *Giessli*.

Per schurmetg e protecziun speciala pagava il marcau al signur ina taglia d'administratur, taglia fixa ded 8 marcs. Quella grevezia era reglada da maniera che l'entira cuminonza de Glion purtava ella. Cont Heinric de Sax, ch'era per stedi en munglament de daners, deliberescha igl onn 1466 Glion da quella taglia per la summa de 135 marcs.

Ecclesiasticamein apparteneva Glion al decanat sur gl'uaul de Flem. Dapi il 9avel tschentaner formescha Glion ina pleiv per sesezza. La baselgia de s. Martin vegn gia numnada el testament de Tello (765). Circa 831 sparta Ludwig il pietus (der Fromme) ils beins ecclesiastics dils regals en Rezia. Cheutras tuorna la baselgia ch'era erigida sin terren fiscal anavos directamein en possess dil retg, schegie che suenter ponderaziuns d'allura dil dretg roman la baselgia apparteneva dil tuttafatg agl uestg. Il retg regala ella culla dieschma dil liug e quella de Luven a siu administratur principal della Tuverasca.

In'ulteriura midada de possessur para buca d'haver giu liug. Ils documents silmeins queschan en caussa. Suenter la sligiaziun della constituziun fiscala paran ils dretgs de collatura e de dieschma della baselgia d'esser i vi alla vischnaunca purila autonoma de Glion-sura. Il rodel d'entradas (1290/98) ed igl urbar digl uestg dataus della secunda mesadad dil 14avel e dell'entschatta dil 15avel tschentaner menzioneschan negins dretgs cumpegliai cun Glion, ferton che il rodel sura allegaus numna las dieschmas de tuts ils vitgs della Foppa. Glion pagava denton

il schinumnau servitium episcopale ed il spiritual de Glion il cathedraticum. Quellas taglias vegnevan contribuidas secund il dretg ecclesiastic da tuttas pleivs appartenentas agl uestgiu cun caschun della viseta digl uestg ni a siu substitut. Aunc bia meins selai eruir ina dependenza della baselgia de s. Martin ad in'autra instanza ecclesiastica ni ad in signur secular.

Il stil della baselgia ei tardiv-gotics. Podà ch'ella ei vegnida baghegiada entuorn la scumiada dil tschentaner circa; pertgei ils 15 d'october 1500 consecrescha igl uestg auxiliar de Cuera la baselgia de s. Martin danovamein cun santeri e 4 altars.

Igl onn 1287 vegn numnau per l'emprema gada ina caplutta dedicada alla Purschala Maria ed alla sontga Margareta sper Glion (apud Ilantz), quei vul dir ella part *Sut* de Glion. Igl ei quei la hodierna baselgia protestanta si marcau. Ella udeva probabel agl uestg; silmeins fa probabla quella hipotesa la demaneivladad della caplutta alla cuort digl uestg ed alla tuor. Era la dedicaziun en honur della purschala Maria che demuossa ina certa dependenza e relaziun de possessiuns cul capetel a Cuera. La tuor de Brinegg allegada, che surveva per avdonza al migiur digl uestg, venda la famiglia de Fontanaus (? Fontana) igl onn 1438 als administraturs della caplutta de sontga Margreta.

Dapi lura auda ella culla baselgia e survescha a quella da clutger. II baghetg hodiern della baselgia ei dell'entschatta dil 16avel tschentaner ed ei vegnius finius e consecraus 1518. Sco la baselgia de s. Martin ei era ella in maletg edificial de siu temps: gotica-tardiva. Ils 13 de schaner 1526 ha giu liug enten quella l'enconuschenta disputaziun religiusa.

Probabel gia baul el temps miez – numnada vegn ella igl onn 1410 – stava silla vart seniastra dil Rein sper la punt ina tiarza baselgia ni caplutta. Entuorn quella era seformau ina nova part de Glion-sut. Quell'era dedicada pervia de sia situaziun al stradun imperial e commercial a *Sontga Clau*. La veneraziun de quei sogn ei vegnida propagada e populara egl occident entras ils cruschaders. El valeva per special patrun dils viandonts e marcadonts ambulonts, per protectur tut aparti en prighels de viadi. Numerusas capluttas e sontgets de sontga Clau sper vias e sendas gia buca pli praticadas demuossan era tier nus ina speciala veneraziun de quei sogn de vials e viandonts. Era sco pa-

trun dils pescadurs e dils flessiaders e barcadurs per liung nos flums eis el enconuschents.

Alla pleiv de s. Martin appartenevan, sper quellas de sontga Margreta e Sontga Clau, da vegl enneu ils vitgs de Flond, Luven e Strada; els formavan ensemen cun Glion ina pleiv de vallada (Kirchspiel) .

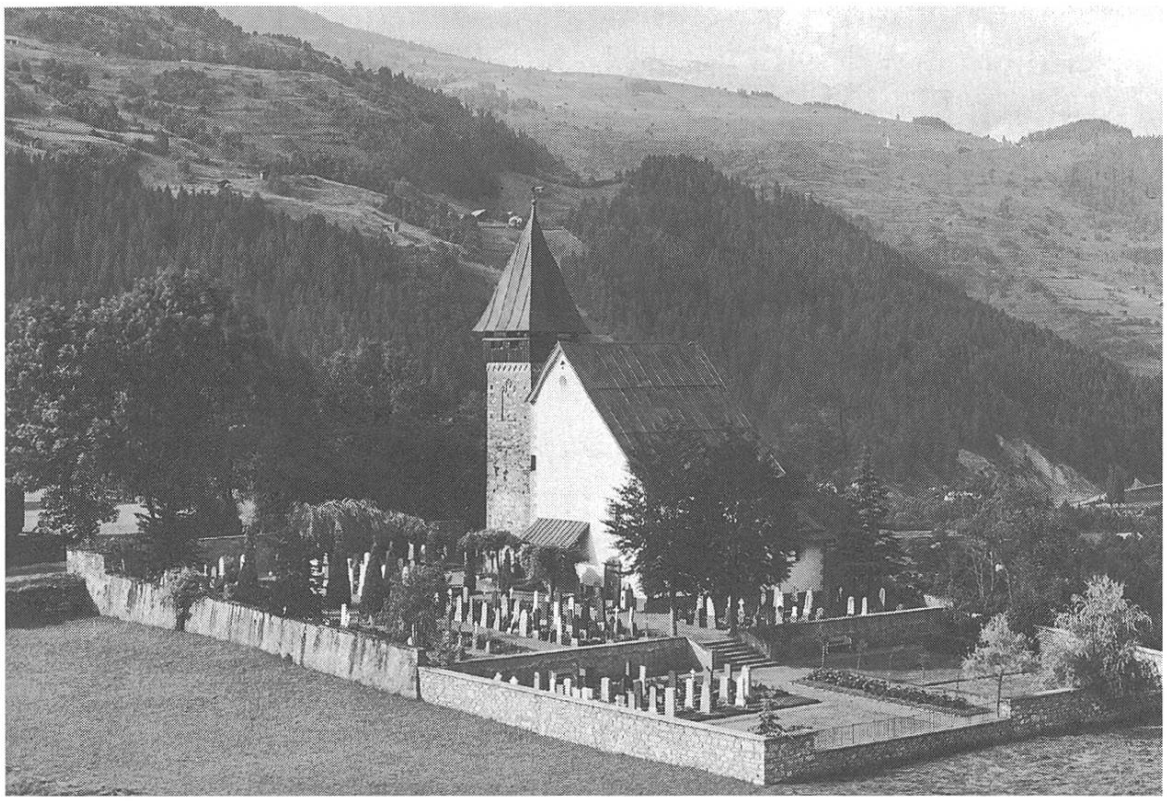

La baselgia de *Sogn Martin* a *Glion sura*. Oz isolada, numnada gia el *Testament Tello* 765.

Ina baselgia a Luven en honur de s. Stiafen e s. Flurin numnan ils documents gia per igl onn 831. En quei temps er'ella possessiun regala e surdada sco feudum (beneficium) ad in cert Arnolf. Las relaziuns denter las baselgias filialas (Tochterkirchen) e la baselgia principala eran regladas entras il dretg de baselgia. Ella baselgia parochiala (Hauptkirche) stueva mintga parochian retscheiver ils sogns sacraments dil batten e della lètg, penetienzia e communiun pascala, sper la baselgia principala fuva il santeri nua che tuts ils morts della pleiv (Kirchspiel) vegnevan satrai.

Gia el 15avel tschentaner sefa valer ina ferma tendenza dils vitgs dil contuorn de sedistaccar era en caussa de baselgia da Glion, quei vul dir de fundar in'atgna pleiv. 1488 ha Luven retschiert da papa Innocenz VIII la lubientscha de sesparter dalla pleiv de Glion. Quella vegn denton cassada dils de Glion entras ina dertgira ecclesiastica che fa nunvaleivels ils motivs de separaziun davart ils de Luven. Ils artechels de Glion dils 1524 lubeschan la separaziun dellas vischnauncas vischinas, ton ch'ils de Luven vegnan ussa immediat cun lur veglias pretensiuns e quella gada cun pli grond success. Per motivaziun de lur instanza punctueschan els: pli baul eri il plevon sesents a s. Martin, ussa denton stetti el gia dapi biars onns giu el marcau; els veglien pladir in agen plevon che habiteschi cun els e pretgi per romontsch (zu welsch predige), pertgei a Glion vegni fatg priedi quasi adina per tudestg. Era seigien ils de Glion beinstonts e pussents e possien bein pagar e mantener mo per els in spiritual. La sentenzia della dertgira dat allura dretg de spartiziun; ils de Luven stuevan denton contribuir annualmein alla pervenda de Glion *gut sauberes Gerstenkorn* en valeta de 4 schillings. Meins ventireivels ein ils de Flond stai en lur preoccupaziuns per sedistaccar dalla pleiv de Glion. Pér igl onn 1731 sa il vischinadi de Flond ereger in'atgna pleiv, suenter esser secunvegni culs de Glion de parter ils beins pervenda.

La baselgia parochiala de sogn Martin a Glion vegneva provedida d'in plevon (Leutprister). Ellas capluttas de sontga Margreta e Sontga Clau funczionavan caplons. Quels spirituals vivevan per gronda part de beins pervenda. Tuttas treis baselgias eran dotadas rehamein cun tals beins. Dasperas existevan aunc donaziuns (Stiftungen) ch'eran fatgas per in motiv u l'auter en intent de pietad ni communizeivladad.

Igl onn 1435 vegn giuncher Biet de Fontana (sut baselgia) a Glion stiletaus d'in de Luven cun num Tschallair. Bab ed amitgs digl assassin intervegnan instantamein ton ch'ei vegn *von dem strengen Recht gelassen*, ed a siu liug dat ei ina cunvegnientscha suenter la quala la famiglia Tschallair e ses descendents ston s'obligar de surdar mintg'onn alla baselgia de sogn Martin 5 stera pieun per mantener la glisch perpetna. Suenter la reformaziun vegn quella fundaziun sco era aunc au-

tras surdadas alla casa pauperila (Armleut-spend) a Glion. Als paupers vegneva era compartgiu sal. En quei senn ordinescha in cert Schamun Cumanill ch'il cau dil pauperesser (Spendmeister) de sogn Martin distribueschi als paupers mintg'onn il di dellas olmas u a sogn Martin ni a sontga Margreta ina curtauna (Viertel) sal. Sco pègn dat el persuenter ina juharda prau a Spinous (Spaneus). Quella fundaziun vegn augmentada considerablamein 1568 entras Hans da Högerli, burgheis de Glion.

Pli gronda impurtonza per il svilup social ed economic dil marcau de Glion han giu el temps de midada dil 15 e 16avel tschentaner las societads ecclesiasticas ni fraternitads. Las entradas de quellas eran beinduras considerablas. Sper intents spirontamein religius e caritativs s'occupava silmeins la fraternitad dils cusunzs era culs interess de mistregn (gewerbliche Interessen). Mo quella fraternitad en quei stadi formava aunc negina uniun mistergnera (Zunftgenossenschaft). Igl ei mo in'emprova de seconstituir en fuorma d'uniun corporativa de mistergners. Pertgei il davos stadi d'uniun mistergnera ha ella mai contonschiu per munconza de constituziun mistergnera (Zunftverfassung). Il 16avel tschentaner quescha completamein en caussa.

Per emprema fraternitad documentada 1446 figurescha quella dils cusunzs, suenter la fraternitad de Nossadunna (Liebfrauenbruderschaft) a sogn Martin. Ella survegn 1465 digl uestg Ortlieb de Cuera ina brev de perdun. Ina gliesta de commembers probabel digl onn 1512 dat buca meins che 90 nums, denter quels las empremas notabilitads della Ligia Grischa, p.ex. igl uestg de Cuera, igl avat de Mustér ed auters che eran el medem temps possessurs de casas e beins a Glion. Alla finala vegn aunc numnada 1512 ina confraternitad da sogn Giachen e sontga Margreta. 5 onns pli tard obtegn ina tala della sontga Crusch ina brev d'indulgenza. Podà ch'ina u l'autra de quellas treis confraternitads luvravan dasperas en fuorma de societad de transit. Igl ei quei de supponer, pertgei tuttas ein naschidas quasi el medem temps, en in temps che il ver spért religius era decimius, ferton che da l'autra vart targeva la rendeivla occupaziun d'in carschentau transit e commerci. Factum eis ei che biaras famiglias burgheisas che figuravan silla gliesta della con-

fraternitad de Nossadunna vegnan a quei temps rehas e pussentas entras explotaziun dil transit commercial jester. Quei vala per las famiglias Schmid, Castelberg, de Pellitzari, de Caprez ed autras, famiglias che discuoran dacheudenvi en noda preponderonta en vischnaunca ed ella Ligia Grischa.

Gest dal temps avon e suenter la reformaziun udin nus en documents partenent ils spirituals che vivevan a Glion, principalmein d'in Gion Cunrat de Flem. Igl emprem er'el staus pladius 1481 sco spiritual auxiliar ella baselgia de sogn Martin. El medem temps era in Paul de Capaul plevon a s. Martin e contemporalmein decan dil capetel sur igl uaul de Flem. Suenter la mort de quel (1488) suonda il sura allegau Hans Cunrat en siu post. Quel cumpra lu entginas casas cun beins a Glion dado la Porta-sura, ni ch'el surdava tals beins a tscheins (Zinslehen) als burgheis dil liug. El viveva en cuminonza cun ina Mengia de Schons, dalla quala sortan 5 affons. Il fegl vegl vegn pli tard caplon de Sontgaclau 1519 e 1524 plevon de sogn Martin. Milsanavon vivevan dal temps della reformaziun – probabel sco caplons ni spirituals auxiliars – Wolf Babtista, Petrus Brunus de Glion, avon plevon de Falera, e Mathias Wendel. Els tuts passan sco era la populaziun dil marcau duront la reformaziun alla nova cardientscha. Dapi 1526 ei Wolf Babtista igl emprem plevon evangelic de Glion. 1538 ha liug l'emprema sinoda evangelica ella baselgia da Sontga Margreta si marcau.

Appartenent fatgs de scola dil temps pli vegl, stat pauc material a disposiziun. Igl ei denton de supponer che gia el 15avel tschentaner existevi sco aunc en bia loghens ina scola parochiala (Pfarrschule). En quella havevan giuvens svegliai ed interessai per l'instrucziun caschun d'emprender de leger, scriver e de far quens e schizun d'emprender latin. Che ina tala scola ha giu buna frequenza demuossan suren e surora il grond diember de fetg impurtonts umens che occupeschan el 15 e 16avel tschentaner posts fetg aults el stadi ed en vischnaunca. Ina perdetga d'in process digl onn 1534, vegl-mistral Jakob Munt de Glion, di ch'el *«vor etlich manchen Jahren zu llanz in die Schule gegangen sei»*. Dil reminent eisi gie enconuschent, ch'igl avat de Mustér Winkler, suenter esser extraus dalla claustra, hagi funczionau da scolast a Glion sper in puresser.

Sche nus considerein ussa empau la veta secular a de quei temps e las relaziuns de societad e cuminonza humana, sche stuein nus constatar che dapi daditg gia sefa valer ina certa midada el seprocurar il paun de mintga di. Ferton ch'el temps miez la gronda occupaziun era quella dil pur, pia dell'agricultura, porscha ussa la pusseivladad de professiun, commerci e traffic tut novs aspects alla populaziun de Glion. Mo era quella midada impurtonta mantegn la gronda part dils habitonts all'occupaziun primitiva purila. Quei demuossan las numerusas cuorts purilas, stallazis, baghetgs d'economia e curtgins el marcau e finalmein las grondas pastiras ordeifer quel. Tut quei ein reminiscenzas d'ina continuada premazia dil stan puril. (Oz ei la situaziun in'autra!)

De deducir il maletg exteriur dil marcau de pli baul partend digl aspect hodiern, fuss silmeins en in risguard falliu. Sch'ins vul trer conclusiuns ston ins s'imaginar il marcau, e quei aunc ditg viaden el temps niev, ornaus per la gronda part cun casas lenn. Casas crap vegnan numnadas mo duas el l5avel tschentaner, numnadamein la tuor Brinegg e quella della famiglia Capaul a Glion. Perfin las 3 baselgias de Glion eran da lezzas uras mo ella part fundamentala da mir. Quella predominonza de baghetgs en lenn ha lu era caschunau il barschament dil matg digl onn 1483. En quella catastrofa vegn igl entir marcau cun baselgia, zenns ed uorden de baselgia in'unfrenda dellas sgarscheivlas flommas. Il cussegl dil marcau relai en instanta supplica in clom d'agid per levgiar la gronda misergia a «*geistliche und weltliche Fürsten, Grafen, Freie, Prälaten, Ritter und Knechte, Bürgermeister, Schultheisse, Vögte, Pfleger, Amtsleute, Räte und Gemeinden aller Städte und Länder*».

Meglier e pli statteivel che las casas eran naturalmein ils mirs e las portas dil marcau baghegiadas. Quei ferm rempar tschinclont il marcau, surveva da schurmetg. Las portas de pli baul seclamavan: Porta sura, Porta cotschna, Porta sut e la Porta nera. De quellas secattan aunc oz la Porta sura e la Porta cotschna. Dado la porta che dat via en Lumnezia ed a Sursaissa, stat buca mo l'arma de Glion, la cruna d'aur cul Rein per miez ora, mobein era las armas dellas treis ligias reticas ed ina inscripziun: Gloria Deo pax in terris etc. Sutvart, sils qua-

ders digl artg stat il millesi 1513. Dadensvart sesanfla l'arma de J. G. Schmid de Grüneck, allura ina dedicaziun de quel en honur dils stans Turitg e Berna 1717 – e sura las armas dellas schlatteinas Capol e Salis. Endadens, da vart dretga s'empusa la habitaziun dil guardia-porta e guardian dil marcau. La Porta-cotschna stat damaneivel della tuor de Sontga Margreta. Era quella porta haveva probabel ina clasena (Fallgatter) e surveva en scadin cass a proteger la tuor castellana. La porta-sut vegn gia numnada 1390 en ina brev feudataria (Lehensbrief) de Caspar de Sax, che surdat a Stiafen Sporer, burgheis de Glion, ina cuort purila (Hofstatt): *gelegen ze Inlantz in der stat bi dem undern tor an der ringmuren under dem nüwen ärggel vor Rüdis Schniders hus*. Quella porta steva el cantun settentrional dil marcau. Ella ligiava il marcau cun la part de Sontgaclau, prolunghend la via entras la pastira dil Giessli tochen il Rein e sur punt. Igl onn 1842 ei quella porta vegnida dismessa per motivs pratics de traffic. La Porta nera sesanflava el cantun oriental dil marcauet cun extrada viers ils funs e las pastiras el circuit dil Glogn.

Il barschament dils 1483 ha era ruinau bravamein las quater portas, ch'ein vegnidas restauradas da rudieu pér 1714 e 1715.

El temps miez tardiv san ins differenziar ella populaziun differentas classas de clamada e stan: spirituals e ministerials, v.d. glieud de bassa noblezia (Dienstadel) che havevan lur beins e cuorts el contuorn dil marcau ed en quel lur casas hereditarias; plinavon: purs, commerciants e mistergners.

Ina schlatteina ministeriala indigena e fetg veglia era quella dils Fontana. Gia baul vev'ella acquistau il dretg de migiuria (Meieramt) episcopala a Glion. En tal uffeci habitav'ella la veglia tuor sper sontga Margareta, da lezzas uras tuor da Brinegg. A Glion sesents era da lezzas uras gia el 14avel tschentaner in rom della schlatteina dils cavaliers de Lumerins ord la Lumnezia. Plinavon ils administraturs de Kropfenstein e de Murissen. Casas e frusts a Glion possedevan ils signurs de (Werdenberg) Sargans (a Schluein), ils de Surcasti della Lumnezia, quels de Punteningen, ils de Munt, de Capaul e de Kaphenstein.

Per signurs nobels vegnan ils de Lumerins numnai fetg baul (1410) ed expressivamein per burgheis de Glion.

Denter personalitads ecclesiasticas sper igl uestg ei igl avat de Mustér gia da vegl enneu possessur de casas e beins a Glion. 1486 venda Hans de Capaul sia tuor el marcau de Glion cun cuort, stallazis e tut annex agl uestg Ortlieb de Cuera. Igl avat de Mustér possedeva, suandond ina veglia scripziun a Glion *«sein eigen Haus und Hof, Heüe, Fuotter, Reissige und Saumrossen»*. El era perfin burgheis de Glion e sco tal ha el 1490 ina dispeta cun ses conburgheis; el refusava de render *pustretschs e tscheins* da sias possessiuns el marcau. El pretendeva che ni el ni ses predecessurs hagien enzacuras giu de pagar pustretschs ella Ligia, e la brev della Ligia possedi in passus che ditgi, che mintgin deigi star tier il vegl. Ils de Glion fan valer da lur maun che gest ella brev della Ligia hagien era els retschiert lur libertads e lur vegls dretgs, vul dir, che resalvien e risguardien il dretg marcauil. Pia hagien els il dretg de tscheins e pustretschs dad el gest sco dad in auter burgheis ni sesent domiciliau. La dertgira decida en favur dils de Glion.

Ulteriurs habitonts de Glion che vegnan u numnai expressivamein burgheis el 14 e 15avel tschentaner ni menzionai sco possessurs de casas e funs senumnan denter auters: Berchtoldus da Ruans (expressivamein numnaus libers), Sporrer, Schmid, Glarner, Schnider, Schuoler, Wintler, Frank, Goeggeli, Forster alias Zimbermann, Pfister, Wetzel, Schimonew, Schmucker, Kärgli, Vigeli, de Vioel, Widig, Grava ni Grafer, Koch, Müller, Frantz, Zehnder, Heym, Wimser, Janick, Schönögli, Schuomacher, Studer, Bleichschnider, Jörg, Biet, Dusch, Stoffel, Pur, Sattler, Huotmacher, Nutt, Winkler, Kürsiner (pli tard Kürschner), Hertwip; el 16avel tschentaner: Hertt, Depuotz, Casutt, Heymann, Gottgsegen, il Meister Schmalriem, Högerli, Maler, der Meister Hans Schlosser, Zürcher, Nick, Krämer, der Meister Hans Tischmacher, König, Leim, Frisch, Engi etc.

Las pli pussentas schlatteinas de Glion el 15avel tschentaner eran ils Grafer, Schönögli, Pur, Capaul e Janick. Quellas daventan gia baul mistrals (Ammänner) della Foppa, capo-burgheis (Werkmeister) dil marcau e cau-derschaders (Landrichter), scarvons e caricai cun auters uffecis ella Ligia Grischa.

Appartenent il lungatg ston ins ord las numerusas schlatteinas tudestgas concluder che da quei temps igl element tudestg hagi predominau considerablamein. In auter mussament ei quel dil plogn dils de Luven digl onn 1526 che a Glion vegni quasi mo perdegau tudestg. Ei sto denton vegnir remarcau che ina gronda part de quels habitonts udevan buca tier las famiglias da vegl enneu sesentas a Glion, biaronz marcadonts, hermerins e mistergners immigrai che vevan cumprau beins e funs e daventai burgheis de Glion. Gest en quei temps de midada dil 15 al 16avel tschentaner commerciavan e trafficavan de tuttas specias de pievels ambulonts a Glion.

Denter ils burgheis dev'ei el marcau triep de persunas libras, ch'appartenevan all'uniun dils libers de Lags, p.ex. in Berchtoldus de Ruvans (Rueun), la famiglia Wetzel, in Gabriel de Lags ed ina famiglia de Ladir. Ellas administravan era a Glion en uffecis dil marcau. En fatgs de dretg eran els probabel admess a dubla giudicatura. En qualitad de burgheis vegnevan els giudicai tenor la dertgira dils burgheis ed il dretg marcauil, en auters cass denton suttamess alla giudicatura dils libers de Lags e buca a quella de Glion ed en la Foppa.

Dapi il 16avel tschentaner survargan las famiglias Schmid de Grüneck e de Castelberg en tuts risguards ed en moda eminenta tut las autras famiglias noblas dil marcau. Perdetga de lur beinstonza dattan casas sco palazis a Glion che valan, schegie empau en decadenza, per imposant ornament dil vegl marcauet. Della impurtonza politica de quellas famiglias e de lur pussonza raquentan la historia grischuna e las gliestas de dignitaris (Würdenträger) ed emploiai beinenqual caussa, seigi quei en survetsch dellas Treis Ligias ni en las tiaras subditas de quellas.

In della schlatteina Schmid deigi, scoi para, propi haver habitau sper la punt de Glion en sia fravgia sco fravi. Gia 1397 eis ei in Hanni Schmid, numnaus burgheis de Glion, che venda ad in Albert d'Andiast a Cumbel beins a Luven. Ella baselgia de sontga Maria de Rumein stat sin in afrestg (Fresko) l'arma dils Schmids cun la massa de fravi.

Propi il fundatur della casa ei stau in Giachen Schmid, officier en survetsch franzos ed imperial sut Francestg I e Carli V.

Igl imperatur Carli annobilescha el 1544 cul predicat de Grüneck suenter il vegl casti sper via de Ladir denter Glion e Strada. Ch'ils de Grüneck hagien possediu quei casti ch'era gia da lezzas uras ruina ei negliu da constatar. Quei rom della famiglia Schmid porta ina autra arma, numnadamein ina siarp encorunada sin funs verd.

Ils de Castelberg ein documentai pér el 14avel tschentaner. Per part eran els survients ni ministerials dils signurs de Löwenstein (la medema arma sco lezs). Per tals motivs possedevan els principalmein beins a Luven ed ella Lumnezia dadora. Per part eran els era survients digl uestg ella Tumliasca ed en Schons.

Suenter che ils de Löwenstein ein stai emigrai all'entschatta dil 14avel tschentaner, secasan probabel ils de Castelberg el casti Löwenstein e midan il num dil casti en Castelberg. Era stattan els si a Müntinen en relaziuns feudatarias e de vasalladi cugl uestg de Cuera.

El 15avel tschentaner figurescha la schlatteina Castelberg sco possessura de casas e sco burgheis de Glion, mo aunc cun pintga impurtonza politica.

Cull'entschatta della reforma daventa Glion il capo-center d'activitad de quella; cheu sesparta la schlatteina. Gion de Castelberg, che resta fideivels alla cardientscha veglia, seretrai a Mustér, duront che siu frar Gudegn passa alla reformaziun e resta a Glion. Omisdus roms dattan el decuors dil temps umens d'impurtonza remarcabla alla tiara e quei en fatgs ecclesiastics, dil stat ed en fatgs militars.

Ei tucca aunc de dar in'egliada al svilup economic ulteriur dil marcau de Glion e sia relaziun culs vischins de Flond e Strada.

Il svilup ed augment intern dils confins funsils de Glion succeda enten distribuir tiara communabla, pastiras per diever privat en fuorma de sorts vischnaunca. Cheutras vegn la cultira, sche bein limitadamein, extendida, ed il possess privat s'augmenta en proporziun dil tschessament dellas possessiuns collectivas.

In relativ conclus stueva esser prius dall'entira vischnaunca, quei vul dir dil capo-burgheis ni prefect, dal cussegl e dals burgheis sezs.

Igl onn 1741, igl 1. de mars partgeschan prefect (Werkmeister), cussegl e burgheis a Glion in toc pastira egl uaul de Faua (Fau lad – Buchwald) als burgheis, e quei secund diember de lur cuorts purilas (Hofstätten). Il medem onn vegn era Bual sura (boval) daus ora culla ordinaziun: Ils frusts compartgi astgan vegnir pasculai tochen igl 1. de zercladur, v.d. tochen la cargada; suenter deigien els haver ruaus *«Fryd han bis zu Sant-Frenentag»* (1. settember). Els emprems 3 onns astgan *«fromm lüt nach beliben es bauen und säen und es zämen, damit es wasen gewinnt»*. Suenter restan tuts ils frusts en perpeten praus, che deigien mo vegnir segai ina gada ad onn.

Suenter che la caplutta de Sontgaclau vi sper la punt dil Rein ei stada dismessa el tierz decenni dil 16avel tschentaner, vegnan era ils beins (pervenda) de quella parti si en fuorma de sorts denter ils habitonts. Ils burgheis survegnan ina entira sort, ils domiciliai ed ils jasters (Hintersäss) ina mesa culla obligaziun de far uors sper il Rein e de mantener els. Entras in conclus della dertgira federala a Trun ston quellas obligaziuns pli tard vegnir renovadas e fatgas endamen en moda rigurusa als interessents.

Era pli tard aunc vegn pastira repartida denter burgheis ed jasters, il bia per pintga cuntervalur, denton sut speciala obligaziun de mantener vias, sendas, uors etc.

1538 tschentan cussegl e burgheis si in statut per reglar la pasculaziun cumina dellas sorts (pendas) e dell'entira pastira.

Las fracziuns de Flond e Strada ein stadas colligiadas stretgamein cun Glion en fatgs de baselgia sco era politicamein ed economicamein tochen viaden el 16avel tschentaner. Els eran ils jasters (Hintersassen). Els vevan cun Glion ils medems dretgs de pasculaziun cumina e d'uaul, stuevan denton era purtar las grevezias sco taglias e pustretschs (Schnitz und Stür), lavur cumina ed il manteniment de via e senda. Talas deliberaziuns economicas vegnevan tractadas sil schinumnau cumin a Glion, dil qual ils de Flond e Strada savevan prender part.

Era Luven haveva udiu a sias uras ruralmein tier Glion. Las relaziuns feudalas ston denton gia fetg baul haver disturbau e sligiau quella dependenza rurala.

Las alps dil Pez Mundeun appartenevan gia egl 8avel tschentaner per gronda part privatamein al retg ni agl uestg. Ellas formavan pertinenzas (aclas, cuolms ed alps) de lur cuorts a Glion. Sco talas eran ellas nundivisiblas ed han el decuors dil temps giu la medema sort sco las possessiuns principalas. El 15avel tschentaner daventan ellas alps de societad, ellas qualas in diember de vischins de Luven e Glion havevan dretgs d'alpegiar.

Dapi il 15avel tschentaner sluccan plaun a plaun era veglias instituziuns e relaziuns (politicas ed economas) de possessiuns communablas denter Glion ed ils vischins de Flond e Strada. Gia 1460 vegnan uaul e pastira per dispetas de dretg de pasculaziun e d'uaul parti si per part entras ina decisiun della dertgira.

Era politicamein emprovan ils vischins de Flond e Strada de sedeliberar dil marcau. 1506 vegnan ils de Luven clamai a dretg dils da Glion perquei ch'els refusan de pagar tscheins e taglias. En ina decisiun definitiva della dertgira vegn la liunga dispeta finalmein liquidada ils 14 de zercladur 1519. Dacheudenvi vegnan prau, èr e pastira marcadas ora, ton che mintga partida fa diever de siu territori. Ils de Flond ein dacheudenvi era buca pli obligai de pagar taglias e de far lavur cumina per il marcau.

Aschia daventa Flond politicamein ed economicamein independents, e vischin autonom e vischnaunca economica. Mo l'appartenenza en fatgs de baselgia cun Glion fa aunc per in temps endamen anteriuras relaziuns communablas.

En semeglionta moda succeda la partiziun de vias e pastiras, lenna e funs denter Glion e Strada. Ina decisiun tribunala smetta 1537 las relaziuns communalas, ton che mo la cuminonza de baselgia resta.

Cun questa excursiun historica viasi els temps sepiars dils Glions tschinclai da mirs e portas fortificontas, protegentas ses habitonts, concludein nus nossas expectoraziuns culla speronza de saver dar pli tard ina contribuziun historica dil marcau pli personala e de tempra pli actuala.

Glion representa, enteifer sia specia de marcauet muntagnard, en tuts risguards in *giuvel* prezius, dal qual tuttas direc-

ziuns ed altezias retscheivan e rendan puspei clarezia ed incantament. Possi quella splendur magica permaner enten sia vigur, sclarir e proteger nies *Glion*, igl *unic* marcau de veglia faviala *romontscha* e privilegiaus per *emprem* ch'ei situaus ella liunga retscha de marcaus sur las rivas dil *Rein*.

2. Glion e la Foppa d'antruras e ded ozilgi

(En: Il Glogn 1946, 119–147)

Questa lavur de Glion e la Foppa, scretta avon 50 onns, dat maletg ed impressiun dil stadi de patertgar e scriver d'in tut auter temps. Sur della prehistoria ed ils moviments ed ingress de pievels, dattan novas retschercas era novs resultats. Mo tuttina, bia para ded esser stau eri. Era cul lungatg dev'ei auters problems. Versiuns de terms historics, geologics devan de sbatter. Mo tuttina in document – ord autras sferas.

Legend ed excerpond interessants plaids, expressiuns, tradiziuns popularas dellas differentas annadas dil Glogn per nossa ovra nazionala, il Diczionari romontsch grischun, savein nus buca far cunmeins che d'exprimer nosssa admiraziun per la gronda ed impurtonta lavur prestada da *prof. G. Gadola*. Uonn compara gie la vegnavla annada! Dallas empremas emprovas dils emprems Glogns tochen viasi allas pli recentas, tgei progress! Translaziuns ed adattaziuns ein dagitg svanidas per far canorta a descripziuns culturalas, a novellas originalas, a praulas e getgas romontschas de mur e savur. Ils davos onns ha il Glogn ughegiau in pass tut aparti impurtont cun dar a mintga annada la fatscha culturala d'ina de nossas valladas romontschas. Cunzun quella nova mira, sauna e clara, dat all'ovra slonsch romontsch, unitad e cuoz permanent.

Uonn tucc'i la Foppa! Ses representants han stuiu semover e dar suatientscha allas buntganadas davart il redactur dil Glogn. Il mistregn dil *buntganem* capesch'el oreifer, bunamein schi bein sco quel dil lungatg! Nus lein tuttavia buca prender si en mala part igl *ieli da costas*, anzi, engraziar pil stausch e sespruar cun pauca peda de porscher in cuort ed incumplet maletg de Glion e della Foppa, gest tschun minutas avon che la stampa siari las portas alla davosa artga dil Glogn 1946.

Ils merets de Guglielm Gadola serestrenschan segir buca mo alla redacziun della scartira culturala dil *Glogn*. El ei in dils pli fritgeivels, robusts e solids scribents e historiografs romontschs. Biars onns ha el era redigiu cun atgna perseveronza igl Ischi.

Glion ... Matta semionta sin prada flurida
paras, marcau sur las rivas dil Rein.
Siu ramurar amurus ti surprida
Laias entrar sco l'amur en tiu sein.
Pezzas fan guardia, ils grauns che cantinan,
tei durmentond sco la mumma gl'affon ...
Vias e tuors e curnischs sescutinan
veglias canzuns d'Iliande, nies Glion.

Sep Mudest Nay 1939

Quella stupenta visiun en poesia gi cun paucs plaids tut quei che fuss de palesar ad olmas sensitivas. Quei ch'ei semiau schi profundamein lein nus sussentar a nova veta. Schar tschintschar e discuorer il Rein dils vegls tschentaners vargai. Schar scutinar en nossa ureglia tuors, vias e curnischs las veglias canzuns d'Iliande spel Rein. Il Rein che cuora per miez Glion ora ei il maletg stupent, che ha giu dau dapi tschentaners il simbol agl emprem marcau sur las rivas dil renomau flum: il Rein blau che sederscha tras ina cruna d'aur.

Tut humiliteivels e mudests daventa oz il viandont che s'entarda mirond in mument dalla oreifra punt lenn a tschallatond las undas dil Rein enviers la mar. Igl ei la visiun dil present che daventa ad incontin vargau, dil present che maglia il futur e schendra temps passai. Conta legria e conta tristezia ha quei flum cumpartgiu e mitigau el passau als habitonts de sias costas. Las auas passan e sederschan egl infinit della mar, setschentan e retuornan serenadas puspei dalla pezza. Il cuors dil mund! El decuors dils millenaris ha il Rein cavau sia memoria giu afuns en nossa val gitg avon che memoria de carstgaunadad arrivi. Da quei temps misterius, urdius viaden en vels dil stgir passau, ver enzacons plaids che gidan a far capir l'impurtonza de nossa gronda e biala casa: la Foppa.

Documents veseivels e nunveseivels

Il pli vegl document dil Grischun ed in dils pli impurtonts della Svizra insumma ei il *testament de Tello*, enten il qual quei grond uestg de Cuera schenghegia 765 ses gronds beins privats

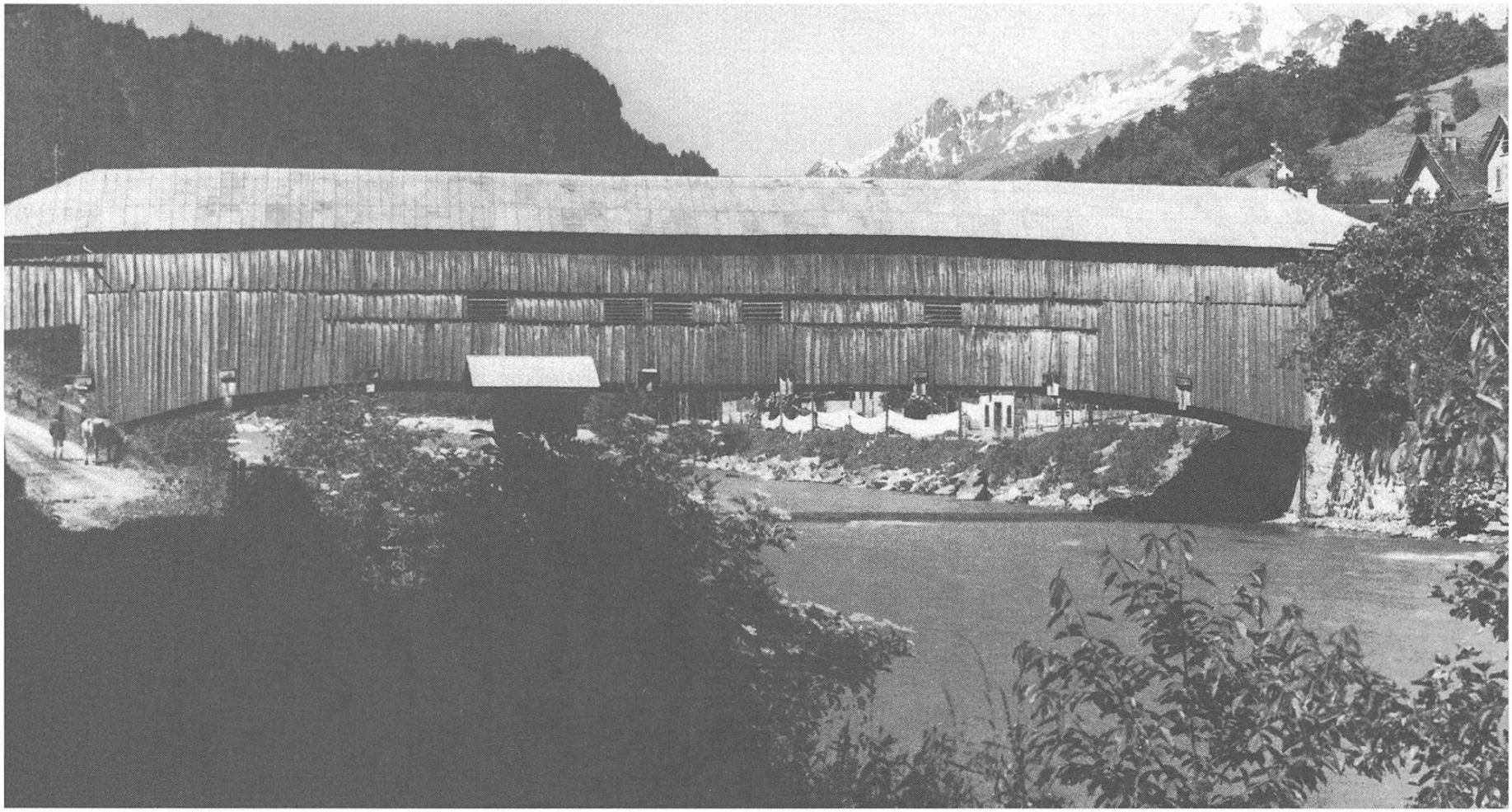

La punt de lenn baghegiada 1850/51 cun siu fin tetg e las sis barcunadas che devan al viandont l'egliada concentrada silla ruasseivla cuorsa dil Rein viado encunter Sagogn e Castrisch. La fotografia datescha d'avon 1931. Gliez onn ei l'annexa da vart orientala per pedunzs vegnida fatga.

schischents ella Foppa alla claustra de Mustér. Gia en quei document compara in grond diember de nos bials nums de vitgs, praus e pradas della Foppa. Il testament de quei davos Victorid lai era percorscher tgunschamein che ils beins della Foppa erien gia da lezzas uras cultivai ed administrai fetg bein, dotai da clavaus, truaschs e bargias che circumdavan las cuorts centralas e las casas segnerilas. Sper uauls, alps, pastiras e praus dev'ei surabundontamein ers de grond valzen, cunzun ella Foppa. Gia conducts ded aua per schuar muncavan buc, e sin nossas terrassas paradavan curtgins de puma e tscheu e leu schizun vegnas.

Sche nos vitgs el priel della Foppa ed en tschupi sils aults tut en rudi vevan gia 765 lur bials nums romontschs, lur praus e muvels, cuorts e clavaus, quasi sco oz, sche caztga ei aunc de pli de sfullar vinavon anavos el temps vargau. Denton avon lessen nus schar plidar il testament de Tello verbalmein, silmeins quei che pertucca Glion, schegie che Sagogn para ded esser stau il sez il pli impurtont dils Victorids, probabel lur sez permanent avon che seretrer a Cuera.

Il document gi: Item villam meam *lliande* salam cum cellario, cum omnibus, quae circa ipsam salam haberi videntur, ex integro: torbaces, tabulada, barecae, curtes, ortus, omnia cum introitu suo, quae circa ipsam curtem haberi videntur, quae ad me legitime pertinent, ex integro; agrum subter *Lobene* modiales sexaginta, confinientem in sancti Martini; ... etc. – Quei fuss per romontsch: *«Plinavon mia cuort centrala a Glion, la casa segnerila cun tschaler e cun tut quei che schai entuorn quella casa segnerila, senza excepziun: truaschs, clavaus, bargias, cuorts, orts, tut cun siu agen ingress, tut quei che stat entuorn la cuort centrala ed auda per dretg a mi, senza excepziun. In èr sut Luven de 60 mutschs, il qual stauscha encunter il bein de S. Martin; in èr Aflupio de 15 mutschs, che confina cul bein de Sontga Maria; in èr Aflupio de 6 mutschs, che fa cunfin cul bein de Quartinius; in èr a Roncale de 6 mutschs; in èr avon il vitg de 6 mutschs che dat encunter la via; milsanavon in prau a Campaniola de 10 purtadiras che stauscha al bein de Sontga Maria; in prau a Longorione de diesch purtadiras che confinescha cun il bein de Sontga Maria»* etc. – Il mutsch (latin = modius, modiales; engiadines = möz) corris-

La *Casa nera* steva avon sia disfatga 1903 a Sontga Clau-sura el liug della posteriura caplutta digl Institut s. Giusep. 1903 vegnan leu alla glisch restonzas della veglia caplutta de s. Giusep. Quella era stada bandunada duront il temps della reformaziun epi disfatga.

punda ad ina mesira de circa 2–3 curtaunas graun de sem ed al toc frust al qual quei sem tonscha. Ina purtadira ni menadira (latin = onera) al toc prau che porta in tal quantum fein.

Plinavon vegnan surdadas alla claustra ils uauls e las fritgeivlas terrassas de Glion, las alps *Naulo* (= Naul), *Mendane* (= Mundaun). La gliesta de beins entuorn la cuort centrala de *Secanium* (= Sagogn) ei aunc pli liunga. Per il num ded oz de Falera stat ei el Testament = *Falaria*, per Castrisch = *Castrice*, per Flem = *Fleme*, per Luven = *Lobene*, per in bein sil Crap de Sevgein (Samuns) = *Supersaxa*, per Breil = *Bregelo*, Rueun = *Ruane*, Vuorz = *Vorce*, Schlans = *Selauno*, Dardin = *Ardunae*, Danis = *Anives*, Trun = *Tauronto*, Ruschein = *Rucene*, Riein = *Renio*, Andiast = *Andeste*, Valendau = *Valendano* etc. Quei fuss principalmein ils nums de vitgs ch'il testament cuntegn ed enten ils quals el veva ses beins. Ella Lumnezia para che igl uestg Tello possedevi paucas possessiuns privatas. Pertgei da quella cuntrada vegn ei getg nuot. Denton vegn sper *Sagogn* (= Secanium) e *Glion* (= Iliande) la cuort centrala de *Breil* numnada.

Cun quei ch'ei setracta dil pli vegl ed impurtont document de nossa historia e che tschontscha principalmein de relaziuns della Foppa, vein nus dau ad el la duida impurtonza.

Era linguisticamein ei il document interessants. Plaids sco *tabulada* = clavau, *barecae* = bargia, *torbace* = truasch, *fenile* = faner, *solario* = zuler, *caminata* = tgaminada, *prada* = prau, frust, *stabula* = stalla, stavel, *celario* = tschaler, ed aschia vinavon, ein gia per part romontschai, pia pri neu ord la terminologia dil pievel puril romontsch, empau latinisai e frisai dal scribent dil testament.

Sche nos vitgs el priel e sigl ur della Foppa ein menzionai gia 765 da Tello, gia en pleina fluriziun, cun praus ed ers, curtgins ed orts, pradas e vegnas, ston gia gitg avon haver existiu els medems loghens impurtontas culturas, vitgs ed uclauns. Ei secapescha che gia ils Romans suenter lur invasiun digl onn 15 avon Cristus han dau a nossa tiara instituziuns, cunzun lur lungatg, ed era transformau empau isonzas e cultura. Mo fetg biars nums de nos vitgs ein dai e formai da pievels che vivevan sin nies intschess avon che ils Romans arrivien, gie schizun avon ch'els seigien daventai ina pussonza mundiala.

Las pli recentas excavaziuns a *Surin* (Lumbrein) sil *Crestaulta* e si la *Mutta* de Falera han mussau claramein atgna disposiziun de camonas e speciala cultura che regeva en ed ord lur avdonzas schurmegiadas. Quei pievel d'avon varga 3000 onns enconuscheva gia la cultivaziun dil graun, la tratga de biestga e d'auters animals de casa, manischava cun inschign beinenqual mistregn, capeva oreifer de far aults e ferms mirs schetgs de fundament, casaments de primitiv lattiu e postaments, possedeva fuorns de vischala de tiara cotga, fuormas de vischala de bien senn artistic e de admirabla dimensiun. Interessant co il pievel de quella èra sefultscheva a garnugl sisum e tochen onsum in bi crest, eligius per lur ucliva e dimora. Crestaulta e la Mutta de Falera dattan biala perdetga probabel d'ina gronda e derasada cultura existenta da gliez temps. Il futur vegn a sclarir quels misteris in tec alla gada. Vevan quels pievels forsa inimitgs pli rubiestis e de pli primitiva cultura, ch'els stuevan seretrer silmeins en prighel e da notg sisum ed onsum teis crests armai? Vevan els de sedustar d'animals scarponts?

Tgi sa quei! Il stgir dils millesims zuglia en stgiraglia nebla il remarcabel cunfar e trafficar de quels pievels ded isonzas e veta mai sudida. Sappi Dieus sch'ins vegn plaun a plaun a frida de discuvierer cun zappa e badel novas semegliontas avdonzas dagitg stulidas, da pievels stizzai ed emblidai.

Buca mo alla scienzia della pala, als archeologs, mobein era als umens dil lungatg, als filologs, tucc'ei de sligiar quels problems complicai e stgirs. Cun forzas unidas vegn ins plitost alla glisch. Quei ch'ina sa buca explicar sa magari l'autra scienzia. Las excavaziuns della Mutta e de Crestaulta dattan perdetga de habitonts che vivevan en nossa tiara gia 1200 avon Cristus, probabel in pievel illiric che secasa e semischeida cun in pievel gia sesents, carteivlamein de provegnientscha *ligurica*.

La cultura de *Grepault* a Trun e d'auters loghens, cunzun ell'Engiadina, tschontscha perencunter d'ina secunda vegnida de pievels venezian-illirics entuorn 400 avon Cristus. Nums ch'ins tegn per illirics ein: *Plessur, Andiast, Vrin* ed auters. Quella èra illirica mischedada cun la populaziun indigena (mischeida ligura-illirica) ha dau ils Rets, numnai aschia dals Romans.

A Mesauc ed el Puschlav secasan el medem temps, 400 avon Cristus, pievels *celtics*. Mo era ina partida nums de vitgs della Foppa, Cadi e Giadina e dil Grischun central muossan derivonza celtica, p.ex. *Breil, Dardin, Razén, Brinzouls, Ardez.*

Suenter las retschercas de *J. U. Hubschmied* ein pilver el medem temps culs Celts a Mesauc e Puschlav autras gruppas della medema schlatteina penetrai sur *Diesrut* e *Greina* viado tras la Lumnezia tochen Glion e secasai empau dalla val siaden e giuadora. Quei eran ils *Lepontins*, in pievel celtic che viveva ell'ault'ltalia. Quels han lura giu, tenor quei ch'ils nums locals celtics muossan, ina certa influenza ella Foppa.

Il plaid Lepontia ha, suenter Hubschmied, dau il num alla Lumnezia, en vegls documents *Leunicia, Legunitia* etc. ll pievel lepontin fuss pia el medem temps culla secunda vegnida dils *Illirics* neu dil maneivel orient sestuschaus si dil meridiun a Mesauc, Puschlav e sur Diesrut e Greina en Surselva. Era *Glion* ed *Ilanz* ein de derivonza celtica e van omisdus anavos sin ina fuorma *ittu-landas* che vul gir ton sco *logs de graun, irals de scuder.* La pli veglia fuorma documentada per il num de Glion ei *Iliande* el testament de Tello.

Era semanticamein, quei vul gir secund il senn della caussa, po quella explicaziun dil num de Glion star. Il remarcabel priel della Foppa, enten il qual il sulegl cuoi bravamein da stad e madira aunc adina tgunschamein ault e bi terc, ers mellens sco buglient aur, el temps miez perfin numerusas vegnas, ha fatg daventar Glion gia baul ina cucagna de garnezi.

Cun quei lein nus schar d'ina vart quella scienzia plitost greva e stgira e mo menzionar tgei *Pader Carl Hager* relata en sia ovra impurtonta sur della plontaziun en Surselva, numnadamein ch'il priel della Foppa hagi ussa dau si per gronda part la cultivaziun dil graun en favur de prau e pastg per la tratga de biestga, che pli baul vegnevi cultivau bia terc, megl, garnezi de tutta specia, ed en logs perfin la vit.

Per explicar quella gronda fritgeivladad el *Priel la Foppa*, la puma excellenta de fin suer alpin, ils fretgs savurus, stuein nus el decuors far attents il lectur silla unica formaziun de quei toc tiara, numnada la Foppa. Perquei empau geologia e geografia!

La prehistoria

Nus havessen bunamein tschaffen de far ussa sco tons tractats filosofics dil temps-miez, de reiver en pass stravagai viasi els temps stgirs dell'emprema tgina dil carstgaun, el *paradis*, e d'entscheiver leu cun la historia de Glion e la Foppa! Gie aunc pli garmadis seigi nies cunfar: in cuort maletg della formaziun de nossas *Alps* e della Foppa en special, la quala ei lura daventada schi migeivla e fritgeivla avdonza, gie veramein in parvis per ils emprems avdonts della Foppa e tochen viagiu sil gi ded oz.

Nossas *Alps* che s'extendan en in artg naven da Marseille e Nizza tochen vi a Vienna e Triest, e che siaran en, ensemen cugl Apennin, la Planira dil Po, valan lunschora per la pli biala muntogna dil mund. Siu tscherchel dadens mesira naven dallas duas mars, *l'adriatica* e la *ligura*, 750 km, igl artg dado buca meins che 1300 km. Il spazi de quei artg triumfal dellas Alps cuvress silmeins tschun Svizras. El ei seformaus duront la sfreidaziun della rucla buglienta dil mund d'avon temps immens. Quei ha duvrau de pli temps che de sferdentar ina brava pulenta! La crusta dil mund ch'ei vegnida freida pli spert ch'igl intern aunc oz buglients, vegn memia gronda. Aschia rumpa la crusta viaden, fa fauldas in'en l'autra ed ina sur l'autra, gest sco ina vistgada tagliada pli gronda che la persuna, sto better fauldas sin tuts mauns. Il giug dellas forzas elementaras ha gest bess las fauldas e rubaglias de greppa en nossa cuntrada. Quei para a nus plitost in schabetg. Il liug de schluppadira d'in truffel ni meil che vegn cotgs ha la medema explicaziun: igl ei quei il liug il pli fleivel della surfatscha.

Quei greppam stuschaus ensemen crusta sin crusta, da dretg e da seniester, veva el temps prehistoric ina altezia de circa 30'000 m sur nus. Pia veva nossa tiara da lezzas uras tut in auter aspect!

La destrucziun e decomposiziun de quei stravagant massiv entscheiva denton cuninagada. La lavur continuada de sulegl e plievgias, de neivs e purginas, de glatschers, darguns e flums furitgonts duront milliuns ded onns ha smulau e sbuau, purtau e menau naven bia de pli material, grava e glera, bollers, gliets

e sabluns che quei ch'ei aunc oz veseivel en fuorma de vals, cuolms e pradas. Mo pli ruinas ein restadas en comparegl culla massa primitiva; denton ina ruina de bellezia ed avdonza pli cumadeivla che quei ch'il baghetg original d'avon tons milliuns onns vess saviu dar a nus.

E gest enamiez la pli interessanta muntogna dil mund, ellas Alps, stat il Grischun cun sias 150 valladas e nundumbreivels vallets ligiai in cun l'auter cun tons pass e passets. Buca meins che 600 lags alpins resplendan el sulegl della damaun gi per gi! Ed enamiez il Grischun stattan las valladas dil Rein, ed enamiez la vallada renana, gest a mesa via denter Mustér e Cuera, la *Foppa*, ed ella Foppa, dad omisduas varts d'in renomau flum, stat igl *emprem* marcau sur las rivas dil Rein ed il *sulet* marcau *romontsch* sin tiara!

La val principala dil Rein era ad in cert temps prehistoric sco tut las autras vals de nossa muntogna bia pli aulta, circa sco la Giadina ded oz. En quei stadi dell'erosiun formavan las terrassas de Sursaissa, Breil, Flond, Ladir, dil Crap Sevgein etc. il funs della val, e per la Lumnezia tut las terrassas dils vitgs ded oz. Quella *vallaulta* era stada formada e stuschada rodunda dals glatschers viandonts dil temps glacial. En quella epoca vargavan ils glatschers varga 1000 m sur il Glion ded ussa siadora e tunschevan tochen als hodierns confins svizzers. Nossas muntognas pli bassas, sco p.ex. il Pez Mundaun, eran sut glatsch perpeten. Aunc oz vargan gie mo ils de trei- e quatermelli cun lur tgaus ord il glatscham. Era quella massa glaciala ei mo pli restonza e ruina falombra dil temps della glaciaziun. Digl imposant vestgiu patriarcal che fitgava pei giu el funs dellas vals, ein mo paucas scrottas restadas, che tonschan mo alla pli aulta pezza sur onn per bi culier alv entuorn culiez.

Tschessond tec a tec ils glatschers el decuors de nundumbreivels onns prehistorics, secava il Rein sco de badellar cun pala e zappun adina pli e plinensi en nossa val, magliond e purtond naven il material che ils glatschers tschessonts, bovas e scheltiras mettan en costas sper via. Plaun a plaun eis el sefuritgaus tochen sisum nossa val e secavaus anoragiu cun forza bracca giu sil funs fluvial ded oz. Nua che las auas dils flums laterals sebettan giuadora ella val principala, sefuorman foppettas rasa-

das cun glera, crappa e sablun, ina specia de deltas. Fetg exprimius ei il delta che il *Glogn* sco flum lateral de num ha scaffiu el decuors dil temps sil funs de Glion. Cun sia aua gronda e greva ha el gidau grondamein a formar e slargiar il *Priel* la *Foppa*.

Sia gronda forza ha a siu temps fetg probabel stuschau il letg dil Rein en in uliv caraun viagiu encunter Lags e Flem e gidau a formar quella terrassa. Igl ei buca sclaus, ch'il Rein, sfurzaus dal Glogn vi encunter ils cuolms de Flem, hagi buca sutminau la muntogna ed aschia gidau a caschunar pli tard la bova gronda dil *Crap* de *Flem*.

E quella bova prehistorica ha giu gronda art e part alla formaziun definitiva dil priel la Foppa. La massa curdada giu ella val ei melli gadas pli gronda che la bova historica de Goldau. Ella ha stuppau en in gienà il vau dil Rein e Glogn. Cheu entscheiva in lag immens, il *Lag la Foppa* a seformar. El tunscheva tenor calculaziuns tochen Trun e sesalzava tochen sillas terrassas bassas sur Glion. Aunc oz vesan ins ils plauns de delta ch'ils flums entronts da tuttas varts el lag han formau: igl ei il *Plaun Maria*, il *Plaun sogn Martin* ed il *Plaun Bargias* si sut Sevgein. La davosa ulivada alla *Sala naturala* della Foppa ha senza dubi quei grondius lag dau.

Negliu egl entir intschess dellas Alps ha ina bova giu talas dimensiuns e dau alla vallada fuorma schi singulara. La surfatscha dil sbuau mesira 40 km^2 e sia massa 12 km^3. Sia altezia ei de 600 m e la cavorgia ch'il Rein ha rut tras ei 400 m profunda.

La cavorgia dil Rein ei daventada mo plaun a plaun. Leu nua ch'il mir della bova era il pli fleivels sballunan las auas en aulta cascada giu ellas profunditads. En hanau magl e remagl passa la pella la porta e sbassa e slargia cul temps il mir della bova. Cul tschessar dil rempar tschessa el medem temps ad in tschessar il Lag la Foppa, e nundumbreivels onns ein gia passai dapi ch'el ei svanius dil tuttafatg, gitg avon ch'igl emprem carstgaun tschenti pei en nossa tiara. Ussa admirein nus, e cunzun ils jasters, la gagliarda cavorgia de Valendau e Versomi; pli baul vess ins gudiu sigl ur della Foppa la splendur dil remarcabel ed immens lag de butschida. La natira ella muntogna ei adina e dapertut biala, en tuttas modas e da mintga liug anora

dat ella novs aspects; ella fa ses zambagls e maherlis senza nossa veglia e nies turschar. In pli grond che nus, paupers fleivels, regia e diregia il mund ed igl universi.

Oz stat igl uaul grond de Flem, Versomi e Valendau sigl intschess dil sbuau; el tschunca la libra vesta della vallada. Da vegl enneu ha la bova de Flem impediu il stretg contact de sura e sut. Igl ei pia de capir che la Foppa ha en certs graus formau in centrum ded atgna tempra culturala e dil lungatg duront tschentaners. Perfin il clima vala per tut aparti buns, per part pervia della bova che retegn l'aura sut e dat alla Foppa fuorma de butschida ovala.

Igl ei bein singular e remarcabel ch'ins sto per arrivar giu Cuera da Glion anora igl emprem sesalzar silla vart da Flem sin 1100 m, e silla vart da Versomi sin 940 m, ferton che Glion ei cun 700 m sur mar il pli bass liug della Surselva. Igl ei bein interessant che la via meina per ira della val giuadora igl emprem quasi schi ad ault sco quei che Mustér stat. Pér la viafier retica ha surventschiu la cavorgia e quei ca. 20 onns suenter che la via Panaduz-Glion ha giu tagliau la costa dretga della prigulusa stretga dil Rein anteriur igl onn 1881.

Il vegl cumin de 'Glion e la Foppa'

Per capir il svilup colonisatori de nossa tiara ed en special quel della Foppa e de Glion, sespruein nus de dar ina cuorta survesta dils fatgs e stadis economics, giuridics e culturals che succedan atraviers 2 millesims tochen als indrezs ed alla constituziun ded oz. Sur della historia de Glion e la Foppa orientescha nus prof. dr. *F. Purtscher* en stupenta ed extendida moda. Nus schein suandar cheu en translaziun ses plaids:

La fuorma primitiva della colonisaziun per gudignar funs per l'agricultura e tratga de biestga ei la *cuort* = Hof. La cuort era il centrum dell'occupaziun purila ed era dell'administraziun dil territori annex.

Enten luvrar il funs en quella moda davent'el plaun a plaun possess privat dils singuls ch'eran seradunai per luvrar ensemen ils beins d'ina cuort. Sper la cultira daventada privata sesanflava denton in territori communabel buca urbarisaus, p.ex.

uaul, pastira ed alps. Quel udeva all'entira gruppa della cuort e marcava ils confins dils beins communabels. E gest quels beins communabels en fuorma de pastiras, uauls ed alps scaffeschan ina communitad d'interess economic.

La cuort era pia la pli pintga unitad economica che saveva exister per sesezza. Il pur en sia cuort retergeva pauc dad ordeifer. Ses armauls ed ils products agrars davan ad el tutta vivonda e vestgadira necessaria. Ses uaffens zambergiava el sez ed ils sulets mistergners ch'el duvrava fuvan: il fravi, il muliner, il calger ed il filtschè.

Denton s'extendeva la *communitad confinala* (Markgenossenschaft) magari sin in'entira val, ton che la pastira, uaul ed alps appartenevan economicamein a tut las cuorts dil territori confinal.

Sper quellas communitads economicas, che cumpigliavan per motivs geografics in'entira vallada, han ins era exempels de communitads confinalas en fuorma de vitg. Mo era quellas, aschi serradas sco ellas pon parer oz a nus, consistevan da pliras cuorts, dallas qualas derivan aunc oz las parts dil vitg. La cuort el vischinadi della baselgia era il vitg, ella significaziun primitiva dil plaid, pia per Glion si sper la baselgia de s. Martin. Il vitg cun ses vischins haveva siu *cadruvi* e cheu vevan liug las radunonzas: vegneva pia fatg vischnaunca. Al vitg *Glion-sura* apparteneva in grond territori che tunscheva secund il testament de Tello p.ex. ensiviars tochen la val de Valata cun ina partida cuorts che stevan economicamein entras communabla pastira, alps ed uauls en stretga relaziun cul vitg. Cunzun *Glion-sut* e *Sontga Clau* demuossan, co pliras cuorts, ina damaneivel da l'autra, dattan origin ad in liug serrau.

Tier Sagogn p.ex. udeva in territori che mava da Flem tochen ils confins de Glion. Enteifer il spazi spatitschaus de quellas duas communitads confinalas de *Glion* e *Sagogn*, eregian ils Victorids (preses en Rezia ed uestgs de Cuera) gia baul cuorts privatas, urbarisond gronds circuits cun lur dretg de runcar. Aschia havein nus gia duas specias de possessiuns ella Foppa.

Ultra de quei dev'ei silla campagna aunc in grond diember de purs libers che vivevan en uclauns ni isolai en lur cuorts. A

Glion, sco vitg gia formaus en temps roman, dev'ei libers cun atgna casa e cuort, dalla quala anora els luvravan o sil funs lur parcellas.

E sper tut quellas gruppas de populaziun e de dretg different restava ei aunc terren en abundonza ch'era buca urbarisaus.

Pauc suenter che ils *Francons* daventan patruns de nossa tiara (536) entscheiva per 200 onns gitg ina colonisaziun sistematica dil territori selvadi senza segir patrun. Interess principal era de dominar en quella moda impurtonts puncts stradals, ils quals vegnevan segirai cun cuorts segnerilas en loghens strategicamein impurtonts. En Surselva survigilava la cuort segnerila de *Glion* la via sur il Lucmagn, l'entrada en Stussavgia e Lumnezia cul vegl pass dil Cuolmval e dil Bernardin vi a Mesauc.

L'epoca roman-francona scaffescha en quella maniera grondas possessiuns privatas enteifer las communitads confinalas gia existentas. Igl ei natural ch'ils gronds signurs cun lur beins dominan in tec alla gada la situaziun economica e suppriman tschellas gruppas en lur dretgs ed avantatgs. En certs territoris daventa l'influenza dils signurs aschi gronda ch'ella dispona era dils beins communabels della communitad confinala e tschenta sur els, en fatgs economics, in administratur. Aschia semida la constituziun confinala de pli baul en ina constituziun curiala de dependenza; ed en siu svilup ulteriur, sin quei niev fundament, promova ella ils segneradis feudals.

Suenter ch'il retg retila ils beins usurpai digl uestg tochen ussa, daventa el il pli grond possessur territorial en Rezia. De gronda impurtonza ei la repartiziun territoriala en ministeris, enten ils quals el possedeva ses beins e ses specials dretgs.

La sedia dil minister de *Tuverasca*, al qual ministeri era la val dil Rein anteriur apparteneva, fuva a *Glion*. Cheu sesanflava era la baselgia della val ed aschia ei Glion era centrum ecclesiastic della glieud regala ella communitad confinala.

La partiziun en ministeris cun sias rigurusas normas economicas e giuridicas vegnan destruidas per part gia el 10avel tschentaner entras donaziuns ed emprests dils beins regals. La gronda part de quels beins dil retg survegn igl uestg. En quella moda daventa igl uestg per la secunda gada il pli pussent patrun della Rezia ed en special della *Foppa* e de *Glion*.

Suenter quellas ponderaziuns plitost generalas concernent il fundament dellas communitads giuridicas, suondan expectoraziuns politicas, economicas e socialas che han purtau alla reuniun e formaziun dil cumin vegl de *Glion* e la *Foppa*.

Dil bein regal dil ministeri Tuverasca haveva igl uestg survegniu denter auter ella donaziun digl imperatur Lothar I (841) ina cuort rurala cun tuttas appartenenzas el liug de *Glion*. 960 surdat igl imperatur Otto I agl uestg Hartpert de Cuera denter auters beins en Rezia aulta igl entir segneradi che udeva avon ad in vasal Bernharn *in locis montanis*. Senza dubi setracta ei de beins ella Foppa ed en Lumnezia.

Entras quellas donaziuns resta all'entschatta digl 11avel tschentaner mo in'umbriva pli dils beins regals e quei per la secunda gada. Cedend pia finalmein ils dretgs regals agl uestg, ed ad ins ed ad auters, svaneschan ils conts imperials alla fin digl 11avel tschentaner. Ils dretgs spatitschai che restan aunc al retg, surdat el a certs vasals. Quels vasals imperials en Rezia han era el medem temps l'aulta giurisdicziun sin territori digl uestg.

Igl ei denton ad interim buca de prender tutta impurtonza alla pussonza dils retgs en tiara, era dacheudenvi buc. Gest en Tuverasca restan ad el silla campagna aunc bia dretgs e quei cunzun ella Foppa aulta, vul dir il tschancun de Vuorz a Zignau. Igl uestg possedeva leu aunc pauc. Siu territori en Tuverasca era dil reminent fetg spatitschaus e mo sur sia glieud er'el munius cull'aulta giurisdicziun. Plinavon astgan ins buca emblidar in fetg grond per tschien de *Libers* en Surselva. Era ils signurs cun lur vasalladis dil retg eran aunc per il mument buca muni d'aulta giurisdicziun.

Dil territori regal ed imperial de pli baul ella Foppa bassa (quei vul dir la Foppa ded oz), interessescha nus sur tut il capoliug fiscal dil ministeri Tuverasca de pli baul: *Glion*.

Glion-sut cun siu contuorn immediat formava gia dal temps digl uestg Tello 765 ina communitad confinala e la part sura in bein serrau dil retg. Il center de quei territori de confinalitad, ni della vischnaunca confinala en quei che risguarda l'economia, atgnamein il vitg, il *vicus*, sesanflava sco gia menzionau a Glion-sura, sil plattiu sper la baselgia de s. Martin; leu sesan-

flava lu era pli tard il marcau de Glion tochen il barschament caschunaus duront l'uiara denter il cont Ulrich Walter de Belmont ed il cont de Werdenberg 1352. A Sogn Martin fuva gie era la sedia dil capo-administratur dil ministeri a Tuverasca de pli baul. La *villa*, quei fuss la cuort segnerila digl uestg Tello, ed entginas cuorts purilas (culegnas) eran plinengiu ella vischinonza della caplutta de s. Margreta de pli tard. La *famiglia* della glieud regala seconstitueva dad emploiai, da vasals, da purs libers e nunlibers. Ella formescha il fundament della populaziun de Glion-sura de pli tard. Il svilup ulteriur de Glion ei buca enconuschents e pusseivels d'eruir, demai ch'ils documents dil 10 al 13avel tschentaner mauncan dil tuttafatg. Mo para ei che negins signurs hagien pudiu fitgar pei sco possessurs de cuorts e beins a Glion-sura; ils libers purs paran d'haver dominau en diember.

Glion viers Sevgein, Grep e Signina. Maletg de bialas siluettas. Casa Gronda, baselgia de s. Margreta, la tuor Brünegg, seniester la baselgia catolica. (Foto Geiger, Flem)

Deliberai pli tard digl organissem segneril fiscal, s'enfirmescha la communitad dil capoliug fiscal e daventa economicamein libra vischnaunca autonoma purila.

Tuttas damondas economicas e commercialas vegnan normadas en cusseida generala dils commembers della communitad. Quei daventa en lur radunonzas. Falliments encunter il regulativ pastural e ded uorden dil vitg dertgavan els era en lur radunonzas purilas. Alla testa de quella dertgira e dil menaschi puril stava il cauvitg, il pastur ed il caucultira. Pér pli tard secumpletescha igl organ administrativ de plirs geraus sco representants de vischnaunca.

Glion en quella fuorma sura sviluppada survescha per in exempel fetg instructiv, co autoritads e competenzas communalas de marcaus e vischnauncas derivan scalem per scalem dallas communitads confinalas de pli baul.

Il maletg della vischnaunca rurala ni purila sura explicada vala alla ingrossa en lur organisaziun economica era per las ulteriuras communitads confinalas ella Foppa. En caussa economia fuva denton d'observar ina differenza. Enteifer ils confins de tschellas confinitads della Foppa eran secasai signurs territorials che possedevan tscheu e leu cuorts e beins. La confinitad de Glion resta libra en quei grau. Quels signurs sura menzionai duvravan la pastira cun pli gronds dretgs che tschels commembers della communitad. Senza lur consentiment astgavan ils dependents buca runcar uaul communal e pastira. Era il cauvischnaunca ed ils geraus vegnevan eligi dals signurs territorials ni silmeins sut lur influenza. Pia enteifer ina communitad confinala dev'ei pliras cuorts tributarias (Fronhöfe) consistentas ded ina partida beins purils cun atgna glieud. De pli dav'ei in diember beins purils e cuorts en possess de signurs jasters. E tonaton restav'ei en mintga vitg della Foppa in tschep de libers purs, che disponeva en moda cumpletamein libra sur de lur beins. Puspei auters eran libers de persuna, luvravan denton sin funs jester. En quei viriveri de signurs, libers, nunlibers etc. capeschan ins ch'ils signurs territorials sespruavan de seprofitar economicamein el senn sura descret. Negliu el territori numnaus: *Müntinen* ha enzacuras la vischnaunca denton piars tut sia independenza economica. In

fastitg de libertad ei adina restaus! Per tut las communitads confinalas ella Foppa ston ins constatar per fuorma caracteristica la constituziun confinala mischedada.

Mo Glion para, sco sura allegau, d'haver giu negins signurs cun funs e cuort enteifer siu territori confinal e la gronda massa de libers purs ha scaffiu ina situaziun economica e giuridica speciala, che ha fatg daventar il liug cugl onn 1300 in marcau cun dretgs aparti.

Il liug de Glion sco vischnaunca rurala autonoma ei sesviluppaus ord la communitad confinala (Markgenossenschaft). Favorius da specialas condiziuns, va Glion en siu ulteriur svilup viers ina formaziun de communitad *marcauila*.

La formaziun marcauila ei stada dapertut in moviment dils libers, buca dils nunlibers ed era buca dils libers e nunlibers ensemen, mobein ei in stadi cultural promovius e scaffius exclusivamein dils libers. La populaziun d'in marcau ei pia buca la descendenza dil pievel suttamess ad ina cuort feudala de pli baul, biaronz dils libers sedomiciliai da ditg enneu ensemen cun ils immigrai che suttastevan buca al dretg curial mobein acquistavan beins e dretgs tenor il dretg marcauil.

En quei senn ei pia *Glion* sco marcau sesviluppaus ord la vischnaunca purila e rurala, e sia constituziun ei continuaziun logica della constituziun rurala. En confrunt cul vitg dil temps miez haveva il marcau dretg de far marcau, possedeva mirs de fortezia e surtut atgna dertgira exemta deducida dalla dertgira communala.

Il passadi dalla communitad rurala alla formaziun marcauila de Glion succeda alla fin dil 13avel tschentaner. 1289 ei Glion aunc vitg, mo in vitg cun dretg de far marcau. 1300 muossan ils documents per l'emprema gada Glion sco *marcau* cun mirs e burgheis. De descriver alla liunga ed alla lada tut ils evenients e las midadas de domini, dallas complicadas relaziuns territorialas della Foppa, menass memia lunsch. Tochen igl onn 1260 haveva igl uestg buca mo regiu sur de ses possess el contuorn, mobein era administrau las possessiuns dil retg. 1274 retila retg Rudolf las tiaras dagl uestg e surdat ellas ca. 1283 als signurs de Vaz en fuorma da feudum imperial.

Gia 1299 croda la tiara en quella nova formaziun puspei en mauns digl uestg. En quei temps vegn probabel igl imperatur Rudolf e siu fegl Albrecht ad haver sligiau *Glion-sura* dalla dertgira dil cumin e dau al marcau atgna giurisdicziun. Era sto la Lumnezia, che udeva ensemen cun Glion e la Foppa, esser vegnida distaccada giuridicamein cun quella caschun. Las tiaras administradas digl uestg si a Müntinen (v.d. il territori della Foppa sut e la Lumnezia) surdat el per feudum ni ad emprest repartiu a pliras famiglias. Quels vasals savevan puspei surdar libramein lur segneradis ad auters. In temps anflein nus ils Belmonts, epi ils de Lumerins e de Kropfenstein sin quels posts ed administraturs de Glion. Alla fin survegnan ils signurs de Sax-Mesauc la tiara per feudum arteivel. Pér els ein el cass de far ordlunder in segneradi independent.

Per capir gl'ulteriur svilup tochen alla creaziun della vischnaunca giurisdiczionala restass d'enconuscher ils differents segneradis feudals si a Müntinen. Il pli grond possessur era cheu senza dubi igl uestg de Cuera. Sper las possessiuns dil retg ord il territori dil ministeri de Tuverasca era el, per motivs aunc buca sclari, restaus a Flem ed en la Foppa en possess de pliras donaziuns de Tello alla claustra. Sia sedia principala era a Sagogn.

Per vasals digl uestg anflein nus per la Surselva ils signurs de Belmont, de Frauenberg, de Wildenberg, de Montalta, ils cavaliers de Löwenstein, de Castrisch, de Sagogn, de Surcasti, de Lumerins, de Blumental e de Valendau. En possess de feudums arteivels, pia ministerials digl uestg, figureschan ils de Mont, de Fontana, de Capaul, de Cavegn etc. Sper igl uestg de Cuera possedevan pliras claustras beins spatitschai per la Foppa e la Lumnezia entuorn.

Pauc suenter che Glion daventa marcau (1300) entupein nus ils de Belmont en possess de tiaras ella Foppa. Da Flem anora, nua ch'il casti residenzial stava, pren il segneradi de Belmont sia entschatta e sederasa tec a tec en fuorma spatitschada sur Foppa e Lumnezia, ton che era quella schlatteina ei buca stada el cass de scaffir in territori compact e ferm. Siu temps de muntada politica croda en ina perioda de spir dispetas e battaglias, il qual ha giu gronda impurtonza per la Part-sura.

Sper ils de Belmont secasa ina autra pussenta famiglia segnerila el territori, numnadamein ils signurs de Werdenberg-Heiligenberg. Baul ni tard stuev'ei dar dispeta, e pilver quella arriva prest. Ella entscheiva ella Foppa. Ils beins dils de Werdenberg confinavan a Castrisch culla pastira dils de Glion. 1344 denton empermettan ils conts de Werdenberg–Heiligenberg als burgheis de Glion de buca donnegiar la pastira e l'Isla situada denter il Glogn e Glion. Denton fugavan discusamein ils de Belmont ils subdits dils de Werdenberg ella Foppa. Para ch'els vegnevan teni rigurusamein da lur patruns. 1352 serebaulzan quels, susteni dals conts de Belmont e quels de Razén. Cun gronda armada arriva denton il giuven cont Albrecht de Werdenberg per supprimer la revolta. El conquista sin via enviers Glion las tuors de Belmont a Flem e de Schiedberg sper Sagogn. Siu inimitg sto seretrer sur il Rein e pren en Lumnezia nova posiziun. Il cont de Werdenberg seresolva d'attaccar era las possessiuns belmontas en Lumnezia; vesend il marcau de Glion en flommas immensas che sestartuglian encunter tschiel, crei el ded esser pli che segirs della battaglia gudignada. Silla spunda dil Pez Mundaun caschuna l'armada de Belmont ina terrada cumpleta a siu inimitg. Biars de sia armada vegnan mazzai e buca meins che 38 cavaliers van a frusta. Quella battaglia ei bein la pli gronda bravura succedida ella historia medievala della Surselva. Ulrich Walter de Belmont fa il pievel da lura naven per siu herox. Quella bravurusa battaglia engrazia el bein per buna part a siu pievel, forsa en emprema lingia al marcau de Glion.

Ulrich Walter de Belmont miera 1371 senza descendenza. Sia ierta caschuna liungas dispetas. En in conclus definitiv digl onn 1390 surdat igl uestg ils beins dil cont de Belmont a plirs signurs per agen e per part ad emprest. Glion denton deigi restar ad el per agen. La dertgira a Sagogn vegn lura cassada ed enstagl seconstituescha il ministeri uestgil a *Glion e la Foppa*, che resta feudum dils de Kropfenstein. Probabel ceda igl uestg gia avon 1400 ses dretgs a Glion ed ella Foppa als signurs de Sax. Aschia daventan ils de Sax signurs della tiara; vasals ni derschaders della nova dertgira *Glion e la Foppa* restan ils de Kropfenstein.

Glion e la Foppa che haveva giu gronda muntada per la reussida della *Ligia Grischa*, sesviluppescha dapi igl onn 1424 en quei niev spért de libertad e paritad.

Per emprems administraturs de *Glion e la Foppa* ein ils cavaliers de Kropfenstein. Suenter quels suondan cun il tetel de *mistral* de Glion e la Foppa in Guglielm de Murissen, plinavon in cont Schönögli, in de Capaul, in Janick ed auters. Ils signurs de Sax, en vigur de signurs della tiara, relaian leschas, repartan feudums arteivels e resalvan il dar dretg de vendita.

Schegie alzaus alla dignitad de cont, entscheivan sco empau dapertut el Grischun, ils dretgs segnerils dils conts de Sax a balluccar. La pussonza feudala era daventada cavorgia ed in dretg suenter l'auter dils de Sax croda a mauns dil pievel penetraus da ferms impuls de libertad.

1458 ston ils conts de Sax lubir a lur glieud ed als domiciliai a Glion e la Foppa de daventar commembers della claustra a Mustér (Cadi). Ils conts restan signurs de Glion e la Foppa, denton cun certs disavantatgs e restricziun de dretgs.

Ils de Sax eran en lur constanta misergia de daners gia decidi de vender lur beins belmonts als confederai. Cheu intervegn igl uestg de Cuera e ferma 1483 ils dretgs segnerils per la Lumnezia, per Glion e la Foppa e per Flem, indemnisond il territori culla summa de 4000 gulds (renschs).

Il medem onn confirma igl uestg allas vischnauncas tut ils dretgs e las libertads gia gudidas tochen adencheu ed aschunscha aunc auters vitier: las vischnauncas astgan ni vegnir vendidas ni effectuar midadas de patrun; liber dazi e muneida sco usitau ella Ligia sura vegn concediu, e finalmein astgan las vischnauncas disponer dalla tiarza part dellas entradas de tuts ils castitgs de dertgira. Uestg Heinrich ed igl uestg Paul carschentan ils dretgs enten conceder ad ellas art e part dell'aulta giurisdicziun.

En quella moda era la Foppa daventada ualti independenta. Quei fatg demuossa il bul che la vischnaunca de Glion e la Foppa drovan cugl onn 1514. Ina certa dependenza dalla cuort episcopala demuossa il maletg de Nossadunna sur la cruna dil Rein.

Cumpleina deliberaziun de dretgs segnerils acquista la vischnaunca de Glion e la Foppa enten secumprar libers dallas

dertgiras saxas per ina summa de 1800 renschs, contribuida agl uestg (1538).

Dapi lura ei la vischnaunca restada suverana e libra. Sin cumin eligeva ella annualmein siu mistral e cussegl.

La dertgira de Glion e la Foppa cumpegliava Glion ed aunc diesch vischnauncas, las qualas mintgina haveva dil tuttafatg atgna administraziun e legislaziun en lur defars economics (regulativs de vischnaunca etc.). Il marcau de Glion resta era suenter igl acquist de pleina libertad davart igl uestg en tut specialas relaziuns de dretg cul contuorn, e quei per tradiziun historica. Alla testa della dertgira speciala dil marcau e dils burgheis stat il mistral della Foppa, pli baul senza dubi igl administratur dil segneradi. Per assistents havev'el 4 geraus, v.d. 4 commembers della dertgira de Glion e la Foppa, epi otg burgheis dil marcau. Quels 4 vegnevan buca eligi dils burgheis dil marcau, mobein dal cumin de Glion e la Foppa; denton stuevan quels geraus adina esser burgheis de Glion. Per risguard a quels dretgs dil marcau eligeva il cumin en sia dertgira perencunter adina 4 commembers ord la dertgira dil marcau, numnadamein il cauburgheis e treis auters. Epi aunc in tschunavel representant dil marcau ch'era buca ella dertgira dil marcau. Tuttas emprovas de sedistaccar dalla dertgira dil cumin e de formar ina atgna, sco quei era stau il cass sut il domini dils conts de Belmont, disgeschan.

Il vegl marcau de Glion

Vegn ins culla viafier neuasi tras la cavorgia dil Rein anteriur, dalla via neu da Flem e Lags, en da Valendau, sche stat tuttenina il bi e spatlus *Pez Mundeun* en sia entira maiestad avon nus; buc in auter cuolm stat schi perfetgamein en egl, lunsch entuorn buc. En sias grondas marveglias eis el gia dapi sia naschientscha s'enclinaus e sebess anavon viado el liber tschiel cun siu tgau rodund sco cul nas el fem. Sco paucs auters cuolms, para el ded haver survegniu dal scaffider camond e dretg de survigliar la Foppa cun tons e tons vitgs, aclas, pradas ed alps. Sin sias spatlas e sin siu pèz lai el pusar bials vitgets ed en sia pertgironza giu da peis, el dretganghel de Rein e Glogn,

stat il vegl *Iliande*, cavegliaus ella cantunada della reuniun de dus considerabels flums, schurmegiaus el dies d'in hazer cuolm, dil Mundaun.

Tgei vult ins de pli! La situaziun ei oreifra ell'embuortgadira buca mo da flums, mobein era da fetg impurtonts straduns: quel dil *Lucmagn*, dil *Cuolm d'Ursera*, dil *Cuolmval*, de *Diesrut* e della *Greina*. Quella situaziun geografica savens preferida era dad auters loghens, mo darar reussida en quella perfetgadad, ha dau a Glion gia el temps miez ina impurtonza superiura a tuts auters vitgs della Foppa ed en Surselva, sper Trun e Mustér.

Aschia s'ei de capir che Glion daventa gia anno 1300 marcau cun dretg de far marcau, cun per part atgna dertgira e cun mirs odentuorn. Nua sesanflava quei marcau cun portas, tuors e mirs circumdonts? – vegn igl jester che fa viseta a Glion a sedumandar. La viafier e sia staziun, la posta, insumma il traffic ei oz concentraus en in plaun nua ch'ei deva avon 150 onns mo glera, caglioms ed auas. Igl ei la Plazza e la via dil Glogn, il Giessli, il circuit della staziun e las Pendas. Glogn e Rein palandravan e spassegiavan avon 200 e 300 onns per l'entira cultira dellas pendas e dil marcau niev entuorn. Pér la via Panaduz-Glion ha fatg far uors e rempars al Glogn e la nova punt lenn dil Rein d'anno 1850 fermau definitivamein en cadenatsch il Rein. Omisdus flums han dapi lu cavau lur letgs bravamein afuns. Perquei ch'il Rein veva libra via naven dalla costa seniastra de Sontga Clau tochen neu alla teissa della Plazza al pei della casa de scola, tunscheva la punt veglia sin nundumbreivlas petgas, cavals e curvias tochen viasi encunter la *Casa grischa* (oz stat leu la casa de scola) cun sia biala entrada e sia massiva tuoratscha: casa de dieta dellas treis Ligias. Denter lezza e la gruppa de casas Mundaun-Capeder steva la Porta-sut ni Porta dil Rein. Quei era la porta principala d'entrada el marcau vegl, il qual exista aunc oz per gronda part. El era seformaus entuorn la fortezia de *Brinegg*, entuorn la Cuort claustrala e quella digl uestg el temps miez tumpriv. Enteifer quels mirs cun 4 portas ei in dils treis Glion sesviluppaus. La Porta-sut era sco de gir igl encalchen dil traffic che vegneva e mava dalla val si e giu, neu da sontga Clau. La liunga punt veglia ligiava las duas costas dil Rein cul traffic.

La Porta-sut ei vegnida scarpada giu igl onn 1842 sut viarcla ded impediment de traffic. Cun sia svanida e della *Casa grischa*, ha Glion piars in bienton de sia originalitad de marcau vegl.

Per cletg orneschan tonaton aunc ina partida bials e vegls casaments il marcau. Aunc oz percorschan ins, traversond il marcau vegl, ils casaments impurtonts de cantun de noblas ed impurtontas schlatteinas de Glion; els han caschunau las duas stiertas alla via. Da maun seniester della Porta-sut de pli baul stat dapi 1624 la casa Geronimi, stada baghegiada da *Brincazi de Caprez*; endadens secattan bials tablegiaus e puffens intagliai.

Gl'emprem caraun occidental formeschan duas casas della impurtonta famiglia dils *Schmids* de Carniec. Sut via, dretg muossa la tabla de crap sur il portal (Casa Capeder 147) las armas d'allianza Schmid-Schorsch 1611. Quella vegn ad haver apparteniu gia dagitg avon alla famiglia Schmid ed ei bein l'emprema avdonza de quella schlatteina segnerila. Ella cantunada stat l'imposanta *Casa gronda*, baghegiada 1677 da Gion Antoni Schmid de Carniec. La stupenta renovaziun d'avon entgins onns fa resplender oreifer quei pli impurtont baghetg segneril della Surselva d'inagada; igl ei il monument dil cuolmen de pussonza e beinstonza d'ina stupenta famiglia de regents dil marcau cun gronds uffecis civils e militars. Il portal della *Casa gronda* e cunzun il balcun de cantun tagliaus ora minuziusamein en crap, la vastadad digl intern, las salettas cun stuccaturas de valur, dattan perdetga della beinstonza della famiglia e de ses representants savens en ault survetsch sut las crunas jastras. Il pli prezius: ils nunvaleteivels tablegiaus e las differentas pegnas artisticas ei vegniu vendiu naven el 19avel tschentaner. Donn e puccau! Per cletg ei tut silmeins restau el Grischun, in pign confiert per Glion e la Casa-gronda.

Si da maun seniester, avon ch'ins passi la Porta-sura, stat ina tiarza casa Schmid, oriundamein d'ina famiglia Cavazza epi d'in Bertogg, lu cumprada 1594 dals Schmids. La part davosora culla encunaschenta sala ei vegnida erigida da Gion Giachen Schmid, maridaus cun ina Schorsch de Spligia 1670. Ses dus fegls Gudegn e Cristoffel han lu schau baghegiar giu en-

cunter il Giessli en lingia cul mir dil marcau in caset de curtgin 1710, che serrava en lur beins. Aunc oz, per cletg, renovaus avon in pèr onns da rudien, ornescha quei idillic baghetg il contuorn de Glion.

La *Porta sura*. Foto prida avon 1890. – Sur la Porta varga siado la tuoretta ch'il convertit, decan Balthesar de Castelberg, ha giu schau construir sur sia caplutta en Casa Cerletti.

Ei resta a nus de menzionar la baselgia de sontga Margreta, numnada da Tello 765 baselgia de *sontga Maria*. Pér el 13avel tschentaner vegn il num de sontga Margreta vitier: *Capellam beatae Mariae virginis et beatae Margaretae*. Pli tard surpren il davos num persuls l'honur ed aunc oz ei quei per nus la baselgia de s. Margreta. Cun caschun della lutga dils conts de Belmont 1352 eis er'ella vegnida a mauns empau allas flommas; 1483 denton arsentada dil tut. Sco il marcau sez fuva era la baselgia per gronda part de lenn. Gia 1500 vegn la nova baselgia consecrada. Oz admirein nus cunzun ils bials ed interessants arviuls construi empau suenter, 1518. Il vegl clutger el liug della

cuort supponida dils Victorids, la tuor *Brinegg*, ha cun sia gronda miraglia pudiu resister allas flommas de 1483. Ella ei vegnida cumprada dalla famiglia ministeriala dils Fontanas 1438 per tuor baselgia de s. Margreta. En quella baselgia han giu liug 1526 ils gronds disputs religius; cheu ein era naschi ils enconuschents artechels de Glion.

Dils mirs dil marcau stattan aunc oz pulits tschancuns che stuessen per part vegnir infermi. La Porta-sut e la Porta-nera ni Porta-Bual, ein sco gia getg, svanidas 1842. La Porta cotschna de fetg biala fuorma stat aunc en sia perfetga sempladad damaneivel della baselgia; passond ella vegn ins si Fussau, vegl liug de fiera. La Porta-sura che meina a Sursaissa ed en Lumnezia ei decorada ed ei restada enamiez il puls e la veta de traffic. Culs mirs veva era ella giu pitiu pliras gadas grond donn de fiug: 1352 e 1483. Las savs ed igl artg en crap cun si l'inscripziun: 1513 *peter stachius*, ein vegni ruchegiai dapart avon enzacons onns per 40 cm per motiv dils autos gronds de posta che ston cursar. Quella lavur ei vegnida fatga cun tutta pietad, senza lavagar enzatgei dil bi aspect.

La part sura ei vegnida messa sissu pér 1717 cun agid dils marcaus de Turitg e de Berna. Las 4 armas davart dadens han las suandontas inscripziuns:

1 *In honorem illustrissimi Domini Presesentis Gubernatoris et equitis Johannis Gaudentii a Capaul(i)* = En honur digl illustrissim presentamein regent cauligia e cavalier Gion Gudegn de Capaul.
2 *In honorem illustrissimae Domus Salicaeae Soliensis e illustrissimi colonelli Petri a Salis* = En honur della illustra casa Salis-Soglio e digl illustrissim signur colonel Pieder de Salis.
3 *In honorem potentissimorum dominorum Tigurinorum et Bernatum hoc gratitudinis monumentum posuit Johannes Gaudentius Schmidius de Grueneck.*
Praeter Tirani anno Millesimo septingentesimo decimo sexto = En honur dils zunpussents signurs de Turitg e Berna ha tschentau que monument d'engraziament:
Gion Gudegn Schmid de Carniec, podestat de Tiraun anno 1716.

4 *Johannes Gaudentius Schmid a Grueneck hanc portam poni curavit* = Gion Gudegn Schmid de Carniec ha fatg ereger questa porta.

Nus vesein co perfin ils marcaus svizzers emprovan de segidar cun lur confrars egl emprem marcau spel Rein.

Dadovart silla Porta stattan las armas de Glion e dellas treis Ligias.

***

Nus bandunein ussa la part veglia dil marcau, passein la *Porta-sura* che tons valerus guerriers lumnezians han passau el temps vargau:

La porta-sura

De quei vegl portal la gloria
sa risdar a nus l'historia;
nus fagein dils fatgs memoria
e ludein nies tschespet sogn
en canzuns, nus mats dil Glogn.

Mo nus astgein buca emblidar de viagiar viasi sil Plaun de Quadras per schar raquintar empau la solitaria baselgetta de *sogn Martin*. Gia el temps de Tello existev'ella, anno 1300 numnada en in document: *per part destruida*. Anno 1500 vegn ella consecrada en nova fuorma cun 4 altars e pauc suenter cun in tschunavel. Ella vala tochen la reforma per baselgia parochiala, alla quala era Luven, Flond e Strada udevan.

Avon temps era la baselgia idillica cun tuor gotica buca persula. La casa pervenda empau scardalida ed autras casas deigien aunc haver existiu leu el 16avel tschentaner, ed aunc pli tard van ins si Quadras cun malsauns della pesta en ina casa persula per isolar els dils auters. Quei vegnan bein ad esser stai ils davos habitonts, morts a *Glion-sura*.

Probabel han quels dus Glions, il sura ed il sut, existiu gia da sempiternas enneu in sper l'auter, il *sura*, cuort e sez dils ministerials francons, il *sut*, cuort digl uestg e della claustra de Mustér. Ins sa che era Glion-sura veva mirs de schurmetg, scoi descha ad in liug cun dretg d'esser marcau. Clara glisch sur della grondezia de Glion-sura savessen sulettamein excavaziuns dar.

Ils motivs de translocaziun dil marcau sura a Glion-sut vegnin nus aunc a presentar. Aunc oz denton ei il santeri restaus a Sogn Martin.

Nus descendein dil bi plaun Sogn Martin, entrein dalla Porta-sura egl intern de Glion-sut de pli baul, il Glion-sura ded uss. Nus mein en nos patratgs enzacons tschiens onns anavos, mirein aunc ina gada cun lezs egls las vias e viettas, carauns ed encardens, fagein era ina viseta alla Porta-Bual ni Porta-nera, dalla quala ils morts stuevan passar. Mo nus turnein per bandunar en siemi la Porta-sut ni Porta dil Rein, era numnada Porta dell'aua; pertgei sutvi suenter ils mirs dil marcau neuadora mav'il Rein. Sper la porta entrein nus ella liunga punt veglia per serabitschar vi Sontga Clau. Leu ha in tierz Glion da vegl enneu giu sia ragisch. Gia 1408 exista leu damaneivel della punt ina caplutta dedicada a sontga Clau, patrun e protectur de punts, de viandonts e dil traffic. Leu mava l'impurtonta via dil Lucmagn e dil Cuolm d'Ursera sperasvi.

Tochen 1903 steva ora Sontga Clau la suletta casa en lenn, la *Casa nera,* in casament dubel de treis alzadas cun in dètg plaunterren en crap e cun surtschentada en lenna de preit massiva. Ils mugrins vargavan ora dalla vart dil trer-tetg per part in meter; forsa eran leu pli baul las lautgas. Las preits eran neras sc'in cotgel, enamiez casas alvas de crap, perquei il num! Il gi suenter l'inauguraziun della viafier retica de Cuera a Glion 1903 han ins entschiet a scarpar giu ella. Circa en quella fuorma pudevan las biaras casas de Glion esser stadas pli baul. En quei liug han ins anflau restonzas della veglia caplutta, ch'ein lura vegnidas tratgas viaden el niev caplut de sontga Clau digl Institut. Dellas treis casas, la *gronda*, la *nera*, la *grischa*, mo ina pli che stat, la *Casa gronda.*

Sper ils treis Glions vegls gest descrets dat ei in quart; quei ei il *Glion modern.* Culs novs straduns sin tuttas varts, erigi ella secunda mesadad dil 19avel tschentaner, han ins fermau ils dus flums per adina; leu nua ch'els vagabundavan vi e neu tenor plascher, ei sco tons bulius carschiu siado el davos tschentaner il niev Glion: la Plazza, il Giessli, la via dil Glogn ed il circuit della staziun. Era a Sontga Clau ed odentuorn il marcau vegl, a Gravas, a Bual sura, a Fontanivas settan novas casas or

dil plaun. Sur dil temps modern fuss bia de gir, mo ni spazi ni temps lubeschan. In spital, in asil de vegls stattan oz en quei liug central pil bein dil marcau e dil contuorn.

Barschaments a Glion

Glion-sura d'antruras, quei vul gir il Glion che steva pli baul si entuorn la baselgia de sogn Martin, ei vegnius arsentaus sco nus vein udiu cun caschun della battaglia dil heroic Walter de Belmont encunter ils de Werdenberg 1352. Quei grond barschament ei bein per part staus l'empudientscha che ils habitonts de Glion-sura ein lura seretratgs giu entuorn la cuort de Glion-sut, entuorn la baselgia de sontga Margreta e la fortezia de Brinegg, damaneivel della cuort claustrala e digl uestg. Quella part de Glion veva survegniu pli e pli gronda impurtonza muort sia damaneivladad al stradun che menava vi da tschella vart dil Rein, ora Sontga Clau, sur il Lucmagn e sur il cuolm d'Ursera.

Suenter biebein 130 onns, anno 1483, ei era rut ora fiug a Glion-sut e barschau giu igl entir marcau quasi. Ins po cumprender tgei aspect sgarscheivel quei sto esser stau cun tons baghetgs en lenn. Era la baselgia de sontga Margreta ei stada dada ensemen. Las furiusas flommas han schizun sclavinau buca mal las portas ed ils mirs dil marcau. El cudisch vegl de batten steva ei la suandonta remarca pli tard lu prida neu el cudisch II de baselgia: *«Anno 1483, ils 7 de mars, igl emprem vendergis de quei meins, ei succediu a Glion in sgarscheivel barschament che ha arsentau igl entir marcau, zenns, cudischs etc; dapi quei temps ein ils mirs e las portas dil marcau stadas sdernadas per tiara vi tochen ch'ellas ein vegnidas derschidas si igl onn 1515.»* Era la cuort claustrala, ch'era baghegiada enzacons onns avon ei ida a smerscha.

Els tschentaners che suondan ha il fiug aunc bein savens fatg dagrettas e turmentau ils ruasseivels cussadents dil marcau. Ina autra notizia ord il sura menzionau cudisch de baselgia remarca: *«Anno 1801, ils 27 d'uost, viers las otg della damaun ei rut ora fiug pervia de levsenn e malquitau d'ina malsegideivla dunna oriunda de Flond, che veva mess monas coniv*

per sechentar sin pegna scaldada e scardalida, epi ida naven. Il fiug ha pegliau vi sil clavau grond che cumpegliava e ch'era emplenius cun bagascha strom e fein. Cun quei che l'aurasut deva bravamein neuasi ein en poingi duas uras sedisch casas cun la Porta-Bual e cun mulin e tut stai pegliai ed arsentai d'in fiug cun flomma furibunda.»

Cun quei che la Porta-Bual (pli savens numnada *Porta-nera*, en in liug era *Bachtor)* ed in mulin vegnan allegai, san ins reconstruir ualti bein igl encarden della disgrazia. La casa che ha pigliau fiug igl emprem steva el liug della casa nova Arpagaus-Jörg. La Porta-Bual era gest speras. Ins vesa aunc ussa l'empunadira vid ils vegls mirs dil marcau vieifer sut fontauna. Il mulin ei in dils plirs ch'eran en funcziun empau pli sutvart sper il dutg dils mulins, il schinumnau *Bächle*, che spisgentava era aunc treis resgias. Tut ei svaniu oz! Dalla Porta-Bual ha lu il vent catschau las flommas ensi enviers la Porta-sura e caschunau gronds donns.

Il davos notabel barschament che la historia, per part era la tradiziun directa relata, ei succedius ils 20 d'uost 1893 el contuorn della cuort claustrala de pli baul. Pitiu grond donn ha cunzun la casa pervenda (pli baul casa Casparis, ed a siu temps cuort claustrala.) – Ella era stada baghegiada da niev cuort suenter il barschament de 1483. Denter auter vev'ei era giu pigliau bravamein las casas Hœssly, Neuwirth, Ballestra etc.

Interessantas ein las raquintaziuns de vegls che han aunc gidau sez a stizzar il fiug prigulus e raffonts. Nies nunemblideivel polizist dil marcau e caluster *Gion Fidel Gliott* raquenta denter auter circa scoi suonda: *«Denter las nov e mesa e las diesch dils 20 d'uost han grondas flammadas dau orasi e tagliau sur Glion la stgiraglia massiva della notg. Immediat sefultscha massa glieud sil plaz della disgrazia. Ils de Glion vevan gest dapresent mal uorden cun lur aua; hidrants dev'ei negins. La oreifra squetra gronda dil marcau fuss stada cantlia de sfurzar treis auas si dil Rein. Mo la dumengia dils 20 d'uost fuva stau fiasta enta Peiden. La fiasta veva dau comba fleivla e tgau grev a beinenqualin. Gest quels che vessen saviu manipular la pumpa eran s'entardai e palandravan plaun lur encunter casa. E tschels eran buca el cass de metter en moviment igl uaffen.*

L'isonza fetg derasada de porscher e survir si vin detgavunda als gidonters ha caschunau pli bia disuorden che tschaffen e curascha de batter encunter il fiug. Certins della bialaura e marvegliusa mattatschaglia jastra stizzavan plitost la seit de lur gargattas che miraglia, tetgaglia e palancaus ardents. Biars maven stuorns per las vias. Senza agid da lunsch e da maneivel fuss ei stau iu mal culs de Glion.

Sco da tuttas varts fuvan era ils de Lags vegni en agid. El mument dil clom de fiug sesevan ils umens per part a vitg avon casa. Da stuornas vegn ei denton ca tuccau. Cun capitani Coray alla testa rimnan ins glieud avunda cun dar egl esch a diember casadas. En meins d'ina mesura ein ils de Lags stai cun lur squetra neu Glion, sepostan sper igl ual de Bual per entscheiver a trer e dar aua da forza. Quei era la suletta scarsa aua per tontas pumpas en funcziun. Dil Rein vess mo la pumpa gronda de Glion saviu trer siado aua da num. Pér gitg suenter mesanotg ei il prighel staus svanius ed aunc la damaun bugnavan ils moviments dellas pumpas las restonzas en burnida e fugascha. Ei vess giu duvrau pauc che Glion fuss staus ius alla malura dil taliter.»

Ins capescha suenter quella descripziun il priedi de Sur plevon *Gion Martin Darms*, dil qual nus schein suandar la part materiala, meins las bunas admonizius:

«Avon 8 gis havein nus dedicau nossa attenziun all'entira patria, a nies pievel Svizzer en occasiun della votaziun federala, il resultat della quala nus ei conuschents.

Oz essan nus totalmein preoccupai per in liug de nossa patria, per nies liug, Glion, il prem marcau al Rein! Gie, tgi de nus havess ussen dumengia en quest sanctuari er mo daluntsch giu il presentiment, ca nies pitschen marcau vegni aschi grevamein encurius a casa aunc quei medem gi, quella sera e notg? Segir, quell'anguschusa notg emblidein nus buca tgunsch: denter las 9 e las 10 allarmont clom de fiug e temenveivla ramur dils zenns sturmegionts – quels ca cuoran neutier per mirar e stizzar ein surpri ed en confusiun – ei maunca aua ed auter – vitrontas colonnas de fiug rumpan siadora davart orientala ed illumineschan la gronda sala naturala della Foppa sco da clar gi – da tuttas varts neu, da maneivel e da

luntsch (da Flem tochen Trun, sez da Mustér) arrivan cun prescha pli e pli biars umens en roschas, per part cun squetras per porscher maun ed agid – in ferm suffel occidental cun in lev aurezi para favoreivels – las flomas furiusas han tonaton aunc il surmaun e seschladan pli e pli – gronda ei la tema, ch'igl entir marcau enteifer ses mirs vegni intschendraus, ed ins rabetscha or da tuttas casas ton sco pusseivel il mobiliar. Mo plaunsiu vegn tuttina il fiug dumignaus, constrenschius e supprimius: siat casas ha il fiug ruinau dil tut ed ina otgavla mo per part. Engraziament al protectur celestial ed a quels biars valerus operaturs che han gidau stizzar e salvar la gronda part! Deus sei ludaus, che negin human ha pers la veta en grond prighel smanatschont!»

Era, ei e duei Glion restar in marcau romontsch?

Ils Romans penetrai 15 avon Cristus en nossas valladas han purtau e surdau empau alla gada lungatg e cultura a nos perdavons. Il lungatg latin ei vegnius ragischaus en radicalmein tochen ella davosa casa grischuna e retica occupada dals Romans. Lur cultura ed administraziun, traffic ed impurtonza, era superiura en tuts graus. Aschia capeschan ins sche pauc dil lungatg retic ei restaus. Meins ferma ei forsa stada l'influenza sils usits vegls dils Rets; quels continueschan era a viver en temps roman; els ein per part semanteni tochen sil di ded oz. Era il regiment francon de pli tard ei buca staus ferms avunda per stampar sia faviala viaden en nossa muntogna e per transformar da num il giuven lungatg romontsch, schegie che ils ministerials, uestg e pli tard conts e ducas preferevan per lungatg offizial e d'administraziun il tudestg. Mo tut il pievel, e quei vala, tschintschava romontsch e probabel in meglier romontsch che ozilgi, meins perdertonts ed inversaus dil tudestg. Schegie che Glion dil temps miez cun sia gronda impurtonza en liug d'embuortgadira d'impurtonts straduns, targeva neutier de tutta genira jastra, hermerina e vagabunda e biars undreivels mistergners, ei Glion tochen lunsch viaden el 18avel tschentaner staus in liug preponderontamein purils e romontschs da num e da pum. Las biaras schlatteinas tudestgas gia el 15avel e 16avel

tschentaner a Glion cuntergin buca a nossa pretensiun. Era oz dat ei bia buns romontschs de schlatteina oriundamein tudestga. La ierta latina ei mai stada stizzada enzacu en nies marcau. Sper il tudestg per conversar cul mund pli grond etc. eran nos menaders, ils Schmids, ils Castelbergs, ils Caprezs, ils Fontanas, ils Montaltas etc. romontschs e pli che romontschs e plidavan cun lur sempla glieud vischina romontsch. Quei ei negin dubi! El temps della reforma dat gest Glion cun las ovras dils Gabriels, Luzi e Stiafan, imposanta perdetga per la vitalitad de nossa viarva frestga e franca. Priedis e riugs de bara sin gronds umens e regents de Glion porta la Crestomazia de Decurtins numerusamein. Quella tempra romontscha ch'ils defuncts sez vevan, fa tutta honur e muossa che il romontsch veva dretg de burgheis era en baselgia e sin santeri. La lamentaschun dils de Luven digl onn 1526 pervia dil priedi tudestg a Glion ha pli profundas raschuns. In plevon jester u l'auter sa maneivel ver perdegau per tudestg duront in cert temps. Tals cass dat ei aunc oz deplorablamein.

Ina partida renomai visitaturs della Surselva dils tschentaners vargai han mess giu en scret lur impressiuns sur de Glion e nossa vallada, savens era schau udir lur meini sur de nies lungatg. Sco insumma dellas Alps vev'ins el 17avel e 18avel tschentaner era grond respect della stgira Surselva. Sterment e sgarschur fagevan la pézza, cavorgias e stretgas, lavinas, ed il pievel savens consideraus per barbarics e canibalics. Las impressiuns dils scars visitaturs ein beinduras cungidas d'ironia, snuezi, sprèz e malpuccau per nossa paupra populaziun. Il lungatg romontsch buca capius dad els schendra savens sfidonza. *Lehmann* scriva denter auter 1797 che il marcauet de Glion parevi quasi sco ded esser staus bumbardaus e sachegiaus da cuort dils Franzos. Sgarschur e ner silenzi regien enteifer ils mirs sbullanai. Fetg semegliontamein descrivan ils scribents *Robert* e *Sprecher* la tresta situaziun de Glion all'entschatta dil 19avel tschentaner. In viagiatur franzos, signur *Toepfer*, para buca ded esser staus fetg incantaus de quei Glion sin siu viadi digl onn 1839. La tscheina ella casa S. e cumpignia, siu liug de cutier, seigi stada miserabla, magra e cara. Gnanc paun hagi ins survegniu ch'en pintgissimas purziuns. La damaun hagi il gi

entschiet cun in suarau uradi pervia dil pagament ch'era secun-vegnius en valeta dil daner franzos; mo sur notg hagi igl ustier midau meini ed era midau la moda de pagament, pretendend valeta svizzera. Signur Toepfer segrittenta sc'in tgiet e la casa S. buca meins. Il scribent manegia lura: spir mo aur seigi nuota de cattar en quellas muntognas, ni capescha la casa S. e cumpignia per *epoca d'aur* forsa la blutta muneida el senn purmein metallic?

Ei secapescha che nossas ustrias de tschels onns savevan ca satisfar a tuts viagiaturs jasters, cunzun buc a franzos, disai de viver all'ingronda. Denton era Trun e Mustér survegnan da Toepfer strias strihadas.

Tut auter ils scribents sur de Glion dils davos 80 onns. Tuts ein incantai, enzacons fanatisai ed inamurai dil marcauet, della Foppa, dil grondius Pez Mundaun, dil lungatg romontsch. Las bialas vias per liung il Glogn ed il Rein san buca vegnir ludadas avunda; denton croda era la remarca che ins anfli leu darar ils de Glion, strusch la dumengia ad end a spass. Cunzun la sbuccada dil Glogn e Rein anfla admiraziun. Gia Sererhard sa enzatgei ded ella, sch'el scriva 1742: *Quella Ligia vegn numnada la Ligia Grischa, sco ins manegia pervia dil Glogn che sbucca dado Glion el Rein cun sia aua grischatscha. Da quella schinumnada Ligia Grischa han ils Grischuns survegniu digl exteriur il num de cuminonza: Grisonei, ni Grau Bündner. Gie, perquei che il Glogn porta aua de colur grischa ed il Rein aua alva (clar-blaua) deigi la Ligia sura ver priu quellas duas colurs per siu simbol.*

Aunc oz admirein nus bugen co las duas colurs dils dus flums vultan nuota semischedar: ellas semantegnan aunc in grond tschancun ina sper l'autra sco la colur d'ina teila grisch-alva ni grisch-blaua d'ina bandiera. Pér la cuorsa pli rapida fa far mistat las duas auas.

Igl ei quasi donn che l'idea dil pievel che Sererhard ha acceptau ei buca verdeivla. Il num Grischun, grau Bündner, deriva da siu vestgiu ch'el purtava: carpun u cadisch de launa alva mischedada el scarsin dalla scarsinunza cun pli u meins launa nera. Quei deva la teila ferma grischa de nos babuns d'avon 450 onns e suenter.

Pér il novissim temps ha cartiu de stuer considerar Glion per in marcauet staus tudestgs d'adina enneu; e savens para il contuorn romontsch de sustener quella faulsa idea, conversond e scrivend a marcadonts e cun Romontschs de Glion per tudestg. Quei duess buc esser.

Igl ei forsa interessant de schar udir l'opiniun d'enqual um impurtont della scienzia en quella caussa.

Sererhard gi gia 1742: «*Die Landessprach dieser Stadt ist rumantsch.*» Ebel s'exprima 1810: «*Ilanz ist die erste Stadt am Rhein, und die einzige, welche romanisch spricht.*» Ernst Viktor Tobler, in entusiasmau narrun per nies marcau e siu vargau, narrun el meglier senn dil plaid, beincapiu, scriva: «*Dagegen kann man Ilanz noch immer, wie zu Sererhards Zeiten, einen romanischen Platz nennen. Dessen wollen wir uns von Herzen freuen. Möge das holde Wunder, dass eine altehrwürdige und verdientermassen heissgeliebte Muttersprache, wie das Romanische, und die liebenswerte rätoromanische Kultur in den abgelegenen rätischen Tälern zwei Jahrtausende hindurch sich haben erhalten können, noch lange weiterbestehen zur Freude aller derer, die in der Mannigfaltikeit die Schönheit der Erde erkennen und daher wenig fur Vereinheitlichung und Gleichmacherei übrig haben.*» Quei tuna bravamein modern, savess esser scret avon pauc temps!

Erwin Poeschel, il fetg meriteivel perscrutader digl art grischun gi cun raschun: «*Die autochtone Sprache des Vorderrheingebietes 'Ob dem Walde' ist die surselvische Form des Rätoromanischen.*» Era en in passus sur Glion sez sentin nus tgei ch'el vul gir: «*Der Sitz des Landrichters Johann Anton Schmid von Grüneck insbesondere war (im unversehrten Zustand) der merkwürdigste und bedeutendste Bürgerbau des bündnerischen Oberlandes überhaupt und wenn die Ilanzer ihn mit dem sonoren Klang der lateinischen Zunge gravitätisch die 'Casa gronda' nannten, so verdiente er dieses auszeichnende Epitheton wohl, denn es ist das bauliche Herzstück ihrer Stadt.*»

Che renomai romanists, historiografs svizzers ed umens della patria ein adina puspei s'exprimi cun tutta forza per il manteniment dil lungatg romontsch ei enconuschent ad in e scadin. Il

venerabel e zun interressant lungatg ei enconuschents e stimaus en tuttas parts dil mund. La stema e simpatia che nus Romontschs gudin giu tier nos vischins della Svizzera bassa ei buca pintga. Da leu retschevein nus gronds impuls e susteniment moral. Cantun e confederaziun fan considereivels sacrifecis en favur dil quart lungatg, beinsavend tgei ch'el munta per nossas vals, per il Grischun e per la Svizra. Pia astgein nusezzi buca targlinar e balluccar! Oz vala la parola: realisar tut quei che drova per rinforzar las posiziuns restadas. Ei setracta d'ina buna caussa, schizun necessaria e lu dat ei negina tema proximala. Varga 99% dils de Glion han votau anno 1938 per il quart lungatg, l'entira Svizra ha votau! Aschi gitg ch'il Rein ramura e tschallata sias undas sut la remarcabla punt de Glion ora, aschi gitg sto il romontsch semantener e valer per in dils pli aults scazis culturals ch'igl emprem marcau romontsch sur las rivas dil Rein posseda.

La scola ed il romontsch a Glion

Cu la scola a Glion ei daventada per da dretg tudestga ei grev de gir senza sfegliar da rudien el scartiram. 1833 vegn decretau che dall'emprema tochen la davosa classa dueigi vegnir mussau nuot auter che tudestg! Per oz lein nus schar esser vargaus il vargau ed empruar de dar in cuort maletg della situaziun dils davos decennis. Gia avon 25 onns han ins introduciu ella scola secundara de Glion in'ura romontscha ad jamna. Mo quella vegneva il bia supprimida e duvrada per scuabeinbein de restonzas dell'jamna. Dapi la fundaziun della scola districtuala a Glion 1936 ei l'instrucziun romontscha prescretta cun duas uras ad jamna per classa. Cun quei fuss ei buc avunda. La scola che cumpeglia ils scolars d'in grond contuorn romontsch e Glion sez enamiez la tiara romontscha, munglass haver in aspect romontsch, quei vul gir puntuar la tempra culturala de nossa tiara. Perquei auda ei de promover ton sco pusseivel denter scolars e scolasts la conversaziun el lungatg della tiara; ils scolars ston sentir che lur mussaders vesan l'impurtonza dil romontsch. Secapescha ch'il tudestg sto vegnir dumignaus. Mo igl ei e resta ina faulsa idea che lez piteschi cun cultivar il ro-

montsch, anzi! Dapi 10 onns san ins constatar che scolars dils vitgs dil contuorn cun bien fundament romontsch e vivi siado en in interessant cunfar e trafficar puril survargan en paucs semesters en fuorma ed en cuntegn scolars de lungatg spirontamein tudestg. Ei secapescha che cunzun ils lungatgs talian e franzos dattan a Romontschs bia meins fastedi.

Sur della tactica d'instrucziun e las difficultads de surventscher lein nus buca piarder temps en quei liug. Tuts ils affons ein senz'auter incantai dil romontsch, quei dat confiert. Era ils fleivels, els vulan far progress per gleiti capir ils camerats e per saver entrar ella discussiun. Quei ei ina premissa positiva de gronda valur. Igl ei ina caussa de metoda de far harmonisar che ils scolars romontschs segidien cun ils de lungatg tudestg, sco era cuntrari. En quella moda san ins en in onn far miraclas. Mo quei drova voluntad d'in e scadin.

Ils davos onns ha era il cussegl de scola dil marcau buca tralaschau de valetar dueivlamein l'impurtonza pratica e culturala dil romontsch. Gia dapi 7 onns ha la 5avla e 6avla classa primara, avon in onn la tiarza e quarta survegniu duas uras romontschas per jamna. Ils scolasts sco era ils scolars han bugen quellas uras. Quella acziun ei stada pusseivla entras igl agid della Ligia Romontscha che ha mess a circa 80 scolarets la fibla enta maun. Las autoritads de scola dil marcau ein buca encunter d'era cul temps far quei pass per las empremas classas: enzacontas uras de conversaziun e de raquintaziun romontscha. Lavur unita ei tut quei che drova. Ed ils scolars, ins astga repeter aunc ina gada cun tutta detschartadad, vegnan ad engraziar pli tard per quei survetsch.

In bien passet anavon munta la nova scoletta Bual-sura a Glion, nua che ils pigns che van aunc buc a scola han caschun d'emprender e de conversar per romontsch. La Ligia Romontscha astga selegrar de siu success. Tuts ils scolarets van e vegnan incantai da scola ed era ils geniturs han tschaffen dils gronds progress.

Dagitg han era carschi dumandau per adattada occasiun d'emprender romontsch. Quei ei ina buna enzenna. Igl ei bi ed endretg, dueivel ed undreivel che mintgin sesprovi de s'assimilar al lungatg della tiara. Mo sche nus indigens vessen adina

quei spért per nossa ierta! Nossa tiara vegn segir buca pli reha ed interessanta cu il romontsch ei en fossa. Per dar suatientscha als giavischs ha la Ligia Romontscha buca schau cunmeins d'arranschar uonn differents cuors romontschs. Trenta participonts frequentan 2 cuors de principiants, quendisch ein s'interessai per in cuors de litteratura e correspondenza.

***

In interessant maletg dellas relaziuns de populaziun a Glion dattan ver enzacontas cefras surdadas da dr. *P. Gilliardon*, archivar cantonal. Las indicaziuns che suondan derivan dallas differentas dumbraziuns:

Onn	**populaziun**	**protestants**	**catolics**	**romontschs**	**tudestgs**
1848	**659**	**536**	**123**		
1860	658	490	169	79 casadas	39 casadas
1870	657	460	196	80 casadas	56 casadas
1880	861	520	352	530	307
1888	787	471	316	466	304
1900	945	420	511	469	384
1910	1179	524	655	614	504
1920	1325	451	874	753	498
1930	1466	465	1000	795	604
1941	**1494**	**486**	**1005**	**747**	**702**

En circa 100 onns, dapi 1848 tochen oz, ei la populaziun de Glion pli che sedublegiada. La populaziun protestanta resta en quels 100 onns constanta, ferton ch'ils catolics creschan. 1860 dev'ei 79 casadas *romontschas* e 39 *tudestgas*, pia ualti gest duas tiarzas romontschas encunter ina tiarza. Cunzun suenter 1880 crescha la populaziun tudestga cun ried per esser oz circa sil medem pei, aduala alla romontscha. Sch'ei va vinavon en quella proporziun precipitusa, sche tschontschan en 100 onns paucs pli romontsch en nies marcau. Per cletg dat ei adina novs Romontschs ord il contuorn che restan silmeins in temps romontschs a Glion. Anno 1920 era la populaziun romontscha

de Glion cun 753 pli aulta che oz, ella crescha per 1930 sin 795, croda 1941 sin 747. Ferton che la populaziun romontscha va dapi 1920 plitost anavos, crescha la tudestga mintga 10 onns per 100 persunas. Las differentas colonnas della statistica muossan insumma ina stravaganta midada e mischeida de pievel caschunada d'in grond *va e vegn* de singuls e d'entiras famiglias. Igl Institut s. Giusep ed il spital cun bia jasters gidan a stravagar la statistica. El decuors d'in tschentaner semida la populaziun quasi totalmein. Ei dat paucs loghens cun tons midacasas en in decenni. Quei ei la sort d'in tal centrum. Dils vitgs vegn ins bugen e secasa a Glion, dunnas jastras semaridan bugen en nossa biala contrada, ferton ch'ils indigens marschan cun quet dalla tiara giu, cura ch'els ein stai ina generaziun el marcau. Quellas midadas vivificheschan magari saung e traffic. Novs mistregns arrivan dalla bassa, novas metodas de lavur. Dals vitgs forzas frestgas. La proporziun dils jasters ei fetg gronda enviers la glieud de nies contuorn e dil cantun. Tut quei ha ses prighels. In tal viriveri slucca il senn per la communitad, la tradiziun maunca als biars, cunzun als Romontschs che volvan cassacca en pign temps ed acceptan talis e qualis il tudestg per lur lungatg matern. Perencunter dat ei famiglias pli veglias a Glion che han ina considerabla tradiziun tudestga de famiglia. La dumbraziun digl onn 1941 deigi dar meglier sclariment: Da 1494 olmas che Glion dumbra en tut ein mo 160 propi de Glion, pia burgheis, 52 de quels ein naschi ordeifer. Quei fa circa la dieschavla part della populaziun! Dall'entira populaziun de 1494 ein pia leusuenter 905 oriunds d'autras vischnauncas dil cantun Grischun, 226 d'auters cantuns Svizzers e 203 derivan digl exteriur. Dalla populaziun entira de 1494 ein 507 naschi a Glion, 612 en autras vischnauncas dil cantun, 211 en auters cantuns e 164 egl exteriur. Quei ein relaziuns dil tuttafatg unicas en Surselva. Ins vegn a capir che la Ligia Romontscha vesa quei stadi cun tema e sgarschur ed emprova tenor puder e saver de mantener malgrad quellas relaziuns la viarva romontscha egl emprem marcau sillas rivas dil Rein. Quella lavur positiva per la pli veglia cultura svizzera ha de far nuot cun vuler scungirar il tudestg, sco biars teman e manegian.

Dapi la reformaziun ei Glion staus tschentaners alla liunga spirontamein de cardientscha protestanta. Pér all'entschatta dil 19avel tschentaner semidan las relaziuns. Beingleiti vegn la pastoraziun catolica urgenta. Per emprema baselgia u plitost caplutta survescha in local de plaunterren en Casa Gronda. 1879 ei finalmein la baselgia catolica vegnida baghegiada sil Plaz enamiez il marcau ded ussa. Igl emprem er'ella planisada sil crest, nua che la casa de scola mira giu enviers la Plazza gronda, en fatscha alla grondiusa punt lenn. Sin quei crest, sper la Porta-sut, steva antruras la gigantica *Casa-Grischa* cun sia tuoratscha mal mantenida e sin cupitgar. Donn per quei bi ornament de Glion. La casa de scola fa tuttavia buca quella comparsa.

Omisduas confessiuns vivan en bunas relaziuns de vicendeivla capientscha e perinadad. Bein dat ei muments che mintgin va e sto ira si'atgna via. Denton dat ei ligioms en abundonza che han gia da 100 onns enneu scaffiu cordialitads e fatg pusseivel in saun spért de communabel patertgar. Beinduras van las undas politicamein-religiusas empau pli aultas, denton l'aulta pezza, la carezia per il marcauet calmeschan beingleiti puspei las burasclas. Pertgei mo en perinadad stat ina vischnaunca bein e sigl ault della fin e mira humana e cristiana. En societads de cant, en uniuns de tutta specia han ins dagitg capiu de far negina differenza denter las confessiuns.

***

Jeu vi concluder quella munglusa lavur cun enzacons versets che udessen screts all'entrada de nossa Punt-lenn che ligia ils Glions in cun l'auter. Igl ei ina dellas paucas en lenn de quella dimensiun e che ha pudiu resister a tut traffic modern, schegie senza petgas, sulettamein sustenida da grossas travs lenn. Ella stat tut ordembora, tenida a mistregn mo da grondius artgs de stgein. La remarcabla punt ei vegnida baghegiada 1850/51 suenter ils plans de capo-inschegnier *R. La Nicca*. Ella ha custau a siu temps 11400 francs. Menau la lavur ha architect *Faller* de Valrein che ei per ses merets lura daventaus burgheis d'honur dil marcau de Glion.

La Punt-lenn

Ti che vargas mei patratga
ch'igl ei ina caussa fatga:
bia pli vegls che vies barhar
ei dil Rein il ramurar!

Possi e vegli Glion restar aschigitg che l'aua dil Rein cuora permiez nus ora in stupent bi marcauet che viva en pasch e perinadad, che sesprova ad in contin de meglierar las condiziuns spirtalas e materialas, che tegn sidretg frestgamein sia cultura e quella dil contuorn che sa en principi buca esser autra che la *romontscha*.

In nunenconuschent d'in dils treis marcaus grischuns ha enzacu schau dar el tgau enzacons bials versets che deigien restar vers per adina: pertgei mintgin duei carezar siu tschespet, sia preziusa ierta oravontut.

Ils treis marcaus

Ilanz, Chur und Maienfeld
sind die schönsten Städt' der Welt.
Doch wär'Ilanz nicht dabei
wär'es nichts mit allen drei!

Bibliografia

Differentas lavurs enconuschentas da Fr. Purtscher, Pader Iso Müller, E. Poeschel; plinavon lavurs da E. Tobler, G. Gadola, A. Maissen, R. Ragaz, Fr. Pieth, J. U. Hubschmied ed auters. Audienzas de Pader Flurin Maissen, W. Burkart e notizias da Gieri Casura.

Cant

3. Il resvegl della canzun populara romontscha
4. Nies cant e nos componists
5. Rimnada e publicaziun de canzuns popularas romontschas

3. Il resvegl della canzun populara romontscha

(En: Igl Ischi, organ della Romania, 30, 1943, 3–54)

Il plaid de tetel Resvegl revela tenuta de speronza! En tiara romontscha fuva seresvegliada ina gruppa ferm perschuadida de rabitschar puspei la canzun populara ord siu sien. Ils sforzs primars dil 19avel tschentaner eran stai serestrenschi sulettamein als texts cumpiglionts la tradiziun orala. L'entschatta dada culla rimnada de texts e melodias entuorn 1900 entras Decurtins/Lombriser, ei menziunada en quest artechel ed era ils ulteriurs svilups tochen viaden els 1945. Nudar texts ei rutina pli largia che fixar a scret tonalitads. Per quei cunfar duvrav'ei experts e quels eran sefatgs vivs da curascha pér pli tard, in tec alla gada.

Che il secund ferm impuls de rimnar canzuns popularas cun text e melodia (suenter Decurtins ed il bratsch prolunghiu da Tumasch Dolf) vegn neuaden dall'Uniun svizra de tradiziuns popularas, cun sez a Basilea, ei buca de sesmarvegliar. Sper l'Uniun sezza, era leu stau fundau beingleiti suenter 1900 igl Arhiv svizzer della canzun populara. Suenter las rimnadas e publicaziuns en tschels treis lungatgs svizzers, ei igl intschess romontsch, buca meins rehs e remarcabels en canzuns, vegnius prius a mauns.

Ils prominents de Basilea eran en lur iniziativas motivai scientificamein. Per els mav'ei en emprema lingia per spindrar ina cultura che riscava ded ir en cuort a piarder per adina. Ei deva da gliez temps ina clara spartiziun denter scienzia pura ed ils sforzs de renovaziun practica – la renaschientscha folcloristica.

En con lunsch igl entusiassem exprimiu en quei 'Resvegl', screts ord miez las lavurs per l'ediziun scientifica della Consolaziun, corrispunda suenter 52 onns era al patertgar hodiern, alla realitad, ei grev ded eruir. Da Basilea eran novs impuls vegni dai per novas rimnadas. Ils professers Karl Meuli ed Arnold Geering fuvan dell'idea ch'ei stoppi vegnir rimnau vinavon. Quei ei vegniu fatg tochen viaden els onns 1965.

Bellezias della natira e de cuntrada, enten las qualas ins viva mintga di, onn per onn, paran beinduras ordinarias. Ellas ein schi ligiadas vid nies egl, schi intimamein cavegliadas viaden en nies far e demanar, ch'ellas secapeschan da sesezzas. Pér cura ch'ins tuorna d'ina pli liunga absenza digl jester en nossa cara vallada, para la pezza tut pli ardenta e maiestusa, las pradas pli verdas, e d'ina nova veta crei ins d'haver priu possess,

contemplond en moda pli viva ed intensiva ils loghens de nossa giuventetgna.

Era capet'ei che nus muntagnards vegnin svegliai en nossa contemplaziun dagl um jester, che s'entusiasmescha beinduras en moda exaltada per nies tschespet. Pér lura cattein nus adagur la splendur de nossa muntogna, ils sclarents radis dil sulegl alpin, l'aria transparenta e fina de prada. Pér dal mument ch'igl jester valetescha, cartein nus a nusezzi, e nus entschevein ad imaginar las consequenzas d'ina totala privaziun de nos beins dai a nus dalla natira.

Gest aschia stat ei cun nos beins ideals e culturals. En bein enqual grau essan nus pér sesvegliai, cura che scienziats jasters han entschiet a rimnar ed a publicar il resultat de nossas atgnadads. Pér en tals muments vein nus viu, che la perdita ed il svaniment de nos beins pli aults savessen caschunar in vit snueivel en nossa veta futura.

Aschia eis ei daventau, per allegar sulettamein in entagl ord nossa veta culturala, culla *melodia* populara romontscha. Ins astga bein dir che sia raccolta sistematica hagi entschiet il pli suenter mument. Aunc in pèr decennis, epi fuss bia stau svaniu. Il meret d'haver scuvretg quei scazi auda bein en emprema lingia a dus umens de grond horizont, ad umens che survesevan las differentas culturas, che vevan la forza de combinar fils communabels zuppai e d'eruir il special appartenent ad ina cuntrada persula entras lur enconuschientschas ton digl jester sco digl indigen. Els vevan il dun della paregliaziun e valetaziun. In de quels umens ei stau nies grond *Caspar Decurtins* e l'auter in bien amitg ord la Svizzera bassa, *E. Hoffmann-Krayer*, professer all'universitad de Basilea, fundatur e parsura della Societad svizzera dellas tradiziuns popularas.

La rimnada dil material melodic

Gia enten rimnar texts populars ha Decurtins fatg per senn della melodia populara appartenenta a ses texts recaltgai e copiai della Consolaziun per sia Crestomazia. Entras sias vastas enconuschientschas folcloristicas ha el, schebein sez buca capavels de rimnar miedis, saviu incantar persunas adattadas e qua-

lificadas per talas lavurs. Aschia ha signura *Lombriser*, professera de musica al conservatori de Friburg, nudau 100 miedis, ton religius sco profans, della Surselva per incumbensa de Decurtins. Quei stupent emprem mussament de nossa rihezia melodica ei lura comparius en la Crestomazia, vol. 3, digl onn 1902.

Nus astgein pia considerar Decurtins per igl autur della emprema ediziun de canzuns popularas romontschas cun text e melodia. Sia lavur ha dau l'entschatta, e buns collaboraturs, oravon en la persuna de *Tumasch Dolf*, han continuau la raccolta privatamein, tochen che la *Societad svizzera dellas tradiziuns popularas* ha surpriu la lavur sistematica de rimnar e de dar fuorma al material rimnau.

***

Igl ei denton buca de smarvigliar, sche la melodia ei buca stada raccoltada gia da Decurtins en moda schi radicala e cumpleta sco ils texts. Il nudar melodias ei ina scienzia meins popularа e meins bein manischada dad in e scadin che il saver scriver. Era survegn ins plitost glieud che raquenta ina détga, ina historia, che glieud che conta. Schegie che il cant de nies pievel ei forsa en sesez la caussa la pli popularа ch'ins sa sepatertgar, ei denton il fixar la melodia reservau a scolai ed a versai exploraturs specialisai en musica popularа. Il cantadur, la cantadura dattan il profund sentiment ch'els expriman entras la canzun pér sch'igl exploratur ei daventaus carstgaunamein parents ad els. Sfurzar selai nuot. Era in musicher modern ei buc adina adattaus per rimnar canzuns popularas. Il ritmus, la periodica musicala, la tonalitad corrispundan buca senz'auter alla fuorma classica. Ins astga buca lavagar il miedi genuin cun sfurzar certas fuormas cadenzadas en in fitguir. Fina ureglia, pietad era enviers fuormas apparentamein sbagliadas, bien sentiment per agens e beinduras remarcabels svilups organics della canzun, dattan las premissas per buna lavur tier nos cantadurs e nossas cantaduras.

Pia caussas plitost exteriuras de tecnica han impediu Decurtins de veser entafuns la gronda ed entira rihezia della canzun

populara. Igl ei denton negin dubi ch'el hagi sminau tut quei che ina lavur sistematica ha mess oz alla glisch. Era el saveva gia ch'ils scazis crodien buca senza lavur gronda enta maun. Era el sminava il sgurghigliont tschelau zuppau digl art popular.

Cun l'ediziun dil tierz volum della Crestomazia ruaussa Decurtins tuttavia buc. *Tumasch Dolf* haveva entschiet a s'occupar della canzun populara 1908–1909, nudond melodias de Schons ed arranschond ellas. Decurtins observa immediat las bunas qualitads de Dolf ed entruida el e *Stiafan Loringett* de raccoltar da rudien la canzun romontscha en Schons. Oravon eis ei stau il *Questionari* de Decurtins, surdaus a Dolf igl atun 1912 entras prof. dr. *Cahannes*, che ha dau al giuven scolast profunds impuls. El scriva pli tard a siu anteriur instructer de romontsch: *Jeu havess quei di mai cartiu, che entras ina caussetta schi sempla Els mi menassen sin in camp, il qual daventass il ver camp de battaglia per mia veta.*

Ils texts dellas canzuns rimnadas da Dolf e Loringett ein vegni publicai anno 1918 ellas Annalas. Autras canzuns comparan ella Surselva II edida da *Hans Erni*. Era la *Stiva de filar* de Tumasch Dolf vul promover il senn per il cant popular en nossas valladas romontschas.

Decurtins ei en verdad staus incantaus della lavur de Dolf dils anno 13 e leu dentuorn. Ina sentupada cun Decurtins a Trun, che Dolf numna nunemblideivla, veva igl intent de promover la rimnada de canzuns era en auters loghens. Denton la mort de Decurtins e l'uiara mundiala de 1914 han mess fin a quels plans, silmeins ad interim.

***

Anno 1931 ei *Hanns in der Gand* vegnius tarmess siado en la Surselva per intercurir e tuccar sil viv alla canzun populara. In der Gand ha pér seschau perschuader de far quei viadi suenter repetiu supplicar davart prof. dr. *Hoffmann-Krayer* de Basilea, grond promotur e perscrutader della veta populara en Svizzera. Quei um de gronda e vasta savida ha, sco a siu temps Decurtins, sminau che aunc bia miedis populars stoppien esser zuppai en nossas valladas en tuts graus aschi interessantas en lur

cultura. Finalmein empermetta In der Gand de far ina emprova. El va a Mustér, Curaglia, Dardin, Schlans, a Lumbrein, Surin etc. E pren mira, la fontauna sgarguglia e sburfla en moda surabundonta e maisudida. Cun in grond scazi tuorna In der Gand suenter enzacons meins a ca-sia, rugalescha il material e metta el a schuber, per consignar tut alla Societad svizra dellas tradiziuns popularas cun sedia a Basilea, per la quala el haveva luvrau. Ord quei material de bein varga 1000 canzuns tschenta In der Gand ensemen ina collecziun, il meglier dil meglier, tenor siu manegiar, aschunschend a mintga canzun remarcas explicontas. Quei extract dueva dar ina ediziun dil material essenzial della canzun populara romontscha. Ella cumpigliava melodias della Consolaziun, autras canzuns religiusas, canzuns de pelegrinadi, canzuns popularas de cuntegn religius, canzuns d'amur, canzuns de schuldada, canzuns humoristicas e de beffa e leffa, canzuns de sault etc. Bein en tut quasi 400 canzuns.

***

La Societad a Basilea ha gia da 1931 enneu empruau de publicar las canzuns rimnadas, ed ella leva far quei en ina biala fuorma sco In der Gand veva projectau. Denton insisteva In der Gand che la canzun romontscha vegni edida dals Romontschs sezs. Era fuva ina revisiun dil text nundispensabla e medemamein ina controlla ora els vitgs tier las cantaduras. Il manuscret ei lura vegnius tarmess vi e neu, mo ei reussescha buca d'anflar in editur, versaus ton ella musica sco el text, cun la necessaria curascha ed idealissem per menar a fin ina tala lavur.

Enteifer quei temps, quei vul dir ensemen cun In der Gand, ha Dolf continuau a rimnar canzuns en Tumliasca, en Schons, a Domat, Sagogn etc. A Falera ha *Gieri Casutt* rimnau ver 40 canzuns della Consolaziun, a Sagogn Dolf era circa tontas. Anno 1937 va In der Gand e rimna cunzun ils miedis della Consolaziun el Grischun central. Ella collecziun d'In der Gand preparada per la stampa eran denton las melodias de Dolf e Casutt ed era quellas dil Grischun central buca risguardadas. Pia

mo il material d'In der Gand ord la Surselva fuva, tenor siu manuscret, pinaus pli u meins per la stampa.

***

Anno 1935, il november, eis ei il niev parsura della Societad folcloristica a Basilea, prof. dr. *Carli Meuli*, in veritabel Grischun, che pren a mauns la caussa cun energia e perseveronza. El enquera en emprema lingia in adattau editur. En ina seduta dil november 1937, convocada da prof. Meuli el Capricorn a Cuera, alla quala dr. *R. Vieli* e dr. *A. Schorta* fuvan presents, vegn en principi decidiu de realisar l'ediziun. Mo a tgi surdar la lavur? Dr. R. Vieli che vegn proponius sesenta obligaus de dir na, pervia dil Vocabulari. Prof. dr. J. Jud della universitad de Turitg haveva gia pli baul fatg la damonda, schebein ei fussi pusseivel de realisar in congedi agl autur de questas lingias per saver luvrar vid l'ediziun scientifica della canzun populara per incumbensa della Societad folcloristica. Mo negliu aspects de reussir per munconza de sufficient temps liber de persunas competentas e de finanzas.

En quei mument seporscha dr. *Andrea Schorta*, en sia qualitad de secretari della *Ligia romontscha*, de far tut il pusseivel per che las lavurs dell'ediziun sappien ir vinavon. El ei promts de procurar ina revisiun dils texts e d'encurir in editur definitiv. Il december 1937 arriva *In der Gand* en persuna e surdat il manuscret a dr. Schorta en num de prof. dr. Meuli, cau della Societad svizzera dellas tradiziuns popularas.

La revisiun della collecziun In der Gand vegn ussa prida a mauns. Per quei intent seresolvan dr. Schorta ed il scribent de questas lingias de serender ensemen a Dardin-Capeder, nua che treis persunas, che vevan cantau per In der Gand, stevan damaneivel ina de l'autra. Igl ei *Mengia Cahannes*, *Mengia Culastia Albrecht* e *Giachen Antoni Carigiet*. In grond diember de canzuns vegnan cantadas danovamein, e nus savein dar rapport a Basilea, che la lavur prestada da In der Gand seigi buna.

Quei medem di surdat dr. *Schorta* definitivamein a dr. *Maissen* la redacziun dell'ovra en num della societad de Basilea.

Suonda lu in contract cun Basilea ed in plan de lavur, patertgaus pressapauc sco suonda: Ton la part musicala sco la linguistica vegn revedida da Alfons Maissen. Per damondas specialas sa el consultar persunas competentas. Era la lavur de Dolf dei vegnir risguardada en quella ediziun. Il text dei vegnir adattaus en general allas normas stabilidas ella nova ortografia. Texts cun colorit dialectal san restar. Las gruppas de canzuns stabilidas da In der Gand vegnan salvadas en principi, mo sco nova gruppa dein era las canzuns religiusas protestantas, rimnadas da Dolf, vegnir incorporadas. Plinavon deian las fontaunas dellas melodias vegnir indicadas aschilunsch che quellas seigien d'eruir.

***

Beingleiti madira denton als dus iniziants la perschuasiun che ina *ediziun parziala* dil scazi de canzuns popularas savessi daventar in grev e decisiv impediment per ulteriuras ediziuns. Els proponan perquei al president della Societad svizzera dellas tradiziuns popularas il suandont plan:

I. La Societad svizzera dellas tradiziuns popularas edescha igl entir scazi de canzuns popularas romontschas della *Surselva*, dil *Grischun central* e dell'*Engiadina* ch'ein aunc contonschiblas. Pia las canzuns rimnadas entras ils exploraturs dr. Decurtins, Dolf, In der Gand, Casutt ed aschia vinavon, senza serestrenscher mo sin ina *selecziun dil meglier*, sco Hanns In der Gand veva planisau.
II. Muort la rihezia de canzuns religiusas e profanas vegn l'ovra della *Canzun populara retoromontscha* dividida ellas suandontas secziuns:
    1. Las melodias della Consolaziun dell'olma devoziusa, accumpignadas d'ina ediziun aparti dil text secund las empremas ediziuns.
    2. Igl ulteriur scazi de canzuns religiusas catolicas
        a) cun text romontsch,
        b) cun text latin.
    3. La canzun religiusa protestanta renana.

4. La canzun religiusa ell'Engiadina.
5. La canzun profana el territori renan.
6. La canzun profana ell'Engiadina.

***

Ei secapescha che in plan de lavur schi vast sa mo vegnir realisaus cun la collaboraziun de tuts iIs musichers romontschs. Ils dus iniziants sedecidan de dedicar temps e forzas disponiblas all'ediziun della Consolaziun e d'offrir la publicaziun dellas ulteriuras parts dell'ovra ad auters interessents. La Societad svizzera per las tradiziuns popularas approbescha nies plan e pren en vesta l'organisaziun e finanziaziun della entira ovra.

Nus cartein d'ademplir mo in sempel duer, sche nus engraziein cun quella caschun alla Societad de Basilea per sia unfrenda veramein generusa en favur della canzun populara retoromontscha. Caspar Decurtins ha dedicau in'entira veta per ina collecziun monumentala dil scazi litterar retoromontsch. La Ligia romontscha ha buca spargnau daners per edir ina Bibliografia retoromontscha schi cumpleta sco mo pusseivel. Grondas ein las unfrendas che la Societad retoromontscha porta per l'ediziun dil Dicziunari romontsch grischun. Ed aschia beneventein nus era cun engraziament, sche ina societad dil renum della *Societad svizzera dellas tradiziuns popularas* a Basilea seporscha de realisar in'ediziun della canzun populara retoromontscha, digna de vegnir paregliada cun la *Crestomazia de Decurtins*, in'ovra che vegn a dar perdetga della originalitad de nies pievel retoromontsch, de sias isonzas, de siu far, sentir e patertgar.

***

Meinsanual ei sepresentada ina nova via de perfeczionar la collecziun. Ei fuva igl uost 1938. Dr. *Rudolf Brunner*, directur digl archiv fonografic della universitad de Turitg, fuva da quei temps occupaus de rimnar sin plattas praulas e détgas romontschas. El serenda cun nus a Mustér per far in'emprova de fixar

ina partida *canzuns sin plattas*. L'apparatura ei vegnida collocada sin claustra. Sco cantadura havein nus pustau *Maria Petschen*. Circa 70 canzuns ein stadas il resultat de questa lavur. Cuort suenter havein nus giu caschun de demonstrar las plattas a dr. *W. Altweg* dell'universitad de Basilea, directur digl archiv de miedis populars.

Quella viva moda de reproducir il cant popular munta daveras in bi progress. Prof. Altweg, incantaus dil resultat, animescha de continuar.

Aschia arriva sin nies clom e suenter entginas preparaziuns da nossa vart dr. Brunner danovamein cun sia apparatura a Glion. Leu ein vegnidas fixadas canzuns della Lumnezia, de Surcuolm, Sagogn e d'in choret formaus per quella caschun de Schluein. Da Glion essan nus serendi a Lags e da leu a Falera. Ils davos dis de december ed ils emprems dis de schaner sesanflein nus a Breil, Dardin e per la secunda gada a *Mustér*. Quella gada ei la raccolta stada de 500 canzuns sin circa 100 plattas. Quei scazi vala per considerabels, sco document il pli exact dil cant popular romontsch. Cheu vein nus buca mo notas nudadas, ch'ins sa interpretar en pliras modas e manieras, mobein in exact maletg dell'interpretaziun, della vusch, dil miedi, della ritmica savens strusch nudabla, en in plaid, la vibraziun dell'olma della cantadura. Dalla platta ei vegniu fatg copias e fixau la melodia en notas sin pupi. Sulettamein della Consolaziun ein vegnidas nudadas giud las plattas 222 canzuns, che ein lura ladinamein entradas ella collecziun per igl emprem volum della Consolaziun.

Nus lessen buca tralaschar cheu d'engraziar alla Ligia Romontscha, oravontut a signur G. Conrad, per siu agid, surprendend ella senz'auter tut ils cuosts caschunai entras la campagna dellas plattas. La direcziun digl archiv fonografic dell'universitad de Turitg ha surschau a nus la custeivla apparatura, quintond era per il car material dellas plattas mo ils cuosts effectivs. A nies amitg dr. R. Brunner lessen nus admetter in tut special engraziament. El ei sededicaus a quella caussa cun gronda premura e capientscha, manischond cun fin maun e sentiment la mecanica. Beinduras vegn ei ad esser stau diras uras, purtond e targend tras neivs e cuflas da vitg a vitg ils ap-

parats sin sliusa de maun. Nus sperein bugen che quei seigi e stetti ina biala regurdientscha de nossa tiara romontscha.

Mo aunc buc avunda! Cun caschun d'ina radunonza a Basilea fa dr. Meuli la proposta de rimnar vinavon en tut ils vitgs della Surselva. El supplichescha de far in program per quei intent. Igl ei gie enconuschent che pli che ins sfuola e pli ch'ins anfla.

Denton havein nus intervegniu che dad autra vart vegnien rimnai principalmein ils miedis della Consolaziun cull'idea de far ina ediziun per il pievel. Quella ediziun da Sur dr. *Carli Fry* e prof. *Duri Sialm* ei gia comparida ed il lectur ha giu caschun de s'orientar en caussa el davos Ischi. Nus lessen mo puntuar cheu, che la *Societad svizzera dellas tradiziuns populares ha adina giavischau de unir tut las forzas per en emprema lingia far in'ediziun scientifica, sin fundament della quala sappi lu suandar in'ediziun destinada pil pievel.* Mo igl ei prest semussau, che l'ediziun Fry–Sialm leva ir sia atgna via parallela. Nus vein denton, per tuttina unir ton sco pusseivel las forzas, empruau de trer a nez vicendeivlamein il material rimnau, sin fundament d'in contract. Quei ei daventau en pliras sesidas a Cuera, paregliond e brattond vidaneu il material per las duas ediziuns. Il resultat ei staus, che nus havein saviu prender ord la collecziun Sialm in considereivel diember de canzuns u variantas, ferton che prof. Sialm ha saviu prender investa de nies entir material.

Tut quella lavur preparativa ei cun enqual incap e piardatemps vegnida alla fin la stad 1941, ton il manuscret dil text, sco era il volum dellas melodias.

En vesta alla gronda *lavur adina carschenta* dell'ediziun, lavur che pudeva buca vegnir dumignada mo dad in del, sper aunc ina cumpleina occupaziun de clamada, procura Basilea sin nies giavisch per in gidonter. Igl atun dils 1941 dessegna la Societad de Basilea directur *Werner Wehrli* de Aarau per collaboratur della part musicala, ferton che dr. *A. Schorta*, adina staus stretgamein ligiaus cun las lavurs dell'ediziun, ha gidau a collazionar il manuscret della part dils texts cun las ediziuns originalas e de repassar las correcturas. De cuminonza cun Wehrli ei ina buna part dellas canzuns rimnadas vegnida controllada en nos vitgs ed uclauns tier cantadurs e cantaduras. Quella con-

trolla ei denton buca stada ton ina rectificaziun che ina *verificaziun* della lavur gia fatga. Canzuns pridas si da tons exploraturs mussavan en lur tecnica de nudar certas differenzas. Ins stueva esser el clar sur d'enqual nudada ritmica, sur de differenzas de duas notaziuns tier la medema cantadura, insumma, per dar ina clara disposiziun vulev'ei seviver viaden aunc ina gada egl entir material. Quei valeva cunzun per directur Wehrli, arrivaus da niev. Quei era mo pusseivel cun ir da cantadura tier cantadura. Sulettamein en quella moda saveva ina unitad dell'ovra vegnir segirada. Bein savens deva il ritmus de lignar; autras gadas divergenzas e discrepanzas denter igl accent musical e quel dil plaid. Beinduras eran singuls tuns plazzai sco craps erratics viaden el decuors d'in miedi che pretendevan per segirezia ina controlla. Quei cunzun per canzuns stadas ina gada de veglia tonalitad ed el decuors dil temps selischnadas neu en tonalitads modernas. Era canzuns nudadas senza indicaziun de tact, pia senza lingettas, devan beinduras de patertgar. En tals cass pareva ina controlla necessaria. Pertgei in dils emprems principis dell'ediziun scientifica ei de dar il material en clara notaziun, buca memia lignusa. Il nudader sa s'abstrahar da certas caussas cu el noda ina canzun mo per sesez, el ha gie en memoria igl andament della canzun; mo mender eis ei per quels che ston emprender ella sin fundament della notaziun mal ordinada d'in auter. Ina buna partiziun dils tacts enteifer in miedi facilitescha al mussader e sunadur sia lavur e dat ina certa segirezia d'interpretaziun.

Quella lavur de controlla ei buca vegnida fatga per sminuir en ina moda u l'autra la valur d'ina notaziun antecedenta. Il regl de perscrutar less denton incontin perfeczionar. Cun tutta stema per la lavur dils auters havein nus buca vuliu tralaschar ded era aschunscher nies pareri, nua che quel pareva indicaus, senza tuccar da num ils originals dils auters collaboraturs. Novas variantas ein vegnidas messas sper las veglias e veglias sper las novas, sche la recenta notaziun pareva pli adattada. Quella lavur ei vegnida fatga ensemen cun directur Werner Wehrli, in versau musicher ed enconuschider della canzun populara. Cun quella caschun ei in considereivel niev material cun bialas variantas vegnius a strada.

Procedend en quella moda ein las pli pintgas differenzas de tun, de configuraziun musicala e dil ritmus, magari della medema canzun, vegnidas fixadas. Per enzacons loghens cuntegn il material trei- e quaterdubla notaziun da differents nudaders. Quei ei daventau cunzun a Dardin e Mustér. Dublas notaziuns ein vegnidas fatgas quasi en 50 loghens. En Surmir per semeglia ha In der Gand nudau igl emprem, e pli tard Sialm. El Plaun Dolf, In der Gand e pli tard era aunc Sialm. A Mustér ha igl emprem In der Gand nudau canzuns tier Maria Petschen. Pli tard eis ella vegnida consultada duas gadas per las plattas, suenter arriva Sialm, e sin il viadi de controlla vein nus ensemen cun Wehrli fatg cantar ella aunc differentas gadas.

Beinduras ei in exploratur forsa staus permalaus ed offendius da l'auter, che ha pastgau aunc ina gada sil medem pastget. Summa summarum ston ins oz beneventar quella dubla lavur. Ed aunc adina astgan ins buca pretender che tut il material seigi rimnaus. Denton eis ei segir che neginas autras cuntradas ein vegnidas explotadas aschi da rudien sco il territori della Consolaziun; e cun buna cunscienzia astgan ins dir, che tut il tipic della Consolaziun seigi ensemen. Mintgacass ei la lavur ded in e scadin stada de gronda impurtonza. Dublas notaziuns fatgas en distanza d'enzacons onns muossan stupent la veta ed il svilup della canzun populara romontscha. Observaziuns preziusas san ins trer lunderora.

In der Gand, ch'ei ius igl emprem per rimnar las melodias sistematicamein en Surselva, ha giu gronds merets enten svegliar bein enqual buna cantadura ord in siemi de forsa varga 20 onns. Pér cun far cantar e turnar a far cantar ei la vusch serestabilida en enqual veglietta, e la melodia, dapi forsa 20 ni 30 onns buca cantada, vegnida neunavon. Quei ha In der Gand fatg cun inschign e pazienzia. Sia lavur ha en emprema lingia fatg attents indigens e jasters sil nunspitgau scazi de melodias romontschas. El medem senn ha Dolf fatg lavur de pionier en Schons, Tumliasca ed el Plaun.

L'acziun cun las plattas fonograficas, sco gia menzionau, ha dau la pusseivladad de far novas observaziuns. Las medemas canzuns, cantadas a Mustér per la secunda gada suenter in miez onn, han mussau, per part silmeins, in pulit svilup. Sco experi-

ment scientific han ins per exempel fatg cantar a Dardin la medema canzun dalla mumma, epi d'in fegl, epi da cantaduras de duas fracziuns della medema vischnaunca, che vevan da giuvnas cantau ensemen en baselgia; el medem vitg magari la medema canzun dad ina singula persuna, lura dad in chor de giuventetga, epi d'in choret ded umens pli passai. Cun in tal material san ins far las pli interessantas constataziuns. Canzuns sin plattas, cantadas l'emprema strofa da vart dils umens e la secunda da vart dellas femnas, muossan ina differenta interpretaziun: ils umens magari pli plaun che las femnas, las femnas beinduras pli precisas el ritmus che ils umens, denton laguttend enqual plaid pli curios. Ellas ein meistras de fultscher, sch'ei fa basegns, en in vers ni l'auter pliras silbas sut ina nota. Da quellas atgnadads san ins intercurir culla platta plaunsiu. Per schar ir ina platta vegn gadas, negin che plira de mal il culiez. Quei ei in instrument spir pazienzia. Era san ins far per senn ch'ina cantadura, che ha ditg buca pli cantau ina canzun, conta meglier la secunda strofa. Ella ei leu da giuvna enneu pli bein de casa, ferton che la vart dils umens conta il meglier l'emprema, tiarza e tschunavla strofa etc.

Era han ins saviu constatar che las canzuns ch'ein vegnidas cantadas il pli ditg da cuminonza en baselgia, han salvau ina fuorma unita e franca, ferton che canzuns cantadas mo pli a casa ein s'allontanadas dalla fuorma ch'ellas havevan avon onns, cantadas en baselgia. La cuminonza de baselgia teneva la melodia duront decennis a mistregn. Beinduras, igl ei ver, devan buns ed inventivs cantadurs e cantaduras cun lur vuschunas novas figuraziuns, che vegnevan spert acceptadas dall'entira pleiv. Era vegneva enqual cantadur cun novas canzuns ord la vischnaunca vischinonta, enguladas giu in bi di de perdanonza. Perencunter ein canzuns, seretratgas el ravugl della famiglia, sesviluppadas individualmein senza la controlla dil pievel d'ina pleiv. Cunzun miedis buca bein en ritmus ein s'allontanai il pli fetg da lur tipus primar; quels han dau caschun allas pli variontas midadas. Aschia capeta ei che cantaduras pli veglias, che han cantau da mattauns ensemen en baselgia ina canzun pli tard curdada ord la cuminonza, vegnan buca pli dil tut perina, turnond ussa a cantar ella. Ins vesa, en mintga famiglia sa la

melodia semidar sensiblamein. Schizun la medema ura, ni enzacons dis pli tard, conta il medem cantadur buca precis tuttina la medema canzun. Ei setracta naturalmein buca de grondas midadas, denton ins sa constatar ina pli reha u meins varionta configuraziun de notas, midadas de tempo, de declamaziun, d'accent e de text.

Da l'autra vart eis ei de remarcar, che biaras canzuns de natira fermas en ritmica salvan tschentaners la medema urdadira. En consequenza ei in grond diember de canzuns vegnius nudaus da quater differents exploraturs gest tuttina, sil pli cun midadettas de negina muntada pratica. Pia exista sper la canzun en continuau svilup era ina forza conservativa, che mantegn la fuorma della melodia intacta atras tuttas influenzas e midadas de cantadurs. Tgi vul explicar tut quels misteris? Bein savens san ins far stem, che cunzun miedis en tacts grads e cuorts, cun in plaid bein mess, han manteniu lur maletg musical, ferton che canzuns cun texts complicai e malentelgeivels, cun plantau sissu scrottas de melodias de plira provegnientscha, han talien per variaziuns arbitrarias e capriziusas. Surtut canzuns en 6/8 tact ein moviblas e traso pinadas de fugir ord lur esser.

Era discrepanzas denter accent musical ed accent dil plaid spossan ina franca interpretaziun. Certina canzun mantegn igl accent dil plaid e lai esser la melodia melodia, tier autras vegn la perioda musicala interpretada endretg senza far stem digl accent dil plaid. Savens ein quels principis bess in denter l'auter ella medema canzun. Per la perscrutaziun della derivonza della melodia, per exempel era per saver a tgei text ina melodia apparteneva igl emprem, ein talas observaziuns de gronda muntada.

Nus havein vuliu tractar empau cun peda quest capetel: *La rimnada dil material.* El demuossa con grondas las lavurs e stentas impundidas ein stadas dapi onns a pro de nossas bialas canzuns religiusas romontschas. El fa de saver ils nums de quellas persunas e de quels instituts, che han cun perseveronza luvrau en caussa, e vul cun engraziament attribuir a mintgin il siu tenor meret.

L'ediziun scientifica dil text

Las 9 ediziuns della Consolaziun ein las sequentas:

A	=	1690	BR 744	62 canzuns
B	=	1703	BR 740	112 canzuns
C	=	1731	BR 742	125 canzuns
D	=	1731	BR 741	104 canzuns
E	=	1749	BR 744	127 canzuns
F	=	1749	BR 745	127 canzuns
G	=	1796	BR 746	139 canzuns
H	=	1831	BR 747	139 canzuns
I	=	1856	BR 748	139 canzuns

La survesta plaida pli che plaids. Per ina ediziun critica stueva en emprema lingia la pli veglia ediziun vegnir restampada dil tut, epi mintgamai las novas canzuns dellas ediziuns sequentas. Ins vesa che gia l'ediziun B porta 50 canzuns novas. Ultra de quellas transformescha l'ediziun B ina partida canzuns gia comparidas en A, laschond denton ils medems vers dell'entschatta. Quellas ein vegnidas stampadas dil tuttafatg, demai variadas tondanavon, ch'ellas savevan buca vegnir dadas egl apparat critic. Ediziun C 125, ferton che D lai curdar ca. 20 canzuns e porta in tozzel novas cun colorit local dil Plaun; ellas tuornan buca pli ellas ediziuns de pli tard. Era quellas vegnan pridas per cumpletar l'ediziun critica. E ed F ein congruentas e dattan 127 canzuns; pia puspei entginas novas. Las treis davosas ediziuns ein las pli cumpletas ed han surviu gleiti 150 onns en quella fuorma a nies pievel. Cunzun en risguard alla part musicala han ins acceptau per omisdus volums dell'ediziun scientifica la successiun ed igl uorden dellas treis davosas ediziuns cun lur 139 texts.

Las melodias ein, sco gia dilucidau, nudadas pér els davos decennis e sin fundament dil text dellas davosas ediziuns duvradas en general da nossa generaziun. Pia era cheu ina metoda retrospectiva de preferir. La gronda difficultad era de realisar ina concordanza culla part dil text, che stueva partir dalla pli veglia ediziun e progressar cronologicamein. Quei ei reussiu en-

ten prender era per l'ediziun dil text igl uorden dellas 139 canzuns dellas 3 davosas ediziuns G, H, I. Aschia vein nus ina totala accordanza denter las duas parts: Il volum dil text dat mintgamai ils texts pli vegls cun las variantas principalas dellas ediziuns succedentas (mira facsimile 115), ed il volum dellas melodias dat il miedi cull'emprema strofa sco la cantadura ha cantau. Han ins p.ex. igl emprem text, pia I *Sei benediu tiu num, o Diu*, sche anflan ins sut I ella part musicala tut las melodias ord ils differents vitgs che serefereschan a quei text, aschia s'accordeschan tuttas 139 canzuns.

Il text vegl ei restampaus exactamein tochen sil davos plaid. Mo certas lunas ortograficas antiquadas, che parevan de lavagar il maletg dil stampat cun lur inconsequenzas, interpuncziuns arbitrarias, ein vegnidas midadas, denton cun indicar e giustificar quei scientificamein ellas differentas introducziuns. Talas midadas ein giustificadas e praticadas dalla scienzia neuaneu. Ellas ein schizun stueivlas per satisfar als basegns d'ina duvreivla ediziun. Savens astgan ins buca dar la caussa sco l'ei, mobein sco l'era manegiada. De decider co e cum ei caussa dils editurs ch'ein seluvrai ella materia. La moda e maniera pli detagliada dil proceder vegn explicada all'entschatta dils dus cudischs; era tut quei vegn indicau leu che po survir a sligiar vinavon ils problems linguistics e musicals della Consolaziun e della canzun populara insumma. L'emprema mira ei denton stada quella de porscher alla scienzia in material surveseivel e bein ordinau ed aschi cumplet sco pusseivel. Ils scienziats vegnan sin fundament de quella ediziun a saver scrutar vinavon beinenqual interessant problem de natira pli vasta, europeica, mundiala.

L'ediziun della part musicala

Cuninaga suenter il davos viadi de controlla ensemen cun directur Werner Wehrli ha il cau della Societad svizra de tradiziuns popularas, prof. dr. *Carli Meuli*, urbiu a quel in congedi d'enzacons meins. Secasaus a Glion, enamiez il territori romontsch, ha W. Wehrli tschentau ensemen igl entir material, preparaus en aschi lunsch, secund las leschas de parentadad musicala, e quei en fuorma de partitura. Quella moda e maniera

Facsimile pitschniu della pagina 16 dell'ediziun scientifica della Consolaziun (vol. II, texts)

9

Nus fussen tuts vegni sco tgeuns
Rentaus vid la galia,
Manai dals infernals tireuns
Tier l'autra tirania,
Duevan esser geisliai,
Perpe(r)tnamein tirannegiai
Con tuttas visas peinas;
Mo quest affon ha nus spindrau,
En ciel letezzia paregiau
De tuttas sorts compleinas.

10

Cun tut eis ei zun il duer
Che nus el char teneien,
Cun tut nies flis a nies saver
Engratiamen rendeien,
A gli porscheien tutt' honur,
Ad obedienscha sco Signur
Fideivlamein survien,
Tut temps ad en perpetnadad,
Quella fenteuna de buntad
Ludeien benedien.
Amen.

VIII In' autra canzun de Nadal

1

Glisch nuiall' ent ina stalla
Ha voliu oz si lavar,
Tgi ch' enquera, la glisch vera
Ven en quella oz anflar.

2

Quella nesche a sclaresche
Egl perpeten orient,
Fa clarezzia a dat bellezzia
Pli che tut il firmament.

3

La tarlische, fa che brischa
Il christgieun d' amur tier Diu,
Amicitia en staigl giustitia
Nus ha quella parturiu.

4

La beada glisch schentada
Egl pursepi se lai veer,
Ei divina la doctrina
Chella muossa a nus de creer.

5

Sco comparen vivas paren
Alla glisch tuttas colurs,
Schi viventa a carschenta,
Questa glisch las sias flurs.

6

Dat calira che madira
Tut bien frig spiritual,
Che meretta veer la vitta,
Egl curtgin celestial.

7

La grevezzia a stgire[ia]zzia
Della noig ha el scacciau,
A la mala infernala
Tirania fugentau.

8

Ella dosta tgi ch' aposta
Vult bucc' ir en perditiun,
Ell' empialla tier la bialla
Tiarra della empermischun.

9

La clarezzia, la sigrezzia
Dil parvijs ha la portau,
Ei cieu pia glisch sin via,
Leu solegl dil ciel beau.
Amen.

VII B 35. C 26. D 33. E 23. F 30. G 23. H 22. J 24.

2, 6 pursepi eis el E—J; 3, 6 Sin tiarra pasch a tutts carstgieuns J; 4, 5 Han quel sco glei gig enflau E—H, sco fova detg J; 5, 1 Quest gi E, G—J; 6, 7 Sent' el or cun letezia H, Stent . . . letezia J; 10, 1 zun il nies E—H, zun niess J.

VIII B 40. C 31. D 38. E 27. F 35. G 27. H 26. J 28.

1, 1 novialla en' ina J; 2, 1 Quella nescha, a sclarescha E—J; 2, 3 clarezzia, dat J; 3, 1 La terglischa D, La tarlischa E—G, Ella tarlischa e fa H, J; 9, 1 la sigirezia E—G, la stgirezia H, sigirezia J; 9, 3 Ei cia pia E, Seigias pia H, J.

d'exponer canzuns popularas ei originala e bein igl emprem exempel de tala natira (mira facsimile 148 e 149). Essend las variantas tuttas ina sur l'autra, eis ei ualaleu pusseivel de surveser las variaziuns de melodia, ritmica etc., che seplazzan entuorn in tipus primar, entuorn la melodia appreziada per la pli veglia.

Nus dein cheu sut in soli exempel, l'emprema gruppa de XXXIII, a–m. El dat ina idea della disposiziun dil material. Igl ei il fegl 104 e 105 della part musicala. L'emprema egliada muossa la complicadadad della gruppaziun dil material. Ei secapescha che tut, ton text sco musica, ei vegniu scret a maun. Ina fatschenta (Ernst Vogel, editur, Basilea) ha scret las notas ed il text, ed in'autra firma (Morf e Co, institut grafic, Basilea) ha reproduciu e stampau quellas artgas de 50x70 cm, screttas a maun en in proceder bein complicau.

Contemplond igl exempel cheu stampaus, vesan ins immediat, che tuttas tredisch melodias appartegnan al medem miedi de canzun. La melodia primara secatta giudem indicada cun lettera a; ella ei scretta cun notas empau pli grossas. Entuorn quella sempla melodia, che para d'esser quella de fundament, ein tut tschellas sesviluppadas en mintga vischnaunca in tec autruisa. La melodia primara (Grundmelodie) ei conservada il pli bein e para, aschilunsch ch'il material po tonscher, la pli veglia. Ella ei restada il pli datier dall'emprema canzun importada u creada en tiara romontscha. Nus lein cheu gnanc intercurir, sche quella melodia ei importada ni original-romontscha. Nuotatonmeins ei gia la lavur vid il text e las interessantas variaziuns della melodia grondiusa, e bein capiu sesviluppada sin intschess romontsch. Il text compara gia ella secunda ediziun de 1703.

Cheu vesein nus immediat treis differentas gruppas de tact: *a–f* en 4/4, *g* e *h* en 6/8 e *i–m* en 3/4 tact. Ultra de quei ha *i* e *k* survegniu ina prolungaziun entras la repetiziun dil davos toc della strofa. Che text e melodia derivan neu dal cant choral e lungatg latin, ei negin dubi.

In auter fegl cun autras canzuns e variantas mussass a nus in tut different aspect. Per exempel co in tipus de miedi romontsch passa a traviers ils temps da siu caracter de tonalitad veglia vi en dur e mol. Fetg interessant s'ei d'observar, co vegls e novs elements battan per l'existenza ed il domini ella me-

dema canzun en in temps de transiziun. Plinavon muossan puspei auters exempels en moda frappanta, co nies pievel lavura cun ils elements melodics, co'l strai e tila ord pigns elements neuadora entiras periodas per far tonscher la cozza sur igl entir text, al qual el less dar ina melodia. En *Maria ei stada*, per exempel, scuviera Werner Wehrli in interessant svilupp della melodia originara. La sempla melodia, che nus encònuschein fetg bein ord la Cecilia, che vala per pugn de partenza, variescha adina pli fetg, tochen ch'ella va vi senza ch'ins senti ella enconuschenta melodia *Ich hab mich ergeben*. Sper la venerabla melodia veglia secasa tuttenina en in liug ina melodia de provegnientscha jastra, forsa enconuschenta entras la scola, entras il militar u entras chors. Quei ei naturalmein enzennas de decadenza. Mo era quellas ston vegnir remarcadas en ina ediziun scientifica. Tals exempels gidan ad anflar ils fastitgs della derivonza della melodia. Il spazi lubescha cheu buca a nus d'entrar pli detagliadamein en quels problems.

Beinduras dat ei era variantas dil text che paran interessantas. En XXXIII *a*, schizun la melodia principala che porta in text bravamein different de quel che stat ella Consolaziun. Era quellas variantas vegnan conservadas e registradas per illustrar la forza creativa d'in pievel. En quei cass special savein nus per schabetg, che probabel *Maria Petschen* ei la creatura de quella varianta. Ella conta denton beinduras era la medema canzun cul text della Consolaziun. Ei secapescha che quella dunna tschocca cun duns musicals extraordinaris, augmentai e quasi transfigurai internamein entras sia tschoccadad e sia stgira sort, posseda ina forza creativa tut aparti per la melodia sco era per il text. Bein sa Maria Petschen ordado quasi tut las canzuns ch'ella conta, silmeins las empremas strofas, denton tut quei ha ella tedlau tscheu ed udiu leu, senza saver secontrollar sin fundament de cudischs e scartiras. Sia memoria immensa e siu fin sentiment, che lai distinguer ella vid il pass, vid la vusch, vid il tuccar maun persunas udidas u sentidas mo ina gada avon onns, muossa sia gronda forza de concentraziun interna. Quei exempel demonstrescha, co glieud de dun lavura e creescha el senn dil pievel e co persunas de semeglionts talents san representar ina part della tradiziun populara enteifer lur cuntrada.

In' autra canzun della passiun

(Stabat mater dolorosa)

XXXIII Sut la crusch la mumma steva

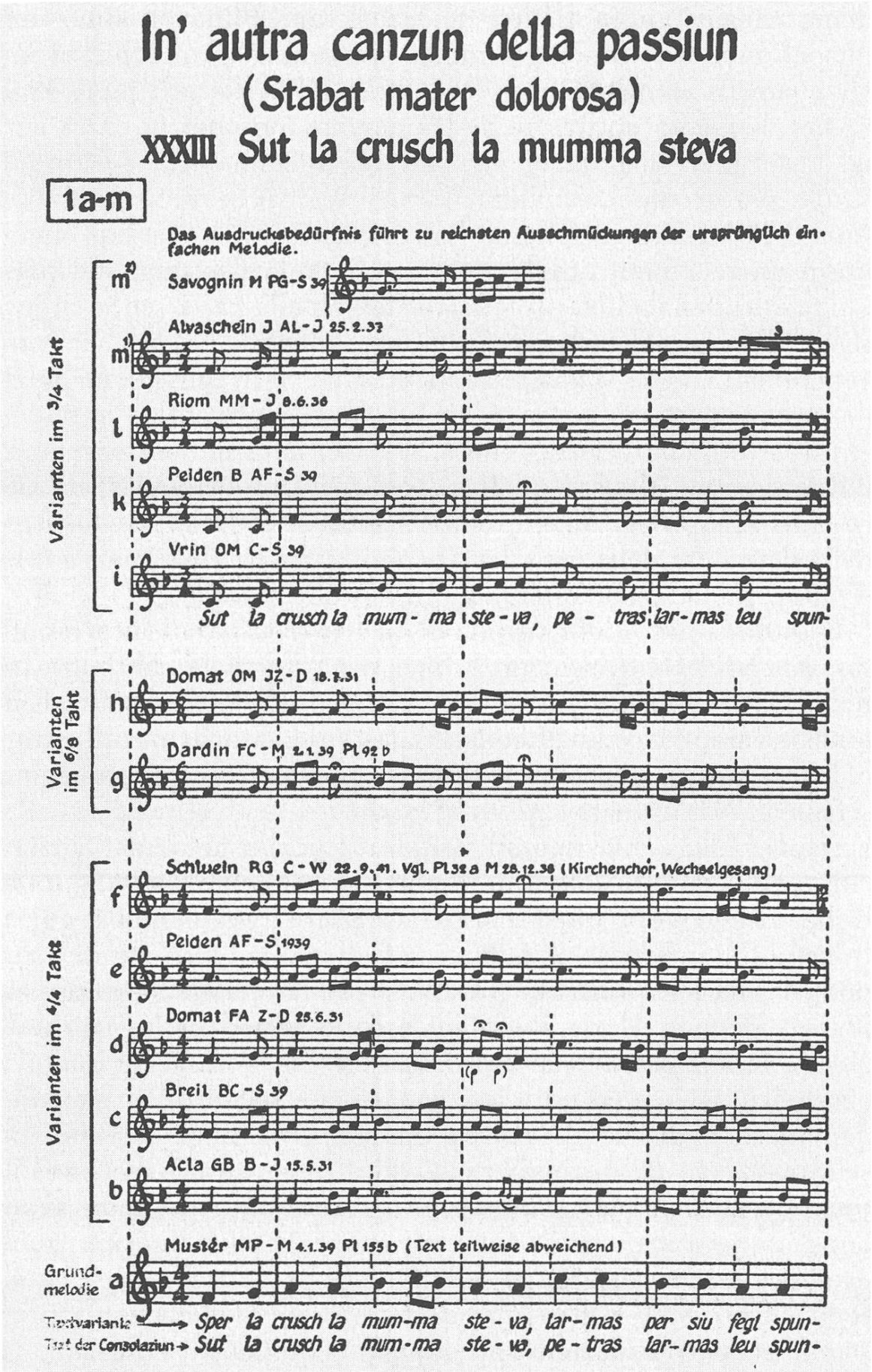

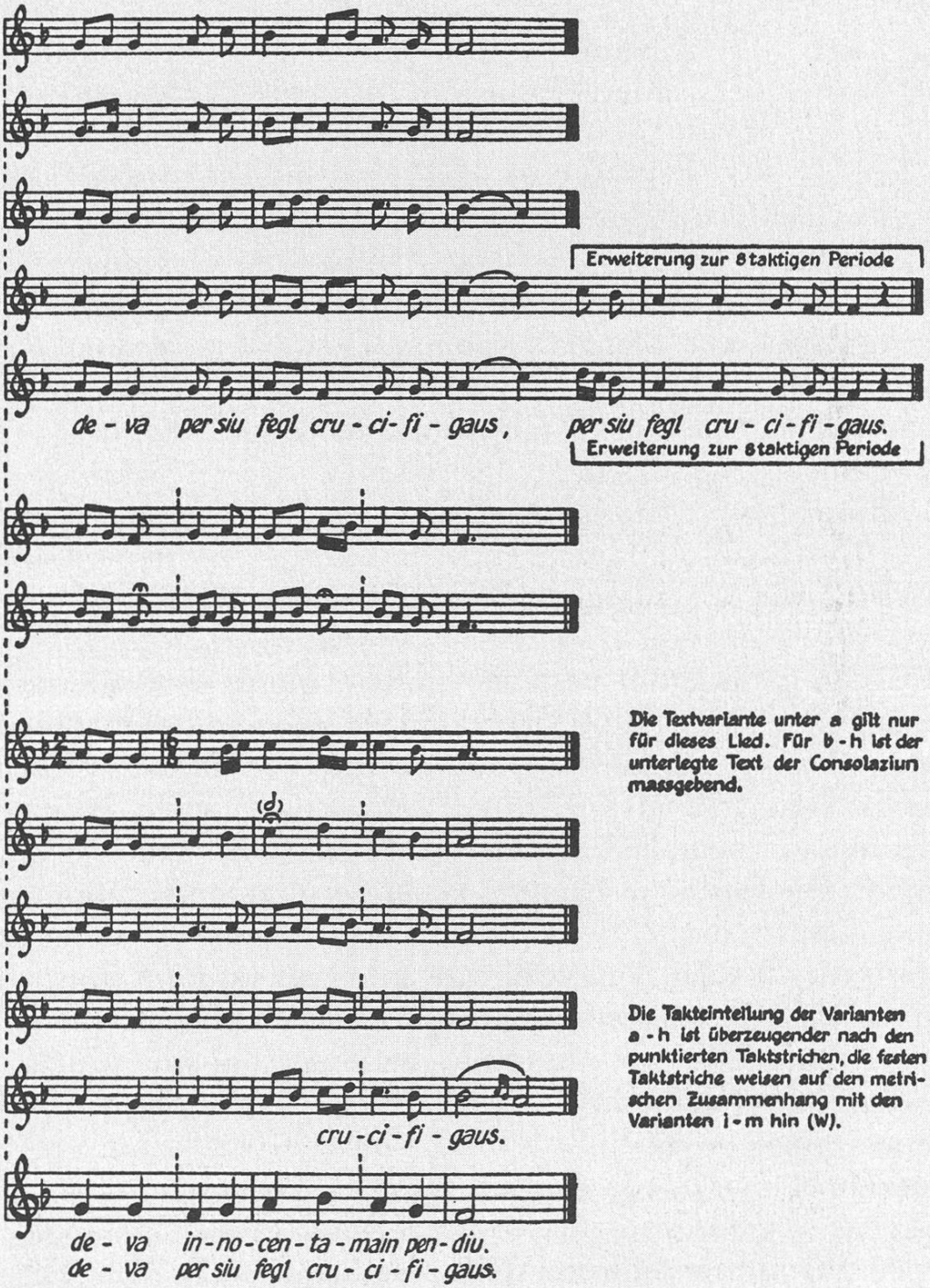

Die Textvariante unter a gilt nur für dieses Lied. Für b - h ist der unterlegte Text der Consolaziun massgebend.

Die Takteinteilung der Varianten a - h ist überzeugender nach den punktierten Taktstrichen, die festen Taktstriche weisen auf den metrischen Zusammenhang mit den Varianten i - m hin (W).

Nus returnein aunc ina gada alla explicaziun ded exempel nr. XXXIII: *Sut la crusch la mumma steva.* Alla testa della canzun *a* (Grundmelodie), stat ei: Mustér MP-M 4.1.39 Pl 155 b. Quei vul dir che la canzun seigi oriunda de Mustér, cantada da Maria Petschen, prida si e nudada da Maissen ils 4.1.39 sin platta 155 b. Nus schein suandar cheu l'explicaziun dellas scursanidas dell'entira gruppa de canzuns XXXIII a-m:

	Liug	**Num e schlatteina**	**Exploraturs**
a	Mustér	Maria Petschen	Maissen
b	Acla	Gion Battesta Bearth	In der Gand
c	Breil	Barla Caplazi	Sialm
d	Domat	Flurin Aluis Zarn	Dolf
e	Peiden	Barla Arpagaus-Foppa	Sialm
f	Schluein	Rest Gieri Caduff	Wehrli
g	Dardin	Mengia Cahannes (Fam. C.)	Maissen
h	Domat	Onna Maria Jörg-Zarn	Dolf
i	Vrin	Onna Mariurschla Caminada	Sialm
k	Peiden	Barla Arpagaus-Foppa	Sialm
l	Riom	Marionna Mareischen	In der Gand
m^1	Alvaschein	Josefina Augustin-Luzio	In der Gand
m^2	Savognin	Margreta Peterelli-Guetg	Sialm

Cunzun dal pugn de vesta geografic ei quella survesta interessanta. Schegie che ca. 60 vischnauncas ein vegnidas explotadas, ein el sura schema las cuntradas principalas tuttas representadas: Surselva, Sutselva, Plaun, Tumliasca e Surmir. Bein vegn ins a remarcar che las canzuns seigien buca ordinadas geograficamein. Quei principi ha stuiu ceder ad in auter pli impurtont, numnadamein a quel della parentella. Pli dalunsch che ina melodia variescha dalla melodia fundamentala (a) e pli lunsch naven ch'ella vegn plazzada ella gruppa. Dapertut vegn quei principi risguardaus aschilunsch che buca ponderaziuns pli greviontas pretendan in'autra ordinaziun dil material musical.

Forsa paucs della Surselva san che la Consolaziun era fetg derasada el Plaun, ella Tumliasca ed en Sursaissa romontscha. E savens ei ina melodia de sisum la Surselva pli parentada cun ina de Surmir che cun ina della vischnaunca vischina. Sch'ins

patratga a nos spirituals, che midavan era gia da lezzas uras pervenda, e che bein els surtut promovevan e derasavan ils miedis religius, capesch'ins quei. Il scazi melodic della Consolaziun ha beinduras empristau miedis alla canzun profana populara e quei ton per territoris protestants sco per catolics. La melodia ei buca aschi specifica sco il text, ella ei pli internazionala e stat, sche veramein populara, sur la confessiun, sur partidas, sur texts de differents lungatgs de tempra profana u religiusa.

Dapresent ein omisdus volums della ediziun scientifica della Consolaziun en stampa, il text a Mustér, e las melodias a Basilea. Era a quellas ludeivlas firmas e stamparias lessen nus admetter nos engraziaments per lur buna e biala lavur.

Valetaziun della Consolaziun

La Consolaziun stat en sia totalitad sur tutta critica, considerond sia gronda missiun ademplida duront plirs tschentaners. Igl ei ver, buca tut ei original-romontsch. Ei dat era in pulit diember de canzuns che van a nies sentir modern empau a zuppegiond. Mo essan nus oz capavels de sepatertgar viaden endretg el sentiment dil temps vargau? Vevan ins forsa buca tut autras miras che quellas della pura fuorma, vevan ins forsa buca different senn per la metrica, per la ritmica, per las veglias tonalitads ed aschia vinavon? Savein nus garantir che quei che nus prestein oz e che sepublica beinduras senza critica rigurusa, vali era per perfetg per las generaziuns succedentas? Era pievels de gronda cultura han savens acceptau materia, ideas e temas dad auters e fatg lunderora ovras monumentalas cun spért indigen. Ei buca era la bibla translatada daventada influenta en tuttas tiaras, buca mo muort siu cuntegn extraordinari, mobein era per sia creaziun linguistica e sia influenza sil lungatg.

Ins astga buca emblidar las grondas difficultads che nos scribents ed auturs vevan da lezzas uras per metter in patratg bein a cavegl. Il lungatg oral purscheva buca tut per ils basegns de quel della scartira. L'ortografia sursilvana era strusch scaffida, nundir s'enfirmida ed unitaria. La construcziun era malsegi-

deivla e la moda e maniera de s'exprimer empau malgenglia. Paucs scribents dev'ei e quels battevan per la fuorma.

Considerond quellas difficultads extraordinarias astgan ins taxar la Consolaziun per ina dellas pli grondas ovras della litteratura sursilvana. En mintga canzun secattan bellezias d'ina perfetgadad quasi absoluta, formulaziuns e patratgs d'ina intensitad aunc oz buca contonschida. Accumulaziuns de remas ed assonanzas dattan perdetga de gronda cultura linguistica; savens incontan strofas ed entiras canzuns muort la rihezia de plaids spir musica ed entras curaschusa applicaziun ded assonanzas.

Tgei auter cudisch ha giu la forza e la pussonza de scaffir, de sviluppar, de rimnar entuorn el tonta musica populara e de fermar ella duront tschentaners a sei, inspirond cantadurs ed auditurs en melli uisas? Mintga singul text ha prestau immensa lavur, cons miedis ein passai suravi, conta lavur creativa ei sesvulvida entuorn quei venerabel cudisch. E quei da vitg en vitg, da casa en casa, da famiglia en famiglia. Las melodias ein resunadas da giuven e vegl, en cumpignia, da luverdis e da fiastas, en baselgias e processiuns, sper la tgina, sper la roda de filar, sil funs ed en capluttas. Ils sauns confortan cun lur canzuns ils malsauns, ils vivs trostegian ed imploreschan cun agens miedis ils morts. En tut e dapertut era la canzun romontscha colligiada cun la lavur, cun las isonzas, en ed ord baselgia. Conta consolaziun po bein quei impurtont cudisch ad haver purtau en trestas uras a nossa populaziun!

Era las melodias ein bein per part importadas, quei vul dir acceptadas igl emprem dad in singul epi derasadas el pievel. Mo senza exagerar astg'ins dir, che ina gronda part della canzun populara seigi de tempra romontscha. Quella part veglia, che remunta viasi el temps miez, ei bein continuadamein vegnida transformada secund las novas leschas musicalas, che mintga tschentaner ha puspei purtau. Denton sco en tuttas caussas han cunzun nossas valladas isoladas manteniu neuaneu veglias atgnadads, sparidas daditg en auters loghens pli aviarts allas influenzas modernas. Da l'autra vart ein elements importai vegni modificai e fatgs dretg a nossas isonzas, a nies sentiment tonal, alla moda d'interpretar etc.

Arisguard igl origin de melodia e texts sefan dus extrems valer. L'in considerescha tut per indigen, l'auter tut per importau. La via miez vegn bein ad esser la vera. La canzun populara va sigl entir mund bugen sur ils confins, quei muossa la scienzia della melodia populara en frappants exempels. Da l'autra vart vegn ins a saver constatar p.ex. che la canzun della val Lumnezia, aunc avon 70 onns tut per sesezza, ha conservau elements veramein remarcabels della veglia tempra melodica ed harmonica, cun tonalitads medievalas e cun interpretaziun originala. Dil reminent vegn a mussar quei en clara maniera il material dell'ediziun scientifica. Era Pieder Wagner, prof. all'Universitad de Friburg, ei a siu temps s'exprimius en quei senn. El vala bein per l'emprema autoritad en fatgs dil svilup della canzun primitiva e dil choral.

L'ediziun pintga della Consolaziun

La Societad dellas tradiziuns popularas ha adina giu l'intenziun de publicar, sper l'ediziun gronda, era ina ediziun pli pintga, cuntenend in diember restrenschiu dellas pli bialas canzuns della Consolaziun. Quella dueva comparer cun caschun dell'Exposiziun nazionala de Turitg 1939. Mo en consequenza de retardaments eis ella arrivada pér da Pastgas 1942. Ella sepresenta oz a nus cun 50 canzuns della Consolaziun cun la translaziun parallela de *P. Odilo Zurkinden* e cun illustraziuns de *Paul Eichenberger*. Il cudischet ei procuraus da nus en cuminonza cun *Werner Wehrli* ed edius dalla Societad folcloristica. Igl ei in simpatic cudischet, che ha anflau leu giu en Svizzera bassa sco tier nus ina buna accoglientscha. En quella ediziun ei l'ortografia adattada en general al sentir ded ozildi. Per basis ha surviu l'ediziun de 1856. Mo enqual munconza de quella ei vegnida reparada entras variantas pli interessantas e correctas dellas ediziuns anteriuras. Igl ei enconuschent, che ual la davosa ediziun de 1856 ei buca vegnida fatga cun la premura ed exactadad ch'ella vess meritau.

L'ediziun pintga dellas 50 canzuns ei destinada en emprema lingia per nos amitgs della Svizra bassa e vul preparar cheu la via all'ediziun gronda. Per quei motiv cuntegn ella era la trans-

laziun tudestga. Nos amitgs svizzers, che han a siu temps votau cun tonta simpatia per dar a nies lungatg l'honur de lungatg nazional, han in grond interess d'emprender d'enconuscher nossas canzuns popularas e selegran cun nus sur de quellas. L'ediziun pintga cun ils bufatgs maletgs e cun il format plascheivel ei franc era beinvegnida en *nossas stivas romontschas* e sa far cheu bien survetsch. Il cudischet dellas 50 canzuns, ornaus cun in stupent Plaid de bien viadi de Mgr. uestg *Rest Giusep Caminada*, splunta tut mudestamein vid nos eschs, mo vul far negina concurrenza cun l'ediziun della Consolaziun destinada per la baselgia. L'ediziun per la baselgia damonda sentelli in'autra structura. Ella basegna negina translaziun e duei sentelli esser pli cumpleta arisguard las strofas e las canzuns. Lascheien pia al cudischet dellas 50 canzuns sia destinaziun, ded esser in *curteseivel annunziader* de nossas canzuns romontschas leu giu els vitgs e marcaus della bassa e tscheu si ellas stivas romontschas de nos cuolms.

Ina pintga emprova della biala versiun de P. Odilo Zurkinden dein nus, ensemen cul text romontsch, alla fin de quella lavur. Igl ei la canzun nr. 20 dell'ediziun pintga, 42/43.

L'ediziun populara avegnenta

L'ediziun scientifica vul buca survir a miras spirontamein della scienzia. Gia avon che metter maun vid la lavur, fuvan ils iniziants pertscharts che quei immens scazi cultural che haveva il trer anavos, stoppi en ina maniera u l'autra vegnir *restituius vivs e frestgs al pievel.* Denton ein ins adina staus della perschuasiun, che ina buna e bein ponderada ediziun populara sappi mo sefar sin fundament dell'ediziun scientifica, cun far diever dil material rimnaus da tuts collaboraturs e cun prestaziun de cuminonza.

Arisguard ina tala *ediziun populara per baselgia e casa* fuva ina idea quella: Extrer dalla ediziun scientifica mo circa 50 canzuns, las pli bialas e cun text veramein cantabel, conformond il text allas pretensiuns ded oz, reducend las strofas ad in cert diember pratic. Ei fuss cheu oravon setractau de canzuns, che vegnan aunc oz cantadas en ina pleiv u l'autra en baselgia. Gest

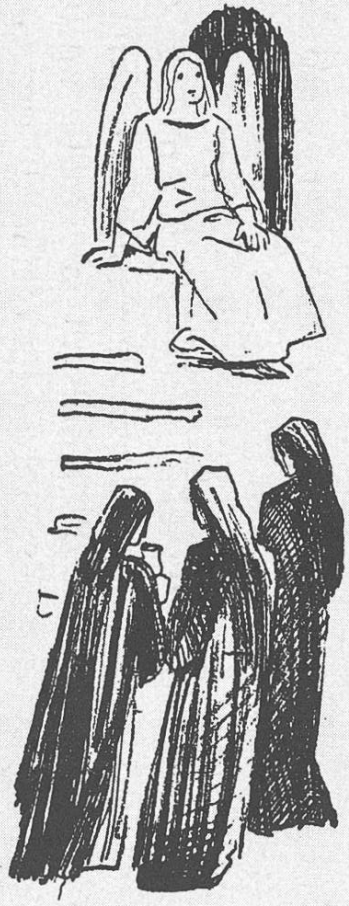

24. Magdalen' e treis Marias

Lumbrein

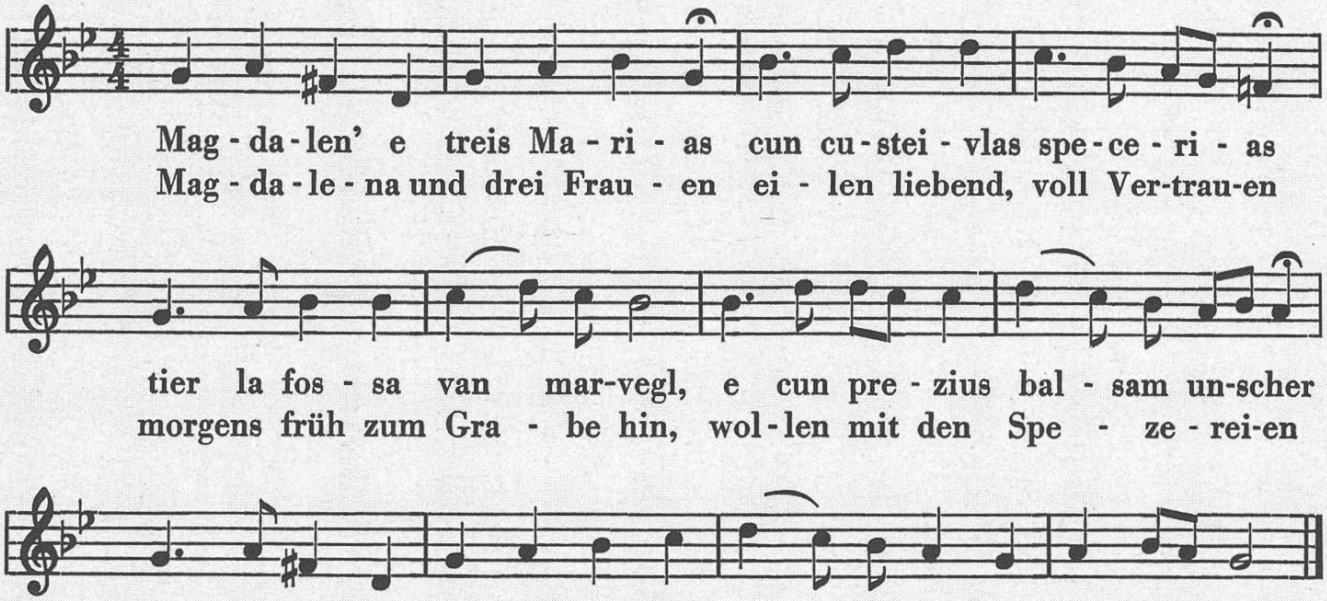

quellas canzuns ein linguisticamein e musicalmein de buna fuorma e secomprovadas atras il temps de burascla e decadenza. Questa soluziun fuss bein stada relativamein leva e sempla, mo havess buca satisfatg a nus, essend ch'ella havess bess a bandun immensas rihezias della Consolaziun.

La suletta gesta soluziun ha adina pariu a nus quella: L'ediziun scientifica vegn prida per basa. E tgei stupenta basis! Tuts ils texts de tuttas las nov ediziuns della Consolaziun ein cheu reuni cun las impurtontas variantas. Las canzuns de 1856 vegnan acceptadas cun continuadamein trer en compareglia-ziun las ediziuns de pli baul, oravontut l'emprema de 1690. Pertgei las ediziuns veglias cuntegnan diember de bellezias, che ein pli tard, per negligientscha u per malcapientscha, dadas speras giu. Il text duei en ortografia, construcziun e cuntegn en general vegnir accumadaus al sentir ded oz de nies pievel, nua ch'ei fa basegns, denton mo nua ch'ei fa veramein basegns. Regla fundamentala sto esser de salvar, ton sco mo pusseivel, sauns e salvs il venerabel text, che nos perdavons han cantau dapi tschentaners. Perquei astgan en special las assonanzas ed alliteraziuns, e sco ins vul numnar tuttas quellas semegliontas figuras, buca vegnir midadas en remas, deno leu nua che quei sa daventar levamein e senza negin donn ni per il cuntegn ni per la fuorma.

L'ediziun per diever dil pievel duei cuntener, sco quellas de tochen ussa, mo il text. Parallel cun quella ediziun dil text stuess ir ina ediziun dellas melodias, cun in eventual accumpignament d'orgla, denton mo per mauns dils scolasts ed organists. Pertgei il pievel vul ca notas. El empren bugen de cantar, mo *conta ordado*, il cudisch dil text enta maun.

Quei fuvan pressapauc ils plans e patratgs, che circulavan entuorn l'ovra de Basilea. Denton ei l'ediziun X de *Fry-Sialm* comparida. Nus renconuschein la gronda lavur, della quala quell'ediziun dat perdetga. La Consolaziun X para a nus de tener la via miez denter in'ediziun scientifica e populara. Quei aulza dad ina vart sia valeta per ils scienziats, mo spossa da l'autra vart sia manualitad e siu diever pratic per il pievel. In'ediziun, sco nus vein detg sisura, mo dil text per mauns dil pievel fuss stada tut pli manuala e pli pratica. Quei che nus deplorein

denton il pli fetg ei che la Consolaziun X ei en numerus cass s'allontanada, el text ed ellas melodias, senza negin basegns memia lunsch naven digl original. Nus savessen allegar plunas de mussaments. Mo in cass seigi numnaus arisguard il text. Il vegl e bi plaid: di adessa (giuvenessendi) ha, pervia d'ina rema, stuiu untgir el text de duas canzuns. El ei – per ils filologs – aunc restaus el tetel d'ina canzun. Nus sperein, ch'ei detti ina via de turnentar puspei quei custeivel plaid era als cantadurs.

Ediziuns veglias e novas

Las ediziuns veglias ein naschidas e semantenidas entras ina necessitad interna de nies pievel. Il pievel romontsch, dall'entschatta enneu, vuleva cantar, stueva cantar. Sia olma haveva il desideri de cantar a Diu, d'invocar ils sogns en canzuns, d'implorar en canzuns igl agid dil Segner. Duront il temps miez vegnevan text e melodia purtai dalla tradiziun orala. Cheu vegneva tut empriu e cantau ordado. Suenter l'invenziun della stampa ei il text plaun a plaun vegnius rimnaus en nossas ediziuns veglias. Mo buca las melodias. Quellas ein, sco pli baul, restadas ella pertgironza d'ina fideivla tradiziun orala.

Empau auter eis ei vegniu el novissim temps. La continuitad della tradiziun ha pitiu els davos 50 onns. La nova generaziun restava per part senza la canzun ch'ils vegls vevan creau e cantau. Aschi ditg che las canzuns vegnevan dadas d'ina generaziun a l'autra, er'ei buca basegns de luvrar per lur manteniment; ei duvrava buca notaziuns della melodia. Senza notas er'ei bia pli interessant, e mintga vischnaunca, mintga baselgiada veva la pusseivladad ded ir sias vias senza esser controllada da notas. La nova generaziun ha denton en bia loghens piars il contact culla veglia tradiziun, ed ella sto sin fundament d'ina nova fixaziun della melodia vegnir instruita. Quei ei la nova missiun dellas ediziuns recendas.

Per ventira ha aunc enqual vitg conservau en in pulit diember canzuns il fil della tradiziun. Quei fil sto vegnir enfirmius cun la renaschientscha della canzun sigl entir intschess della veglia Consolaziun. En entgins loghens conta la giuventetgna aunc las canzuns della Passiun il venderdis sogn notg. En au-

ters vitgs resunan aunc las canzuns della Consolaziun las dumengias suenter rusari. Ed aunc cun autras caschuns. Igl ei oravon las pleivs pli u meins isoladas sin spundas ed en vals. Nus numnein Tujetsch e Medel, Schlans, Dardin, Breil, Danis e la Val Lumnezia. Honur a talas pleivs ed engraziament! Nus vesein pia, che tuttina buca tuts ils ligioms ein ruts culla tradiziun e che bein enqual biala canzun della Consolaziun vegn aunc cantada unanimamein en baselgia.

Ils motivs, per ils quals las canzuns veglias havevan entschiet a curdar en emblidonza dapi ils davos 50 onns, ein differents. Nus lein far reproschas a negin, mo persuenter sespruar de puspei far bien quei ch'ei stau negligiu. Nus sedumandein: Ha buca la nova canzun en pliras vuschs cun sia harmonia incantonta e giavinonta catschau la sempla melodia ella stretga? Ha buca la musica instrumentala, la creaziun de chors de vischnaunca e de baselgia, che contan quasi mo raubas importadas, gidau a far emblidar en bein enqual liug las canzuns della Consolaziun? Ha forsa era il *Magnificat* da Alfons Tuor el novissim temps – senza vuler – stuschau la Consolaziun empau d'ina vart?

Il frestg e vivificont moviment liturgic dils davos decennis ha era dau egl esch alla canzun religiusa romontscha. Pli baul fuva ei tscheu e leu usitau tier nus de cantar ina canzun della Consolaziun dumengias e fiastas suenter igl alzar si. Sche quella canzun haveva bia strofas, saveva ella cuzzar tochen viers la fin della messa. Il Pater noster vegneva lu mo recitaus dal spiritual enstagl cantaus. Ei secapescha senz'auter, che la baselgia ha cheu stuiu far uorden. Il Pater noster, *l'oraziun dil Segner*, va persesez ordavon a scadina canzun dils sogns. La messa, il center dil cult catolic, sto sentelli sefar entir'entratga a norma della liturgia. Da l'autra vart savein nus era dir: Sche nossa canzun religiusa romontscha ha a siu temps – schebein senza raschun, mo a buna fei – conquistau quei post d'honur suenter igl alzar si, ei quei cert ina enzenna, cun tgei premura ed anim grond nos perdavons cantavan las bialas canzuns della Consolaziun. Quei anim grond duei puspei vegnir leventaus. Pertgei ei dat pilver ella veta religiusa de nossas pleivs aunc avunda caschuns de cantar las canzuns romontschas. Mo ual quellas au-

tras pusseivladads han ins els davos decennis schau curdar memia fetg ord vesta.

Suenter haver discurriu cun persunas competentas en caussa, savein nus da quellas varts exprimer ils sequents patratgs.

1. Las canzuns della Consolaziun san vegnir cantadas las *fiastas grondas suenter la benedicziun della messa*. Nus havein giu caschun d'assister a Cuera ella catedrala alla messa pontificala de Mgr. uestg. Dada la benedicziun resuna ladinamein l'orgla cun ses imposants tuns ed empleina cun giubilonza l'entira baselgia e baselgiada. Daveras ina conclusiun maiestusa. Semegliontamein vegness era ina canzun romontscha, cantada da tut il pievel ed accumpignada dall'orgla, a concluder vengonzamein il survetsch divin de nossas fiastas.
2. Las canzuns della *Passiun* (venderdis sogn) e della *Levada* (sonda sontga) ein semantenidas neuaneu.
3. In principal post per nossa canzun romontscha en baselgia ei la *dumengia suenter rusari*. Quei usit ei forsa staus in dils pli ferms. Nus lein mo numnar la caplutta de Nossadunna dellas Dolurs a Capeder, nua ch'ins ha adina manteniu igl usit de cantar la dumengia suenter rusari. Quei post suenter rusari della dumengia ha els davos decennis, sco gia indicau, cun success gidau a mantener il fil della tradiziun.
4. Duront ils meins de *matg* e d'*october* vegn ei era ils luverdis cantau suenter rusari. Cheu stattan a disposiziun la Consolaziun, il Magnificat, la Cecilia.
5. Tgei legria per ils affons de scola, cu els san cantar *duront la messa dils luverdis*. Cheu fa oravon la Cecilia bien survetsch. Ella cuntegn era in diember canzuns della Consolaziun, ed il text de quellas ei exactamein sco la Curia episcopala ha giavischau ed approbau el.
6. Il vegl usit de cantar cun caschun de *barets* ei semantenius en divers loghens tochen oz.
7. Sco gia l'Introducziun de 1703 menzionescha, duein las canzuns della Consolaziun era resunar en las *processiuns, en casa, sil funs* e *duront las lavurs, per leutras ton pli maneivel puder alzar si il spért ed il cor tier Diu nies Scaffider.*

Sper la crusch la mumma steva

Sper la crusch la mumma steva,
Petras larmas leu spundeva
Per siu fegl crucifigaus.

O bein ina scharfa spada
Tras siu car dultsch cor passada
Ver il fegl per tut plagaus.

O ti mumma de carezia,
Partgi er cun mei tristezia
E surtrai cun laid miu frun.

Tontas peinas leu pitev'el
Per la cuolpa de siu pievel
Che vev'el schi mal stridau.

O purschala veglies prender
Sut tiu schirm e mei defender
Sil grond di dil truament

Sut la crusch dil fegl segiri,
Da tuts prighels mei pertgiri,
Veglies grazia a mi urbir.

Fai ch'all'olma vegni dada
La perpetna glisch beada,
Cur miu tgierp ha de murir.

Seht die Mutter voll der Gnaden

Seht die Mutter voll der Gnaden,
Wie sie stehet leidbeladen
Unterm Kreuze ihres Sohns.

Trägt das wehe Schwert im Herzen,
Trägt zu ihren tausend Schmerzen
Menschenhass voll bittren Hohns.

Ach, wie muss so bitter leiden,
Die doch einst in süssen Freuden
Des Erlösers Mutter war.

Kann nicht weinen, kann nicht klagen,
Kann des Leides Last kaum tragen
Und erträgt doch wunderbar.

Kommt, o Mensch, dir nicht das Weinen,
Siehst du unter solchen Peinen
Unterm Kreuz Maria stehn?

Kannst du ihres Leids gedenken,
Dich in ihren Schmerz versenken
Und dann hart von dannen gehn?

Dass das Himmelreich wir erben,
Sieht in Qual sie trostlos sterben
Ihren Sohn so süss und zart.

Igl ei oravontut ils sgrs. plevons, organists e scolasts, che han enta maun de dar nova veta allas canzuns della Consolaziun. Il pievel retscheiva quellas canzuns cun legherment. Fetg bien survetsch per propagar las canzuns vegn a render ina ediziun manuala dil text, cumadeivla de prender en baselgia, en processiuns, sil funs, magari era si cuolm, si d'alp, sin viadi, insumma dapertut nua ch'ei talenta de cantar. Tenor ils plaids, cun ils quals P. Carli de Curtins concluda sia Introducziun de 1703, e cun ils quals era nus vulein concluder: Canteien pia laud a Diu cheu sin tiara, che nus pudeien quei perpetnamein continuar enten tschiel!

Glion, Nossadunna d'uost 1943

4. Nies cant e nos componists

(En: Calender Romontsch, tschienavla annada, 1959, 305–317)

Quella contribuziun d'avon 38 onns fa negina pretensiun a rigurusa retscherca. Ella vul punctuar la lavur prestada dals pioniers de composiziuns ed ediziuns de canzuns per chors virils e mischedai, co els han luvrau senza relasch el senn della renaschientscha romontscha. Ils fatgs serestrenschan agl intschess renan. L'Engiadina ei ida – da sia vart – la medema via.

Il cant de nos chors ei in imposant factur el ravugl de nos sforzs en favur dil manteniment de nies lungatg.

Biars elements ein cumpigliai en quei sladau cunfar cultural musical. All'entschatta stattan ils poets e translataders. Els ein quasi nuncriticabels, demai ils componists cun egl pitgiv, bunamein cativ, sin tscherca a buns ed adattai texts per la composiziun. Ils texts poetics ein gie ils schendraders de lur fantasia e scarplida musicala. Beinduras vegn denton era suttamess al componist la viarva e maglia per la lavur compositoria. Quei vala cunzun per cantadas e festivals musicals. El sa denton pretender midadas tenor siu gust, gie perfin snegar sia lavur.

Ils elements executivs! Ils dirigents, la nundumbreivla schurma de cantadurs en tuts registers, san eleger, prender ni schar ded exercitar ina composiziun u l'autra!

Criticai en concerts e sin fiastas vegnan quasi mo ils chors ed ils dirigents. Co ein els, pronunziond bein ed endretg la viarva, el cass de baghegiar la canzun e de tarmetter en uniun perfetga lur products harmonics e melodics viado ell'aria acustica – tochen alla fina ureglia critica digl auditori?

Sco il poet cun ses plaids, sbriga era il componist il bia da nauscha critica davart il public e dils derschaders. Exponi ein ils chors ed il dirigent.

Ils poets lein nus schar star graderi! Mo fuss ei buca indicau che derschaders ni autras autoritads competentas fagessen beinduras menziun positiva, surtut era negativa leu nua che mediocradads semuossan en harmonia. Delicata caussa! Mo cun maniera ei era la critica rigurusa positiva. In tal proceder savess cul temps evitar composiziuns senza gronda valeta artistica. Luvrar in entir unviern en in chor cun tuns e suns de sterpa? Per fortuna vein nus ina partida oreifers e capavels componists per nossa canzun romontscha.

Entgins patratgs e fatgs senza malart

In program de cant digl onn 1839 stat avon mei. Siu tetel ei: *Liederfest in Graubünden*. El dat ordras organisatoricas als chors de Cuera e contuorn. A mesa las diesch han ils cantadurs ded esser ella Cuort della scola cantonala (da lezzas uras giu el marcau) per serender allas 10 precisas ella baselgia de Sogn Martin. Leu vegn dau quei gi in concert de chor viril, suandaus d'ina part pli concertanta de chors mischedai cun composiziuns da Händel e Haydn. Suenter veglien cantaduras e cantadurs jasters ira ell'*Ustria dil zenn* ad in gentar communabel. A mesa las duas de quei 7 de fenadur han tuts puspei de serimnar ella Cuort per spassegiar da cuminonza viado silla prada. Leu contan ed exerciteschan ils differents chors igl emprem dapersei en loghens e posts destinai gia ordavon. Vonzeivi cloma in bransin ensemen tuts per cantar de cuminonza. Aschia vai tut suentermiezgi! Allas sis seradunan tuttas las suprastonzas per far cussegl e deliberar las fatschentas digl onn. Legend quei program ein ins veramein transportaus anavos en temps daditg vargai e satrai. Da quellas uras – avon 120 onns – entscheiva nossa canzun chorila a fitgar pei ed a pigliar ragisch era el Grischun. Gruppas de cantadurs vegnan tscheu e leu ensemen per cantar canzuns. Nossas gasettas rapportan gia 1830 che umens de Maiafeld e dils 5 vitgs serimnavien per cantar da societad. E gia lu ha ei dau vehementas dispetas, schebein era il cant mischedau dueigi vegnir cultivaus e promovius, sch'i seigi dueivel e prudent de trer tier dunnauns al cant profan, debattas de principi e de pratica. Fetg baul seregheglia igl interess pil cant choril era en Schons ed en Tumliasca.

Per capir igl entir moviment de nos chors ed il svilup de nies cant, stuein nus ira aunc in pass pli anavos. Alla testa de tut auda in num della Svizzera bassa, il bab della canzun de chors *Hans Georg Naegeli* (1773–1836). A Turitg vev'el fundau 1805 in institut de cant cun in chor mischedau. 1810 lavura el era cun in chor viril e fundescha 1824 cun auter num ad interim il Chor viril de Turitg che exista aunc oz. Hans Georg Naegeli ha cun sias tschiens e tschiens canzuns componidas per chors, cun ovras metodicas e referats animau dapertut de fundar uniuns

de cant. Il Grischun romontsch e tudestg han gia baul fatg l'enconuschientscha cun sias canzuns. El concert sura menziunau digl onn 1839 eis el representaus cun duas canzuns. Naegeli ei era s'occupaus fetg della canzun per scolas. L'idea dil cant scolastic veva el surpriu da Pestalozzi. Che ils Romontschs enconuschevan ed appreziavan siu moviment e siu cant dat denter auter perdetga la translaziun ed ediziun de 20 canzuns da *Naegeli* per cant elementar en scolas entras *Beat Liver*, predicatur a Ziraun. Quellas bunas versiuns en sursilvan dateschan digl onn 1837, in onn suenter la mort de H. G. Naegeli.

Chors e cantadurs ein sereghigliai avon che la formaziun ded uniuns de cant pli vastas sefetschien valer. Igl emprem semova il singul cun sia idea, las tendenzas ston semarmenir, il singul chor crescher! Pér lu sa ina voluntad pli ferma e generala tschaffar il daventau e reunir las forzas. L'Uniun svizzera de cant viril vegn fundada 1842, quella per chors mischedai pér gitg gitg suenter. El Grischun vegn l'uniun cantonala de cant reconstituida 1866. Igl emprem rapport cantonal datescha digl onn 1867 en connex cull'emprema fiasta cantonala a Glion. Ella porta gia ina critica dils derschaders. La secunda fiasta cantonala ha giu liug ad Aschera 1869. Ella dat aunc pauca nova de cant romontsch. Mo l'Alpina de Flem vegn cun ina canzun romontscha; dus onns avon a Glion vevan plirs chors eligiu canzuns romontschas: il chor viril de Flem, Mustér, la Ligia Grischa, il chor mischedau de Flem, la Ligia de Porclas e Sagogn. Mo gia 1875 alleghescha il rapport cantonal per Samedan buc ina canzun romontscha.

L'emprema fiasta districtuala en Surselva ha giu liug a Vuorz 1868. Dapi lu hai dau 32 de que!las, la davosa 1957 a Glion, che astga segloriar d'haver giu las pli biaras fiastas de cant el district Surselva. Igl emprem rapport districtual datescha pér d'anno 1888 cun caschun della 10. fiasta districtuala a Glion. Las remarcas della giuria ein generalas e fan ni mal ni bein als cantadurs. Ei fuss stau grev de giudicar auter che alla buna! Mo paucs chors vevan presentau als derschaders lur partituras, ton ch'ei fuss stau grev de dar criticas detagliadas e rigurusas. Pér a Trun 1879 hai dau vera critica ed a Vella 1900 vegni cantau l'emprema gada cun classificaziun stricta.

Nus vesein ch'il cant viril e mixt en nies cantun e sin intschess romontsch era igl emprem tut auter che manifestaziun de lungatg romontsch. Igl entusiassem per il cant ha tut autras ragischs. Igl ei ina ferma expressiun d'uniun viers in ideal patriotic decantaus en plaid e canzun. Ualti spert, schegie falombramein, entscheiva la lutga en favur dil text e dil lungatg romontsch. 1852 vegn la *Ligia Grischa* a Glion fundada. Era ella conta per igl emprem pli bia tudestg che romontsch. Mo sin palancau federal muoss'ella gia dall'entschatta enneu sia vera colur e derivonza, per l'emprema gada a Berna 1864 cun la canzun *A Trun sut igl ischi*, cun text e musica da *Gion Antoni Huonder* e musica d'*Ignazi Heim*. La canzun vegn cantada cun grondius success. Per realisar la canzun de text original romontsch duvrav'ei relaziuns cun buns componists d'auters lungatgs, havend negins ell'atgna tiara. Quels stuevan haver simpatia tut aparti per nies lungatg strusch enconuschents dalla tiara oragiu. Per interpretar endretg il text stuevani morder viaden en lungatg e caracter romontsch senza remischun. Pli cumadeivel era de surprender entir ed entratga la canzun jastra, cun pial e cuagl, e quei daventava traso e senza gronds scrupels. Il cant era buca vegnius tier nus culla voluntad de daventar romontschs! La canzun vess perfin saviu vegnir in prigulus factur de tudestgaziun per nies pievel. Ils buns translataders e vertiders de texts sin canzuns jastras gia existentas eran aunc buca fatgs. Els ein arrivai pli tard bufatgamein e fatg savens lavur perfetga. Per las canzuns originalas muncavan all'entschatta buns texts. Ei muncava pli u meins tut: componists indigens, translataders e poets. Ed il tschaffen per cantar carscheva ad in crescher! Il lungatg romontsch da quei temps era gie plitost en decadenza, ton ch'igl ei buca de far curvien ch'in bein cultural transplantaus entirs ed entratgs dalla bassa, anfla buca tuttenina la via segira viers siu sublim intent. En tons e tons cass muossa la historia de nies lungatg che novs moviments tratgs viaden en nossa castga muntogna setransformeschan cul temps radicalmein. La forza d'assimilar, de far dretg il spért jester a nossas isonzas e fuormas, a nies sentiment, ha era cheu buca munchentau, anzi fatg honur a nossa tradiziun. Fetg gronda art e part a quei interessant ed impurtont svilup

musical romontsch han ils poets romontschs giu. Per plirs motivs savein nus buca undrar els en quest liug sco quei ch'ei descha ed havess tuccau. Senza offender tuts ils auters impurtonts furniders de texts e poesias, numnein nus cheu ils dus pli gronds all'entschatta dil moviment: *Alfons Tuor* e *Flurin Camathias*. Cunzun all'entschatta daventavan beinduras nos componists era *poets* per munconza de megliers della plema.

El dir combat della transformaziun, de svilup e salvament della canzun romontscha per nos chors ein cunzun enzacons umens sepostai cul halumbard enta pugn e battiu da tutta forza. Els merettan noss'attenziun, nies engraziament.

In dils pli gronds cantadurs, componists ed arranschaders de nossa canzun romontscha ei stau senza dubi, en spért e pratica, *Georgius Schmid de Grüneck* (1851–1932), dapi 1909 uestg de Cuera. Da siu slontsch dattan perdetga sias interessantas canzuns messas en currella dapi igl onn 1887 epi surtut l'ediziun dellas *Flurs alpinas*, 1906. Igl ei il cudisch de canzuns il pli patriotic ch'ils Romontschs possedan. Ina de sias empremas composiziuns ei in Veni creator digl onn 1874, fatgs cun 23 onns. Pli tard survegn el in vestgiu romontsch d'Alfons Tuor: *La patria ferma e salva fai.* Aunc oz vegnan sias canzuns e composiziuns latinas cantadas bugen e savens. Mo pli impurtonta para a nus sia ovra profana musicala. Tgi de nos cantadurs romontschs enconuscha buca la viarva franca ed il ritmus marcant della canzun: *Il paun palus* (1888), d'in *Gieri de Frundsbers* (1900), *A Tgalavaina*, culs plaids: *Udis il clom tras la vallada*, da Alfons Tuor? La vigur de Georgius Schmid de Grüneck ei sco fatga per interpretar texts e poesias de nos heroxs e conts, cunzun vers ruclai dalla plema de Muoth. Il grond anim per la canzun ed il cant romontsch restan vivs enten el per veta duronta. L'aulta clamada sacerdotala ha silsuenter impediu creaziun abundonta e moviment musical pli vast.

Il num de *Bab della canzun romontscha* per nos chors, mereta senza dubi nies *Hans Erni*, naschius 1867 a Trin ed oz secasaus a Tavau. Ils prighels della canzun tudestga per nies intschess romontsch ha el viu clar. Per cunterfar a quei pernizius svilup, cunterpona el al tudestgem la sempla canzun original romontscha. Sco negin auter ha el capiu de realisar composi-

ziuns ed ediziuns per retener in svilup jester schi fasierli per nus Romontschs. Cun chors de savens mo 15–25 cantadurs stueva il tip della canzun popularisonta predominar. Cun sias 300 canzuns originalas per chors virils e mischedai ha el tuccau la gesta noda en tun e factura. *Il pur suveran* ei bein la canzun la pli romontscha che nus possedein. Sias 8 ediziuns della *Surselva* che entscheivan a comparer 1898, il medem onn della Crestomazia da Decurtins, han favorisau grondamein il moviment de nies cant. Ils merets de Hans Erni ein vegni presentai a nos cantadurs e cantaduras gia avon onns e da buns enconuschiders de siu art. 1957 ha Erni saviu festivar da Nadal siu 90avel di de naschientscha. Cun quella caschun ha la Ligia Romontscha ediu ina scartira festiva: *Veta litteraria, ovra musicala*. Hans Erni ha era descret sez sia veta en *Regurdonzas* 1954. Da sia gronda lavur de pionier e de componist romontsch vegn nies pievel, cunzun quel della Surselva, digl intschess renan, a seregurdar adina.

Sper quels dus gronds campiuns della composiziun e canzun romontscha astgein nus buca emblidar ina partida meriteivels fuolavias e gidonters. *Gion Antoni Bühler* vegn secapescha mai a vegnir emblidaus sco novellist e grond animatur dil moviment romontsch. Sias stentas musicalas denton han oz per gronda part mo impurtonza historica. La scrutinaziun historica sa savens rugadar e metter alla glisch bellezias zuppadas ed emblidadas memia spert en truccas ed arcuns. Quei nunstunclenteivel um ha componiu in cudischet de canzuns per las scolas gia 1857. Anno 1865 suonda in per chor viril, 1870 per chors mischedai. La davosa collecziun dils 1885 per chor viril drova siu lungatg de fusiun. En tut quella lavur ha el buca mo sentiu igl urgent basegns d'ediziuns, mobein era sez scaffiu in triep composiziuns original romontschas. L'ediziun de 1885 dat buca meins che 13 composiziuns de si'atgn'imaginaziun ed il bia cun agens texts. Ella cuntegn era gia pliras interessantas composiziuns da *Otto Barblan*, gest eligius per igl onn 1885 instructer de cant e musica alla scola cantunala. – Secapescha che era Hans Georg Naegeli ei representaus en quella tschécca ediziun.

Da quei temps stev'ei buca propi bein culla canzun romontscha, cunzun en concerts e sin fiastas districtualas. De quella

munconza dattan perdetga biaras notizias en gasettas e programs e rapports. La giuria della fiasta cantonala a Samedan digl onn 1875, dalla quala era Gion Antoni Bühler fageva part, manegia laconicamein, ch'ei fussi meglier sch'ils cantadurs romontschs setenessien pli fetg cun canzuns de text romontsch. Mo pér entuorn 1900 vegn ei considerablamein meglier en quels graus. Il grond meret per quella midada ha segiramein Hans Erni. Ch'il cant sco tal hagi fatg gia baul progress era en Surselva, relata il rapport della fiasta cantonala a Glion dils 1867. In tal compliment della dertgira, dalla quala ils professers J. A. Held, J. H. Schällibaum e G. A. Bühler fagevan part, secloma: «*Considerond la gronda frequenza e las prestaziuns, savein nus buca far cunmeins che de ludar slonsch e tempra dell'Uniun de cant da leusi en Surselva; quei vala cunzun per la part sut (La Foppa). Nus sperein senz'auter che era la part sura vegni a sesviluppar adina pli e pli en quella direcziun e che auters districts de cant imiteschien quei exempel.*»

Suenter quei pign excuors returnein nus a nos representants minurs della canzun romontscha. Alla veglia generaziun de Glion ei aunc oz en memoria *Murezi Maggi* (1866–1920), uerbel organist e dirigent dil chor cecilian. El ha giu buna tradiziun musicala, havend gia siu bab ediu e promoviu ediziuns de canzuns per nossas scolas. Murezi era dotaus cun gronds talents musicals e componescha senza pli gronds studis in triep canzuns originalas. Denter auter eis el in dils emprems che emprova de componer il text temerari *Il pur suveran* da G. A. Huonder. Sia biala canzun *Al Péz Mundaun*, e cunzun *Mia Flur* (Sin ina verda prada), ein daventadas popularas e cantadas savens aunc ozildi. Era *P. Baseli Carigiet*, enconuschent linguist, edescha 1878 canzuns per las empremas classas.

In remarcabel representant della canzun romontscha ei stau Sur *Alfons Stoffel* de Val Sogn Pieder (1865–1911). Gia da student empren el cun tschaffen romontsch e pastorescha silsuenter per gronda part de sia veta en pleivs romontschas. Schegie autodidact, sededichescha el cun premura ed inschign alla composiziun. Formalmein ei forsa buca tut reussiu perfetgamein; beinduras eis el in tec complicaus. Hans Erni relata en ina brev ch'el selamentavi pruamein de buca haver il suc-

cess giavischau cun sias canzuns. En ina composiziun surpren l'aveina musicala populara, e cun quella stat el ferms e salvs en nossa memoria. Igl ei la canzun *Als Romontschs* (Lai ti pintga cumpignia). Stoffel ha era ediu collecziuns per scolas e chors virils, 1896 *Alla giuventetgna*, 1910 *Dal Mundaun*. – En connex cun Maggi, Stoffel ed auters astgein nus buca emblidar de menziunar *Gion Pitschen Voneschen* ch'ei de nies saver buca staus componist da num, mo ha promoviu el temps tumpriv de nossa canzun quella sublima cultura sco dirigent e surtut sco editur de canzuns per nossas scolas. Quellas canzuns han aunc oz tradiziun ella generaziun pli veglia de cantadurs e cantaduras. Ses fascichels ein compari dals 1882–1887. El ei sefatgs meriteivels cun bunas traducziuns e pliras poesias romontschas. – Cun *Balzer Fidel Arpagaus* ensemen edescha 1882 *Rest Solèr* (1850–1932) in cudisch de canzuns per las classas superiuras. Nus alleghein Solèr en emprema lingia pervia de ses remarcabels texts ch'el ha furniu a divers componists. En quei connex eis ei forsa dueivel de remarcar che buca mo ils componists hagien adina puspei scaffiu e stuiu scaffir agens texts, mobein che biars poets e scribents hagien savens giu il tschaffen ded edir canzuns. Quei vala era per ils dus pli gronds furniders de poesias per composiziuns: *Alfons Tuor* e *Flurin Camathias*. Mo era in Sur *Luis Simonet*, plevon ad Alvaschagn, gie perfin Sur *Carli Fry* ein stai editurs de cudischs de canzuns.

Cun l'ovra monumentala de Caspar Decurtins entscheivan ils Romontschs a s'animar per las tradiziuns popularas. Denter biars auters vegnan era *S. Loringett* e *Tumasch Dolf* tratgs viaden da quell'unda marvigliusa. Tumasch Dolf entscheiva a sfugliar el ravugl de nies pievel suenter fastitgs de canzuns popularas. Cun fin sentiment musical suonda Dolf quella via si'entira veta. 1924 compara la *Stiva de filar*, che cuntegn ina part de sia rimnada. Ellas ein arranschadas per differents chors e cun accumpignament de clavazin. Nundumbreivlas ein sias canzuns rimnadas, e sper Hanns in der Gand ei Dolf in dils pli meriteivels e dils pli serius ed exacts nodacanzuns de nies temps. Mo Dolf ha era componiu sez. Tenor siu patertgar e sia tenuta naturala sto la canzun romontscha surtut esser sempla e

melodiusa. Aschia ein pliras de sias canzuns daventadas populares sco p.ex.: *Schi lunsch naven stos jeu uss star,* miedi che vul exprimer la melanconia ed il schar encrescher dils emigrants ell'America. Dolf ha denton era la facultad della canzun pli greva, che pretenda depli tecnica. Nus alleghein la famusa *Canzun dils zagrenders.* Pliras ediziuns per chor viril e mischedau fan buns survetschs a nos chors, mo sia pli gronda attenziun ed attaschadadad ha el regalau alla scola e sia canzun. Sper quella ein ses giugs musicals *Ad acla* e *Sibilla* ed auters de gronda muntada. El ha luvrau savens en cuminonza de *Gian Fontana.* Quels dus nums ein nunseparabels. Da sia plema vein nus il pli prezius scazi musical che nossas scolas possedan.

Igl onn 1924, igl onn della Ligia Grischa a Trun, resplenda tut anetgamein il num d'in giuven componist e musicher de professiun, *Duri Sialm,* cun in festival voluminus: La Ligia Grischa. Sco a siu temps *Otto Barblan* culla Tgalaveina, reussesch'ei era a Duri Sialm de scaffir cheu in'ovra imposanta originala. Barblan ei staus in dils principals magisters de Sialm a Genevra. Dal festival de Tgalaveina 1899 a Cuera era semarmeniu neuadora la renomada himna: *Ferma stai patria!* A Trun 1924 serepeta ina semeglionta cristallisaziun musicala, reussend a Duri Sialm sia enconuschenta canzun: *Schi ditg che stattan cuolms e vals.* Sper sia *Ligia Grischa* lein nus aunc menziunar l'oreifra canzun *L'Olma,* cun in text de valur da Carli Fry. Si'ovra magistrala ed ina dellas pli madiradas ei senza dubi la cantada *Benedetg Fontana,* text da *Gion Cadieli.* Quella composiziun pli voluminusa per chor viril, clavazin u orchester, ha giu grond success en tiara romontscha ed ordeifer. In musicist de professiun vul denton era scaffir autras fuormas e specias musicalas. Era da quellas ha Sialm realisau. En quei liug vein nus de tractar la canzun chorila. Si'ovra entira: sonatas per clavazin, messas, ovras orchestralas e canzuns artisticas per ina vusch e clavazin etc. vegn senza dubi a vegnir undrada enzacuras pli detagliadamein.

La *Ligia Grischa a Glion* ei stada dapi sia fundaziun 1852 la gronda mussadra en fatgs de cant en Surselva. La rigurusa historia demuossa quei adina puspei. 1864 ha ella cantau a Berna sin palancau federal l'emprema canzun original romontscha

cun grond success, numnadamein *A Trun sut igl ischi.* Ils dirigents della Ligia Grischa stuevan esser qualificai e satisfar ad in chor d'elita de vallada. Els ein adina stai pli u meins norma per ils auters chors, en concerts e sin fiastas. La L. G. steva per in onn sut la bitgetta de *Ser Gion Martin Darms,* ch'in remarcabel jester, secasaus sco magister digl institut Gartmann a Schluein epi a Glion, surpren 1853 la direcziun della Ligia Grischa per 2 onns. Igl ei *Johann Conrad Tobler* (1812–1880). En sia scartira *Schule des Lebens* 1867, raquenta el en il capetel diesch: *Der Reallehrer oder drei Jahre im Oberland,* sia sort de quest mund en moda sincera, mo temprada e sublima. Oriunds de Lutzenburg (Appenzell), era quei fin um de tut auter temperament e caracter che nos robusts Sursilvans. Sia canzun *Al Mundaun* ha el dedicau alla Ligia Grischa. Ella ei oz enconuschenta cun il text de Hans Erni *Il cant dil pastur.* Secapescha che quei um della bassa ha componiu bia canzuns tudestgas, che era la Ligia Grischa ha cantau sin fiastas cun grond success. – De tut autra tempra ei il musicist de professiun *Giusep Castelberg* de Castrisch (1882–1942) staus. El era fegl de Tumasch Castelberg che ha dirigiu la Ligia Grischa quasi nuninterruttamein da 1888–1914. Schegie setratgs baul a Turitg e Langenthal, ha Giusep Castelberg mai emblidau sia patria ed era buca la L. G., alla quala el compona denter auter canzuns per treis fiastas federalas, 1905 per Turitg *La lavina de Graveras,* text da G. C. Muoth, 1912 per Neuschatel *La tuor e tempiasta,* text da Flurin Camathias, 1922 per Lucerna *Himni alla primavera,* text d'Alfons Tuor. – En stretgas relaziuns cun la Ligia Grischa e cun nos cantadurs della Surselva ein stai plirs auters dirigents della Ligia Grischa. Nus menzionein il renconuschiu componist e dirigent engiadines *Robert Cantieni* (1873–1953). El ei enconuschents en Surselva e cunzun cun sia *Chara lingua da la mamma* e cun la *Guardia Grischuna.* Speciala simpatia en Surselva han ils dus dirigents dils davos decennis della Ligia Grischa, *Hans Lavater* ed il hodiern *Walther Aeschbacher* gudiu.

Lur canzuns de fiastas federalas ed autras vegnan cantadas adina puspei. Els han era giu ina considerabla influenza sco oreifers dirigents e mussaders de cant en tiara romontscha. E

sche nus vein menzionau J. Heim sco emprem componist de canzuns romontschas per la Ligia Grischa, sche astgein nus buca tralaschar ded allegar *Carl Attenhofer* a Turitg che ha componiu 3 vigurus texts originals da G. C. Muoth 1886, 1893 e 1899 per las fiastas federalas de Sogn Gagl, Basilea e Berna.

Tochen dacheu vein nus considerau quasi mo ils merets dell'emprema generaziun e de lur directa suita de componists romontschs e de jasters, tuts cul grond anim de renovaturs, de construiders dil baghetg, enten il qual la canzun romontscha dueigi progressar, semodificar, s'enrihir e crescher. Ils continuaders ded oz ein perschuadi de lur gronda missiun, mo scarts ei lur diember en vesta alla lavur che spetga, al basegns hodiern. Per la Surselva lein nus menziunar en emprema lingia *Giusep Maissen* de Mustér, sesents a Cuera. Sper in tschuppel canzuns pli grevas ha el beinduras capiu de tuccar il tun popular. Sias canzuns ein de perfetga structura. La composiziun *Tschiel nocturn* (Ina notg de clara glina), text da G. Disch, astg'ins numnar in juvel enteifer nossa litteratura musicala. – In bien num de componist posseda era *Giusep Huonder* de Mustér. Per siu bien chor viril ha el componiu differentas canzuns che han anflau gronda attenziun era en autras cuntradas. Igl ei de sperar che la nova ediziun della Guardia Grischuna anfli spazi per sia prestaziun. Cun *Eduard Lombriser* a Trun numnein nus in giuven componist de vaglia ed enconuschents cun sia canzun *Il signun*, text da Sur G. B. Sialm. El e Huonder ein s'occupai intensivamein era culla canzun per nossas scolas. – Il davos temps ei *Emil Alig*, oriunds de Sursaissa tudestga sefatgs enconuschents a Glion cun diversas canzuns per chor viril, 1957 cun sia *Cantada festiva*, plaids da Donat Cadruvi (La poesia della veta), e cun remarcabla musica instrumentala. Medemamein enconuschentas a tuts nos chors ein las canzuns da *Conrad Bertogg* de Castrisch, sesents a Tavau. El ha entschiet a siu temps cun canzunettas de scola ed ei lura arrivaus en migeivla meditaziun a composiziuns per chor viril. Sias composiziuns pli recentas ein rehas en novas ideas e savens cun ferms accents. Nus numnein en quei connex *Il fravi*, text da G. M. Nay.

Sche nus lein seretener in mument e far ina cuorta bilanza, fageinsa ca pauc curvien d'anflar denter ils componists numnai tochen ussa la gronda part scolasts. Els han gudiu sco seminarists empau teoria e pratica musicala, daventai suenter dirigents en scolas ed en vischnauncas, drovan els traso niev material musical e daventan savens, suenter studis specials, nos portabandieras musicals. Nus savessen numnar en quei connex aunc ina partida nums che han ina gada u l'autra scaffiu canzuns. Igl ei mo donn ch'ei daguota mo schi da rar!

Il musicher il pli en vesta ariguard la musica pli moderna ei senza dubi *Benedetg Dolf*. En sias composiziuns, instrumentalas e vocalas, anfla il versau musicist de professiun tuns novs e beinduras gagliards. Sias canzuns dattan beinduras de lignar a nos chors! Denter ils componists romontschs eis el bein il pli modern. In pass vinavon sin quella via fa buca donn, il cuntrari! Benedetg Dolf ha denter auter era giu la curascha de componer la greva viarva de Muoth *Stai si, defenda!* Da sia plema astgan ils Romontschs segiramein spitgar ovras de vaglia, era per nies cant popular.

Per la part surmirana che ha naturalmein ditg fatg diever della canzun sursilvana, astgein nus numnar *Andreia Steier*, che ha promoviu la canzun de scola e populara. La canzun religiusa ha a siu temps Sur *Giatgen Battaglia* promoviu culla emprema ediziun della Cecilia 1917. Recentamein edescha Sur *Duri Lozza* cudischs de cant religius per Surmeir. Il representant il pli caracteristic ei denton *Gion Duno Simeon*, ch'ins astga numnar il Dolf della canzun surmirana. Sper versau scribent eis el era sededicaus baul alla canzun pli leva per nos chors, s'interessaus della canzun populara cun buns arranschaments per chors e per scolars. *Alarm* ed autras composiziuns dattan era perdetga de forza ritmica, de gronda musicalitad e de fuorma serrada e concisa. – *Andrea Augustin*, in auter Surmiran. Naschius 1905 a Murmarera, sededichescha el cun tschaffen alla canzun romontscha. *L'Alp dormulenta* cun in text da Giatgen Uffer, ha gudiu la simpatia de nos cantadurs. Era il scribent *Gion Peder Thöny* de Stierva, ussa a Basilea, ei beinduras s'entusiasmaus cunzun per la canzun populara de siu vitg, ha arranschau talas per chors, denter auter della Consola-

ziun. El ha denton era scaffiu composiziuns originalas per chor viril. Duas han anflau gurbida ella Guardia Grischuna: *Partenza dellas scualmas* ed *Il semnader.*

Sper ils scolasts ora silla tiara, han cunzun era instructers de musica en instituts pli gronds, de scolas medias, luvrau nunstunclenteivlamein per la canzun romontscha. Ils professers della scola cantunala ein per part vegni numnai. D'aschunscher fussen in professer *A. Grisch* che ha denter auter tschentau gia 1882 *A Trun sut igl ischi* en treis vuschs per nossas scolas. Era professers buca romontschs alla scola cantunala sco per semeglia *Emil Christ, Wilhelm Steiner, J. A. Held* han scaffiu canzuns romontschas. Per la claustra de Mustér ha giu speciala muntada *P. Leo Kunz* O. S. B. (1871–1935). El ei segidaus cul pievel romontsch cun dar cussegls cunzun en fatgs ded orglas. El ha era componiu pliras canzuns romontschas, per semeglia in *Ave Maria* e *La Primavera.* En quei connex astgein nus era menziunar in um ch'ei gia gleiti 50 onns a Zug, *Gieri Giusep Montalta,* oriunds da Murissen. Sia composiziun dil text *Al pievel romontsch* fa pulitas pretensiuns a nos chors. Igl ei ordvart interessant de paregliar il *Stai si, defenda* da Montalta cun quel da Benedetg Dolf, che representa ina generaziun tut differenta.

Nus essan alla fin de nossas consideraziuns. En emprema lingia vein nus risguardau la Surselva ed igl intschess renan. L'Engiadina ha sia atgna historia musicala e segloriescha medemamein de gronds representants della canzun romontscha. Els han in *Otto Barblan,* in *Robert Cantieni.* Impuls per la canzun populara ha dau il rimnader *Peider Lansel,* grond scribent engiadines. Nus numnein vinavon *L. Biert, E. Töndury, N. Vonmoos, Armon Cantieni* e biars auters componists oz zun appreziai. - Nundumbreivels ein ils componists della Svizzera tudestga ed era della franzosa e taliana che han gronda art e part dalla historia musicala romontscha. Senza quei agid fuss nies moviment per tocs staus paupers ed era oz buca pusseivels. Nus lein mo numnar enzacons: *Ignazi Heim, Carl Attenhofer, A. Denéréaz, Otto Kreis, Willi Rössel, Hans Lavater, Walther Aeschbacher, Bröechin, Jean Binet, E. Schweri, A.-E. Cherbuliez* etc.

Sche nus dein in'egliada anavos els 100 onns vargai: tgei entschatta disviada, magra e paupra, tgei bi svilup e tgei carschen e bi resultat per l'entschatta della secunda mesadad dil 20avel tschentaner? Cun agid de poets e componists jasters e dumiastis ei la canzun tudestgonta dell'entschatta setransformada, s'enfirmida, seromontschada, daventada *romontscha*. Ella representa oz en sia treidubla fuorma in impurtont factur el ravugl dil manteniment de nies lungatg e de nossa cultura romontscha.

5. Rimnada e publicaziun de canzuns popularas romontschas

(En: Igl Ischi: Annada 49, 1963, 201–206)

Ellas differentas lavurs sur della canzun populara s'ei ca stau pusseivel d'evitar certas repetiziuns, denton cun novs aspects. Arrivan denton novas persunas de rimnada, secasan novas acziuns de retscherca en plirs loghens. A Basilea vegn cussegliau en sesidas co metter sin via ulteriuras ediziuns de canzuns romontschas. Plirs representants dubitavan denton che la rimnada de tochen dacheu seigi sufficienta per entscheiver da detschiert cun novas publicaziuns. Incaps finanzials e la munconza de buna glieud che veva peda, smasan la buna veglia. Previ eran paucs mo buns e stabels collaboraturs, independents e munerai en moda duida e che san ch'ei setracta de texts romontschs – mo surtut era dellas melodias!

Igl onn 1902 compara il tierz cudisch della *Crestomazia retoromontscha* de *Caspar Decurtins*. Igl ei plitost in fascichel che volum. El cumpeglia duas artgas e resta dil tuttafatg il nanin denter ses ulteriurs cumpogns che prendan beinduras dimensiuns de gigants. Il menzionau cudischet cuntegn 100 melodias ed entschattas de miedis encuretgs, anflai e nudai en Surselva sin fundament dils texts rimnai e stampai da Decurtins els emprems dus volums della Crestomazia 1896 e 1901. Ei setracta d'ina collecziun fetg preziusa de miedis populars.

Las notaziuns ein stadas procuradas da professuressa *Lombriser-Stöcklin*, musicista a Friburg, la stad 1898 e duront igl unviern 1898/99. Ei setracta d'in'emprem'emprova de nudar miedis populars sin intschess romontsch, cantai da nos cantadurs e nossas cantaduras. Suenter quest'emprem'acziun sesfundra l'iniziativa Decurtins en in profund sien de varga 30 onns, silmeins per igl intschess della Surselva. E contas canzuns popularas ein idas en emblidonza en quei temps?

Enteifer quei spazi de treis decennis resta denton cunzun in um buca inactivs. Igl ei *Tumasch Dolf*. Incitaus da Caspar Decurtins rimn'el gia 1913 en sia patria pli stretga, ella Val Schons, canzuns popularas. Dagl onn 1915 naven veva era *Gian Gianett Cloetta* entschiet a rimnar canzuns popularas,

plitost privatamein e per agen diever en scola e sco dirigent de chors. Mo emblidar lein nus buc l'influenza dell'ediziun Decurtins sin il scribent e poet *Flurin Camathias* che ha fatg diever, encunter tut usit dil temps, dellas melodias popularas en siu oreifer cudischet de cant per las scolas *La merlotscha*, digl onn 1905. *Aluis Simonet* rimna en quei temps cunzun miedis populars sin texts latins della baselgia. Mo en emprema lingia numnein nus *Tumasch Dolf* che ha luvrau cun gronda premura e cun sistem vid la notaziun de canzuns popularas. *Peider Lansel* rimna medemamein miedis populars suenter haver ediu persuls e cun auters ensemen in grond diember de texts de canzuns.

Igl onn 1930 entscheiva ina nova acziun, quella gada tgamunada dal parsura dell'Uniun de tradiziuns popularas, da prof. *Eduard Hoffmann-Krayer*, che tarmetta il cantadur alla lauta *Hanns in der Gand* en Surselva per continuar la raccolta e rimnada de canzuns popularas. Dal medem liug anora vegn 1931 Tumasch Dolf tarmess ella Sutselva. In der Gand sco era Dolf ein stai incantai de lur anfladas. En num dell'Uniun dils Grischs rimna Tumasch Dolf 1932 miedis populars ella Val Müstair. Diesch onns pli tard, 1942 e 1943 serenda Dolf aunc duas gadas sur il cuolm ell'Engiadina, quella gada puspei en num dell'Uniun de tradiziuns popularas a Basilea. Cloetta serestrenscha 1950 da sia vart, per la medema Uniun, sin treis loghens ad el specialmein cars, rimnond sistematicamein miedis e texts a Bravuogn, Tschlin ed ella Val Müstair. Igl onn 1959 ein 60 de questas canzuns comparidas en in bi e bein illustrau cudischet de canzuns popularas.

Sco cun Caspar Decurtins en Surselva stat ei cun Peider Lansel ell'Engiadina. Omisdus eran en principi rimnaders de texts de canzuns, silsuenter publicai ella Crestomazia u ellas Annalas. Quels numerus ed interessants texts han cudizzau tscheu e leu de far lavur cumpleta cun aschunscher al tgierp dil patratg era il dretg vestgiu musical. Senza quella lavur de pionier, cunzun entras Decurtins, fuss il recaltgament dellas melodias staus ordvart grevs, sche buca nunpusseivels. Senza il text della canzun de *Sontga Margriata* e las entschattas de miedis ella Crestomazia, vess Hanns in der Gand mai anflau igl entir

miedi, cantaus da dunna *Catrina Gartmann-Casanova* a Pruastg-dado ils 24 de fenadur 1931. Senza ils texts ella Crestomazia e las melodias nudadas da dunna Lombriser vess prof. Hoffmann-Krayer mai anflau cantun de tarmetter In der Gand en Surselva. Senza Decurtins vess ei era buca dau in nudader Tumasch Dolf.

Peider Lansel fuva era en in auter grau ella medema situaziun sco Decurtins. Omisdus eran buca preparai ed instrui per la notaziun musicala. Lur capientscha, lur spért iniziativ ha denton procurau per gidonters experts. Sche tut tschels rimnaders luvravan cull'udida ed il rispli enta maun, veva Peider Lansel a disposiziun ina apparatura Edison che recepeva, schegie malamein, ils miedis cantai dils cantadurs. El ha rimnau sias canzuns popularas exclusivamein en quella moda mecanic-acustica, laschond silsuenter transscriver ellas en notas d'in versau musicist: *Charles Faller.* Era Hanns in der Gand veva ina tala apparatura ad emprest. Era per motivs de spargnusadad duvrava el quei indrez mehanic-acustic mo fetg darar, per controllas e per haver archivau enzacons exempels de vusch e de maniera dil cantar popular.

Beingleiti sepresenta in niev progress tecnic ella recepziun de texts e melodias. Dr. *A. Schorta* mobilisescha per ina nova acziun de rimnada igl agid de dr. *Rudolf Brunner,* directur digl archiv fonografic dell'Universitad de Turitg. Cun in niev sistem de recepir serenda il scribent de questas lingias cun dr. Brunner a Mustér. Ils 26 e 27 de fenadur 1939 conta la cantadura tschocca *Maria Petschen* 70 canzuns che vegnan immediat tagliadas sin plattas de celluloid. Quella moda de fermar plaid e miedi era in bienton pli perfetga che quella cun agid dil sistem Edison. La reproducziun era sempla e lubeva buna e ruasseivla lavur de notaziun. Cun questa greva apparatura vegnan ina partida vitgs visitai. En cuort temps, alla fin ed all'entschatta dils onns 1938 e 1939, ein varga 500 canzuns rimnadas, controlladas e nudadas.

Questa acziun ei stada ordvart beinvegnida ed instructiva, demai ch'il scribent de quest rapport veva surpriu en principi gia 1939 la redacziun dellas canzuns popularas romontschas, in plan projectau en directivas dalla *Uniun svizzera de tradiziuns*

popularas a Basilea. Nossa proposta de reunir tut las melodias della *Consolaziun dell'olma devoziusa,* en 2 volums, *miedis e texts,* anfla criedi. Ensemen cul niev material rimnau e quel de Hanns in der Gand, duevan vegnir reunidas las rimnadas de Tumasch Dolf, Duri Sialm, Gieri Casutt, Sur Aluis Simonet, Alfons Maissen e Werner Wehrli, realisond in'ediziun scientifica della Consolaziun. 1941 s'associescha igl enconuschent musicist *Werner Wehrli* alla redacziun della part musicala, miera denton gia 1944, suenter haver finiu sia lavur, mo senza veser l'ovra ch'era carschida a cor ad el pli e pli. Dr. *A. Schorta* surpren la conredacziun della part linguistica. 1945 compara l'ediziun scientifica della Consolaziun en dus volums. Quella ediziun fuss buca stada pusseivla senza la collaboraziun nunstunclenteivla dil parsura della Uniun svizzera de tradiziuns popularas d'allura, prof. dr. *Karl Meuli,* sez in Grischun, e senza igl agid de prof. dr. *Altweg,* directur d'allura digl Archiv svizzer della canzun populara. Cull'ediziun della Consolaziun era ina part tematicamein bein definida, realisada entras l'Uniun svizzera de tradiziuns popularas, Basilea.

Per l'ediziun dell'entir'ovra en 5–6 volums, pli variada e complicada en sia structura, muncava da gliez temps, tenor nies pareri ina basa sufficienta de material rimnau. Quella munconza ha stuiu vegnir reparada avon che entscheiver danovamein culla publicaziun. Quei ei per plirs motivs buca stau pusseivel en cuort temps. Oz ei il mument decisiv arrivaus. Nus stuein denton aunc tschintschar igl emprem d'in niev acquist de recepziun e de sias bunas consequenzas.

In pass decisiv ella perfecziun tecnica de recepziun musicala entscheiva a purtar novs fretgs entuorn 1950 cull'invenziun della bindella acustica, cul magnetofon. Ina nova èra ella recepziun della canzun romontscha entscheiva.

En quei mument er'ei dau d'activar danovamein la lavur ora silla tiara culs cantadurs e cullas cantaduras. Quei ei reussiu a nus. Culla nova apparatura vegn fatg l'entschatta 1952 a Breil, ensemen cun prof. dr. *Arnold Geering,* niev cau digl Archiv svizzer della canzun populara a Basilea.

Silsuenter rimna il scribent de questas lingias canzuns en Lumnezia, ella Foppa, ella Cadi, en Surmir ed ella Val Müstair,

visitond varga 50 loghens e tschiens cantadurs e cantaduras. Era la canzun populara latina de baselgia vegn dacheudenvi risguardada pli e pli stediamein e cun tutt'attenziun.

Il material rimnau ei silsuenter vegnius registraus, transscrets e pinaus per la publicaziun. Las varga 70 pindellas survescha adina puspei per controlla della notaziun, conservan ed archiveschan denton era vusch e moda de cantar de nos cantadurs e nossas cantaduras. Il diember de canzuns rimnadas ils davos 12 onns astgass survargar plirs mellis.

Schegie che la rimnada de canzuns va vinavon, astg'ins considerar la basa hodierna de materiel recaltgau per sufficienta per la continaziun della publicaziun. Secapescha ch'ei tucca era silsuenter de far en certs loghens controllas, rimnar tscheu e leu parts de texts munconts che astgassen aunc esser zuppai ella memoria d'enqual vegl ni veglia cantadura.

Per secunda part della ediziun cumpleta dellas canzuns popularas ei en preparaziun *La canzun populara protestanta*, melodias rimnadas quasi exclusivamein da *Tumasch Dolf;* agiuntas derivontas da A. Maissen, G. G. Cloetta ed auters ensemen cun las novissimas recepziuns, vegnan ad arrundar la collecziun. Las davosas directivas concernent l'ediziun menzionada, ein sin giavisch de A. Maissen, vegnidas dadas en ina sesida speciala a Basilea, sesida presidiada da prof. *A. Geering* en presenza de prof. dr. *Willi Egloff*, parsura dell'Uniun svizzera de tradiziuns popularas, e signur *Hans Stähelin*, um della scienzia musicala. – Sco tiarza part figurescha sil program *La canzun populara profana romontscha*, dividida en pliras parts.

Questa survesta entra buca en detagls, en plaschers e difficultads della recaltgada de miedis populars, era buca ella beinduras spinusa realisaziun della notaziun musicala. Ella sa gnanc allegar il principal: *ils cantadurs e las cantaduras*, senza ils quals nuot fuss stau pusseivel. Quei tut vegnin nus a far extendidamein cun autra caschun. Il public deigi vegnir informaus ed intervegnir che las grondas stentas de Caspar Decurtins, Peider Lansel e biars auters hagien anflau interess e continuaziun. Pér la ediziun cumpleta vegn a saver dar la vera impressiun dellas lavurs che han stuiu succeder per mantener en digna moda il grond scazi musical popular, in impurtont

sectur della litteratura orala romontscha, plaid e canzun che han moviu nies pievel ils davos tschentaners.

Prof. dr. Karl Meuli scriva en in liug: «*Ins di buca de memia sch'ins considerescha la publicaziun dellas canzuns populares romontschas per in monument cultural, sil qual la scienzia sco era la tradiziun populara sa esser loscha.*»

L'Uniun svizzera de tradiziuns populares, sesenta a Basilea, ha planisau ina ediziun cumpleta e monumentala de tut il scazi melodic e poetic de nossa canzun populara. Il material ei raccoltaus. Ina tala incumbensa selai denton buca realisar senza gronds mieds finanzials. In agid commensurau vegn cantun e confederaziun segiramein buca a snegar el dretg mument.

Usits

6. Barets u baras pintgas
7. Ils treis sogns retgs
8. La tiba e sia muntada

6. Barets u baras pintgas

(En: Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Band 43, 1946, 110–121. Festschrift zum fünfzigjährigen Bestehen der Gesellschaft)

Quella lavur ei stada giavischada 1946 per in'ediziun giubilara dell'Uniun svizra de tradiziuns popularas a Basilea. Il giavisch fuva d'haver ina contribuziun era el quart lungatg svizzer. Schegie mess sut mintga pagina las valetas tudestgas per impurtonts terms romontschs, ei quei tractat strusch vegnius legius, era buc da lecturs romontschs.

Ei fuv'in auter mund avon 50 onns. E sch'ins consideresch a che las informaziuns fuvan gia avanzadas en vegliadetgna, ston ins quintar che quellas mondien anavos els onns 1900. Denton era realitads vivas dil temps dellas retschercas semuossan en pleina vigur. Quei demonstreschan las fotografias.

Beinenqual constataziun po esser per il sentir ded ozilgi schocconta. Denton, tut quels sentiments ein vegni nudai sco quei ch'els ein vegni dai. Il ferm cartent era pli ligiaus, nunballuccontamein cull'idea d'in segir seveser culs sparti vi en in auter mund. Tgei bi trostegiament en tutta tristezia zuppada d'haver leuvi enten parvis aunghelets che tschintschavan bein en favur dils terrans. Forsa che quei sentiment era buca pli diltut generals avon 50 onns, mo era buc diltut ritardaus.

Ei tucca de differenziar en quei usit la realitad tresta dil destin, dasperas l'usitanza cumpigliada che veva ina missiun, funcziun mitigonta, humanisonta.

Dallas expectoraziuns dadas seresultan sveultas els fatgs fundamentals ch'entscheivan a balluccar, a smesar il baghetg, sin il qual igl usit saveva permaner en sia cumpleina entiradad.

Treis gronds muments ella veta dil carstgaun: las *naschientschas*, las *maridaglias* ed ils *mortoris*, han scaffiu el pievel isonzas de tutta natira: legreivlas, quasi sfarfatgas, e profundamein trestas. La naschientscha d'in niev burgheis e vischin era aunc avon temps in impurtont fatg buca mo per ils geniturs ed ils parents, per padrin e madretscha, mobein per l'entira vischnaunca, gie beinduras per l'entira vallada; quei cunzun leu nua che la baselgia parochiala haveva il sulet dretg de batetg per l'entira pleiv de vallada. Oz, cunzun en loghens disturbai dil traffic ed en marcaus, ei la vegnida d'in nievnaschiu

caussa purmein de famiglia e dils registers civils. Las funcziuns de baselgia ein buca zugliadas viaden pli els vegls e bials usits de vischnaunca e de parentella sco avon tschentaners. Era els pigns uclauns de valladas muntagnardas para il suffel modern de scavigliar empau alla gada igl uorden vegl, mo per ventira dat ei aunc bia bialas restonzas che vegnan admiradas dils jasters e della scienzia.

Dardin. Baret vestgius en e mess en bara,
ornaus cun fluras, tschupi e tenend mauns da ludaus.

Era las nozzas purilas han aunc adina tempra genuina. Ils usits dellas cumpignias de mats, il *vin de cavals*, las *fratgas*, las bialas ceremonias en baselgia, urdanias, pasts e plaids de nozzas sueran de tratsch patern. Quei era ina vera fiasta communabla de vischins e parents che nuava mintgamai novs ligioms d'amicezia denter vegls e giuvens, parents de saung e tratgs tier, denter parts dil vitg e denter vitgs ed uclauns dil contuorn. La parentella vegneva observada en ses grads strictamein tier mintga caschun. Sche quels che envidavan ni vevan d'envidar emblidavan lur obligaziuns devan quels ch'eran d'envidar senza ceremonias e retegn sinzur, era sch'els stevan oransum la cua della parentella. La memoria de nos vegls en de quels fatgs era absoluta, schizun senza bia plema e pupi. Cunzun mummas e tattas vevan las pli complicadas parentellas siper la detta. Ellas savevan exact, magari per igl entir vitg, tgi che astgi maridar senza dispensa, tgi che stoppi osumsum la cua della parentella aunc vegnir envidaus a nozzas senza stridar, tgi che stoppi aunc ira en malencurada per ina persuna u l'autra etc. Quella memoria sustenevan magari bials proverbis sco: *baserin e baseret dat lètg*.

La separadadad de nos vitgs ed uclauns dil grond mund glienadi, las liungas seradas d'unviern en stiva communabla sper las rodas de filar en ca l'onda veglia, igl *ir a vitg* sil baun avon casa gronda, seras de bi atun, igl unviern en nuegl cauld, munconza de communicaziun sperta, la brausla glisch naturala: tut quei percorsch'ins aunc oz, en restonzas silmeins, en nossa muntogna, restonzas savens empau slavazzadas, sblihidas ed umbrivadas da anetgas midadas modernas.

Interessant e remarcabel che era usits partenent *mortoris* e *sepulturas* han midau aspect considerablamein el vegnavel tschentaner. Quellas midadas pertuccan buca ton il center dellas funcziuns funeralas, che restan adina las medemas, anzi, il bi e profund contuorn digl usit. Ins spitgass gest che modas concernent ruglament e quitau per ils sparti, il davos vegliar dil miert, stuessien ira d'ina generaziun a l'autra senza midadas da num. Mo era cheu scarpetschan novas modas jastras sur las veglias en e fan mischeida. E savens eis ei nuota lev de scarplir il vegl dil meins vegl e dil pli niev. Sco culs usits de naschien-

tscha e battegiar han spitals ed instituts era giu cheu ina certa influenza jasterisonta e nivellonta. Enstagl dil vestgir en ils morts alla veglia, cun batlinis en cusadira d'ina vart giu, drovan ins oz beinduras in vestgiu ordinari, forsa gnanc il meglier de firaus, beinduras quel de nozzas. Enstagl de plazzar il miert sil baun sper la preit stiva vi, culla fatscha enviers igl orient, la tiara della remischun ed empermischun, vegn el savens tschentaus duront ils treis gis de vèglia sin baun permiez stiva si, en logs perfin en letg, sco la cumadeivladad dat en.

Era il ster pieun, ni la panazun per nutrir la glisch perpetna, che vegneva purtaus sin in taglier en til de bara dalla *femna de candeilas* (d'ina figliola u l'autra ni dalla madretscha) e tschentaus sil vischi, ei ord moda. En siu stagl pagan ins alla baselgia, a norma d'in ster, 15–20 francs en daner blut. La *spenda dils paupers* ha semegliontamein piars tut sia poesia, pli baul vegneva il sac sal, pli tard in ni dus sacs pulenta, en certs loghens 5–6 pauns ed ina magnucca, purtai en baselgia il gi de bara. Immediat suenter la sepultura partgeva igl *ugau de spenda*, beinduras era il donatur ella famiglia en malencurada, las almosnas per suffragi dell'olma dil pauper defunct. Ils paupers e munglus separticipavan dalla spenda senza turpetg. Da vegl enneu vevan els quei bien dretg ed igl ugau dils paupers repartgeva tenor meglier saver e puder, schizun a pupratscha glieud de vitgs vischinonts, tut tenor beinstonza e liberalitad dil defunct e della paupradad dils paupers della spenda. Oz, el temps social, seturpegiass ins de semussar de pauper! Pli baul vevan schizun tals muostgas de retrer la spenda, che eran pulit beinstonts. Mo igl era caussa digl ugau la spenda de far ils *muns* e de sclauder da quels che fussen plitost stgis de render e spender che de retrer.

Mo nus lein serestrenscher oz ton sco pusseivel als *barets* ni *baras pintgas*. Della carinadad dils vegls usits ei era cheu restau pauc. Igl *ir a barets* ni *vegliar barets*, cunzun dils affons, duront la sera e tochen viaden ella notg, ei svanius dil tut. Gnanc il gi pli van ils affons stedi. Pli baul denton vegnevan ils barets vegliai, sco aunc oz las baras grondas, tuttas treis notgs; avon mesanotg era la stiva pleina, mo era suenter steva enzatgi vegliond tochen la damaun. Buca da gitg havein nus interve-

gniu ch'ins hagi en ina casa d'in vitget nuota pli vegliau baret suenter mesanotg, e che in'autra famiglia cun baret hagi serrau igl esch la sera e seigi ida a letg e péra schau spluntar la buna glieud che leva, suandond veglia tradiziun, far oraziuns. Per ordinari fan ins buca quei! Talas famiglias paran de tener pauc culs paternos. Silmeins las mattauns ed enqual auter carschiu van a barets era la sera. E tonaton, en confrunt cun pli baul ei bia midau.

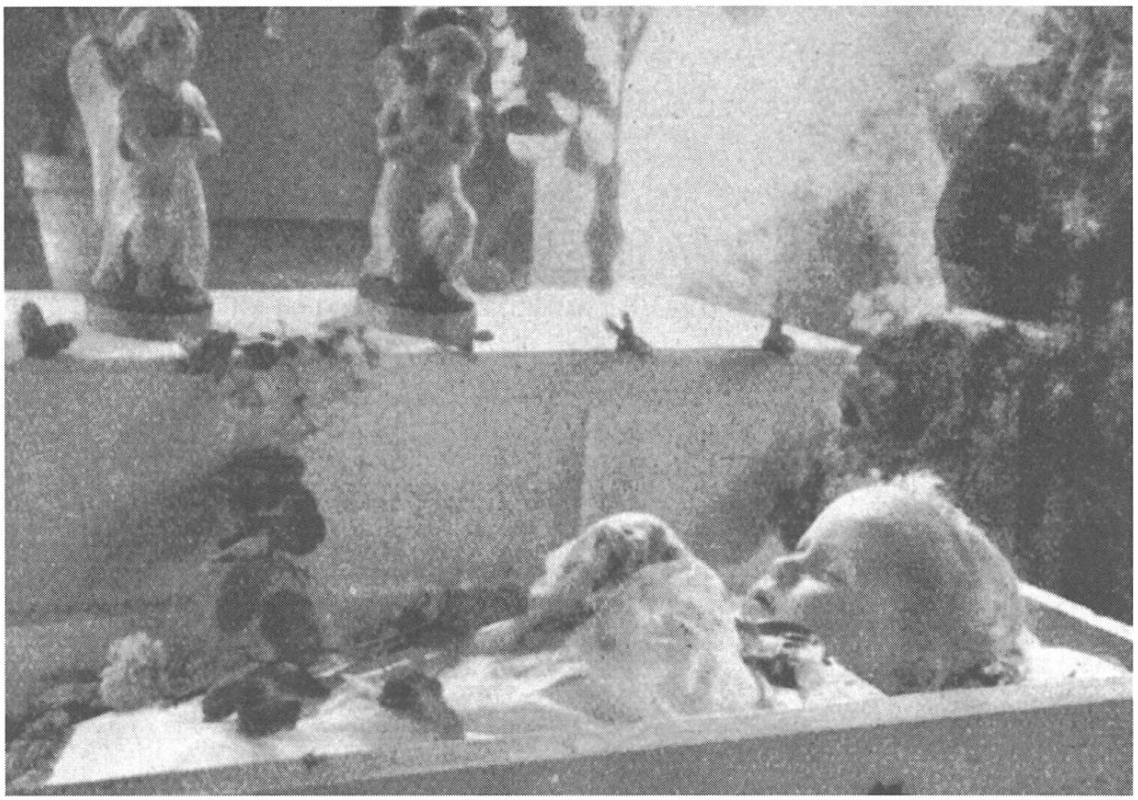

Falera. Baret tschentaus el vischi alv.
Dasperas aunghelets, matgs e fadetgnas.

Pertgei quella midada? Nua stattan ils motivs? Per part in legn, e quei legn lein nus schar sligiar pli versai ellas tradiziuns popularas; cheu setract'ei della constataziun! Sper la sperdita dil senn de valetas idealas carschidas sin nies intschess, e sper la permaterialisaziun tocca summa nossa vallada, ha da l'autra vart in legreivel progress medicinal fatg sminuir considereivlamein la mortalitad dils affons, cunzun egl emprem onn de veta. Aschia daventa il vegliar barets scarts. En in vitget sai ira onns

en ed onns ora senza ch'in affon mieri. Perquei sespiarda la continuitad de tradiziun. Ins emblida tec a tec co vischins, cumpars e cumars ornavan si il baret, coi vegneva vestgiu en, tgi purtava e tgi vegliava. Avon tschentaners murevan 30% dils affons egl emprem onn de veta, oz mo pli in sin vegn.

Barets numnan ins affons che mieran tochen il siatavel onn circa, quei vul gir tochen ch'igl affon ei aunc buca pervergiaus. Pli baul mava quei tochen il dudischavel e tredischavel onn. Ins vegneva pervergiaus bia pli tard che ozilgi. Pia era en quei senn dev'ei antruras bia pli dariet barets. Igl ei la vegliadetgna enten la quala la voluntad personala per il bien ed il schliet maunca. Quels pigns innocents vegnan en principi quintai dalla baselgia per aunghelets che van directamein enta parvis cui mieran. Ferton che la baselgia fa per ils carschi tuttas funcziuns funeralas de bara: requiem, miserere etc., fa il spiritual per barets neginas funcziuns de bara. La baselgia plira buc e muossa buca malencurada, anzi, selegra d'in segir niev avdont en tschiel. Avon che satrar vegni fatg sco per ordinari messa bassa alva cun himnis de legria e rusari culs misteris de letezia.

Davart la baselgia ei quella legria capeivla. Mo per la famiglia pertuccada meins. E tonaton ei quella idea penetrada ferm el pievel ch'i seigi buca endretg de bargir per in baret, cuntrari, de selegrar! Perquei vegnev'ei pli baul tscheu e leu gratulau als geniturs che vevan stuiu schar murir in affonet.

Cunzun ils affons vevan tschaffen de veser en bara lur cumpogn e camerat de termagl, ornaus sin tuttas varts sco aunghels che van a tschiel. Ed era ils fargliuns spundevan strusch larmas. In aunghel en tschiel drova negin agid dils geniturs e dils carstgauns insumma. El roga leu per ils perdavons e per ils restonts sin tiara. Tut auter stat ei cullas baras grondas. Ellas fan, en posses de cumplein giudezi, part della pleiv, dil vischinadi avon che murir. Tals carschi han viviu en atgna responsabladad. Els vegnan scarpai culla mort ord lur cunfar, ord la communitad de baselgia e de veta publica. Els eran stgis per il bien e per il mal. Per els dat ei in truament, in rendaquen avon igl altissim. Per quei tonta differenza el vegliar, el tuccar, ell'oraziun ed ellas funcziuns de bara.

Lumbrein
Treischumellins morts a Lumbrein cuort suenter la naschientscha.
Igl ei il siatavel, otgavel e novavel baret ella medema famiglia.

Gia il tuccar de miert sedifferenziescha, tier las baras grondas secund um u femna ils zenns gronds, tiels barets nuot dil tut ni in dils zenns pigns. Era ils cuors vegnan tuccai en autra moda, sch'ei vegn insumma tuccau. Mintga vitg fa sias differenzas. Per carschi va il spiritual san ins gir adina en casa avon

che ira cul miert en baselgia, tier barets ei quella benedicziun buca adina usitada. Bab e mumma, padrin e madretscha e parents van buca en malencurada per barets. La madretscha che va a pèr culla mumma davontier ei en gagl, magari cun scussal blau, quei schizun sch'ella sezza fuss en gronda malencurada per in dils ses pli tier. Cun quei vul ella exprimer sia gronda legria! Era la mumma va en gagl, mo sia dolur momentana dictescha enqualgadas, cunzun oz, vestgiu ner. Mo veramein neginas mummas giavischassen anavos lur aunghelets, quei vein nus stuiu seperschuader dapertut.

Il padrin ha de purtar il baret sut bratsch en vischi de colur alva ni en lenn stgein natural. Sch'il baret ei pli gronds portan 4 buobs ord la parentella ni buns cumpogns de scola. Pia sco tiels gronds e quei ei bi. Oz ch'ins sepervergia gia cun 7 onns dat ei paucs barets gronds, pertgei sco ch'i ein pervergiai, setract'ei buca pli de barets. Lu entran las funcziuns sco tier ils carschi e carschi che portan e satiaran. Ils 4 buobets che purtavan lur car cumpognet sin schui era enzatgei ordvart edificont. Ils barets vegnan satrai dil padrin u dils buobets che portan. Davon el til de bara va in buobet culla crusch alva. Pli da vegl purtava la madretscha dil baret ina panazun sinta maun sco tiels carschi la femna de candeilas cul ster. Mo era quei daventa ca pli. Suenter bara a barets van cunzun buobanaglia.

Sco nus vein gia viu vegnan baras grondas vegliadas treis notgs da parents e vischins dil vischinadi. L'oraziun principala ein ils rusaris gronds avon puschegn ed in u plirs suenter il refrestg da mesanotg.

Per barets vegliavan pli baul era numerus affons lunsch viaden ella notg. En in liug seregordan ins d'haver udiu a cantond aunc la damaun duront il tuccar de stizzar. Enqual matta steva si culs affons. Ei setractava cheu tuttavia buca de tristezia e malencurada. Perquei schevan ins igl emprem in rusari pign de letezia, suenter vegnevi cantau canzuns de baselgia ord la Consolaziun. Cu ins saveva nuot pli vegnevan las canzuns de scola e finalmein quellas de spass. Ils affons pli gronds tenevan tras tochen da puschegn. Pli pigns e dormulents vegnevan tarmess a casa pli baul cun enzatgi dils carschi. Per puschegn dev'ei tenor liug ed isonza de tuttas uisas: caffé, meila, nuschs,

castognas, pischuttas etc., e cunzun duront il puschegn muncavi buca hilaritad. Ei schabegiava schizun ch'i gneva saltau. Per musica funczionava ina suna de bucca: pia musica e moviments de legria sco tier ils aunghels en tschiel! Suenter puschegn schevan ils valerus vigliunzs aunc in ni dus rusaris pigns ed allas duas mava l'entira schumbrada nocturna a casa, uras tardas per malmadira giuncheraglia. Oz lubessen cussegls de scola e scolasts strusch da quellas extravaganzas!

Ei secapescha che la buobanaglia mava stravagant bugen a vegliar barets, cunzun la sera. Quei era zatgei aparti, enzatgei sco tier ils gronds. Quei plascheva ed imponeva. Talas isonzas han in profund origin ed ils usits dils affons representan savens en fuorma naiva stadis de cultura dils carschi de pli baul. Ins duess buca disfar bialas tradiziuns de giuventetgna, era sche condaments scolastics ston inagada u l'autra vegnir surpassai. Ils vers usits ein pli vegls che biaras ordinaziuns de pareta antica. E gest quei che para oz surpassament, era pli baul constituziun el meglier senn dil plaid. Ni han ins oz meglier uorden culla giuventetgna?

Semantenida ei aunc oz per part la tradiziun ded ira silmeins il gi a vegliar barets. Igl ei plitost ina viseta che il vegliar de pli da baul. La notg fa en tuttas caussas pli gronda impressiun, cunzun cui setracta della mort. Il vegliar dil gi ei buca schi tgemblaus de poesia a perquei ein schizun las visetas dil gi en bia loghens ton sco stizzadas. En vitgs allontanai dil traffic s'ei aunc en vigur. La massera peina sco da vegl enneu in dètg canaster pleina pischuttas e mintga mattatsch u mattatscha che vegn a vegliar ed ad urar sa prender ina cul banduna la sava digl esch casa. En logs dattan ins als affons enzacons raps. Quei para ded esser segns de decadenza scoi vegn era practicau tier ils *sogns retgs*, ded ir cugl *aveave* etc.

Il baret daventaus aunghelet drova buca paternos. Els van denton era buca si surcombras ni a piarder, mobein, sche Dieus vul, als perdavons dil baret, ch'ein forsa buca aunc el reginavel dil tschiel. Da l'autra vart ein ils aunghelets gest arrivai en tschiel buca inactivs. Els rogan da lur vart per agid e benedicziun per ils parents ed amitgs restai sin tiara. Cunzun la mumma, il bab, la madretscha, astgan en emprema lingia sele-

grar de quella benedicziun. In aunghel en tschiel porti cletg alla famiglia sin tiara!

Sch'igl empremnaschiu mieri da baret, sche tuchi ei de metter si la *vanaun gronda*, schevan ils vegls, pertgei lu dev'ei silsuenter ina gronda famiglia. Aschia capin nus carstgauns moderns per part ch'in augsegner en ina vischnaunchetta pliravi ch'i murevi schi miserabel pauc affons, pertgei il tschiel selegri de quels pigns aunghels che protegien e portien ventira a tutta la pleiv.

Nus vein gia udiu ch'ils carschi vegnevien vestgi en e cusi en en lenzeuls alvs, mo che quella moda hagi ils davos decennis stuiu ceder cun ried al vestgir en cun vestgiu entir. Fetg baul vegnevan era ils affons cusi en tochen sut bratsch, culla cusadira d'ina vart giu, pia sco enfaschai. Da quei dattan perdetga maletgs votivs en capluttas de nossa tiara. Oz ei quella moda mo semantenida pli en certs loghens tiels carschi.

Ferton che baras grondas vegnan vestgidas en, umens dad umens vischins e curaschus, femnas da femnas pli passadas che astgan mirar ruasseivlamein en fatscha alla mort, vegn il baret il bia vestgius en dalla madretscha, d'ina onda ni vischina, savens schizun dils de casa. Vestgir en in affon, in baret, tut che fa bugen. Ferton che cunzun femnas pli giuvnas senuspeschan de vestgir en carschi. Disa fa natira, ton ch'ei dat lu beinduras enqualin che fa quei survetsch per stedi. Ei vegn denton buca fatg amogna, ins damonda per quei survetsch. Buns amitgs damondan perfin avon che murir per la favur de vestgir en.

Aunc avon 100 onns e pli tard vegneva il vestgiuet pils barets fatgs extra ord mangola, de trer surenagiu, ina specia de camischut cun mongias chimono. Il culiez tagliaus ord la teila e las mongias survegnevan raglas e pézs, entuorn tschenta ina flisella che fageva star bein ed en massa fauldas la rassetta alva. Sin tgau metteva la madretscha in bi capetsch alv sco per moda era tier ils carschi, cunzun pli baul. Sin tgau astga in tschupi buca muncar. Il baret vegn tschentaus sin ina meisa sin ponns e plumatsch, mo buca cuvretgs cun in lenziel de miert, che cursava per ils carschi de casa tier casa, mobein cun in flor ni vel, ni tualetta transparenta, da present savens cul vel de batten, de pervergiar ni de nozzas (per baras cun tschupi). La fa-

tscha ed ils mauns stattan pia libers ed ils giuvens amitgs che vèglian, vesan aschia la biala fatscha transfigurada ed ils mauns da ludaus. Ils pigns morts ein darar disfigurai dil barhar e pitir della veta terrestra. Bein sedamonda enqualin, daco ils barets vegnien pei a pei enta parvis, senza ver viult in soli strom sin tiara, e senza ver giu de pitir! Mo las mummas san de gir che lur pigns endirien stravagant cun lur ferms cors avon che puder murir, e semortificheschien per il beinstar de geniturs, fargliuns e perdavons.

Lumbrein
Sin santeri; dus fargliuns sper fossa cun crusch alva
dellas duas schumellinas Catrina e Victoria.

Sin meisa e sil baret vegn sterniu fluras, odentuorn matgs, hartas sontgas e caussettas pias e profanas ch'eran caras al pign. La pareta sto esser d'in legher aunghel che va a tschiel, perquei dat ins tutta breigia de far bièt. Pér la davosa sera, pli

baul era pér la damaun suenter la benedicziun cun aua benedida dil spiritual, metteva il padrin ni la madretscha il baret el vischi.

Cun quei fussen nus alla fin de nossa cuorta ed incumpleta descripziun sur dils barets. Tuts spetgan sil grond gi della levada, sil gi adessa.

Schegie che la mortalitad dils affons pigns ei curdada a bass fetg, capet'ei tuttina ch'en nos uclauns ina mumma u l'autra ha 4–5 aunghelets enta parvis. Nus savein ded ina dunna che ha dad 11 affons giu 9 barets. Tgi sa sepatertgar las suffrientschas d'ina tala mumma! E tuttina s'ella loscha dell'armada agens aunghels si sur las steilas. La speronza gronda de veser tuts puspei ina gada, e la cardientscha ell'immortalitad dell'olma dil carstgaun, dattan confiert e satisfacziun e fan daventar sempels carstgauns gronds avon Diu, era sche vivents en sempla casa e famiglia purila.

7. Ils treis sogns Retgs

(En: Radioscola 1962, 13, 1-11)

Sedrun. Ina biala gruppa de quater. El funs la muntogna de Medel cul Muraun, Caziraun e Caschleglia. Era il steiler ei vestgius en moda originala, cun atgna incumbensa. Ils retgs cun lur scepter e culier lad sur la schuiala giu, la schinumnada *rischa* alla spagnola, representan bein lur digna clamada. La rischa ei beinveseivla tiel retg ner , il sulet cun crusch silla cruna! Tschels han la steila. La rischa ei stada moda ella Bassa tochen entuorn 1820, cunzun ellas vestgadas festivas de baselgia. (Foto Luisa Witzig 1954)

Per capir igl origin, la vera muntada d'in usit, tucc'ei magari de dar in'egliada sur la seiv dils agens stretgs confins. Fenomens folcloristics ein buca de sligiar e de considerar isoladamein, senza saver che medemas u semegliontas tradiziuns existan era en autras tiaras, sin auters continents. Ina scalgia suenter l'autra dil vischi d'ina gada schi perfetgs e bials, sto vegnir encuretga e messa ensemen per la reconstrucziun. Eis ei denton pusseivel d'anflar las scalgias tuttas? ... suenter tschentaners? ... suenter che la fuorma, il material, la memoria de sia existenza primara ein i a smerscha?

Savens ei capitada la constataziun sin mes viadis che ina cuntrada, in vitg gnanc enconuscheva pli datier in usit dil vitg vischinont, della vallada e cuntrada vischina. Nos usits ein per plirs motivs buca sesviluppai en moda pompusa sco per part ella bassa, en autras tiaras, biaronz ein els daventai e semanifestai ella retratgadad montagnarda e lunsch naven da rueidas e dalla publicitad. Tals usits ein daventai e carschi en quella moda nundisturbadamein, ed il svilup va era dacheudenvi organicamein vinavon sche negin disturba siu crescher culla forza. Ils disturbis san daventar anetgamein schi ferms che igl usit sto ceder en buca ditg. Gest sco la tradiziun ei carschida cun inschign e bia spért de ses purtaders, sa el ir en schliatas condiziuns en decadenza, anetgamein, ni in tec alla gada. Ella sa era crescher surdimensionadamein e sestenscher dil ballast.

Per nossa emissiun sco tala vein nus de far neginas constataziuns scientificas sur digl origin, sur dil crescher e svanir digl usit de Buania. Per ils scolars che teidlan l'emissiun s'ei impurtont d'udir en discuors ils acturs ed ils moviders, enzacontas pintgas scenas dellas manifestaziuns producidas enten dus vitgs della medema vischnaunca. Ei setracta dils dus vischinadis Danis-Tavanasa e Breil. Per plirs motivs vein nus stuiu serestrenscher a quels dus loghens. Denton muossan maletgs el cudischet Radioscola ch'igl usit ei derasaus en tiara romontscha sco en pauc autras contradas: ils treis sogns retgs digl Orient che van cun steila, en ornat, cun requisits, cantond e cattond da uclaun tier uclaun, da casa tier casa, da stiva tier stiva!

Sche nus contemplein las cartas dils 3 retgs digl Atlas svizzer folcloristic, vein nus caschun de persequitar ch'il Grischun,

sper il Jura Bernes ed il Tessin, va frestgamein culla steila! Autras cuntradas ein vitas, la Svizra franzosa ed auters tschancuns ein surtratgs cun tut differents svilups dil medem patratg dils retgs digl Orient. Sche nus mein in tschancun pli lunsch, observein nus nies usit dapi forsa 600 onns enneu en Tiaratudestga, ell'Ungaria, en Croazia e Slovenia ed en tuttas tiaras de schierm e de cultura cristiana, cun preferenza las tiaras de tradiziun catolica, era quellas en auters continents, derivontas en sia populaziun e lungatg dal vegl ravugl europeic, sco per exempel Mexico, l'America dil sid etc.

Domat. In dils treis sogns retgs a Domat. In simpatic buobet che ri sut la cruna ed ils ornaments neuado! (Foto A. Maissen 1956)

Rueras. Sco a Mustér han era ils treis sogns retgs a Rueras detga festa de bintgun sin lur stentus viadi. Era els han ded ir dètgs tschancuns! Cun quei che la biala gruppa de Sedrun veva quei onn buca fatg ils retgs, eran ils de Rueras passai dalla val neuado. Els han cantau la canzun ed ein sepostai davon il *Caplut dils gedius* dado Sedrun. Auters onns han ils da leuen de ver neginas marveglias dado il *Dutg grond*, denter Zarcuns e Rueras. (Foto A. Maissen)

Mustér. Ils retgs a Mustér han ina pulita purziun lavur e stenta tochen ch'els han visitau sper Mustér era tuts ils uclauns, Disla, Cavardiras, Caprau, Faltscharidas, Clavaniev, Acletta, Cuoz, Mompé-Medel etc. Pli baul mavan els era a Segnas-Peisel ed a Mompé-Tujetsch. A Segnas han ins dapi enzacons onns in'atgna gruppa, ed a Mustér ussa 2 partidas per levgiar la cuorsa ed il cantar. Els entscheivan lur tur gest il di suenter Daniev e fineschan el da sogn Valentin, il di suenter Buania, a Mompé-Medel. La caplutta de leu ei dedicada a sogn Valentin. Il di de Buania ei consecraus al Vitg de Mustér. (Foto A. Maissen)

Domat. Ina gruppa dils treis sogns retgs sin via principala dil vitg. La baselgia parochiala en vesta. Domat cun sia gronda carschen metta en moviment treis gruppas che fan lur visetas, cantond avon las casas sut finiastras. Ils retgs ein vestgi d'ina biala geppa vali e de caultschas cuortas. Entuorn culiez, sper il culier alv, penda in reh ornament che variescha denter cordas de pèrlas e cadeinas d'argien ed argentems. Davos dies giu, fermada davos vid las crunas, penda giuado tochen silla crusch dil dies il lenzielet. Ils dus retgs alvs han crunas, il ner in turban alla orientala e vons ners, ferton che tschels dus han vons alvs. Il *Mur* fa il steiler, tschels retgs ein armai cun cannas, tenidas en posiziun. (Foto A. Maissen 1956)

Sumvitg. Ils treis sogns retgs en lur ornat avon il portal santeri! Calzers de muntogna, caltscheuls alvs, caultschas tochen schanugl, mantials festals cun steilas, crunas aultas cun crusch ei la caracteristica dils treis retgs a Sumvitg. Els fan ina comparsa distinguida e de noblezia. La neiv che croda en grossa stratscha stgirenta las figuras regalas, mo dat nuotatonmeins ina tempra remarcabla als retgs digl Orient, vegni en nossa contrada alpina! La steila ei construida dad in tscherchel toliu cun radis trastagliai e surtaccai da dadens anora cun pupi colurau e transparent. La glisch dadens vivifichescha las colurs! Els van denter auter tochen si s. Benedetg, era en nevaglia, sch'ei sto esser. La sera de stgir ein els savens accumpignai d'in carschiu. (Foto A. Maissen)

Danis-Tavanasa. Nies maletg dat la gruppa en positura d'en stiva duront il resunar dellas canzuns. Circa enamiez la davosa strofa de mintga canzun, dat il capitani il camond: Fiug! ... e lu rebatta e fraccassa la trei pèra schuldada cullas baionettas. – La dumengia suenter Buania van ils retgs, denton senza suita, magari si Sursaissa per visitar ils uclauns dadens la Val gronda. (Foto L. Witzig 1954)

Nus returnein agl origin! In passus egl evangeli de s. Mattiu II, 1–12 ha dau l'entschatta, ed interessant eis ei che tschels evangelists relatan nuot sur dils sabis digl Orient. S. Mattiu menzionescha che treis *Magis* seigien vegni dagl Orient a Jeru-

Danis-Tavanasa. In capitani, sis schuldaus, ils treis retgs e quels della steila sin via per entrar en ina nova casa e stiva dil vitg. En quella stricta formaziun passan els ellas stivas. La gruppa cun quella schuldada de chepi e baionetta ei ordvart originala. Fagei stem della marca de crusch nera sil frunt, dils barbis! Ils retgs ein cheu sevestgi de ministrants cun cruna. Oz han els fatg tras in svilup viers in tenor pli general! Ils porta-steilas ein buca vestgi, els portan la steila alternativamein. (Foto L. Witzig)

salem, ch'els hagien viu en lur patria ina steila che hagi indicau ad els la via etc. Quels sabis che dueigien esser vegni dalla Persia – lur vestgadira ed urdadira egl art vegl cristian demuossan quei denter auter – vegnan numnai leu ni sogns ni retgs. Els eran figuras pagaunas che capevan il cuors dellas steilas, savevan explicar il futur metter ora siemis, exercitavan igl art magic e possedevan fuormlas de striegn. Perquei han ins attribuiu ed attribuescha aunc oz ad els la forza de tener naven da nus tut mal, sco fiug, malauras etc. Gie perfin lur nums sulets sin cedels e sin nossa escha casa etc., deigien haver la forza de preservar nus da malons. Era mo las inizialas, cruschs e milesis 19 C+M+B 62 han forza de cardientscha. Pér il cristianissem ha transformau cardientschas e modus digl usit dils sabis digl Orient en in senn

cristian. Nus vesein pia il svilup remarcabel e dubel, senza saver exact co e cura ed en tgei liug la transformaziun ha giu liug e daco ch'il secund purtader digl usit, il tschespet cristianisau, ha reteniu tochen sil gi ded oz in cert senn paganil de forza magica encunter adversitads. Quella cardientscha semida era buca diltut sche en certas tiaras il plevon dil vitg va sez casa per casa per nudar cruschs ed inizialas sill'escha de ses parochians (Croazia), ni sche l'entira famiglia va dad esch tier esch en casa, per nudar sur escha las inizialas dils schinumnai retgs, schend de cuminonza rusari e benedend cun aua benedida. Nus vesein senza breigia la midada beinvegnida el senn cristian che scungira il nauschaspert cun mieds benedi, il plevon cun cotgla ni rida benedida, la famiglia sustenend la ceremonia cull'oraziun. Dal sempel rapport egl evangeli de Nadal de s. Mattiu culs treis *Magis* al svilup ded ozilgi sigl entir intschess cristian, ha la baselgia ed ils singuls pievels incontinamein luvrau e scaffiu nova fuorma. Ils sabis ch'eran tut auter che sogns e retgs, han giu baul crunas, ein daventai persunas sontgas, sche era gitg buca acceptadas entiras entratgas dalla baselgia. Buania, Epiphania ei en sesez la fiasta dell'appariziun de Niessegner, e tuttina ei igl usit dils treis sogns retgs sederasaus fetg.

Nus turnein alla tradiziun de nossa tiara romontscha! L'emprema damonda savess seclamar: Cu ei quei usit s'introducius en nos vitgs? Notizias historicas che tunschessen anavos pli lunsch, ein buca de recaltgar ad interim. Nos pli vegls han udiu en lur giuventetgna a risdond sur de quellas remarcablas figuras regalas. Pia, enzaconts 100 onns visetan els segir nossas casas il gi ni la sera de Buania. Tgi pudess esser staus igl emprem che ha introduciu ils 3 retgs, e qual vitg che mass culla palma? – quei fuss grev d'eruir. Eisi Mustér sper la claustra? ... ni forsa Breil? Quei savein nus buc. Mo ina caussa ei segira: il sbargat che ils treis umens sabis e magics han stuiu far per daventar retgs e sogns, el senn popular, era gia daditg fatgs, avon che nossas cuntradas hagien lur retgs! Nus alleghein in soli fatg: Il magnific Dom de Cologna ei vegnius baghegiaus en honur dils treis sogns retgs, sogns patruns dil numnau marcau. Las reliquias ded els ein vegnidas translocadas 1164 da Milaun a Cologna entras arzuestg e cancelier Reinald de Dassel. E gitg avon manife-

stan scartiras, monuments artistics ord il temps cristian tumpriv (4. tschentaner s.Cr. e vinavon) cardientscha e fuormas tradizionalas en connex culla fiasta dils 3 sogns retgs e lur persunas.

Avon 100 onns veva segir buca mintga vitg sia gruppa de retgs e suita. La decentralisaziun ha beinduras spussau la stenta, gidau a nivellar la tradiziun. Novas gruppas sesviluppeschan buc, ellas vegnan creadas, messas en pei d'in gi a l'auter, tenor normas influenzadas dal general, dalla costumanza beinduras della bassa.

Scoi vegn raschunau dals vegls, existeva avon 70–80 onns ina gruppa de carschi che fagevan ils retgs e quei buca mo per in vitg, mobein per l'entira Foppa e Cadi, da vitg tier vitg, da casa tier casa. Per lur stentas e lur cantar survegnevan els paun, carn secca e nuschs. Per dormitori survevan nuegls e bargias. Mo gnanc leu concedev'ins bugen ruaus als retgs, buca savend tgei genira che savessi esser zuppada sut las crunas e vestgadas regalas. Els duvravan igl entir meins de schaner per visitar gl'entir territori. Carschi che fan de retgs, fuss enzenna de gronda vegliadetgna digl usit. Igl emprem han ils carschi e pér pli tard mattatschs e scolars dellas davosas primaras surpriu quella rolla. Quella seruschnada digl usit en mauns meins virils demuossa gia fastitgs decadents! Mo culs treis carschi della Cadi en monduras de retgs, cul fest grond e grevamein enferraus de perveseders d'allura, setract'ei d'in cass sporadic e limitau. Sper quella gruppa existevan avon e suenter a Mustér, en Tujetsch, ella Val Medel, a Sumvitg, Trun, Breil, Glion, Vella etc. gruppas de vischnaunca e cuntrada. Intschess che vegn e vegneva surpassaus d'autras gruppas dat ei aunc oz. Gruppas lumnezianas che fan il stentus viadi (oz cun auto!) a Glion e la Foppa, quella de Mustér che va en Val Medel. Beinduras dev'ei patengadas e sesburritschidas. Cun la derasada completa digl usit eis el daventaus pli populars, mo forsa meins intensivs ed originals. Igl intschess dellas gruppas originaras dils vitgs principals vegn aschia scavaus naven. Da l'autra vart ha la depopulaziun dils uclauns e la carschen dils centers spostau empau las proporziuns e fatg necessari igl augment de gruppas. A Domat van ina sper l'auter 3 partidas, ed ins sa buc cura che ina quarta vegn necessaria.

Breil. Ils treis retgs de pindel a Breil! Per lur pindels, crunas, geppas, caultschas e requisits serendan els magari en ina partida casas. Las caussas impurtontas survegnan ils 9 tier las 9 famiglias cun dretg de far retgs. Lur sevestgir ei unics en nossa cuntrada. Ina dellas pli interessantas formaziuns insumma! (Foto A. Maissen 1954)

A Mustér repartan la lavur dapi in decenni 2 gruppas. Ins ha denton giu la buna idea de buca scursanir il temps che cuoza dal gi suenter Daniev tochen s. Valentin, il gi suenter Buania.

Breil. La gruppa regala de nov dels che passa gest la punt veglia dil Flem, fa ina remarcabla comparsa. Alla testa il capitani, lura siu servitur, epi il retg ner e servitur, suondan ils retgs de pindels, il steiler, ed il davos il catschatuts. (Foto L. Witzig 1954)

Quei temps concediu munglass buc vegnir tuccaus e taccaus entras novs uordens de scola. Quei cuoz extraordinari ei in factur de vitalitad sco era quel digl astgar munchentar la scola quels 3 gis. Co ein egl avegnir quels 2 facturs positivs de salvar? Sin nies territori romontsch demuossa gronda vitalitad ed independenza la moda, culla quala ils retgs s'organiseschan enteifer il spazi de certs dretgs sviluppai ed artai. La tradiziun pli veglia cun *retgs carschi* ha saviu sesviluppar e serecuvrar stupent silla basa dil sistem scolastic dils davos 150 onns. A nus para igl usit leu il pli verdeivel e statteivel nua ch'ils scolars camondan las fiastas, nua che ils carschi diregian pauc ni cun adatg e schanetg, nua ch'il recav auda en principi als retgs sezs e per il manteniment de vestgadira, steilas e requisits. Ils dretgs existents astgan mo vegnir taccai sche las relaziuns, novas situaziuns pretendan categoricamein, mo mai, sch'il cunfar digl usit duess cunterfar ad instituziuns civilisatorias moder-

nas. Quei gi auda, naturalmein en dischentadad, als exequiders digl usit. Per quei gi, in gi ad onn, han els dretgs che tschels possedan buc, e quei per dretg ed amur della biala tradiziun. Pia ston ins vertir caneras che derivan dagl usit, vertir la notg empau pli stendida che quei ch'i stuess absolutamein esser. Nus repetin: il temps necessaris ed attribuius agl usit astga buca vegnir scursanius, ils recavs buca vegnir duvrai per stedi per intents communizeivels, auter ch'en ruschaneivla mesira. Ina partida facturs, era quel d'astgar disponer sez d'in ton dil recav, stagnan e ferman igl usit. Oz che il dretg ei surdaus als scolars, deigien cumpignias de mats ed auters ravugls buca sepatrunar dell'acziun senza motivs stringents, e senza avisar baul avunda la gruppa che sepeina. Sco che igl interess general sederscha e seplacca memia fetg sils funczionaris legitims, tschessa plaun a plaun igl interess, e smanatschada ei la continuaziun. La libertad de disponer ed il dretg de libertad tradizional ston vegnir respectai strictamein per buca periclitar essenza e consistenza digl usit.

L'emissiun sur dils treis sogns retgs sebasa sin recepziuns fatgas igl onn 1955, il gi de Buania a Danis-Tavanasa ed a Breil. Las fotografias dateschan da Buania 1954. Siat ed otg onns ein spirai. Mo en general bettan enzacons decennis buca fermas undas ed umbrivas sin usits cun bien fundament. E tuttina han emprovas de sgambettar vias faulsas el sevestgir e s'ornar buca muncau. Mo il bien senn ha pertgirau da pli gronds mals, ed en grondas lingias ei en omisdus loghens igl andament staus stazionaris. Con gleiti ei ina tradiziun, enstagl de sesviluppar e s'enfirmir, vegnida smaghergiada e daventada pupratscha. Danis-Tavanasa e Breil han sviluppau e conservau igl usit dils treis sogns retgs en moda fetg interessanta. Nuot para d'esser empristau dalla Bassa. Las gruppas seprovedeschan completamein ord ils agens arcuns. E tuttina, tgei contrast denter las duas gruppas sin schi pign intschess! A Breil rimnan ils eligi per ils differents uffecis lur pategls, lur requisits tier las famiglias dils dretgs de far retgs. Tochen che tut ei neutier: crunas, pindels, tschacos, chepis, spadas, vestgadira e requisits, vai enzacons gis, gie magari jamnas. Il capitani e ses gidonters ein cheu a Breil vers officiers... cun spada, cassacca de veglia

schlatteina de carriera militara. Las figuras las pli temidas e respectadas, cunzun dals pigns, ein ils dus retgs ners, retg e siu survient. Mo era il *catschatuts,* cun sia canna e siu vestgiu fasierli, ei beinvesius: figura legra, comica, che savess esser, en in'autra combinaziun ed en auter liug, in miez harlechin. Ensemen cun steiler ed ils ordvart originals *retgs de pindels* representa la gruppa de Breil in ravugl veramein aristocratic. Ella resplenda in splendid temps dellas grondas famiglias dils De Latour, dils Baletta etc.

Tut auter a Danis-Tavanasa! Leu dat ei buca officiers, strusch capitani, apparentamein. Quel che camonda ei vestgius sco tschella schuldada. El mument ch'el dat ses camonds en stiva entrada, ha el sulettamein ina baionetta pli gronda e greva che tschels. Igl usit ei pli robusts e rustics che a Breil. Il principi democratic ei punctuaus magnificamein. Buca mo in, mobein tuts ils scolars della 7avla classa han il dretg de far capitani.

Els midan carriera en mintga casa, savens cunzun leu nua cuida e simpatia regian per in u l'auter. Per esser capitani en in cert mument, hani mo de scumiar ora baionetta, quella cun resgia, epi s'ei fatg! Il capitani d'avon fa lu puspei part della trei pèra schuldada.

La gruppa de Breil sebasa, sco nus vein allegau, sin nov vegls dretgs de famiglias che han a siu temps giu l'iniziativa e cumprau igl uorden e resti necessari per metter en moviment igl usit, forsa era per renovar il vegl che era per curdar. La famiglia cul dretg decida mintgamai tgi che astga far in dils nov della gruppa entira. A Tavanasa ei la vegliadetgna, las classas che dominan. L'armada consista de 6 schuldaus ed in capitani. Quels serecruteschan dalla 7avla classa. Ils vers regents ein ils della 8 e 9avla. Els van culla steila, empau in ed empau l'auter. Els retrain era la pli gronda paga. Els ein ils organisaders, ils cumandanters. Ils retgs vegnan eligi denter quels della 6avla, pli bugen buns cantadurs!

Nus vein fatg cheu mo entginas indicaziuns. L'emissiun ed il cudischet dil text entir, vegnan a dar sclariment pli detagliau.

Alvagni. Cun tgei concentraziun ed interess che il retg ner, il Mor, vegn pennellaus dal pictur dil vitg, e cun tgei pazienzia ch'el lai tractar cul barschun de colur entuorn egls e sin fatscha. (Foto Comet AG, Zürich)

Alvagni. Nus savein contemplar cheu la respectabla gruppa d'Alvagni-vischnaunca che vegn dagl *Uspezi,* nua ch'ella ha fatg l'emprema viseta agl Augsegner, suenter messa speciala de marvegl per ils retgs, il gi de s. Silvester.

La gruppa consista d'in portabandiera, de treis retgs cun lur treis serviturs, d'in steiler ch'ei el medem temps retg, d'in cassier ch'ei semeglionta-mein retg. Il tambur ei in della davosa classa e sto saver da rudien siu mistregn. El vegn era pagaus il meglier! Il pli vegl astga far il retg-cassier. Ina partida pèra schuldada che schurmegian ils retgs e la suita. – La gruppa ei sin via encunter Alvagni-Bogn. (Foto Comet AG)

La canzun dils treis sogns retgs a Breil

Ils treis sogns retgs ch'ein i culla steila
per encurir gl'affon carin.
Sche mavan els cun legherment encunter Betlehem,
Caspar, Melcher e Baltisar.
Il Caspar ei dil Moraland, il Melcher ei digl Orient,
Baltisar ei digl Occident.

Sche mavan els sper il casti dil retg Herodes vi.
Retg Herodes sigl ault dil balcon, emparava nu'els lessen ir.
Han rispondiu cun legherment: nus mein a Betlehem!
Leu sei naschiu Jesus tutpussent, salidei el dacormein!
La steila quell'ha nus menau e sur la stalla sefermau.
Leu vein dacormein schenugliau, quei niev retg salidau.

Sontga Maria, sogn Giusep, urbeschien po er nies confiert.
Sche quei affon ei dil sogn parvis, o Jesus nies salit.
Ed en la stalla mavan ei en, ed en la stalla mavan ei en.
Aur mirr'entscheins han presentau,
aur mirr'entscheins han presentau.

Maria ei la mumma de Diu, Maria ei la mumma de Diu,
che senz'igl um ha parturiu, che senz'igl um ha parturiu.
Dieus detti po in lev e bien onn, Dieus detti po in lev e bien onn,
e de bein viver e bein murir, e lura suenter il sogn parvis,
e de bein viver e bein murir e lura suenter il sogn parvis!
Amen, amen!

Schegie interessants, ei il text malgenglis en sia ritmica. Mo las periodas musicalas restan apparentamein regularas intercalond ils cantadurs cun meisterila levezia plaids e silbas che paran danvonz.

Canzun dils treis sogns retgs a Sedrun*

Tuts treis che contan:
Nus treis vegnin scu ils sogns retgs,
Caspar, Melcher e Baltasar
Per adurar al retg dals retgs.
O Jesus, Jesus, Jesus car.

Caspar che conta:
Ju sun Caspar, al retg nair,
E te ais Jesus al retg vair
E a te miu aur, a te miu cor
Bugen te dundel or.

Tuts treis che contan:
Caspar, Melcher e Baltasar
Jesus van per salidar,
Arvan si als lur buccals,
Dattan vi als lur regals.

Melcher che conta:
Ju sun Melcher al secund,
Intscheins de Saba tut rodund
A te, miu Diu carin, ju dun,
E tiu survient ju sun.

Tuts treis che contan:
Caspar, Melcher e Baltasar
Jesus van per adurar,
Jesus intscheinseschan,
Jesus carezeschan.

Baltasar che conta:
Baltasar al tierz ju sun,
A te bambin ju mirra dun
Per me carin te vul murir,[1]
cun te vi ju murir.

Tuts treis che contan:
Caspar, Melcher e Baltasar,
Nus ruiain tier Jesus car,
Ch'el meini era nus scu vus.[2]
E spindri era nus scu vus. Amen.

* Tenor ina recepziun 1954 a Sedrun. La canzun cantada da scolast Toni Hendry muossa colur dialectala. Quella tempra semanifesta cunzun enten ils pronoms ti-te, mei-me, jeu-ju, lura els plaids ner e ver: -nair, vair, sco-scu ed en rughein-ruiain. En general ei denton priu per basa la versiun e dicziun dil lungatg de scartira. In'autra recepziun dils buobs che fan ils retgs presenta pliras variantas: 1) pitir, 2) Ch'el meini era vus scu nus / E spendri era vus sco nus.

Pigniu. Vestgi en da ministrants ed ornai cun requisits de baselgia, comparan ils treis retgs ensemen cul steiler. Barbis e barbas varieschan lur comparsas. Las crunas ein de differenta factura. Il retg ner ei senza barba, ha fermau entuorn veta ina dètga buorsa per rimnar las bunamanas. Baltasar ha la barba alva; el ei il venerabel vegl denter ils retgs digl Orient. (Foto G. G. Spescha, Pigniu)

Il dialog tschintschaus el Radio dallas gruppas secatta screts el cudisch: texts Radioscola 32, 1962. En quel sesanflan enzacontas canzuns dils retgs. Igl ei bi che Breil e Sedrun contan mintg'onn puspei, sper pli recentas, lur canzuns de veglia urdadira populara. L'enconuschenta *canzun della steila*, era numnada quella de *Lourdes*, vegn dada cheu sut cun notas e tut. Flurin Camathias ha giu publicau ella cun si'atgna translaziun 1905 en *La Merlotscha*.

Era suenter quels 40 onns para igl usit della Steila d'esser semantenius pulit ellas pleivs della Surselva e de Surmir. Ei sa denton dar loghens nua che il declin splunta tuttenina vid la porta. Ins sa bia ga buca pertgei! En in liug in mattatsch che va senza vestgiu de retg culla steila, cantond malamein sia canzun. Ha el vuliu tener sidretg igl usit a tut prezi, schegie negina suita? Ni mav'el stiva per stiva pervia dils raps?

Bibliografia

Karl Meisen: *Die heiligen drei Könige und ihr Festtag im volkskundlichen Glauben und Brauch*, Köln 1949

Herbert Wetter: *Heischebrauch und Dreikönigsumzug im deutschen Raum*, Wiesbaden 1933

Paul Geiger/Richard Weiss: *Atlas der schweizerischen Volkskunde*, Basel 1941

Alfons Maissen: *Dreikönigsbräuche in der Surselva*, Heimatleben, Zeitschrift der Schweiz. Trachtenvereinigung, 27. Jahrgang, Nr. 3/1954.

Alfons Maissen: *Die Dreikönige in Domat/Ems*, in Mitteilungen der Schweiz. Ges. für Theaterkultur, Nr. I, Zürich, 1956.

Ina reminiscenza

Las fotografias dils 3 sogns retgs a Breil ed a Danis-Tavanasa ein vegnidas fatgas da Buania 1954. Las informaziuns pli detagliadas sur digl usit dateschan da Buania 1955 en presenza dallas expertas *Lelja Tasch*, dagl institut etnografic a Zagreb, *Luisa Witzig*, secretaria dell'Uniun svizra de costums, Winterthur.

Enzacons interessants muments! A Danis, el tschaler della casa de scola veglia regia il cunfar cudizzont dil sevestgir dils retgs! Ina nervusa hurscha preparatoria e de tschaffada dils requisits necessaris, il contemplar interessant dil 'dar si ner' al tierz retg, al Moor! Pli tard ellas casas culla steila, in gizzont battaclanc cun cruschar baionettas!

A Breil, suenter las cuorsas tras il vitg e per casas, entscheiva da tard'ura la gronda fiasta nocturna en casa dil capitani della gruppa, ch'ei, tenor usit, obligaus de dar tscheina als sabis ord igl Orient.

Sco tgeu observatur de quella remarcabla scena, enzacons detagls: La hilaritad en cazuns suenter il past animau! Lu las sgnoccas de tutta natira e risaglias. El center dil passatemps stattan denton ils giugs de stiva de gronda attracziun: legns, splazzadas de sutgas, palpadas malguessas cun cuvretgas dils egls, lignadas sbagliadas ed auter sulaz.

Mo tuttenina il camond dil capitani per silenzi! Il cassier derscha o sin meisa cun sfraccass la muneida recaltgada en casas e stivas. La muneida en muns vegn repartgida tut tenor veglia tradiziun. Il capitani survegn depli ch'ils retgs della steila, ils de pindel enzatgei meins. Con ch'il catschatuts ha giu survegniu lezza sera ei buca enconuschent. Impurtont per il manteniment digl usit ei la lescha ch'igl entir recav auda als purtaders digl usit. Era auda la serada de Buania cumpletamein alla gruppa. Negin ha de cumanderlar viaden en lur fatgs era sche l'aurora cuchegia gia da finiastras neuaden ed il patrun de casa cloma: *Uss, mes mats, eis ei uras ded ir a durmir.*

A scola stoi denton esser iu l'autra damaun. Il signur scolast vegn ad haver capientscha per ils dormulents. Era quei auda tiegl usit!

84. Canzun de Buania,

(pils retgs, che van entuorn culla steila.)

Mel. popul.

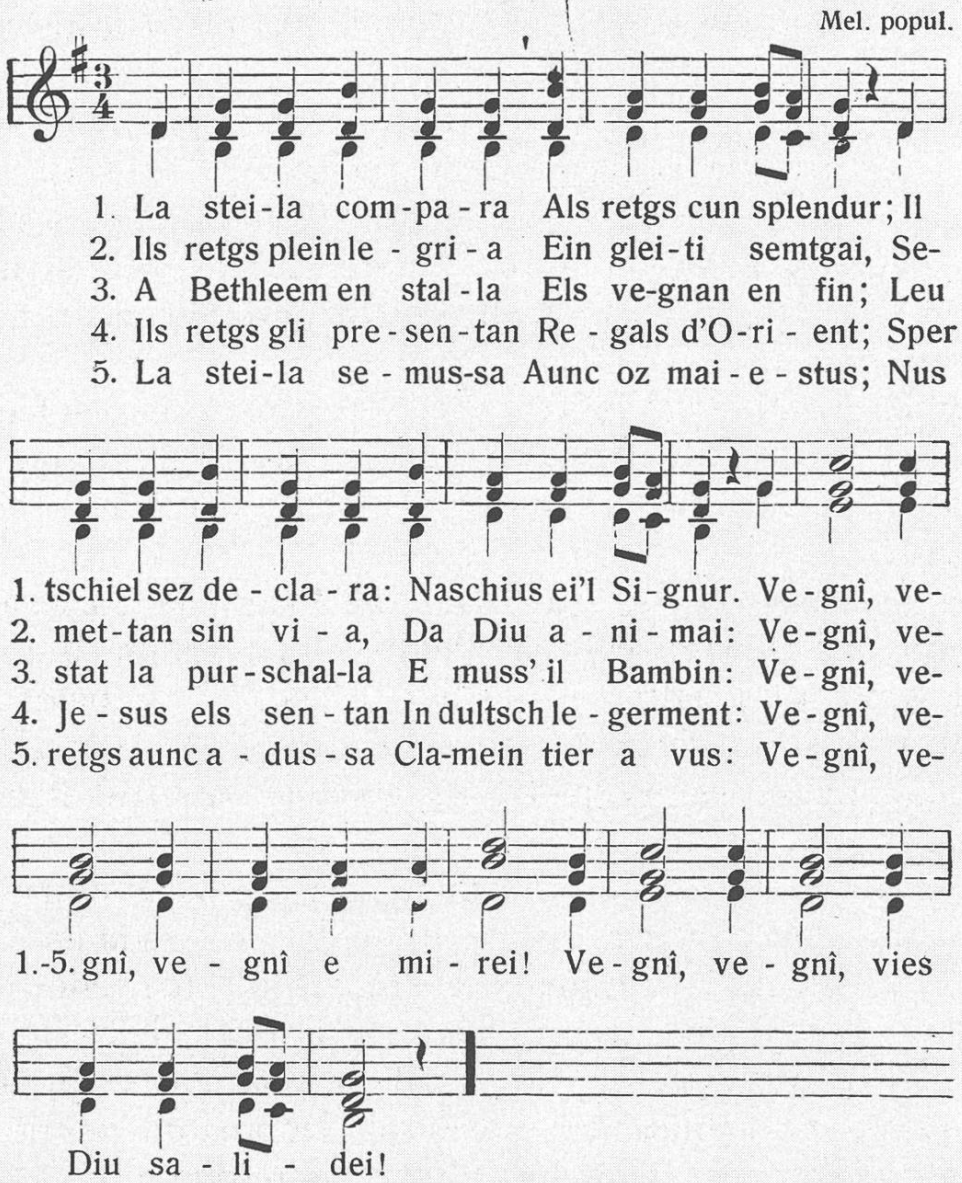

La pli enconuschenta canzun de Buania en tiara romontscha. Ella ei vegnida enconuschenta entras la translaziun da Flurin Camathias. – Mira Merlotscha 1905, 67: *Pils retgs che van entuorn culla steila.*

8. La tiba e sia muntada

(En: Radioscola 1976, 57, 11–23

La tiba sursilvana ha giugau ina remarcabla rolla en nossas alps tochen viaden l'entschatta dil 20avel tschentaner. Sper muments linguistics dattan perdetga de quei numerus mussaments ord nossa litteratura, buccadas sublimadas en formulaziuns poeticas dils davos 100 onns. Frequentas menziuns della tiba en nossa prosa descrivan e laudan il diever de quei antic instrument. Parts en poesia laian percorscher entusiassem, tuns miraculus che schendran irresistibla encarschadetgna, denton era gia in ferm schar encrescher per igl usit che pareva tscheu e leu mo pli de vegetar sin stieulzas e crutschas. Exuberaziuns en surrealissems che schevan imaginar veglias cardientschas. La forza dil sun e tun tibal vegneva prida avon onns ed annorums per miraculusa ed influenta, scatschond malmundas malsognas, sfrachegiadas de tun e cametg denter greppa, strienems pernizius e bia auter. Sferdurs e perdurs d'in cuntegn profund originar, fetgategn dil baghetg tradizional, eran gia entuorn 1900 encurscheivlas.

La tiba veva era in intent practic. Avis, enzennas, cloms d'agida vicendeivels denter alps vischinas, informaziuns legreivlas sco era de discletgs neuagiu dal Con vieifer e giuado el vitg.

Differents motivs de tiba, migeivels, era frenetics, schevan percorscher legria u desperaziun. En quei senn ei la détga dil paster grond dil Crap de Flem instructiva en siu cuntegn sco era els motivs de cloms d'agid.

Sco quei ch'igl enconuschent etnolog Richard Weiss ha constatau gia avon 50 onns en siu cudisch Volkskunde der Schweiz, 1945, veva la Surselva manteniu igl usit dil tibar il pli gitg. Oz ei la tiba daventada métta, stat en beinenqual liüg zuppada sin clavella. Ils Museums han rimnau bein enqualina, aschia era il Museum Regiunal Surselva. El posseda ina remarcabla en lenn, pliras en stuors ed irom, tuttas fatgas da sempels pasturs en tiara, quellas de metal da buns mistergners.

Novas structuras administrativas, lavurs onz stagn tehnisadas, empaladas d'in personal savens senza tradiziun, han smaghergiau da rudien veglias modas de luvrar e de viver.

Co la tiba vegneva fatga e construida e duvrada avon tschentaners ei strusch pli d'eruir. Tibas han buca cuoz perpeten. Quellas en lenn, trasfuradas en lur maguols, ni era construidas da duas parts e taccadas ensemen, ein stadas las empremas. Pér pli tard ein quellas de metal vegnidas fatgas tier nus. En con lunsch che era la tiba cuorta en scorsa existeva era tier nus pli baul, va vess de constatar. Relicts ed informaziuns da vegls signuns da quellas varts, sclaudan buc diltut sia existenza els tschentaners vargai.

Tiba, tiba, dai sinzur!

Dal temps nu' ch'il paster tibava
e deva sinzur dal muletg,
engiu en la val ins tedlava
cun grond'attenziun e deletg.
Il sun della tiba tradeva
legri'ord il cor dil pastur
ed ord ses accords ins senteva
ch'el seigi si d'alp il signur.

Oz teidl'ins pilver adumbatten
il paster a val dar sinzur,
negins cloms dal con pli rebattan
e fan alla tiba honur.
Ti paster, ti zezen, signun,
pertgei veis calau de tibar?
Fagei mi paleis la raschun
de vies dispiteivel cunfar?

Paul Duff

Questa poesia deigi buc esser ina reproscha, anzi in'animaziun als giuvens pasturs de reprender igi usit svaniu dil *sunar la tiba*.

La tiba ei svanida, bein per adina, da nossas alps, da nos cuolms, da vitgs e valladas. Ella ei restada ella memoria de nos vegls pasturs: paster, signun e zezen. En lur ferms e giuvens onns han els aunc sunau la tiba. Oz vul ei tut d'anflar in tibal, auter ch'en museums. La davosa staziun de sia veta millenara, dalla quala mintgaton fasierlis suns e tuns de tiba stremblan viado egl eter, ein ils cuolms, misès e las pradas.

Ins savess sedumandar daco ch'in tal bi ed edificont usit ei ius duront il 19avel tschentaner en derutta? Ils Romontschs ein gie grondius musicants, sunadurs e cantadurs, cornettists, bughelists, cornists e trumbettists. Els han era daried flad avunda per far ils bassists, per suflar neuado l'olma els bass en B, per dumignar las tubas ed ils helicons. En tgei fessas, de tgei glatschers, ei il flad dils tibès, tibaders de schi incantonts tibems

sfundraus? Il fideivel paster dil Crap de Flem ha tibau tochen che siu cor ei sluppaus, ed aschia dau il ferm signal. Ils laders e morders de biestga ein vegni suati.

Paul Duff culla tiba, sco quei ch'el fuva disaus
en pli giuvens onns si d'alp.

Forsa ei quella digren explicabla considerond il grond svilup musical giu el vitg, cun pusseivladads de nova melodia, de harmonia pli reha e variada, schendrada d'instruments pli rufinai, cun dettals, pistuns e clappas. Questa explicaziun po parer sempla, fasierlia en plirs risguards. Il singul pastur che ha calau de tibar, ni mai entschiet, schegie la pusseivladad buca sclaussa, ei ius la via de tendenzas generalas, priu part della tschessada, dil svaniment de veglia cultura retica alpina, de vegls usits e modas de luvrar en nossa muntogna. Las veglias

metodas de lavur ein vegnidas remplazzadas da pli cumadeivlas, la veta idillica ei restada senza novs impuls.

Sur digl incantont tun della tiba, tedlaus cun tschaffen e smarvegl pli baul, ei vegniu scret savens. Sur de quei fenomen lessen nus buca s'exprimer da num en quest liug. La détga, era en canzun, raquenta che il soli udir della tiba hagi meinsvart leventau in immens schar encrescher els cors dils emigrants, perfin fatg desertar schuldada en survetschs jasters.

Nossa sempla tiba grischuna, ch'ella seigi de lenn ni de metal, cun siu tun magari recent, ei buca de paregliar cun quella de varga 3 meters lunghezia de nos vischins della bassa. Lezza resuna aunc oz sin fiastas patrioticas e folcloristicas. Las tibas della bassa havevan ed han aunc oz la funcziun d'animar il turissem, schizun en tiaras jastras e vi sur mar. Siu tun, che resuna il bia en pliras vuschs, ei migeivels, nunscumbiglieivels, gigants e de purtada rodunda e pulpida, era en gronda distanza. Quei instrumentun, de dua umen lunghezia, ei buca vegnius duvraus da vegl enneu senza interrupziun. L'entschatta dil 19avel tschentaner ha dau ad el nova renaschientscha. In scribent de quei temps pareglia quella iniziativa cun la reintroducziun dil capricorn, gl'animal nazional grischun. La tiba vegn da sia vart savens numnada 'instrument nazional svizzer'. Ils pioniers della renaschientscha della tiba han studegiau bein la caussa avon che ir vid la lavur. Igl emprem han els dau camond a buns mistergners de far ina partida instruments. Lura han els organisau cuors de tibar. Aschia han els saviu dar nova e ferma brastga agl usit murent. Las stentas han fritgau, buns instructers han scaffiu entruidaments pratics cun vegls e novs exempels de melodias de tiba. Aschia eis ei stau pusseivel de metter en pei ina retscha de tibaders, che han instruiu pli giuvens, ed aschia garantiu igl usit per igl avegnir. Secapescha ch'ils tibaders della bassa ein buca pli adina pasturs ded alp. Il liug de tibar ei spostaus, siu renome carschius sin fiastas lunsch sur ils confins de nossa tiara viado.

Las tibas en nossas cuntradas alpinas ein mai stadas pli liungas che 1,20–2 meters, construidas en lenn ed en differents metals; pli cuortas ein era vegnidas fatgas da scorsa badugn e scorsas d'autra pumera, rulladas en stargidas dal péz al bischel,

slargiaus en conicitad. La tiba slantschada, senza fuorma de pipa alla fin, ei fetg veglia, cunzun quella en lenn. Las veglias tibas de lenn vevan il buchin en in toc cugl entir tibal. Pli tard ei quel vegnius staccaus dal bischel. En quella moda fuv'ei pusseivel de duvrar plirs buchins, de differenta grondezia e fuorma. Aschia mav'ei pli tgunsch, era tenor la fuorma dallas levzas, de rabitschar neuado ils tuns fundamentals sco era ils aults de gronda pressiun. La melodia sco tala ei dictada dals tuns naturals. Buca tut las tibas purschevan la medema facilitad de tuns. La tiba, sco mintg'auter instrument a flad, duvrava in bien lom, bunas levzas e dents sauns. Co schar succeder ils tuns dai della tiba, dictava empau la tradiziun. Mo era l'improvisaziun giugava ina gronda rolla, la musicalitad, la habladad, sco era igl exercezi ed il tschaffen dil tibader. La spertadad dils tuns, il ritmus e la cantabilitad fuvan caussa de temperament. Camerats della tiba en alps vischinas, animavan a bunas rispostas. Novas successiuns d'intervals e de parts ritmicas devan nova veta als tuns ed a lur rebattidas. Bialas dumengias sera, la vigelgia de Nossadunna d'uost per semeglia, devan al tun della tiba tut atgna tempra. Aschia raquentan vegls pasters, signuns e starlers.

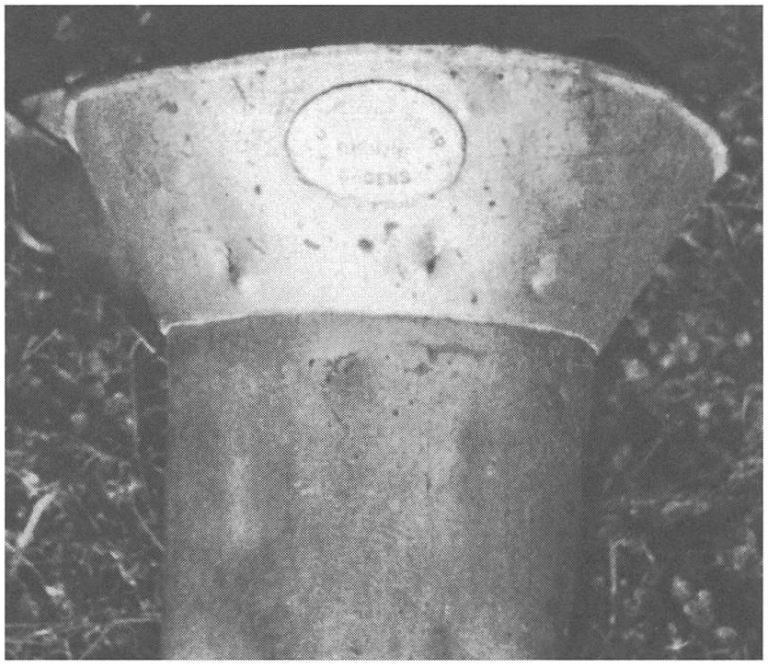

Particular della tiba de stuors cull'etichetta dil stagner che ha fatg ella.

Ins savess sedumandar il pertgei dil tibar! En temps pli vegls segiramein per scatschar ils nauschasperts dallas alps. Els vessen saviu vegnir cun malsognas, far ruclar la biestga. Era vess la tiba giu de preservar las alps da memia nauschas malauras, neivs, da tun e cametg. Il medem senn vevan era ils tuchiezs en in'alp. Las stgellas han denton manteniu in senn pratic ed ein aschia buca svanidas. Il tun della tiba salidava, sco gia viu, era ils pasturs vi da tschella vart della vallada. La tiba fuva in deletg per ils habitonts e pursanavels giu el vitg. Bialas seras de stad tuccav'ei al paster ni al signun de semetter en posiziun de tibader, d'alzar ed embuccar la tiba ora sin in con, sper igl um crap, sin in crest de lingia directa giu ella val. Quei fuva buca adina pusseivel. Mo dad in'alp u l'autra fuvan suns e signals adina d'udir.

Ei fuva era tradiziun, en loghens svizzers e grischuns, de dar precis avis, impurtontas informaziuns, cloms d'agid culla tiba. Veglia isonza fuva d'era dar signals d'uiara en cass de prighel. In scribent dil 19avel tschentaner alleghescha denter auter ch'il paster sill'Alp dil Crap de Flem hagi tibau tochen ch'il cor seigi sluppaus per avisar ils conts de Belmont el casti si sut Bargis. El veva fastisau igl inimitg avischinont. La vera détga dil paster sil Crap de Flem ei a nus tuts enconuschenta.

Il paster che tibava fuva secapescha era sez incantaus de sia tiba e de siu tibar. Mintgin che sespruava de rabitschar neuadora ils pli bials ed ils pli aults tuns. Sco ei vegn relatau, savevan da vegl era pasturs inschignus far ina tiba de lenn. Els fuvan era el cass de far las pli bialas stialas de latg. En in vitg u l'auter dev'ei specialists de tibas, ils schinumnai 'cannalles'. De saver construir ina tiba de bien tun veva num Vus. Forsa mav'ei era beinduras sco cul renomau catschadur ed intagliader *Vigeli Pally* de Medel (1820–1902). El veva construiu ina famusa gegia. Fuorma e model senza macla. L'elecziun de material ei stada sbagliada. Ella ei restada métta e suorda, senz'olma!

Nus enconuschein ils nums precis dils umens che han fatg tibas entuorn 1920 e suenter. Interessents empustavan. Buns tibaders vessen giu bugen magari pli liungas che mo ils 2 meters. Ina tiba de circa 1.20 m ch'il Museum Casa Carniec pos-

seda, ei signada cun ina etichetta rodunda de mèsch sil sbutlau dado della tiba. La firma secloma:

J. Antoni Panier
Flaschnerei, Sagens

Tibas de stuors vegnevan fatgas a Sagogn, a Mustér, a Rabius ed en plirs auters loghens della Surselva. Nos vegls mistergners eran inschignus e tuttavia stgis de far tibas che tunavan bein.

Studis sur della tiba dils davos temps laian percorscher pli e pli che la tiba fuva buca mo in instrument svizzer. Semplas fuormas gradas ein stadas derasadas da vegl enneu en plirs continents, ellas alps asiaticas tochen neu ell'Europa dil nord, dil vest ed ellas Alps centralas. De vuler descriver las fuormas, las metodas dil far ellas, allegar ils materials applicai, dess entirs cudischs. E tonaton, bia particularitads restan el zuppau dil vargau. Ins seregorda de nossa tiba indigena. Mo con spert ei tut stau stizzau. E dapertut mauncan indicaziuns pli precisas co ella era construida e co ins fageva p.ex. las tibas de lenn. La Svizra sa segloriar de posseder impurtontas notizias sur de quei instrument, screttas gia avon in triep tschentaners. De talas informaziuns san ins che la tiba gudeva gronda stema en Svizra. Interessant che gest las melodias de tiba, sco era dil 'giodel' ed ils 'cloms de puschas' (Kuhreihen) han aunc conservau il *fa* superpostaus, in fenomen aunc oz buca dil tut sligiaus.

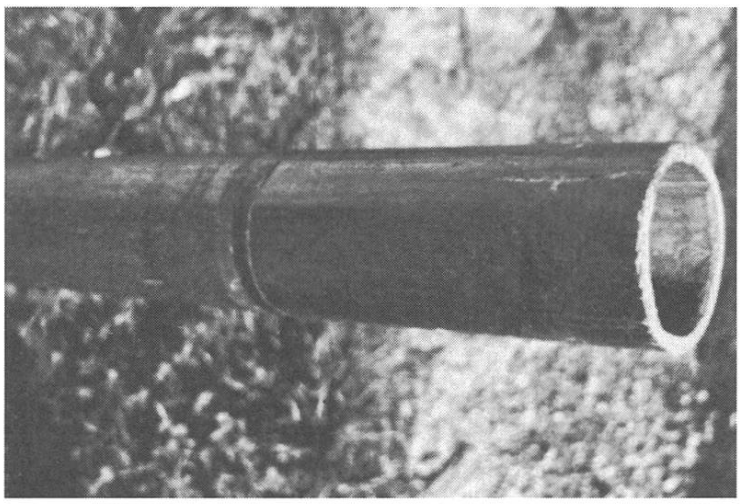

Detagl dil bischel-tiba. La colur brin-cotschna lai buca percorscher empunadiras.

Particular dil bischel-tiba en lenn, culaus ensemen cun pliras sdremas-lenn viez. Lunghezia 1.85 m, diameter della bucca 10 cm, grossezia dil lenn tiba 10 mm. Quella tiba sesanfla el Museum sursilvan a Trun.

En nossa emissiun essan nus buca el cass de reproducir melodias de nos tibaders grischuns sco quei che nus giavischassen. Ei setracta cheu en nossa emissiun per gronda part de reproducziuns pridas d'ina platta grammofonica, edida recentamein dalla Casa editura Claves, 3600 Thun (Cla Dpf 500). Il tetel della platta secloma: *En honur della tiba!* Quei tetel d'honur veva la tiba gia survegniu 1805 sin ina medaglia cun caschun

dell'emprema fiasta alpestra a Unspunnen: *Zur Ehre des Alphorns*. Quella platta de *Suns e cloms de tiba* ei vegnida preparada da *Brigitte Geiser*, Berna, che ha scret pliras lavurs sur dils instruments populars en Svizra. Sill'emprema vart sesanflan 14 cloms de tiba, populars, improvisai, ed era componi aposta per la tiba. La secunda vart della platta cuntegn musica classica che risguarda la tiba: ina Sinfonia pastorala da *Leopold Mozart* (1719–1786), ina cantada (Alpenlied auf Rigi Scheideck) da *Franz Xaver Schnyder von Wartensee* (1786–1868), ed ina composiziun pli moderna da *Etienne Isoz* (1905): Récitatif e prière pour Cor des Alpes et orgue.

Sco menzionau mauncan era en scartiras romontschas indicaziuns concretas sur dil far tibas. Nundumbreivlas ein denton las poesias romontschas che sefatschentan en ina moda u l'autra culla tiba, cun stgellas e bransinas, tuchiez e sunems. Quellas demuossan l'aulta stema ch'il pur e poet romontsch veva ed ha aunc oz per il sun e resun della tiba. Nus schein suandar cheu ina partida vers u era strofas entiras, nua che ils plaids: *tibar, tibader, sunar la tiba* etc. comparan. Era enzacontas buccadas prosa san gidar nus a dar in idea digl interess de pli baul per quei instrument alpin. Gest anson vein nus plidau della encarschadetgna che la tiba sa caschunar a nos compatriots egl jester. Co *Mihel Maissen* descriva quei fenomen, seigi illustrau cun in cuort passus ord sia raquintaziun: *Riget de Stavonas*. Ei setracta dils davos onns de sia veta che Riget Camastral passenta ell'America. Sia fatschenta han ses fegls surpriu. El marcau entaupa el in bi di gruppas costumadas. El intervegn ch'ei setracta de costumadas e costumai svizzers che dettien la sera in concert popular. El sedecida de prender part de quei concert en in grond e bi parc illuminau:

«Riget Camastral gauda en ses vegls onns quellas uras pir che sch'el fuss in affon. Il cant ha fatg grond'impressiun... Mo propi fatg vibrar siu cor tocca funs, han ils miraculus tuns dellas tibas! In immens schar encrescher surpren el ussa.»

Giachen Casper Muoth ha sco paucs auters capiu de descriver en vers il caracter, la lavur e la veta de siu pievel. En sia cantada alpina: *A mesiras* lai il poet comparer il tibader gia

all'entschatta de siu poem. Suenter haver descret la pompusadad dell'alp ch'ei puspei cargada e habitada, menzionescha el il muvel, il cunfar e turschar della fumeglia. En dus solis vers tschaffa el la funcziun dil paster sco tibè. Quei salid de tiba a tut l'alp, oz cunzun als pursanavels ch'arrivan en gruppas, dat tempra festiva al 'di de dugar':

Il zezen fa lennas empaglia
e tila cul buob la panaglia,
e sper la caldera menascha
traffica cul latg il signun,
fabrica cun cuagl e scotg-ascha
custeivel caschiel e tschagrun,
pervesa cun spitg la fumeglia
e fa las vacanzas en treglia.
Beinduras il paster arriva
sil tgiembel e suna la tiba.

Sur Flurin Camathias ei igl autur dil text dell'enconuschenta composiziun: *Sin l'alp ch'ei cargada* da *Guglielm Decker* (1860–1938). Questa canzun, empustada dal componist Decker e discussionada cun *Hans Erni*, dat tempra idillica alpestra entras motivs imitai dalla tiba. Publicada eis ella vegnida per l'emprema gada en Surselva III, 1906, 89. De remarcar ein ils motivs de tiba sils plaids: *Jeu meinel il muvel cun legher tibar*, che sefa valer en tuttas 4 vuschs. Las treis strofas ein cungidas de tons elements idillics alpesters, che nus havein publicau alla pagina 231 text e composiziun. Cheu l'emprema strofa, la pli impurtonta per nies intent:

Sin l'alp ch'ei cargada
jeu sundel pastur,
jeu vesel l'armada
de cuolms en splendur.
Jeu meinel il muvel
cun legher tibar.
Jeu audel las stgellas
che tunan bi clar.

Sin l'alp ch'ei cargada

71. Sin l'alp

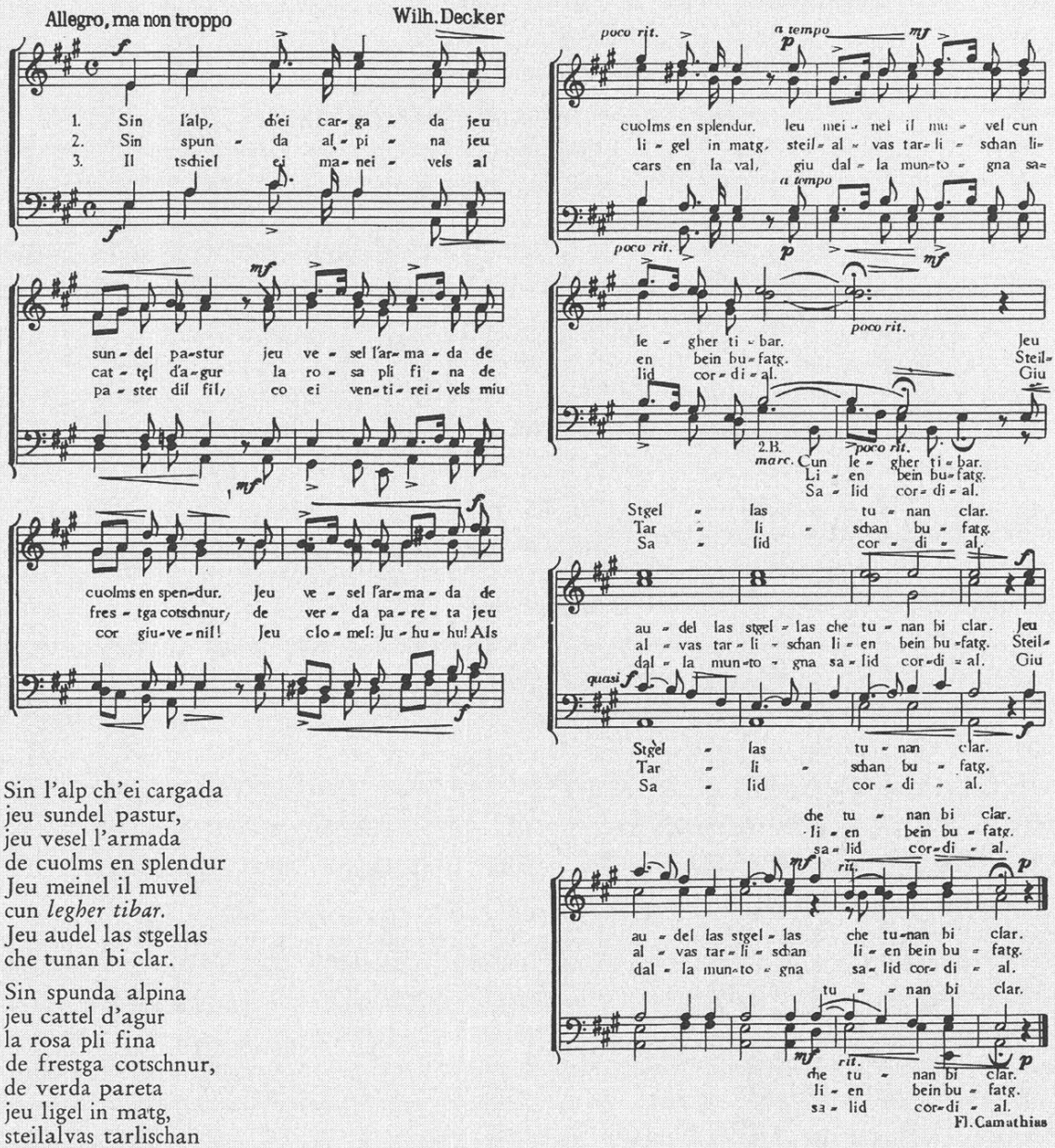

Sin l'alp ch'ei cargada
jeu sundel pastur,
jeu vesel l'armada
de cuolms en splendur
Jeu meinel il muvel
cun *legher tibar.*
Jeu audel las stgellas
che tunan bi clar.

Sin spunda alpina
jeu cattel d'agur
la rosa pli fina
de frestga cotschnur,
de verda pareta
jeu ligel in matg,
steilalvas tarlischan
lien beinbufatg.

Il tschiel ei maneivels
al paster dil fil,
co ei ventireivels
miu cor giuvenil!

Jeu clomel: Juhuhu!
als cars en la val,
giu dalla muntogna
salid cordial.

La *Merlotscha pintga*, edida 1905 da *Flurin Camathias*, cuntegn en siu numer 46 ina canzun de *Fr. Silcher* cul tetel: *La tiba*. L'emprema strofa secloma:

La tiba suna il pastur
sur munts e vals carin
e tuts ils tuns cun dultsch'amur
resunan finadin.

Lein mirar tgei che in dils megliers tgaus denter nos biars scribents e poets romontschs, *Giachen Michel Nay*, ha sin rucca partenent la *tiba*. En sia stupenta raquintaziun: *La fumeglia en treglia* (Tschespet VI, 87) descriva el:

«Sut mei sunavan bransinas e stgellas della pasculonta muntanera de vaccas, ferton ch'il paster, accumpignaus d'in sonor jodel dil buob, sunava la tiba, che vals e greppa scadenavan sin tuts mauns dagl eco. Buca da lunsch pusava il signun en in bostg e fimava sia pipa...»

Sur della fumeglia ded alp s'exprima G. M. Nay aunc pli da rudien en siu: *Mat de cuolm*. En in liug menzionescha el buca mo il tibar, mobein era il tibader:

«Audas, ussa va il Vic della Tina, il meglier tibader de nossa vischnaunca, ora sil spitg dil Tgiern grond e suna la tiba ch'ei rebatta ellas gondas e preits-crap, aschia ch'il tschintschus eco vegn strusch a frida de rispunder. Sin tuttas varts gridas e gibels dils mats, che smeinan lur festa e capialas e contan beinduras ina biala canzun veglia. Sche mia mumma fagess cheu bugliarsa e tatsch, vuless jeu star mia veta sper miu muvel e tedlar quels concerts naturals.»

Cul tun della tiba s'uneschan e giubileschan ecos neu dalla greppa, gridas e gibels, il sunem de stgellas e bransinas: In ver concert natural viado ella libra natira.

En in auter liug vegn la tiba menzionada en connex cull'invenziun dil *castrar la brentina*, in mied encunter la tschaghera, ch'igl jester enconuscha buc, gnanc ils Americans:

«De deplorar eis ei, che nossas gasettas, che han schiglioc ina bucca snueivel largia, han mai priu la peina de publicar talas invenziuns ed aschia far renome a nossa patria. Forsa

ch'ei spetgan giu il mument, nua che nos mats de cuolm inventeschan ina medischina encunter la tschaghera spirtala, lu vegnan ei bein a sunar la tiba ed annunziar il schabetg.»

En ina versiun, probabel fetg libra, s'exprima era *Alfons Tuor* sur della tiba (Tschespet XIV, 165, tenor: Dort hoch auf der Alpe), ella poesia: *Il pastur si d'alp*:

Sin l'alp las bransinas resunan schi clar,
leu sai jeu trasora d'in tgiembel tibar.
Sin l'alp jeu avdeschel datier de miu Diu,
leu nuota s'empatschel dil mund malvugliu.

Alfons Tuor, allerts gia da mattatsch per tut il bi e bien, che ha fatg sia emprema poesia gia da scolar primar de 16 onns, ha resentiu il tun della tiba sco paucs auters, ton pli ch'el fuva impedius de far il pastur.

En sia poesia: *Il pastur grischun* (Tschespet X, 31) lai era il poet *Sur Gion Cadieli* reviver la tiba en stupenta moda:

Tras il cagliom sper teissa via
tschallat'il Rein siu maiestus choral,
bransinas fan la melodia
neu dalla spunda dil bual,
ferton che jeu cun cor ardent
la tiba sunel or el vent.

Sco paucs auters poets ha *Sur Gion Battesta Sialm* descret veta ed isonza de nossa vallada. In remarcabel dun de dar la caracteristica da semplas persunas amiez lur lavurs en clar, bi e sempel lungatg. Nus schein suandar enzacontas strofas ord pliras poesias. Igl emprem: *Si cuolm gl'atun:* (Giud crunamatg, 62):

Il scalinar
e bransinar
dil muvel pasculont
mei fa cantar
e fa cantar
in miedi giubilont.

Er ti, miu cor,
sesarva or!
Jeu stoi tibar, tibar!
Tgisà sche nus
bein omisdus
savein seaccordar.

Ei setracta dellas strofas 2 e 5. Ella 3. sesaulza il ramurar dil Rein, il tuccar dils zenns e fa harmonia culs tuns de stgellas e tiba si d'alp.

Ell'enconuschenta poesia: *La canzun dil signun* secapescha che la tiba astga buca muncar (Giud crunamatg 60):

E vegn la notg cun biala glina,
jeu mon sil crest, leu sper la crusch,
e sunel tib' ell'aria fina,
ils cuolms rebattan mia vusch:
«Niessegner e Maria car,
jeu lessel Vus aunc salidar!»

Luis Candinas ei buca mo staus biars onns capostaziun. En ses giuvens gis ha el era empriu d'enconuscher las alps de sia vischnaunca de Sumvitg. En: *Sulegliadas*, 20 s'exprima el sur della tiba sco suonda:

Sco l'aria dil glatscher
lai lev pulsar miu cor,
la tiba dil starler
rebatta giuador
quei tun schi bi sonor
deletg ei per miu cor.

Nies poet popular de Surrein lai pia tibar cheu era il starler. En: *Ord miu truchet* 39, sesanfla il suandont passus: il paster *el schula e tiba e teidla gl'accord*:

Udis co las stgellas, zampugns e talacs,
bransinas e plumpas, s'accordan en tacts,
il paster daveras cuntenta la sort,
el schula e tiba e teidla gl'accord.

Nus havein allegau cheu, per il mument, mo enzacons dils biars poets ch'ein en in liug u l'auter seregurdai della tiba ed honorau ella en vestgiu poetic. Cons ded els che han veramein sezs tibau ei buca eruiu. Mo mintga mattet de cuolm, che ve-

seva a tibond il bab, igl aug ni il paster ell'alp, vuleva imitar e reusseva beingleiti. Ils instruments existan oz ca pli, schegie ch'ina nova generaziun fuss buca cuntraria d'introducir igl instrument emblidau.

Cun caschun della composiziun: *Sin l'alp*, da *Camathias/Decker*, vein nus viu emprovas de motivs de tiba sils plaids: *cun legher tibar*. Era en nossa canzun populara anflan ins adina puspei motivs de tiba ded alp. Nus alleghein in sulet exempel ord la Consolaziun: *O vus pucconts arvei vos cors*, motiv che serepeta il davos della canzun culs plaids: *O Jesus car* (Cons. I, 1945, nr. XI, 1 a, 39).

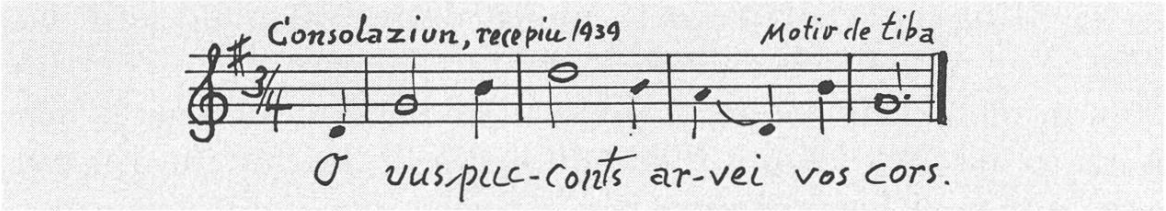

Nus savein che *Otto Barblan* ha nudau melodias popularas de tutta uisa per contonscher tonta demaneivladad sco pusseivel al sentiment genuin de nies pievel, componend ina partida numras de sia *Cantada festiva della Tgalaveina*. Ins miri ils motivs egl accumpignament della canzun dil pastur (Partitura 78).

Schebein il renomau conventual de s. Gagl, *Notker Balbulus* (entuorn 860–912), hagi scaffiu sias sequenzas, imitond melodias popularas, ei secapescha grev de decider. Interessant vegn ad esser de tedlar vegls miedis de tiba nudai 1767 da *A. M. Capeller*, 1797 da *G. B. Viotti*, 1868 da *Johannes Brahms*. Gi per gi audan ins il signet dil Radio svizzer cull'entschatta d'ina melodia de clom de puschas (Kuhreihen) ni de tiba; ella ei prida dall'uvertura ed opera: *Guglielm Tell* da G. Rossini. Gronds componists han adina puspei priu melodias ord igl immens reservuar della melodia populara. La damonda en con lunsch ils tuns d'in instrument influenzeschien il cant popular e cuntrari, resta en biars graus nunrispundida. Prendend en mira ils vegls tips de motivs de tiba, cul *fa* superpostaus, astg'ins forsa acceptar l'idea che la vusch hagi imitau era il grev tun *fa* en giodels e cloms de puschas (Kuhreihen). Sche-

bein l'introducziun della tiba sco instrument solistic en orchesters stravageschi sia natira u buc, ei puspei ina damonda dispiteivla. Artechels recents, era davart de folclorists, beneventan tuttavia quei niev post della tiba.

Gia il cant gregorian lai beinduras mover la melodia (melismas) entras plaids de peisa. Ell'ovra de grond renome, el *Requiem* de Mozart, ha cunzun in plaid, in vers el *Dies irae*, inspirau il componist en moda ordvart ferma. Las posaunas e las vuschs dattan expressiun als plaids: *Tuba mirum spargens sonum*. Ina pli grondiusa interpretaziun de quei text san ins strusch s'imaginar.

Il plaid latin *'tuba'* dil *Dies irae* ha dau nossa *'tiba'* romontscha. Il *bischel* della tiba, la conna, deriva dil plaid latin *bucina*. Per romontsch enconuschein nus cunzun ils bischels de lenn ni metal d'in conduct ded aua. Mo en auters lungatgs neolatins ei bischel il num d'ina trumbetta, in tgiern etc. En lungatg rumen ei *bucin* il num per in tgiern, *buciuma* per curnar. Ch'ins ei el cass de tibar cun in bischel fier, de rabitschar neuado andants tuns, ha mintga mattatsch cun empau marveglias ed iniziativa saviu experimentar zacu.

Il plaid *tiba* ei reservaus unicamein alla *tiba ded alp*. El sa significar mo quei instrument primitiv e sempel. Il plaid *tiba* persul ei gia sufficients; *tiba ded alp*, ei influenzau da *Alphorn*. Tut auter stat ei cul *tgiern*, 'Horn' per tudestg. Tgiern sa esser il num per corna d'animals, num per pezza, per differents instruments de curnar e sunar: il tgiern de fiug, tgiern tenor, tgiern buc, tgiern d'uaul, tgiern e tgierns de fontauna etc. Ils lungatgs tudestg, franzos ed auters possedan buc la pusseivladad de numnar igl instrument ded alp semplamein cun in plaid: *tiba*. Perquei han ils scribents de tiaras e territoris tudestgs beinduras numnau la tiba 'Waldhorn'. Dal context han ins saviu eruir ch'ei setractava veramein della fuorma de tiba.

Tibar, tiba, tibader ein plaids fetg selectivs, che drovan neginas aggiuntas per che la caussa e las acziuns vegnien immediat capidas. *Tibar* ei bein duvraus savens egl infinitiv, mo era la fuorma verbala dell'emprema e d'autras persunas ei frequenta. Ins sa constatar che ils poets s'engaschan cull'emprema persuna, sco sch'els fussen ils tibaders. L'emprema persuna ei

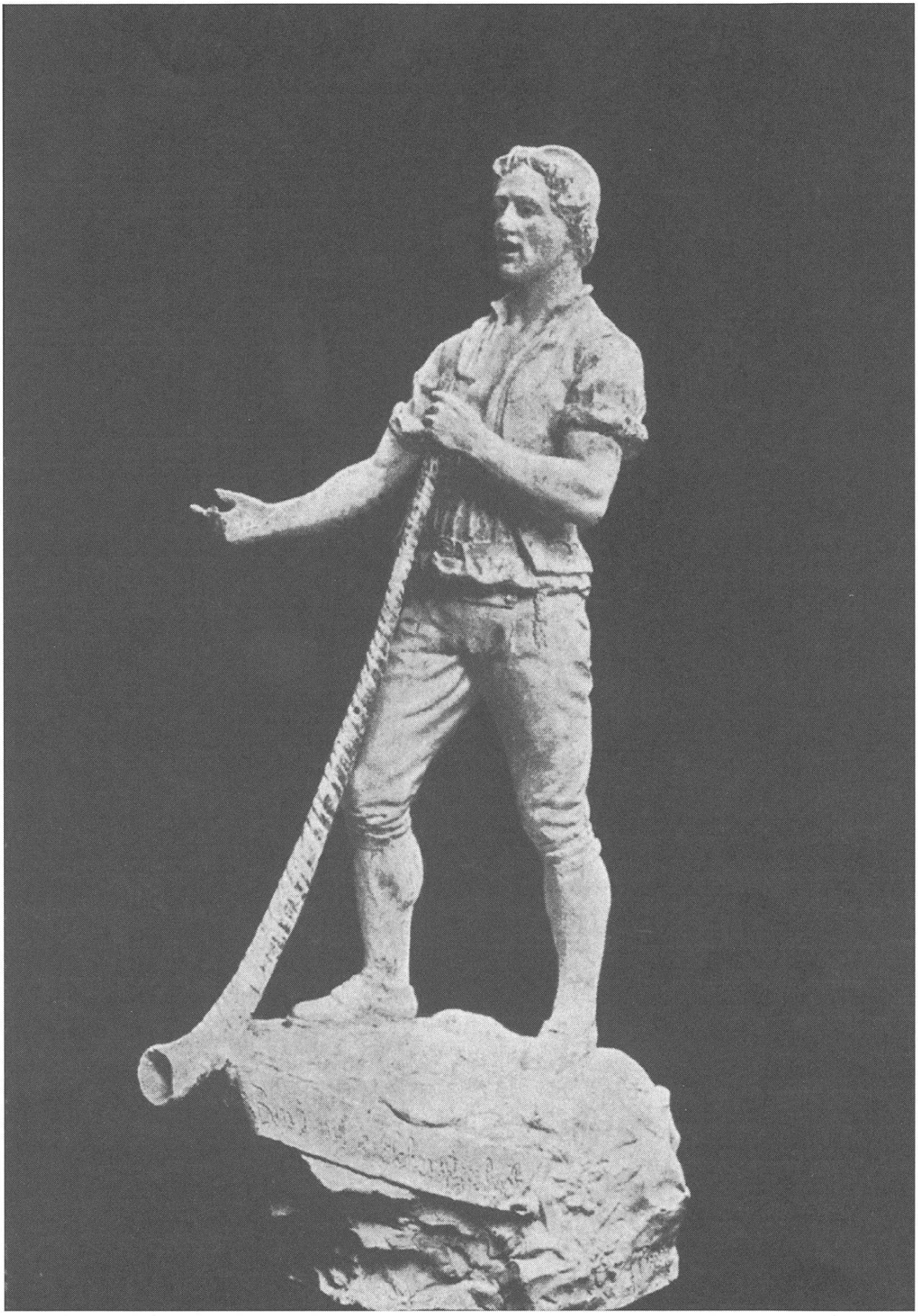

Il tibader.
Statuetta en bronz da Hants, directur dil museum a Gent.

buca dependenta mo dalla fuorma verbala sco p.ex: *Ed jeu stoi tibar entochen ch'ei segl'il saung per bucca e per nas.* Las combinaziuns de fuormas e plaids sco: *jeu tibel la tiba*, bein era: *jeu tibeschel, il tibè* (che sa ver in senn era pigiurativ) ein raras. *Tibar* ei ligiaus vid la tiba, sch'ins s'abstrahescha d'entginas applicaziuns figurativas. Curnar ei buca mo ligiaus vid il tgiern de cauras, dil cavrer. Ins gi era *curnar de fiug, il tgiern de fiug.* Per ils tgierns cun ventils vegn adina duvrau il verb 'sunar', forsa era perquei che tals instruments fan pusseivel pli variadas melodias. Curnar in tgiern de fiug, cun consonantissem e vocalissem variau, po calmar l'ureglia, ferton, sco gia menzionau, vegn l'expressiun *tibar la tiba* evitada. Interessant ei, schegie che la tiba ha mo paucs tuns, ch'ins drova, cunzun el lungatg poetic: *sunar la tiba* e buca *tibar la tiba.* Secapescha che ils singuls che tiban, drovan las fuormas verbalas: jeu tibel, nus tibein, il paster tiba, darar: jeu tibeschel. Las melodias tradizionalas della tiba ein pusadas, festivas e giavinontas. L'idea che quellas scatschien unviarns e malauras alpestras steva, en vegls temps vargai, en ferma cardientscha.

Il pégn d'untgida, da *G. M. Nay* (Tschespet 7, 218) plaida en in liug dil paster che *suna buca pli la tiba.* Il pégn d'untgida che veva schurmegiau el en ses giuvens onns tontas gadas, ei aunc adina ferms sc'in grep. Il paster ei denton vegnius vegls, *sfraccaus da fastedis e quitaus*:

Sunel buca pli la tiba
dis de stad sper la fontauna,
embellend miu fest culeischen
cullas cotschnas flurs striauna.

Pauca speronza ha il pastur resignau che siu tibar vegni daus vinavon da giuvnas generaziuns. El senta che bia ei semidau, che novas tendenzas van cun las pli bialas tradiziuns e regurdientschas. El sa che era il pégn d'untgida sto ceder enzacu, per el ei la cuorsa a fin.

Era *Gian Fontana* fa ses patratgs, vesend co il svilup modernistic rui vid il maguol dellas veglias tradiziuns, vid nies lungatg alpin. En siu spért vesa el igl um e *simbol della tiba*, pinaus per sesalzar e derscher il grep giu ella bassa:

Miu vitg sin spunda sulegliva,
cu cuflas burasclusas scheman
en ils mugrins de cas'e stiva
e pievels della bassa teman:
ti vitg carin pos star ruasseivels.

Sur tei il Segner ha alzau
in ault rempar de grep massiv,
che tonscha tochen tier il blau
e mir'a val cun egl pitgiv
ed ei da tschentaners statteivels.

Mo vul igl jester secasar
cun modas novas, nova tschontscha,
il paster miert entscheiv'a tibar
osum il grep, che quel ballontscha
e croda sin ils malfideivels.

Remarcabla e lignusa la poesia: *Il paster miert sil Crap de Flem* da *G. M. Nay*. La primavera che vegn cun nova veta. Il mat che leventa la miracla cul sun de sia tiba sil Mundaun. El rebatta ella Val dil Glogn. Rispostas neu da si sur Breil, novs inconts de melodia alpestra dalla Surselva. Ils tuns da tuttas varts leventan per in mument il paster miert: *si sur Flem ell'aulta greppa!* L'unfrenda vegn renovada. El pren danovamein la tiba e *suna ferm, ch'il crap stremblescha e dal grep il saung pruescha.*

La visiun dil poet ei criua. Ils plaids finals senza remischun, cun elements fatals della Canzun de s. Margriata. Nina jarva nova pli, nuot che verdegia el contuorn dil Crap, il grep sc'ina bara freids e nius dapi ch'il paster ei s'unfrius per siu patrun ed ha cotschniu cun saung il grep. Tgei contrast culla fluriziun e speronza all'entschatta della poesia. Tgei po ver moviu *G. M. Nay* ad ina tal fatala sligiaziun de remembranza legendara? – Sia forza e vigur, la stagnadad dil vers e della strofa, siu perfetg lungatg, fan adina puspei surstar.

Il paster miert sil crap de Flem

Sulegliada primavauna
terrenescha nos muletgs;
d'jarva nova tut flurenta
ein ils crests ed aults cuvretgs.
Sil Mundaun in mat arriva
dis de matg e suna tiba.

E la val dil Glogn rebatta,
vi sur Breil dat ei sinzur,
ed ils pasters si Surselva
corrispundan cun vigur,
sunan tuts en harmonia
lur alpestra melodia.

Si sur Flem ell'aulta greppa
sededest'il paster miert,
e sesaulza ord la fossa,
pren la tiba da detschiert,
suna ferm, ch'il Crap stremblescha
e dal grep il saung pruescha.

El contuorn dil Crap verdegia
nina jarva nova pli,
ed il grep ei sc'ina bara
freids e nius naven dal di
che nies mat, spindrond ils muvels,
ha cotschniu cun saung ils cuvels.

Sur della praula e détga retoromontscha ei a siu temps Ser prof. dr. *Hercli Bertogg* s'exprimius en Radioscola 1958, 5, 3–6, allegond era la détga dil paster dil Crap de Flem, che tiba tochen che siu cor sloppa per avisar siu patrun Gion Paul de Flem digl enguladetsch dil muvel. En in liug de sia contribuziun per il scolast, scriva el:

«Nossa veta ei buca mo in sempel exempel de quens secund igl inagain. Il carstgaun ei en sia structura spirtala tut auter che ina freida maschina de contabilitad.»

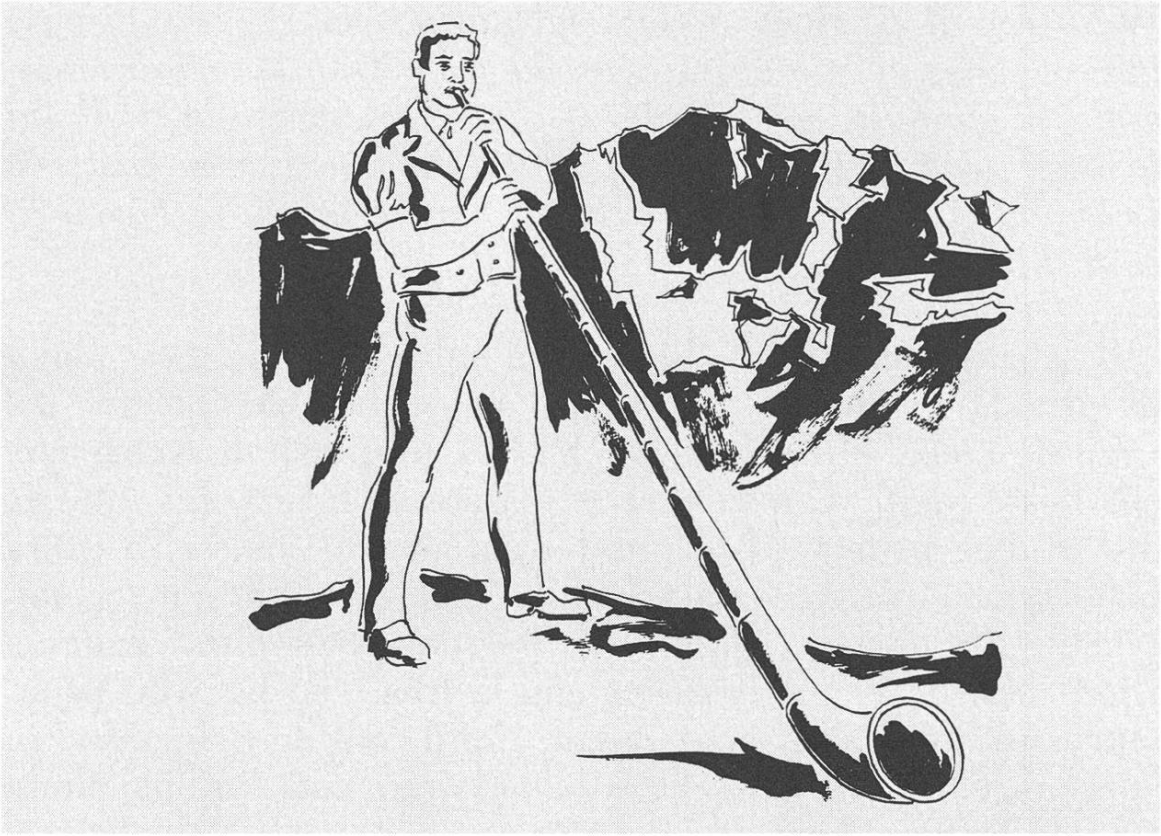

Il paster che suna la tiba! – Maletg da Raymond Perrenot
(Die Alpen, 3. quartal 1975, 135).

Ser H. Bertogg percuora en siu tractat ils differents stadis de vegliadetgna dil carstgaun e concluda:

«Perquei han tier ils pievels genuins sco tier igl affon praula e getga ina immensa funcziun. Il mitus corrispunda leu ad in basegns vital. Ins sa péra rir cun sprèz della tradiziun populara motivond quei cun sia part meinsvart fantastica. Igl ei ver, animals vegnan e plaidan. Persunas surrealas sco nanins e dialas comparan...»

Ins legi quella lavur entira ed entratga! – La tiba ei in impurtont element ella détga dil paster dil Crap de Flem. Forzas magicas e surhumanas schaian en ses tuns, tenor la cardientscha dils temps ils pli vegls. La veglia cozza de tradiziun ei era cheu, sco en biars auters usits, sedecrustada. Il senn oriund, quel de salvar cul tun della tiba il muvel, l'alp, la fumeglia dal prighel e dals nauschs spérts, ei daditg svanius.

Datier della détga dil paster dil Crap de Flem stat era il coc ella raquintaziun: *Sut il Pinut* da Ser *Flurin Darms*, comparida

1972. En in postludi declara igl autur tgei che sia historia munti: *«Quei ei la raquintaziun da Tis e Trubina e dalla marvigliusa curdada sur la preit dil Pinut. Schabegiada sil Pinut la sera avon ch'ils sbiers dil Montfort arsentien il casti da Belmont e dettien cun lur cavaliers e guerriers en la Foppa ed en la Lumnezia.»*

Il schabetg miraculus dil qual igl autur relata ei mess amiez ils gronds eveniments dil temps. La sgulada de Tis giu dal Crap de Flem, sil fasch lenna ch'el ha giu pinau da tschaghera ella teissa preit, vegn suenter in temps emblidada. Igl autur fa diever digl artifeci dil manuscret anflau, che cuntegn l'entira historia bial'e fatga, scretta avon tschentaners d'in nunenconuschent. En questa raquintaziun vegn renviau pliras gadas a Gion Paul de Flem, al paster cun la tiba, che ha avon paucs onns stuiu pirir sil Crap de Flem. Era il cont de Belmont vegn allegaus. El ei, sco quei che la historia raquenta, in bien amitg de scarvon Gion Paul:

«Dapi tschei onn ch'il paster dil Crap veva leventau il scarvon cun siu clom della tiba ed era morts sur la preit crap..., dapi ch'ils da Flem vevan mo cugl inschign da lur scarvon Gion Paul rabitschau anavos lur muvel engulau neu da Glaruna sur il Segnas, dapi quei gi tegn il da Belmont serrau las portas da siu casti leuorasi da gi e da notg.»

Avon che Tis reivi, encunter la supplica de sia dunna Trubina, si amiez la preit crap dil Crap de Flem, silla scantschala dil Pinut, per pinar enzacons pégns secs, ha sia dunna giu in horribel siemi che remembra en in cert senn las torturas dil paster cun la tiba:

«Perduna, Tis, e seigies buca vilaus, sche jeu entscheivel puspei cul medem. Mo igl ei in sgarscheivel malruaus en mei. Dapi che jeu hai viu il paster miert sur la preit crap e dapi che ti has getg iersera che ti veglies ir oz sil Pinut, hai jeu negin ruaus pli. Tutta notg hai jeu viu la preit crap a daghirar da saung. Ei era tiu saung che curreva sur la preit crap e veva cotschniu ella en treis grossas sdremas da sum tochen dem. E lu hai jeu stuiu ir ad encurir tei. In sgarscheivel viadi en siemi.»

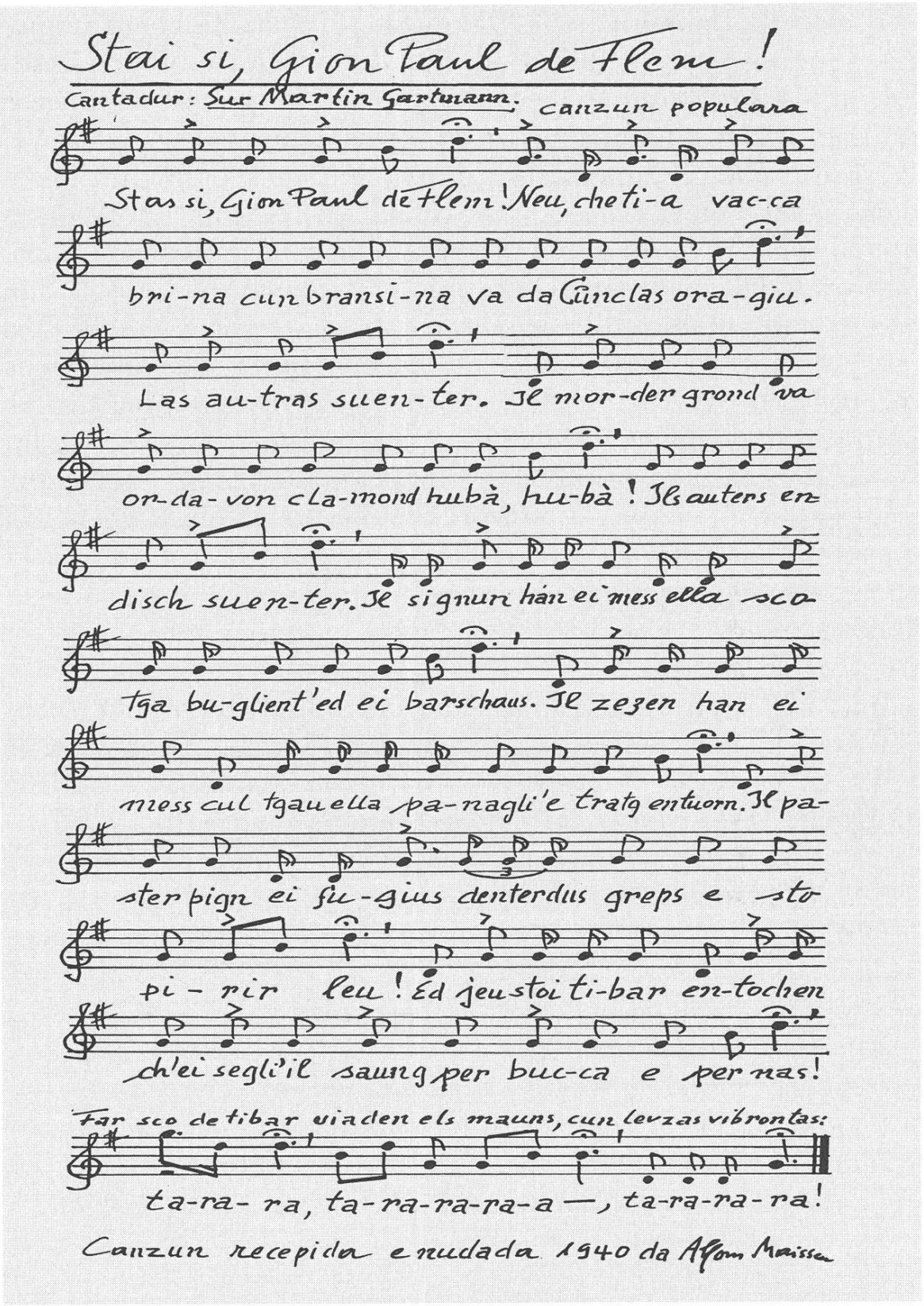

L'emprema emprova de fixar la melodia: *Stai si, Gion Paul de Flem*. Igl ei in mied senza ferma tactaziun e ritmica, cun accents exprimi sin certas notas e silbas che dattan alla melodia in ferm tegn.

Il cont de Belmont ha fatg amogna a Tis sia megliera migiuria. Cun quei less el obligar pli fetg il curaschus e liber subdit. La dunna Trubina fuss per quella idea. Tis preferescha per il mument lavur pli ascha – e tuttas lètgas de libertad.

Las duas détgas, quella dil Pinut e quella dil Crap ein tschentadas viaden en in connex historic pli vast e lartg. Omisduas – quella dil Pinut stat cheu el center – han in motiv communabel, quel dellas sdremas de saung ella spunda dil Crap. En in cass la consequenza dil cor sluppau dil paster, che suna la tiba cun tala forza e possa ch'el miera, en l'auter enzennas della marvigliusa curdada de Tis sin siu fasch. Il text precisescha: «*Mo sco legenda eis ella aunc semantenida in temps, duront in pèr tschentaners, ed ils vegls raquintavan che las treis sdremas da saung el grep dil Pinut seigien las sdremas da saung dil maun dil curdau.*» – Ils citats pri sura ord la historia: *Sut il Pinut* ein senza connex. Els deigien animar il lectur de leger l'entira lavur.

Ina dellas pli remarcablas canzuns popularas romontschas che nus enconuschein ei il: *Stai si Gion Paul de Flem,* cantada 1940 dal cantadur lumnezian *Sur Martin Gartmann* e nudada d'*Alfons Maissen* a Laax. Ils plaids ein ils suandonts:

Stai si, Gion Paul de Flem!
Neu, che tia vacca brina cun bransina va da Cunclas oragiu.
Las autras suenter.
Il morder grond va ordavon clamond hubà, hubà!
Ils auters endisch suenter.
Il signun han ei mess ella scotga buglient'ed ei barschaus.
Il zezen han ei mess cul tgau ella panagli'e tratg entuorn.
Il paster pign ei fugius denter dus greps e sto pirir leu.
Ed jeu stoi tibar entochen ch'ei segl'il saung per bucca e nas!
Tarara – tarararara – tararara! –

Ils plaids de questa canzun ein stignai, serrai, impressiunonts. Il tragic destin che peglia la fumeglia serocla cun spertadad de cametg, senza sfraccass de tun, tut alla quieta. L'evocaziun dil paster: *Stai si, Gion Paul de Flem!* proferida cun forza

elementara, de stilistica remarcabla, fa sefestginar la secunda: *Neu, che tia vacca brina cun bransina va da Cunclas oragiu!* Ils laders ein en quei mument gia sin la fuigia cul muvel engulau. Quella de bransina sforzan ils laders de far la menadra, tschellas vegnan suenter. *Il morder grond va ordavon, clamond: hubà, hubà! Ils auters endisch suenter.* En tut dudisch remarcabels apostels de rapina! Alla testa il capitani dils morders che giavina la vacca menadra de bransina, la pugniera, tschels che catschan, tegnan il til en lingia, sur stretgas sendas e trutgs tras greppa. Ei fa prescha! Nuot astga disgir. Las gridas immensas dil *hubà,* in plaid che remembra il millenar *clom de puschas: ljoba,* rebatta en ecos neu dallas aultas preits crap. Cun bien dretg numna il paster quels laders *morders.* Tut ei mazzau ed arsentau.

Suenter ils cloms rabiai d'agid, annunzia il paster en fuormlas las pli cuortas che plaids pon e san exprimer, las differentas torturas suffretgas da signun, zezen e paster pign. Els ein vegni surpri en lur tegia. Il signun vegn bess ella caldera cun scotga buglienta, il zezen cul tgau ella panaglia e tratgs entuorn. Il paster pign po fugir, va a frusta ella greppa dalla tema. Il paster culla tiba metscha dals bandits. Als davos sforzs de vusch:

Ed jeu stoi tibar entochen ch'ei segl'il saung per bucca e per nas!, suonda il clom de tiba schi pussents che siu cor schloppa, tenor la veglia détga. Nies text restrenschiu e de pign cuoz, lai mo prever la fin. Il fideivel paster ei engaschaus el nausch drama en moda directa, presenta. L'entira scena: in oreifer sboz per in drama! –

Persequitond text e melodia vegn ins forsa a sedumandar schebein tuts ils fatgs succedi ein insumma logicamein pusseivels: il signun ella scotga buglienta? Vegn quella ella practica scaldada a tala calira? – ni han ils morders aposta fugau en fueina per saver sbuglientar il signun? Ed il zezen? Cul tgau ella panaglia? – da cuclun en, e tratg entuorn? Ils morders ein senza remischun, criminals, sadists. Els vulan impedir tutta resistenza, e quei culs mieds ils pli turpegius.

Il text localisescha mo pauc. *Flem* vegn numnaus, epi en: *Neu, che tia vacca brina cun bransina va da Cunclas oragiu.* Il *Crap de Flem* vegn buca duvraus, il *Segnas* era buc. Per

contonscher il Cunclas stuess la cuorsa ir sur Flem, Trin e Tumein, ni malsegiras vias e trutgs d'aulta muntogna. Tut quei patertgar nunlogic ei de pintga impurtonza per ina concepziun en plaids de tala scartezia monumentala.

Danunder che text e melodia derivan ei grev de dir. Il cantadur ei in lumnezian. El ha empriu ella da sia mumma. Pia ei ina certa vegliadetgna garantida. La Crestomazia enconuscha tocs de text e melodia, mo negliu perpeis en autras ediziuns auter che el: *Grischun, Il giuven cantadur* (1942), che ha surpriu la notaziun fatga 1940. Ei savess esser che in uerbel scolast vess concepiu quei text, tractond en classa la poesia: *Gion Paul de Flem stai si!* – Nus essan denton inclinai a crer ch'ei setracti d'ina fetg veglia canzun. Exempels semeglionts ein strusch de cattar en nossa litteratura musicala. La canzun de s. Margriata stat cun siu mied antifonal il pli datier, mo de tut auter caracter. La melodia ei uniforma, quasi recitativa, stretgamein ligiada culs plaids. Ils motivs san vegnir sunai dalla sempla tiba, entir'ed entratgs. Plaids e miedi vegnan concludi d'in veritabel *clom de tiba*, ch'il cantadur imitescha cun agid dil: *Tarara...* La practica era quella ch'il cantadur solist 'trararava' il motiv de tiba viaden els mauns cavortgs, cun levzas e vestas vibrontas.

En nossa emissiun sespruein nus de schar tedlar il scolar la canzun en fetg sempla moda, sco quei ch'ell'ei vegnida cantada a siu temps dal cantadur popular. Il *'tararà'* cun vusch vibronta vegn repetius cun ina tiba de stuors de circa 1.60 m lunghezia, fatga avon circa 50 onns, lu d'ina tiba ord il Museum sursilvan *Cuort Ligia Grischa*, Trun. Alla fin schein nus suandar in arranschament cun in tgiern d'uaul, melodia cantada da plirs en ina vusch. Il motiv final surpren il tgiern.

La canzun: *Stai si, Gion Paul de Flem!* vein nus recepiu il schaner 1940 a Lags. In famus cantadur steva a disposiziun ella persuna dil nunemblideivel Sur *Martin Gartmann*, plevon a Lags, pli baul a Schlans, Rueun etc. Las canzuns ch'el saveva vev'el da sia mumma *Catrina Gartmann-Casanova* de Pruastgdado. La medema cantadura veva giu cantau 1939 la *Canzun de s. Margriata*, nudada da lezzas uras da *Hanns in der Gand.*

Da lezzas uras fuv'ei pli grev che oz de rimnar canzuns popularas. Sch'ins leva buca nudar a maun e cull'ureglia, tuccav'ei de luvrar cun zuolas d'Edison. 1940 stevan gia novas pusseivladads a disposiziun. Las melodias de cantadurs e cantaduras savevan vegnir tagliadas sin plattas satellas e rumpeivlas de celluloid. Quei daventava ellas stivas dils cantadurs. Da Glion sur Lags e Falera vevan nus engaschau ina sliusa che transportava (schaner 1940) ils grevs 'indrezs de cofra' en aulta neiv da vitg tier vitg. Ils temps vargan spert, la tecnica ed ils indrezs de recepir serufineschan, mo las canzuns ed ils cantadurs populars mieran pli e pli, svaneschan.

Vignetta cul Paster dil Crap de Flem,
ch'ornescha ils cudischs edi dalla *Renania*.

Mistregn

9. Romontsch e mistregn

10. Enzacons patratgs ariguard il mistregn

11. Historia dell'explotaziun de fier
a Punteglias sur Trun

12. Il Museum 'Casa Carniec' a Glion

13. Co nos vegls meisters baghegiavan

9. Romontsch e mistregn

(La vusch dils mats 1944, Annada XIV, nr. 4)

Quella cuorta survesta ei stada giavischada da Gion della Voce 1944. – 50 onns ein vargai. Sin fundament de niev material e novs patratgs sur della sbullanada tehnica dils davos decennis, era sil camp mistergner, tuccass ei de strenscher tuts 4 cantuns dil blah per satisfar alla nova situaziun. Ins sa far stem che las informaziuns e constataziuns d'avon in miez tschentaner, schegie per lu tuttavia verdeivlas, stuessen vegnir ruchegiadas per ina pulita miula.

Fuva la producziun de products mistergners avon tschiens onns dapertut sufficienta e biala e solida avunda per dar al mistregn, da lezzas uras fetg dependents, la stema ch'il pur suveran gudeva? Fuva da l'autra vart il mistregn en si'entiradad schi sdegnaus e fugius en nossas valladas sco quei che la veglia litteratura, per romontsch e per tudestg, fa valer? Pli clara e verdeivla egliada viaden en quella problematica dessen studis veramein profundi. De realisar quei fuss ina biala missiun.

I. Pertgei ha il Romontsch sdegnau il mistregn?

Ei il Romontsch forsa buca habels d'emprender in mistregn? Gest il cuntrari! Gia pader Placi a Spescha sevila, che nos giuvens mondien della tiara giuado e sfarlatien lur temps e forza cun far e vender piziultas, cun barsar e vender triaccas neras els cafés digl entir univers, schegie ch'els seigien fetg inschignus e talentai per il mistregn. Autras revistas dian e repetan savens il medem. La détga secund la quala Columbus hagi anflau in Romontsch (da Domat) per emprem carstgaun ella *Merica*, ha in senn pli profund che quei ch'ins tratga. Pertgei denton prefereva nossa glieud ded emigrar per tut il mund entuorn? Per l'emprema era il mistregn buca fetg stimaus en nossas muntognas. Sper il liber pur cun agen funs e muaglia era il mistergner in um dependent. El stueva survir ad ina clientella de siu vitg e de siu pèr. Ultra de quei duvrava il pur mo caussas semplas, che pretendevan buca gest gronds campiuns. Per part era el sez siu agen mistergner. Pia detg cuort, il mistregn era buca en aulta honur, anzi, quasi sbittaus. Ins se-

turpegiava! Remarcabel denton! En tiaras jastras exercitava nossa glieud cun plascher e success in mistregn u l'auter. Pertgei? Leu era il pur buca libers, el era in pauper migiur, pia sprezzaus sco tier nus il mistergner. Relaziuns gest cuntrarias. Aunc in'autra caussa d'impurtonza. Nossa glieud els marcaus de tiaras jastras vevan ina buna clientella. Il mistregn flureva. Ils products eran per part cungi cun spért artistic. Ins saveva pagar pulit las lavurs. Il mistregn en quels centrums era organisaus, ferton che tier nus strusch toleraus.

Pli tard cura che nossas famiglias noblas e beinstontas han saviu schar baghiar lur casaments, e dal temps che nossas bialas baselgias cun ton art ein vegnidas erigidas, han ins stuiu clamar neutier mistergners jasters. Quei ei stau mender buca mo per il lungatg romontsch, mobein era per l'economia dils indigens. Quels jasters ein lu per part secasai tier nus. Els savevan ch'il bien mistregn hagi in funs sulerau. Cura ch'il survetsch militar jester ha priu ina fin anetga, vess il surpli de populaziun bugen luvrau da mistregn. Denton ils posts principals eran occupai, ed il spért artistic e mistergner jester gia ignivaus e ferms. Nus astgein buca better crappa sin quels mistergners per part clamai. Els han era prestau gronds survetschs e luvrau d'in temps per nus enten il qual nusezzi fugevan della tiara giuado. Els han schizun gidau ad alzar la stema per il mistregn en nossa tiara. Per part sespruavan ils jasters schizun de s'adaptar a nossas relaziuns, vegnevan romontschs e luvravan el senn de nossa cultura.

II. Essan nus oz sigl ault dil mistregn?

La industrialisaziun entras la maschina ei oz tutpussenta. Mai hai dau in temps ella historia de tal svilup tehnic. La maschina, las invenziuns che fan retscha, vegnan adoradas. Las bunas communicaziuns han plantau il spért maschinal viasi en nossa muntogna. Ins lavura oz spert, denton buca meglier e pli solid ch'avon temps. Entras la maschina ein ins vegnius memia superficials. Ins ha buca pli caschun ded entscheiver e finir ina lavur; biars lavuran vid il medem fabricat de seria. Tut ha in tec, mo buc l'entira responsabladad per la lavur fatga. Tgi sa la

finala dir: quella biala mobilia, quei bi baghetg hai jeu fatg! Tier nus dat ei per cletg aunc beinenqual mistergner alla moda veglia. Denton, nus savein buca midar nos temps e lur svilup extraordinari, nus savein silpli direger quei moviment ed adaptar el a nossas relaziuns purilas e muntagnardas.

Certs mistregns ein oz surpreferi e surcargai, auters strusch enconuschents a nos giuvens. Per ina partida mistregns havein nus Romontschs aunc oz aversiun. Nus vessen giu caschun d'intermediar e plazzar giuvens en bunas fatschentas e tier buns patruns en emprendissadi. Mo d'in grond diember de mats, negin che havess giu tschaffen d'entrar sco emprendist. Oz laian ils geniturs, strusch ch'ils mats ein relaschai dalla scola, ira els a gudignar. Quei ei in fauls principi. En quella moda tegnan ins il rap e lai ira il franc. La savida e habilitad mistergnera ei il pli grond scazi, en nos temps cunzun. Tut san ins piarder deno la savida cungida cun bunas qualitads de caracter. Quei ei la forza dil carstgaun per la cuminonza. Il mender mistregn ei vengonz ded esser emprius! Mintga carstgaun sils onns sto confessar d'haver empriu nuot per nuot en sia veta. Tutta seriusa experienza vegn enzacuras dretga ed a pro de nossa populaziun. L'inactivitad en giuventetgna ha adina grondas incunvegnientschas e schliatas consequenzas. Pia, si ed emprendei in mistregn!

III. Lungatg romontsch e mistregn

Ins sa constatar oz ina partida mistregns murents. La maschina e l'industria han dau ad els la frida mortala. Denter quels sesanflan en prighel il vischler, il calger, il roder, il tarscher etc. Tut buns, undreivels e bials mistregns. Mo cun els va buca mo in grond bein cultural a piarder, cun els va era lavur e gudogn vi en auters mauns. Pertgei buca emprender in de quels mistregns, pertgei cumpran ins rauba da stuors sutsi enstagl de tener cun nos buns curtès, brocs e barcagls? En quella moda salvein nus era tut las expressiuns romontschas dil mistregn. Pertgei cumprein nus tonta rauba nauscha sutsi enstagl de cultivar glin e coven? Era quei lungatg de nossas puras cun schlappa cattan ins buca pli ella giuvna generaziun.

Ei secapescha ch'ei tucca era d'emprender ils novissims mistregns de mecanists, electricists etc. Quels rendan era paun. Quei terren astgein nus buca schar orda maun mo als jasters. Nus Romontschs stuein sefar vitier per motivs economics, mo era per motivs linguistics. Nus observein cun tema e sgarschur co mistergners d'auters lungatgs infiltreschan nies lungatg de mistregn, derivonts dalla bassa e dalla tecnica moderna. Il lungatg dil mistregn ei staus tochen gitg viaden el 19avel tschentaner ina dellas quater petgas de nies lungatg. Schein nus denton ira en decadenza nies vegl mistregn ed acceptein ils novs mistergners cun lur urdadira jastra, cupetga ina petga della construcziun de nies lungatg romontsch. Cu ina petga maunca ei il baghetg entir en ballontscha. Pia era per motivs de nies lungatg lein nus buca tralaschar d'emprender in e scadin mistregn, avon che tut seigi occupau dad auters che s'accomodan mo vess a nossas relaziuns, a nies lungatg ed a nossa glieud. Cheutras ademplin nus era ina obligaziun nazionala. Nus possedein ina biala tiara, ina biala cuntrada. Lein empruar de saver viver undreivlamein enten ella. Oz pir che mai savein nus appreziar nos bials vitgs sin teissas spundas. Els stattan pli ferm e maiestus che gronds marcaus. Ei para sco sch'il sempel ed honest vegni preservaus dalla ruina!

10. Enzacons patratgs arisguard il mistregn

(En: Annalas 56, 1942, 140–159)

Legend quella lavur vegn il lectur immediat pertscharts ch'ella ei stada scretta avon pli che 50 onns. Sper origins, svilups e declins dil vegl mistregn a maun, vegn la maschina prida silla corna, che entra entuorn 1900 tec a tec, per part schizun arrogantamein en funcziun, quei era en nossas valladas muntagnardas.

Dad ina vart fuva l'introducziun d'ina maschina nova in grond incantament, da l'autra ina grevezia e de resca, cunzun sch'ella saveva buca vegnir occupada andantamein e s'amortisava buc. Quei valeva per menaschis pigns. Contas lamentaschuns da gliez temps en quei risguard! En sesez pareva la maschina in esser freid e senza cor ed olma en confrunt cun in bi stausch de splauna e la stiala che setgigiava neuado ch'ei fuva in plascher e deva perdetga digl oreifer tractament dil drizzader. E tuttina, la maschina serevelava per emperneivla cumpogna e buna gidontra. La lavur a maun dominava tuttavia per treis quartas.

Il svilup ded oz fuva buca de prever en sias consequenzas. Igl uaffen pign e svelt, motorisaus cun l'electricitad leva, fuva buca inventaus. El pren oz orda maun als meister en lenn la splauna, il scalper, tradel e resgiutta e lavura cun mauns prolungi culla medema structura urdignala. Marti e zaunga martialan e zunghegian plitost aunc legramein sin guota, puntga e scalper. Dall'invenziun e da diever de roboters e compiuters gnanc raschieni. La maschina ei oz buca pli mo survienta, anzi dominonta e dictonta.

Raubas e products alimentars en diember commensurau neuasi dalla Bassa schevan da gliez temps tuttavia sperar che in ton dellas veglias modas e metodas de lavur mistergnera seigi de spindrar. En quei senn fuv'in project d'in president de vallada tuttavia buca irreals. Tenor quel fuss ei stau necessari de s'arranschar per ina veta e lavur independenta era entras atgna producziun alimentara, cun procurar lavur sufficienta ell'atgna vallada.

Dil murtiront schar encrescher de mattatschs tarmess ella Bassa per emprender il mistregn ei gia fatg menziun pli baul, era en caussa dil schinumnau sprèz enviers il stan mistergner. Co leva in giuven emprendist, neuasi dalla Bassa secasar e selegrar da sia nova savida, sche la spargnusadad purila proverbiala deva buca lartg a megliera e lucrativa producziun. La carschen d'attractivitad pil mistregn era dependenta dalla damonda. E sche lezza era cuntenteivla ed attractiva, carscheva la stema e deva honur alla lavur. Oz ei il mistregn organisaus e bein dirigius, consolidaus e pli che egualisaus cul puresser.

Buca mo l'historia della carstgaunadad,
era l'historia de ses artefacts mereta
nossa cumpleina attenziun,
pertgei mintga artefact ha sia historia.

W.Osborne

Igl excuors che nus havein l'honur de presentar al stimau lectur dellas Annalas sebasa per part sin referats cun projecziuns salvai en ina reunida della Montana, uniun de students romontschs alla scola cantonala, en pliras conferenzas scolasticas della Surselva ed a cumpignias de mats della Cadi. Per motivs tecnics de stampa che lubeschan buca de reproducir ils maletgs stai projectai, vein nus transformau empau la materia, combinond enqual auter patratg cun ina elecziun restrenschida de dessegns e fotografias.

Mia intenziun ei de dar cheu ina survesta d'entginas damondas mistergneras, risguardond oravontut ils mistergners che lavuran en lenn. Sper l'historia primitiva ed il svilup dil mistregn ein bein era d'allegar indrezs e lavurs relativas, vegls uaffens, isonzas atgnas, ch'ein deplorablamein svanidas ni ch'ein sil precint de svanir per far plazza a novas invasiuns modernas. Quella tecnica primitiva da pli baul ch'era la basa tenenta sidretg il vegl mistregn, ei ussa per gronda part disfatga entras la maschina che sclavina e ruina de contin il vegl fundament mistergnaun. Savensgadas audan ins aunc a ludond las veglias modas e manieras de mistergnar en tutta sempladad de tschels onns.

L'encarschadetgna profunda per quei bien temps vegl vegn savens aunc pronunziada dad umens da tgei vart mistergnera ch'els possien derivar. Encarschadetgna sentan ins per tut ils uaffens che han aunc avon paucs decennis dominau il mistregn; oz schaian els senza tun e patrun el mender cantun della casa, forsa si surcombras, sch'ei va bein si cuolm nua ch'els anflan aunc scars diever. Beinduras era survescha enqual toc per scaldar la pegna. Splaunas de curnischs, sigirs ladas, busgidas, tradels de bischels, resgias d'uaul cun dentera de sogn Giusep, entiras armadas han calau de viver. Ils motivs, per ils quals uaffens sco sigir aulta e sigir lada, la trentina etc. han stuiu ce-

der, ein per part condizionai e giustificai per la historia ed il svilup progressont della tecnica.

Buca il taglialenna, buca il turnader, buca il vischler han tratg leu il mistregn e pendiu el vid la clavella, na, els han teniu enta maun lur uaffens cun maun franc e gnarvus, cun admirabla resistenza che munchenta buca d'ironia e d'admiraziun el medem temps en fatscha a moviments schi revoluzionaris. Las relaziuns rebattidas dad autras varts viaden en nossa tiara han mess a funs nies vegl mistregn e sfurzau il luvrer de s'adaptar alla nova situaziun. Sch'ins fa la breigia de persequitar l'immensa transformaziun dil traffic, dil commerci, della clamada mistergnera insumma el decuors de paucs decennis, stattan ins perplexs eri e fa ses patratgs tgei bein igl avegnir possi aunc purtar.

Il davos temps ha la caussa dil mistergner entschiet ad interessar era la scienzia. Tochen adencheu haveva quei fetg impurtont territori giu pintga cuida davart ils scienziats. Tuts tractats plidavan dil pur e sias tradiziuns. Quei ei era capeivel demai ch'il stan puril ei veramein d'emprema impurtonza e conserva tochen sil di ded oz sia integritad culturala. Tut auter stat ei cul mistergner. Gia dapi 100 onns entscheiva la destrucziun de nies vegl mistregn. La famiglia mistergnera sescalgia e cheutras la buna tradiziun salvada e surdada d'ina generaziun a l'autra. Aunc avon paucs onns dev'ei tier nus numerusas cuminonzas de famiglia denter meister e luvrers. Tgi che ha saviu guder quella stretga familianza de luvrers e garsuns, capo e famiglia sa buca deplorar avunda sia desorganisaziun.

Quei niev interess per il mistergner demuossan las numerusas lavurs comparidas dapi ils davos 20 onns che tractan e discuoran en stupenta moda e cun gronda premura e stema della biala clamada dil mistregn. Adina pli e pli retuornan ins e discussionescha, schebein la veglia intelligenza e las ordinaziuns mistergneras fussien buca de contonscher, naturalmein sin in fundament adaptaus al temps present.

Ins vegn a lubir a mi ina pintga survesta della historia dil mistregn e siu svilup! Igl emprem uaffen ch'il carstgaun primitiv haveva, era siu agen maun e pugn. Cun sia remarcabla giugadira articulada cun raffinada musculatura duvrav'el el baul

da zaunga, baul da marti, baul per trer e baul per stuschar, per ligiar e sligiar, per menar e zambergiar. Cun siu bratsch sdermenav'el crappa gita en fuorma d'uaffens primitivs, cun ils quals el sesuttametteva igl animal selvadi e scarpont, utschals de rapina e selvaschinas. Prolungend il bratsch cun in rom ni pal er'el pinaus al direct combat encunter invasurs humans ed animalics.

Denton plaun a plaun empren el d'enconuscher entgina materia che survescha de dumignar la criua natira de siu tschespet. El anfla crappa gita che survescha da scalper, da sigir. Ossa d'animals pli gronds drova el per far stilets, guilas e resgias primitivas, scalpers, cugns, tradels e traglias primitivas per furar, marclar e tagliar, combinond caussas ord crap e lenn adattau. Aschia posseda il carstgaun primitiv buca mo ils uaffens per las lavurs d'in pur, mobein era tals per fabricar sia camona ed avdonza.

Cun quei mument ei igl uaffen primitiv naschius. Mo il mistregn el ver senn dil plaid ei aunc tuttavia buca creaus. Pertgei ch'ei setracta cheu ded uaffens dil tuttafatg tschentai en survetsch privat della cumadeivladad casalinga ed en survetsch all'alimentaziun della societad humana en general. L'existenza d'in mistregn el senn modern drova tschentaners de svilup. La clamada de mistregn ei insumma da casa e pusseivla pér cun in cert scalem de cultura e civilisaziun; mintga pievel ni silmeins mintga communitad de pievels sto scaffir siu agen mistregn. Ina liunga preparaziun hai duvrau dallas empremas generaziuns humanas enneu per arrivar ad in mistregn independent. Ils emprems pievels de cultura, p.ex. ils Chines, Grecs epi Romans eran gia decadents cura che la Svizzera, la Tiaratudestga, l'Italia e la Frontscha etc. entschevevan a semover per surprender in ton de lur ierta. Per las tiaras settentrionalas dell'Europa quentan ins il distaccament dil mistregn dil mistergner privat che lavura per agen diever cul dieschavel tschentaner senza denton saver trer ina lingia exacta per tut il territori. Ei secapescha che las valladas muntagnardas han pér plaun a plaun retschiert ed acceptau ils progress vegni dai igl emprem alla planira. Las fontaunas ord las qualas il mistregn ha priu tut sias petgas de construcziun per siu niev baghetg ein multifaras. Ina

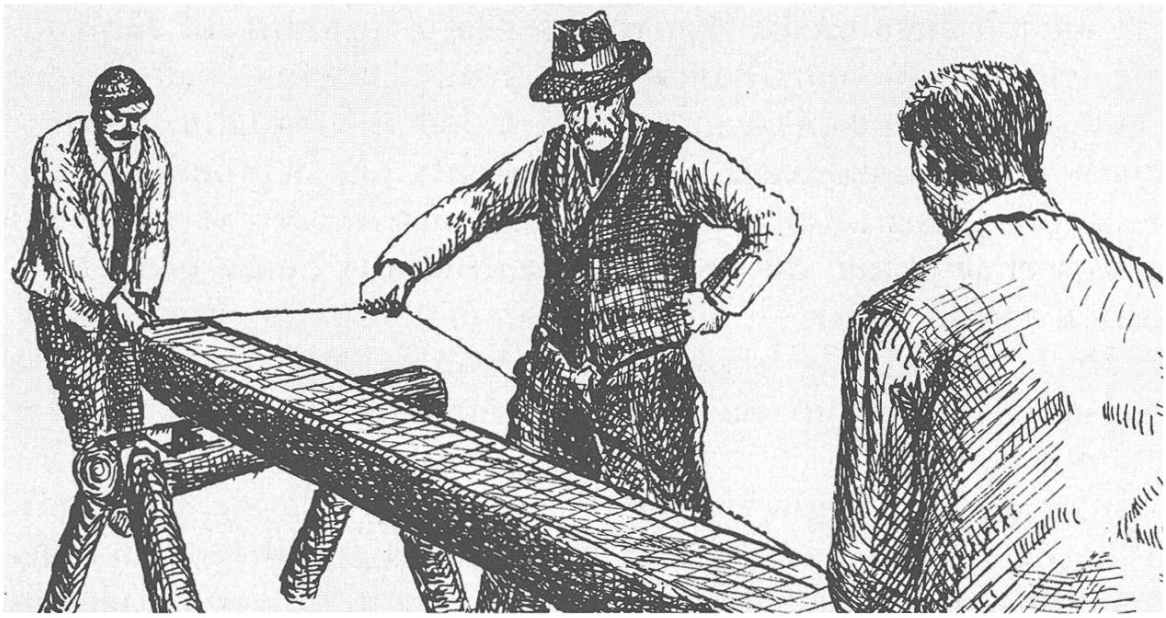

Ils taglialennas dattan la corda, Rueun. (Dessegn: Luis Maissen)

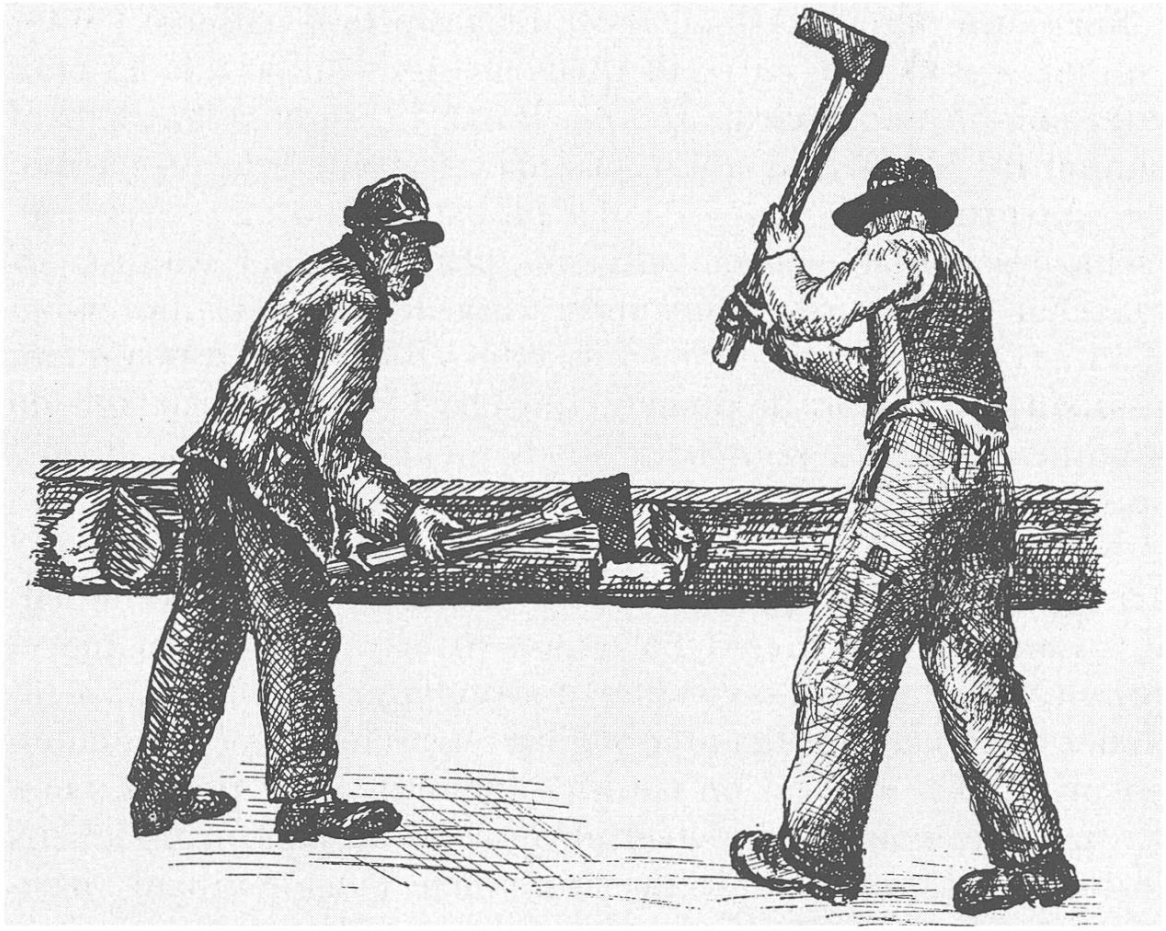

Dus taglialennas dattan crena culla sigir aulta, Rueun.
(Dessegn: Luis Maissen)

gronda impurtonza ha il progress ella lavuraziun dil fier giu. Schegie gia enconuschents 1000 avon Christus, hai duvrau 2000 onns per propi saver far diever ded el adequat a sias qualitads tut extraordinarias. Il fier daventa pia la gronda revelaziun ella preparaziun della nova era mistergnera. Tgi che saveva formar il fier valeva quasi per in striun. Senza fier e fravi fuss il svilup tecnic de nies temps gnanc raschieni staus imaginabels. Cunzun la lavuraziun dil lenn fa dapi lu in progress maisudiu, applicond ina partida de novs uaffens cun tut auter miers e tagliom.

Il sempel mistregn, consideraus sco part della tecnica primitiva, survegn denton oz gia la gronda frida cull'invenziun della maschina che degradescha el, sco nus vegnin a veser pli tard in tec pli detagliau. L'ironia della hodierna situaziun de certs mistregns, p.ex. dils taglialennas, vala per aunc tons auters mistergners. Il taglialenna haveva en in cert temps ina impurtonza senza paregl. Armai, in cun sia chista d'uaffens, l'auter cun dus cavalslenn, enten ils quals las sigirs aultas e ladas eran cugnadas viaden, mavan els alla lavur. La sigir lada, pli baul simbol dil lennari, ei quasi svanida ussa entras la resgia moderna. Il roder che haveva de far pli baul mintg'onn carrs, crotschas e schlettas incontin, sto ussa, per buca stuer svanir, s'arranschar cun lavurs de pira reparatura. Ils giuvens emprendan d'autist, auters peinan skis ed ils vegls che lavuran a maun han ussa surpriu la rolla de pinar e cuntschar! Per ina pli detagliada argumentaziun dil regress de quels mistregns maunca cheu il spazi.

Nus selubin de returnar aunc inagada alla veta primitiva per arrivar da leu anora puspei a novas conclusiuns. Co ei veramein il mistergner daventaus? La caussa primara de mintga pievel primitiv ei stada de seviventar e seprocurar la vivonda als pli datier en moda directa enten pigliar selvaschinas, pèschs, enten encurir fretgs e jarvas en uauls, sin cuolms e sin pradas. Quei era propi in magliar per viver el ver senn dil plaid. En loghens in tec pli avanzai de cultura naturalmein gioga gia baul l'agricultura e la tratga de biestga ina rolla. Quella occupaziun promova gia a si'entschatta il mistregn. Pertgei certs uaffens sco sempels crocs, sliusas, carpiens, vischala de latg etc., ch'igl em-

prem agricolan stueva haver, ein per natira artefacts de mistergners, fatgs d'intelligents colons. Tonaton quintein nus ni la lavur dils pievels de catschadurs permanents, ni l'occupaziun dil pur primitiv per in mistregn, schegie che omisdus manifestavan in cert inschign ed adoperavan gia mieds d'agid per reussir meglier en lur intents e basegns d'existenza. Enteifer siu pievel ei mintgamai quel staus igl emprem mistergner, al qual ei ha convegniu de sedistaccar muort siu special inschign manual dalla veta spirontamein preoccupada per la vivonda da maun en bucca, ed il qual ha entschiet a saver viver della exclusiva occupaziun d'in artefact de brat enteifer ina certa cuminonza, la quala dat ad el existenza per meret de sia lavur de mistregn. Lein prender in exempel concret. Nus savein che mintga pur sa far empau il meister, sa zambergiar e rugalescha per part ses uaffens sez. Denter ils purs d'in vitg denton sa mintgin ch'ei dat tals che han tut aparti inschign vida caussas de mistregn; els fan sez sliusas, curtauns, magari empau maltschecs, denton cun cazs, savgiolas, curvias, pia iseglia scultra tut en uorden. Ei dat purs che san far clavau quasi sco il meister; ei quella categoria de lavur gia de quintar per mistregn? Na, els han speciala disposiziun per la clamada de mistregn ed han in pign sbargat de far, sch'els vesan ch'il mistregn po plascher e satisfar internamein e sche las entradas ein sufficientas, quei vul dir, sche la clientella ei gronda e buna avunda per puder exister mo da quella lavur. Mistergner eis el denton buc e lètgas ha el en quei senn, per ordinari, mo de vegnir meister, miradur ni miez-mistergner. Meister e miradur valan denton per ils dus mistregns ils pli naturals e taccai als basegns primitivs. Tochen en in cert grad de perfecziun ein els vegni contonschi dal pli primitiv pievel senza gronds mussaders. Cunzun il mistregn de meister ei adina staus fetg unius cul pur e sco tal schi vegls sco la carstgaunadad; perquei motiv eis el sco mistregn sedistaccaus pér fetg tard dalla occupaziun generala de mintga colonisader. Tut auter maletg dat ei cura ch'il pur sto far rodas vid in carr, ni enferrar ina sliusa, far in vischi de latg cun dubas e tscherchels, ina brenta de lenn, ina brocca etc., ferton ch'in cup ord in burel ni maschel puspei po esser fatgs dad in sempel pur. La roda d'in carr ded oz per semeglia cun

miedel, gaveglia, ratgs e tscherchels, la vischala construida cun dubas, funs encavrinai ein products de mistergners, products de grond svilup mistergnaun, che han el stadi de perfecziun hodiern suenter il giudicar della carstgaunadad contonschiu en principi la fuorma perfetga. Il crear talas fuormas pretenda uaffens specials ed uaffens specials pretendan exercezi aparti ed inschign pronunziau. Pér quels facturs fan tecnicamein il mistergner. Ei ha dau e dat aunc oz purs che practicheschan magari en cass de basegns dus e treis mistregns; els san far carrs e sliusas, fan tschécca vischala, fan canastras, capeschan da fravi, resgian e taglian lenna, lavuran da meister e tut quei sper la clamada de bien pur. Gest de quels umens de savida generala, schenis universals en miniatura, che capeschan tut e gartegian tut quei ch'els peglian a mauns, ils schinumnai *Canales*, ein stai en in temps dau dil passau predestinai de scaffir il mistregn. Abstrahau da tals talents ch'ein d'anflar strusch in per vallada, sespartan las vias che passan il pur ed il mistergner. Igl um d'embuortgadira, il miez-pur e miez-mistergner sto sesparter en quei mument, enten il qual la cultura ei daventada schi aulta ch'il pur sa buca pli satisfar sez a sia cumadeivladad e nua ch'il pievel en damonda ei beinstonts avunda per schar gudignar il mistergner. Nua che beinstonza entras traffic e commerci secasa e flurescha, pon inschignus mistergners, sviluppai tut aparti, era contonscher la classa de mistergner-artist.

Ord la historia savein nus tgei immensa impurtonza il mistregn ha giu, e ch'el in temps dominava la situaziun els marcaus talians, tudestgs e svizzers.

Perfin gronds regents fagevan honur al mistregn enten exercitar el. Retgs e ducas possedevan custeivlas traglias, sin las qualas els exercitavan lur egl per las bialas fuormas. Ei dava ducas e conts che schevan far uaffens de mistergners en aur ed argien per honorar il stan de lavur manuala. Nundumbreivels uaffens de mistergners dil 15 e 16avel tschentaner: splaunas intarsiadas, resgias, sigirs de tutta specia, ornadas cun finas barschadiras (Ätzungen) e figuras ornamentalas plaidan dalla stema dellas classas pli aultas per il mistregn; quels exemplars eran per gronda part buca mo representativs, mobein vegnevan duvrai ella pratica.

Tractond il mistregn ed il mistergner grischun constatein nus denton scarsas comprovas ded aulta valetaziun dil mistregn e digl art. Bein anflan ins tscheu e leu excepziuns honorificas nua ch'in liung temps d'unviern animava de far ina biala splauna, ina biala mobilia, in bi tablegiau. Nus vegnin aunc a ver ils motivs, per ils quals ei caztgava agl indigen buca fetg de honorar la lavur de mistregn sur il scalem della pura nizeivladad de ses products viador. Il Grischun ha mai giu tschaffen per in tal, schebein senza dubi talentaus per il mistregn. Il pur liber era retg de siu sulom. Jasters seprofitavan dalla vacanza fatga dad indigens che fussen stai fetg adattai per il mistregn. Ils Grischuns offerevan egl exteriur lur survetsch militar e luvravan cunzun a Vaniescha e pli tard per igl entir mund entuorn da calger, caffetiers e pasterners fins. Era Talians, Franzos e Tudestgs fuvan dapertut occupai da mistergner, cun differenza denton, che lezs formavan en atgna tiara in grond surpli de forza de lavur mistergnera. Ils mistergners jasters secasai el Grischun savevan appreziar en tema de Diu il sulom d'aur ch'il mistregn purscheva ad els cheu. En munconza de gronds centrums en nossa muntogna ei il mistregn auter che a Cuera mai staus organisaus. Nus savein tgei forza che las uniuns han giu en nos marcaus e pér talas vessen saviu dar la vera impurtonza al mistregn. Ils purs ora silla tiara impedevan cun peis e mauns e forsa cun raschun organisaziuns de mistergners. Quella munconza ed in cert sprèz enviers il mistregn sez, ha giu era ina gronda influenza sil svilup dil lungatg dil mistregn.

In'armada de mistergners tudestgs, talians, tiroles e svizzers d'auter lungatg han purtau lur terminologia, lur inschigns ed isonzas viaden el territori romontsch e senza fallir era uaffens da tutta natira. Quella glieud pli instruida el mistregn ha bein purtau progress, mo era dau als novs products tempra jastra. Tut quellas influenzas veglias e novas, s'infiltradas dad ina e da l'autra vart, cunfruntadas cul vegl ed indigen, representan in grev mo interessant problem. Sch'ins va in tec pli afuns en quellas undas d'influenza culturala, entscheivan ins a survegnir respect della forza dil lungatg romontsch, co quel ha pudiu dumignar e sesurvir digl jester cun profit, senza ruinar spért e viarva romontscha.

Schegie tschinclaus da muntognas ha il Grischun dapertut portas naturalas, nua che da vegl enneu influenzas exteriuras han giu access. Perquei ha mintga vallada, sper la gronda unitad de cultura en lungatg ed artefatg en bia graus in'atgna basa culturala e linguistica. Quei vala cunzun per ils mistregns. Pli baul, tochen che quellas portas d'ingress cultural eran aunc grevas da surventscher, era l'influenza exteriura moderada de manieras che la forza linguistica de nies lungatg pudeva romontschar quels novs elements. Interessantas creaziuns de plaids datan clar mussament che las caussas jastras impurtadas vegnevan numnadas cun stupentas expressiuns romontschas. Ussa denton che tut il mund, era il pli retratg encarden de nossa tiara, ei aviarts a tontas influenzas, resca il niev de terrar la veglia cultura, ni silmeins de dar da schuffa alla forza assimilonta de nossa faviala. Sche la surpeisa digl element impurtaus domina spirtalmein sur la cultura indigena, dat ei ina midada catastrofala, nunche tut las forzas d'in pievel de ferma voluntad e d'unitad exemplarica sedostien sapientivamein. Il moviment della tecnica ded oz betta dua e trei dublas undas viaden per la tiara; ellas spetgan savens ca la fin dellas gests bessas per gia derasar novs acquists. Denton nies grond duer ei de daventar ferms per puder resister a nuscheivla innovaziun che sechenta las ragischs d'existenza culturala romontscha.

Il mistregn ha, sco gia sura menzionau, giu en in cert temps ina impurtonza immensa en nos marcaus svizzers, en marcaus talians e surtut en ina gronda part dils marcaus della Germania dil temps miez. Ei setracta cheu dellas uniuns mistergneras. Patertgeien nus vid nossa historia marcauila de Turitg, Lucerna e Basilea, fagend vegnir en memoria tut las lutgas battidas denter signurs e mistergners per contonscher mintgin la supremazia guvernativa da gliez temps. Per haver mussaments aunc pli maneivels stuein nus mo persequitar las lutgas davart il marcau de Cuera encunter ils cussegls grischuns per il liber traffic e commerci. A Cuera existeva dapi 1465 ina uniun mistergnera. La constituziun helvetica de 1798 vul dismetter tut la tradiziun e pretga il liber traffic e commerci per l'entira Svizzera. A Cuera resistan las uniuns vinavon aunc varga 50 onns encunter tutta influenza liberalisonta. Mo la fin finala declaran

las regenzas la libertad absoluta de mistregn, traffic e commerci. 1850 vegn la davosa emprova davart dallas organisaziuns mistergneras fatga de puspei respectar las instituziuns veglias, denton senza success! Oz, suenter 90 onns, emprovan ins aunc adina de puspei dar normas al mistregn. Era il complet liberalissem ha buca purtau il salit perpeten. Ins vesa ch'igl ei prudent de schar enqual crap dil vegl baghetg per construir il niev.

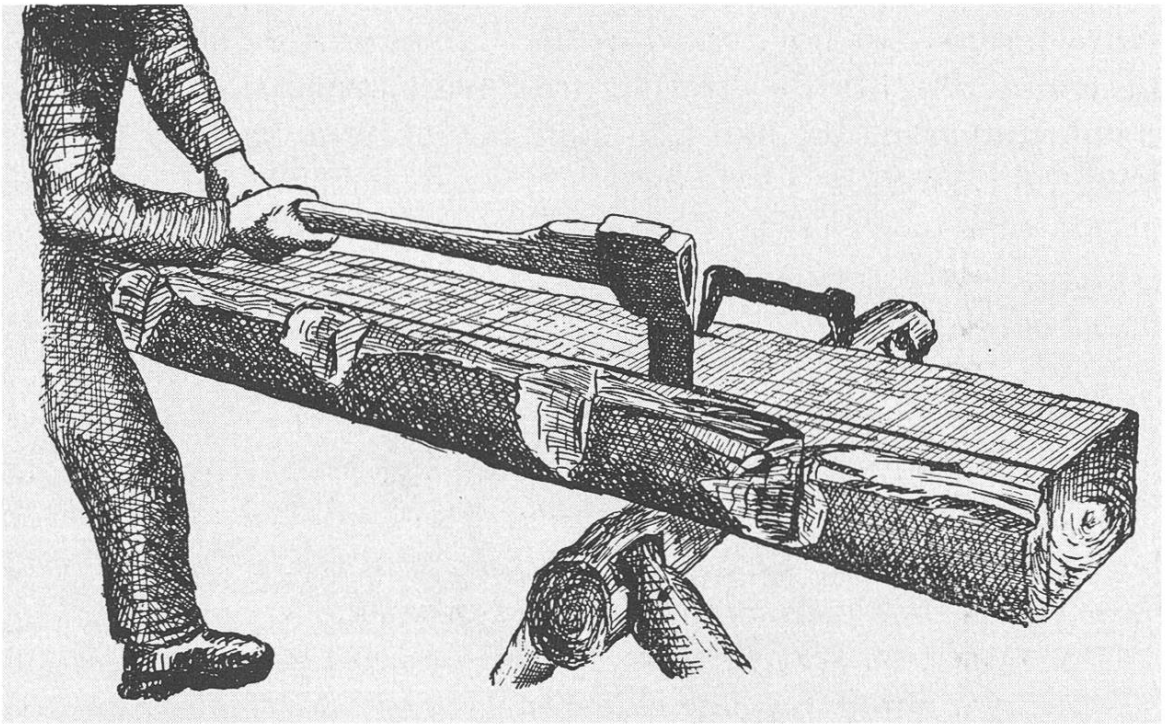

Ils artagls vegnan scarpai giu culla sigir aulta, Rueun.
(Dessegn: Luis Maissen)

Mo returnond anavos als combats de pli baul s'ei de retener che quellas battaglias hagien pli u meins cuzzau en ina moda u l'autra da contin duront plirs tschentaners egl entir spazi de cultura europeica. Denton setract'ei buca da differenzas socialas sco ellas sepresentan ozildi cun lur sfendaglias nunvarcablas che spartan las classas luvreras dals interprendiders, gronds commerciants dals fabricants. Ei deva combats denter duas grondas partidas, l'aristocrazia ed il mistergner carschent, mo buca ton per differenzas economicas, pertgei il signur era il cumprader,

schizun in fetg bien cumprader dil mistergner. La battaglia era ina dil domini, ina dell'aristocrazia per tener a mistregn il mistregn organisau. Da differenzas denter ils mistergners sezs, vul dir denter las differentas uniuns pervia de surpassaments dil dretg de lavur, relatan nundumbreivels documents. Mo era tut quels svaris d'ideas sco era las tensiuns denter marcaus e campagna han mai periclitau, silmeins el temps de dus tschentaners, l'impurtonta unitad existenta. Pér gronds moviments politics ed ideologics de dimensiun europeica han bess normas e relaziuns culs peis ensi, che parevan d'esser fatgas per adina. Novs temps cun novs moviments, l'invenziun della maschina, l'introducziun dil liber traffic, promovius principalmein dapi la revoluziun franzosa, han fatg cupitgar igl entir baghetg mistergnaun dil temps de pli de baul.

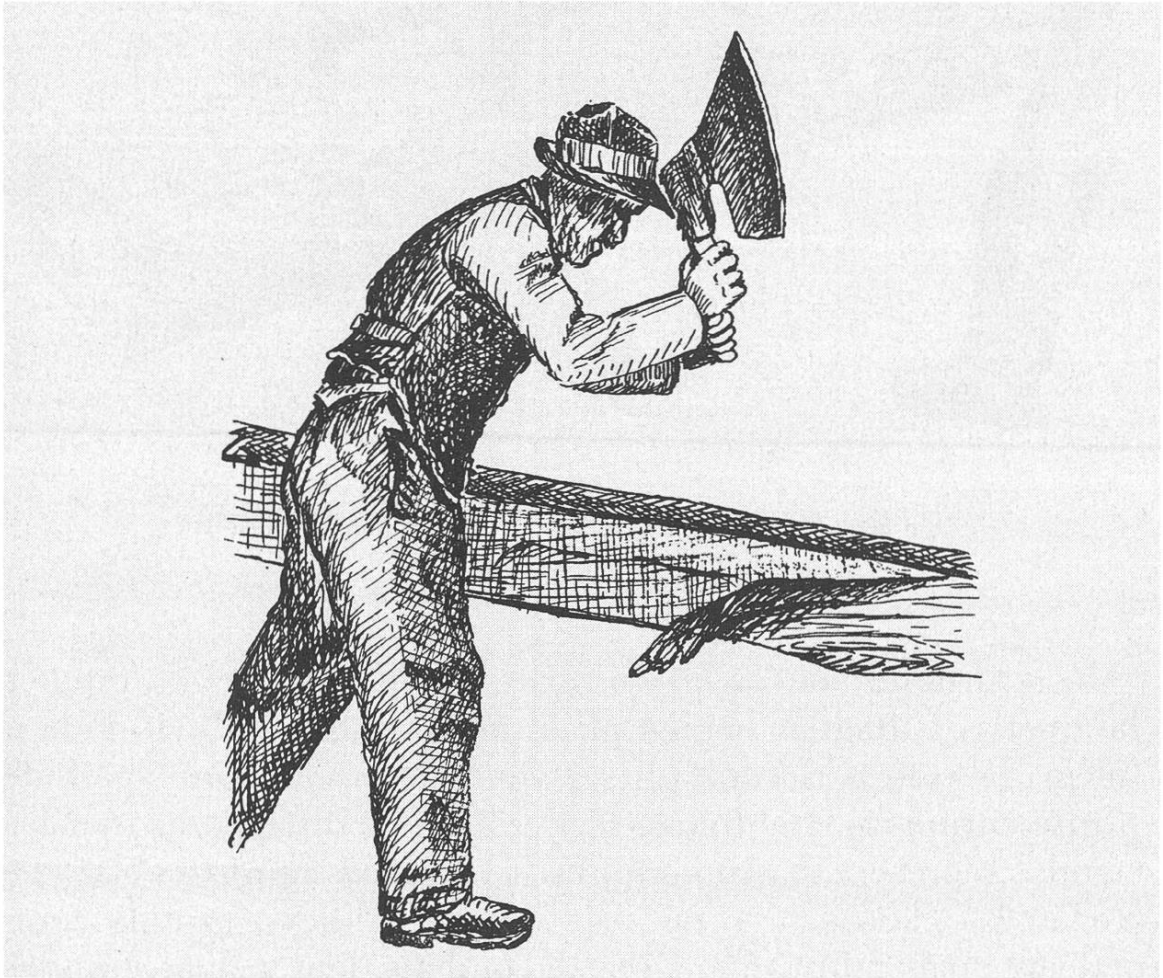

In taglialenna dat culla sigir lada, Rueun. (Dessegn: Luis Maissen)

La producziun maschinala sparta la famiglia vidavon quasi inseparabla, sco nus vein gia allegau, ch'existeva denter emprendist e meister. Sco la fumeglia ded alp, appartenevan meister, luvrer ed emprendist ad ina famiglia, magliavan, luvravan, sedivertevan e secattinavan ensemblamein.

Tuttenina crescha il fabricant sur notg sco si ord la tiara e pren, sper la noblezia, possessiun e preschientscha d'ina nova classa, la capitalistica. Quella nova midada fundamentala ei en sesezza interessanta e tuttavia buca de sbittar. Mo sco tut bien sa vegnir stravagau, surduvravan ils parvegni della tecnica cunzun igl emprem il sempel luvrer. Culla maschina tertgavan ins d'esser arrivaus ella tiara della cucagna. Quella discrepanza denter ils differents members units de famiglia de vidavon, ei stada il resultat della maschina, en sesezza freida e destructiva sch'il carstgaun capescha buca de midar la sferdur en calirada olma e giudezi human.

Schegie che uniuns mistergneras han mo en paucs loghens dil Grischun, probabel mo a Cuera propi pudiu tschaffar pei, ei l'influenza tuttina era per nossa cuntrada stada ded impurtonza. Da Tusaun e Tavau san ins d'in grond diember de mistergners, cunzun de jasters de different mistregn. Per Glion dat ei schlatteinas sesentas, tudestgas, cugl attribut de mistergner, gia el 16avel tschentaner. Dapi lura san ins constatar ina carschen d'immigraziun de mistergners e commerciants che entscheivan a dar, per exempel a Glion, ina tschécca veta mistergnera. Denter auter san ins constatar per 1595 in Hans der Kramer, 1598 Claus der Müller, 1598 Luzi der Gerber, 1599 Plank der Kürsner, 1599 Alexander der Tischmacher, 1600 Liconi (aus dem Savoischen) der Krämer, 1604 Lienhard der Schlosser, 1608 Caspar der Schellenmacher, 1614 Meister Risch der Schnyder, 1614 N. N. der Holzschröter, 1616 Tias der Metzger aus Lindau, 1617 Jakob Rastig der Messerschmid, 1618 Johannes der Bader.

Enteifer 20 onns ei quei tuttina in bi diember de mistergners che derivavan bein tgunsch d'uniuns mistergneras digl exteriur. Els medems onns secasan aunc varga 20 cussandents dils vitgs dil contuorn a Glion, probabel era per sededicar al traffic, mistregn ni commerci. Ils sura allegai mistergners representan

mo in pign diember dils veramein existents da lezzas uras. Ei deva mintgamai plirs dils medems mistergners. Denton in exact maletg della producziun de quels umens dil mistregn san ins buca eruir. Probabel ch'els s'occupavan era aunc dasperas cull'agricultura etc., gest sco aunc oz per part. Era schlatteinas ord il 14 e 15avel tschentaner sco: Sporer, Schmid, Schnider, Schuoler, Wintler e Winkler, Forster alias Zimmermann, Pfister, Wetzel, Koch, Müller, Schuomacher, Bleichschnider, Sattler, Huotmacher, Kürsiner etc. perdetgan d'in traffic mistergner ualti sviluppau. Mo en caussa uniuns san ins era cheu buca constatar auter che confraternitads mistergneras che formavan per part il pugn de partenza per uniuns mistergneras en auters loghens. Probabel era il traffic cheu buca gronds avunda per far pusseivel talas instituziuns. Da l'autra vart astgan ins buca emblidar che Glion sco marcau era adina giuridicamein ligiaus culla Foppa e che la tiara vegn ad haver impediu cun tutta forza ina uniun mistergnera.

L'influenza dellas uniuns de mistregn de nos gronds marcaus sa per nus buca esser stada directa, plitost effectuada d'in contact de mistergners immigronts, stai pli baul commembers d'ina tala en in marcau. Da quels luvrers empri ora da mistregn secund tut las normas e reglas dellas uniuns mistergneras, vegnevan sco da plover en nossa tiara, luvravan pruamein da mistregn en survetsch de nos signurs e burgheis beinstonts. Els stevan senza dubi in bien scalem pli ault ch'ils mistergners d'occasiun indigens che havevan tscheu e leu engulau giu il mistregn dils vegls ni dils jasters. Nos mistergners mavan da lur vart savens egl jester per seperfeczionar. Quei *va e vegn* de glieud mistergnera ha purtau novs indrezs, novs uaffens e nova perfecziun. Dad in cert mument naven restan ils jasters en tiara per adina. Els anflan buna fadigia e schitta rendita cun lur lavur en ina tiara ch'entscheveva ad haver ina certa beinstonza. Quella ordvart buna situaziun dil mistergner jester ei per gronda part d'attribuir al fatg, che quasi tut tgi che saveva buca far il pur en tiara grischuna, bandunava ella per far fortuna egl jester. Il Grischun quasi sprezzava il mistregn e serendeva pli bugen egl exteriur per survir ad jasters. Sper il liber pur cun muaglia ed agen funs pareva la clamada de mi-

stregn ad in Grischun degradonta. Da l'autra vart era il pur en biars cass siu agen mistergner, cunzun els sempels mistregns en lenn. En beinenqual liug savev'el satisfar als agens basegns, ed en savida pratica era denter pur e miez-mistergner buca quella gronda differenza, silmeins ora ella campagna.

Els emprems temps de nossa cultura dev'ei quasi negins mistergners sesents, pia propi indigens; perfin il fravi che para d'esser nos dapi l'entschatta dil mund, era in mistergner ambulont, sco aunc oz il calger en enqual liug, che serenda cun sias pèr caussas d'in vitg a l'auter. La massa de fier che mintga fravgia ha oz, stuev'el buca purtar suenter, pertgei ina tala existeva da lezzas uras buc en nossa cuntrada. Per massa surveva ina platta crap sco il calger drova aunc oz per pitgar las solas. Aschia, en ina cuntrada de cultura buca avanzada avunda per scaffir il dretg fundament per undreivla existenza e stema de mistergner, era quella gronda differenza denter pur e mistergner capeivla. En tiaras nua ch'il pur era degradaus sco migiur, senza agen funs, surportava il Grischun plitost il buordi de mistregn. Gie, el sesenteva leu schizun superiurs al pur. L'organisaziun de mistergners alzava quei stan lunsch sur il pur-migiur ora. En biars cass purschevan centrums sco Vaniescha, da lezzas uras port de mar impurtontissem, tut autra fadigia.

La retratgadad muntagnarda e la scarsadad de moviment mistergnaun han en temps aunc pli tumprivs als sura menzionai gidau a scaffir ina cultura d'extraordinaria unitad. Cheu patertgein nus en emprema lingia alla cultura edificiala. Tuts baghetgs e cundrezs per dar tetg e schurmetg a habitonts ed ad animals dattan aunc oz perdetga e reflex della cultura immanenta de nos perdavons. Schegie ch'ins sto era en quella fasa pli veglia de cultura schar valer en ina moda l'influenza digl exteriur, setractav'ei tonaton d'ina influenza complessiva. Quella sesuttametteva en siu element purtaus sur cuolm, ni viaden per la val, alla moda existenta primitiva. Las empremas culturas dateschan dals colonisaturs che arrivavan tier nus en entirs pievels, movimentai entras auters ni sfugentai da dominaturs ed invasurs. Uni cun forza colonisatoria e cun cultura purtada dil liug d'origin, dattan els in fundament permanent agl intschess ch'els cumpeglian. Quella cultura carschida dals pirs basegns e

d'ina certa intuiziun artada dils vegls, semida cun mintga nova zuola de pievels immigronts. Il progress ei mintgamai organicamein progressonts ni regressonts suandond la tempra ch'il niev entront en tiara porta cun el. Quella emprema glieud ch'encureva sulettamein la pura existenza, ha baghegiau en qualitad de pur e colonisatur ed en cuminonza de lavur zonas, barguns, tegias, truaschs, casas e clavaus. En in cert temps de cultura e beinstonza progressonta ha il pur-mistergner stuiu sedivider dil pur, sco gia sura menzionau. E cheu daventa enzatgei remarcabel. Enstagl ch'igl indigen havess surpriu la ierta, quei vul dir, ch'ils inschignus purs-mistergners havessen occupau e dominau quella plazza libra, ha igl jester, che haveva gia da ditg enneu empruau de fitgar pei en tiara, anflau quella largia e capiu de sefultscher e dominar quella impurtonta fontauna d'existenza.

Cunzun suenter in barschament eran ins necessitaus de clamar en agid mistergners digl exteriur. Finiu lur lavurs magari biars che returnavan nuota pli en lur tiara. Sch'ei mava bein, semaridavan els en e restavan el vitg sco buns e respectai mistergners. La part indigena ha pia surschau, preferend viagiar pil mund entuorn, al mistergner jester la rolla de purtader e dirigider della cultura mistergnera ed edifeciala. Pia en in temps decisiv van roschas Grischuns en tiaras jastras sco pasternersfins, calgers, migiurs e mellis auters cuoran sut las armas, ferton che mistergners jasters anflan bien gudogn en tiara grischuna. Quella stravagada emigraziun para de scher el saung grischun.

Il remarcabel senn d'assimilaziun dil niev impurtau al vegl gia existent de vidavon, tschessa adina pli e pli. La forza creativa che cargava pli baul igl empristau e suttametteva el allas reglas culturalas della tiara, sesminuescha, cun quella era plaun a plaun il maletg original ed agen dil vitg grischun.

Els temps precedents haveva era il lungatg romontsch aunc sfurzau sut siu dubel giuv la terminologia jastra ch'arrivava tscheu e leu cun glieud, uaffens, indrezs e metodas de lavur. Schegie che grondas roschas de mistergners cun sut bratsch novs uaffens e cun enta maun novs inschigns buca cudischi da nos mistergners arrivavan, resisteva il lungatg de mistregn,

Far clavau. In pur-lennari fa giu vacca al pardaun
(emprem lenn dil trer-tetg). Cuolms de Breil. (Foto: A. Maissen)

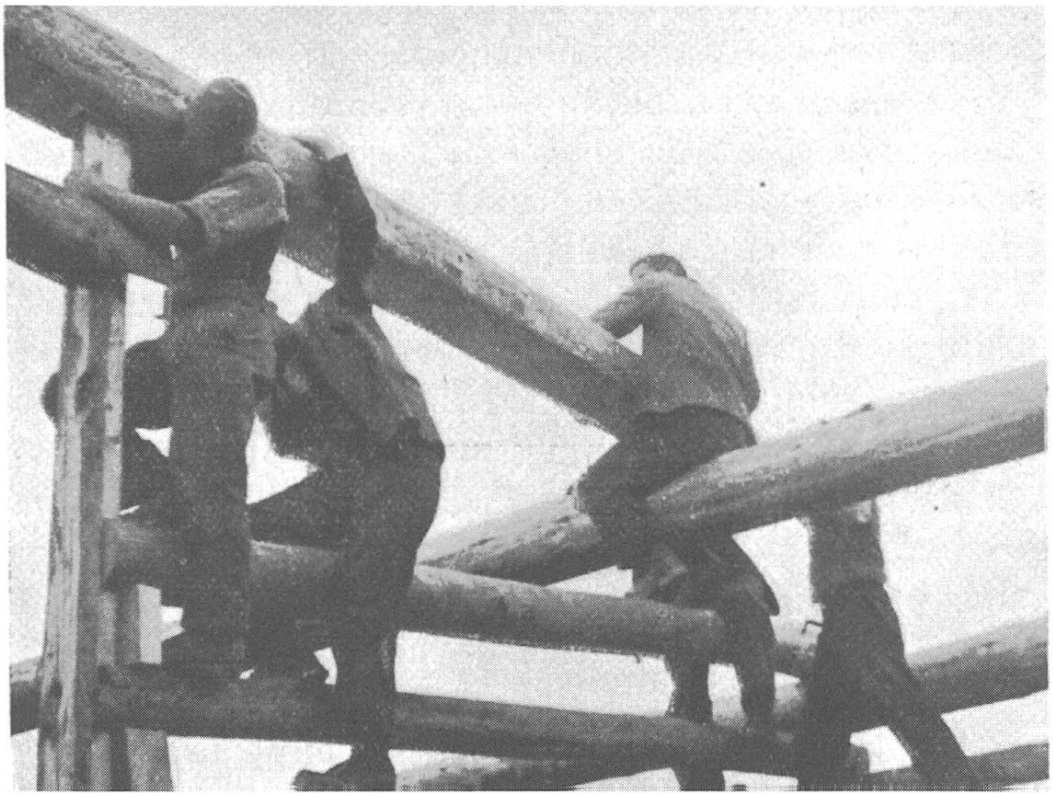

Plirs purs e meisters sfunsan la greva sutga-furada el peli della plema.
Cuolms de Breil. (Foto: A. Maissen)

transformond e scaffend en moda admirabla novas expressiuns per uaffens jasters. Quei carscheva tut senza negina directiva en fatgs de lungatg. La supremazia digl element romontsch en fatgs de mistregn, e cunzun il bien spért dil bloc pur-mistergner che ha tochen sil di ded oz conservau meglier ch'il mistergner de professiun siu scazi dil lungatg, reglava ed equilibrava sin via naturala il progress jester.

Ils davos 50 onns ein sesviluppai en moda disfavoreivla e catastrofala per il mistregn; ni quel de lungatg jester che predomina, ni igl indigen stattan cun lur mistregn en loscha situaziun. Il traffic modern, las vias de communicaziun rapidas vegnan cun midadas ed imports anetgs ton che il lungatg de mistregn po buca pli resister all'invasiun. Ins resca ch'el vegni neghentaus ella mar d'expressiuns e d'uaffens e products jasters.

Ei secapescha da sesez che tut quels moviments carschentan igl import de fabricats, stinschentan e calentan ina gronda part della producziun indigena. L'influenza passa ussa buca pli d'in scalem a l'auter per arrivar plaun plaun tochen entadem la vallada. Oz semanifesta tutta influenza sco curdada da surengiu, cuvrend la cuntrada simultanamein en sia entira surfatscha. Per gronda part ha la maschina e siu svilup dau quella midada.

La maschina ei sesviluppada ella bassa. Stuend denton far diever igl emprem temps dell'aua sco forza moventa, han ins installau ils indrezs fetg savens ella muntogna sper uals raffonts. All'entschatta de sia invenziun el 16avel tschentaner ha ella naturalmein buca pudiu penetrar e transformar las relaziuns existentas en moda decisiva. La maschina propi motorisada arriva viaden el mistregn pér culla scoperta dil vapur e pli tard culla forza electrica. Bein ha gia la forza dell'aua e dil vent creau invenziuns tecnicas de gronda impurtonza.

L'invenziun della resgia d'aua che ha aunc ozildi ina impurtonza respectabla ellas muntognas ha, per prender in exempel de tschiens, giu la pussonza de scaffir in niev mistregn; ella ha fatg pusseivel ina tut autra construcziun en fatgs de mobiliaziun interna. Tochen ussa era il lennari tut, el baghegiava la casa, tablegiava e mobiliava, e quei tut cun aissas grossatschas, fendidas d'ina buora entira u tagliadas cun resgias a maun, per

loghens squadradas dil taglialenna culla sigir lada. Tut era fatg da maun gries, ton che era la scaffa, la meisa ed ils bauns fagevan part della construcziun en preit. Pér la gronda facilitad de far aissas satellas cun agid della resgia mecanisada mida la caussa. Las preits-casa vegnan ussa savens tablegiadas, ils plantschius vegnan pli serrai cun aissas castradas, ils plantschius sura survegnan fisionomia artistica sco quei ch'ei descha al tschiel d'ina stiva biala. La meis'ed il letg vidavon taccai e construi ella preit davart il lennari, sedistaccan e survegnan fuorma pli curteseivla, denton meins statteivla e caracteristica. Quei ch'ei midada essenziala: ord l'*immobilia* daventa la *mobilia*. Ins sa dacheudenvi tschentar ella suenter plascher en stiva, en cuschina ni schizun en curtgin ni sin lautga. Quella midada dat schizun alla famiglia ina moda de viver pli independenta en casa. Las preits survegnan tablegiadas en construcziun de fries e tabla. La scaffa, il letg, eschs e portas ein buca pli fatgas cun aissas stuschadas ensemen ed encavrinadas da righels e spadas. Era cheu entscheiva ussa la construcziun cun tabla e lisena.

L'emprema resgia mecanica movida cun il catsch ni la peisa dell'aua datescha digl onn 1320 circa. Dapi quella data ein las premissas pia dadas per la naschientscha d'in niev mistregn: il scrinari s'emancipescha dil mistregn complessiv de lennari. Quella emprema resgia vegn menzionada per il marcau ded Augsburg. Ei secapescha che la derasaziun de quei niev acquist va buca da sez. Per ina eran las uniuns mistergneras igl emprem cun peis e mauns encunter e per l'autra duvrava cunzun ella bassa la tschaffada della aua in grond cundrez. Gest pervia dil problem dell'alimentaziun ded aua secasa la resgia – encunter tutta regla – cun spertadad nundetga per da gliez temps, ellas valladas muntagnardas. Per Turitg san ins d'ina resgia ded aua menzionada igl onn 1339 e l'introducziun en nossas valladas astgan ins tschentar denter la fin dil 16avel e l'entschatta dil 17 avel tschentaner; per la Cadi stat la claustra de Mustér alla testa cun quella invenziun. Pia san ins quintar quasi 2 tschentaners de svilup tochen ch'il scrinari ei cun agid della resgia de vischnaunca staus sedistaccaus dil tut dil lennari cheu tier nus.

In svilup empau different ha il turnadur giu cun siu indrez special. Siu uaffen era gia all'entschatta ina specia de maschina;

la *traglia veglia* cun plema, pass e corda semegliava en sia moda de muentar in *saultacuppas* (firliforli). Quei mistregn era buca dependents dell'aissa satella sco il scrinari, anzi duvrava per material tocca de lenna rodunda, frestg giud la plonta; differents lenns existents eran adattai per siu diever. Ei setractava de burels ded ogna e badugna che vegnevan fermai ella traglia. En principi era quella traglia gia inventada e duvrada per formar e mular cuppas-crap e de tiara-cotga tier ils vegls Chines, Grecs e Romans.

Semegliont stat ei cul roder, che pinava sia badugna e tagliava a quella la dretga fuorma culla sigir de roder e formava tocca singula cul cunti. Era el ha buca stuiu spitgar silla resgia per daventar in agen mistergner.

La differenza denter il mistregn alla moda veglia e quel dil temps della maschina savessen ins cuortamein definir suandontamein: tut quei ch'il mistregn de pli baul creava, vegneva fatg a maun cun agid de pli u meins buns uaffens che completavan il maun human. Pia igl um cun siu entir entelletg ed inschign era il scaffider de sia ovra, fuva l'olma moventa della creaziun. Ella fabricaziun pren la maschina la rolla principala. Il mistergner ei degradaus e subalterns.

La perfecziun tecnica ha gia dismess plirs mistregns dil taliter. Il roder, turnadur, il vischler che sequentan per ils pli vegls mistergners en lenn, ein moribunds. Auters suondan gleiti. Era il calger ei condemnaus a lavur de reparaziun. La reparatura de pategls de maschina, fabricai cun pauca carezia e pauc adatg dat ussa scars paun e cuntentientscha. Quei niev stadi d'occupaziun mistergnera ei secapescha pauc interessants.

Ils problems che la nova orientaziun tras il liber commerci ed il liber diever della maschina ha purtau, han dau de sbatter tier nus gia all'entschatta dil 19avel tschentaner. Igl ei pia buca de sesmarvigliar sche il pievel fageva gronda resistenza gia all'introducziun dellas invenziuns mecanicas. En Engheltiara san ins che plirs mulins a vent ein vegni disfatgs a siu temps dils purs cun crappa e l'opposiziun era per part schi gronda, che quels innovaturs han per ditg buca pli ughegiau d'ereger tals indrezs. Era la resgia ded'aua ha giu de sbatter per saver sedeliberar dils ligioms memia zun conservativs dellas autoritads e dellas

uniuns mistergneras. Apparats ed indrezs che havessen saviu dar avantatg a siu inventader vegnevan sistematicamein supprimi. Ins tumeva gia lu che quellas e semegliontas invenziuns savessien caschunar ina midada immensa alla lavur mistergnera, augmentar d'ina vart rihezia e regiment, da l'autra persuenter promover la depauperisaziun dil mistregn. In disequiliber en fatgs de mistregn vegneva, sin fundament della tradiziun e della lescha dellas uniuns de mistergners, evitaus e supprimius cun tutta forza ed ils dretgs pertgirai sco la poppa digl egl.

Per umens e mistergners en lenn san ins aunc oz quintar: ils lennaris, scrinaris, taglialennas, burolers, resgiaders, roders, ruders, kiefers, vischlers, turnadurs, scaladurs ed enteifer quels aunc differents auters de secunda impurtonza: il ristaler, canistrer, scuer, meister de giuvs, taglia-slondas, peinatetgs, scurser etc. Denter quels dev'ei certas normas de confin de lavur: in mistergner en lenn astgava buca far quei che l'auter fageva. Mintgin veva siu spazi de lavur bein confinaus ton che il turnader, scrinari ni lennari savevan buca prender ordmaun in a l'auter la lavur. Enteifer siu spazi stignaus tras lescha, tier nus entras la tradiziun, gudevan tuts lur atgna libertad personala. Oz sefultscha sper tut tschellas libertads la maschina viaden e sdrappa dapart il vegl e logic organissem de lavur. Ferton ch'il vegl mistregn entscheveva e fineva sia lavur cun in cert quet e gudiment intern, interrumpa la maschina il logic decuors de lavur. Aschia circulescha igl object de fabricaziun d'in maun e d'ina maschina a l'autra. La finala s'ei buca d'eruir pli tgi ch'ei propi il scaffider e tgi che sto star botta per la lavur mal- u beinfatga. Tut ha luvrau vidlunder e tuttina negin!

L'idea della specialisaziun che la maschina ha purtau cun ella ha per part era fatg scola tier il sempel mistergner dil vitg. El ei, per puder resister alla concurrenza, quasi sfurzaus d'era far diever de mieds tecnics. La pusseivladad de producziun entras la maschina pretenda in grond scatsch. Il bia ei quei en loghens pigns e restrenschi en traffic e commerci buca ded alzar considerablamein, ton che la maschina ch'ei cheu representada cun in pulit capital, resta per part inoccupada. Ins capescha ch'il pign mistergner, encunter tut principi economic, ei inclinaus

d'imitar ils gronds menaschis. Sche quei tschaffen de metter neu maschinas ha giu avantatgs lein nus pér pli tard schar decider l'historia commerciala. Ina caussa ei franca: biars ein oz enriclai d'haver cumprau hazras maschinas che stattan per munconza de sufficient scatsch miez il temps eri. Ins turnass bugen anavos alla sempladad! La lavur a maun era la véra, cunzun per in pievel muntagnard che sto buca dumbrar las uras de lavur culla detta. In pategl fatgs sez cun materia primara indigena ha resonanza. Tgi less buca preferir e stimar ina meisa cun in plat de nos ruvers, tgi ha buca tschaffen dil puffen vegl, fatgs d'in scrinari en liungas seras d'unviern? Igl ei in grond ingon d'untgir dils principis dils vegls, ponderai e sequalificai duront tschentaners; aschia pliran bia vegls dil mistregn!

L'industria ha rabitschau aschi lunsch che perfin il pli allontanau vitg posseda per il diever de mintga di rauba impurtada. Sper la pegna de scalegl indigena da plirs 100 onns secasa tuttenina en stiva ina scaffa de spieghel cun politura. Enstagl las sutgas veglias seretschan entuorn ina fina meisa maserada in triep sessels moderns. Co va quei cun nies spért muntagnard? Pli baul saveva il patrun-casa dir: quei che jeu possedel: casa e clavau, prau e prada, hai jeu da mes vegls e per part sez luvrau! La casarina aschunscheva: miu tener-casa ei mia atgna lavur, tut sez filau e sez tessiu sco mes perdavons fagevan!

Pli baul era il mistregn cungius de spért e tecnica primitiva, oz va tut si en pur mecanissem. La maschina patratga per il carstgaun. El ei degradaus ed ha cun la maschina degradau il mistregn. Aschia dian ils paucs mistergners che lavuran aunc a maun. Per il mistregn ed il mistergner ein las grondas midadas tecnicas stadas ina vera tragedia. Tier tut promova surproducziun la disoccupaziun. Nuotatonmeins ei la maschina de negina cuolpa, biaronz il carstgaun che surdrova ella sco tontas autras caussas, en sesez gideivlas, bialas e bunas. Co vegn il temps present e futur a sligiar il problem mistergner aschi vasts ed aschi impurtonts?

11. Historia dell'explotaziun de fier a Punteglias sur Trun

(En: Beiträge zur Geschichte der schweizerischen Eisengiessereien, Schaffhausen 1960)

Era cheu leva la Fundaziun Biblioteca de fier (Eisenbibliothek) Georg Fischer, Schaffusa, ina contribuziun per romontsch. Il coneditur dil suranumnau cudisch commemorativ, Karl Schib, lai tutta libertad alla contribuziun romontscha. Cular fier e gisa ei ina logica secunda staziun dell'explotaziun minerala. Igl ei pia buca de far curvien, sch'il collaboratur romontsch semetta en contact culla Cularia AG a Cuera e sfuglia leu zatgei material. Ei setractava gie dell'unica cularia el Grischun che ha pudiu tener la dira en sia existenza tochen 1995. En quella moda secumporta la lavuretta presenta cull'intenziun primara: Cularia. Suenter quels 35 onns dapi lu, ein comparidas era el Grischun in triep publicaziuns en caussa.

Igl ei remarcabel con pauc che nossas scolas s'empatschan de quella historia mistergnera schi viva e derasada en nies Grischun duront ils davos tschentaners. Il Museum Regiunal Surselva posseda ina gronda e preziusa collecziun ded amplas sutterranas, da siu origin tochen als models generals d'Europa. In cudisch: «Das Erzvorkommen im Bündner Oberland», fa attents nus ch'era la Surselva fuva in liug preferiu per talas retschercas ed emprovas d'explotaziun de crappa-fier.

D'impurtonza ei la fotografia d'entuorn 1908

Sper las minieras de fier a Bravuogn, en Val Schons, a Tavau, en Engiadina ed en pulit bia auters loghens e loghets, ha per nossa Surselva cunzun Trun cun sias Punteglias cudizzau atraviers tschentaners ils urentaders de minas de fier. Buca per nuot senumna igl ual magari selvadis che vegn neuagiu dallas Punteglias *Ferrera* e la val ch'el percuora Val Punteglias e Val *Ferrera*, num local derivonts dal latin *ferrum*, fier. Nums che regordan il fier e siu traffic dat ei aunc tons el Grischun. Igl ei in'enzenna de veglias emprovas d'explotaziun en nossas valladas.

Ils emprems temps dell'historia miniera, en special dil fier, ein scars en documents e notizias referentas. Empau meglier stat ei culla davosa fasa de talas emprovas en nossa cuntrada,

all'entschatta tochen lunsch viaden el 19avel tschentaner. Quei che nus savein oz seresulta per la gronda part da contracts denter ils possedents de respectivs regals ed ils surprendiders. En tals documents intervegn ins sur ils logs de minieras, sur dils baghetgs e remisas, sur novas schmelzas ni fonderias, sur d'indrezs d'elaborar il fier, startgieras, stendieras de fier, martelluns ded aua; era fuorns de funder e barsar fier, caltgeras e cotgleras ein allegadas. Indicaziuns pli extendidas ed exactas sur della tecnica de tut quels indrezs mauncan. La vart mistergnera ei negligida en documents era per il 19avel tschentaner. Igl urbari de Trun remarca en auter context gia el 15avel tschentaner ina smelza: *by der alten schmeltzen* etc., che sesanflava probabel sisum pastira sper la Ferrera.

Igl onn 1656 surdattan avat, cussegl e cumin de Mustér tut las minas sil territori dil circuit Mustér a tscheins a mistral *Michèl Schorno* ed a litinent *Carl Bühler* de Schwyz.

Gia 1568 fa giuncher *Georg Besserer* de Rohr a Ulm contracts d'explotaziun de fier culs signurs de Mustér. El era enconuschent urentader e menader dellas minieras a Bravuogn e per temps perfin secasaus a Trun. 1694 survegn *Hans Ulrich Steiner* de Winterthur a tscheins il dretg d'explotaziun dellas minas de fier de Nadels e della Val Punteglias. Quei contract ei vegnius fatg per 15 onns e munius tenor la sinoptica della Claustra culs sigils digl avat, della communitad de Mustér e lur autoritads. Con ditg Steiner ha luvrau ellas minieras e tgei successurs ch'el ha giu ei buca enconuschent. 1752 surpren tenor in contract culla vischnaunca Trun barun *J. A. Schauenstein e Buol* l'interpresa. Tenor ils documents duevan ad aduala pagaglia luvrers indigens vegnir risguardai; il medem passus valeva per il transport dils minerals de fier giuado dalla muntogna tochen sper pegnas e fuorns. Era dueigi esser lubiu als della tiara de vender victualias a medem prezi. Il de Schauenstein e Buol ha il dretg d'ereger ina schmelza (ferrarezia), edifecis necessaris, bargias e cotgleras. En cass che la lenna de baghetg, per igl arvel e la roda ded aua, tunschessi buc cun quella dil contuorn, lu hagi igl interprendider il dretg sin 12 plontas ord la schetga. Pertgei motiv quella interpresa de minieras ei tuttenina tschessada, ei buca d'intervegnir.

Pér suenter la revoluziun franzosa vegn puspei allerts igl interess per las minas ella Surselva. In dils pli fervents promoturs ei senza dubi stau *Pader Placi a Spescha*. Sia iniziativa ei de tempra e caracter purmein human. El giavischava da tut cor in migliurament economic per siu pievel. Deplorablamein eran ils dirigents ed interprendiders tuttavia buca carschi allas grondas pretensiuns. Savens muncavan buca mo las premissas de mistregn e professiun, mobein era il caracter integher. Enstagl progress e beinstonza caschuna quella schenta jastra per gronds temps mo discletg e sventira.

All'entschatta dil 19avel tschentaner fan la nova emprova d'explotaziun de fier a Trun *Peter Heinrich Karg* de Bregonza e mistral *De Menga*, oriunds dalla Val Calanca, mo gia dapi onns a Glion sco hermer ed instradader d'uniuns per l'explotaziun de minieras. Il contract cun la vischnaunca de Trun datescha dagl onn 1818. Immediat vegn entschiet cul baghegiar ils baghetgs necessaris. Sisum la pastira della Ferrera vegnan construi fuorns de brass, giu el vitg nua che stat oz la fabrica, ina schmelza ed in tec sura 2 streccas u startgieras de fier. Era ellas minieras semett'ins alla lavur. Tut quels indrezs cuostan bia daners. Sper ils 130 risguldis (Reichsgulden) tscheins empermetta la societad consistenta da personalitads della tiara, de cular da niev il tierz grond zenn della baselgia parochiala de Sogn Martin. La vischnaunca s'oblighescha de menar sil plaz de ghisa tut il material per cular il zenn giavischau: lenna, crappa, arschella, sablun e caltschina. Mo era quella nova societad indigena ha buca pudiu redember allas difficultads ed ei meinsvart cupitgada. Buca bia meglier vai culla fatschenta franzosa *J. F. Levrat* che vegn en possess de tut igl inventari della societad de vidavon. Silsuenter surpren il menaschi *J. Du Cardonnoy* cun in signur *Schmid* de Metz alla testa. Cardonnoy baghegia ina atgna ferrarezia u fonderia cunquei ch'el vegn en carplina e process cun siu predecessur. 1833 ei la schmelza erigida e da leu tochen 1842 para la schmelza ded esser stada en funcziun senza cal ed ins luenta grondas quantitads fier criu ord crappafier giud las Punteglias. Il fier criu era denton buca della megliera qualitad, essend ils dirigents responsabels buca el cass de zavrar las mineralias ina da l'autra. Aunc igl onn 1841 ve-

gneva luentau 40 tscheners fier criu a gi. Tschiens luvrers vevan lur occupaziun. Mo cugl onn 1842 paran las lavurs vid las minas de fier de Punteglias d'esser tschessadas per adina. Contracts culla vischnaunca de Trun vegnan concludi ils onns 1847, 1856 e 1873; en vigur ein quels denton mai i.

De tut quella lavur d'explotaziun de fier a Trun ein restai zun paucs e pigns fastitgs. Ins sa circa nua che las schmelzas, las remisas, las stendieras e las minas eran, mo caussas pli exactas sur dil menaschi, indrezs, sur dalla lavur mistergnera ein nunenconuschentas per munconza de scartiras, indrezs ed uaffens. Cun dumandar vischins de Trun e contuorn ein vegni neunavon entgins tocs fier e fuormas che derivan dallas interpresas de fonderia e minieras dil 19avel tschentaner. Ei vala forsa la peina d'allegar quellas zacontas caussas.

En beinenqual liug han ins anflau cotgla, slaccas, crustas de fier che dattan perdetga de lavur de miniers. Tocca de mirs de duas brassarias de crappa-fier ein vegni neunavon cun svolver tratschs sur la casa Vonchristen. In dètg crap miez barsaus d'ina vart e che ornava ina cantunada della fabrica de ponn a Trun era il mussament per l'existenza de pegnas de brass. En casa Tumasch Quinter sesanfla aunc oz in plantschiu zuler-sut tschentaus cun ina partida plattas-fier derivontas d'in deposit d'ina dellas davosas interpresas de miniers a Trun. Ina gronda steunga fier della medema derivonza stat en possess d'in pur a Campliun. Plinavon existeva avon onns en ina casa purila sco plantschiu d'in lutget ina gronda e grossa platta-fier de ghisa ch'ei oz remplazzada entras in paviment de beton. En in surcombras vein nus engartau ina platta de furnel cun treis combas culadas en pér pli tard, en fuorma de tarpa, che deigi era derivar dalla ferreria a Trun. Oz vegn la platta duvrada de serrar en ils schambuns. Dapi decennis sesanfla in toc fier trianghel silla platta crap della porta davos della Cruna. La stad tegn el aviert la porta, igl unviern vegn la neiv sgarada giu sil fil dil pleder; tschiens e mellis de quellas maslas mavan dalla tiara giuado sco rauba de commerci ellas cularias della Svizzera e digl jester.

Ellas fondarias a Trun vegneva produciu fier criu. Il cul de ghisa ni il fier de batter per il fravi vegneva fatgs en cularias

della bassa. Sch'ins persequitescha l'entira lavur dils miniers, dellas fondarias e finalmein della culaziun de fier ed auters metals duront il temps miez tochen neuagiu el 19avel tschentaner, vegn ins pertscharts dil regl, dil basegns, della premura de nos perdavons per la tecnica e per il progress e svilup della carstgaunadad.

A Cuera ei pér decennis pli tard vegniu fundau l'emprema e suletta cularia de fier.

La cularia Cuera S.A.

La *Cularia Cuera S.A.* ei la suletta interpresa de quella natira en nies Grischun. El decuors dils onns ha ella midau pliras gadas sia posiziun a Cuera. Fundada ei quella interessanta firma vegnida 1892 da signur *Teodor Küng* e sesanflava igl emprem en in pign luvratori dil *Welschdörfli*. Pli tard vegn erigiu per relaziuns grischunas ina respectabla halla, officina cun tuts ils indrezs necessaris ella Via dil Rein. Empau pli tard s'associescha siu frar *Giusep Küng* cul fundatur. El veva bandunau sia fatschenta empau scardalida a Schaffusa per returnar a Cuera. Mo era il fegl de Giusep, *Gieri Küng*, entscheiva a luvrar ella cularia, havend finiu ses studis de inschignier de cularia a Duisburg. 1912 vegn quella halla de cularia arsentada e destruida per part. Ella vegn denton baghegiada sil medem plaz en fuorma engrondida e modernisada cun speras ina scrinaria de models de cular fier. Gieri Küng jun. drezza en laboratoris per intercurir il fier, il sablun, la ghisa etc. Era ina secunda pegna de cupola vegn entschevida, mo il giuven miera 1918 dalla grippa el survetsch militar ed enzacons meins suenter il fundatur Teodor Küng d'ina daguota. Suenter sia mort surpren inschignier *Gustav Frey* 1919 la direcziun della fatschenta ensemen cun Giusep Küng. Ils temps de crisa entscheivan e la fatschenta era gia dapi 1912 surcapitalisada e piteva beinduras ton ch'ella sto vegnir sanada. 1926 u 1927 miera Giusep Küng e dacheunaven resta aunc la feglia de Giusep en fatschenta. 1948 vul ella sedeliberar dil buordi, targend negin nez dalla producziun. Signur Frey resta persuls sco menader, sustenius d'in schiender en fuorma de commanditari. La *Cula-*

ria Cuera Küng S.A. vegn midada 1948 en *Cularia Cuera Frey S.A.* Pér suenter la secunda uiara mundiala crescha la sviulta de rauba ed il gudogn en fatschenta. Mo tuttina ceda inschignier Frey sia fatschenta gia 1953 a *J. Bürchler* che veva gia in luvratori ella Via dellas Resgias e veva fatg experienzas cunzun culla culaziun d'alumini. Cun quella midada vegn la firma *Cularia Cuera S.A.* fundada. Bürchler engrondescha l'interpresa gia 1955 e sededichescha dad ussa naven, suenter duidas transformaziuns, mo pli alla cularia d'alumini; el continuescha ussa la fatschenta sut il num de firma *Cularia Alumini, J. Bürchler.* Quella producziun era seresultada pli rendeivla e buca ton controllada e fixada els prezis da grondas fabricas de maschinas. Tgei dueva denton schabegiar culla culaziun de fier? Ina nova firma seconstituescha e fa la damonda alla suprastonza dil marcau per la cessiun de 2000 m² sulom de baghegiar sigl intschess d'industria a Cuera. A quella damonda per sulom vegn finalmein corrispundiu. Il november 1955 sa vegnir entschiet ella *Via Mulin de puorla* (Pulvermühlestrasse) culla nova halla. Iniziant e directur della nova interpresa ei *Walter Koch.* Senza sia iniziativa vess la Cularia de fier Cuera *S.A.* calau d'exister. Il baghetg corrispunda allas pretensiuns higienicas ed alla tecnica de cularia moderna.

Quei maletg astgass esser staus fatgs 1908. El presenta l'entira meistronza della cularia de fier Küng e Co., Cuera. Ils luvrers mess cheu en vesta ein per la pli gronda part Talians, enzacons Tudestgs e Svizzers. Ils Grischuns vevan pauc tschaffen per quei mistregn. Enzacons onns avon l'emprema uiara mundiala luvravan cheu buca meins che 60 culafier e formaders, en tut pli che 100, era circa 10 femnas. Tenor Emil Stolz, entraus 1905 en fatschenta, fuva el il sulet de lungatg tudestg.

Dretg davontier, pusaus encunter ina petga, cun capetscha, stat il fundatur della cularia Theodor Küng, morts 1918. Seniester sil maletg vesan ins ina zuola de rullar suga, duvrada per transports de rauba pli greva. Enamiez, davontier ei la fuorma per in garter de finiastra e dasperas in giarsun che muossa il product finfatgs. Schreg siado stat in grond candelaber de via. Davonneu sesanflan plattas de model en gep, pinadas per la culaziun de tschabergals de balcuns e scaleras, ed era per curtginaziuns. Interessant ei ch'ei deva gia lu fuormas de ghisa libras de scaffa. El funs ina pegna cupol, plinavon ina tschaghegna che va sin lautga de cargar.

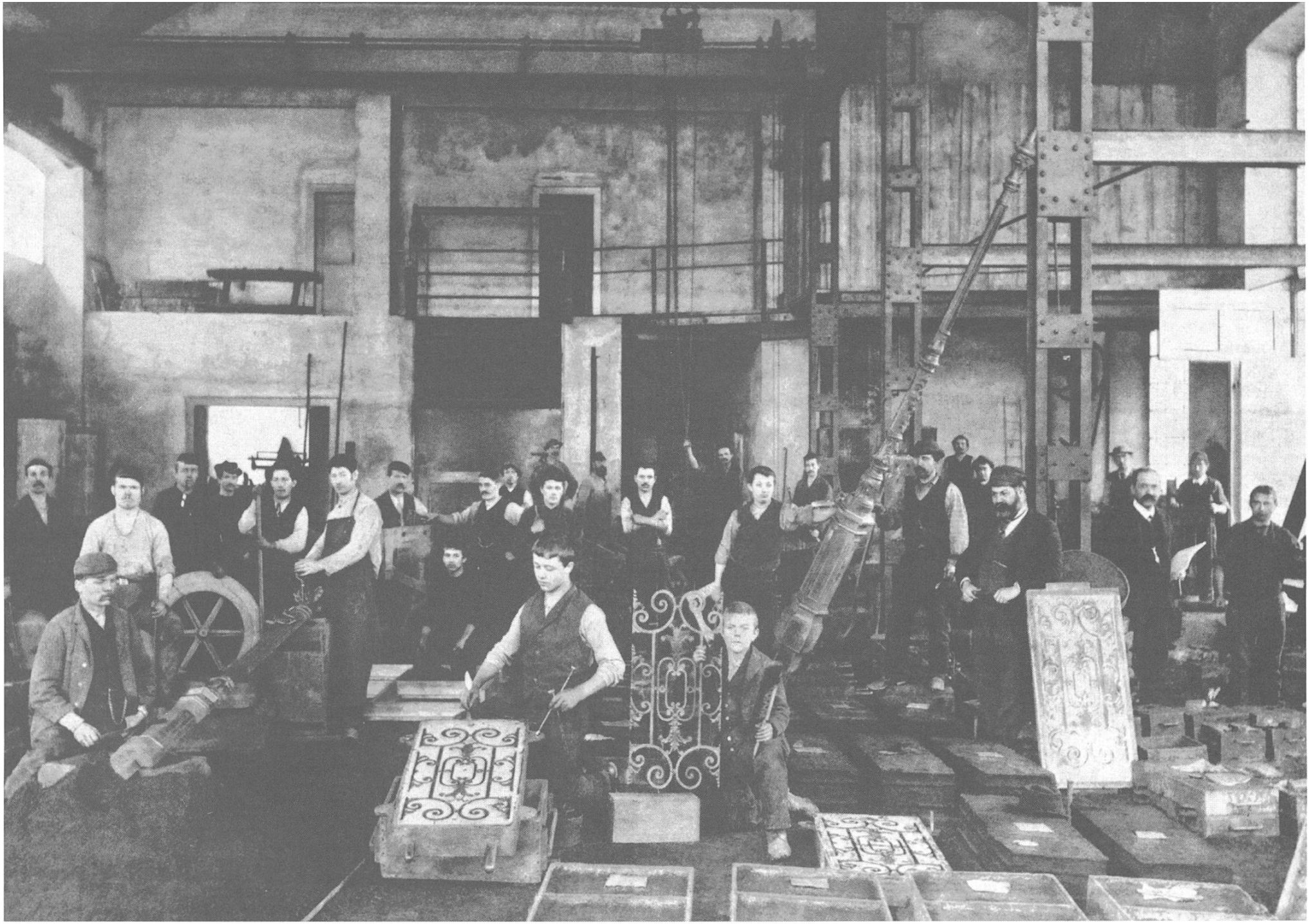

La nova fatschenta fabrichescha per vias e baghetgs tutta specia ded uviarchels e rosts de tumbins, tureras e foss, tenor catalog specificau cun circa 220 models. Per tureras sin vias lateralas vegnan culai rosts specials en 3 lunghezias; per la hotelleria grischuna vegnan construidas, sco gia avon 70 onns, las grondas e grevas plattas de fiug cun lur tscherchels e rosts en peisas de tochen 600 kg. Las empustaziuns vegnan dals hoteliers, beinduras tras intermediaziun de spazzatgamins ni mettapegnas che han traso relaziuns culs hotels. Ils models de ghisa per plattas etc. ein gia dapi decennis en disposiziun. Il novissim temps fa la firma bunas experienzas culla culadira de rollas specialas de ghisa per sutgeras e lifts de skis. Cun metter denter a quellas rodas de transmissiun solas de gummi va tut sco sin vali, senza canera e schurmegia la suga-fier. Era per diever d'industria e de maschinas vegn culau tocca de ghisa grischa de 1–1000 kg tenor las normas de VSM.

La fatschenta ha oz 16–19 luvrers en tut, 8 manuals, 8 culadurs, formaris e magularis, in serrer, turnader, reparader de defects e ruttadiras. La mesadad dils luvrers ein scolai en lur mistregn, ils auters ein gidonters. Ils nums dils culadurs etc. ein per il pli jasters: talians, svizzers e d'autras naziuns. El Grischun dev'ei buca caschun d'emprender quei mistregn. Era vevan indigens pauc tschaffen per il mistregn insumma.

Sper ina pegna de luentar, marca «Cupol», sesanfla en halla ina maschina de schubergiar la ghisa, de transformar il sablun de fuorma, ina girella, biaras cassettas de fuorma, preuls e cazs, ina traglia de smergla ed auters impurtonts indrezs. La pegna cupol ha in diameter interiur de 600 mm, ina bessa en pegna secompona en sesez de differentas cozzas de cocs e fier ina sin l'autra. Las rasadas de fier cuntegnan fier criu en fuorma de maslas e barras, ruttadiras, curdems e fier veder etc.; mintgamai tenor la qualitad ch'in object de ghisa ni l'auter drovan, sto era la composiziun esser autra. Ei vegn distinguiu 3–4 direzias. Il material de fier sco era la cotgla vegnan tratgs sil plantiu sura cun in lift. Per dar fiug all'entschatta, mettan ins empau scanatscha dalla buccapegna sut viaden ed era empau cocs sissu. Suenter vegn tut il fier e material de brisch bess egl intern dall'alzada sura, tut tenor regla e stadera. La pegna cilen-

drica ei gie 3–4 m aulta. Pér suenter biebein in'ura san ins trer giu l'emprema pusada de metal buglient; las pusadas sura en pegna, mo scaldadas, setschentan adina pli e serabetschan lu giu ella zona de schmelza. Il quantum de fier pil gi de culaziun sto gia esser calculaus ordavon. Ils culadurs ston survegnir avunda culem per emplenir las fuormas pinadas per quei gi cun gronda breigia, savida e premura. La pegna cuntegn el medem temps pliras pusadas che peisan magari 3–4 tonnas. Il gi de cular tuch'ei de derscher giuaden ella gula ardenta della pegna tochen 30 pusadas fier de 200 kg, pia en tut 6–7 tonnas. 3 gis mintgamai drovan ils luvrers per far las fuormas, il 4. vegni culau dallas 15.30–18.00 uras. Sche ils 3 gis tonschan buc per far ils maguols e las fuormas, refieran ins il cular sil 5avel gi. La pegna vegn mintgamai reparada en quei temps. La calira immensa maglia adina vid crap, sablun ed arschella. In luvrer flicregia pli u meins adina la pegna. L'aulta pegna cilendrica fietergiada cun specias de maulta e cun crap che po tener petg a tuttas caliras, sto vegnir duvrada tras diltut en sia calira. Igl ei sco cun in fuorn de far paun; la secunda e tiarza furnera en roda, drova meins lenna che l'emprema. Pér la tiarza spinada de fier buglient ei propi buna ed ha la calira sufficienta. Perquei drovan ins las 2 empremas pusadas mo per ghisa de construcziun e buca per maschinas.

Il material: cocs, fier criu en barras etc., sablun sintetic vegn retratgs dalla Tiaratudestga, mo era dalla Svizzera. Formaliers e culadurs lavuran en accord. Mintgin ei responsabels sez per las fuormas ch'el fa. Els ston far lavur exacta per buca vegnir en donn. Sbagls de fuormas vegnan alla glisch pér cu il cul buglient ei sferdaus ed il manti ruts ora. La lavur de culaziun ei ordvart heiclia ed era suttaposta meinsvart al schabetg. Ils products sferdai sil gi suenter, ston vegnir controllai dil bi e dil bein avon che vegnir tractai u tarmess pli lunsch per la lavuraziun mecanica. Sch'in sbagl seresulta buc clarmein per muncament digl accordant, lu surpren la firma il donn caschunau. In toc de ghisa sbagliaus mo per in tec, sto vegnir repetius en tut sias fasas de lavur. Il toc falliu vegn luentaus e dat culem per in auter gi de culaziun. Ils sbagls effectivs ein denton tgunsch de separar dad incaps nunprevedi ed accidentals. La culaziun ei

schidegir la culminaziun della lavur en cularia! Ella ei inclusa egl accord, e tuts che segidan ton scoi pon de spinar e de derscher il culem buglient ellas fuormas. Tut ha grond interess che il grond mument reusseschi. Il spachetar va puspei sin quen de mintgin. La culaziun vegn fatga cun tut quitau, havend il bugl ina calira de varga 1200 grads ed il priel grond ina peisa de mesa tonna.

Quella peisa sa buca vegnir purtada e dirigida ellas fuormas mo a maun. Perquei intent stat a disposiziun ina giriala de halla. Tochen che dus derschan la suppa caulda ellas fuormas, sto in tierz retener cun ina liunga palutta-fier la schlacca che donnegiass il cul sch'ell'entrass ella fuorma; ei dess lu loghens cavortgs e de ruttadiras. Per fuormas pli pintgas vegn la *broda caulda* purtada en preuls ni cazs de 20 e 50 kg. Sper quels 3 che ein vid il priel grond, ston dus manevrar e manipular cun la girella tochen vitier la bucca della suandonta cassa. Ils mettenpegna ein occupai da lur persei. Il priel grond tonscha magari per pliras fuormas, mo mai astga la culaziun vegnir interrutta en ina e la medema fuorma cun derscher suenter ina nova carghentada. Sin ch'ins vegness culla nova spinada fuss la part ella fuorma gia sferdada empau. Quei caschunass defects nunperdunabels. Auters miran che las fuormas schloppien buc e che ils gas che sestroclan neuado dallas sfendaglias e buccas vegnien ars; fiugs pli gronds barschassen la manutta dils manevrants dil priel e ston vegni cuvretgs cun sablun. Beinenqualga sa ina fuorma sluppar per in motiv u l'auter e vulnerar ils luvrers e caschunar grondas e grevas barschadiras en fatscha e cunzun sbrinzladas prigulusas els egls. Perquei han quels dils preuls spiaghels de schurmetg adattai!

Che quei tut mondi en uorden e che las lavurs e lur successiun seigien drizzadas tenor ils megliers principis de lavur, procura il capo de culaziun. Il directur meina la fatschenta, ei schef de propaganda, contabilist e viagiatur en ina persuna; el ordeina l'execuziun dellas empustaziuns e studegia novs projects e pusseivladads de producziun. Il directur e possessur della Cularia Cuera S.A. ei era cudischius culla professiun de scrinari-modellist. La scrinaria de models de ghisa sesanfla sper la cularia d'alumini, Via dil Rein, e survescha a domisduas interpresas.

Per far pusseivel entginas paregliaziuns, returnein nus anavos als origins de quella industria singulara el cantun Grischun. Tenor regurdientschas de plirs luvrers stuess l'emprema cularia a Cuera, bein fetg primitiva, gia esser vegnida fundada igl onn 1842. Avon che la fatschenta ei vegnida translocada alla Via dil Rein, sesanflava ella dapi sia fundaziun 1892 el *Welschdörfli* visavi il Florastübli ded oz. Il local della emprema cularia surveva pli baul per local della armada dil salit, oz ei leu ina stizun de fretgs e verduras. Cu quella midada ha giu liug ei buca enconuschent a nus, probabel entuorn 1908. Anno 1912 eis ella gie vegnida arsentada.

Il stabiliment ella Rheinstrasse occupava duront l'emprema uiara sut il fundatur T. Küng buca meins che 100 luvrers e luvreras. La pegna de luentar il fier veva in diameter intern de 1200 mm che vegn denton pli tard reducius cun in fieter sin 900 mm. Ins culava 10–20 tonnas fier nuninterruttamein e quei mintga 2 gis en passa 50 pusadas a 450 kg. Il priel grond haveva ina capacitad de 4–5 tonnas. El stueva buca mo vegnir transportaus dalla pegna alla fuorma cun in cran, mobein era derschius successivamein cun in indrez mecanic de roda, dirigius giu dalla cabina.

La producziun de fuormas de ghisa era all'entschatta pli varionta. Era fuv'ei pusseivel de cular tocca pli greva. Avon 40 e 50 onns dev'ei magari fuormas de 10 tonnas grevas, postaments per casas de turbinas. Certas fuormas stuevan vegnir viultas per turnar a cular. Era vegnevan culadas rodas de cunterpeisa per resgias de blocca, postaments per traglias de lenn e de fier, rodas ad empalms e dentadas, rodas de cups per la fabrica de maschinas Willi Cuera. In auter product eran las petgas de fontaunas che vegnevan culadas il bia en 2 parts epi messas ensemen; era rodas de sugas-fier per funicularas, portas-pegna, tscherchels, postaments de resgias dublas, sochels per molascrap e molas de smirgla. Per l'ovra electrica de Cuera a Lüen han ins culau en quei stabiliment plirs gronds postaments. Plinavon s'occupava la cularia de petgas per latiarnas a gas, de tschabergals de tutta fuorma e mesira, de pegnas e tocca de maschinas. Duront l'emprema uiara mundiala han ins culau granatas, per la secunda sochels de sirenas d'allarm etc.

Per mover ils preuls e la greva tocca de ghisa formada e culada eran montadas 2 girellas giganticas de halla e 7 girellas circularas. Interessantas ein las empustaziuns ella secunda fasa della fatschenta, sut la direcziun de inschegnier *G. Frey* da 1919 naven. Ils luvrers senuspevan de mo adina luvrar vid tocca de baghetg en serias. Interessants models, savens unics, de peisa tochen 4000 kg tarmetteva la fabrica *Brown Boveri & Cie.* da Baden. Mo il deposit de tals models cheu a Cuera muntava alla summa de 200'000 frs. Talas construcziuns che devan jamnas lavur als formaris, savevan buca vegnir dai en accord. Ils prezis vegnevan struclai dallas fabricas grondas e la marginala de gudogn era bassa. La crisa veva reduciu da 60 luvrers 1921 a 15–20 igl onn 1932, ed era quels stuevan luvrar en duas successiuns, in'jamna per part. La tiarza fasa della fatschenta, culla nova halla de 1955 e possessur *W. Koch,* serestrenscha sapientivamein sin pli paucas ed era sin pli levas fuormas de ghisa.

Oz mo dat pli perdetga de quei traffic singular de pli baul ina fotografia dils 1908 circa, e las vuschs viventas d'anteriurs possessurs e luvrers ed enqual plan e skizza de quei temps. En quei liug, ella Via dil Rein, ei dapi 1955 tut transformau e drizzau silla producziun d'alumini. Il niev stabiliment de cularia de fier ei sco menzionau sil territori industrial de Cuera. Omisduas interpresas ein fetg parentadas ad emprem'egliada, per il nunversau en materia. Igl expert e versau specialist fa denton ina gronda differenzia denter la culaziun grischa (fier) e la culaziun alva (alumini). Igl ei per las duas industrias circa la medema differenza che zeivra la lavur d'in lennari e quella d'in miradur. Omisdus lavuran in cun l'auter, in en l'auter per il medem baghetg, e tuttina, tgei differenza de materia. Era las materias fier ed alumini ein fetg differentas en lur substanzia e composiziun. Las metodas de culaziun ein fetg diversas. Mo ils products van magari allas medemas fabricas de maschinas e fan alla fin part della medema construcziun.

Il niev stabiliment de cularia de fier via Mulin de puorla ha aunc oz a Cuera bien dretg d'existenza. Pauc vessi denton vuliu che quella solia industria de fier el Grischun fussi svanida. All'iniziativa de signur *Walter Koch* eis ei d'engraziar, sche quei ei buca daventau.

Bibliografia

Juvalta-Cloetta: *Aus der Geschichte des Bergüner Bergbaues nach Dokumenten von 1556-1616*, Chur 1928.
Spescha, Placidus: *Sein Leben und seine Schriften...*, Hrsg. von F. Pieth, Karl Hager und P. M. Carnot, Bümpliz-Bern 1913.
Vincenz, P. A.: *Las minieras de Trun*, Basilea 1898.

Per informaziuns ein stai a disposiziun ils signurs Walter Koch, Gustav Frey, possessur della fondaria. Capos e luvrers ch'ein stai a disposiziun: Battista Foi, Arami, Emil Stolz ed enzacons vegls luvrers della fondaria. – A Trun han informau Tumasch Quinter e Benedetg Tuor. Consultai ein vegni ils arhivs a Trun ed a Cuera.

12. Il Museum 'Casa Carniec' a Glion

(En: Radioscola, 1981, 100, 1–16)

Vuler metter oz en pei in Museum etnografic de vallada ha num Vus. Bia digl uorden necessari ei gia dismess. Impurtonts umens dil mistregn e dil vegl puresser han dagitg schau dar orda maun lur uaffens. Ils incumbensai per la rimnada e per l'exposiziun han ina greva posiziun. Biaras caussas rimnadas han piars lur nums, las modas de lavur sepiarsas. Per vegnir a frida de dar nova veta alla reha rimnada ei il MRS vegnius incumbensaus ded eruir e de descriver igl entir inventari a nova veta. Quei project vegn a cuzzar 5 onns ed ei sustenius da pliras instituziuns.

Ils 4 de fenadur 1978 ei vegniu fundau a Sagogn in comite d'iniziativa per in niev Museum regional en Surselva. Il comite, presidiaus da cusseglier guvernativ *dr. Donat Cadruvi*, dat en quella emprema sesida l'entschatta concreta ad in'idea che prueva da decennis el tgau. En ulteriuras conferenzas vegnan normas ed uordens stipulai che dueigien promover las lavurs e preparaziuns necessarias per realisar quei project cultural de gronda muntada. Il *Museum regional Surselva* dueigi sespruar de metter en salv ed exponer caussas impurtontas creadas da nies pievel muntagnard els davos tschentaners. Il caracter dueigi esser quel d'in Museum mistergner e puril cun tut quei che quels dus terms e noziuns cumpeglian: uaffens, indrezs, urdegns, objects de tutta natira fatgs da nos mistergners e duvrai en nossas vischnauncas tochen viaden els davos decennis.

Il comite d'iniziativa ha lu era sclariu beinspert la pusseivladad de fixar il casament ed il liug de dimora adattau per l'exposiziun futura della rimnada messa en moviment. La tscharna croda sin ina casa venala el ravugl dil marcau vegl de Glion, la schinumnada *Casa Carniec*, plazzada gest sut l'enconuschenta *Casa Gronda*. Ei setracta d'in vegl séz della enconuschenta famiglia *Schmid de Grüneck*, documentada gia el 14. tschentaner per famiglia burgheisa de Glion. Il fundatur della famiglia nobilitada e munida cun in uoppen della siarp, cul predicat 'de Grüneck' (romontsch: Carniec), vegn 1544 en possess de quels dretgs. Sutvi vesein nus in crap de uoppen della famiglia digl onn 1611

che stat sur ina porta d'entrada della casa. Ils fundaments della casa Carniec ston esser bia pli vegls, havend discuvretg egl intern in maletg fresco che datescha d'entuorn ils 1540. Ed ins savess supponer che quei seigi stau l'emprema casa baghegiada directamein dalla famiglia Schmid de Grüneck. L'imposanta *Casa Gronda* stat gest sur la *Casa Carniec*, denton vegnida baghegiada eis ella pér 1677. Ella ha probabel fatg svanir in'ala della veglia casa de famiglia per slargiar la vesta encunter il Rein.

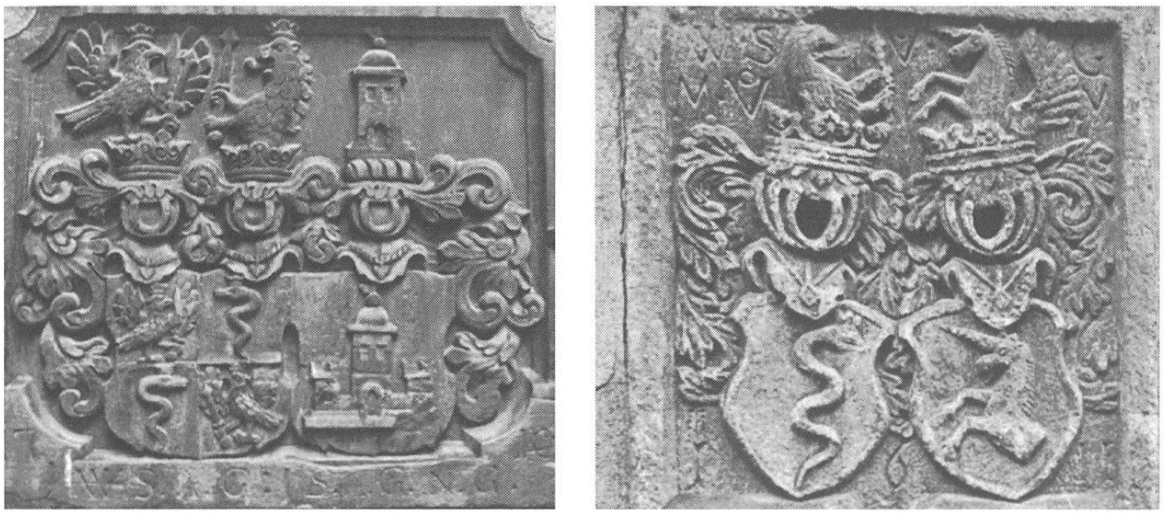

Ils dus uoppens d'allianza della famiglia de Glion: *Schmid de Carniec*, 1611/1710, ein tschentai sur las portas d'ingress della Casa Carniec, edifeci baghegiaus avon 1611.

La *Casa Carniec* ei silsuenter – la famiglia Schmid de Grüneck ei morta ora 1738 – ida vi en biars auters mauns e la finala deconstruida pliras gadas e decadida.

In impurtont pass, fatg entras il comite d'iniziativa, succeda ils 21 de mars 1979 culla suttascripziun d'in document de fundaziun per il niev Museum. Enaquella vegn era la cumpra dil casament francada. Quella ei succedida, conform al contract, avon che igl onn 1980 ei staus alla fin.

Cun quellas acziuns entscheivan las lavurs de restauraziun dil vast casament. Per quei intent ei ina Cumissiun de baghegiar vegnida formada ed ins ha previu in collegi d'architects che han d'haver quitau per la planisaziun e realisaziun dellas renovaziuns edificialas.

Ina cumissiun ordvart impurtonta ei quella che ha surpriu la rimnada dellas finanzas necessarias. Per quella ei de gronda impurtonza la simpatia e la liberalitad davart dil pievel sursilvan e grischun, d'uniuns ed instituziuns cantonalas e federalas. Mo ina massiva urbida finanziala garantescha ina tal vasta e complexa restauraziun dil baghetg, igl acquist d'indrezs moderns per ils spazis d'exposiziun.

In quitau de tut auter caracter ei quel della rimnada d'objects adattai per il niev museum. Era cheu ei vegniu agiu. Mo igl ei reussiu mo ton sco in fav en in lag. Era cheu ei la beinvulientscha publica de gronda muntada. Ins vegn a capir che senza igl uorden, las caussas necessarias, ils uaffens, ils indrezs, ils products spirtals e mistergners de nos perdavons, ein tuts tschels sforzs adumbatten. En quei senn giavischa il suttascret, incumbensaus culla rimnada, de survegnir buns contacts e legreivels patgs cun nies pievel sursilvan. Tuts che san gidar, era mo cun informaziuns u cun ina pintga ni gronda caussa museala.

Tgei ei in Museum?

Il plaid 'Museum' vegn duvraus oz da quasi tuts ils lungatgs de quest mund per indicar il baghetg che cuntegn ina collecziun de caussas preziusas dil vargau, artefacts antics, mo era lavurs artisticas, maletgs, sculpturas e nundumbreivlas autras categorias de caussas che pertuccan la creaziun humana dils temps vargai e dils temps presents. Il plaid Museum sa era significar ina singula collecziun d'ina specia ni l'autra.

Museum ei ina denominaziun greco-latina e significava avon varga 2000 onns en Grecia in Sanctuari ni Tempel dellas Musas, tenor la getga feglias de Zeus, igl emprem Diu dils Grecs. Ellas protegevan igl art e las scienzias. El temps bizantin vegn Museum duvraus per indicar ina Biblioteca, e bibliotecas eran stretgamein ligiadas cullas scolas filosoficas de quels temps, e perquei vegneva il plaid era duvraus el senn de Scola.

Dapi il 18. tschentaner ei in Museum in baghetg public, che cuntegn collecziuns, uordens fetg prezius, scaffi pli baul e tras tuts ils temps dal spért e maun human. In museum ded oz survescha alla rimnada, alla conservaziun, alla perscrutaziun e re-

staurazium ded objects culturals. Mo oravontut dueigi in museum survir alla presentaziun plascheivla, de clara disposiziun dils fatgs rimnai. Il spért che schai en bunas prestaziuns de nos perdavons san scaffir contacts necessaris e fetg interessants cul temps enten il qual nus vivin oz en tutta furtina. Seriusa lavur de museum pretenda documentaziun, quei vul dir che tut il rimnau dueigi vegnir registrau, fotografau e surtratg cul gest num. Sche il luvrer en quella vegna dil Segner ei fetg capavels e versaus sa el era descriver igl uaffen e metter el en sia vera funcziun. Quei ei denton buca adina pusseivel, era buca culla megliera veglia, demai che caussas ed uaffens dapi onns ed annorums senza diever, piardan il contact cun nos tschurvials.

En quei mument ston ins saver segidar. Quei va cun rimnar ed ordinar cudischs informativs, cudischs de mistergners, sur dil puresser, sur dil traffic e tschiens auters. En bibliotecas della California eis ei buca daditg stau pusseivel a nus de fotocopiar interessants cudischs d'uaffens e de metodas de lavur, ch'ils Americans ded ussa, tuts vegni avon tschiens onns ord l'Europa han reconstruiu, amplificau ed adaptau a lur nova patria. Els vevan priu cun els lur savida purila, quella dils umens d'uaul, de mistergners, cunzun de lennaris e scrinaris, priu cun els enqual uaffen. Era ils *fravis ners*, nos fravis de fier, ein stai de gronda impurtonza per baghegiar ed ereger ina nova e gagliarda patria vi sur mar. Igl Engles numna il fravi de fier *Blacksmith* per differenziar el da quels d'irom, d'argien e d'aur. Ils pioniers vi el niev continent han saviu far stedi diever dellas enconuschientschas ord la veglia patria, han purtau leu la cultura mistergnera, purila, exercitau ils mistregns ils pli divers, schizun augmentau quels, enrihiu uaffens ed indrezs, e cun lur spért allert inventau vinavon sin fundament de savida europeica. Nus lessen indicar mo in detagl per exempel. Per vegnir vinavon el runcar la tiara dad immens uauls serrai, han ils Americans stuiu inventar uaffens pli curaschus, d'enormas dimensiuns per il transport de blocca. La resgia d'uaul ei daventada, considerond las plontas de gigantica grossezia 4 m liunga, ils berts cun rodas de 4 m altezia. Cun interess vein nus legiu en in cudisch american ch'il *roclabuoras* (Kehrhaken) seigi in'invenziun americana, silsuenter surprida cun tschaffen e profit da

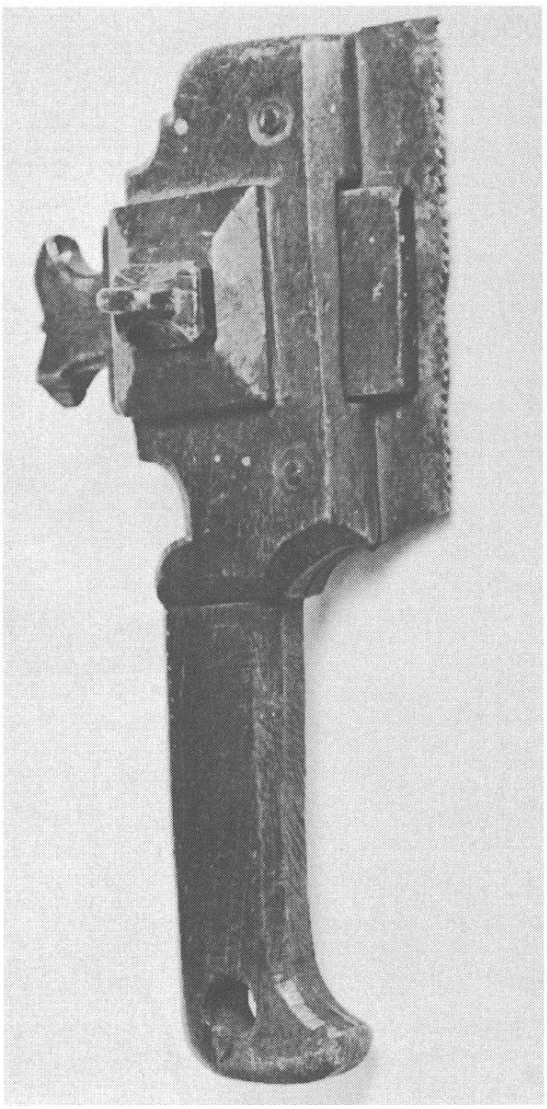

Ina *resgiutta de spadas*. Barcuns entirs de lenn, portas nuegl che drovan spadas de lenn, traversalas per tener ensemen las differentas aissas. Quella resgia duvravan ins per funsar, per resgiar viaden ils tagls che tschaffavan la spada construida en fuorma de cuaschualma. Ins vesa la struba de lenn de distschentament.

Ina *splauna* ni *cunti de cudetschas*. Il canistrer tegn quel sil scapulier de schurmetg mess sil schanugl dretg e trai suto, laschond pigliar il tagliom veseivel las cudetschas. Dalla ruosna sezuolan neuado las stialas. Cunti e splauna de fuorma speciala.

nos umens d'uaul e de resgerias (Sägewerke) ell'Europa. Cargai cun 30 cudischs sur dil mistregn essan nus arrivai a casa, vesend il basegns d'ina biblioteca scientifica per in Museum.

Savens retscheivan ins objects museals en in stan e stadi fetg critic. Ins anfla denton la caussa per necessaria per la completaziun d'ina seria. Era san tals objects esser rars ed interessants per la collecziun. Ei maunca tscheu e leu forsa ina curegia, ina clavella, in stabet, ina zensla, uaffens de lenn miez magliai da mulauns, fier ruinau, il battagl d'in stgalin urschiaus, ina sigir senza moni, in cudisch senza feglia, ina mobilia senza funs e truchets. Ei drova in bienton savida, pazienzia e curascha per metter tut en uorden. Da rutinai e versai enconuschiders della materia enderschin nus adina puspei ch'il regulament ed il manteniment dils objects caschunan savens de pli quitaus e cuosts che tut tschellas lavurs.

Ina part dil marcau vegl de Glion culla *Casa Gronda*, dretg, e la *Casa Carniec*, seniester, il niev Museum Regiunal a Glion.

Ei secapescha che in pign museum regional ni d'in vitg sa buca mantener in grond diember d'emploiai ufficials. Quei san in museum cantonal ed ils gronds instituts d'impurtonts mar-

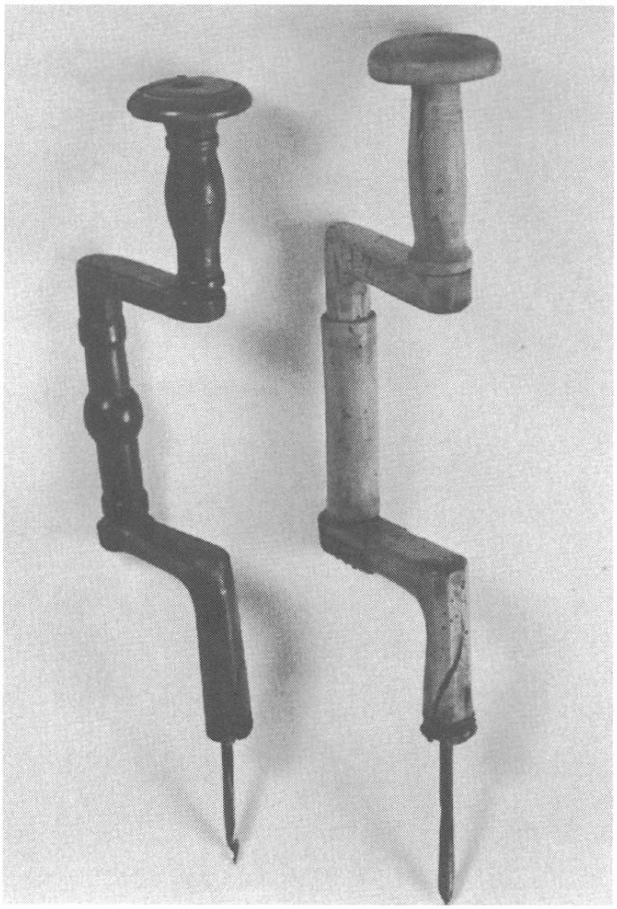

Duas autras fuormas de *tanvialas stuornas* de lenn, cullas tanvialas de snecca.

Diversas autras fuormas de *tanvialas stuornas*, defectas, mo tuttina d'appreziar en lur fuormas ed execuziuns. Cheu vesan ins la lavur ch'ei drova per reparar, infermir ed amplificar (sut seniester).

Tanviala stuorna en lenn cun tgau-tradel de scumiar.

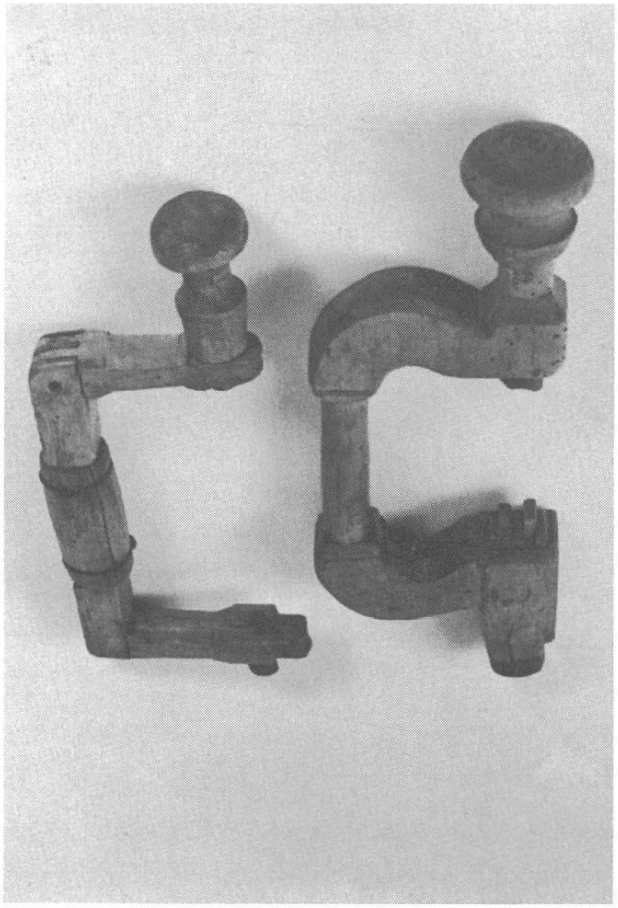

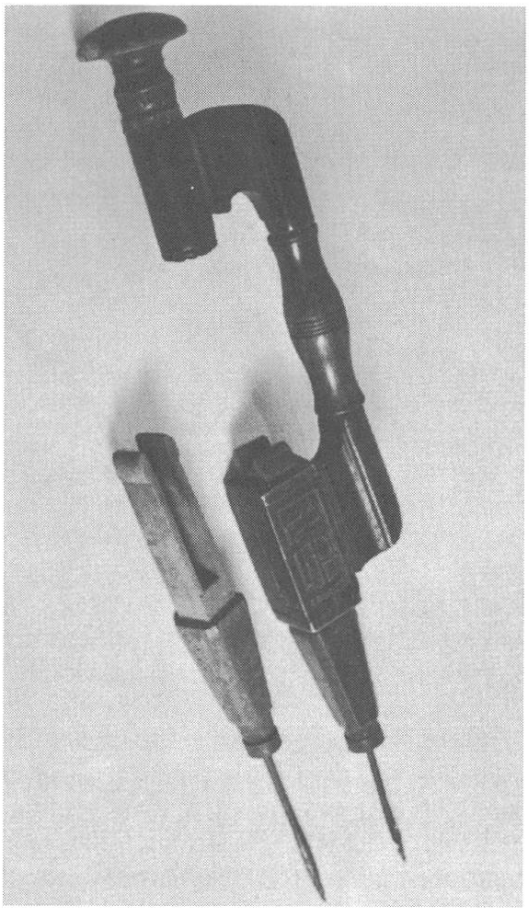

caus selubir. En nies cass drova ei ina gronda bunaveglia da tuttas varts. E tonaton, per garantir il success d'ina tala interpresa drova ei glieud scolada, permanenta, che surpren responsabladads. Quei stuessen era las autoritads cantonalas e federalas saver.

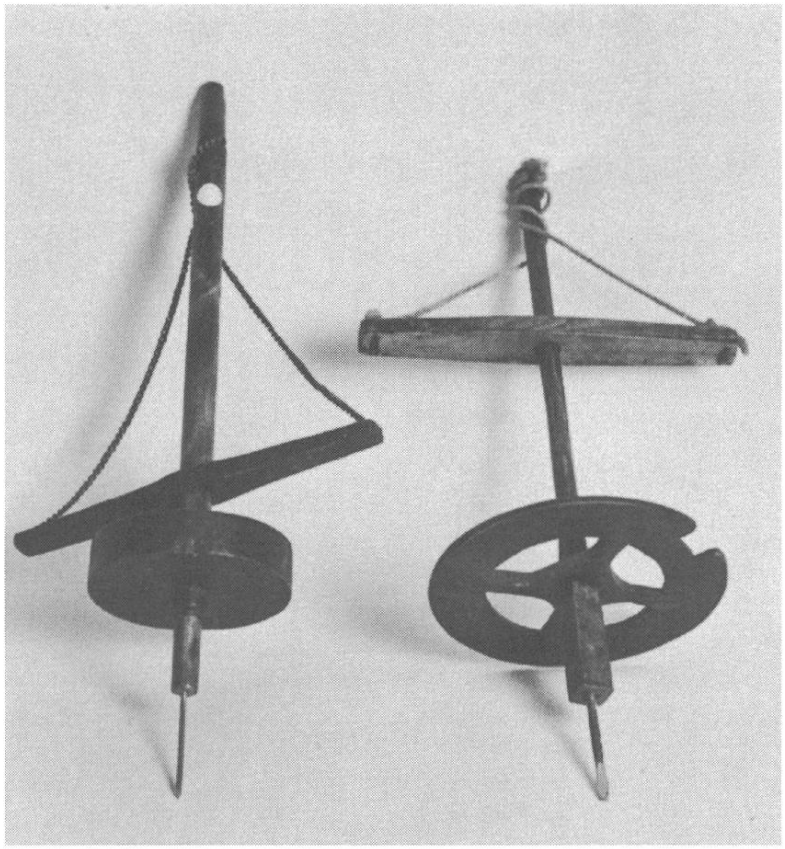

Dus *firliforlis* ch'ins duvrava de cuntschar vischala de tiaracotga etc. In de quels ha la roda de catsch (de schueun) de fier, l'autra de dir lenn fignicler. Las astas vegnan movidas anavon ed anavos culs zugls corda vid asta e traversals, ina ga ina cadeina, epi ina corda. Ils tradels ein buca ils originals.

In grond agid per in museum ei la fotografia, ils films de vegls mistregns, era dias e pindellas de veglias instituziuns, ded usits, de fuormas e metodas de lavur. Cun quels agids sa in museum era survir de canorta de contacts e discussiuns. In museum vul far clar ch'ei detti negin presens e futur senza il vargau, mo era ch'il presens sulets seigi vivs e stgis d'entelgir il vargau che nutrescha igl avegnir.

In resgiut de resgiar fier. Ins fetschi stem digl artg en in toc lenn dir. Ils mulauns havevan gia taccau lur preda.

La buna informaziun drova vivas relaziuns, in spért viv per il bi scopo d'in museum. Pia contacts denter ils museums d'ina regiun, contacts denter ils menaders e la scienzia. Era en quels graus ei gest ussa bia lavur en preparaziun.

In patratg murtira mintga rimnader ded antiquitads per in museum. El vesa buca bugen sche rauba schi preziusa va cun la hermeria dalla tiara giuado. Quei ei ina depauperisaziun enorma de nossa cuntrada. Gest ils jasters, che nus duvrein scoi para per sescumpentar, apprezieschan depli che nus nossa cultura veseivla. Ei stuess vegnir schi lunsch che nossa populaziun preferess de surdar en emprema lingia bunas caussas instructivas al

museum che giavischa quei en tutta ardur. Quella midada de spért ei gia sin rucca, mo il fil lundero sin fleivlas teilas.

Igl ei interessant de persequitar tras tschentaners conta rauba ch'ei vegnida rimnada e migliaccada en tut l'Europa, antiquitads religiusas, profanas, e quei cunzun dad imperaturs, retgs, conts, ducas, mecens, autoritads ecclesiasticas etc. Cun tals scazis levan ils glorius rimnaders buca mo conservar veglias regurdientschas, mobein era demonstrar lur pussonza, lur gloria.

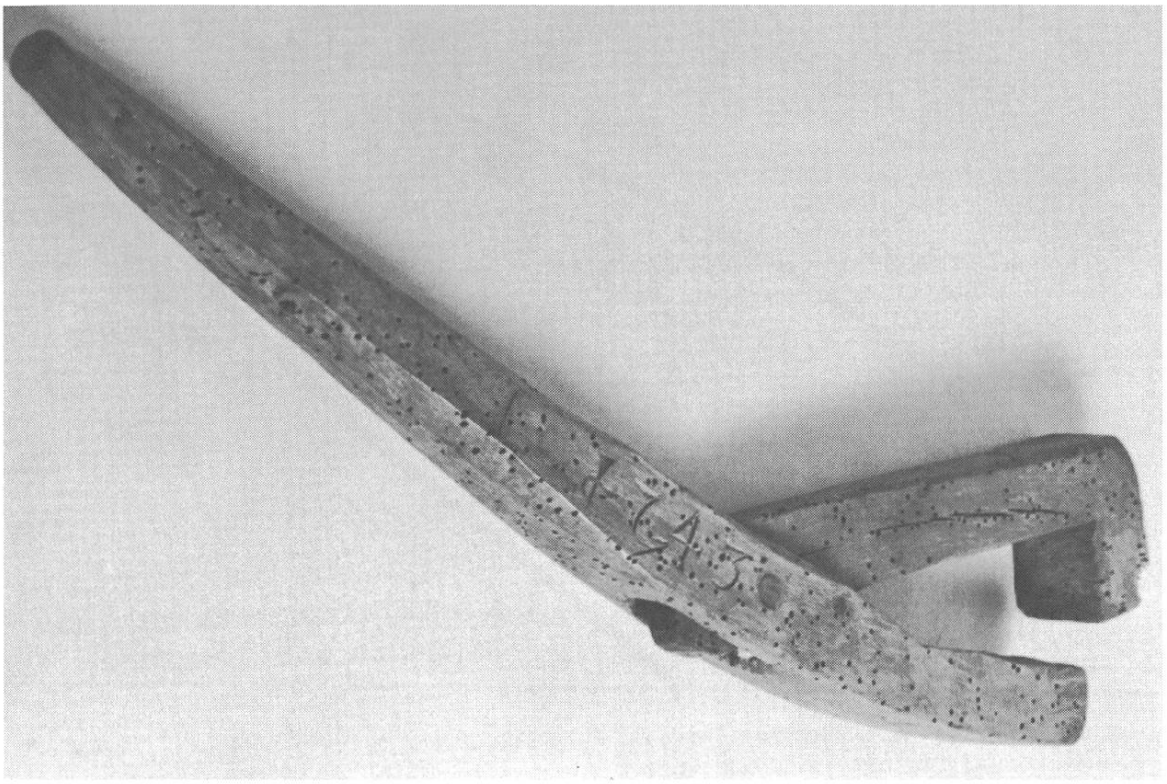

La schinumnada 'cogna' de vischlers (Reifzange) digl onn 1743. Ella survescha de trer si il tscherchel sut. Era sur de quei uaffen savess ins scriver in'entira historia.

Nus savein d'in duca, de Carli il temerari, ch'ei semess alla testa d'in'armada encunter ils Svizzers cun arcuns d'immensas rihezias. Cun quei vuleva el suttastrihar sia posiziun de victur gia ordavon. Era in Napoleon, el novissim temps d'aunc pli dubius regenters, che han sequestrau e transportau gronds beins culturals naven dallas tiaras conquistadas en museums de lur residenzas.

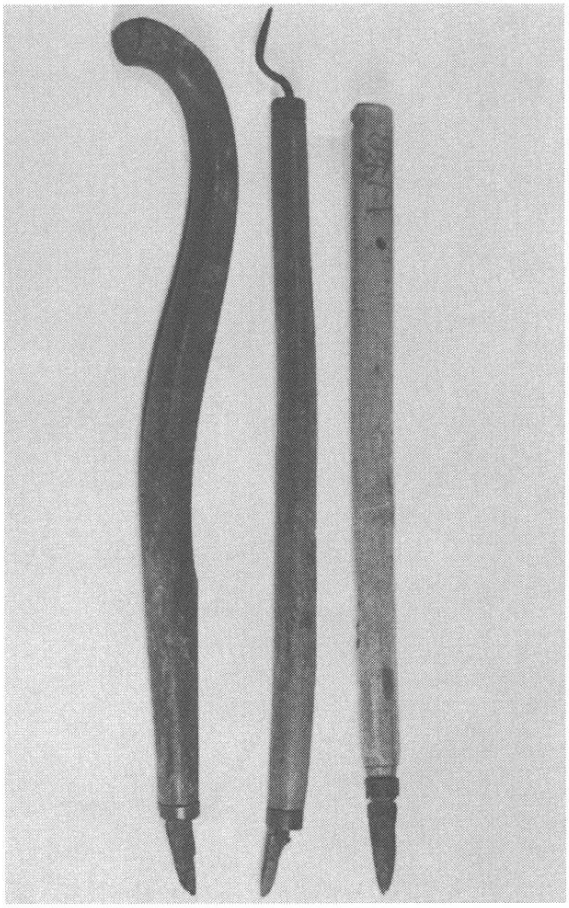

Treis differents *cuntials de cavrinas*, per tagliar ora las cavrinas giudem las dubas; leu entran ils funs dil vischi.

In *tschariesch* d'in soli rudi guilas fier. Ei dat era dubels e treidubels tscharieschs (sut seniester).

Il renomau e falliu *fumegl dil baun de splanar*. Era sur de siu diever e secuntener dat ei ina biala historia. Quei fumegl ei fetg encuretgs, mo mai d'anflar!

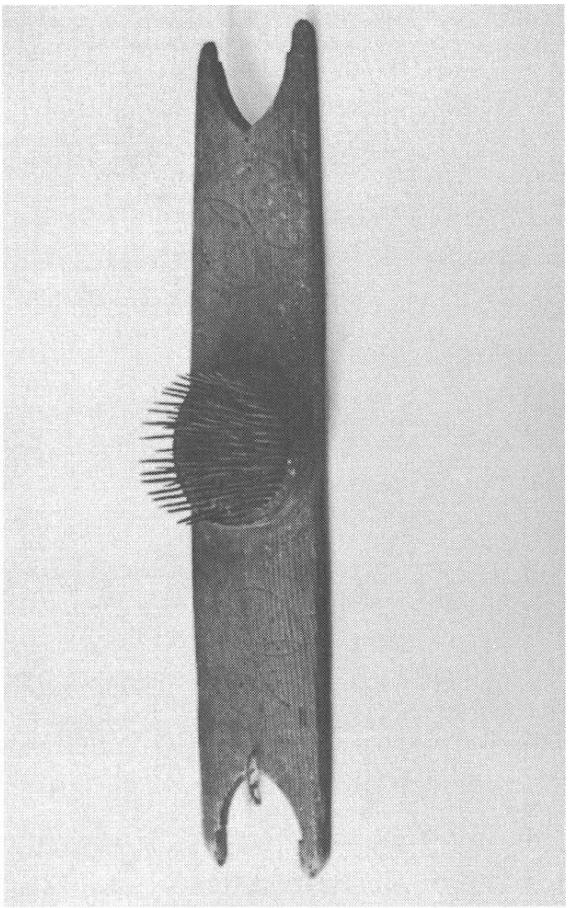

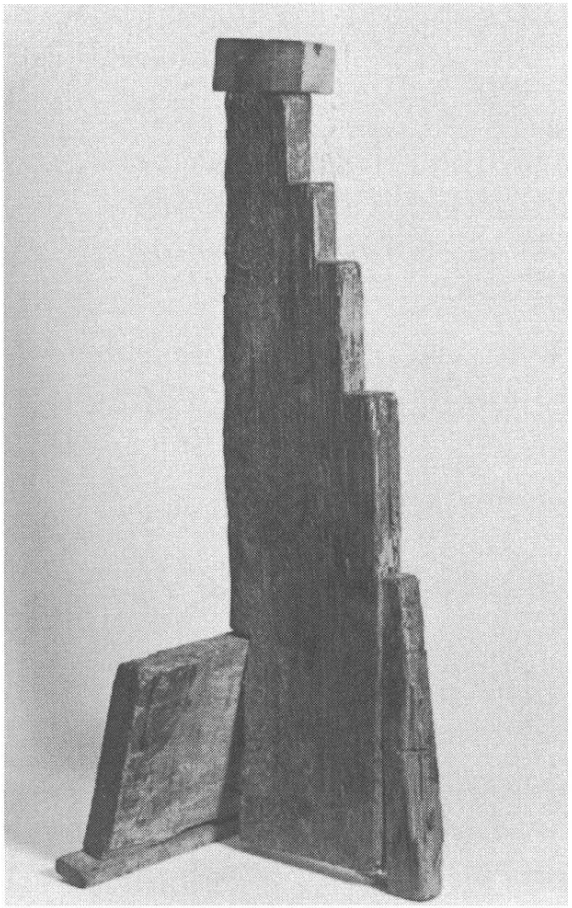

Nus lein denton buca semiserar cun ils museums de gronds marcaus mundials sco Paris, Berlin, Leningrad, Moscau, Vienna, Minca, Washington e tons auters. Nus lein restar mudests, mo tuttina empruar cun tutta energia de conservar per nos vegnentsuenter ina biala ed interessanta memoria della lavur, dil patertgar de nos perdavons. Igl ei instructiv de veser en quels gronds museums marcauils partiziuns che savessen survir d'exempel per nossas pusseivladads pli restrenschidas. Mo en plirs secturs savein nus, sche nus lein, tarlischar. Quei drova sforz era davart dils responsabels en vischnauncas, el cantun, ella confederaziun. In scazi de tala maniera ei in enrihament effectiv, material, mo surtut spirtal de nossa tiara. Ed ins savess s'imaginar che presidents de vischnaunca, spirituals, scolasts, cussegliers, intellectuals savessen esser de pli grond agid che tochen dacheu. Ins savess era s'imaginar che in e scadin dils deputaus mettessen in gi ad jamna sin tgau la biala capiala culturala de firaus e sespluntassen cun slontsch ellas combras per agid moral e finanzial.

Igl ei bien de punctuar aunc ina gada l'immensa premura che autras tiaras attribueschan a collecziuns sco sura allegadas. Nus anflein tochen vi sur mar collecziuns admirablas d'uaffens de tutta natira, indrezs purils, indrezs mistergners, uorden duvrau el puresser, en cuschina, giun tschaler, vischala de lenn, ded irom, vehichels de tutta specia per differentas modas de traffic, rodas de filar, crocs antics, fuorns ed uorden de far paun, talers, entiras resgias mecanicas traiectadas cun aua, mulins, roders, vischlers, fravis. Sche grondas naziuns tegnan car lur vargau, astgein nus segiramein era far ton, nus che perdein cun mintga caussa era in bi ed interessant plaid romontsch e dil dialect svizzer tudestg.

Il crutsch de terscher (28 x 19 cm)

In tut agen pategl quei *Crutsch de terscher ni de terschar.* Cun siu péz de struba, culla fuorma de crusch fa el endamen la structura dil tradel de *cucluns* alla pagina 303. Cheu ei denton tut fravegiau en in toc, nuot sa ir a piarder auter che igl entir, ed entirs dat ei paucs pli. Il crutsch vegn strubegiaus ell'altezia

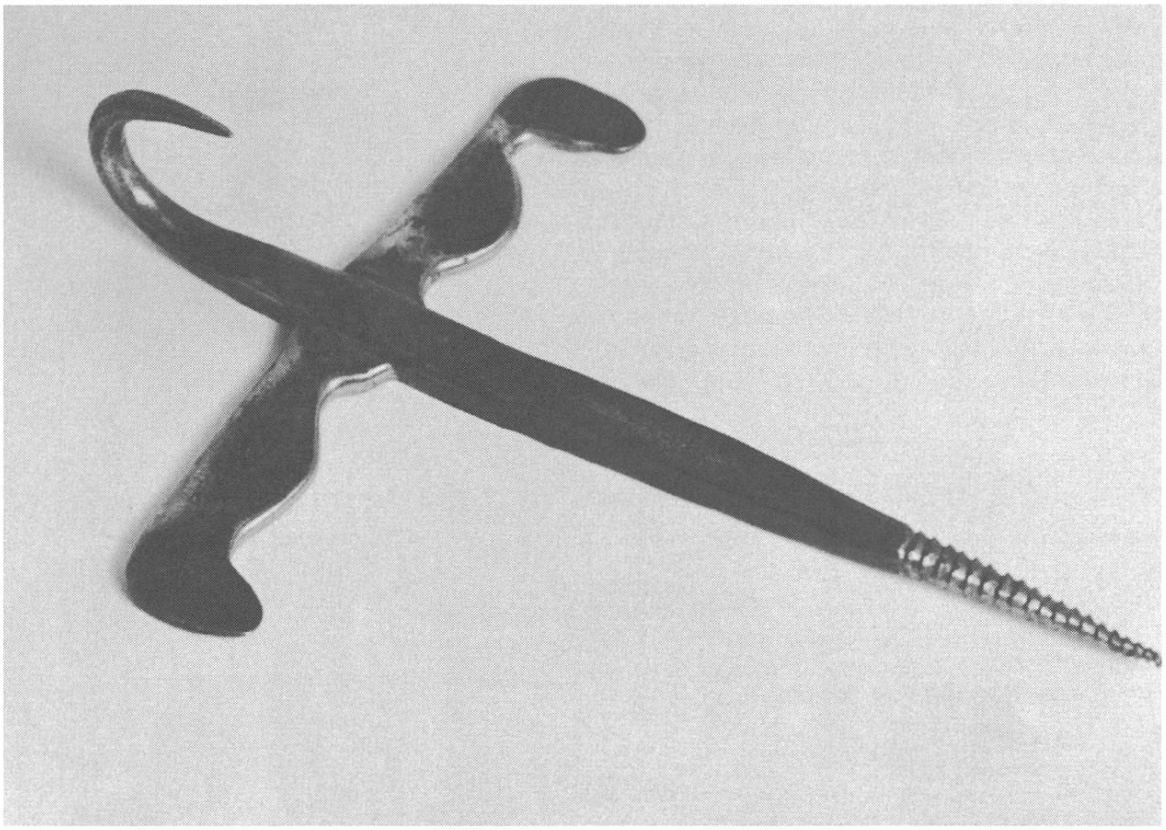

Il *crutsch de terscher*. El vegn strubegiaus en in post de bliec sidretg, en ina preit, u schizun en pumera. Vid quei crutsch vegn la ragisch-curom culs tschun cantuns, tagliai ord il tgir, fermada per tractar las curegias e far tarschola tochen che la tretscha ei finida.

della bratscha, horizontalmein, en ina preit, in piest ni pumer, demai che la bratscha, pugns e mauns han cheu de luvrar e barhar. El péz git de crutsch vegn la ragisch-tgir cun las tschun curegias penderlontas fermaus. Sper duas autras operaziuns de scantunar e schubergiar las curegias surveschan las quater foppas el fier traversal per strer e formar las curegias avon che terschar ni far terschola. Vid quei bratsch de metal, bravamein isaus, vesan ins la lavur fatga tras decennis.

La gartirola de truchet per sgartar caschiel

In *chistet* cun truchet de remarcabla construcziun. Il chistet, sco era il truchet ein ferm encrenai els cantuns cun empunidas de cua-schualma. Il truchet de 30 cm lunghezia retscheiva da

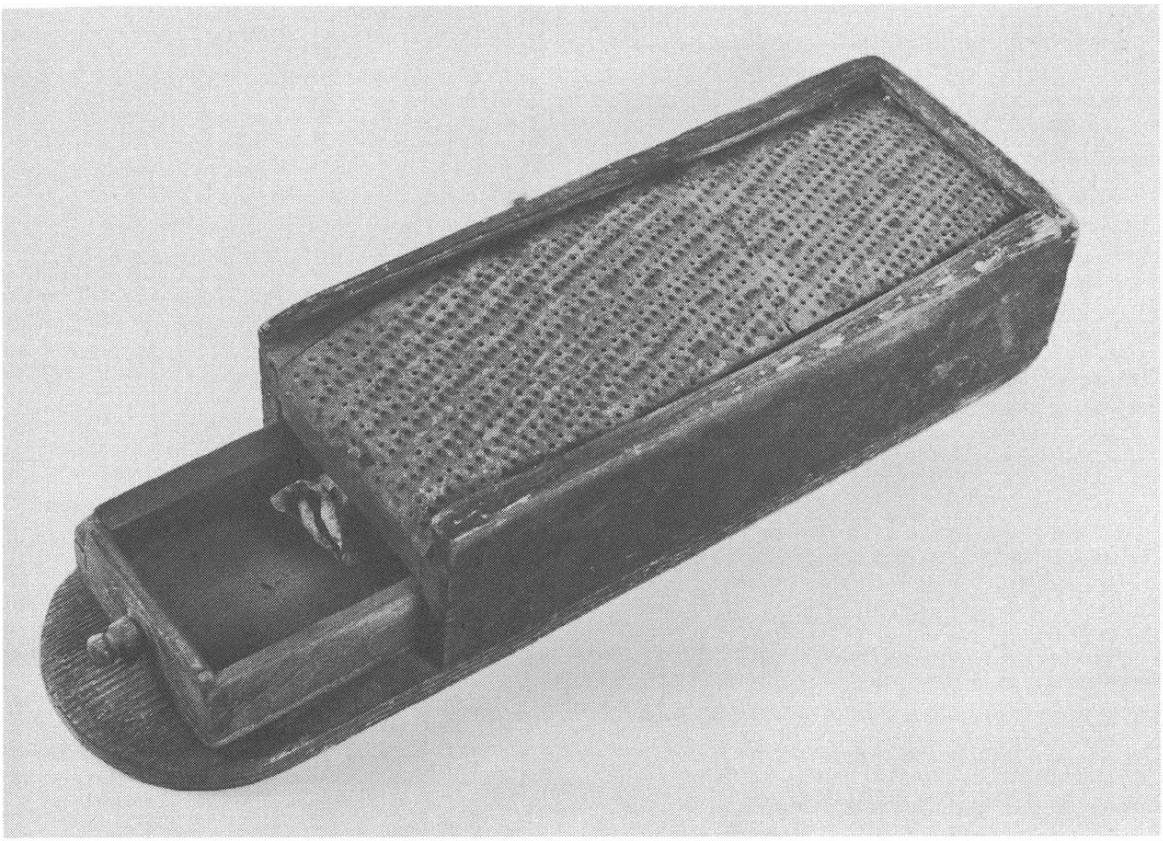

Ina tut atgna gartirola de varga tschien onns .Il caschiel sgartau deva bufatg giu el truchet e nuot che mava sperasgiu. Ella deriva da Riein e vala per in'invenziun de mistergners purils. – Mesiras: 45x14x9 cm.

surengiu, tras il fier de ruosnas, il caschiel sgartau. Interessants ei il fier-gartirola, fatgs da dus tocs stuors, forsa vanzai da tetgs u canals de stuors. Igl ei quella gada buc in plat-faultsch sco quei ch'ins vesa savens per gartirolas. Ins vesa l'empunadira dellas duas buccadas, mo las raglas de ruosnas tegnan ferm lur direcziun. Las ruosnas ein fatgas avon che surtrer, e quei sin ina massa cun ruosna sesurvend d'ina guota ni de rebattider e marti. Ina retscha ei furada tras dad ina vart, l'autra da tschella, pertgei mo mintga autra retscha ei alzada ed ha tagliom rebattiu che lavura. Igl inventader ha fatg bein de metter las retschas alla schrega, drizzament che dat tut auter miers. Ei setracta forsa d'in unic exemplar de quella maniera, ed ins sto esser instruius per enconuscher siu diever. Quei chistet ei vegnius surdaus ensemen cun pliras autras interessantas caussas da scolast *Lucas Willi* a Riein.

In interessant uaffen en singulara perspectiva

La forza creativa dil carstgaun tras ils temps de nossas èras ed epocas semanifesta facticamein els muments momentans d'acziun immediata. Il resultat ein products, producziuns personalas, denton acts s'emplunai en zugls de forzas da tuttas varts, tras generaziuns, revoluziuns pascheivlas, negativas, che vegnan latentas ed effectivas, era in spieghel de lavur contemplativa, ruasseivla che sesviluppescha en tutta calma ed en gronda surfatscha, universalmein.

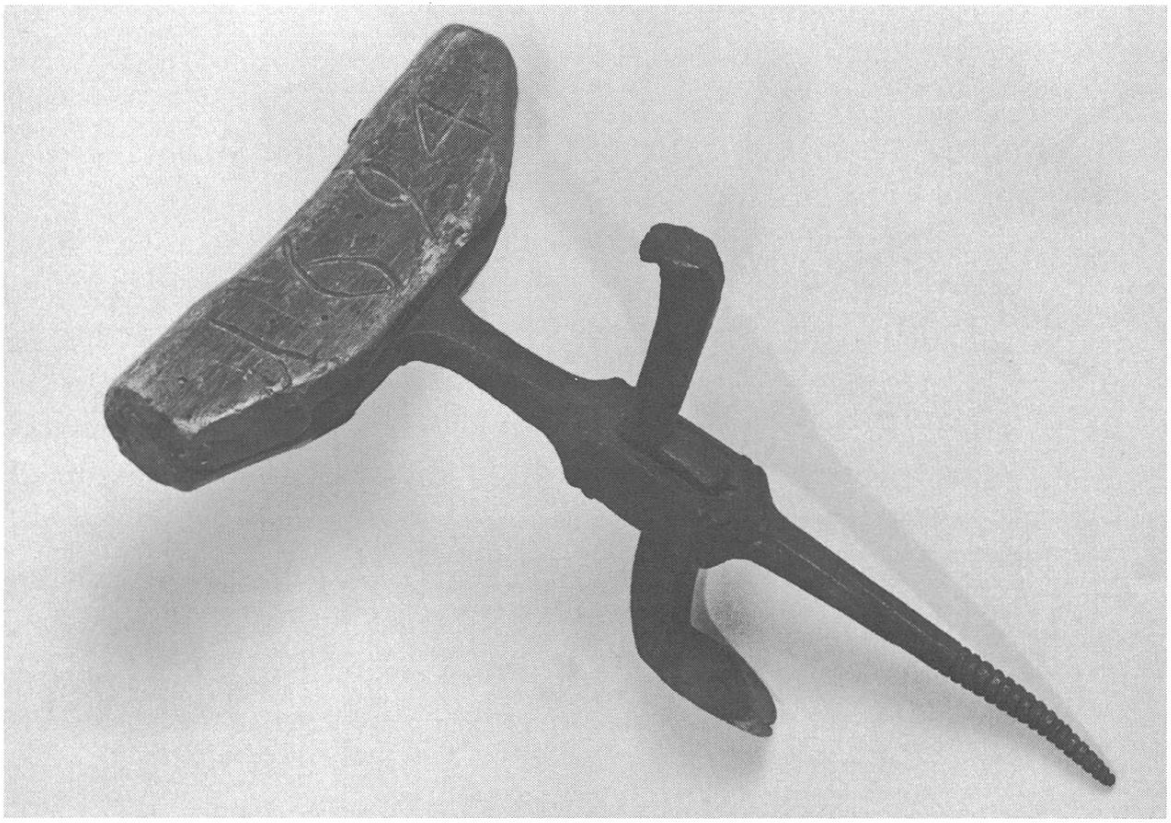

La *cuclunera* ni *clucanera,* fatga igl onn 1694. Uaffen descrets en quei capetel en tutta fuorma, vegn era numnaus *tradel de cucluns* etc. El sa mo vegnir duvraus dal *vischler* e dal *chiefer.* Igl emprem fa vischala de latg etc., il secund construescha sias buots cul deletgeivel vin vuclin. Sper la spina de vin stuev'ei era cheu dar *cucluns* ellas buots plazzadas magari en fuormas giganticas en vegls tschalers de vin.

Igl ei buc igl intent d'entrar cheu en svilups de gronds arts, de picturs, sculpturs, mobein de contemplar il sempel maletg

sura plazzaus. Per tgi ch'enconuscha igl uaffen che nus descrivin sut empau pli da rudien, survegn el tgierp ed olma, in'unitad remarcabla, de fuorma semplissima, combinaziun de lenn e fier. Ins vesa dalla fuorma dil mantener ch'igl uaffen ha la funcziun d'esser menaus, da seniester a dretg. En principi in tradel cun in cunti!

Lenn e fier ein ils materials, manischeivels en pliras e diversas mahinaziuns e stadis de seccatura endirida! Il lenn dat al maun la pusseivladad de menar, il fier, en quater tocs, ha duas funcziuns, il péz prolungiu de tradel, miez struba, empau sibla, presuma funcziun de tegn centralistic, che pretenda preforaziun de tanviala. Il fier travers, horizontal, transmessibels e fermabels cun dus cugns advers, ha, menaus engiuviars in tagliom de pala. Pia tradel ni nezza de tagl centrifugal? En tuttacass stat quei tagliom el center, luvrond en menadira excentrica.

Ei quei in legn per nos scolars, per ils carschi, per ils perderts? Avon in onn vein nus fatg ina emprova cun in auter uaffen, il 'petg de cavar ragischs d'ansauna', e manegiau ch'ins savessi riscar de metter pag 10'000.– frs per quel che legni la funcziun ed il diever, il num. Pér pli tard han enzacons dau is. Cun in auter uaffen, il 'giavel' (numnaus cavamugrins) savess ins proceder en medema moda. Igl ei mo per demonstrar che il temps fa emblidar plaids ed objects, sch'els vegnan buca pli duvrai. E nus carstgauns, sche nus seduvrein buc el bien ed en mesira, con spert ei tut emblidau? Igl ei era buc in giug per far star mal enzatgi. Il scribent de questas enconuscha sez memia nuot de tut quei che vegn a mauns, per esser garmadis.

Igl uaffen reproducius alla p. 275 ei buca ded oz; quei demuossa gia igl entagl dellas cefras 1694. In um dil lenn sto haver fatg quell'opra el niebel e lonzi material, engraviau las cefras cun adatg, gust ed art. El enconuscheva siu mistregn, e siu cunti tagliava bein. Ei drova mo quater cefras per dar il bul de qualitad, d'antiquitad. Quellas cefras ein vegnidas fatgas senza gronds intents dal temps dell'emprema ediziun della «Consolaziun dell'olma devoziusa», stampada 1690 a Nossadunna della Glisch da habils mauns ed indrezs claustrals; leu in sempel mistergner, cheu in um scolau. Il pader ha dau siu num, il sempel mistergner ei curdaus da tutta memoria. Il sacerdot ha giu

sogns intents, il sempel mistergner empruau de dar cuntegn real, d'attribuir cun sia carezia de pli che quei che duvrava. A siu uaffen lev'el dar veta pli liunga, dar perdetga de sia lavur per la lavur, de siu patertgar. E pilver, 300 onns han lenn e fier, materias che setaglian senza senn e fermonza, resistiu, e per schabetg ein ellas buca i a smerscha.

Igl entagliader, bein in vischler d'in encarden montan, ha stuiu engaschar siu cumpogn, il fravi dil vitg, per realisar siu uaffen. El ha martellau il fier e dau fuorma alla ferradira, enferrau il mantener. L'asta de fier stueva vegnir construida ferm fermada viaden el mantener. Ins observa las rebattidas de fermaziun. L'asta sefa en siu miez quadrella, daventa pli consistenta e sia fin sefutra anavos en ina conicitad de struba. Il toc quadrel de miez ei impurtonts. El s'embuortga cun novas forzas d'aigra, ei perfuraus d'ina ruosna rectangulara enten la quala in tagliom de pala urschiaus a bass, vegn tenius alla lunghezia periferiala tenor basegns mistergners, encugnaus da cugnets che secatschan in encunter l'auter.

Igl uaffen ei universals. Avon enzacontas jamnas vein nus viu el exponius en museums mistergners della California, era a Washington, maletgs clar e bein en cudischs de mistregn schi interessants della Tiaratudestga, avon enzacons onns en Jugoslavia, ell'Italia, sin tabellas de survesta en Frontscha. Igl uaffen ei enconuschents dapi il temps miez, adina puspei construius a medema moda, adina duvraus dal medem mistergner, perfetgs en siu esser sc'ina violina che ha contonschiu siu pensum de fuorma finala. Quei uaffen ei universals partenent la derasaziun, specials en mauns specialisai, gie specifics per in soli sulet mistergner, auncallura da dubla frastgaziun e natira mistergnera, duvraus a siu temps en ault survetsch dil vin, en siu dubel esser dil latg e siu tractament, e quei sur tuts continents, era el Grischun, ella Surselva, ellas Ferreras, il davos bein aunc avon 50 onns en nossa tiara.

Nus lein buca schar star en marveglias pli ditg. Igl ei il *tradel de cucluns*, numnaus el liug dal qual quei exemplar deriva: *clucanera*, per tudestg: *Spundbohrer*. 'Clucanera' dat en lungatg sursilvan *cuclunera* (*cuclun*+aria), cuminamein numnaus: *tradel de cucluns*, che survescha de tagliar ora en panaglias,

butschins e buots las ruosnas cuclun, en bigneras las ureglias dellas dubas d'ureglia dallas varts. Nus vein priu cheu igl exemplar marcaus cun sia vegliadetgna e de biala fuorma entira, surdaus a nus avon 50 onns dad in venerabel vischler de Calantgil (Ferrera), supplicond persuenter in pèr caultschas carpun ed ina splauna fina de filar.

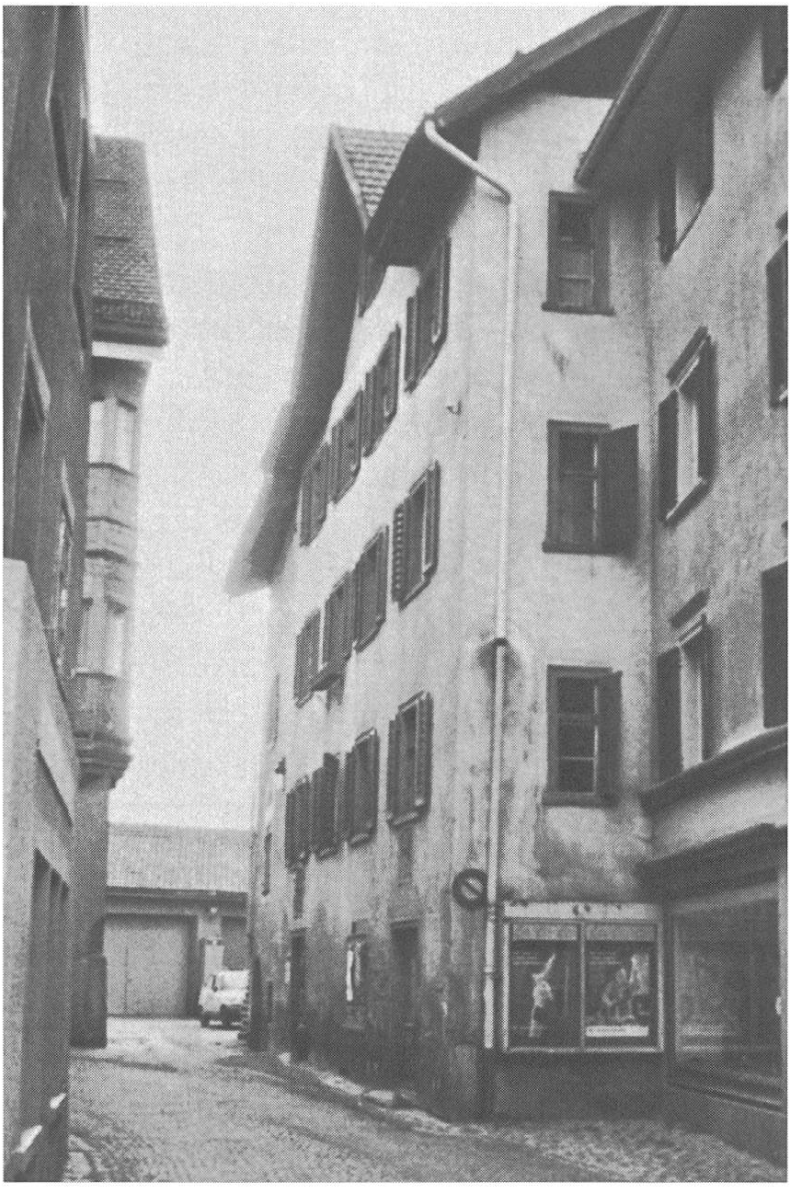

Vesta della fatschada sura della *Casa Carniec*, cun ses dus portals. Survart vesan ins la cantunada ercrada della *Casa Gronda*.

13. Co nos vegls meisters baghegiavan!

Nusautri anflein igl aspect de nos vitgs, de nossas casas, clavaus, truaschs e faners ordinaris e veders. Igl jester denton retegn bugen e cun gudiment siu pass sin plazza cadruvi ni en in bi encarden dil vitg e contempla, contempla! Quei che para a nus de luverdis, ei per quel che contempla per l'emprema gada tut en biala dumengia, igl ei in mirar de fiastas, in vestgiu plein fils d'argien. Co fuss ei sche nus retrospectassen al temps d'avon treis e quatertschien onns ed empruassen de reviver en nova contemplaziun nies vitg, nossa cuntrada? – En questa emissiun ei mo in smiul d'in tal patertgar pusseivels. Mo con fuss de realisar en plirs onns cun ina savieivla retscha de scolars: ir suenter ils fastitgs de nos perdavons e lur barhar che ha scaffiu emperneivla dimora ad affons e beadis. Tgei fa turnentar pli bugen l'egliada dils nos egl jester, che il patratg ella carezia gudida egl uclaun, el vitg natal els onns de giuventetgna, en baselgia, en casa, en scola, sil funs e sin pradas amureivlas?

In dils bials Cadruvis della Surselva, a Vella.
Dretg della baselgia de sogn Bistgaun e sogn Roc
vesein nus duas stupentas casas-lenn dublas.

Oz lein nus specialmein persequitar la moda e maniera co nos vegls meisters baghegiavan. El centrum stat naturalmein la casa, il ravugl della famiglia, mo era clavaus, bargias, truaschs e zonas seretschan entuorn quella sco ils pluscheins entuorn la clutschiera. *Con veglias ein nossas casas,* ei bein ina dellas empremas damondas, mo dellas pli grevas de rispunder. Nus possedein ni veglias scartiras ni desegns de renumai designaders che plidassen d'avon tschun, sis e siattschien onns. La suletta segira clav ein nos vegls baghetgs oz aunc existents: *nossas perdetgas!* Tut quei che ha formau ed ornau nos vitgs avon quels pli vegls documents de casas, para d'esser curdau en emblidonza e la reconstrucziun della fatscha ded in de quels vitgs svani en sia totalitad, sto bunamein vegnir refatgs sin fundaments supponi. Mo la scienzia che rimna onns ora experienzas e che mesira e controllescha oz quasi mintga casa purila, sa trer pulit segiras conclusiuns arisguard ils baghetgs avon nossa èra edificiala che tonscha buca pli lunsch anavos che al 16avel tschentaner. Il lenn ha gie mort, ils mirs san sballunar! Las preits-casa sesbutlan cul temps e van a smerscha cunzun sch'il quitau dils tschentaners ha buca serrau bein las retschas de slondas sin tetg schluchentau.

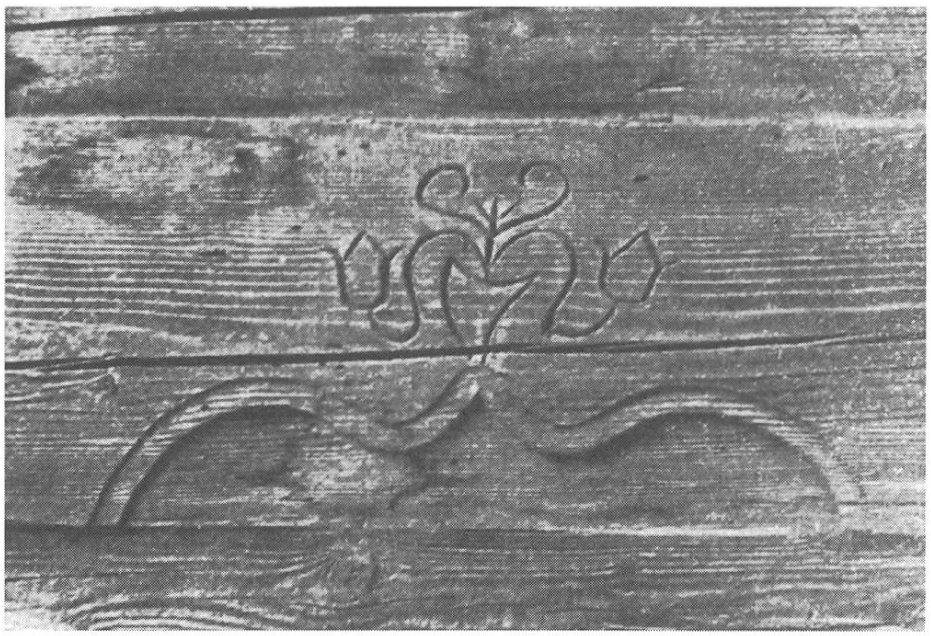

In dils biars ornaments el lenn de tschentament.
La schlingia cun sissu tulipanas stilisadas.

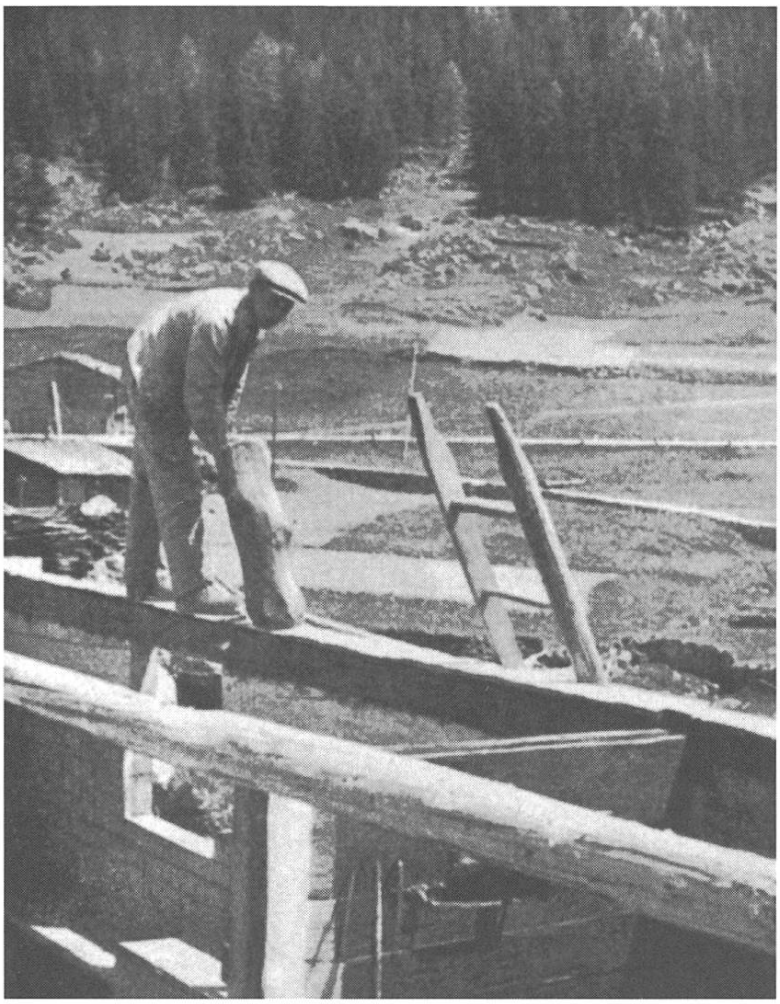

Acla (Val Medel) In lennari en preit. Cul grev mogn de preit stagna el giuaden la preit della casa. Avon che dar la frida schai il mogn sil schui dretg. Buccas, tgaus mugrin e darschuns ston ira inenglauter. (Foto: A. Maissen)

Las casas-lenn las pli veglias (quellas de crap vegnan cheu buca consideradas) dateschan dal sedischavel tschentaner. Da quei temps, pia entuorn 1570 ein mo paucas pli conservadas. Ensemen cun quellas dil 17avel tschentaner porschan las pli veglias la basa per concluder anavos, viaden ell'era senza veseivels mussaments. Gia nossas empremas casas ein per part *dublas*. La casa dubla ei denton buca daventada sco *tipus* tutteninagada. Il svilup de pli baul era organics, tradiziunals e senza la prescha de maschinas e de malruaus. Tschiens onns vargavan avon che nos meisters midavan considerablamein lur moda de baghegiar. De maniera astgein nus silmeins concluder che nos perdavons dil quittordisch e quindischavel tschentaner

hagien buca mo viviu en avdonzas miserablas e semplas tegias de prada. La casa sempla dominava fetg probabel, ed era pli stretga e bassa che quellas ded oz. Mo ella era pulit cumadeivla e tgunsch de scaldar cun finiastras bassas e barcunets entirs che fagevan pareta de staups de nuegl. La cuschina veva ina sempla fueina che scaldava las urdanias ella vanaun che pendeva vid il plumagl. Mo vanaun e plumagl dev'ei forsa mo ellas casas pli beinstontas. La *casa de fiug* sco il Surmiran numna aunc oz sia cuschina pli sviluppada, era lura libra e largia toca sum, toc'il trer-tetg, ed il fem saltava per il vit entuorn per lura cul temps mitschar denter lat e schlonda ora. Ins astga era supponer ch'ei devi gia sper la *sempla* era entschattas de *casas dublas* de schitta dimensiun, che duvravan mo in tetg e quater preits per dus cussadents. Cunzun suenter gronds barschaments tuccav'ei de baghegiar alla moda novissima dil temps. Quei era capeivel, pertgei las veglias casas eran duront ils tschantaners buca mo vegnidas decadentas, mo era sentardadas el svilup continuont. Las novissimas che duevan puspei survargar tschantaners, stuevan vegnir construidas tenor las novas normas per buca seantiquar memia spert. E tonaton, il tipus de baghetg restava adina il medem!

La gronda armada de casaments purils ei vegnida fatga duront il 18 e 19avel tschentaner. Quellas resplendan in grond progress e dattan perdetga d'in temps de prosperaziun. Pertgei il tschaffen d'ornar, d'embellir la casa rehamein, nescha il bia da pulita beinstonza. Las casas che derivan d'avon 100 e 150 onns han tuttavia aunc la qualitad ded edifecis carschi ord il ravugl d'in solid senn pratic ed artistic e per gronda part da buna proporziun, fatgas da lennaris tradiziunals.

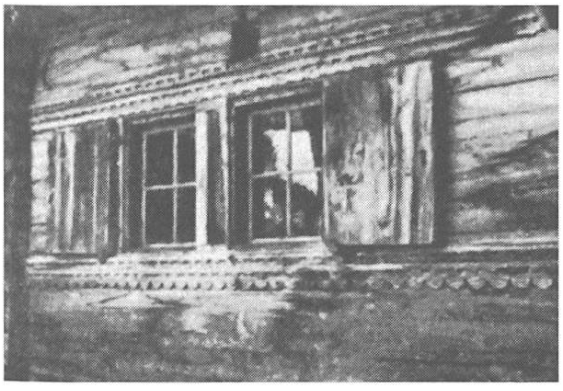

Lumbrein. Finiastras d'ina casa-lenn alla veglia, cun barcuns pleins. Bialas ein las raglas e res su e sut finiastra.

Quei fuss in tec historia della fatscha de nos vitgs. Tut ei daventau entras stenta ed energia humana. Quei che nos perdavons han creau, sto interessar il vegnentsuenter. Interessant ed instructiv per ils scolars fuss de persequitar las bellezias, schegie de mudesta pareta, che orneschan oz aunc nos baghetgs. El dueigi far stem dils bials entagls e simbols el lenn de tschentament, admirar ils res e raglas duladas els sur- e sutfiniastras, dar in'egliada si encunter il trer-tetg per leger dallas annadas, ils millesis e las inizialas de patruns e meisters. Leu ein era savens de cattar stupents tgau-mugrins, colurai e curvai en fuorma de vers drags e draguns. Buca meins bials ein pilver ils tschabergals de lautgas e lautgets cun spadas bein scrinadas. Las crunas de neglas ein fatgas cun ardur ed amur e per luschezia de nossas masseras. Era ils eschs-casa ed eschs-stiva, il plantschiu sura de curegias, puffens e truccas demuossan bia senn artistic.

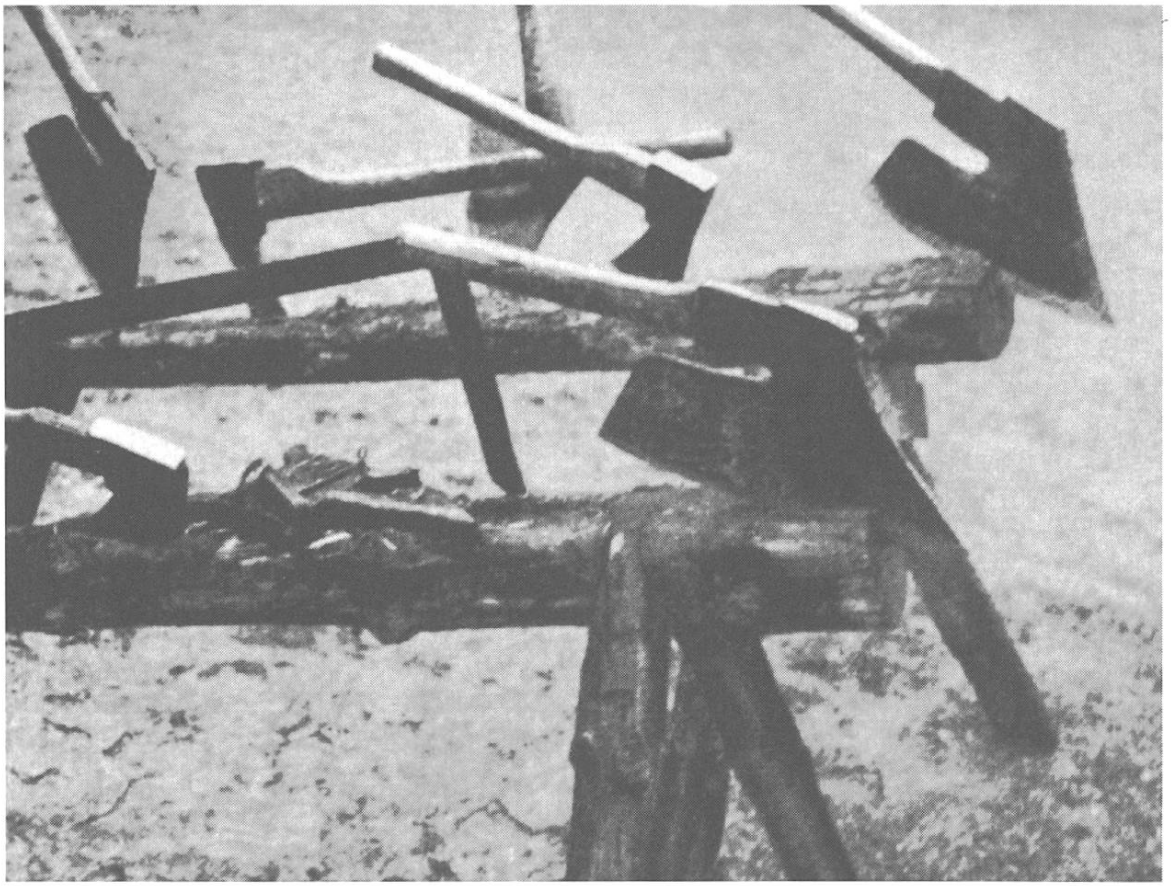

Rueun. Uaffens dil taglialenna:
sigir aulta e sigir lada sils cavals de squadrar.

Co fuss ei sch'ils scolars, secapescha sut la direcziun di scolast, massen suenter ils fastitgs dils meisters e patruns oriunds dellas casas dil vitg? Cun quei problem colligiaus ei era la vegliadetgna dellas casas. Per eruir quei dat ei pliras pusseivladads che san menar ad encuraschonts resultats. Biaras casas han indicau si el trer-tetg, el gebel il millesi e magari era las inizialas dils meisters ed emprems patruns. Paregliond quellas cun baghetgs fatgs en medema maniera mo senza annada, ein ins eventualmein el cass de festisar l'existenza de medems lennaris per pliras casas el vitg. Grond agid san vegls meisters dar. Els san far attents sin medemas construcziuns ed atgnadads che san mo derivar dil medem meister vegl. Per da quellas paregliaziuns, s'ei impurtont de mirar co ils entagls dils ornaments ein fatgs sin ina u l'autra casa. Era han nos tats udiu bia de lur tats e basats sur della historia dil vitg, bein era sur della casa paterna e tgi che steva pli baul en quella.

In'autra lavur interessanta per ils scolars ei de visitar casas vischinas e controllar ellas en lur construcziun, partiziun ed orientaziun. Immediat interesseschan lura tut las casas dil vitg e tut da sez entscheiva il scolar a classificar. Per saver far classificaziuns sto'l emprender de far semplas skizzas u plans de fundament e desegns de fatschadas. Nua ein per exempel las stivas plazzadas, nua las cuschinas, las lautgas e lautgets? Nua las entradas e scalas, la direcziun e plazzament dils zulers, nua van ins sin combra, co ei la tgaminada, ils tschalers fatgs? etc. Tut quei promova la carezia e la enconuschientscha de nos carezai vitgs ed uclauns. Sutvart dundel jeu enzacons exempels de semplas skizzas per plans.

Cheu setract'ei mo d'enzacontas emprovas. Mintga vitg posseda casas cun novas combinaziuns e partiziuns. Il plan de fundament sut corrispunda mintgamai culla skizza de fatschada sura. Per mintga baghetg ei d'indicar la numera de casament ed il num dil possessur e sche pusseivel quels de pli baul. Sil plan de fundament san ins indicar las cuschinas cun *c*, las stivas cun *st*, la combra tras stiva (stebli) cun *cst*, il zulè zun *z*, la pegna cun *p*, la furnascha ni platta cun *f*, las combras cun *co*, las scalas cun *sc* etc. Ins sa era scriver igl entir plaid sch'il spazi lubescha. Bien fuss de dar las mesiras dil fundament, de cuschinas, stivas, zulès etc.

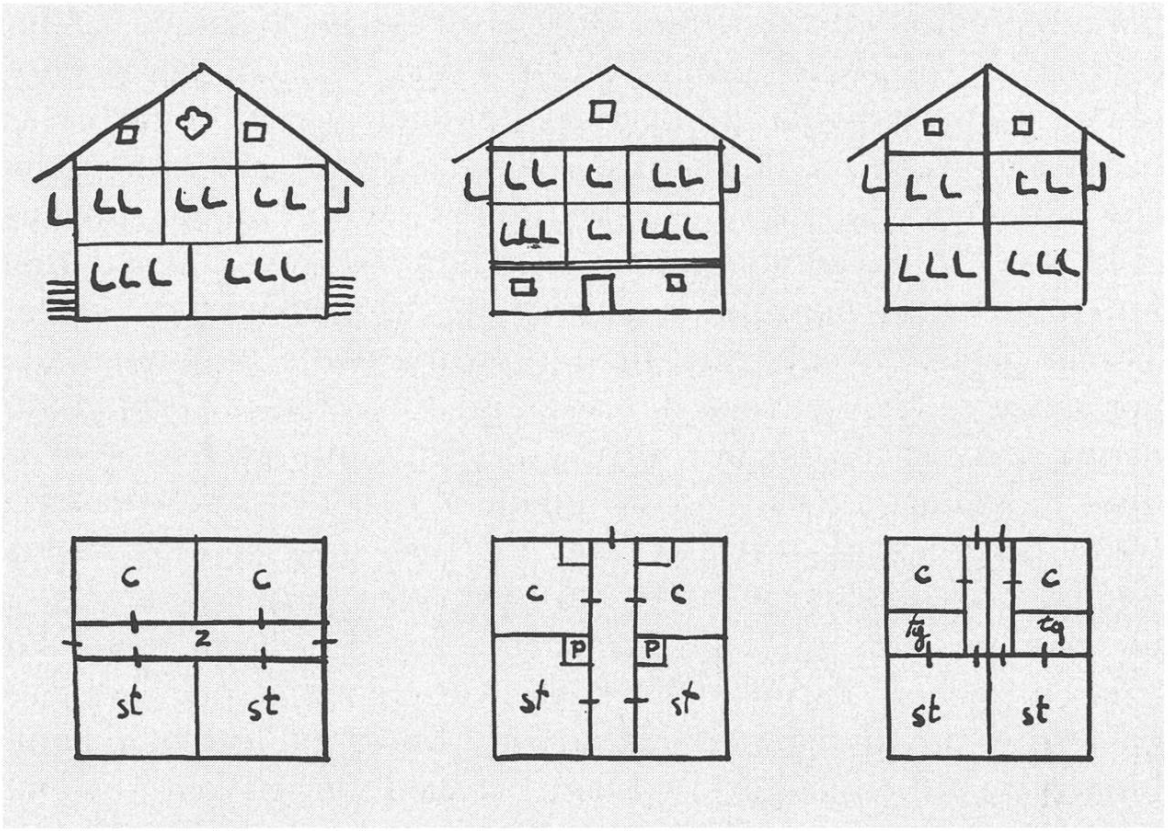

L'emissiun propria sto serestrenscher ad enzacontas episodas dil baghegiar de nos vegls meisters. Ils taglialennas vegnan ina biala damaun e squadran la lenna-preit per la casa nova, fan ils ornaments e preparan per derscher si il baghetg. Nus anflein lu els jamnas ed jamnas ella preit, quei vul dir fatschentai cun metter in lenn suenter l'auter en construcziun. Cun resgia, sigir, squadra e scalpar fan els il bia de lur greva lavur. Ina caussa che fa zun sterment de mirar tier (il meister fa quei sco de far nuot) ei il serrar giuaden la lenna-preit cun agid dil grev mogn de preit. Tgaus e buccas mugrin ston inengliauter, ils darschuns vegnan tratgs suenter aschia tochen ch'il mescal sesplatta denter preits. Bia vegneva fatg da nos versai meisters mo cun squadra e plumin; plans el senn ded oz dev'ei strusch. Igl egl era carschius allas proporziuns e gestas mesiras. Cunzun il trer-tetg deva de sbatter tochen che tut la tocca era en siu esser. Cun ina biala fiasta vegneva suenter meins e meins pitgar e zambergiar il baghetg benedius en.

Alla fin arrivein nus ad in capetel empau trests e depriments. Bialas cantunadas, bials cadruvis, interessantas fontaunas secat-

tan aunc adina en nos vitgs. Quei ei nossa luschezia ed igl incantament dils biars jasters che passan e vargan nossa cuntrada. Mo sper quella ludeivla vart, vesein nus beinduras casas tut lavagadas en lur bialas proporziuns oriundas. Ei secapescha che baghetgs centenaris ston beinduras vegnir reparai. Savens ei la famiglia daventada memia gronda per la casa dils babuns. Lu sto'la vegnir ingrondida sche negin vul baghegiar ina nova. Tontas gadas daventa quei denton en ina moda pauc adattada per salvar la biala fatscha de nos vitgs. Finiastras disproporziunadas vegnan cavadas ora, savens de differenta grondezia ellas duas mesadads. Savens ein ins gnanc el cass ded alzar ina casa senza far gobs gl'entir baghetg. Co fuss quei sch'ins fagess quellas midadas necessarias cun bien gust, cun schanetg e pietad? Ins astga buca pli schar turschar il meister tenor siu gust e plascher. Ti, possessur stos saver coi sto esser! Ti, pagas gie e stos star ed avdar en Tia dimora. Ins sa gie fetg bein combinar il bi cul cumadeivel e bien. Bia bien gust savein nus emprender da nos vegls casaments, fatgs dad inschignus e cuncienzius mistergners dil temps vargau!

Desegn digl onn 1553.
Uerbel bab, squadra Tiu lenn,
Prusa mumma, fila agil Tiu glin.
Il mattet, consolader en tutta lavur,
ch'enquera si cheu las stialas
ei il baghegiader dil mund!

Poets, scribents e musicists

14. Flurin Camathias

15. Sur Gion Battesta Sialm

16. Dr. Aluis Tuor
miedi districtual a Glion 1873–1939

17. Hans Erni
il campiun della canzun romontscha

18. Nadal e Bianmàn an Val Schons

19. La famiglia Danton

20. Professer Augustin Maissen
en survetsch dil lungatg romontsch

14. Flurin Camathias

Flurin Camathias en ornat che vegn neu dalla casa pervenda
e va da porta davos en en baselgia a Breil.

Las ovras de *Flurin Camathias* mauncan daditg al pievel romontsch. L'ediziun procurada cun caschun dil tschienavel onn de naschientscha dil poet de Lags, ha igl intent de presentar al lectur romontsch della Foppa, della Surselva e digl entir Grischun romontsch si'ovra, buc entira, che empleness plirs volums, mobein emprovas che dattan in'idea de sia lavur e de siu patratg en favur de nies lungatg e nossa cultura. *Las Historias dil Munt s. Gieri* vegnan edidas entiras ed entratgas, la novella: *La Ligia Grischa* semegliontamein. Era dus tractats: *Pertgei nus vulein restar Romontschs* e: *Davart criticar litteratura,* vegnan dai cumpletamein. Da sias nundumbreivlas poesias ein cheu restampadas siatonta. Ellas dattan in verdeivel bi maletg de sia lavur de poet. Da tschellas ovras sepresentan emprovas. Ils differents capetels vegnan introduci per levgiar la capientscha, per informar sur de nossas intenziuns.

Flurin Camathias ei naschius a Lags ils 6 de mars 1871. Il mattet allert vegn tarmess, suenter sia scola el vitg, a Mustér el gimnasi claustral, silsuenter a Friburg, teologia a Cuera, per returnar per in temps el marcau sper la Sarina. Da 1895–1917 eis el plevon a Breil, silsuenter tochen 1934 ad Andiast. La davosa pleiv ch'el ha pastorau tochen cuort avon sia mort, succedida ils 3 de fevrer 1946, ei stada Siat.

Nus vein adina puspei caschun de renviar a detagls de sia veta e de siu luvrar, ton che nus savein serestrenscher en quest liug al pli necessari.

***

Sur Flurin Camathias ha giu la cletga d'haver gia en ses emprems onns de gimnasi a Mustér in oreifer magister ed animatur en P. Maurus Carnot. Senza targlinar eis el semess sil cavallut della renaschientscha retoromontscha. En sia veta ha el bein midau enzacontas gadas il cavagl Pegasus, mo ei maina untgius dalla cuorsa incaminada. P. Maurus ha promoviu il talentus student egl art poetic, senza dictatura. Camathias ha denton spert entelgiu ch'il scribent stoppi s'exercitar da rudien, sin agen quen, en tutta independenza.

Cun 21 onn edescha Camathias 1892 en versiun quater raquintazius da P. J. Spillmann. Sco el relata en sia prefaziun: *Al pievel romontsch*, ha el giu G. C. Muoth sco gidonter stilistic, cunzun ortografic. 1888 eran gie las *Normas ortograficas* da Muoth comparidas. Il giuven Flurin, che veva entschiet quella lavur de translaziun plitost per agen exercezi che per autra destinaziun, ughegia d'alarmar il grond Muoth. Ei tuccava gie de passar las tortas della publicitad cugl emprem cudisch. Che Muoth gidava bugen ils giuvens scribents e surveva a tgi che vegneva cun poesias occasionalas, enderschin nus era d'in referat sur de Muoth, fatgs da Camathias, ils 24 d'uost 1908 a Breil, cun caschun dell'inauguraziun d'ina tabla commemorativa. La veneraziun per Muoth, che cuchegia ord mintga construcziun de siu referat, ha entschiet baul ed ei maina stizzada, era buc suenter la mort dil prenci-poet. De statuir influenzas ei adina in grev problem. Legend certas grondiusas versificaziuns de praulas ellas *Historias dil Munt s. Gieri*, ei Muoth cun siu vers ruclont e plein vigur savens vegnius endamen. En giuvens onns vegnan ins adina influenzaus d'enzatgi, mo las «Historias» ei buc in'ovra de giuventetgna. E sch'ins studegia exact la versificaziun, il temperament, ein las grondas differenzas ladinamein veseivlas. Decurtins ha animau Camathias de scriver «Historias». Umens ferms van lur vias. Che ils romantics tudestgs hagien giu influenza sin Camathias ei strusch de snegar, mo con ditg ed en tgei dosaziun? «Dreizehnlinden» da F. W.Weber (1878), de semegliont tema de quel dils Retoromans de Camathias, ei a siu temps vegnius docius, tractaus e veneraus da gimnasis claustrals pli che Goethe e Schiller ed auters. P. M. Carnot ha translatau per part en latin, Camathias segiramein legiu l'ovra cun fiug e flomma. L'idea romantica schischeva ferm ell'aria. Ins savess sedumandar: danunder han ils emprems priu, dals quals Camathias duess haver empristau? La realisaziun de ses *Retoromans* ei tut differenta en biars graus. Artists e scribents han savens gronds exempels en lur giuventetgna. Mo il bia sedistaccan els cul temps, prendan novs, ni van lur atgna via. Era Muoth, gie insumma tuts ils scribents romontschs, han stuiu mirar igl emprem silmeins cun in egl sur la seiv. Muoth en siu *Tiran Victor* fa endamen ritmica exacta d'in opus de medem

tema tudestg. E tuttina tgei grondius Muoth! Il patratg romantic era dun, ni malaveta generala dil temps. Decurtins che ha zulcau dalla Sicilia tochen si el nord d'Europa, dal Dnjepr tochen en Portugal la teoria romantica e tratg de tuttas sorts cudischs viaden ellas stivas de ses suandaders e gidonters, ei grevs de gruppar e definir en siu sentir romantic.

En quei connex lein nus menzionar in auter capetel, quel dellas remarcablas translaziuns de poesias neorussas, neoprovenzalas, catalanas e portughesas entras Camathias. Alla fin de quest cudisch dein nus enzacons aspects de sia facultad de translatar. Che Decurtins ha procurau per Camathias ediziuns originalas della canzun portughesa, remarca il translatader en Ischi 9, 1907, 72. Nus insistin aunc ina gada che Camathias eri tuttavia buca promts de schar regelar memia zun en siu concept artistic. El meditava memia intensivamein sur de tut quellas damondas per buca vegnir sut las greflas dils liuns neuadora. Decurtins veva era buca temps de controllar e direger tut. Ei sedi da pliras varts da ses enconuschents ed amitgs che Camathias eri intelligents ed independents avunda per ir sia via, secapescha buca senza tedlar sin buns cussegls de buns amitgs. Muoth ei, tenor la fama, vegnius serraus cun in liter vuclin en stanza, per ch'el fineschi ina poesia. Las «Historias» ha Camathias fatg en cuort temps, probabel senza consultar enzatgi da num. El era igl um della lavur e buca de liungas discussiuns litteraras. Era ha Decurtins buca giu ditg peda, demai morts cuort suenter haver retschiert il manuscret da Camathias. Igl ei remarcabel co nies poet sedeliberescha da ligioms ed incamina frestgamein si'atgna via. Ses vers, siu concept ein tipics per el e siu temperament.

Ins ha beinduras buca appreziau duidamein la canzun sempla, serepetenta en fuorma, da *Hans Erni*. Ei setracta buc dil meini dil pievel, mobein de critics experts. Ins ha denton mai renfatschau che sia canzun seigi sentimentala, daghironta, anzi, concepida en tuns ed accords clars e schubers, cun melodia marconta ils fils dentai de nos horizonts muntagnards. Paregliaziuns ein beinduras zuppegiontas. Mo Flurin Camathias san ins paregliar, concernent il plaid, alla tempra musicala ded Erni. Omisdus ruasseivels e senza exuberaziuns, mo de forza

interna, d'execuziun bein rapida, mo adina curada. Buca per nuot han quels dus umens della cultura, poesia e musica, luvrau e barhau ensemen decennis alla liunga per gidar a trer la canzun chorila e quella de scola ord ils latschs e las greflas d'influenzas tudestgontas, neuasi dalla bassa. En quei sectur vev'ei dau buns defensurs gia avon. Sco furnider de texts per ils componists, per il traffic de nos chors naschents entuorn 1900, per novas ediziuns de canzuns, ei Flurin Camathias staus in dils pli impurtonts umens. Hans Erni relata en «40 onns Surselva» 1938: *«Era Alfons Tuor, Flurin Camathias e Gian Fontana han concepiu per mei in grond diember texts romontschs per occasiuns specialas, mo specialmein per mias collecziuns de canzuns, biars tenor metrum indicau da mei. Sur canoni Flurin Camathias, nies pli fritgeivel poet romontsch, vegn a constatar quei, sch'ei sto esser.»* – Erni continuescha: *«Qual Romontsch enconuscha buc sias poesias romontschas, sias Historias dil Munt s. Gieri, siu giug festiv de Trun ed autras lavurs de vaglia? El ei representaus mo en la collecziun Surselva cun 64 texts. Aunc bia pli gronds ei il diember de texts concepi per dirigents e societads de cant de tuttas parts della tiara romontscha... El lavura aunc oz cun ina facilitad favulusa.»* Quella remarca ei d'impurtonza; fa de saver che Camathias fuva era aunc cun 67 onns sigl ault de sia professiun poetica. – Era ella speditivadad semegliavan ils dus amitgs Erni e Camathias in l'auter. In text daus ad Erni la sera fuva l'auter di da miezdi ina canzun.

Nus savein che Alfons Tuor leva edir cudischs de canzuns per la scola. La regenza ha refusau sia idea. Partenent la canzun romontscha en survetsch dil moviment romontsch, veva *Alfons Tuor* sias atgnas ideas, tuttavia positivas. Flurin Camathias, entschiet gia 1892 cun texts religius per composiziuns de *Georgius Schmid de Grüneck*, ha giu pli bia fortuna en sias ediziuns de canzuns per scolas. Era en quei cass ha la regenza buca acceptau siu manuscret sco publicaziun officiala de canzuns per scolas. Il cudisch ei denton vegnius stampaus tuttina, cun lavur e spesa privata, mo buca senza savida e consentiment dil departament d'educaziun. 1905 compara la *Merlotscha pintga*, che ha in success maisudiu ed ha surviu allas scolas tochen lunsch

viaden els anno trenta. Il cudisch ha qualitads indisputablas, dat schizun in cuort entruidament teoretic: *Mira, teidla, patratga!* – che introducescha scolast e scolar ella teoria musicala della scala sonora dil dur e dil mol.

La gronda e meriteivla lavur schai per part era cheu ellas versiuns de Flurin Camathias. Cun quella caschun ein translaziuns impurtontas vegnidas fatgas sco per exempel: *Clara notg de Nadal, Clomas o patria, Dei ferm, tamburs!, Tiara della Ligia Grischa,* mo era canzuns originalas sco: *A Trun sut igl ischi,* ed era ina partida canzuns popularas ord la Crestomazia III, ein bein representadas. La collecziun entscheiva cun canzuns d'ina, lura de duas, alla fin de treis vuschs, las biaras d'enconuschents componists. Certas canzuns ein pridas neu d'ina ediziun da G. A. Bühler e d'auters cudischets.

Gia 1905 fa Camathias endamen ell'introducziun della *Merlotscha* ch'il cant popular hagi gronda forza educativa en scola, famiglia e baselgia. Ella seigi in niebel ligiom denter quellas 3 gruppas. Ins deigi dar alla canzun la harmonia pli cumpleina d'in instrument: orgla, violina, clavazin, harmonium, etc.

Alla fin de siu laud alla canzun, suonda l'invitaziun: *«La Merlotscha sgoli ora pia ellas bialas valladas romontschas e salidi ils buns che pon e duein cantar! Quei ch'ella conta e quei ch'ella envida Vus de cantar, cars compatriots, quei seigi tut cantau: Per Diu e per la Patria!»*

Igl ei savens grev d'intervegnir danunder tuts ils miedis e texts ein pri, tgei che vala per original, adaptau u translatau. Camathias indichescha, Merlotscha p. VIII: «17 (11 ord la Crestomazia) ein d'origin retoromontsch etc». Alla p. 156 (Ovras) anflein nus il bi text d'*En curtgin,* che la Merlotscha dat cul tetel: *Agl utschi:* «Co ti contas bein, *seglias carinamein...*» Pareglia en caussa las p. 312, 313, 315, 329, 330 de quest cudisch. Danunder il text? Eis el veramein originals?

1919 edescha Camathias cun Robert Cantieni ensemen ina secunda *Merlotscha, la nova,* che ha fatg buns survetschs, che ha denton buca giu igl esit e la tempra de novitad dell'emprem'ediziun.

Mo cun quei ei l'activitad de Flurin Camathias el sectur *cant e musica* buca alla fin. Cun Sur *Giatgen Battaglia* ensemen

eis el staus coneditur dell'emprema *Cecilia*, 1917. Dal nundumbreivel traffic de *texts* e *canzunettas*, en ed ord scolas, negin che ha oz ina survesta cuntenteivla. En archivs musicals de nos chors e nossas uniuns ein biaras lavurs originalas da Camathias satradas, autras tratgas neutier. Ei fuss gest e dueivel d'alzar quei reh scazi ord ils arcuns sfundrai. Nus savein che Erni veva mintgaton, – en sesez vala quei per tuts musicists e componists, pulitas breigias d'anflar texts adattai, cunzun per composiziuns pli pretensiusas, ch'el deva de componer ella bassa, ed a capavels indigens. Il componist fa veramein bein de contrahar, gie de collaborar cul poet. Hans Erni relata adina puspei ch'el empustavi tenor *agens metrums* texts da Muoth, mo era da Camathias. Erni selamentava denton che Muoth seschavi buca metter sut giuvs e sistems d'autra glieud, ed aschia grevs e stinai ses texts per la composiziun, fatgs da quei gigant della plema. Camathias era pli movibels, speditivs ed experts en tut quei ch'apparteneva al cant, a canzuns e musica, essend in oreifer violinist, cetrist, ed era nuota maufers vid il harmoni e sils pass dell'orgla. La practica dell'empustaziun de poesias per la composiziun ha ses prighels, e ch'ei hagi buca dau tier Camathias producziun en massa, negin che snega. Mo tuttina, fravegheuner de vers, era en talas situaziuns, ei Camathias mai staus. Da l'autra vart dat ei claras metodas per zavrar il bien dal meins gartegiau! Camathias sco era Erni, secapescha era a siu temps Alfons Tuor ed auters, funczionavan sper lur producziun artistica era sco mulissiers e gidonters sut cozza vi, e quei sin tuttas varts: agid per la scola, pil scolast, pigl augsegner, pils treis sogns retgs, per uniuns e seras hilaricas, scaffend era poesias d'occasiun. Ed els producevan, pertscharts che quei audi tiel moviment romontsch sco l'onza va egl effel. Co vai cul moviment cu negin pli empiara? Cu ils poets e scribents han buca pli tila, han buca caschun de dar al pievel quei che lez vess de dumandar e stuess ver per subsister?

Nus vein plidau de prighels pils poets che lavuran sin empustaziun. In cass different ei denton quel della stretga collaboraziun denter poet e componist. Bugen alleghein nus enzacons exempels nua ch'era Camathias ei carschius sil pli ault scalem de sias pusseivladads enten collaborar cun directur de musica

Giusep Castelberg, elaborond ord l'emprema fuorma de: *La tuor e la tempiasta*, inspiraziun, contemplond dalla *Tuor d'Eiffel*, il vast Camp de Mars, la mar de casas de Paris, il sesburritschir de stgiras neblas e malauras neu da Versailles, tschella renomada: *La tuor e la tempiasta*: sublimada, delocalisada, concentrada, serrada e stignada tochen al tierm, nua che fuorma e cuntegn fan il final!

Ina pretensiun de vasta composiziun ha schau crescher ord in'emprema visiun ina secunda, differenta e tuttina semeglionta. Ins paregli era la remarcabla nova repartiziun d'ideas e fermentaziuns expressivas, simbiosa de plaids e musica d'ina renomada canzun, vegnida cantada 1912 a Neuchâtel dalla Ligia Grischa sco canzun de pag. Pareglia ils dus texts p. 146 e 164 (ed. festiva).

Semegliontamein vai cun *La levada dil sulegl*, ch'ei buca de sparter dal text: *Sil Mundaun*. Tgi ch'ei naschius ed ha viviu ella Foppa, al pei dil Fujiyama sursilvan, dil Pez Mundaun, sa della tradiziun d'in bi di de stad, ch'il bab cun ses affons, ina gruppa de mats e mattauns secunvegnevan de segirar sigl ault Parnass la remarcabla levada dil sulegl. Allas 12 della notg entscheveva la legra mo tgeua cumpignia cull'ascensiun dil cuolm. Tgei revelaziun contonschend ad uras la miracla, tgei decepziun sch'il dormulent e planori era s'entardaus e cuglienaus per ina dellas pli bialas sensaziuns neu dagl ost sul Pez Signina, la glisch dagl orient, il grond sulegl.

Nus essan segirs che il viandont nunstunclenteivel d'in Flurin Camathias ha gudiu zacu la levada dil sulegl sil *Parnass sursilvan*, sco'l vegn numnaus dad el tontas gadas. Sia poesia ei schi maneivla dil grond schabetg, che mo in'atgna experienza immediata lubeva la visiun.

Ed ina secunda gada serepeta l'experienza della *Tuor e tempiasta!* Quella gada s'ei directur *Hans Lavater* che peglia per la rassa al versau poet: *«Veis vus in text adattau per ina canzun de pag?»* Sco a siu temps cun: La tuor e la tempiasta, fuva era ussa promta la grond'idea, formulada ella poesia: *Sil Mundaun*. Era quella gada in componist che taluna: *«Il tetel 'Mundaun' ferma nus memia zun! Nus stuein anflar il coc della*

gronda visiun!» – Sco avon 35 onns ch'il «Mundaun» veva stuiu tschessar al num pli general de «Merlotscha» per il cudischet de canzuns, davent'ei era cheu culla poesia: Sil Mundaun.

1905 era Camathias s'excusaus ella *Merlotscha: «Enstagl dil 'cuolm' empermess purschin nus mudestiamein mo in 'utschi', denton in legreivel e bi. Nies Mundaun, il Parnass sursilvan, hagi nuota permal ...»* Pia era cheu ord in'emprema versiun *Sil Mundaun,* la secunda: *La levada dil sulegl!* La levada d'ina glisch per tuts, che lai nescher plaunsiu, en misteriusa movimentaziun de tuttas forzas scaffentas, dalla stgirenta notg: il grond di cul grond sulegl. En contact cun in grond musicist era daventada la miracla dil niev text, sublimaus, pendius naven dal Pez Mundaun a Camathias schi cars, e tuttina tschentaus en fantastica formulaziun dils maletgs sil Parnass, casal e canorta de tuts ils poets e della poesia. Ins vegli paregliar en «Ovras» las p. 135/136. Ins vegn buca a frida en in gienà culs problems de spostaziuns e novaziuns poeticas dellas pli serradas e bialas. L'aua clara d'ina buola el multer, che banduna si sut il glatscher siu refugi, cuora sur pastgets, mo era sur pellas, sesereina, sepurghescha en aulta cascada e sesfundra en nova buolada serenonta. Quei ei la semeglia della sublimaziun. Cun la levada dil sulegl ein ils gronds success a Basilea 1935 buca semunchentai. Cronists han scret sur de quei eveniment. La canzun della levada sco era quella della Tuor e la tempiasta, han accumpignau chors sin fiastas per decennis, omisduas cantadas duront ina serada a Trun cun caschun della fiasta centenara, a Breil, Sagogn e Glion, a Turitg cun caschun de festivitads dirigidas da Hans Lavater 1942. Las duas canzuns de text e musica de vaglia vegnan adina puspei a seleventar a nova veta.

Igl excuors poetic-musical ei staus necessaris, demai Camathias ligiaus cun siu vers alla musica, el ch'era sez musicant. Hans Erni scriva: *«Sur canoni Camathias ei era fetg musicals, ed a quei fatg eis ei forsa d'attribuir che tontas de sias poesias tunan sco dultscha musica.»* Nus mein d'accord cun «dultscha musica» el senn dell'ovra de Erni e Camathias, che vertescha neginas dultschezias sentimentalas, che sescriva cun plema ferma e clara sco cristagl, ch'ei flexibla e lonzia sco quei che tut plaid e tutta musica ein de natira.

Nus turnein anavos agl onn de gronda partenza artistica de Flurin Camathias, a 1900. Il poet ei en ses megliers onns, arriva alla publicitad culla sensaziun dils *Retoromans* (Ovras p. 103). Ei va ca ditg che siu emprem drama *Walther de Belmont* arriva, ina nova prestaziun de vaglia (mira p. 87). Il secund epos: *La flur de Ramosch* ei sin rucca e compara 1909 (mira p. 114). Cun quei buc avunda. Denteren sefultschan interessantas lavurs e tractats teoretics: *Pertgei nus vulein restar Romontschs*, 1907, *Davart il senn per poesia*, 1908, ina cordiala e plascheivla interpretaziun che lai buca emblidar che nus vein dapertut de far e quintar cun in spiritual, che vesa en tut la davosa ustonza e speronza el divin. 1909 compara la lavur:

Davart criticar litteratura, patratgs ch'ein tuttavia aunc oz actuals. *Ideas romanticas*, 1910, ina survesta e scarplida d'ideas che lain percorscher siu profund studi en questa materia. Ei passan 5 onns e puspei in auter aspect della litteratura che sepresenta 1915 cun: *La canzun de Roland*, renomau roman vegl franzos, lavur sesviluppada en connex cun ses studis e versiuns de poesia provenzala.

En in decenni, tgei quantum, e tgei qualitad de lavurs litteraras! – Mo cun quei buc avunda. 1897, egl Ischi I, gia sias empremas poesias originalas che fan honur al giuven poet.

Ellas Annalas 21, 1906, arriva ina liunga retscha de sias meglieras poesias; 1910 *La buola ded alp* e cumpognas, en Ischi 12; 1911 *La lavur cumina* ed autras en Ischi 13. *L'alp devastada* compara all'entschatta d'ina nova retscha egl Ischi 14, 1912. Il medem onn: *La poesia de Giachen Caspar Muoth*, siu grond amitg e meister, lavur carschida ord in referat de commemoraziun a Breil en favur de Muoth. Ina fotografia muossa il referent *Flurin Camathias* 1908 sil lautget della casa paterna de Muoth a Breil. Ina semeglionta lavur litterara ha Camathias scret 1936 ellas Annalas 50 sur siu aultpreziau mussader ed amitg: Pader Maurus Carnot 1865–1935.

Sper la translaziun en prosa de *Burascas e Bialaura* ha Camathias translatau enzacontas novellas de P. Maurus. Nus numnein *Capricorn ed evla* (Ischi 5, 1901), *Saung grischun* (Ischi 7, 1903; 1904 el Pelegrin, 1945 en Tschespet 25).

La remarca de P. Maurus en Ischi 7, 1903, 282, ei significonta: «*Sinceradad ed engrazieivladad obligheschan mei de buca surdar quella sempla historia al pievel romontsch senza numnar quel che ha dau ad ella in schi bi vestgiu romontsch. Igl ei miu anteriur scolar ed adina preziau amitg, plevon Flurin Camathias, il poet dils 'Retoromans' e de 'Walther de Belmont', il spirtus translatur dellas pli bialas poesias dellas naziuns romanas.*»

Sper *Burascas e Bialaura* (1892), astgein nus remarcar era la translaziun de: *Las ovras della misericordia*, novella de *W. H. Riehl*, 1900, che Decurtins numna en si'introducziun: «Sper in drama original... compara la traducziun d'ina dellas pli remarcablas novellas de *Riehl*, in toc historia della cultura en fuorma d'in roman.» – Nus astgein allegar questa novella ton pli che Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) ei staus a Minca in dils principals professers de Giachen Caspar Muoth, historiograf, folclorist, musicolog, um digl art, novellist etc. Sias 150 novellas ein comparidas en 7 volums: in excuors tras la cultura de 1000 onns, dal 9. al 19. tschentaner. L'excellenta novella: *Las ovras della misericordia* (Die Werke der Barmherzigkeit) ei concepida da duas novellas comparidas en gasettas: *Il fravi e sia spusa* e *Il profet dil vitg.*

Nus lein denton buca persequitar vinavon sia ovra translatorica. Quella categoria de lavur litterara seconcluda senza ditgar il lev appel de P. M. Carnot de taccar lavurs el senn dellas traducziuns: *Saung grischun* e *Capricorn ed evla.* Sia lavur de translaziun cumpeglia mo si'emprema epoca litterara. Suenter seconcentrescha el alla producziun originala.

Egl emprem decenni de nies tschentaner s'emplunan sias ovras. Quei ei buca daventau senza onns preparatoris che tonschan viagiu els dis de student; 1895 secasa Camathias a Breil sco plevon. La bial'altana cul Flem spimont, ils Cuolms de Breil, las preziusas baselgias e capluttas, ils Cavistrai, il Plaun e Grep de Plaids, dattan ad el nova pussonza expressiva ed artistica, nova animaziun, ensemen cun ina populaziun ruha, mo aviarta per la Musa, pievel intelligent, da veglia tradiziun e de famiglias che han fatg historia sil plattiu dellas scheinas, e vitg impurtont sin bucca alla Val Frisal, spassegiadas viers Vuorz

sin treis vias differentas, sur Migliè, Flanz e per via pli cumadeivla, dapertut fanals e signals en fuorma de tuors e ruinas plein historia e tradiziun, la vesta vi sin l'alzada marvigliusa de Sursaissa, vesta vasta dalla val siado e giuado tocca sum e tocca dem, e la Lumnezia davos ils rempars dil Mundaun, Crap, Sezner e Titschal. Da cheu anora era bi luvrar, la stad emplenida da veta e natira, per temps en interessants discuors cun Giachen Caspar Muoth, igl unviern cadenaus vid baselgia e stiva en oraziuns e cul scriver.

En quei temps croda sper tut gl'auter, Camathias sesents a Breil, in'immensa lavur che ha segiramein buca isau biars tschurvials, ni en scola ni utro: las translaziuns de poesias d'autras naziuns europeicas, *Rosas ord orts jasters*. Quella lavur seconcentrescha sils onns denter la comparida de *Ils Retoromans*, 1900, e quella de *Walther de Belmont 1904*. Ils Ischis 5, 6, 7 dattan albiert a questa lavur d'in um els trenta. Igl ei aunc oz in legn, pertgei questa lavur ei vegnida fatga cun tonta hanadadad. Eran aspects cheu ch'il pievel legi las versiuns? Ils perderts? Ni ei quei stau in marviglius exercezi pil poet de s'isar linguisticamein culs lungatgs neolatins, de bandunar definitivamein l'influenza tudestga? In gudiment e regl idealistic personal, ni Decurtins culla scuetta?

Decurtins ha giu dau siu cuort pareri en caussa cun caschun dell'emprema seria, en Ischi 5, versiuns da lungatgs slavs, e numna ella *«ina reha collecziun»*, enten la quala la cultura occidentala hagi tratg profunds zuolcs. Ils dus exempels che nus dein pli tard laian percorscher l'originalitad de questas poesias, mo era lur romanticitad. Ei setracta de 17 versiuns cun tematica dil tuttafatg romantica: la notg, agl uaul, la plievgia de primavera, las steilas etc.

La secunda seria: *Rosas ord orts jasters*, ei dedicada als poets ed alla naziun catalana, tiara constrenschida en ses dretgs nazionals e de lungatg, buca pér ussa. Camathias, versau um della plema e dils lungatgs, che scriveva e tschintschava era perfetg franzos, veva negins fastedis de derscher il suc geniun dalla cuppa fina neolatina vi el fitguir della viarva retoromontscha. Cheu ha el saviu ir la via directa, saveva seschar sil text original neolatin. Las schotg poesias, cun per part cants voluminus,

vegnan introducidas da Decurtins: *La litteratura neocatalana* che numna ina partida dils pli impurtonts poets della cuntrada. El preferscha denton pli che teorias las versiuns de Camathias: «*...ton pli ch'il poet de Breil ha capiu de schar plidar la Musa catalana en schubra viarva romontscha.* »

Era la tiarza part de sias «*Rosas*» cun 58 paginas versificaziuns, 34 numers de poesias, representa ina lavur versatorica enorma. Era per la poesia neoprovenzala dat Decurtins in entruidament, serestrenschend a *J. Roumanille*, a *Frédéric Mistral*, en connex cun sia capolavur Mirèio, e *Theodor Aubanel!* Per concluder definitivamein culla lavur de translaziuns ord orts jasters publichescha Camathias 1907, egl Ischi 9, aunc 35 poesias portughesas e brasilianas. Cun quella fatga ei in grond e grev capetel de sias lavurs definitivamein alla fin. Concludend la retscha de poesias portughesas fa Camathias la remarca: «*Jeu engraziel en quest liug a signur professor dr. Decurtins ch'el ha procurau a mi avon dus onns ils originals de questas poesias portughesas.*» – Ei sa esser probabel che Decurtins ha procurau era ils cudischs necessaris per las treis gruppas precendentas de poesias jastras.

Camathias ei in um de talent, della lavur rigurusa! Mo a mesas fa el nuot. Nus vein allegau sia forza d'observar. Il migeivel um veva in egl d'in falcun, observava bein senza che zatgi s'encurscheva. Quiets odado, dadens ton pli vivs e movibels. Da sias poesias, dallas descripziuns, dallas professiuns e dils mistregns, savein nus de sia tipica forza visuala, cungida dal num, dalla sonoritad, che sustegn la memoria, ina nova sensaziun, applicond novs terms cun niev tun. En sia emprema ediziun: *La flur de Ramosch*, vev'el cun tutta raschun applicau il plaid sonor, poetic e niev: *agricolan* per tetel de siu secund capetel, silsuenter vegnius convertius dalla fuorma *pur. Hortulan* han ins acceptau en nies lungatg senz'auter. Era contadin tuna bein, mo quel piteva dil tef talian, de migiur d'in contadi. Nus vegnin a veser pli tard che Camathias ei in um foppian, in de Lags, era sche Decurtins dat ad el il tetel de «*poet de Breil*». Mo era quei ha siu senn, demai scaffiu a Breil bein in grond ton de si'ovra litterara; da Andiast anora ha el concepiu sia davos'ovra pli gronda, il Drama festiv per Trun, 1924. En quei

mument tucc'ei de sedumandar sin tgei podium linguistic che Camathias ei de tschentar, buca en sia tschontscha de mintga di, mobein el lungatg scret, en sia prosa, en sia versificaziun. La formaziun a Mustér, las lecturas de cudischs, gasettas meinan in e scadin dils scribents catolics della Surselva enviers il lungatg pli u meins della Cadi. Era Muoth cun sias *Normas*, schegie sut pressiun, ha buca saviu far auter. Breil penda linguisticamein cun ina comba giu ella Foppa! Dependenza po esser pauc dada per in scribent della Foppa. El scriva ed empren denton en scola sco quei ch'ils cudischs e scolasts muossan. En general acceptan ils poets e scribents della Foppa quella via. Nus anflein ellas empremas ediziuns dellas ovras de Flurin Camathias pli bia expressiuns della Foppa sco: *perder*, *arbagas*, *pesc* etc., mo buca tgunsch fuormas extremas sco *jeu as-chel*, *cursera* etc. Dasperas drova igl autur *suppia*, *fenestra*, *bien di*, *detg*. D'ina vart statt'ins mal ded ir cun foppissems, da l'autra stat il giavisch d'ulivada en voga. En talas fatalitads secavestra mintga editur. *'II prau de leurs'* vess'ins bugen schau, demai num ligiaus cul liug, da l'autra vart ein las poesias fatgas per la generalitad, per tuts il Romontschs. La finala resta il plaid il pli caracteristic per Lags: il *pesc*, che perfin Muoth ha conservau en sia poesia: *Il Pesc*, l'arma dils Libers de Lags, poesia restampada en Ischi 21 digl onn giubilar: *V. Centenari della Libertad de Lags 1428 tochen 1928*, text mess en musica dagl enconuschent componist friburghes Abbé J. Bovet.

Nus vein gia fatg attents sill'attaschadadad de Flurin Camathias a plaids cudizzonts, a caussas interessantas, allas qualas el dat peisa, descrivend castials e sias parts, mistregns, persunas eligidas etc.

In'autra caracteristica de siu dun e sia tendenza artistica ei d'arar caminond, profund sut igl agen pass e sbargat. Nua ch'el passa e descriva restan fastitgs. Il lectur d'interess acut, legna senza breigia nua che nies poet va ed ei staus, tgei spassegiadas ch'el ha fatg, tgei visetas a loghens ad el da pign ensi schi cars, ch'el frequenta cun ardiment e desideri tochen paucas jamnas avon sia mort.

Siu vitg natal de Lags resta per Camathias il center de sia existenza poetica, cunzun per sia poesia. Senza siu vitg nativ stin-

schess sia aveina. La gronda idea dils *Libers de Lags sur igl uaul grond*, foresta culla cupla alzada ora sc'igl artg dil tschiel enten serrar notg, ha occupau *Flurin Camathias* en medema moda sco siu grond amitg *Pieder Tuor*. Il vitg sper il laghet, il *Lag grond*, el fiep migeivel d'in'oasa climatica, cavigliaus sco gl'entir vitg e contuorn interessant, sigl ur digl immens sbuau prehistoric dil Crap de Flem e Segnes, ils lags aviarts e zuppai, ch'han dau al vitg siu bi num, cun lur pescs, il sigil e l'arma!

L'ovra de Camathias tut buglia de reminiscenzas localas, ell'episoda dil *Prau de Leurs*, ella miracla dil *Crap Fraissen*, ella *Caplutta de s. Bistgaun* ella reminiscenza della muria; *Saissafratga* sut il casti, *Salums* ella praula: *Il fegl digl uors*, ed en quella dils *dus amitgs* stattan il *Lag la Cauma* ed il sbier dil casti de Belmont el center. Camathias entra ella casa paterna, en curtgin, teidla surprius il cant digl utschi, la fluriziun dil tscherscher, admira cuolms e vals, pren il Rein per grond'olma viventa e rimnader activ de tut las plievgias e malauras, il bab dellas auas spuretgas alpinas.

E sper quella migeivladad l'immensa sfunsada della *Val de Mulin*. Sch'il viandont sepiarda els labirints de lags e crests, urs e cavorgias, e seconfrunta vil Tuleu culla cavorgia della Val Mulin, vegnan las snavurs. La val vala per ina dellas pli ruhas fueinas d'erosiun. – Pia, sper tonta migeivladad: criuadads. Quei fa la veta interessanta! E nies poet ha saviu far diever interessant de sia grondiusa cuntrada. Beinduras para el d'esser serraus vi encunter la spunda cun siu vitg, schurmegiaus immensamein dall'aura-sut entras la mar de pégns digl *Uaul grond*. Il vitg ei isolaus, persuls, la *Mutta de Falera* cun siu capetsch stgir-verd, che zuppa scazis millenars sut sias ragischs, zuppa da tschella vart il vischinadi schi datier de Falera; il Crest e Staderas siaran viers Flem; Sagogn el zuppau sut gl'uaul. Mo era il grond Rein sfunsa e cula en persuladad. E tuttina existan las triangulaziuns de vitgs e crest e muntognas. Ella muntogna ston ins ir per engartar las bellezias, gudignar las surpresas. Quei saveva Camathias, el senteva ils misteris della natira, la fladada romantica.

Flurin Camathias va denton in pass pli lunsch. Da *Staderas* cunzun, dal *Tuleu* pli entagliadamein, da mintg'autra posiziun ei il maiestus *Mundaun* en vesta, il pli carezau e pli numnau

cuolm en sias poesias ed en ses dramas, igl ei il *Parnass sursilvan*, el sa che las canzuns: *A Trun sut igl ischi* e *Quei ei miu grep* ein naschidas entuorn 1864 sillas ladas spatlas dil Mundaun. Sia *Levada dil sulegl* fuss buca stada pusseivla senza quei marviglius cuolm che semuossa als de Cuera, sco als de Trin e Flem, Lags e Falera, mo da negliu en quella immediatadad sco da Staderas, cumpignaus grondiusamein da ses Paladins, dal Pez ault cul Regina, dal Terri, Signina e sia cadeina, tut cuolms, che Camathias ha admirau e numnau senza fin. Camathias ha perfin scret la poesia dil vitg per quels de Falera: «*Sper ina mutta surcarschida cun pégns e larischs stat miu vitg / L'entira val cun ina frida survesel jeu giud quei bi spitg!*» Il poet ei universals, sto saver sepatertgar en mintga situaziun. El ei avertider ed admonider de siu pievel, lunsch entuorn.

Cun las *Historias dil Munt s. Gieri* aulza Camathias in vel misterius, lai cumparer novs loghens, castials, vias e sendas. Ina nova vesta, in niev accent dal Casti sper Vuorz e Rueun, lai ver la fuortga sil *Crest la fuortga*, las sfunsadas tochen giu sigl iral dil Schmuer. Nus seregurdein dils vitgs cun las veglias tuors de Siat e d'Andiast, ei va pli lunsch, encunter Pigniu, l'alp Ranasca ed il Veptga.

Nus vesein co nies poet petga statgnas e ferms pals e tiarms els loghens. Quels sto el haver per semover e per schar moventar. Ils Retoromans sesclareschan cun novs loghens, cul cuvel de s. Glieci, Termin, Scalera, las tuors ed ils rempars, il maiestus Calanda. Ella praula, che cuschenta schiglioc ils nums dils loghens, vegnan fixai da nies scribent. Culla cantada de s. Flurin arriv'el vil Tirol, mo surtut a *Ramosch*, nua ch'il poet Camathias ei serendius pliras gadas aposta per esser segirs della cuntrada. Perquei numn'el, descrivend, il *nurser* ed igl *agricolan* cun exactadad, era parts dil vitg, loghens dil pur e pastur sin lur turs e lavurs.

El drama *Walther de Belmont* vegn il center della Foppa en tura, Glion en flommas, Fidaz cul casti en prighel, la Lumnezia cun Vella, schlatteinas noblas numnadas en scenas, Porclas, il *Mundaun* adina puspei, quella gada en armatura. *Breil* resta buca senza fastitgs cullas Statutas novas, Trun culla *Cuort Ligia Grischa* e sia historia che radiescha sin tuttas varts.

Camathias ei beinduras, buca savens, serendius egl jester. Era cun quellas caschuns, a *Paris*, sil viadi en *Tiarasontga* ei sia Musa buca stada lischenta, anzi ha prestau e fixau de sia megliera poesia.

Camathias ei denton igl observader dellas caussas pintgas, intimas. Contas gadas en sia poesia serepetan plaids sco *cuolm* e *prada*, *uauls* ed *alps*, *muntaneras* e *pasturs*. Preferenza per ina partida plontas de gronda carschientscha: Il *pégn*, *il larisch* e *fraissen*, *tscherscher* ed auters; cunzun ils robusts ein per el figuras de resistenza e rempars e schurmetgs. Ils utschals, il plaid *cant*, *cantadur* vulan buca pigliar fin en sia versificaziun, la tiba, las flurs alpinas, savens tut zugliau e cavistrau en tradiziuns, superstiziuns ed ella praula.

Ils Provenzals ed ils Catalans numnan *glisch* e *sulegl*, mo quella steppadad fuostga mediterrana stunclenta. Per Camathias dat ei negin'autra expressiun pli gloriusa ch'il *sulegl*, *la glisch* che resplenda, il *sulegl tedlaus*, la tarlischur, mo era l'umbriva ei cheu, las malauras, denton elements senza malart, plitost per levgera e confiert. L'umbriva egl uaul, las auas ed auras refrestgentontas. Il *sulegl* schendra veta e glisch. Senza quella negina speronza. Senza Diu negin sulegl:

Jeu sun de casa en vischnaunca,
miu vitg patern ei cars a mi,
jeu enconuschel spitg e plaunca,
el clar sulegl tut para bi!

Aspects della poesia de *Flurin Camathias*, nuot auter. Il studi de sia ovra meina nus nua ch'el ei staus. Dapertut ha el tratg zuolcs. De fastisar quels fuss il pensum de nossa generaziun. Camathias ha giu biars amitgs en tiara nossa ed egl jester, en sias treis pleivs, sco era en siu vitg nativ. Mo era senza avis directs lai sia ovra percorscher siu patratg, siu temperament de scribent, sias qualitads. Ins vegn buca a saver snegar siu dun profetic. Patratgs exprimi sur de libertad, religiun e patria, sur della giuventetgna e sur nossa cultura, patratgs che han aunc oz cumpleina valur. Sia buontad e comporteivladad en tuttas damondas della veta han cunzun oz ault criedi!

Tgei che *Flurin Camathias* schess oz, suenter 25 onns de turbulents svilups, san ins eruir ord sia ovra, cunzun da sias lavurs e tractats critics: «*Mo hagies senn pil progress, per ils contacts culs jasters, mo mei ora el mund, emprendei tudestg, schei s'incantar dalla tecnica. Quei ei tut grondius. Emblidei denton buc d'haver mesira. Igl jester astga buca supprimer igl indigen! Il lungatg tudestg astga pér lu vegnir isaus da rudien cura che la pintga enfiarla romontscha ei s'enfirmida en siu lungatg della mumma. Schei vegnir il niev, mirei denton de zavrar ils tschancs dallas nuorsas. Teni ferm cun nossa cultura, cun nies patertgar, fagei progress ellas vertids, teni car vies sulom: naven ch'el ei na tuorna pli! Respectei cun adatg vossa casa e cuort, vossa muntogna, ils glatschers cun lur fontaunas sereinas. En cuminonza tut che stat ferm, en divisiun va tut scussiun! Ils rempars ston tener a mistregn nus, dar schurmetg alla famiglia, alla baselgia, alla giuventetgna, a vegls e carschi, malsauns e munglus. Mo paupra sch'ils rempars vegnan negligi dal human, spostai dals spérts malmunds, lu daventa vera la smanatscha exprimida da Gian Fontana ella poesia Il crap de Flem:*

Mo vul igl jester secasar
cun modas novas, nova tschontscha,
il paster miert entscheiv'a tibar
osum il grep, che quel ballontscha
e croda sin ils malfideivels.

Mo aunc pli grondius s'exprima il patratg ella poesia da Flurin Camathias en: *Il Crap Fraissen*, enten la quala ils prighels smanatschonts dils spérts malmunds vegnan impedi dalla vusch e dil zenn de *Sogn Othmèr*, patrun baselgia de Lags:

Tempiasta arriva, carschius ei gl'ual,
il lag gia sesaulza, survarg'il canal,
ils spérts malvugli uss vulvend il crap grond
muentan el giu dal cuolmatsch smanatschont.
Gia strembl'il vegl fraissen spel lag en il plaun
e vul buca schar al torrent il surmaun:

cheu aulza la vusch sogn Othmèr, il pussent;
il zenn giud clutger a schliats spérts fa sterment,
il crap ramplunont vegn fermaus sin ils Runs:
vargaus ei il prighel e salvs ein ils buns!

***

Scalem per scalem vegn oz il territori de nies giubilar scuvretgs ed aviarts, che dat albiert e confiert, levgiament, moviment e ruaus a tgi ch'enquera la gronda natira, la gronda levada dil sulegl!

Novas perspectivas ein s'aviartas, d'altezias tier altezias sesalidan ils spitgs dil Crap s. Gion, dil Crap Masegn e dil glatscher perpeten dil Vorab vi sil Parnass, il Mundaun, e ses Paladins. Da quella nova mira, va danovamein en vigur il secund tschentaner de regurdientscha per nies grond giubilar, poet e scribent, critic e vigilader de nies lungatg, de nos beins culturals, de nossa religiun!

Sur Camathias ha luvrau in'entira veta per nies lungatg e siu manteniment. El ha buca vuliu, mo ei tuttina daventaus exempel per nus. Per il di de siu tschienavel onn de naschientscha savein nus cun nuot auter esser pli engrazieivels ad el che cun studegiar si'ovra, siu patratg, imitond siu exempel, suandond sia clara egliada sclarenta!

***

Sco gia exprimiu all'entschatta de noss'introducziun, ei gl'intent principal de quest cudisch festiv staus de presentar in ton dell'ovra de nies giubilar. Suenter 50 onns distanza sesclareschan novs contacts. Ils exempels purschi san dar in'idea nova de siu operar. D'engraziar per sustegn ed agid continuau duront la redacziun de quest cudisch descha a mia dunna Lelja Maissen. Per ils maletgs dellas *Historias dil Munt s. Gieri* publicadas en «Ovras», vein nus d'engraziar a *Toja Isenring*, Staderas.

Il Pesc

l'arma dils Libers de Laax

Sil plaun de Saissafratga
Vegn oz teniu cumin;
La tscharna prest ei fatga
Cun vusch de finadin.
A Pieder de Pultengia
Concedan quels de Laax
De far cun fier e lengia
La pesca sin lur lags.

Entras la Ligia grischa
Fundada sut gl'ischi
Il pesc de Laax tarlischa
En l'arma pli e pli.
La libertad artada
Dal pesc en siu ual
Ei ussa propagada
Atras l'entira val.

Poesia da G. C. Muoth

Flurin Camathias dramaturg, cantadur e translatur

Sper il relasch poetic da Flurin Camathias astg'ins buca emblidar ses sforzs immediats e directs en favur dil manteniment dil lungatg e della cultura romontscha. En nies cass pli restrenschiu patertgein nus gest uss, 1995, a siu drama *Walther de Belmont*, 1904, che glorifichescha la victoria belmontica encunter ils agressurs, ils conts de *Werdenberg–Sargans* ed ils *de Montfort*, 1352. Uiara e battaglias neu dal Casti de Fidaz e Flem, l'arsentada totala de Glion cun ses casaments en lenn, la resistenza a Porclas cun las bravuras dellas Valerusas Lumnezianas, la terrada digl agressur sut las Pezzettas dil Mundeun.

La victoria belmontica, reussida cun agid dil pievel della tiara e ses menaders, ei stada de treidubla impurtonza: Forzas reunidas dattan possa, cheutras confidonza carschenta ch'augmenta cunvegnientschas vicendeivlas. Quella tempra d'unitad seculminescha 1395, avon 600 onns, enviers l'emprema e decisiva Fundaziun della *Ligia Grischa a Glion* – 29 onns avon la confirmaziun definitiva, festiva ed engirada sut igl Ischi a Trun, 1424.

In passus el drama Walther de Belmont paleisa la devisa dils conts victorius e dil pievel suenter la battaglia:

Lumerins:
Signurs e purs! Il di ei glorius! El muossa il success della concordia. Il pievel drova buns e ferms menaders. Ed ils menaders ston haver il pievel.

Walther de Belmont:
Tut nossa forza schai el pievel sez – Tenin nus ferm cun el, sche tegn el nus.

Sper Walther de Belmont fuva Sur Camathias staus incaricaus de scriver il *Giug Festiv* per las festivitads della Fundaziun della Ligia Grischa a Trun 1924. Giachen Michel Nay, predestinaus per quella lavur, miera gia 1920. La proposta gia scretta da P. Maurus Carnot vegn giudicada dals prominents per memia lirica.

Buca meins rimbomb, schegie en in auter senn, ha la tiarza emprova dramatica giu, *Las statutas novas*, Annalas 29, 1913. Quella riscusa dramatisaziun de fatgs recents politics de vischnaunca han era caschunau malengasis.

Autras lavurs litteraras da Flurin Camathias van en pliras direcziuns. De ses interess e studis continuai, teologics e filosofics, gnanc de discuorer!

In'impurtonta fracziun de sias occupaziuns idealisticas ei la *canzun*, il *cant*, dependents dil plaid poetic. Enconuschents per versau poet e translatader, vegn el gia baul tratgs viaden el ravugl dil grond moviment dils chors virils e mischedai naschents. *Hans Erni* relata en *40 onns Surselvas* l'immensa lavur prestada da Camathias sin quei intschess. Dubla fuva sia incumbensa, primo, gidar a romontschar cul plaid romontsch la canzun da derivonza jastra. Sias oreifras adaptaziuns dattan perdetga. Secundo, scaffir poems adattai per la composiziun da jasters e dils dumiastis ch'entscheivan a sefar valer pli e pli. Il moviment cantic ha saviu sesurvir grondamein da siu lungatg melodius e lingier, per muments era dramatics.

Sper quei capetel cultural-musicist dil cant choril, instituziun era de tempra sociala, emblida el buc de s'occupar da rudien e cargaus d'interess cul *cant scolastic*. Text adattai alla capientscha dils giuvens cantadurs sin fegls ed en sias ediziuns specialas per la scola, dattan perdetga de sia stenta, d'in sentir giuvenil. Mo era la *canzun populara*, la tradizionala, emblida Sur Camathias buc. Sper il grond catsch naschent della canzun en 4 vuschs veva la canzunetta dil pievel ina greva posiziun. Schegie che Camathias era cumpigliaus activamein culs novs impuls, s'engascha el per quei bein cultural curdaus bravamein en emblidonza.

Gia en giuvens onns veva nies poet giu caschun de s'infirmir egl art dil translatar. All'entschatta daventa quei dil tuttafatg independent da intents musicals, translatond ovras ord lungatgs jasters, neolatins, slavs e dal tudestg. Sco Romontsch sesenteva el surtut en stretga fratellanza culs lungatgs minorits, il provenzal, il catalan, encurend era leu fastitgs de tempra romantica. Quella stentusa lavur translatoria da lungatgs per part lunsch naven dagl ordinari, serevela denton per de pli che mo in sempel exercezi poetic. En quei sectur linguistic fuva *Caspar Decurtins* staus per el ina ferma petga.

La Merlotscha

1905 edescha Camathias cun ses 34 onns *la Merlotscha pintga*, e quei tut sin agen quen e cuost e cun atgna resca de vendita. Quei schit cudischet ei vegnius retscharts ed applicaus stediamein ellas scolas renan-romontschas. Per reussir veva Camathias stuiu daventar per in mument tactics, demai la Regenza grischuna haveva refusau de surprender l'ediziun. Per contonscher interess general egl entir intschess renan, banduna el l'emprema idea dil tetel *Il Mundeun* e pren il num pli general *La Merlotscha*, in utschi che conta schi bein e schi dapertut. Secapescha ch'el damonda la Regenza per la lubientscha de diffusiun.

Sur Flurin Camathias enconuscheva las veglias ediziuns de cant per scolas dil 19avel tschentaner, e sapients ch'ei deva negin sefugir d'emprests, cunzun buc da vart tudestga. Co lev'ins

far auter? Nuotatonmeins regeva tier el grond interess per la vart populara. In pulit tschuppel canzuns emprest'el dalla Crestomazia III, comparida enzacons onns avon, 1902, eligend talas della Consolaziun ed era profanas. – Co Flurin Camathias ei vegnius a frida de rabigliar ensemen siu material de 154 numers sin 150 paginas, valess la peina d'in studi aparti.

In cass per sesez

Nus essan tentai de rasar o cheu cuortamein in cass co melodias e texts vegnan tarschinai tras ils temps e fan lur termagls in cun l'auter en lur svilups. Duas vias vegnan consideradas, che san mover e realisar transformaziuns. La *veglia via* ei quella della tradiziun che lai sesviluppar andaments en moda naturala entras ils purtaders de lungatg e cultura, da generaziuns a generaziuns. Ei dat denton tgunsch disturbis, e gliez ei la *secunda via* d'influenzas che vegnan dadoneu, che sforzan magari il giug cun empaladas anetgas. Singuls umens, magari scolai e savens beinpatertgonts, prendan material, buca senz'auter bein integrabels, per part da provenienza jastra e bettan quel viaden ella cuorsa tradizionala. Els fan quei, perschuadi de stuer far enzatgei decisiv, positiv per buca schar ir il fil cultural aunc en tura a piarder dil tut, ni forsa sin vias puleinas. Quels umens ein gie della medema era, digl ambient, e vulan alzar lur vusch en favur d'ina nova purschida. Ed il pievel accepta, demai forsa buca pli ferms e segirs avunda dall'atgna tradiziun. Quei ein ils *compiladers*. Els sereghеglian en quels muments e quei dapi tschentaners. Ed els vegnan adina puspei a sereghigliar! En tuts cass: Igl ei semper il carstgaun, il singul individi che lai nescher, lai tschessar e svanir quei che para d'esser danvonz. La massa ei buca d'emblidar!

Camathias proceda cun sia *Merlotscha* tenor sias atgnas ideas, mo sa ca fugir e siglir ord l'atgna pial. El ei denton in um independent, della veglia tradiziun, intelligents e sesprova de dar vinavon tradiziun, beinsavend che quels che dueigien acceptar sia moda, ein per part gia degenerai. Sut tutta melodia, che passa senza grevs sbargats sur ils confins, ha el siu *car e solid plaid romontsch!* E quei dat a mintga canzun ferma noda-casa.

Sper bunas versiuns d'enconuschentas canzuns patrioticas svizras pren el, sper rauba prida per indigena, material da nua ch'el sa e po, melodias jastras, enconuschentas e meins enconuschentas. Ei drova in bien senn per far la buna tscharna ord il migliac rimnau. Novs plaids vegnan sutvi, e cun tgei habilitad! Plaids originals che han de far fetg savens pauc ni nuot culs texts originars.

Agl utschi

Lein prender la *Merlotscha* de 1905, d'avon 90 onns, per il cavez e sfegliar pagina per pagina tochen 55, numer 69. Leu entupein nus la sempla canzun *Agl utschi* culs plaids digl emprem cuors: *O co ti contas bein, seglias carinamein sin nies tscherscher fluriu, en bi vestgiu. Aud'jeu tiu cant sonor selegra tut miu cor; conta, ti bi utschi, leu sil tschupi!* – Co quels plaids pon tschaffar il lectur, ensemen cul miedi incantar igl auditur, ei caussa de mintgin. Ella contribuziun 15 che suonda en quei cudisch, revegn in auter, valent poet e scribent, agl utschi che conta sin *Igl emprem tscherscher dil vitg*, raquintaziun da *Sur Gion Battesta Sialm*. Per exemplificar da rudien la tematica, schein nus suandar cheu sut text e melodia della Merlotscha.

Sche ina canzun populara ei veramein populara pér cu il *text* ha sia *melodia*, stuess ei caztgar d'intercurir igl origin de quella amusanta beinfatga melodia, de saver tgi che ha fatg ils plaids, tgi arranschau zatgei, tgi sfalsificau etc. En agid vegn cheu, cun far in sbargat anavos els temps d'avon 75 onns sco scolar alla Scola cantonala. Ellas ordvart bialas uras de cant solistic dal famus magister prof. *Wilhelm Steiner* ell'aula gronda dil vegl Convict, vegnevan denter canzuns classicas e romanticas era *canzuns popularas* cantadas. Ed in bi gi fuva ina canzun populara resonada che veva incantau ils seminarists. Ton sco la memoria po tonscher seclamavan ils plaids: *Ach, wie ist's möglich dann, dass ich dich lassen kann. Hab' dich von Herzen lieb, das glaube mir* etc. E la melodia, aunc presenta en sia structura ei vegnida endamen, persequitond quella della Merlotscha: *Agl utschi.*

69. Agl utschi.

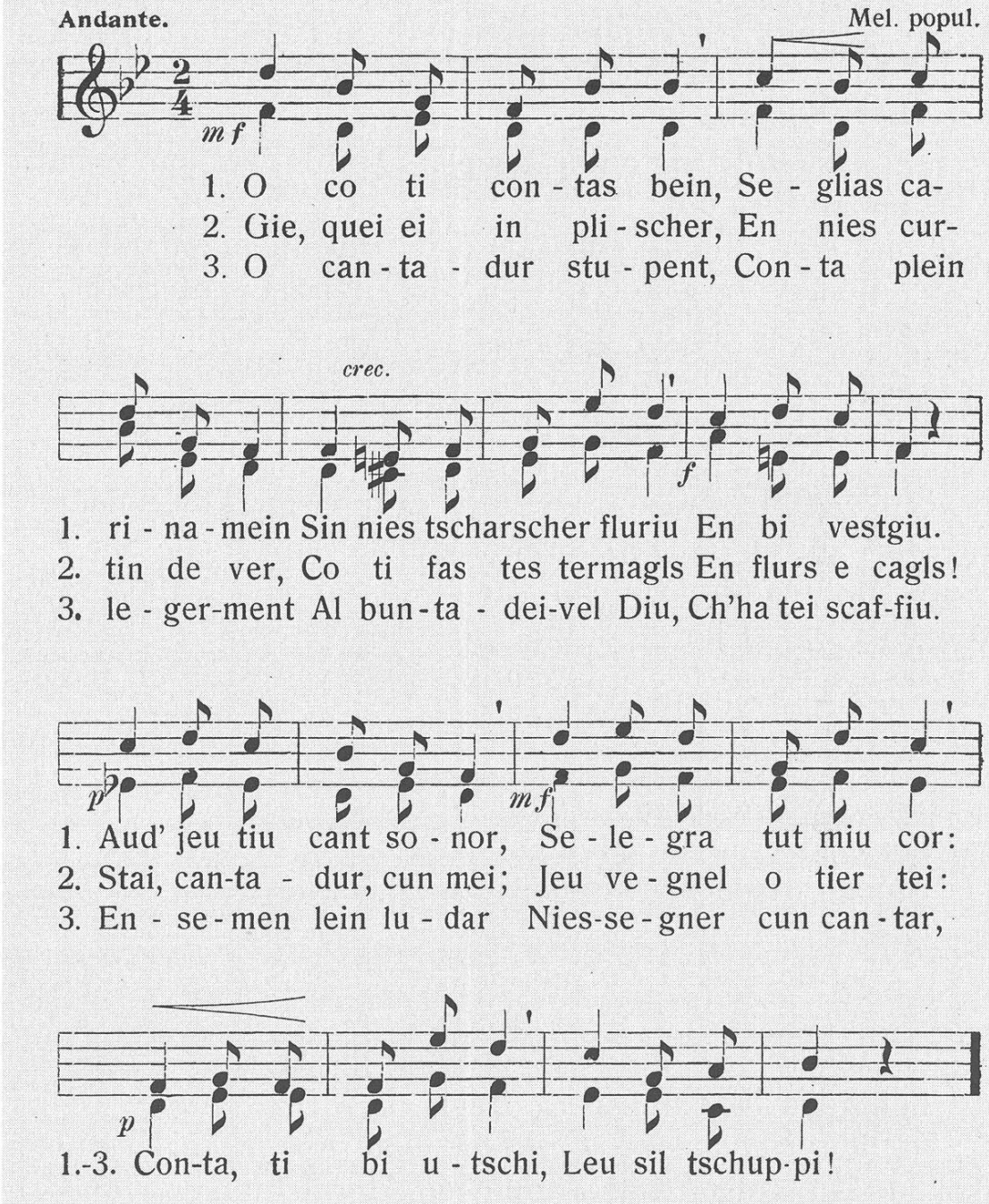

La canzun en treis vuschs ella Merlotscha, 55, nr. 60.

Danunder che Sur Camathias ha priu la canzun en duas vuschs ei per il mument nunenconuschent, mo savess levamein vegnir eruiu. Fetg probabel cun in text tudestg. Ell'introducziun della Merlotscha stat ei scret en ina remarca che tuts ils texts sut canzuns senza num, seigien vegni fatgs da Flurin Camathias. Pia era quel digl utschi. Ei secapescha che ina melodia de quella qualitad ei zacu, el decuors de forsa 2 tschentaners, vegnida publicada adina puspei. Denton, era cun encurir anfl'ins beinduras nuot.

Sfegliond ella cruna d'ediziuns della canzun populara, vegn tuttenina neuado in gries cudisch cun cuviartas enferradas de varga 800 paginas che dat alla pagina 316 la canzun cun text tudestg e cun exact la melodia della Merlotscha. Il cudisch cul tetel *Deutsches Kommersbuch*, probabel d'entuorn 1900, ediziun Herder, Freiburg, deriva d'in'Uniun de students de Friburg d'entuorn 1920. La canzun stat sut la gruppaziun Liebeslieder!

Quei fuss in ton della historia de quella canzun che Sur Flurin Camathias ha publicau cun agen text romontsch 1905 en sia Merlotscha. Ins sa far stem che omisduas versiuns de canzuns ein dadas en B-dur e che la composiziun variescha en negins detagls. Ils texts ein pli fermamein suttaposts a variantas, sa esser d'in auter lungatg.

Per haver ina megliera survesta ed era per dar il text tudestg d'ina canzun d'amur de cuntegn senza macla, schein nus suandar la canzun, dada per students en *Deutsches Kommersbuch*, en ina vusch.

Sut il tetel de questa canzun *Ach, wie wär's möglich dann*, stat scret: *Nach Fridr. Wilhm. Kücken 1827.* – Ina remarca alla fin della canzun lai denton percorscher che la canzun fuva enconuschenta gia 1812 entras in drama da *Wilhelmine v. Chezy* 1812: in dem Schauspiel *Eginhart und Emma*, nach einem Volkslied (Mit einigen volkstümlichen Abweichungen vom Original). Ins vesa da quei exempel con complicada che las retschercas d'origins de canzuns popularas san esser! Mintga canzun era la populara, ha siu autur, siu scaffider. Da nuot vegn nuot! Mo darar e sut condiziuns specialas neschan vers, remas e cuors da cuminonza, – en viva cuminonza tradizionala.

En loghens dellas tiaras digl ost, restadas fermas ed unidas de tradiziun, dat ei gruppas, communitads che improviseschan da cuminonza, texts e miedis enina. Igl andament musical ei denton zaco prestructuraus ellas testas dils inventaders partenent il ritmus. Igl ei scatlisau en gronda fuorma. Il cuntegn dils texts ein maletgs recents, actuals, criticas ironicas, magari de fleivlezias digl agen pievel, dils politichers, della societad, umens e femnas etc. Talas improvisaziuns de gruppas pli restrenschidas enamiez in grond auditori vein nus beinduras udiu sillas inslas della Dalmazia.

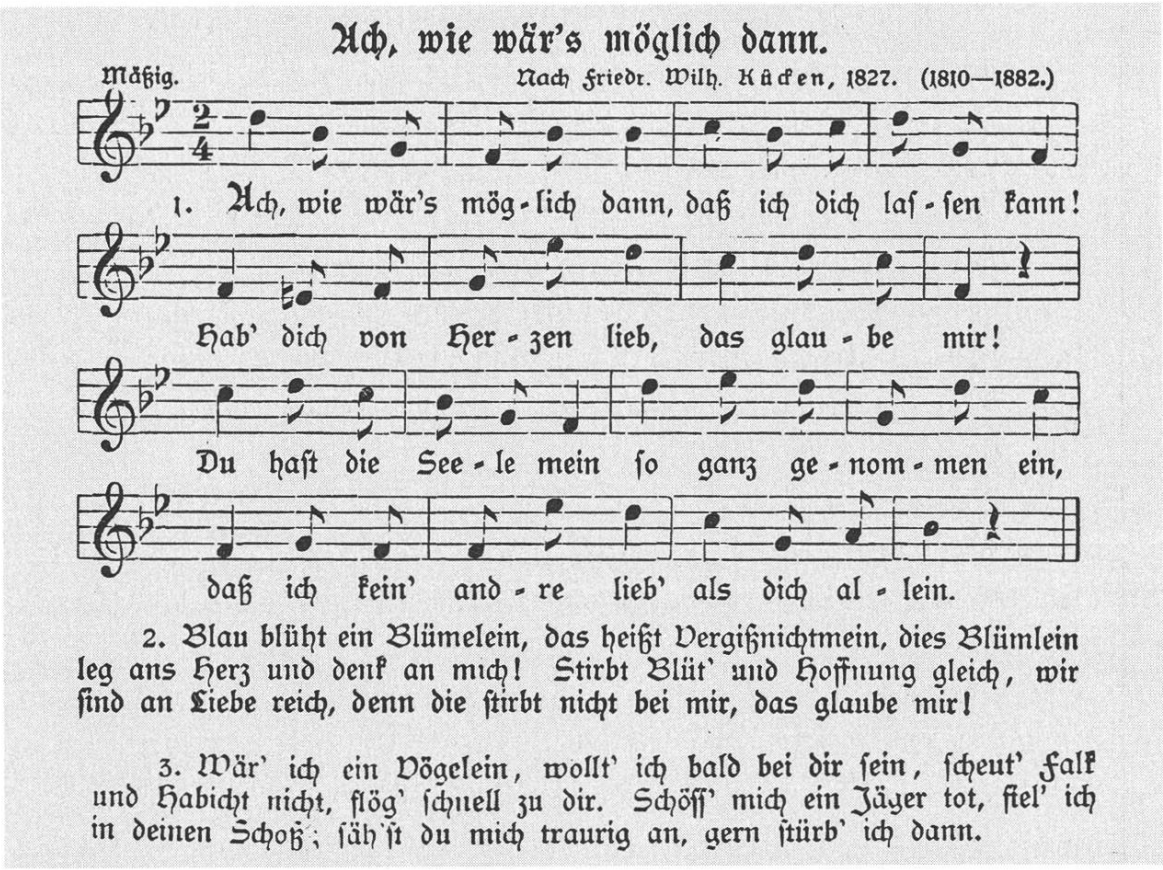

Melodia alla p. 316 el Deutsches Kammersbuch

15. Sur Gion Battesta Sialm

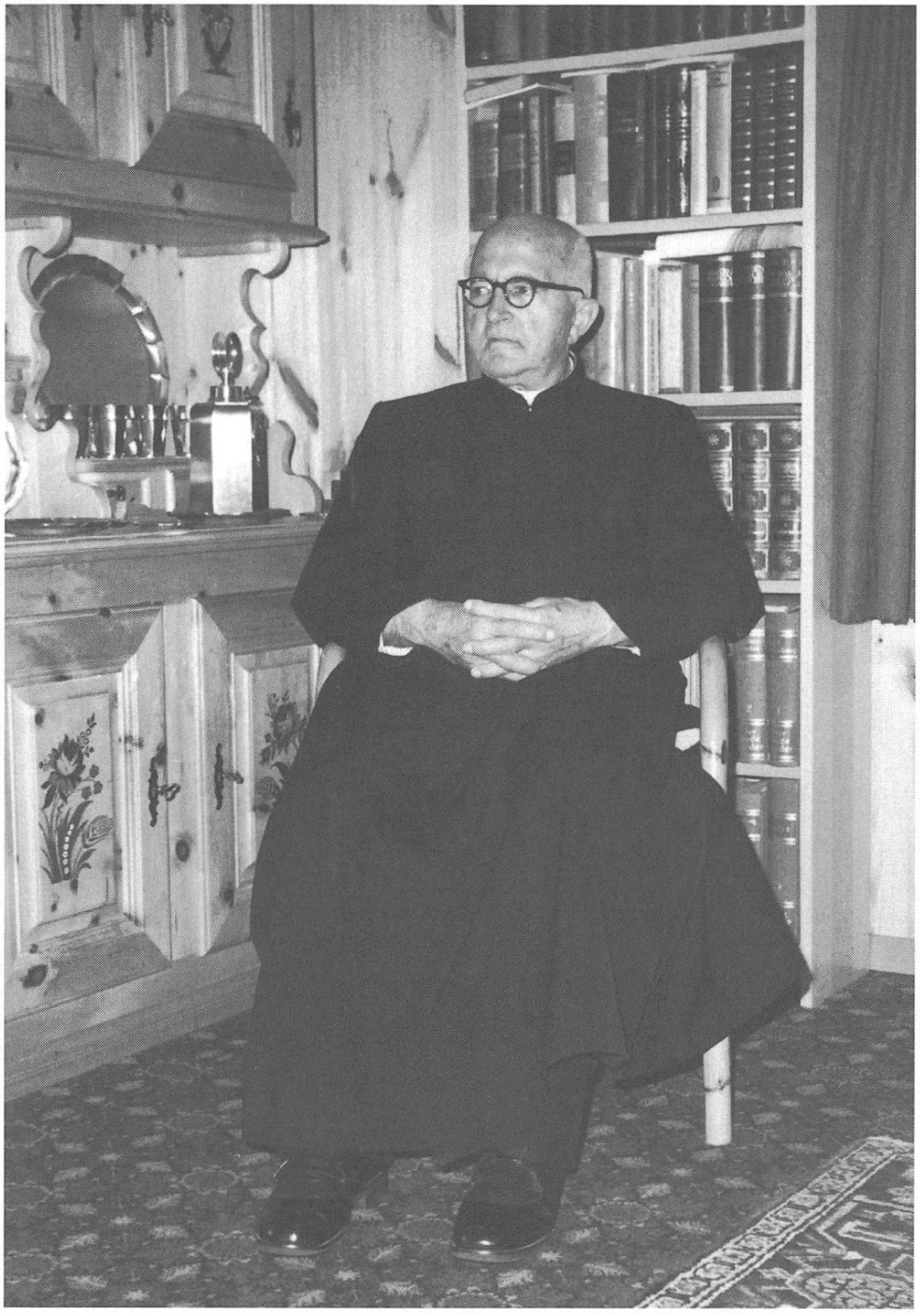

Il poet u scribent enconuschan ins vid siu scriver! Quella constataziun po parer fasierlia. E tonaton, – il ver scribent ed um independent fuorma cun siu stil siu patratg, resta nunconfundibels! Sias atgnadads taccan vid si'olma sco la pial vid sia persuna.

Nies giubilar, *Sur Gion Battesta Sialm,* ei arrivaus uonn viaden els 70! La Surselva entira enconuscha il giubilar e si'ovra.

Sur Sialm ei naschius ils 26 d'october 1897 a Segnas, in veritabel vitget romontsch puril. Sper ses talents de scribent ed artist gia artai en tgina, s'associescha en siu scriver ina gronda experienza della veta, acquistada en connex cun la lavur en differentas respectablas pleivs della Surselva. Plinavon semanifesta il talent d'observaziun, igl inschign della combinaziun e concretisaziun formala. Cun questas immanentas qualitads de scribent lai Sur Sialm tuttavia buca stgisar. El vul buca mo esser stilist ed artist, architect e formader, mobein exprima libramein siu patratg, realisescha in cuntegn de bien coc, cun senn legreivel ed edificont, cungius cun humor ed ironia, illustrond las fleivlezias humanas. La historia u novella deigi secapescha porscher situaziuns fermas, che van tochen agl ur dellas pusseivladads, mo il tractament de problems stgirs, macabers, memia tragics, cun macortas fins, surlai nies autur als scribents pli gagliards. Sia ovra deigi divertir, elevar, educar, buca trer a bass e murtirar igl intern dil lectur. Quellas normas ein tuttavia gestas per la litteratura romontscha e siu intent. Sco en tuts arts ed en tut las litteraturas dils temps, ha secapescha era igl intschess romontsch il dretg, gie l'obligaziun de sesviluppar, de ponderar normas multifaras. Ellas ston crescher sin nies tschespet e satisfar alla pretensiun de spirtalitad.

Anno 1943 publichescha Sur Sialm sia emprema ovra pli voluminusa, la novella premiada dalla Romania: *Sur Valentin.* Schegie de acziun e tensiun, ei la disposiziun tuttavia epica. Arisguard igl andament ed il svilup dils fatgs e lur consequenzas, regia ina profunda resignaziun. Bein reusseschan per part las emprovas de reger e migliurar ils parochians. Il plevon cusseglia, surveglia. L'experienza della veta lai beingleiti percorscher ch'ei dat in menader sur tuts ils carstgauns. A quel ston ins surschar bia en gronda humilitonza. Dar cul pal serepala!

Bein vegnan ils buns remunerai ed ils schliats per part surschai a plauna perdiziun. Condamnas, remuneraziun ein denton fatgs dil suprem derschader.

Sco tier biars poets e scribents enconuschents, reunescha savens l'emprema ovra elements e tempra, tendenzas e stil ch'ein entupabels pli u meins en tut l'ovra succedenta. Quei vala era per sur Sialm. Bein seslargia la tematica e sedrezza tenor ils fatgs recents, tracta problems della gronda sballunada tehnica che carschenta ils contrasts de nossa veta. Il niev e veder, *nova et vetera*, igl avischinament denter la populaziun dellas cardientschas cristianas, schabetgs e stuccas denter singuls e gruppas, malgiustias, hanadas confrontaziuns, superstiziuns s'ignivontas: tut questa problematica vegn dilucidada, e quei en moda suverana.

Sur Sialm posseda aunc in'autra qualitad. Igl ei la tschaffada della natira che circumdescha nus. En muments extatics crescha si'ovra en sferas maisudidas de subtilitad, absenta da tutta peisa terrestra.

Che Sur Sialm ha giu ils davos decennis ina posiziun ordvart ferma en nossa litteratura, demuossa sia producziun en differents Tschespets cul tetel significont: *Schiember Grischun I, II, III*, e las duas ediziuns: *Span e debat*. Dalla poesia comparida en pliras publicaziuns romontschas, per part reunida ella collecziun zun preziusa: *Giud crunamatg*, fuss bia de relatar. Per oz seigi la constataziun fatga: la poesia varionta de Sur Sialm ei de fuorma solida e clara, de lungatg classic e flexibel, secund il patratg ch'el vul exprimer. La vart robusta e rustica gartegia, sco era la fina lirica.

Sur Gion Battesta Sialm, novellist els anno 60

Sur dell'ovra de Sur Sialm ei vegniu rapportau egl Ischi 53, 1967, el Tschespet 45, 1967, ella Gasetta Romontscha cun caschun dil giubileum de 70 onns, e silsuenter adina puspei. Plitost en tards onns eis el semess a scriver da num raquintaziuns e historias per il pievel e las scolas romontschas. Ei setracta per part de reminiscenzas, surtut de creaziuns inschignusas, con-

tribuziuns delecteivlas, instructivas e magari da cudizonts patratgs etics e filosofics.

Sur Sialm veva adina promt in carnet enten il qual ideas che devan el tgau, vegnevan fermadas, formuladas, savens tetels de historias en siu dadens bunamein promtas per redacziuns finalas. Sia tematica ei varionta, che dat is sin tuttas varts, drizzada enviers fatgs palpabels, reals, de dira preschientscha, mo cunzun era enviers excuors contemplativs della natira cun sias miraclas, carschidas da svilups previ dalla divina sabientscha.

In'intervesta 1967

Intervesta fatga a Cumpadials egl Asil s. Giusep, ils 18 de settember 1967. Da quella resultan entginas normas de lavur litterara davart nies autur Sur Sialm, da lezzas uras spiritual digl Asil. El relata denter auter: *«Il tetel d'ina historia sto star ferms sco'l tgau silla guota! Il bia vegn fatg ina skizza en in pign cudischet de notizias, tschei tut el tgau!*

Da student hai jeu giu scret el Pelegrin zatgei sur della Processiun de s. Roc dils buobs a Segnas (mira era Radioscola II, nr. 35, 1972. Fotos digl usit da A. Maissen). Quella lavur ei vegnida scretta en in miserabel romontsch, per part cun 'imperfects' macorts (alla tudestga). Dr. Giachen Michel Nay ha lu giu criticau quei romontsch en ina ustria, ed il bab ha reportau a casa!

Per ina historia vegn il plan fatgs. Lu, cul temps, semess en cul scriver. L'emprema mes'ura vai grev, tulanond. Silsuenter marscha la caussa senza cal! La finiziun d'ina historia stuess esser pli romantica che brutala. Ensiviars l'egliada, la morala, – buca pessimistic sco tier Fontana.

'Gionin' (Tschespet 28, 1949) *ei ina dellas empremas historias, suenter esser staus mess caplon a Curaglia. Tempra: Veta ed experienzas giuvenilas el vitg natal. Svilups cordials e crius cun stuccas e tuccas el senn d'in roman de svilup.*

En tut hai jeu scret pli che 40 historias, pintgas e grondas. (mira register dellas ovras litteraras, Tschespet 46, 1967, 209).

Gia sco caplon a Curaglia, 1922, hai jeu entschiet a scriver artechels en gasettas, rapports sur de Messas nuvialas, contri-

buziuns ella Gasetta Romontscha, cunzun sur de fiastas ecclesiasticas, sur de nies teater, recensiuns, polemicas. Pli tard era scret sur digl art sacral en connex cun restauraziuns de baselgias e capluttas.

Pliras poesias digl emprem ein vegnidas publicadas egl Ischi. Il componist Tumasch Dolf ha giu ludau 'Il cavrer', 'Il signun' ed autras, componend da mes texts. Eduard Lombriser ha componiu 'Il signun', mo buca tractau il text endretg (la composiziun, stagn patetica, ha auncallura giu success. Remarca A. M.)»

Sur Valentin (Tschespet 42, 1963, 1–144, 2. ed.)

Vinavon ils plaids de Sur Sialm: *«Las biaras historias ein vegnidas pli tard. L'emprema pli gronda (Sur Valentin) ei stada scretta en connex cun ina concurrenza litterara della Romania sut Ramun Vieli, Sur Carli Fry, Sur professer Deplazes a Sviz ed Anna Decurtins dil Caspar della Crestomazia, tuts commembers della giuria, entuorn 1940.*

Per far in stecli culla giuria fuvel jeu staus sespruaus de tarmetter a quels perderts quater lavurs, mintgina d'in auter liug ano. Treis ein lu vegnidas tarmessas: 1. Sur Valentin. 2. Per nies car bi glin. 3. Toni pign (schabegiau a Degen). Sur Valentin numnel jeu in pign roman, cun 22 capetels.

L'emprema ediziun d'entuorn 1940 vess R. Vieli bugen publicau egl Ischi, mo jeu vevel gia empermess a Sur C. Fry per il Pelegrin (Pelegrin 43, 1942 – 45, 1944, cun la fin: 'Il bien pastur dat sia veta per sias nuorsas'. – Carli Fry ha denton, cun buca haver adina cumadeivel cul spazi els differents numers, tagliau ils capetels e scursaniu, – buca per motivs litterars! Fry sco derschader era s'encurschius che Sur Valentin savessi esser de mia plema.»

Sialm declara che pareris de gronds professers seigien buc adina la massa! El hagi fatg schliatas experienzas cun meinis schi divergents, da glieud ton perderta (mira *Per la secundaga*, Tschespet 42, 1963, 5).

Cun caschun della nova ediziun, 1963, de *Sur Valentin*, ha igl autur modificau siu text per la letga. Certs passus memia

personals e recents, forsa permalonts, ein vegni rugalai. La scena dils suleglists jasters si en in englar digl uaul resta, denton en fuorma pli indirecta. Il capitani de mats cun dus trabants vevan en realitad scatschau ils bognists de sulegl, ina undreivla famiglia, cun tortas e mislas. (Fin dell'intervesta 1967).

Il roman *Sur Valentin* ei cargaus cun in migliac considerabel de springentas ideas e fatgs remarcabels. Las parts ferm religiusas, en continuada preschientscha dil Segner e Scaffider, van tras igl entir roman. Igl ei la tempra religiusa d'entuorn 1900 e suenter. Il *salid d'entupada,* la damaun e sera, las devoziuns secundaras eran generalmein usitadas. Ina fasa de vegls umens de buna pasta, che secuntentavan ded ir tiel Segner mo las quater fiastas, mava cul niev tschentaner per gronda part a fin. In niev suffel neuasi da Cuera sefageva valer pli e pli cun in'intensificaziun e slargiaziuns en novas activitads religiusas.

Tgi che ha pli u meins clara investa els fatgs de quei temps, ha studegiau la litteratura appartenenta, legiu las veglias gasettas, vegn a saver taxar las expectoraziuns digl autur tuttavia per autenticas. Ell'introducziun 'Sur Valentin' remarca Sur Sialm sur dellas fontaunas de material per siu roman: *Igl ei silmeins 90% invenziun della fantasia. E tschels 10 per tschien ein pri da tscheu e da leu giud bucca dil pievel e d'augsegners ch'ein gia daditg morts.*

Relevaziuns els vitgs, era grischuns, per igl *Atlas svizzer de tradiziuns popularas,* fatgas entuorn ils anno 30 e 40, cumpeglian ils fatgs d'entuorn 1900, mo era stadis dils temps de retscherca. E pren mira, per prender en egl igl exempel dils salids (Ludaus sei Jesus Cristus – Semper sei ludaus, ed auters), fuva quei usit en certs loghens dell'aulta Surselva tuttavia aunc usitaus. Autras tradiziuns, vivas all'entschatta dil tschentaner, sespiardan, sbliheschan e svaneschan viers la mesadad dil 20avel tschentaner.

El decuors della lectura de Sur Valentin resulta ina tenuta quasi permanenta: Ils malfatgs de singuls e della cuminonza vegnan tuts els latschs ed en consequenza vegnan ils castitgs, senza remischun. Negins dils malfatschents metschan! Consequenzas logicas, terrestras! Mo era da surengiu vegn buca spetgau senza fin.

Nauschas buccas, treis columniadras fugan el vitg e maluardan il ruaus, caschunan gronds discletgs e tristezias. La vendetga, la torta per ils malfatgs, ei traso sin via. Denton pacificar e calmar ei ina dellas devisas dil pastur dellas olmas. Barlots extrems ed imprudientschas caschunan morts e blessai. Usits, oriundamein integrai en raschuneivladad, vegnan surduvrai en mauns de schliats representants. Schizun l'instituziun dellas cumpignias de mats, il capitani alla testa, sedegradeschan en lur manipulaziuns malmundas e daventan decadentas.

Sur Valentin ei dil tuttafatg attaschaus a sia clamada de pastur dellas olmas. Ei va finfatg ed adina per il salit e beinstar de ses parochians. El ei pertscharts dil bien, emblida buc, entras experienzas en sia pleiv, che schliatas inclinaziuns grasseschan dapertut neuado. La missiun d'evitar il mal ei predominonta. E sche buc adina pusseivel, ston carschaments entras stinadadads e regls de vendetga vegnir evitai da tutta forza. Calmar, evitar il schliet, mitigar, ei il grond clom de sia vocaziun. La finala va Sur Valentin alla mort entras nundescrivibels sforzs corporals e morals. Sco getg, Sur Valentin impedescha nua ch'el sa e po explosiuns ed acts carschents de vendetga. In malfatg astgi buca parturir novs.

Schegie in um de siu temps, sezeivra Sur Valentin veseivlamein dals meinis magari fasierlis e stretgs, exprimi els votums dils auters capitulars cun caschun dil Capetel grond a Surval, che dattan unicamein peisa al dischent sevestgir feminin. Els professan reglas rigurusas e restringentas sur mesira. Il plaid final de Sur Valentin redimensionescha bufatg las ideas ed ils meinis en caussa mieds de remedura, remiedis pri per contraproductivs. Sur Valentin puctuescha: *«Mo ded ina caussa ston ins sepertgirar! Cun stravagar san ins lavagar, mo buca curar. E lu buca vuler scumandar de quei ch'ei insumma buca scumandau. Scumandau ei aunc avunda e nus havein mintgadi de far pli che tut, gie nus stuein esser leds de puder far valer camonds e scamonds existents. Per exempel, sch'ins sto conceder in moderau e raschuneivel sport e passa-temps alla giuventetgna, per sia prosperitad e sanadad. Quei vala era per la part feminina.»* – En quei connex fa Sur Valentin attents ses

confrars che vestgadira extremamein nuada dellas tattas hagi savens caschunau nauschas malsognas.

Remarcabels ei il passus dellas *tschereschas verdas*. In confrar empau de stroli giavischa che Sur Valentin porti suenter il past dil Capetel a Surval quella delicatessa. Sco quei che Sur Sialm ha giu explicau ella intervesta de 1967, setractav'ei tuttavia de tschereschas veras, cotschnas e neras, giud *frestga frastga verda*. Sur Valentin carteva en forzas de miraclas!

A quella proposta banduna el la sala. Ins crei ch'el seigi permalaus da talas pretensiuns. Tschereschas, il meins de matg en tala altezia? Gnanc la fluriziun en vesta! *«Cheu sesarva igl esch e Sur Valentin compara cun ina grondiusa scatluna tschereschas frestgas, cotschnas e neras!»* – Tgei surstada! Buca mucs! – Sgnoccas e leffas calan sil zuc.

Il Capetel va alla fin. Ils capitulars s'absentan e van viado en lur pleivs, era culla miracla dellas tschereschas. La tuna contonscha era il casti digl uestg. Udend dallas qualitads de Sur Valentin, vegn el clamaus per dar agid en ina difficila missiun extraordinaria. Ina persuna el marcau ei malspirtada. Ella sto vegnir liberada dal demuni. Sur Valentin fa la scongiuraziun cun bravura ed applaus. Tuts ein surstai dil success digl exorcist.

En quei connex vegn il lectur a surstar dil siemi digl uestg. Ina battaglia cul demuni che sesaulza en ina nebla en in cantun della sala. Smanatschas agl uestg san mo vegnir dumignadas cun springer aua benedida che scatscha il nauschaspert.

Igl ei in motiv frequent ella litteratura populara, la zugliada de spérts activs ed agents de creaziun en neblas sesalzontas. Nus numnein in cass ell'ovra della enconuschenta scriptura populara Ivana Brlić-Mažuranić, en sia ovra *Priče iz davnine* (Dals temps de nos perdavons). L'autura vegn animada sil pli ault de scriver sias historias fantasticas el mument che dal tgamin stiva sesaulzan en nebla las figuras animontas.

Era la comparida d'olmas penitentas che seplaccan e rogan ils incumbrai per perdun s'empermettend cheutras liberaziun, vegneva prida cun detschartadad per schabetgs reals.

Il temps ded oz ei demitologisaus, apparentamein! Il lectur vegn ad haver breigia de suandar dapertut il concept sviluppaus da nies autur. Dalla pictura en *alv e ner*, sco quei ch'igl

autur exprima en in liug per sia moda de tractar problems, resortan en quei roman nundispiteivlas qualitads linguisticas. Marcantas descripziuns della natira, de fatgs culturals ed isonzas che fan surstar. Getgs spirtus e sentenzias comparan tut a dubel, proverbialitads ein traso d'entupar.

Ei para ad emprema vesta che mo *acziuns d'in pastur dellas olmas* hagien liug en quei roman. Il premurau Sur Valentin vegn denton stratgs vidaneu d'in fatg fatal e mundial a l'auter, restond per muments en fermas fetgas e dubis. Mo il cumbel lai el mai vargar en! Il Segner ei gie cun el. Il beinstar corporal de ses parochians ei bein impurtonts. Ils miedis vegnan strusch en voga auter che cul disgraziau ei gia provedius e morts.

Sur Valentin s'empatscha, schegie buc en emprema lingia, era de blessai e less cunzun mantener ina sauna generaziun. Mender stat ei culla motivaziun logica de sviultas anetgas, d'entradas d'acziuns abruptas. Quei ei buca sia forza. El capescha denton numeroin de scaffir descripziuns culturalas e della natira che tschaffan e seligian organicamein viaden ella cuorsa della narraziun.

Il roman sto vegnir legius cun pazienzia e concentraziun. Il lectur sto esser pertscharts della gronda distanza de temps. Sur G. B. Sialm enconuscheva las veras difficultads de capientscha ed el remarca en *Per la secundaga*, 1963: *En quei connex seigi detg, ch'in auter-cartent ha buca lev de giudicar en quella materia: ei maunca la substanzia ad el.*

Ei va viaden els cuntegns

Per segidar culs novs redacturs romanians, 1963 e suenter, lavura Sur Sialm mintgamai tras, en pauc temps, ina partida historias, per part gia skizzadas. *Alfons Vinzens, Gion Arthur Manetsch* fuvan ils redacturs dil *Tschespet*, il scribent de questas, digl *Ischi*.

Il mument de nossa viseta a Cumpadials, 1967, fuva Sur Sialm lundervi de preparar a net la historia *Il pugn* (vegnir a pugn!). Dus schanis della bialaura eran vegni en harra in cun l'auter, in *prus* ed in *meins prus*. Il nunprus maltracta e bingla il prus cun pugnadas. Clamai avon dertgira, declara il malvu-

gliu: *Il pugn e buca jeu che ha dau la tumplentga!* Ils derschaders han tutta breigia de far capir il malempudau tahani che il pugn seigi la prolungaziun logica dil bratsch, e lez dirigius dal tgau e dal cor.

E cheu vegn endamen d'haver viu da mattatsch, entuorn 1920 a Rueun, in toc humoristic enten il qual in vagant, s.h. parler, arrivaus sin tribuna, veva sturniu in gat, destinaus per buna e frugala tscheina per el e ses trabants. Avon dertgira sedefenda el: *«Buca jeu che hai sturniu il gat, mobein il monis-cheua, encunter il qual el ei seglius sc'in stuorn!»*

Quella secunda versiun umbrivescha buc l'originalitad dell'emprema. Sur Sialm punctuescha adina puspei che medems motivs seigien pusseivels e seregheglien agitonts tier plirs scribents, magari el medem temps. Ei dependi co ins lavuri tras e combini ils fatgs, ils patratgs ed ils schabetgs.

Dus exempels de novellas

De vuler entrar cheu criticamein ella lavur novellistica da *Sur Gion Battesta Sialm* fuss deplazzau. Nus serestrenschin ed entrein bufatg e cun adatg ella problematica de duas raquintaziuns: *In'egliada* ed *Igl emprem tscherscher dil vitg*. Omisduas ein ferm ligiadas culla natira, *l'emprema* cun las selvaschinas egl uaul, mo lu è culs volativs de pliras uisas, culs pèschs de nos lags e quels dellas mars, *la secunda* cumpeglia omisduas natiras, la vegetativa ch'ei indivisiblamein unida e dependenta dall'animalica. Il carstgaun stat adina cun siu entelletg el center.

Ella raquintaziun *In'egliada* (el reginavel dell'uolp e de auters animals), vai en emprema lingia per l'observaziun minuziusa, rufinada e rigurusa dell'uolp cun ses uolpets. Observau sto ella bein vegnir a liug, leu viaden egl uaul!

Quater buobets eran vegni tier il plevon dil vitg, quel dellas praulas, e levan ch'el raquenti ina dellas pli tensivas. Il plevon sa ch'el sa ca sefugir! El ei denton pertscharts che, tenor sia formaziun e clamada, ei resti nuot auter che de promover l'observaziun directa e de strer neuado da quella patratgs ed ideas valeivlas per la veta, instrucziun, educaziun! Perquei va el culs buobs viaden egl uaul sin laghetg.

L'uolp de *quater combas*, cun davoso tut agrado la cua liunga de barschun, ei in esser rufinau, malizius. Ella ha il bien dretg de viver e trafficar sco quei ch'ell'ei scaffida, – sto far aschia per saver garantir sia subsistenza. Quei ei dau dalla natira, dal scaffiment – ei siu instinct!

Sco quei ch'in augsegner ei e sto esser, gia entras siu clom, sefutra el tuttavia buc de trer en raschieni *l'uolp de duas combas*, la maliziusa uolp che mida bugen fol e patratg, mo buc il vezi: *il malizius carstgaun* ch'emprova cun sia malezia e rufinadadad de seprofitar nunrecliamein, sin donn e cuost dil proxim. Cheu penetrescha, sper la grondiusa contemplaziun della natira, era la premura educativa davart digl autur, Sur Sialm.

Dasperas senuspescha el buc de far veser ils discipels che il mund ei buca mo buns, ch'il *grond maglia il pign*, ch'il niev sventra e sturnenta, savens senza strictas raschuns, il bien vegl. *Nova et vetera* ei in tetel d'ina de sias raquintaziuns!

In auter intent dil plevon ei d'animar ils mattets ded ir viado ella natira, contemplond cun egls aviarts e vivs las miraclas della scaffiziun. E prenmira! – ils mattets s'incontan ed ein promts mintgin de studegiar pli a funs mintgamai ina categoria, in sectur, ina specia d'animals. Igl *emprem* las selvaschinas, il *secund* l'utschleglia, il *tierz* la vermaneglia, tut quei che seruschna e sgulatscha, dals muschins, baus, allas bueras, als aviuls, viasps e tavauns. Ed il *quart* pren en mira la pisciculturа, ils habitonts de nos bials lags e della mar, dalla litgiva, dal scarun al delfin tochen alla monstruusa balena. In grond pensum s'adossan quels paupers ragnerets! Mo buc avunda, il plevon vul buca schar ils bubets en dubis sur d'ina tut autra vart della veta terrestra, quella dira, beinduras disperada: l'uolp che fa catscha sin gaglinas el gagliner dil vitg vischin. Enaquella vess el era aunc tschaffen de strunglar il gat sin via piarsa. Il gat sbriga, mo da l'autra vart la miur che sto temer sia toppa. Tschéss e sprers e hazlas che tschappan en lur sgols rapids ils utschalins!

La raquintaziun *In'egliada* ei in'oreifra, verdeivla lecziun d'historia naturala – che serestrenscha strictamein all'observaziun animalica.

Igl emprem tscherscher dil vitg

Quella historia ei pli complexa. Nus sesanflein sisum ina vallada, en in'altezia de 1400 m sur mar. In legreivel suffel va tras la cuntrada, quel dell'acziun dell'uniun de pomologia (Obstbaukunde). President: Plevon Berther a Curaglia, secretari: il bab de Sur Sialm. L'Uniun survegn 6–7000 plontinas de catsch per emprova de plantaziun. – Aschia Sur Sialm ell'intervesta 1967!

En quella historia ei *Sep*, fegl della casa, che disputa liung e lad cul bab schebein ei seigi opportun de plantar on curtgin in tscherscher, *igl emprem tscherscher dil vitg*. Cun ses buns arguments damogna Sep la finala ils tgisàs dil bab. Ei astga vegnir fatg. La caussa gartegia! Grondiusa fluriziun e fretgs tut a dubel, frestgs e delicius. La reha raccolta tonscha era per tschereschas tostas en pettas e brodas!

Sigl ault dils onns de veta tscherschera dat ei puspei ina plonta plein fretgs. Ina notg vegn ella visitada da laders, da mats dil vitg. In ded els cupetga dals davos scalems della liunga scala malamein neuagiud plonta e resta giun plaun cun l'ossa sfarcagliada. Quei discletg fa patertgar il bab ed el camonda ch'il tscherscher stoppi vegnir derschius, pinaus dil taliter e resgiaus en blocca, ton per che discletgs e malemperneivladads serepetien buc. La famiglia ei surstada, Sep consternius. Ei dat denton ina mitigonza. Il fegl vegl della famiglia marida en cuort. El astga schar far ord quei bi lenn tgietschnin sias mobilias matrimonialas.

Quei fussen enzacons detagls skeletrics della historia che porscha dil reminent detgavunda ulteriura problematica. Cunzun vegn la veta viado ella natira movimentada, motivs e realisaziuns che fan surstar. Nies interess e detagl exclusiv serevolva anavos al capetel 14 de quest cudisch *Romanica Raetica*, alla poesia e canzun *Agl utschi* p. 55, nr. 69 della *Merlotscha 1905*, edida da Sur Flurin Camathias.

Nus prendein en egl mo ina scena della historia enten la quala Sep, la persuna agenta en *Igl emprem tscherscher dil vitg*, ei activs. Sep mira cun emoziun, gronda attenziun e tensiun interna da sia stiva viado da finiastra sil tscherscher on curtgin. El fuva pinaus per ir egl ault, a cuolm. La fluriziun

fantastica dil tscherscher muenta Sep nungetg. Tuttenina sedublegia igl aspect en potenza cun nova veta movimentada en quei fantastic maletg. *Igl utschi cantadur* compara, silsuenter *la hazla,* s'associeschan volativs minurs, ils aviuls sussuronts che fan lur gronda lavur de fructificaziun. Igl element animalic ei la completaziun naturala. Igl utschi che setschenta sil paler, epi sin frastga verda sedublegia cugl *element sonor.* Il bi cant digl utschi munta nova veta. Mo cheu tuttenina la hazla cun in sgol rapid de siet giu sigl utschi cantont, e tut pren ina anguschusa fin tenor la devisa: *Il grond maglia il pign!*

Quei motiv, quella vart negativa della veta ei savens de cattar tier Sur Sialm, problem realistic, strusch d'engartar en lavurs de Sur Camathias. Era cheu sco en *In'egliada,* compara il gat. El vess de far rabantscha cul nausch cunfar della hazla, far fin cun quella creatira carschlonta ton de maniera, ch'il gat senuspescha e seretila dalla battaglia, lai dar la cua suten e fui. Nunditgont quellas nauschas finamiras, sussuran ils aviuls en grond concert. La natira fa nozzas festivas!

Ils poets e scribents, Camathias e Sialm s'entaupan!

El capetel precedent de quei cudisch 13 ei gia stau raschieni della canzun *Agl utschi.* Secapescha che Sur Camathias ha fatg poesias de pli grond'impurtonza, era pliras autras sur d'utschals. Nus alleghein *La lodola,* Ovras 162. Ina grondiusa visiun, ed ins smarveglia che negins de nos componists han tschappau per l'erva! Ed in'autra, cul tetel *Igl utschi* p. 163, marca la differenza de tenuta dils dus poets. Camathias lai mitschar siu utschi dal malvugliu fisi dil catschadur e scriva:

El fa cheuo termagls cul matg rient...
Mo vegn il catschadur sferfatg
Per laghegiar sin el bufatg –
Fui el dabot pli lunsch naven.

Il cantadur plein legherment el cor
En auter liug pli innocent
Lai resonar cun niev accent,
Cun nov'ardur siu mied sonor.

Ed el hosianna della natira vegetativa e de resuns ed odurs dal tscherscher neuaden da finiastra, lai Sur Sialm vibrar siu lungatg poetic: *Sep senta ed auda il batter e palpitar vigurus dil cor sco aunc mai en sia veta. Ina revelaziun della natira! Sco dad in maun nunveseivel vegn el menaus alla finiastra, e cheu stat il maletg singular digl admirabel tscherscher fluriu avon ses egls. Giud sias levzas cuoran ils dulschs plaids sco il nectar che cula el calisch della flur:*

Da tgi has ti quei bi vestgiu,
Ti retg che fas parada
Cun flurs sco sch'ei havess neviu
Neugiu da tschiel nevada?

Ed uss, la gronda surpresa! Alla pagina 190 de *Igl emprem tscherscher dil vitg* (Tschespet 42, 1963) compara igl entir text *Agl utschi* sco quei ch'el stat, plaid per plaid ella *Merlotscha* 1905. Negina indicaziun de tetel ed autur, bein cavigliada viaden el context. Nus schein suandar la poesia, enramada dils texts cumpignonts en prosa:

Mira tscheu! – In bellezia utschi e gest setschentaus sin in paler della seiv e conta da forza... Lu in segl sc'in paliet e gia stat il cantadur onsum ina frastga ballantschonta digl emprem tscherscher dil vitg, amiez las flurs alvas sco la neiv e feglia verda e castga. Il cant entscheiva danovamein. En sias ureglias queta Sep d'udir la canzun ch'el ha cantau e cantau da pign cun cor affonil surrient.

O co ti contas bein,
Seglias carinamein
Sin nies tscherscher fluriu
En bi vestgiu.
Aud'jeu tiu cant sonor
Selegra tut miu cor:
Conta, ti bi utschi,
Leu sil tschupi!

Gie, quei ei in plascher,
En nies curtgin de ver,
Co ti fas tes termagls
En flurs e cagls!
Stai, cantadur, cun mei;
Jeu vegnel o tier tei:
Conta, ti bi utschi,
Leu sil tschupi!

O cantadur stupent,
Conta plein legherment
Al buntadeivel Diu
Ch'ha tei scaffiu.
Ensemen lein ludar
Niessegner cun cantar,
Conta, ti bi utschi,
Leu sil tschupi!

E Sur Sialm lai suandar alla poesia l'anetga viulta de pasch en totala destrucziun:

«En quei mument idillic della pasch setta ina hazla neuadoragiu dalla spessa fluriziun dil tscherscher sco in aviun d'uiara ord ina nebla dil tschiel e sdrappa naven cun siu pic de rapina il niebel cantadur. In, dus e tut ei svaniu! Avon ils egls de Sep resta il maletg de sgarschur...»

Ed il *Sep* della historia digl *Emprem tscherscher?* Tgei um savess quei esser? Ell'introducziun de Sur Valentin senuspescha Sur Sialm da tutta forza dall'idea de critics e derschaders che siu roman seigi ina autobiografia! Era de vuler statuir che Sialm, en ses giuvens onns seigi staus il Sep de sia novella, vess el giu pintg'udida. Denton, che il text della canzun *Agl utschi* vegn cavigliaus organicamein viaden ella historia, ein buns indezis d'in cert cumpognadi. Po dar che l'acziun *pomologia* ha giu ina certa influenza.

Pér suenter in miez tschentaner sto la canzun emprida e cantada entuorn 1905 e suenter, puspei esser vegnida endamen e tratga viaden el concept de sia novella. Quels fatgs han dau la mursina, il miers per l'idea ed il svilup dell'entira raquintaziun.

Sco gia menzionau ei il text *Agl utschi* prius plaid per plaid neu dalla Merlotscha. Sialm mida sulettamein *plischer* en *plascher*. La melodia d'origin popular-tudestga secuarcla nota per nota cul prototip derasaus dapi 180 onns, en segiramein numerusas ediziuns tudestgas. De remarcar fuss denton, che Sur Camathias ha buca giu fatg diever dell'ediziun *Deutsches Kommersbuch* per sia copiatura musicala, demai che sia versiun ella Merlotscha ei messa en *duas*, e che canzuns d'ediziuns per students ein per il pli dadas en *ina* vusch. Ei fuss probabel buca grev d'eruir la provegnientscha!

Sur Sialm fuva, culla comparida della Merlotscha, 1905, ell'emprema classa, e quella ediziun possedeva mintga scolast renan. Sur Sialm vegn era en ses vegls gis buca ad haver fatg gronds patratgs sur d'in eventual origin de text e melodia de *Agl utschi*. El possedeva quei cudischet e saveva la canzun odado. Senza saver il danunder, ei la poesia seschluitada en sia novella, senza tetel e segns de provegnientscha. Tgi legia introducziuns de cudischs de canzuns sco la Merlotscha? Leu stat denton scret expressivamein che tut ils texts sut melodias buca signai, seigien da Flurin Camathias. Che quei text ei veramein da Camathias vegn rinforzau da publicaziuns ulteriuras egl Ischi, e 1971 ell'ediziun festiva, denton cun in auter tetel: *En curtgin* e cun diversas modificaziuns dil text. Schebein il regl e tschaffen de midar, remediescha ni plitost sfalsifichescha ina poesia, sa buc esser cheu la damonda. In autur ha siu bien dretg de midar ses texts.

Per illustrar quei fatg, schein nus suandar entginas emprovas. Enstagl: Seglias carinamein = *sgolas schi spertamein*. Enstagl: Selegra tut miu cor = *vegn incantaus miu cor*. Enstagl: Niessegner = *Igl Altissim*. Enstagl: Conta ti bi utschi, leu sil tschupi = *Conta miu car utschi, conta tudi*. Talas midadas midan buca da num il senn, mobein la tempra! Igl utschi sgola, setschenta, seglia da frastga tier frastga; ed admirabel, co tut va e succeda nuninterruttamein en perfetga harmonia, cuorsas en catschs e retenidas, artgs ed anetgs carauns, retenidas e setschentadas senza zancogns!

Ed igl ei remarcabel! Cun caschun dellas festivitads: Tschien onns dalla naschientscha de Flurin Camathias 1971 a Laax, ei

la poesia *Agl utschi* vegnida allertada danovamein en in pign discuors el *Hotel Larisch*, presentond la nova ediziun festiva *Ovras* ad in public interessau. Ed automaticamein, senza patertgar pli en detagl alla historia de quella canzun *Agl utschi*, vegn il passus: *Stai cantadur cun mei, jeu vegnel o tier tei! Conta ti bi utschi, leu sil tschupi*, endamen e vegn citaus! Il poet, seigi quel ni tschel ni in auter, vul buca mo esser cugl utschi, mobein s'avischinar, ir o tier el en perfetga mistad, il human en cumpognadi cun camerat de viadi, igl animal.

Patertgond pli afuns, sepenetrond viaden ellas miraclas della natira, sepresenta irresistiblamein, en tutta sia forza e franchezia il *Cant dil sulegl*, cun sias biaras titulaturas: Cantico del sole, delle creature, Carmen solis, Carmen creaturarum etc., ovra concepida da s. Francestg d'Assisi entuorn 1124 en extasa e cumpleina cuminonza cun siu Diu e scaffider.

Ella litteratura religiusa romontscha vegn ins strusch a saver sparter da quei *Cantico* l'emprema canzun della Consolaziun, 1690, *Laud allas creaturas: Sei benediu o num de Diu da tutas creatiras, las qualas ti da notg e di pertut schi bein pertgiras*. Nus vesein co ils fils setrain sur tiaras e continents. E cheu savein nus ca far cunmeins che de citar in enconuschent scribent e poet american, *Stephen Vincent Benét* (1898–1941), cun sia novella *Fluriziun e raccolta* (Blossom and Fruit). Ei va leu per il simbol dil *maler*, en fluriziun, e cul temps, bracs e sfraccaus, che dat schurmetg ad ina veta da giuven tochen ad ina legreivla vegliadetgna, incantada dal suc benevolent dil fretg dil maler. Nus schein suandar l'entschatta de quella raquintaziun: *Amiez la primavera, cura ch'ils malers eran tut en alv, mavan els per liung il flum, tschintschond in cun l'auter – e lur vuschs eran buc bia auter che las vuschs dils utschals e dell'aua. Lur carezia veva giu entschiet igl unviern, ed els stevan omisdus el suc d'emprema giuventetgna.* En quella historia vegn, quei ch'ei senza excepziun cumpigliau culla natira, igl element della carezia humana revelaus.

Il moviment romantic ha giugau ina gronda rolla gia dall'entschatta della renaschientscha romontscha enneu ella litteratura moderna renaschenta. Las stargidas da tuttas varts de quella flomma europea dil 19avel tschentaner, la carezia ed igl inte-

ress per l'atgna tradiziun dils temps vargai dapi ils origins, digl agen tschespet cultural e patriotic, ei era tier nus, en vesta retrospectiva, dapertut veseivla. Sper Caspar Decurtins ei bein Camathias sefatschentaus, era ella practica, sco paucs auters cul problem de quei temps, scaffend en harmonia cun quei moviment sias ovras, ses epos las *Historias dil Munt S. Gieri*. El fuva cudischius en quellas tendenzas litteraras, en Tiaratudestga, en Frontscha, ell'Italia cun ses impurtonts representants, tochen giu en Sicilia tier in *Giuseppe Pitrè*, acquistau enconuschientschas en caussa entras directa lavur de translaziuns e contacts cun poets. El fuva incantaus dil Provenzal *Fédéric Mistral* e d'auters impurtonts Felibrists, da poets d'autras gruppaziuns. Ultra de quei ha Flurin Camathias scret in tractat cul tetel: *Ideas romanticas* (Ischi XII, 1910, ed en Ovras, 361, 1971).

Schegie ina mesa generaziun pli giuvna, ei era *Sur Sialm*, scolar preferiu da P. Maurus Carnot, influenzaus dal romanticissem, cun tendenza pli ferma enviers in moderau realissem.

Igl utschiet cantadur, representant dil grond uorden utschlegl, della libra veta utschleglina, creatira che sgola, seglia e setschenta, traversa continents, sgulatscha cun strict instinct, senza plan vuliu, per igl univers entuorn. El fa sco quei ch'el sto, cantond e spitgond d'ina generaziun a l'autra veta nova, refrestgentonta. E zanua, ella s. Scartira stat ei scret pressapauc: *Buca hagies temas e quitaus, vus malcartents carstgauns, dil damaun! Seigies sco gl'utschi, sco'ls utschals che secuntentan cun pauc, vivan dal maun en bucca senza sestentar dil pusmaun, senza fastedis. Il scaffider emblida buca ils ses! Il bien Diu ha quitau per tuts.*

16. Dr. Aluis Tuor miedi districtual a Glion 1873–1939

Dr. Aluis Tuor
Miedi disctrictual a Glion 1873–1939

Cheu tunan pass bufatg! e tut anetg
Sesarv'igl esch e spert in um entrescha,
In um che cu'l arriva sut in tetg
Anguoscha cun tristezia caschunescha.

Al cantadur da tema trembl'il maun,
E sia fatscha vegn pallida, passa;
La plema rocla scadenond giun plaun,
Ses egls sesiaran e siu tgau sesbassa.

Aluis Tuor

Quels plaids legin nus ell'Elegia sin la mort d'Alfons Tuor 1904. 35 onns suenter, staunchels della gronda lavur d'ina veta spir activitad ideala, ha nies dr. Tuor de Glion, frar d'Alfons e fegl de Gion Antoni, bandunau nus per quest mund. Il davos di digl onn 1939, tut anetgamein cloma il zenn ch'in famus carstgaun ed in oreifer miedi hagi contonschiu la dretga riva della perpetnadad.

Dr. Aluis Tuor ei naschius ils 21 de schaner 1873 el sulegliv vitg de Rabius dil qual siu frar Alfons Tuor ha dau a siu temps in schi bi maletg:

O vitg sin la pli biala spunda de tut la val,
Tei sai jeu mai ludar avunda, miu vitg natal.

A Cuera frequenta il giuven Aluis il gimnasi per lura continuar e finir siu studi academic a Basilea. Suenter ina cuorta pratica a Rabius secasa il giuven miedi avon varga 40 onns a Glion, e da quei centrum della Surselva anora entscheiva sia lavur de vera clamada ideala tochen il davos di de sia veta.

Dr. Tuor, taccaus cun siu entir esser vid il tschespet romontsch, ornaus cun duns specials de caracter e de clamada, ei staus sco predestinaus per miedi en survetsch de siu pievel muntagnard. Avon tut mava sia clamada! Negins risguards personals ed egoistics han enzacuras reteniu el a casa, cura ch'ei setractava d'in clom d'in malsaun en in ni l'auter vitg lontan da siu district. Sper quella premura nunstunclenteivla era sia capientscha cunzun per la medischina interna remarcabla. Quei dun special, sustenius d'in fin sentiment psicologic e d'ina conversaziun naturala e cordiala ed encuraschonta, ha spindrau a biars giuvens amitgs la veta. Ins sa, era da varts competentas vegn quei confirmau, strusch seregurdar d'ina diagnosa fallida de dr. A. Tuor. En profunds studis tschercava dr. Tuor de trer a nez per ses malsauns tut il niev secomprovau. Quellas qualitads preponderontamein scientificas eran accumpignadas d'in caracter integher, d'in grond cor che cumpigliava mintga malsaun cun paterna carezia e quitau, e plinavon d'ina pazienzia proverbiala.

Tut sia occupaziun era senza intents personals; nundumbreivels paupers han mai retschiert quens da vart de dr. Tuor; insumma, igl um de fatschenta existeva buca per sia clamada.

Grevs malsauns visitav'el di per di, tractond els sco agens fegls e feglias. E pér la segira viulta dil mal en bein, deva ruaus al miedi. Sin ses viadis enconuscheva dr. Tuor ella Foppa, en Lumnezia ed ella Cadi mintga famiglia. Sias enconuschientschas e sias nunstunclenteivlas retschercas lubevan ad el de trer nizeivlas conclusiuns per sia diagnostica ord las condiziuns de sanadad che seartan d'ina generaziun a l'autra. En uffeci de miedi districtual ha dr. Tuor anflau gronda stema e carezia davart dils affons che vevan mintgamai in tschaffen d'astgar conversar e tedlar en tutta nunschenadadad siu bien meini. Scolars e scolaras vevan in narr plascher d'udir sgnoccas e détgas e legns en versets spirtus duront la viseta scolastica.

Ina buna part de sia operusadad pertucca Glion sez. Cun ils vegls e las vegliettas digl asil evangelic er'el en uffeci de miedi della casa sco in bab, sia pazienzia e ses buns plaids de consolaziun ed encuraschament, beinduras cungi cun sia savurusa poesia, vegnan a restar a tuts en buna memoria. Semeglionta era gia da biars onns enneu sia mira el spital de s. Clau. En buna regurdientscha stattan ils onns della grippa anno 18, nua che sia emprema cura valeva alla schuldada sils confins sco miedicapitani. Mo gleiti tuch'ei de vegnir a casa e gidar a scungirar la nauscha malsogna ord la vallada. Cun referats instructivs susteneva dr. Tuor tuts sforzs fatgs il davos temps encunter la tuberculosa ed en quei spazi de lavur era la consorta Senza che secundava el cun tuttas forzas disponiblas.

Sper la gronda pratica de miedi ha dr. Tuor adina puspei anflau temps e premura per problems culturals. Cunzun il moviment romontsch steva a cor ad el. Aschia fa el part duront biars onns della suprastonza della *Societad retoromontscha* e pli tard eis el vicepresident de quella. Per ses gronds merets per la poesia e la canzun romontscha daventa el commember honorar della *Ligia Grischa*. Sias poesias fetg encuretgas per la composiziun ein d'in profund sentiment poetic ed etic (Tschespet XVI, Surs. VII). Siu *Il schiember solitari*, in idil plein amur e savur e forza creativa, representa in clar maletg dils ferms e sanadeivels principis de statteivladad. El finescha culs plaids:

E sch'in orcan terment sesaulza
Sur vals e pezzas cun fraccass,
Ch'ei tuna, batta, ch'ei rebaulza,
Sco sch'il greppam en tocca mass,
E sch'el ils pegns dalunsch zaccuda,
Ch'ei fa tremblar il fundament:
Il schiember ferm lu seriscuda,
Vegn strusch in tec en moviment.

Quei bi text ei vegnius cantaus en bi vestgiu musical alla fiasta federala a Losanna 1928 dalla Ligia Grischa e cun grond success.

Sco ella poesia d'Alfons Tuor cula la veina poetica sereina e clara en siu *Lag alpin* e siu sentiment religius ella poesia classica *La sera,* inconta mintga Romontsch.

Sia originalitad ella clamada sefa era valer ella poesia ton che ina partida poesias pulseschan in fin e sanadeivel humor che muossa in senn real per la veta ed in viver natural.

Cunzun ils de Glion vegnan a salvar en buna memoria enqual emperneivla sonda sera sper in scart, enten il qual dr. Tuor sediverteva cun pissiun sco paucs. Quella tradiziun para d'esser stada en famiglia da generaziuns enneu. La stupenta poesia dil bab Gion Antoni Tuor sur dellas troccas dat perdetga.

L'emprema strofa secloma:

Cura quater ein ensemen,
che capeschan bein il giug,
gleiti ein els lu perina,
dattan troccas ch'ei dat fiug.

Quei anim e fiug eran proverbials per la partida che deva troccas ensemen cun dr. Tuor. A sia fantasia corrispundeva quei giug tut aparti bein. Savens combinava el cun sias hartas ina strategia temeraria, fagend catscha ad in u l'auter honor ni sil bagat. Aschia metteva el beinduras sias armadas en prigulusas situaziuns tochen che siu cumpogn visavi deva ina nauscha egliada che leva dir: sapperlot, era jeu sun cheu, ei cunvegn buca de far ira a frusta il giug cun aventuras. Quella tactica era significonta per el. Atgna iniziativa, sia persuladad el disponer

senza ditgar siu contuorn, dattan insumma dapertut en siu operar in'atgna noda independenta. – En muments critics sin catscha al bagat ni a valents members d'ina cuort dumbrava dr. Tuor las troccas el giug dad ault, savens en ina moda d'ina addiziun lignusa che persequitava magari la crudeivla finamira de metter igl adversari en embrugl. Mo bein enqualga er'el sez l'unfrenda de ses rampins. La fin finala er'el sesbagliaus per enzacontas troccas ed enstagl d'haver il giug gudignau enta pugn, deva ei ina catastrofa cul bagat. Talas situaziuns criticas, era sch'ellas finevan en mal, divertevan dr. Tuor nundetg. Curdava la *biala* sin pauc temps avon l'ura de polizia, vegneva dr. Tuor culla proposta: spert aunc in current, mo in current. Quei vul dir dar ina gada entuorn senza far *autras* e tschintschar, giug che pudeva vegnir a temps a fin. Bein enqualgadas vegneva dr. Tuor clamaus enamiez in interessant giug tier in grev malsaun. En tals cass bandunava el immediat la cumpignia, surschond mund, narr e bagat ad in remplazzader. Aschia ha era dr. Tuor gidau ad introducir e francar il famus giug de troccas egl emprem marcau sur las rivas dil Rein.

Igl ei buc il liug cheu d'allegar tuts ils cass de distractadad de dr. Tuor ch'ein per part quasi daventai legendars. Schegie progressivs en siu svilup spirtal ha el conservau adina la sempladad de siu pievel muntagnard. La casa, la stiva de purs, la combra de malsauns sursilvana, la natira, las stagiuns, ils bials utschalets ed animals selvadis, tut il vivent e murent ch'accumpignava el sin ses viadis savens nocturns, tuccavan siu cor. Igl ei pia buca de sesmarvigliar sche la nova tecnica, innovaziuns etc. han buca pudiu penetrar siu intern. Aschia ha el adina plitost teniu cul tguli che cugl auto. Da vegnir d'ina teissa spunda ha el beinenqualgadas emblidau en ses patratgs de fermar il frein, ni, fermaus memia fetg, ded arver el en via plauna. Era sch'in tscherchel d'ina roda serrada ha stuiu ira en derutta, sche valeva quei defect tecnic bein in bien patratg ad in malsaun ni in bi verset. Probabel emblidav'el, mirond cullas hottas enta maun il grond cudisch della natira, il proverbi che di, ch'ensi mo in, engiu tut ils sogns che stauschien la carga.

Ussa ruaussa dr. Aluis Tuor a Breil sper la baselgia de Nossadunna al pei dil Péz Tumpiv. En in stupent liug alpin, tschin-

claus da casas stgirbrinas, da muntogna maiestusa, ch'el ha admirau e decantau en *La canzun dil cavrer*:

Tgei cant de laud savess descriver,
o pezzas caras, sco'i s'udess,
il sogn e ventireivel viver
ch'jeu hai gudiu sin vies intschess!

Ina analisa litterara pretendess bein de metodisar l'ovra d'in poet secund tons e tons pugns, revelond temps, origin, influenzas exteriuras, paragrafond ils differents elements dil lungatg, dil ritmus e rema ed aschia vinavon. Mo nus savein che dr. Aluis Tuor ha vuliu esser en emprema lingia in miedi e sco tal ei sia veta vegnida consumada. Pér en muments de pausa pusav'el sur la plema per camond intern. Sia veina poetica surabundava e sburflava beinduras. La carezia per sia clamada sligiava quella surabundonza el contact cun ses concarstgauns, el contact culla natira, sin ses viadis, ton che bein enqual patratg e rema han mai priu fuorma concreta. Aschia valan en in cert senn ils plaids sin fossa a siu frar Alfons era per el: *Las remas, las pli bialas ch'el vess giu – cun el en foss'ha priu.*

Il schiember solitari, in enconuschent idil spir vigur e savur, raquenta de siu combat encunter ils elements della natira che han gia terrau tut ses cumpogns. Mo el pli che surbratscha siu intschess cun sia roma crutscha scultschanada. En in mument de quieta pasch paleisa el ils pli intims misteris dil passau ed avegnir a tgi che vul udir. Sco ina visiun para siu tschintschar, mo tuttenina vegn la tempiasta ed en luschezia gigantica repren el il combat della veta, interrumpend sia visiun elevada. Il pli ferm orcan strusch muenta denton siu tschupi e sin siu post alzau rest'el vinavon in exempel de statteivladad.

Siu intim viver culla natira s'exprima en pliras canzuns: *Suffels primavauns, Gl'emprem favugn, La malaura, Il lag alpin, Las fluras de glatsch, Il retuorn della hirundella* etc. L'entira scala de plaids ed expressiuns, naven dil suffel cauld tochen igl orcan, vegnan en bucca al poet, en adina novas combinaziuns: Gl'emprem favugn, il suffel primavaun, il ferm favugn che cauld semova:

Gl'ei sco sche vegls accords tunassen,
cu *l'aua schema, tila flad,*
e sco sch'ils suffels scutinassen
cun vuschs ord la profunditad.

Las undas il laghet bandunan
encunter sera ni damaun,
secund *sco'ls fleivels vents* talunan,
stuschond sin in ni l'auter maun

Migeivels suffels primavauns,
che van da notg tras la cuntrada,
cun flad divin sin crests e plauns
prest fan vegnir las flurs a strada.

Favugn ord tiaras jastras
ha tutta notg buffau,
che preits e che finiastras
han tutta notg tremblau.

Sper il vent en tuttas variaziuns drova il poet insumma bugen verbs d'acziun che dattan slontsch e veta a sias poesias. Era l'aua, il cametg ed autras forzas della natira giogan ina rolla tier dr. Tuor:

Dapertut uss *seregheglia* veta nova
tras in *ferm favugn* che cauld fladond semova
sur pitgognas, spundas, crests e plauns;
las fontaunas legramein puspei *sgarguglian*
e las *auas che seroclan e ruclond sezuglian*
fan termagls cun suffels primavauns.

La forza de concentraziun per il bi ed il bien de quest mund che dr. Tuor possedeva, semuossa dapertut en sia ovra litterara. El fageva buca sias poesias buccada per buccada senza saver co entscheiver e finir sco quei ch'il vischler fa siu vischi. Il patratg ni sentiment ch'el leva exprimer era la caussa principala. Mintga strofa de sias poesias formescha in grond artg cun liung flad, pareglionta als gronds artgs de temas musicals d'in

Bruckner. Sut quei artg s'ordinescha ed obedescha la part purmein tecnica dil lungatg. Cun facilitad paran tut quels elements zugliai e culai d'in cul. En pliras canzuns roclan ils vers sur entiras strofas, surmuntond tuttas difficultads tecnicas. Ed igl ei buca ded emblidar: dr. Tuor senuspeva buca de trer viaden el baghetg crappa extraordinaria:

Utschiet che returnond cheu seretegnas,
di a mi, o di, danunder che ti vegnas,
nua, di, gl'unviern eis secampaus?
Sut tgei steilas, en tgei tiaras suleglivas,
sper tgei mars lontanas, sin tgei cauldas rivas,
sin tgei minarets, en tgei marcaus?

Tgi ha detg a ti ch'ils tschenghels terreneschien
e che fluras e verdins stupent orneschien
funs e spundas de tiu liug nativ?
Di, danunder enconuschas trutgs e sendas
ch'onn per onn tei meinan sur immensas tendas
mintga gada tier tiu vegl igniv?

Quellas duas strofas, l'emprema interrutta e tuttina lingiera en plaid e ritmus, surmunta levamein las difficultads, la secunda d'ina gronda targida, contrasta sulettamein augmentond l'intensitad digl immens patratg. En autras strofas e canzuns anflein nus savens enumeraziuns de plaids, il bia substantivs che vegnan duvrai cun grond inschign e sentiment:

Hirundella, lunsch naven eis ti sgulada,
sco che l'aura digl atun ei sestridada;
da *ferdaglias, neivs* e *temporals*
eis tschessada dad untgida sin untgida
e da nus eis lu cun sgol rapid fugida
sur *muntognas, pezzas, cuolms* e *vals.*
Dapertut uss seregheglia veta nova
tras in ferm favugn che cauld fladond semova
sur *pitgognas, spundas, crests* e *plauns.*

Ins fetschi inagada per senn las novas remas, variontas e raras en quasi tut sias poesias, sco per exempel: cicada-rugada,

tschetscha-pera – primavera, tgietschen-ner – veser, cavrer-garver, det-lorgnet, vegl-quaterfegl, petg-fetg, scrocs-tocs, cavalier – lontscha-fier, sfrac-drag, fisis-crisis, mitgiert-miert, rempart-halumbart, stgira-scheltira, steila-musteila.

Plinavon la rihezia dil lungatg cun per part novs plaids bein inventai. Per augmentar l'intensitad dell'expressiun drova il poet paucs mieds exteriurs, enqual repetiziun de plaids e locuziuns. Tut tschella forza ei purmein interna:

> In *schabetg* sur ura cheu daventa,
> in *schabetg* ch'ei struschamein de crer;
> tonaton ei quei ch'jeu ussa ditgel
> succediu *e ver e pli che ver.*
>
> E da quella tresta sentupada
> staus *aunc ditg, aunc ditg* ei sco sturnius.
>
> Envan risposta d'obtener sesprovas:
> *ils morts, ils morts* san dar neginas novas. –
>
> *Afuns afuns* en fossa vegn satraus
> grad en ses giuvens dis de primavera.
>
> *Siemis, siemis* d'ina primavera
> che dei nova veta leventar.

A pèr cun quella concentraziun spirtala, mava beinduras ina distractadad exteriura. En tals muments untgi vi ella irrealitad, parev'el d'esser d'in auter mund. En quels muments er'el tut poesia e s'empitschava pauc dil mund cun sias manieras fasierlias. Nus seregurdein bein che dr. Tuor vegneva in bi di sur nossa punt-lenn in tec stgira. Arrivaus viado el lartg il mument ch'il sulegl rumpa tras las neblas, excloma el tut dad ault: ella vegn, ella vegn! – Interpellond el tgei che hagi pomai da vegnir, speronza bein buca la fin dil mund, exloma dr. Tuor tut incantaus: la primavera, la primavera vegn!

In de ses patratgs dominonts de sia poesia ei la vanadad de quest mund e ses scazis, plinavon l'encarschadetgna, la compassiun per la natira che plira. Sur tutta voluntad dil carstgaun stat il menader suprem, che dat sia anetga viulta ad ina veta

spir speronza. Era ina certa encarschadetgna per il bi temps vargau dils castials, della giuventetgna si d'alp ch'ei schi spert stulida, serepetan. Enteifer quella vanadad dil temps:

Il temps va sco cun roda e derscha tut sutsu;
en emblidonza croda tut quei ch'ei stau zacu

conceda el alla veta tuts ses dretgs. Il laud vala denton alla veta sempla e naturala. La transplantaziun dil ruser, della muntaniala simboliseschan nauschs sbagls d'ina civilisaziun superficiala, teatrala, che snega il ver senn della veta.

Per la veta dils animals ha dr. Tuor giu speciala attenziun. Aschia daventa sia ovra varionta, nunditgont il pign spazi che siu relasch empleina. Ina partida canzuns ein d'ina gronda perfetgadad artistica. Ellas sequentan a pèr cun ils megliers products de nossa litteratura. Savens paran las descripziuns sco tagliadas en granit.

Ed ina mumma sper la meisa sesa,
dalunsch il fegl en mellis prighels vesa,

Ei da fastedis e dals onns sfraccada,
da tut il mund in'olma bandunada;

Ed ina brev al fegl la mumma scriva
cun maun tremblont e da dolur strusch viva,

Al fegl ch'ei en l'uiara, che derasa
dolurs immensas sur de mintga casa;

O paupra mumma, tgei pitir stuesses,
sche ti la sort dil fegl enconuschesses!

Envan risposta d'obtener sesprovas:
ils morts, ils morts san dar neginas novas.

Nus vein gia menzionau sia carezia e profunda attaschadadad a nossa tiara grischuna. Quei sentiment flada en in cantun ni l'auter trás l'entira ovra. Entginas poesias tractan schizun en fina ironia ils falliments de nies temps cun siu progress impurtau. Mo siu senn psicologic lubescha buca de vegnir cul marti

grond. Sia experienza en contact cun ses numerus pazients ha mussau che perschuader vali depli che d'esser sfurzader. Sias admoniziuns ein maliziusas e senza tissi satiric; leventar l'opposiziun valeva per el ton sco de mazzar la meglieraziun. Per illustrar quei fin humor schein nus suandar la *Supplica a sogn Martin*:

Sche ti puspei zacu vas per las vias,
o sogn Martin, ti cavalier de Diu,
che vevas dau il di de sogn Mattias
in toc de tiu manti ad in murdiu
E sch'ina femna lura ti satiuas,
de quellas ch'ein vestgidas d'ozildi,
che van cun bratsch'e combas ch'ein miez niuas:
lu pren spert gl'auter toc de tiu manti
e per proteger ella d'auras criuas
cun el dabot po ella cuarcla vi.

Entginas poesias paran ad emprema vesta ded esser in pur termagliar cun plaids e remas. Igl ei probabel che en quels cass la rema ni il plaid hagien dau igl impuls. Nus vein gia allegau la gronda forza de concentraziun dil patratg dil poet che ha era en quellas poesias suttamess l'exteriuradad ad ina forza interna. Gest ella poesia *A sogn Gieri* ei il grond flad de remarcar, igl artg che nus vein menzionau pli baul. La rema fisis-crisis, en sesezza quasi banala, ha leventau in'entira composiziun de bellezia:

O car sogn Gieri, habel cavalier,
sin losch cavagl cun tia lontscha-fier
en lutga stermentusa cun in sfrac
sdernau pli baul has quei sgarscheivel drag,
che glieud e biestga tonta lagutteva
ed ord siat tgaus schizun spidava fiug,
ch'il pievel da sgarschur tremblar stueva –
O car sogn Gieri, teidla po nies riug:
in monster niev puspei ei comparius,
che consumescha casas e clavaus,
curtgins e selvas, pradas e palius,
e devastescha vitgs e gronds marcaus

Envan ils stadis han vuliu mazzar
quei monster cun canuns e mellis fisis –
O car sogn Gieri, teidla nies rugar:
sturnir po veglies ti la gronda crisis!

En quei senn ei era la canzun dil cucu:

Inagada, gl'anno sapacu,
gl'ei schi ditg da lu ch'ins sa strusch cu,
sco'i vegn detg, viveva in cucu,
il pli grond cucu ch'ei staus zacu.

Sch'in cucu zacu fa da cucu,
lu rispund'in auter spert sissu;
sut e su, lu vul scadin tutu
culs cucus en tut far da cucu.

Dal cucu digl anno sapacu
vegnan tuts cucus ch'ein stai zacu;
ussa tons cucus fan da cucu,
fan confus il mund ch'el va sutsu.

Fetg originala ei era la poesia della musteila che saveva che steila rimass cun musteila e perquei mirava ella sin la steila.

Sco nus vein menzionau dat la poesia de dr. Aluis Tuor perdetga d'in spért e cor cultivau ed harmonic. Sper ina gronda intelligenza naturala han profunds studis litterars enrihiu el. Continuadamein persequitava el la veglia e nova litteratura romontscha. Buca per nuot vala sia biblioteca romontscha per ina dellas pli preziusas ch'existan en mauns privats. Sper quels scazis, els quals el seprofundeva da rudien, cumpletava el sia faviala romontscha en stedi contact cun nossa glieud veglia. Era l'historia locala occupava savens siu spért critic. Bugen discurreva el sur de damondas culturalas e scientificas e sias enconuschientschas tunschevan lunsch sur nos confins ora. Tut tgei che pareva interessant rimnava el, scartiras veglias, canzuns populares etc. Cheutras ei beinenqual preziusadad vegnida privada da fiug e destrucziun.

Cun ina stupenta canzun concludin nus nies cuort regiert:

La sera

Las aultas pezzas paran tut ardentas
El fiug dil tgietschen vespertin;
Il di cun ses fastedis, sias stentas
Va plaun a plaun uss alla fin;
Ed il carstgaun emblida las pitgiras
Ch'il cor ad el han tormentau,
E tuttas tuttas autras creatiras
San ledas ussa far firau.
Silenzi vast che dapertut serasa
Digrond dal tschiel sin tiara vegn;
E sur de mintga tegia, mintga casa,
Perfetga pasch las alas tegn;
E sut las alas lomas, umbrivontas
ll pèz respira levamein;
Las tempras caliradas, undulontas
Contonscher pon refrestg cumplein.

Gl'ei l'ura sontga, l'ura benedida
De tgeua vera devoziun,
Che l'olma, dagl aspect sublim surprida,
Sto cun fervur far oraziun.
Gl'ei sco sche vuschs ord spazis nunveseivels
Salids purtassen al carstgaun,
E sco sch'il Segner sez fuss pli maneivels
E benedend alzass il maun.

lls nibels van en processiun solemna
Sco pelegrins che van urond;
Cun steilas tscheu e leu gl'azur sesemna,
Sclarend cun glisch il viandont.
La notg cun ses misteris prest arriva,
Prest il carstgaun en sien profund,
En siemis tscharner po sin l'autra riva
Contradas ch'ein d'in auter mund.

Dr. Aluis Tuor, miedi, poet ed um della cultura

La cuorta descripziun sur de veta ed ovra da dr. Aluis Tuor sebasa sin contacts personals duront ina partida onns. Morts avon 56 onns e tuttina aunc biars de ses pazients de pli baul che seregordan cun admiraziun de quei remarcabel um. Tuor fuva oriunds de Rabius, frar de Alfons. Era siu bab Gion Antoni fuva poet. Nies bab Augustin Maissen fuva semeglionta-mein de Rabius, setratgs a Glion 1904 quasi ensemen cun dr. Tuor. Sur Gion Cahannes, plevon a Rabius, veva giu satrau 1904 Alfons e Gion Antoni.

Senza mover det fuva pli tard era il suttascret daventaus bien amitg de Tuor e sia dunna Senza Tuor-Steinhauser. Aluis fuva in miedi della veglia garda. Nossa famiglia a Glion seregorda bein, cun tgei premura el veva giu fatg fevrer e mars digl onn 1925 gi per gi visetas al scribent de questas, malsauns sco seminarist cun aulta febra che leva mai tschessar e cun in tschurvi che pareva beinduras d'esser daventaus crap. Medicinalias specialas dev'ei neginas. Ei stueva vegnir luvrau cun mieds naturals e cun tener si da frestg ils malats. Semover, trer flad ch'ins vegneva tut blaus, spitgar sin resultats dil pitgar pèz e dies, schar gustar, era encunter gust, la capo medischina d'ina buna suppa. Il temps stueva medegar, recuvrar las forzas regenerativas. Spass e sgnoccas udevan tier la terapia, duevan scungirar temas e malaveglias. Remarcabel denton, en tutta giuventetgna, temas dev'ei neginas e nuot vess saviu inquietar de vegnir pil tgau pli cuorts, de stuer, ruschaneivlamein, secamberlar sur cuolms e mars vi en autras sferas.

Dr. Aluis Tuor fuva enconuschents per sias anecdotas. Era tier ils malsauns savev'ei dar interessants scumbegls. Tuor fuva pulit corpulents. Prendend in bi gi cumiau dal pazient, tonsch'el on zuler en prescha il manti giud clavella. El sesprova da tutta forza de sefultscher viaden el pategl. Mo nungrazia! Vegn neutier la mumma per segidar. Omisdus straian e stiran da cutsch. Tut adumbatten! Finalmein seresult'ei ch'il manti schi strapazzau fuva quel della mumma, ina persuna fina, lingiera. Ina largia risaglia dil docter – epi sco sche nuot fuss schabegiau.

Dr. Tuor fuva in miedi digl optimissem. Demai ch'il cor dil scribent de questas fuva vegnius en confusiun e batteva scoi pareva e plascheva, va el tier siu miedi. Tuor interquera, tucca il puls, petga e splunta cor e pèz e dies, fa ina pausa, schema e manegia: *Bien um, Vus essas in sc'in cuolm! Sche Vus meis plaunvies, arriveis Vus, sche Niessegner po ir e la vacca vul, senza fastedis de battacor tochen sil Mont Everest.*

Dr. Aluis Tuor sco bien amitg de nossa famiglia veva 1915 de far padrin ad in nies frar nievnaschiu. Pauc tec en baselgia per il batten, e perfetg ruaus cull'entschatta della funcziun che resuna tuttenina ina berglada tras la baselgia: *Na na, buca Sep Mudest, Luis, Luis sto esser il num de clom per quei taffer pop!* Ils biars han bein strusch capiu il senn della protesta. Segiramein il plevon che saveva che dr. Tuor fuva dil medem num e ch'il pop veva d'esser battegiaus cul num Luis. Ei fuva a Glion usit che la mattatschaglia curreva ti gianteren en baselgia cu l'udeva a tuccond il zenn pign che annunziava il batten d'in nievnaschiu. Il describent de quei cass fuva secapescha presents cun ses 10 onns.

Co dr. Aluis Tuor manischava, magari malgengliamein, sias caravanzerias ei stau la tschontscha gia pli baul. Cheu sut ina versiun empau differenta dada da vegls enconuschents dil miedi. Per far sias visetas viado e viasi en vitgs e valladas, fuva dr. Tuor igl um dil carr e cavagl, cul carr de laitras modificaus alla buona, cun ferm séz, cozza e pulstrau sco quel ch'ils postigliuns de posta arranschavan per lur menadiras en vischnauncas pli pintgas. Mo era la crotscha fuva beinduras mied de transport tiels malsauns, ni igl unviern la schletra segnerila, caulda e buna. Sch'el menava sez il cavagl savev'ei magari dar hazers scumbegls cun las hottas. La teissa via de pli baul neuagiu da Flond fuva per el ina stoda caussa. Leu duvrav'el per il carr fermas strenschidas dil frein! Il bien docter secumblidava lu magari, havend el tgau in bi vers che murtirava, ton ch'ei mava era alla grada, tras il marcau de Glion senza arver il 'spanic'. Tschep e pal de quel entschevevan a sgargnir dil cauld e stretg, la roda che steva sco bloccada ed eria, ton che il tscherchel-fier s'isava tras sin groppa via. Aunc mender stev'ei culs incaps cu il docter mava culla crotscha ni culla schletra. Sch'el emblidava

de trer odsut la roda-crotscha il capetsch (Radschuh) ded ir tras il marcau, clamava in bien e buntadeivel vischin suenter: *Vus, signur docter, veis emblidau de trer odsut il 'rustg'!* Ed il docter sil zuc: *Stai tguli* – e cu l'operaziun era finida: *Hü tguli*, e tut fuva rugalau.

De dar troccas fuva Aluis Tuor en siu element! Quei era savens il cass las sondas seras o Sontga Clau, sper Punt, el 'Veltliner' (Veltlinerhalle). Duront la liunga serada concentrada el giug, schav'el sbrigar giuaden beinenqual quercli vuclin. Allas 12 fuva ei de far zac e pac sch'ins vegneva buc de surplidar il polizist per in bien sitg. Arrivond lu la matta de survetsch en tutta prescha, sesburritscheva dr. Tuor beinduras, cunzun sche la matta entscheveva a dumbrar siper la detta cons 'dúers' ch'el veva consumau, per far il quen. Lu sigliev'el en pei: *Jeu vi buca saver cons, mobein con che jeu hai de pagar!*

Naven da Castrisch neuaden a Glion veva Tuor priu ina damaun ina pura sin siu carr. Denter auter damonda el: *Veis forsa de far cumissiuns el Bazar, ella stizun fier?* La pura rispunda: *Na na, jeu mon tiel docter Tuor! Scoi vegn getg stoppi ins ir tier el la damaun. Encunter sera seigi el savens in tec tschuberlins.*

Era en da Castrisch veva ina dunna dau egl esch en sia ordinaziun. Ella entra, il docter gest occupaus e gi cun ferma vusch: *Mei vi dretg en tschella stanza e setergei o, jeu vegn immediat.* Cu el entra e vesa che la dunna fuva sco quei ch'ell'era, surstat el: *Tgei eis ei cun Vus?* Ed ella: *Signur docter, jeu level mo far amogna in sac truffels, gross e bials per igl unviern.*

Aluis Tuor fuva in fervent Romontsch, versaus e capavels. El era, sco gia menzionau pli baul, staus biars onns correspondent dil *Diczionari Romontsch Grischun* ed era commember della suprastonza della *Societad Retoromontscha*. El rimnava plaids ed expressiuns nua ch'el saveva e pudeva. Cun far sias visetas a malsauns vegneva el en contact cun biaras persunas atempadas. Siu interess per la buna expressiun romontscha fuva gronds. En quei senn imitava el siu frar Alfons, morts 35 onns avon

che el. En quei connex d'entusiassem stat era sia rimnada de cudischs vegls romontschs che ein i suenter sia mort per gronda part alla claustra de Mustér. E cheu vegnan endamen ina entira partida fervents rimnaders e pertgiraders de nos vegls cudischs, denter auter in remarcabal um, era in miedi, ch'era arrivaus cun carr e cavagl, uorden ed instruments el Grischun neu da Viena e secasaus a Sevgein per far il miedi della Foppa e Lumnezia. Quei ei stau entuorn 1800 ed igl um cul num *Daniel Neuwirth* ha aunc oz ina partida vegnentsuenter en tiara romontscha.

El decuors dils onns ein era enzacons novs aspects de poesia de Tuor vegni alla glisch. Alla fin d'in carnet blau de scola cun la rimnada de plaids ed expressiuns d'entuorn ils 1900 secatta, scretta dad el, ina poesia cul tetel:

Sin la veta suonda la mort
(La veta e mort)

E nus savein ca far cunmeins che de schar suandar quella cun sias 6 strofas de mintgamai 4 vers.

1.
Cun viver vegn ins vegls
E piarda la vesida,
E tier il mal dils egls
Sespiarda er l'udida.

2.
E la memoria va
Savens ch'ins strusch scorscha,
E ch'ins en in gie na
De nuot ins seregorda.

3.
Il cor e pèz mo lev
pli battan e sescauden,
Il flatt va mo gref,
Il lom, magun seclauden.

4.
Il spért, tschurvi neblus
Semuossen, sestirenten,
El tgau ei tut confuss
E siemis sepresenten.

5.
Igl organismus ei
total en decadenza,
De tgau entochen pei
Cun pintga differenza.

6.
Sin il complet sgurdin
E sil memento mori
Suonda lu la fin
Cun quella dil mortori.

In'interessanta poesia, prosaica, che sa mo esser scretta d'in miedi a miez sia practica. Formalmein fors'enqual incap, ortograficamein a norma personala. Mo gest quella moda de poetar e doctorar culla fuorma e l'expressiun, poesia segiramein ualti improvisada, ei activa e creativonta. In docter che tschontscha cun scriver! In um che ha gidau tons malsauns e savens, tier grondas famiglias, buca dumandau rap per sias breigias. El enconuscheva denton la sentenzia: *Scadin zacu la pial sto schar, quei val'er pil pli grond otgà!*

Quella poesia ei vegnida scretta cul medem buf de sias expressiuns el carnet blau. Plaids ch'el leva spindrar dalla mort, d'in miedi ch'era adina puspei confruntaus cun la caducadad dil carstgaun.

L'ortografia de quels sis cuors de poesia ei buca vegnida midada. Era buc il plaid *flatt* che porscha mussament d'articulaziun e tschontscha personala, provegnenta da sia patria pli stretga Sumvitg/Rabius. En quei senn vess era il plaid *grev* stuiu dar, tenor sia pronunzia, *greff* e *confus, confuss*. Sia moda explosiva, era cul *Tei* enstagl *Ti*, fuva pli il reflex de sia provegnientscha che de siu caracter de gronda buontad e humilitonza.

Sco gia menzionau! Sondas ni seras avon fiastas, muntavan per el: far de sedumignar cun mund, narr e bagat, – la davosa gada da Sogn Silvester 1939, in scart el restaurant dil Tödi. Schebein lezza sera era siu cuort giug special, il *spert current* ha giu liug, stat scret sur las steilas. Per arrivar en sia habitaziun della medema casa, vev'el mo de far quater scalas, las davosas. L'autra damaun, tgi vess spitgau, fan ils tucs dil zenn grond de saver, cun clara enzenna, della mort dil famus, nunemblideivel miedi, filantrop e poet romontsch.

17. Hans Erni, il campiun della canzun romontscha

25 de december 1867–15 d'avrel 1961

Gion Antoni Huonder ei morts 1867 ella vegliadetgna de 43 onns, quasi emblidaus, auter che d'enzacons amitgs. Il medem onn nescha a Trin, il di de Nadal, *Hans Erni*. Omisdus serevelan de svegliai mattets. Els vegnan tarmess a scola. Erni ei 1887 gia scolast a Trin, Huonder igl atun 1848, suenter studis gim-

nasials ed universitars, sestabilius sco schurnalist e politic a Cuera. Omisdus eran stai in mument egl jester, Huonder a Paris pervia dil lungatg franzos, Erni viers Vaniescha pervia dil talian e per la musica. In sco l'auter fuss buca staus cuntraris a persistenza e carriera jastra, mo in sco l'auter tuorna! Las relaziuns europeas, sco era las grischunas, eran diversas per ils dus, era ils motivs de lur retuorn en patria.

Huonder rumpa en giuvens onns, suenter biebein in onn de sforzs, cun sia clamada, cun siu contuorn, cun sesez. Hans Erni ei segirs de sia via, decidivs, va dall'acziun alla realisaziun practica d'incumbensas precisas. Huonder ei indecis, lai tgunsch mover, ferton che Erni semova, camina enviers ina treidubla acziun: quella dil scolast e d'educatur dil pievel, dil schurnalist e scribent romontsch, finalmein quella dil componist ed expert en musica, d'in versau editur de cudischs de canzuns.

Hans Erni percuora il palancau de tuts ils uffecis de siu vitg e dil circuit, observa el dretg mument la necessitad de batter per il manteniment della viarva e della canzun romontscha, scriva senza cal, instruescha scolaresca e pievel, diregia chors, propaghescha cultura, daventa president dell'uniun de cant sursilvana, della Ligia Grischa. Las ediziuns de canzuns, sias composiziuns romontschas, van tras vitgs e valladas. Il success, igl engraziament davart cantadurs, auditori e pievel, accumpogna il campiun della canzun romontscha tochen viaden els 90. Huonder ei spert staus satraus ed emblidaus. Il *componist* Erni ed il *poet* Huonder seconfruntan spirtalmein en plaid e canzun pér entuorn la midada dil tschentaner, a renum communabel! Ils dus, schi differents de tempra e caracter, s'entaupan, creond en unitad la canzun la pli sursilvana: *Il pur suveran*!

Nos dus giubilars, Huonder ed Erni, ein vivi in suenter l'auter. Per Huonder ein las duas poesias fatgas els 1860 dil 19. tschentaner: *La Liga Grischa* ed *Il pur suveran*, l'enorma concentraziun poetica della fin de sia veta. Per Erni ei la composiziun de: *Il pur suveran*, ina episoda enteifer sia enorma producziun litterara e compositorica. In niev patertgar heroic e patriotic, ensemen cun duas uiaras mundialas, han pér culau, schau daventar carn e saung il *plaid* e la *canzun* dils dus gronds Romontschs.

Hans Erni sco era Gion Antoni Huonder ein stai secasai per in tschuppel onns a Glion, egl emprem marcau sper il Rein. Al pei d'ina dellas pli grondiusas muntognas, il *Péz Mundaun*, ha Erni creau e schau resonar ina gronda part de sias melodias; sillas ladas spatlas dil medem Péz, ha Huonder urentau il patratg dellas duas renomadas canzuns della libertad. Huonder ha fatg bia cun pauc, Erni bia cun bia!

Hans Erni: Sentupadas

In cudischet en honur dils 90 onns de Hans Erni cul tetel *Veta litterara – Ovra musicala*, 1957, ha dau caschun a pliras sentupadas cul grond um della canzun romontscha. Suenter la demissiun, era da redactur della *Casa Paterna*, 1947, habitava el a Tavau tier sia feglia. A Tavau ed en correspondenza crodan interessantas informaziuns. Denter auter surdat el agl interpellader pliras scartiras manuscrettas, rars emprems exemplars de sias ovras. Ins surstat! En in scret d'entuorn 1930 pren el silla corna ils abus encunter ils falliments della tehnica e della cultura moderna enviers la natira. El sbetta denter auter la moda exagerada de realisaziuns d'arrundaziuns dil funs puril che lai svanir senza remischun plontas de confin e caglias d'untgida. Tenor el mettien ovras electricas memia spert pigns e gronds flums schetgs en lur letgs! Igl exagerau progress tehnic, senza risguard al beinstar digl ambient, vegni plaunsiu ad haver nauschas consequenzas.

Cun bravura giuvenila seregorda el dil pli bi temps de sia veta sco scolast secundar e dil Proseminar a Roveredo, ils onns 1891–1898. Gia 1890, cun 23 onns vev'el giu la curascha iniziala d'edir in cudischet de canzuns per ses scolars de Trin, *La Rosetta*, 10 canzunettas a 2 vuschs per la giuventetgna romontscha. Era a Roveredo tonscha el per la plema. Quella ga en favur dell'instrucziun tudestga en sia scola taliana a Roveredo, mo era sco entruidament per scolas romontschas. Igl ei in cudischet cul tetel: *Der Anfang des deutschen Unterrichts*, bearbeitet von Hans Erni, Lehrer, 1896. Con sempel che sia moda de scriver era, in special dun de sempla clarezia, demuossa il suandont exempel:

24. Ilanz.

Ilanz ist die erste Stadt am Rhein. Sie hat nur 700 Einwohner. Fast alle Ilanzer sprechen deutsch und romanisch. – In Ilanz sind viele schöne Gasthäuser, ein neues Schulhaus und eine neue Kirche.

Durch Ilanz fliesst der Rhein. Über den Rhein führt eine lange hölzerne Brücke. Bei Ilanz mündet der Glenner in den Rhein. Er entspringt am Rheinwaldhorn und durchfliesst das Lungnez. Bei Ilanz führt eine eiserne Brücke über den Glenner.

Las preparativas per l'emprema *Surselva* vegnan fatgas da Roveredo ano. Ella compara 1898. Il medem onn vegn Erni eligius scolast secundar a Trin e cun quei eis el pli datier da chors, dirigents e cantadurs romontschs. El decuors d'in miez tschentaner dat ei en tut 8 *Surselvas,* la davosa 1952, mintgina intragliauter cun 40 canzuns. Suenter 40 onns, 1938, veva Hans Erni giu scret ina pintga contribuziun della historia dil cant romontsch, cul tetel: *40 onns Surselva.*

Igl origin de quella ordvart impurtonta publicaziun d'avon 100 onns ei de fixar el temps de sia dimora a Roveredo. Absolvend mintgamai ils cuors de repetiziun de 1892/94/96, muncavien en siu turnister mai in migliac fegls e partituras de canzuns romontschas. Ellas vegnevien cantadas dalla schuldada romontscha cun anim en uras de paus e ruaus. Da quei bi cant sonor s'entusiasmavien era ils officiers. Quei usit cantont el survetsch militar fuvi secontinuaus cun niev slonsch duront l'occupaziun 1914–1918. Leu pér, sco Erni relata, seigi il *Pur suveran:* Quei ei miu grep, quei ei miu crap, propi vegnius populars e generalmein cantaus. Colonel *Toni Mudest Cahannes* toleravi bugen dètgas prolungaziuns de pausas en favur della canzun romontscha!

En *40 onns Surselva* scriva Hans Erni: *L'idea d'edir ina collecziun de canzuns per chors virils deriva da signur maior e derschader Pieder Antoni Vincenz de Trun. Cuort suenter il cuors de repetiziun de 1896 supplichescha el mei d'edir las bialas canzuns romontschas cantadas el cuors – ed autras vitier...* Erni empermetta nuot. El saveva con vess che Alfons Tuor veva giu culla vendita de sias ediziuns dil Magnificat. Era savev'el con vess ch'ei mondi als Romontschs de spender in franc

per cudischs de canzuns, Maior Vincenz hagi denton buca cediu. El fuvi buca per nuot officier e cumandant! Denton arrivan bunas novas d'ina partida chors della Sur- e Sutselva. Quei dat curascha! Pren mira – l'ediziun de 500 exemplars dell'emprema Surselva sedemuossa per bia memia pintga.

Las *Surselvas*, ensemen cun auters sforzs ed autras differentas ediziuns de canzuns, duevan daventar in mir encunter la smanatschonta bova della germanisaziun de nossa canzun romontscha. Il moviment neuasi dalla Bassa gia ella secunda mesadad dil 19avel tschentaner, cunzun da Turitg ano, fuva buca pli de retener, quei tonpli che quella unda fulminonta choristica, neuasi dalla Bassa, veva gia baul surpriu ed incantau il Grischun, era las parts romontschas. Ei fuss secapescha sbagliau de crer che quei prighels della canzun fuvi buca entgierts dals emprems umens della renaschientscha romontscha. Ils dus umens, ils dus Gion Antonis Huonder e Bühler, naschi in suenter l'auter 1824 e 1825, ein buca d'emblidar, in Georgius Schmid de Carniec e biars auters, buca de tschintschar d'in Caspar Decurtins, d'in G. H. Muoth, d'in Alfons Tuor, suandai dagl ordvart impurtont um della canzun e della poesia, Sur Flurin Camathias. Ins patratgi allas collecziuns de canzuns en 4 vuschs da Gion Antoni Bühler 1865 e 1870, per scolas gia 1857. P. Baseli Carigiet s'engascha per la scola cun: Canzuns pellas empremas classas de scola rurala, 1878. Medemamein publicheschan Chr. Solèr e B. F. Arpagaus: Canzuns per las classas superiuras, 1882 e 1896, Alphons Stoffel: Alla giuventetgna, 6 novas composiziuns – de tempra popularisonta.

In'emprova d'ediziun per cant scolastic da Alfons Tuor vegn buca sustenida dal cantun. In pugn de culminaziun per quei temps, 1905, munta la *Merlotscha* da Flurin Camathias. Silsuenter s'engascha il cantun pli e pli per il cant scolastic. Ina glisch en quella battaglia encunter la tudestgaziun della canzun ei 1852 la fundaziun dil *Chor viril Ligia Grischa* a Glion cun il clar intent de cultivar la canzun indigena. Quei vegn demonstrau 1864 a Berna ella catedrala culla canzun *A Trun sut igl Ischi*, da Ignaz Heim e Gion Antoni Huonder.

E buca d'emblidar ils poets romontschs. Els han stuiu vegnir allarmai, e prominents sepresentan gia pulit el temps della scu-

miada dil tschentaner. Beinenqual stueva vegnir stuschaus e supplicaus. Hans Erni selubeva perfin de dictar al grond G. H. Muoth il ritmus dils vers ch'el anflava ils megliers per sia composiziun. In Alfons Tuor steva sin posta. Il giuven Flurin Camathias che arrivava cun entirs bratschs poesias spitgontas sin bi vestgiu musical. Novs poets entscheivan cul temps a sittar neuasi dalla tiara cun lur agids poetics, in dr. Aluis Tuor-Steinhauser, era gia in Carli Fry, in Sep Mudest Nay e tons auters.

Suenter 1905 dat Hans Erni buca pli scola. Uffecis politics che cloman el. Silsuenter decennis alla liunga redactur de gasettas, Il Grischun, la Casa Paterna. E remarcabel, sper tut quella lavur administrativa, panzierens cun ediziuns ad atgna resca, stueva tuttina neu la lavur creativa, la composiziun che steva ad el a cor. En connex culla preparaziun della Surselva VII, 1938, relata Erni quasi seperstgisond d'haver priu en quella 14 de sias atgnas composiziuns: *Per l'ina hai jeu componiu ils dus davos onns in grond diember canzuns romontschas per chor viril, e per l'autra ein era nos vegls cooperaturs Lavater, Dolf, Sialm, Töndury, Denéréaz, Pestalozzi, Biert, Maissen ed ils novs amitgs Willi Rössel, Ernst Kunz, G. G. Montalta, Otto Kreis, Andrea Augustin semess cun entusiassem el survetsch della buna caussa...*

Hans Erni fuva naschius en in temps, 1867, cun tuttavia pulit tschaffaus da veglias tradiziuns. El enconuscheva la canzun populara de siu vitg e della cuntrada, per part gia murenta. Pliras gadas s'exprima Erni en sias scartiras sur della 'vera canzun populara', sur de siu caracter, sur de sia muntada de pli baul. Mo sin sia bandiera de veta occupativa metta el en grondas letras la *nova canzun*, buca pli quella ord la bucca della tatta, mobein quella componida, messa a ferm, nunballuccont, en notas, e quei cun differenta manifestaziun sociala ed artistica, material purschiu en moda veseivla e franca als numerus chors naschents. In product, en sia idea, neuasi dalla Bassa. Ins patratgi in mument al remarcabel musicolog, organisatur, editur e componist *Hans Georg Nägeli*, 1773–1836, che fa l'entschatta, suandaus dad umens de siu caliber, componists e dirigents de vaglia. Ins ei surstaus d'endriescher che in *Ser Beat Liver* edescha in cudischet de canzuns: *Canzuns da duas*

vuschs tiers igl cont elementar en scolas, componidas da Hans Georg Nägeli. Messas en rumontsch tras Beat Liver, I. part 1837 – gia in onn suenter la mort de Nägeli, 1836.

Erni saveva secapescha che quei grond moviment cantic derivava neuasi dalla Bassa. Ei fuva leu l'unda patriotica d'ina nova Svizra, era de defensiun enviers tuttas modas d'inimitgs. Daco vess quella tempra buca duiu pigliar fiug era el Grischun cun tonta historia defensiva? En empremas fasas, en tiara romontscha, in *Gion Antoni Huonder* cun ferms plaids de defensiun: *Tirans han empruau co'ls Grischs fan truament!* Hans Erni scriva zanua en connex cun l'ediziun Surselva III, 1906: *La canzun patriotica dominescha era cheu (Surselva III), mo ses texts dagiran buc da saung sco quels de tschellas ediziuns.*

Che pli tard tut autra tematica predominescha en nossa canzun a 4 vuschs e per las scolas, ei pli che enconuschent. Ins patratgi a: Il matg ei ussa a strada! Cun la midada dil cuntegn stueva era il componist sefatschentar. La finala era el ch'elegeva las poesias ch'el leva trer ad ault.

Buca pli il ravugl della casa, unius de mats e mattaus, devan cheu lur canzuns dallas qualas ins enconuscheva buc igl origin e che vegnevan dadas d'ina generaziun a l'autra. Cheu stueva tut esser fermau, il text, il baghetg tonal, il dirigent cun si'autoritad, cul bastun directur, la bitgetta; plinavon las cantaduras ed ils cantadurs unissona a garnugl, organisadas las emprovas, stuevan neu musicalias, stuevan vegnir dai concerts e cantar sin fiastas de cant. E tgei fuss quei tut stau senza il public, igl auditur beinvulent ed incantau?

Denton, quei niev cant, tgei forza unificonta en viarva romontscha, en compacticitad sonora! Ils componists vegnan stignai sut il giuv dil reginavel della poesia, e tgei contribuziun ideala davart dils poets. Els ein cumpigliai en moda fundamentala! Ed Erni punctuescha en plirs loghens ch'ils poets survegnien anavos lur poesias en vestgiu musical, e sco transportadas siado en novas, aultas sferas. E pren mira, era aunc oz sefruscha il poet ses mauns sch'il componist tschappa e metta in de ses texts en musica. Ils plaids van tras bia buccas, vegnan udi da mellis.

Sper la sempla canzun, beinduras vigurusa e pompusa, scarta Erni tuttavia buc la pli pretensussa, artistica. Denton sbetta el

products fantastics ed artificials... Era las canzuns pli grevas e pli modernas della collecziun Surselva sesperdan mai en extravaganzas e fuormas nuncantablas.

Igl ei interessant de veser cun tgei evidenza ils emprems umens della canzun nova romontscha sentevan il prighel smanatschont denton era ils remiedis de stinschentar in svilup gia en ferma tura. Menar anavos rodas d'in destin ei adina in grev cunfar. Con cumadeivla la massa material de canzuns de lungatg tudestg che steva a disposiziun. Igl ei ina mesa miracla che la viulta ei stada pusseivla. Per autras spartas de nies cunfar romontsch fuss quei in grond exempel.

Co lev'ins scaffir ella secunda mesadad dil 19avel tschentaner in scazi sufficient de canzuns romontschas per tons chors existents ed en vesta? Poesias ord temps vargai, poets vivents dev'ei. Mo l'elecziun tenor gust e basegns reducida. E nua ils componists romontschs? Els fuvan sin vegnir.

En quei connex serestrenschin nus cheu ad enzacontas damondas partenent la canzun prida per romontsch. Co stueva da lezzas uras vegnir procediu per esser en possess d'ina tala? Il sempel auditori quenta senz'auter che ina composiziun cantada per romontsch seigi veramein romontscha, era en vestgiu musical jester. Ed igl ei atgnamein commovent de constatar che il plaid sonor de nossa viarva tschaffa e fa emblidar tuts ils dubis.

Ils luvrers responsabels ella vegna dil cant argumentan quei fatg pli differenziadamein. Entuorn 1890 vesevan els ch'ils chors mavan per gronda part la via lada della cumadeivladad, prendend dalla Bassa canzuns tudestgas per lur chors. En *40 onns Surselva* relata Erni cun sterment coi steva en quei grau en tiara romontscha. Il bi exempel della *Ligia Grischa,* che conta gia 1864 cun slontsch *A Trun sut igl Ischi,* ella catedrala de Berna, resta per gitg ualti isolaus.

La canzun la pli romontscha ei segiramein quella che vegn creada d'in poet e d'in componist della tiara. All'entschatta buca raschieni de vegnir realisau en duida moda. Ins savess reducir las pusseivladads d'elecziun de canzuns a 4 categorias:

1. La canzun tudestga ni d'auters lungatgs jasters
2. La canzun componida da musicists jasters cun texts ro-

montschs, cun agid de versiuns verbalas per la capientscha dil text
3. Canzuns da poets e componists romontschs
4. Finalmein la canzun jastra dil taliter, cun suttaponer ils plaids romontschs en translaziun, substituend ils plaids d'entschatta, cun ils quals la composiziun fuva zacu stada realisada.

Igl ei remarcabel co Hans Erni rubrichescha! Secapescha che la canzun dil tuttafatg tudestga stueva vegnir evitada. Co s'enschignar auter che de tonscher sur confins per agid? Per realisar quel, animava Erni ils poets romontschs. La canzun de quella natira, il componist jester che semurtira cul cuntegn d'in text romontsch, accepta el per canzun romontscha. Il componist sespruava gie seriusamein de secapir viaden el patratg e la tempra romontscha. Secapescha che texts d'uiara fuvan in temps tabu tscheu e leu, silsuenter pli humans.

Per Hans Erni fuva in tut auter cass il metter sut ina composiziun jastra, cun text jester, la versiun romontscha. Quella canzun numna Erni trasatras *tudestga, jastra.*

1938 plaida Erni dal grond svilup cantic. Dapi lu ein novs 60 onns spirai. Ils chors ein serefatgs, il mund pli aviarts. La musica, il cant vargan confins stretg linguistics, els ein de tempra internazionala. Era il niev auditori ha aunc adina tschaffen della sonora e biala canzun sempla. Mo el tschaghegna era cun interess sur ils confins restrenschi. Sch'ins repassa ils programs hodierns de concerts e fiastas, s'empostan claramein las midadas de gusts e giavischs. E la finala! – danunder recaltgan nos componists lur savida, lur rigurusa formaziun de mistregn musical? Segiramein buc en tiara mo romontscha! Filosofar sur della funcziun dil plaid ella canzun, co quel meina la plema dell'inspiraziun dil musicist, dess in entir cudisch! Ins stuess era s'orientar che la musica sin plaids vegn da tut in auter tschiel. Ella ei destinada ed el cass de pigliar entuorn veta al poet, pronunziond il versichel latin:

Bis orat qui bene cantat
Dublamein ura tgi che bein conta

18. Nadal e Bianmàn an Val Schons

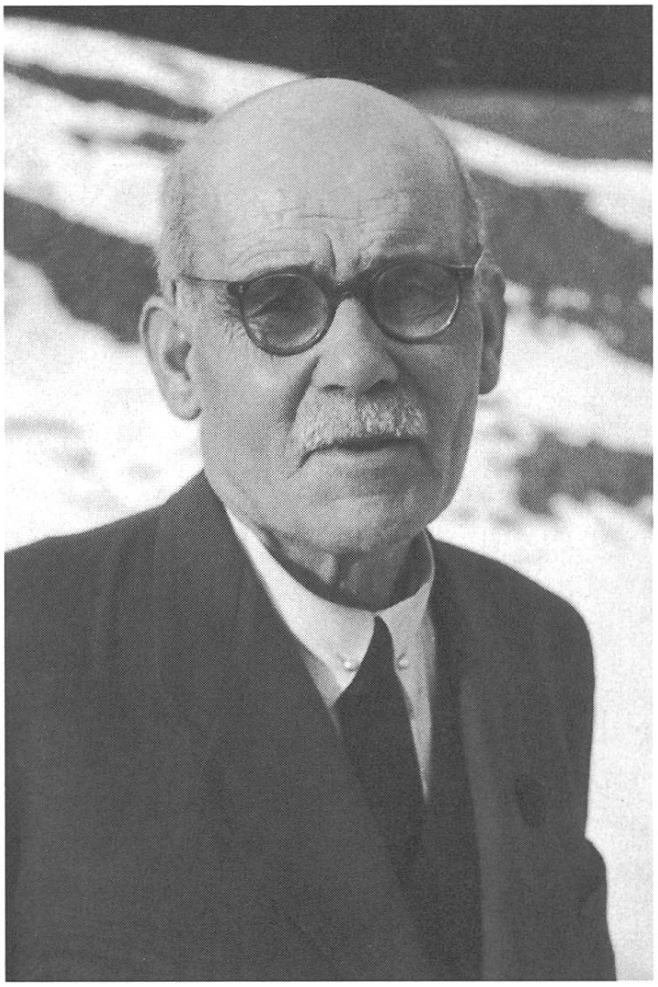

Tumasch Dolf

Suenter haver raschunau sur d'enzacons tipics usits de Nadal ella Val Schons, prelegia Tumasch Dolf en questa emissiun ina de sias biaras raquintaziuns de temps vegl, quella gada: *Igl Gionign va per bianmàn* (mira: *Tumasch Dolf*, Istorgias II, 1959, p. 156–163). Igl ei in rar document de sia vusch, de sia dicziun e de siu temperament, recitaziun fatga 3 onns avon sia mort. Alla fin dell'emissiun fa sia canzun sin in text da *Sep Mudest Nay: Spetga ed hagies pazienzia mo aunc in pign mument* ina tut atgna impressiun. Ella ei stada dirigida da T. Dolf sez cun siu chor a Ziraun, realisada cun ina perfetga interpretaziun.

Tumasch Dolf relata en sia emissiun denter auter che la fiasta de Nadal, cura ch'el era in buobet, eri caussa sulettamein dils carschi en baselgia. Ils affons vevien de star quiets e bravs a casa, buca far rueida per las gassas entuorn. Bein vegneva raquintau la historia de Cristus la sera de Nadal, era per ils affons. Quei era tut. Mo plaun a plaun ei quei semidau. Dalla Bassa neuasi vegn en baselgia, giu ella val, il *pigniel de Nadal* introducius, oriundamein importaus dalla Germania. Cun quei usit daventa Nadal ina fiasta dils affons pli che per ils carschi, la pli biala fiasta digl entir onn!

Daniev era denton da vegl enneu la fiasta dils schenghetgs, dellas visetas tier parents, padrins e madretschas purtond leu ils giavischs per il niev onn. Ir a cattar biemaun era ina gronda caussa per la mattatschaglia.

Las mattauns e dunnauns preparavan pettas, paun cun péra, cun uettas. Ina 'bavranda craftevla' per ils mats era il 'rosoli', fatgs d'aua de tschereschas e cun vinars lien. Era ils affons survegnevan rosoli, mo senza vinars, ina specia de sirup, ferton ch'il rosoli per ils carschi vegneva cungius cun scorsa canella e neghel. Igl usit de cantar da Sogn Silvester sin via era enzatgei elevont. Resunavan lu canzuns religiusas da Bachofen, ord il cudisch de canzuns da I. Heim. Mo la pli biala fuva la canzun cul text de Stiafen Gabriel: *Igl ei puspei vargau in onn!* – Oz ei quella biala e legra veta en usits de pli baul quasi svanida dil tuttafatg.

Tumasch Dolf fuva in um fetg sempel, emplenius de carezia per il cant e la musica populara, per il plaid roman e la cultura de nossa patria. Sco persuna savev'el far, ad emprema vesta, la pareta d'in um retratg e pauc communicativs. Quei era il reflex d'in siu intern ordvart serius, d'in carstgaun conscients della gronda responsabladad d'in scolast ed educatur. En sesez er'el cun ses amitgs ed enconuschents e collaboraturs de bien cor e de gronda cordialitad. Siu giudezi era clars e sia opiniun personala ferma. El fuva promts de batter per sia caussa e quei partenent lungatg sco era en caussa cant popular. Talentaus era el schibein per la composiziun sco per il scriver. Sias canzuns de tut atgna tempra vegnan a restar vivas schiditg che chors romontschs vegnan ad exister. T. Dolf fuva in um de caracter e

de gronda energia e perseveronza, la conscienziusadad sezza. El s'interessava era intensivamein per la scienzia musicologica appartenenta alla teoria della canzun populara. El ei staus in dils pli impurtonts rimnaders e nudaders de veglias canzuns popularas. Con conscienzius el fuva era en sia professiun de scolast, demuossa il suandont discuors, vegnend el in gi tier nus en casa: «Ti, jeu munglass emprender empau meglier il franzos. A Tumein ha il cussegl de scola decidiu d'enstagl talian dar dacheudenvi franzos en scola secundara. Savesses dar a mi enzacontas lecziuns?» – Pia cun varga 50 onns entscheiva el ad emprender franzos da tutta curascha.

Aschia ein las sentupadas cun Tumasch Dolf daventadas nunemblideivlas a Cuera, a Tumein, en Val Schons, en sesidas per cudischs de canzuns per chors e per la scola, savens era sin fiastas de cant. De ses merets, de sia ovra ha el mai tschintschau bia. El era d'ina gronda mudestiadad. Sur de sia veta e sia ovra fuss bia de rapportar per arrivar ad ina vera undrientscha. – Mira ellas Annalas 85, 1972, ina lavur da *Jakob Michael: Tumasch Dolf – tarda undrientscha.* – D'anflar interessants detagls sur della veta de Tumasch Dolf procuran ils annuaris e calenders dils onns suenter sia mort, plinavon de consultar la Historia della litteratura da Reto Bezzola, p. 535 e 554, epi la pressa romontscha e tudestga de quei temps. La fin della historia de Nadal dil 'Gionign' secloma: «Quegl è sto in gi ch'igl Gionign mai amblida.»

E quels plaids ein significonts per Tumasch Dolf. Resignadamein lai el corscher il svaniment dils bials temps d'inagada, cun ina veta bein ruha mo pascheivla e quieta. El senta ch'ei va alla fin cun bia, culs bials usits, cun las bialas canzuns cantadas en baselgia, en casa, sin via. Mo in confiert resta. El ha rimnau ils scazis svanents, fermau els per igl avegnir, preziusadads litteraras, folcloristicas e della canzun populara. El astga schizun sperar che novs temps reprendien e vivificheschien quella ierta dils babuns bein messa en salv, a lagugn. En plirs graus porta sia preziusa lavur gia oz ses fretgs. Sias canzuns resunan adina puspei e legran igl auditur romontsch. Arranschaments de miedis populars che resunan en baselgias, en concerts e sin fiastas de cant. Tut quei lai maina emblidar quei grond um dil plaid e

della canzun, dil tschaffen e della cultura romontsch-renana genuina!

E silsuenter! – enzacons patratgs, 1995

Ils plaids sura restampai en regurdientscha da Tumasch Dolf eran stai exprimi el Cudischet Radioscola (RS) 90, 1980: *25 onns Radioscola, 1955–1980.* Per quei onn giubilar eran 9 emissiuns dils emprems temps (1955/56) stadas previdas en repetiziun. Denter quellas era l'emissiun sur della Val Schons da Tumasch Dolf. En quei Cudischet 90 ein tuts 101 carnets culs 273 tetels d'emissiun vegni publicai.

Il tetel *Nadal a Bianmàn an Val Schons* ei prius neu dalla preparaziun da Tumasch Dolf per sia emissiun sur dils usits de sia patria, 1960, RS 1, cudischet 9, p. 5. Alla p. 3 sepresenta in'undrientscha: *Tumasch Dolf, cantadur e scribent romontsch.*

Gia 1962 s'engascha el danovamein per in'emissiun RS (vol. 1, cudischet 13). Quella ga sur de *La canzun populara romontscha,* sedrizzond a scolasts e scolars cun in cuort entruidament che definescha la noziun: *Vera canzun populara!* Sper quella preparaziun scolastica exista in *Cudischet dil text* d'emissiun cun explicaziuns e las canzuns en notas ch'el ha eligiu ord in grond repertuar, canzuns ch'el sez conta. Ei setracta de canzuns religiusas e profanas da tuttas parts e valladas romontschas. Co el imagina *la vera canzun populara,* scriva el en suandonta moda:

Sco jeu hai giu getg ella gasetta Radioscola pudess'ins crer, che la canzun populara seigi quella canzun, ch'il pievel conta oz els chors mischedai e chors virils, quella canzun, ch'ins auda adina puspei en cumpignia e sin fiastas sco: Fontaunas clar resunan, Il pur suveran, Chara lingua da la mamma, La guardia grischuna, ed autras. En in cert senn ei quei ver. Mo la vera canzun populara ei quei buc; lezza ei buca quella ch'ils chors contan pil solit, mobein quella che vegneva cantada els temps vargai. Ins cantava mo la melodia e negina secunda ni tiarza ni quarta vusch. Ella vegneva cantada avon ch'ins ha fundau ils chors dil vitg. Bein deva ei era avon 100 e 200 onns chors en in diemberet de vitgs, sco a Zuoz e Samedan ed en

vischnauncas tudestgas, mo ins cultivava sulettamein la canzun religiusa, tiels reformai il choral e canzuns de Bachofen e Schmidlin, tiels catolics messas e composiziuns semegliontas.

Avon 150–200 onns tarlischava aunc la canzun populara sco ina dellas pli bialas flurs de nossa tradiziun. Ella ei naschida or dil pievel – denteren anflein enquala, dalla quala enconuscha igl autur – mo dalunschora dallas biaras savein nus buca de tgi ch'ellas ein creadas. En mintga cass ein ils creaturs stai carstgauns cun fin sentiment.

La canzun populara veramein romontscha ha in agen caracter. Nus stuein cheu gir e repeter danievmein: La canzun populara resplenda il sentir e patertgar dil pievel, ei il spieghel dell'olma dil pievel. Ella resplenda ils legreivels ed ils trests eveniments, sa giubilar e plonscher. Il caracter dat alla canzun oravontut la melodia. Ella ei fetg savens melanconica. Natiral anfl'ins dasperas era melodias ch'expriman spir legria.

Da quellas duas emissiuns da Tumasch Dolf engartein nus sias duas tendenzas fundamentalas de lavur culturala, la tradiziun oral-populara: usits, praulas getgas etc. – lu surtut la canzun populara romontscha che pren el gia baul en mongia per si'entira veta. Daco ch'el ei tuttenina s'inflammaus per la cultivaziun ed il manteniment de quei impurtont sectur cultural, sa Dolf sez buca propi explicar. Sentend la digren, tuccav'ei de s'intermetter da tutta forza, entelgend cun clara vesida la situaziun precara.

Caspar Decurtins veva ediu gia 1902, en sia Crestomazia III, 100 canzuns popularas ord la Cadi, la Foppa e Lumnezia, nudadas 1898 dalla giuvna musicista Julie Stöcklin, pli tard consorta de prof. Giusep Lombriser, Trun/Friburg. Da quella publicaziun extraordinaria, demai el 19avel tschentaner las notaziuns de canzuns popularas adina concentradas mo sils texts, resortan las entschattas della lavur schi fritgeivla da Tumasch Dolf. El fuva musicist e musicolog da professiun, demai ch'el haveva frequentau il conservatori a Turitg e l'universitad. Da cheu arriva il clom da Caspar Decurtins al giuven scolast ella Val Schons.

Cu e co Tumasch Dolf ei s'enschignaus cun notaziuns de melodias popularas e tgei ponderaziuns musicologicas ch'el fageva continuadamein, san ins leger en pliras scartiras. Nus alleghein

cheu mo sias expectoraziuns egl emprem cudisch dell'ediziun scientifica della *Consolaziun dell'olma devoziusa*, 1945, p. LXX. Era per quella canzun religiusa dalla vart catolica fuva el s'entusiasmaus. Suenter sias notaziuns d'atgna iniziativa ed il clom da Decurtins, vev'el dau il matg 1931 suatientscha ad in'incumbensa dada dall'Uniun de tradiziuns popularas della Svizra a Basilea. En quasi tuttas valladas grischun-romontschas va siu viadi de scrutaziun, cunzun en sia val oriunda, Schons, il davos schizun era ell'Engiadina. El fuva in meister de siu rom! Igl ei interessant de veser co dus umens, Hans Erni e Tumasch Dolf, 22 onns in ord l'auter, cul medem fiug e slontsch per la canzun, denton divergents en lur svilups, entschattas e tendenzas resultativas, s'accordan e lavuran in sper l'auter en totala accordanza principiala.

Era Erni che scriva e fa ses patratgs sur della vera canzun populara, mo vesa leu confins, era siu declin, ed entscheiva a metter tutta peisa alla canzun componida, lev capeivla al pievel muntagnard, ina specia de canzun cun melodia e tonalitad, promta de surprender, schegie en autra moda sociologica, la veglia canzun populara, ch'era stada dada, senza saver digl origin, vinavon da generaziun a generaziun. Sia canzun en 4 vuschs per chors sto esser sempla. Stravaganzas compositorias, grevezias structuralas bluttas, sbetta el categoricamein. En sias 8 *Surselvas* tschontscha el mo ina gada de dus arranschaments, quei less gir, melodias popularas arranschadas en 4 vuschs per chors virils. Denton accepta el senz'auter canzuns popularas bein tschentadas da *Tumasch Dolf* cunzun, denton era da *Hans Lavater* e *Walther Aeschbacher*.

Tumasch Dolf fuva diltut impregnaus dalla *vera* canzun populara. Quella lev'el ch'ella tuorni e sefetschi. Denton fuva era gia per el clara l'influenza nunballucconta dil cant componiu e fermau, ed el lavura, ensemen cun Erni era per quella versiun, sestenta denton surtut de dar in bi ed undreivel vestgiu a melodias ver popularas, religiusas e profanas, per augmentar il tschaffen per la canzun insumma. Hans Erni ha en quei grau certas retenientschas. En *40 onns Surselvas*, p. 19 scriva el:

Gl'ei dueivel, ch'il pievel emprendi d'enconuscher e seprofiteschi dil scazi cultural della canzun populara. Denton as-

tgein nus buc emblidar, che biaras canzuns popularas ein buca adattadas de cantar en societad, autras selain buc arranschar a quater vuschs, cunzun buca per chor viril. En scadin cass ha era la canzun dad oz, ch'ei il product d'in saun svilup de biars decennis, siu bien dretg d'existenza. La buna canzun, seigi ella veglia u nova ei e resta ina buna cumpogna dil carstgaun en tuttas situaziuns della veta.

Dus umens che s'entaupan a mesa strada, en sabientscha, enviers ils finals de veta culturala. Stinada e stignada ei lur via carpusa stada, vesend era gia fermas umbrivas futuras de declin e sviultas perniziusas per il manteniment de nies lungatg insumma. La miass ei denton sut tetg. Las generaziuns che vegnan, san selegrar della rimnada culturala. Novas ideas vegnan a saver far diever dil scazi maisudiu.

Il scribent de questas seregorda en vivas colurs dellas numerusas sentupadas cun Tumasch Dolf. Ils davos onns fuvan quellas dedicadas a rimnadas cumpletontas ed alla preparaziun de siu numerus e prezius material en fuorma de ediziuns scientificas. Bugen vess el giu viu ils fretgs de sia lavur en ina biala fuorma. Quei ei buca pli stau pusseivel. El po esser staus surstaus, forsa schizun permalaus, vesend la comparida d'in cudischet popular de canzuns da Gian Gianett Cloetta, canzuns rimnadas a Bravuogn ed en duas vischnauncas engiadinesas. Il material de Tumasch Dolf, schi massivs e varionts, pretendeva ulteriura gronda lavur de redacziun finala. Cunzun ils cuosts d'ina tala ediziun deva de patertgar all'Uniun svizra de tradiziuns popularas, che veva de star buna per las finanzas e l'ediziun sco tala.

Novas ediziuns de canzuns popularas

Il material fundamental dellas notaziuns: *canzun populara romontscha* da Tumasch Dolf, ei promts per in'ediziun scientifica. La coordinaziun dil material melodic, francamein nudaus sin singuls fegls, sto vegnir fatga culs texts integrals de multifara provegnientscha, de caracter different, de qualitad maluliva. Sils fegls, sut notas, figurescha mintgamai mo igl em-

prem cuors de savens liungas poesias. Quels muncaments plausibels, sch'ins enconuscha la greva e stentusa lavur notatoria, caschunan denton pli tard malsegirezias ell'interpretaziun e redacziun de canzuns che han cuors irregulars en ritmus e sillabisaziun.

Per las canzuns religius-protestantas seresultan problems musicals e dils texts. Ei setracta gie en general da viarva neu da stampats d'avon plirs tschentaners e da differents auturs. Las melodias, oriundamein per part neu d'enconuschents cudischs de canzuns de lungatg tudestg, ein d'eruir. Ellas ein savens sedeliberadas en variantas dals originals fixai, han giu lur svilups interessants tras tschentaners, da bucca tier bucca, sin intschess romontsch.

Per in'ediziun, era capeivla per interessents jasters, himnologs e scienziats della canzun populara, stuessen ils texts romontschs vegnir dai en cuortas resumadas tudestgas. Impurtont stuess esser de sistemar, scursanir, augmentar remarcas e survestas fatgas dagl autur e rimnader. Per part ein ils cantadurs e las cantaduras presentadas en cuortas biografias ed en maletg. Ei setracta d'excepziuns!

Ina tala ediziun de tempra scientifica drova adattadas introducziuns explicontas. Buca senza difficultads vegn ad esser la repartiziun ed il spartiment dils differents secturs della canzun populara da Dolf, e sch'ins considerescha in plan per l'ediziun complessiva digl entir material rimnau, creschan las pusseivladads, las difficultads. Ei dat gie de rubricar canzuns religiusas catolicas, protestantas, canzuns profanas renanas e ladinas.

Schebein in register scientific dellas melodias sa vegnir realisaus dependa d'in plan final che tschaffa igl entir scazi rimnau. Indispensabla vegn ad esser ina biografia da Tumasch Dolf che dat peisa cunzun a sia rimnada de canzuns popularas.

En cass che las uniuns separticipontas sedecidessen per in'ediziun digl entir material rimnau, ed ei setractass de mellis melodias, dess ei ina nova planisaziun, tschaffond tut il material della Surselva, dil Grischun central e della Giadina. Era il material sin pindellas, fatgas dal scribent de questas dapi 1945–1964, stuess vegnir risguardaus. In tal proceder caschunass nova e gronda e greva lavur preparatoria.

Prendend en mira in'ediziun integrala, stuessen numerusas relevaziuns sin pindella vegnir messas a notas ed a scret. Numerus registers de rimnada ein avon maun. Quei schizun della rimnada de 1939–1942 sin plattas melnas de celluloid, tagliadas mintgamai en liug e canorta a Mustér, Breil, Dardin, en la Foppa e Lumnezia. L'invenziun della pindella fuva aunc buca fatga.

In niev e ferm stausch e catsch savess metter il carr, en retard e cupitgaus, sin buna via. En principi stuessen uniuns e mieds cantonals e federals unscher la maschina en ruina. Muncau han adina las finanzas! En 5 loghens san ins buca luvrar gratuitamein e pagar sez las spesas! Ed ils umens che metessen igl entir material rimnau en uorden e procurassen tut per la stampa? Els ein segiramein sin comba. Buca biars, mo buns e statteivels, tals che capeschan zatgei dil lungatg della veglia canzun populara, profana e religiusa, e cunzun fins experts, scolai ella scienzia musicologica.

19. La famiglia Danton

Novella da Donat Cadruvi

Uss ei il matg a strada, stev'ei scret all'entschatta d'ina brev de Donat Cadruvi, adressada ils 14 de matg 1972 al scribent de questas lingias. Il criu unviern, igl avrel lignus fuvan stuli. Ina nova era stueva entscheiver, ina legria remarcabla sederasar! Per il poet e scribent *Donat Cadruvi* fuva quei niev sereghegliar: *Uss ei il matg a strada*, enzatgei de pli che stagiuns che vegnan, vargan e passan.

E nies silenzi va alla fin. Per ventira, – stev'ei scret vinavon ensemen culla nuviala: «Il davos temps ei capitau enzatgei che jeu vess mai cartiu: Jeu sun vegnius de scriver ina novella che porta forsa il num:

La famiglia Danton

Igl ei material per in roman. Jeu manezzel ils fatgs e refatgs entochen ch'igl ei mo 30–40 paginas.

Factum exteriur: *Process criminal, malgiustia, revisiun, perschunia cun in perschunier che quescha, etc. In pign marcau cun catedrala, caserna etc., era ina perschun e la glieud leutier.*

Problematica interna: *La sort dil singul rocla senza ch'il mund s'encorschi. Il mund ei fatgs de rutina e pren notizia de nuot, gnanc dil malfatg.*

Jeu hai scret quei cun grond plascher. Il bia vegnel jeu unfis de scriver. Quella ga eis ei stau in divertiment.»

Sto esser che novs e ferms impuls vevan entschiet a surventscher ina stagnaziun d'in triep d'onns. Els plaids: *Jeu sun vegnius de scriver ... enzatgei che jeu vess mai cartiu,* stat il 'smarvegl' dell'atgna surpresa de puspei esser el cass de scriver: ina novella. Ina ventira per il scribent che po sedeliberar d'in derschalet murtiront, in deletg d'haver anflau la via a nova communicaziun litterara ed artistica, mo surtut in schenghetg al lectur romontsch, spanegiaus sin buna lectura, giavinont-fascinonta. Il scribent Donat Cadruvi, staus bein iniziaus gia avon decennis, ha anflau il caraun el mument che ses amitgs cartevan ch'el savessi imitar igl exempel de tons Romontschs che han, suenter encuraschonts mussaments litterars, bess la faultsch per adina ord canvau.

Nies autur tschontscha de material per in entir roman. Per in scribent eis ei impurtont de saver per tgei fuormas el ei naschius, carschius ed adattaus. Cons han empruau cun romans, e tgei deruttas! Scriver in roman vess buca mo duvrau ina dètga sutga ruver, ina meisa de plattamorta, puolpa uors ed in dubel liter vuclin, anzi, in'autra fuorma de scribent, in'autra urdadira stilistica. Donat Cadruvi ei advers a tut linlogn, a lunghezias celestas; el posseda la forza critica de sfarcagliar abundonzas bombasticas che lessen nescher. Siu dun ei la fuorma concisa, lungatg sempel e clar, cunterfei de sia personalitad litterara. Sia originalitad semanifesta en tematica e patertgaments derivonts d'experienzas immediatas e personalas: nundivisibel, nuncon-

fundibel, e perquei lunsch naven d'imitaziuns ed emprests. Da tut quei seresulta litteratura che tschaffa e penetrescha il temps hodiern.

***

Enzacons meins pli tard arriva il manuscret 'Danton'. Igl ei stau ina surpresa, ina revelaziun. Cun tschaffen surdein nus ussa *La famiglia Danton*, novella da *Donat Cadruvi*, al lectur romontsch! –

Aunc in auter passus ella brev pareva d'impurtonza: *Mia ovra ei il resultat de 20 onns. Il resultat ei pigns – il spért de Tiu scolar s'exprima cun gronda offensiva ...*

Co duessen nus interpretar quels plaids? In compliment ad in vegl scolast che ha zacu bess ina sbrenzla senza fraud? Sbrenzlas e brastgas hai adina dau, neu dal passau. Vegnan ellas retschartas, anflan ellas materia che tschaffa e s'inflomma? La megliera risposta a questas damondas dattan las novas ovras de Donat Cadruvi.

***

Secapescha che Donat Cadruvi ha buca cuschiu ils dus davos decennis. Sia plema gizzada gia da giuven ensi per la novella, per la poesia, per skizzas ed autras fuormas litteraras, era untgida viers autras rivas. Mo mai ha nies autur emblidau dil tut ils duers enviers il lungatg matern e nossa cultura, enviers nos umens dil passau, buca snegau fiastas popularas, grondas e pintgas, sco quei ch'ellas succedan, e ch'ils Romontschs ein disai de festivar en cuminonza, en poesia, cant e musica. Cun siu stil concis, patratg e spért acut, fa Donat Cadruvi segiramein buca part dils poets e scribents populars. El manifesta denton simpatia per quei dun de nies lungatg ed ha il dun de descender dal podium litterar e serrau de novella e skizza, da sia norma, che datga strusch e s'empatscha pauc de spertas capientschas de siu ponderar e patertgar en scursanida, – per semischedar en preschientscha e reminiscenza idillica cul sempel pievel e cul scribent popular. *Glion d'antruras* e *Glion ded oz*

(1972), ei mo in dils biars exempels. L'enconuschenta poesia: *Ti pur, ti eis semnader,* digl onn 1950, pli tard serrada ed activada en siu emprem cuors, l'adaptaziun della Dertgira *nauscha* (1948), e bein enqual autra ovretta, ch'igl autur ha forsa emblidau ch'ellas existan, paran sesligiadas dall'aulta altana de fuorma e stil novellistic.

Che Donat Cadruvi seregorda dils umens dil passau, pér memia emblidai da nossa generaziun, demuossa sia famusa biografia: *Alois Steinhauser,* cusseglier guvernativ e nazional, 1871–1918. El intimescha giuvens scribents de s'occupar en medema ed autr'uisa cun meriteivels campiuns politics, economs e culturals dil 19avel tschentaner, sestentai cun fervur per migliurar las grevas condiziuns de veta en nossas valladas muntagnardas. Problems de dretg, de famiglia, dellas uniuns giuvenilas, de structura diversa partenent nies intschess romontsch, grischun e svizzer, han occupau nies autur adina puspei. Senza sia iniziativa fuss a Lags 1971 ni la fiasta commemorativa en honur de *Sur Flurin Camathias,* ni l'ediziun nova de quest grond poet della Foppa stadas pusseivlas.

En quest liug eis ei buca pusseivel d'entrar pli da num ella lavur litterara dils emprems dus temps Cadruvians, schegie per part de remarcabla consistenza ed originalitad, in'ovra che anfla pli e pli attenziun en scolas medias, davart la giuventetgna cun: *Il socialist de Seglias* (1952), *Dus frars Menardi* (1953), cun la *Via nova* (1951/53), *La davosa unfrenda* (1953), *La fin dils Fatals* (1951/53), cun la versiun della *Sinfonia pastorala* d'André Gide, translatada avon 20 onns, che vegn a comparer 1973.

Beinenquala dellas suranumnadas lavurs dellas empremas duas periodas – *Il socialist de Seglias* sa vegnir consideraus per ovra de transiziun – pon esser daventadas per Donat Cadruvi in siemi, mo tuttas stattan per nus ferm sin pantun. Negin, era buca il pli ferm, po siglir ord si'atgna pial, far pass ord l'atgna via. Sch'igl autur ha dau pietigot ad in finistrel u l'auter, po buca pli pertscharner la lontana riva bandunada, ils lecturs e critics denton, laian nuota impressionar dils sigliots de poets e scribents. Per els ei la rasada pli largia, pli staziunara. Il scribent camina en pass rapids viaden el futur, laschond anavos

il trapassau cun suer e snavur. Per ils lecturs e scrutaturs: gia *leu* tratgs caracteristics ch'ein ligiai vid la persuna, che sestezzan era buca *cheu*, che semodificheschan e prendan novas dimensiuns. *Leu* concisadads sper parts extensivas, che serepetan maina pli *cheu*. Disproporziuns, sper parts remarcablamein ordinadas en sias duas empremas novellas, che nus attribuin all'emprema seriusa stenta d'in giuven scribent, e che secloman: *La pli gesta stadera* (1944) ed *Auras e tempiastas* (1946), rasadas ed encadenadas. Igl autur vegness probabel a stuer dar ina spidada de curascha per vegnir de volver beinschit las paginas, auter che per marveglias, lavurs d'in tgiet d'emprema cantata. Per la scienzia litterara ein era talas emprovas d'impurtonza, era si'emprema novella: *Per vias e sendas*, 1943.

Il niev art de scriver de Donat Cadruvi ei spontans, in relatar senza sforz, neuado da nova savida. Tut ei pinau, rocla cun tschaffen e levezia.

Il lectur vegn a capir che nus entrein buc el cuntegn, el senn pli profund de *La famiglia Danton*. Il problem central della novella ha igl autur precisau lapidarmein en sia brev, citada all'entschatta de questa introducziun.

Sche nies poet scriva: *Il resultat ei pigns*, considerein nus quei simbolicamein. En nos mauns sesanfla gia in'autra lavur da Donat Cadruvi, buca meins gartegiada: *Brevs ad in Magistrat*, che compara en cuort egl Ischi 1972. Era cheu, sco el 'Danton' stat Cadruvi magistralmein sur la materia, sa far termagls cun quella. Remarcabels contacts denter pign e grond, sentiments sublims, – e nus mein buc en err, deducend da questas duas lavurs, ch'il 'pign resultat' seslargi plaun a plaun ad in ciclus de novellas de grond interess, che sbutla il briec anzi stretg en tematica litterara de nossa tiara romontscha. *Donat Cadruvi* era, ed ei vinavon, pli che mai, in dils paucs vers scribents dil temps present, enteifer la stirpa retoromontscha. Encunter quei verdict gida pauc mover tissi.

Donat Cadruvi ... e silsuenter!

Il sura stampau, l'introducziun alla novella *La famiglia Danton*, comparida 1972 el Novellist, ediziun della Revista re-

toromontscha, dat en cordiala maniera la nova entrada dil politicher *Donat Cadruvi* viaden ella litteratura, ella belletristica romontscha.

Nies poet e scribent ha adina scret, varg'in miez tschentaner cun adina puspei dar peisa, retrer peisa per dar novs catschs a sia intuiziun, a sia fantasia. Dallas empremas emprovas dils anno 40, nus numnein mo *Auras e tempiastas*, va il giuven, independent, cun mongia reviulta viaden ella problematica sociala, contemporana, humana. In sforz admirabel era stau siu *Il Socialist de Seglias* che serevela per crap de cantun per ina entira perioda de siu luvrar litterar. En buna memoria restan aunc adina ils *Dus frars Menardi*, 1953, e silsuenter 5 diversas reediziuns, in *portret* da Donat Cadruvi d'in decuors desperau gia all'entschatta. Dus mattatschs, fargliuns inimitgs cun caracters differents senza fin, van tras la veta in sper l'auter o, sefan vivs e contrastonts en lur svilups de carschi. Il portret frars Menardi sefinescha cun ina fin inschignusa, commuentonta.

Nus lein buca tralaschar d'allegar en *Tiara e desiert*, 1953, *La fin dils Fatals* che schochescha cull'agressivitad stilistica che porta orembora il patratg, l'ironia e l'acziun. Ei va per las empremas paginas remarcablas.

Culs decennis vegnents secalma il stil e bia vegn pli cordial, senza astgar quintar ch'ei detti buca traso novas surpresas. Splanaus para il scriver, in romontsch senza macla e sco plirs critichers repetan savens, in lungatg ordvart correct, viv e culont.

Ina biala caussetta, pauc enconuschenta, comparida en igl Ischi 57, 1971, inconta mintgin che legia. Igl ei las *Brevs ad in Magistrat*, supponiu, screttas da *Gion Paul Cumin*, edidas da Donat Cadruvi. In cuort *Avis* dat ina famusa caracteristica de quei sempel um e scrinari dil vitget Pradira. Las brevs ein drizzadas ad in anteriur conscolar secundar dagitg impurtont e dapertut enconuschent um politic setratgs ella capitala. Sut gl'auspeci de conscolar ei la curascha per corrispunder maneivla. Sias expectoraziuns ein beinvulentas, per la letga malignas – constataziuns e damondas supponidas, critica zuppada. En biala, curteseivla dicziun vegn era dubitau della sinceradad dils politichers ed aultdirigents cun lur empermischuns d'agid e sustegn. In exempel ei segiramein giavischeivels:

Igl ei propi remarcabel: Aunc tschei di sundel jeu, suenter in pèr reflexiuns fatgas, enten splanar in'aissa ruver, vegnius a suandonta conclusiun: Ils magistrats stuessen propi esser quels che semovan viaden ellas realitads, viaden en quei ch'exista. Mo forsa eis ei ina distanza buca mo denter vegls scolars de Pradira, mobein era denter ils plaids ed ils fatgs, denter quei ch'ins smina e quei che regia nies mund.

Allusiuns e sentenzias indirectas dat ei en quei cuort tractat tut che buglia: ... *udiu a schend in sabi um, stoda sabi: Ad ina carga fein, ad in stuorn ed als uffecis dueian ins ir ord via! – In auter um striunau malign hagi pretendiu che la distanza denter pievel e menaders seigi memia gronda tier nus. Ei vegni tratg capiala e dau la manutta stediamein...* etc.

Mo las brevs calan tuttenina. Il scrinari sto esser morts. Schebein il Magistrat rispundevi ni buc, stat era buc els screts anflai. Aschia sflugialan damondas ed eventualas empermischuns supponidas: sco vegnidas puspei sesfugidas.

La famiglia Danton vessi giu dau in roman, mo vegn, sco quei ch'igl autur scriva, manizzaus ensemen sin 30–40 paginas. Argumentaziuns strictas el process en rocla denter dus frars della famiglia, era cheu dus frars inimitgs, vegnan sapientivamein supprimidas. Donat Cadruvi sco versau advocat sa della naucliadad dils malfatgs d'ureidias inculpaziuns, da dubiusas perdetgas, sa de fasierliadads da procuraturs e dertgiras. Difficultads dattan l'eriadad interna e la cuschientscha dil perschunier innocent. In advocat uerbel ed entusiasmau engarta a Verona la matta ch'ei supponidamein vegnida bessa el lag e neghentada. La revisiun en tura serocla senza dramaticitad, demai ils dus inculpaders, in stagn morts e l'auter sbrigaus. En tut priu in concept de novella cun bia damondas, igl emprem, e lunsch viaden, in grondius artg de descripziun e caracterisaziun d'in pign marcau, ruasseivels, denton munius cun tuttas instituziuns practicas e humanas che garanteschan – la finala – giustia e harmonia!

Ei fuss bess in fav en in bi lag alpin de vuler entrar cun success en tuts ils varga 20 cudischs che Donat ha scret en sia veta. Maniera e creanza ei de silmeins numnar ils tetels dils treis cudischs dedicai da Donat Cadruvi a siu anteriur scolast,

il suttascret de questa survesta, 1975: *Trapass*, raquintaziuns romontschas, 1985: *Fatschettas*, poesias, 1995: *Da perpeten en perpeten*, elements per in roman alla fin dil 20avel. Tgi less analisar e far da sedumignar cun ton cuntegn, cun tonta variaziun? Motivs ston esser stai per in tal agir. Donat Cadruvi seregorda adina puspei, ad in tener, neu dals onns 1936–1939 sco scolar de 13 a 16 onns ella scola districtuala a Glion. Quei institut fuva gest quei onn fundaus, era cun agid d'in Legat Cadonau tut special, culla cunzina de metter, idealmein, l'instrucziun romontscha alla testa de tut cunfar. Quels onns ein aunc oz nunemblideivels e la regurdientscha mai stada tribulada. E quei ei ca pauc, patertgond alla via ch'in ault politicher sto passar, magari era repassar tortas ed entrar en buns e meins buns compromiss. En talas situaziuns ei il respect della libertad denter amitgs ina gronda caussa! Denton, e gliez ei de remarcar! Igl um della lescha e d'aults uffecis politichers, che ha mai cediu d'unfrir temps e peda, tut a dubel, per il scriver e far poesias per il pievel romontsch. Ses marviglius concepts secundars han dau la direcziun, fritgau a liunga vesta in'emprema fasa de scribent; neu da quei temps crescha Donat Cadruvi spert viaden en in'epoca mediana d'impurtonza, ed ina tiarza che s'introducescha cun *la famiglia Danton*. Ed ins spetga la quarta decada cun niev anim e novas vestas.

Ina reminiscenza d'avon in miez tschentaner! 1986 festivaziun dils tschunconta neu dalla fundaziun della scola districtuala. Donat Cadruvi, era staus president dil marcau de Glion, lai buca sfugir quell'occasiun. Dus magisters della scola d'avon 5 decennis sesevan pruamein, spanegiai ella tiarza retscha sutgeras della sala festiva, in dirs d'ureglia, l'auter sur ils 80. Igl emprem cuors della poesia, stada starschada 100 onns en pupialamenta, dil bien amitg dils dus festivonts, miedi districtual a Glion, *dr. Aluis Tuor*, fuss en quei mument vegnius endament che secloma:

Cun viver vegn ins vegls
e piarda la vesida.
E tier il mal dils egls
sespiarda er l'udida!

La tenda sesaulza e beingleiti compara ina classa sin tribuna, simbolisond ina scena scolastica d'avon 50 onns. Il scolast cul fest enta maun che diregia cun schueun ses giuvnals. Igl ei clar. In dils sesents ella tiarza retscha vevan ins schau levar si da mort en veta. Irritaus dat el in miez segl egl ault, in scarp sut sutga, promts de secamberlar sin tribuna per prender fest e classa enta maun. *Mo plaun, bien amitg,* remarca ils sesent dasperas, da Glion ano staus eligius pli tard per inspectur respectabel e de gronda ruasseivladad. *Quels! cheusi fan tut en uorden!* Ed il facit: tut ei restau tuttina. Utopia de vuler remover in carpun colossal d'in miez tschentaner. La visiun simbolica ei savens pli verdeivla che la realitad sfugida. – Donat Cadruvi veva giu fatg e scret la scena. El era pli tard beinduras s'occupaus cun giugs ed haveva era ughegiau d'entrar el grev cunfar dramaturgic. Enconuschenta, 1978, la cantada: *La Glisch della Libertad,* als Libers de Laax, 550 onns suenter la brev de libertad 1428. Pliras commemoraziuns tucc'ei de far per il marcau de Glion. La greva sparta dramaturgica vegn era aunc oz prida sin rucca.

Donat Cadruvi fuva beinduras era s'ughegiaus viaden ella erudiziun. L'entschatta fuva vegnida fatga cun sia dissertaziun: *Die Gemeindelöser nach bündnerischem Recht,* 1952, cun aspects tuttavia cultural-folcloristics. En in Radioscola (RS) s'engascha el culla tematica: *Co nos babuns dertgavan sur malfatgs,* scena historic-grischuna. En RS tom II, cudischet 46, sesanfla la referenta preparaziun pil scolast: *De derschaders e dertgiras – de malfatgs e de pitgiras!* En *Igl Ischi festiv* 50, 1964, semuossa el cun la contribuziun: *Il carstgaun avon dertgiras.* Ina simpatia speciala vegn demussada enviers igl enconuschent cuss. naz. *Aluis Steinhauser,* Sagogn, 1871–1918, morts a Paris en giuvens onns duront deliberaziuns internazionalas, morts dalla grippa che furiava cunzun 1918. (Mira Igl Ischi 56, 1969).

Cun *La famiglia Danton* entra Cadruvi definitivamein viaden ella belletristica. In cudisch spetga buca l'auter, poesias, novellas, historias legras en *O Dieus pertgiri!* Miniaturas, caracteristicas d'originals e remarcabels, che dattan caschun a concepts schocconts, argumentaziuns che cudezzan entras lur anomalitads. De rir de schluppar gin ils ins, sche la pointa tucca, auters selegran d'in'autra historietta. Nu'ei cheu la forza

dil plaid persul, mess bein en retscha? La stilistica quasi persula sa mover la risaglia!

***

E la poesia? – Donat Cadruvi capescha siu mistregn! Enconuschenta ei, cunzun era entras la composiziun da Walther Aeschbacher, sia poesia:

Ti pur, Ti eis semnader!

Atras tiu èr tumpriv caminan
sco soras travs e travs
e bratsch a bratsch bufatg cantinan
e siaran sco cun clavs.

Ton fa nies bab per tei amogna,
per tgi che vul semnar,
per tgi ch'enquera fretg e bogna
siu èr per raccoltar.

Sche fier'entiras las pugnadas
el tratsch de tiu Signur
e cu las jamnas ein vargadas,
lu datti fretg pil pur!

Buca meins che dus tozzels poesias da Donat Cadruvi ein vegnidas componidas. Bein ina buna enzenna de qualitad. Ils componists laian buca stgisar tut. La canzun strofica pretenda regularitad de fuorma, pei metric en uorden, troficaziun senza macla. Co proceda il componist, prendend a mauns in text per sia lavur? Lai el mover dal ritmus, dal cuntegn d'entschatta, dalla cumplexitad de fuorma e cuntegn? Quei fuss in interessant tractat!

Zacu, in bien mument ha dau caschun d'anflar ina poesietta da Donat Cadruvi che ha teniu a mistregn in mument l'attenziun. Nua ch'ell'ei publicada ei per mei buca enconuschent. Ella vegn dada sco suonda, cun sias treis strofas.

Atun

Audas co l'aua discuora
denter riva e rempar?
Sas ti pertgei ch'ella cuora
di e notg enviers la mar?

Vesas sco sgola l'armada
dils utschals ch'ein tementai,
uss che la stad ei vargada
e ch'ils èrs ein bandunai?

Sentas il freid de rugada
e dil fretg ch'ei uss madirs?
Audas gl'atun cun barhada,
cun ses buordis e suspirs?

Las duas poesias: *Ti pur, ti eis semnader e Atun,* ein bein, a prema vesta, de differenta factura. Era de vuler paregliar, formalmein cun *Il semnader* da Alfons Tuor, fuss ughegiau. Fundamentalmein dat ei denton de cattar avischinaziuns.

Ti pur, ti eis semnader, cun dus 'tis' el tetel, bunamein tun d'in pur suveran, lai better las travs els zuolcs, lai cuntschar las cuntschunzas cun lur fussés bauns e travs. Mo era la miracla della creaziun vegn buca emblidada: *Sche fier'entiras las pugnadas (de sem) el tratsch ... lu datti fretg pil pur!* Dal sem al fretg. L'araziun ei premissa. Tut ferms plaids de speronza *per tgi che vul semnar!*

En *Atun?* – Ils resultads della seminaziun: il fretg ch'ei uss madirs.

La poesia *Atun* ei tgemblada d'enzennas de damonda. Denton mo l'emprema che damonda risposta, buca leva! Tschellas ein de caracter retoric.

La poesia *Atun* appellescha francamein als 5 senns: *Audas – Vesas,* ed el tierz cuors, suenter *Sentas,* revegn dublegiadamein *Audas!*

Igl emprem cuors ei de tempra generala, senza indicaziun d'atun tipica. Il secund dat is atunil culs utschals migronts che

bandunan la tiara. La tiarza strofa, materialmein pli massiva, lai corscher las stentas della raccolta.

Ins auda beinduras che poesias liricas seigien buca de sparpigliar. Ins sa cunterponer che en explicaziuns scolasticas, promovi il sediscuorer en analisa, il patertgar e seviver viaden els cuntegns. Ins engarta per part forsa era, en retrospectiva, co igl art dil poetar semova egl intern dil poet. Il poet vul porscher, il lectur retscheiver.

Interessant fuss de persequitar co ils plaids, las remas, ils vers ed il pei metric en bien ritmus sefan en quellas duas poesias. Donat Cadruvi ei in meister ella creaziun de nums adattai e bials de cuntradas e valladas, de persunas e caussas. La harmonia tonala pretenda schizun surpassaments de reglas dil diever de *co* e *sco* en: *Vesas sco sgola l'armada dils utschals ch'ein tementai!* La poesia *Atun* ei sco fatga per la composiziun. Mintgamai ils secunds vers dellas treis strofas vegnessen a far rubigliar in techet las fauldas dils frunts d'eventuals componists!

20. Professer Augustin Maissen en survetsch dil lungatg romontsch

Augustin Maissen ei oriunds de Sumvitg, naschius ils 18 de schaner 1921 a Glion. A Glion frequenta el la scola primara, a Mustér il gimnasi. Berna, Genevra e Friburg ein ils loghens de studi universitar. Doctorat a Friburg 1949. Dissertaziun: *Ornaments, inscripziuns e structura della casa sursilvana e grischuna.* Malgrad l'activitad ell'aviatica, en plirs sports, creschan interess culturals e daventan decisivs: studis della historia locala, digl art e dellas tradiziuns popularas, dils lungatgs e dellas litteraturas. Suondan viadis e dimoras egl jester: Londra ed Engheltiara 1949, Roma ed Italia 1950. Pli tard via-

dis de studi linguistic e cultural en Spagna. In sbargat ell'America 1951 ei de muntada: Minnesota, California, Virginia, New York. Dasperas contacts cun las culturas indiohispanas.

Sper la lavur de magister ell'America s'occupescha Augustin Maissen duront sias vacanzas cul studi dell'immigraziun retica e helvetica, retschercas per part communicadas el Radio, en referats ed en gasettas. Suenter pliras professuras (Gimnasi de Sacramento en California, las universitads de William and Mary a Williamsburg, de Syracuse a Utica, New York) ei Augustin Maissen vegnius clamaus alla pli veglia universitad publica dils Stats Uni: The University of North Carolina, a Chapel Hill, sco professer de romanistica comparativa, surtut dils lungatgs minurs, cumpriu il lungatg retoromontsch.

Quei itinerari destinaus en cumpleina libertad e de stablas impressiuns lai contonscher Maissen ina posiziun professionala unica per in Romontsch vi sur mar. Sper la lavur ordinada ed activa de clamada stoi aunc tonscher per il scribent, per il clom intern de scriver e viver enamiez il pievel romontsch. Egl Ischi festiv 1964 comparan sias empremas poesias cul tetel: *Solituds* – poesias d'Ultramar. Ei setracta della selecziun de premura poetica, sereghigliada egl autur gia avon decennis. La presenta novella: *Ei dat biars Sontgaclaus* ei comparida egl Ischi 1966. Las poesias sco era la novella ein vegnidas legidas cun grond interess. L'ediziun bibliofila che nus presentein cun questa caschun vegn a dar perdetga della qualitad litterara della novelletta. Omisduas lavurs reflecteschan legria e pitgiras dil liung e stentus itinerari american, naven dals emprems pass tschentai sin tiara franca dil Niev Mund. La regurdientscha visionaria e creativa deriva neu dal Vegl Mund, dal mund de siu origin, da sias tradiziuns. La dimora digl autur en ina farma romontscha all'entschatta ha surviu de ligiom denter ils dus Munds ella novella: *Ei dat biars Sontgaclaus.* Per liung temps era la veta vivida en patria oriunda ruassada el subconscient. Ella vegn alla surfatscha ed activa pér el mument che las distanzas paran de smesar tutta regurdientscha oriunda. En quei mument sereghe-glia cun forza igl intern e las ustonzas sesballunan, ed il poet e scribent sa palesar senza retenientscha:

Leu, en questa jastra tiara
hai empriu en novs idioms
las canzuns d'amur, d'uiara
ch'han tagliau mes vegls ligioms ...

La novella dil Sontgaclau ei pilver vegnida sbozzada en lungatg engles-american, mo ha survegniu glisch e tempra, fuorma e veta sin intschess retic, en viarva romontscha.

Professer Augustin Maissen ha era priu art e part, e quei cun detschartadad, dil combat per l'integritad de nossa viarva materna, ei s'intermess cun forza e curascha ella lutga per il manteniment dil lungatg mumma. Era sias duas lavurs sura menziunadas lain percorscher sin mintga pagina la medema attaschadadad e carezia per ils beins de nossa cultura e las atgnadads muntagnardas, per il lungatg artaus dals Rets, dals Latins e Romans.

Nies autur s'occupescha da decennis enneu culla historia e culs nums de nossas famiglias. Quei studi necessitescha extendidas visetas de bibliotecas ed arhivs en tiara ed egl jester. La presenta novella fuss segiramein buca stada pusseivla senza la pissiun per l'historia locala en tut sias sromaziuns, della genealogia, della derivonza dils nums de nossas famiglias etc. Ella medema direcziun va il studi dils nums locals sin intschess romontsch e grischun, ils quals ein per part buca explicabels senza paregliaziun cun material universal. La predilecziun per la disposiziun toponomastica selai persequitar ella novella de Tramunt. Nies autur ei in meister della disposiziun, della combinaziun de persunas e loghens, dellas scumbigliadas e scarplidas de situaziuns intretschadas. Fatgs misterius sepleigan e sesnuan per part en fuorma imaginativa e supponida, per part sebasonts sin fundament historic francau. En questa capacitad de svolver cun inschign e sentiment elements e material multifar, sedemuossa l'universalitad d'interess e de savida, d'atgna scoperta davart digl autur.

Gia nos umens della Renaschientscha retoromontscha sco Caspar Decurtins, Alfons Tuor, Flurin Camathias, Carli Fry ed auters, ein sespruai cun success de tonscher lur mauns sur las seivs restrenschidas de nies intschess. Lur pissiun e mira eran

d'anflar gronds exempels d'animaziun en lungatgs e naziuns pintgas e supprimidas. Els han transmess igl anim de quellas naziuns minuras en bunas versiuns romontschas. Augustin Maissen ei passaus els medems fastitgs. El ha buca mo tunschiu siu maun sur la classena. El ha giu caschun de serender sez per liung temps en quels loghens de cultura e lungatg parentai. Igl ei buca sclaus ch'el entaupi en arhivs lontans mussaments d'in saluteivel agir davart nos valents scribents della Renaschientscha d'avon pli ch'in tschentaner.

Augustin Maissen en retrospectiva

La sura emprova de metter sin pantun quei interessant um, era stada fatga avon 25 onns en connex cun ina ediziun bibliofila de sia novella: *Ei dat biars Sontgaclaus, e mo in ei il ver!* E la damonda che igl autur fa? *Co stat ei culs fauls?* Gliez intervegnin nus enten leger la novella gia all'entschatta. Il text de quella reediziun era staus screts gia bia pli baul, igl emprem en moda de sboz per engles american, silsuenter publicaus en *Igl Ischi* 51, 1965, cun differents commentaris.

La novella, denter ficziun e realitad, sebasa, partenent la miraculusa comparida de Sontgaclau neuagiu da tschiel ella stiva dil *Caluster Sepantoni* e famiglia, provocada da bunas acziuns dil pign fegl *Durigallet* (-gallet; Gallus), sin vegl scartiram fictiv. La arrivada miraculusa dil Sontgaclau a Tramunt serevela pli tard, era entras engartada de veglias scartiras, relativada e naturala.

La tematica dil Sontgaclau remarcabel ha occupau Augustin Maissen tochen alla fin de sia veta, succedida ils 21 de matg 1992 a Glion, ella vegliadetgna de 71 onn. Aunc en greva malsogna reussescha ei, sper pliras autras lavurs, de far da sia historia fictiva ina nova versiun en fuorma da cudisch d'affons els 4 lungatgs svizzers. La secunda part dil tetel original: ... *e mo in ei il ver*, vegn supprimiu, che ha el text d'emprema fuorma tont'impurtonza! Il cudisch d'affons, realisaus 1991, ei titulaus cun *Martin ed il Sontgaclau*, cun numerus maletgs en colur da *Toja Isenring-Maissen*. Els enroman e percuoran en lur detagls frapants la cuorsa dellas acziuns.

Prof. dr. Augustin Maissen, da fundament historiograf, genealog, um de lungatg e cultura, cunzun intercurend ed interpretond ils lungatgs roman minurs, ha tuttina mai saviu sedistaccar d'emprovas litteraras. Quei dun e tschaffen sedemuossa gia en sias brevs dètg pietusas a P. Flurin dal temps de ses onns de scola primara a Glion. Quei medem tratg seresulta era da mellis brevs screttas el tschancun de 50 onns, che laian cuchegiar neuado versets, creaziuns linguisticas originalas, poems sarcastics, beinduras ironics, cungi da skizzas fundamentalas bein fatgas. En quei senn capeschan ins ch'el serenta buca mo vid emprovas poeticas tuttavia seriusas, mobein, ina ga dau is, era vid sia novella dil *Sontgaclau,* ediziun della Revista Retoromontscha, 1969.

Da sias ovras, da ses artechels e da sias scartiras sparsas dat ei ina gliesta: *Publications List of Professor Augustin Maissen, Departement of Romance Language U.N.C., Chapel Hill, North Carolina, 1980.* Ei sa ca esser cheu il liug de repassar ils 170 numers dil repertuar. Augustin Maissen ei partius da questa veta senza grond rimbomb public. *Gregor Brunner,* amitg e coninteressent historic dat ina cuorta e buna survesta de plirs aspects de sia ovra e veta. La claustra de Mustér seregorda digl anteriur scolar els anno 30 egl annuari *Disentis.* E cheu sut suondan enzacons fatgs e patratgs d'in ch'ei staus varga 40 onns en direct e stretg contact cun Augustin Maissen, era luvrond e cussegliond en lavurs communablas.

In cuort avis

Suenter la matura a Musér, 1941, serenda il giuven student a Berna per il studi medicinal. Ses vers interess seconcentravan denton sin autras materias, sin la historia, sin lungatgs e cultura. En ina brev dils 10 d'avrel 1946 vegn dau novas che il studi en medischina cali. A Genevra vai vinavon cull'economia. Mo gia 1947 sesanfla Augustin Maissen a Friburg per studis etnografics, linguistics, d'art e historia. Bia temps en quels onns d'uiara veva il survetsch militar sco observatur aviatic custau. Prominents mussaders a Friburg ein de numnar, denter auters igl enconuschent professer d'etnografia e digl art, *Wilhelm*

Schmidt. Quella straviulta de studi pretenda denton nova strategia. In tema de dissertaziun sto vegnir anflaus e fixaus. Quei daventa a Glion sin spassegiadas, caminond per liung viettas sper Glogn e Rein.

En famiglias de 9 e plirs fargliuns daventan els beinduras gronds, ils cals d'annadas. Cu il suttascret era, 1925 gia scolast, haveva il fraret Augustin (Tini) quater onns. E cu finiu tuts ils studis e scolast districtual a Glion, vev'el 15 onns ed era scolar gimnasial. 1943 era comparida la tesa: *Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch Bünden*, 12 onns pli tard da P. Flurin Maissen: *Mineralklüfte und Strahler der Surselva*, 1955. Omisduas lavurs ein d'argument mistergner e scientific. Tuts treis, derivonts da puressers, mo surtut carschi neuado da divers mistregns en lenn, che da lur vart dependents d'in triep auters mistregns gidonters, dev'ei era pil tierz, per Augustin Maissen pauc autras letgas. Cun siu exprimiu senn pigl art popular, stevan retschercas della *Casa purila* damaneivel. Da quei temps fuvan tals studis ferm en voga sin intschess federal e cantonal. Ei tuccava pia de serestrenscher, ed il tetel de lavur secloma: *Inschriften, Ornamentik und Meister des Bauernhauses in der Surselva*.

Per dar l'entschatta vegn in sboz de questionari per la casa purila e siu contuorn tarmess ad Augustin Maissen. Ils 28-8-1947 van buns cussegls co pegliar a mauns la lavur. Il student va immediat o ella campagna alla lavur e sco tuts della famiglia Maissen, era el bien dessignader, cun a mauns in apparat de fotografar, buns calzers, bia calzerem. Ed aschia va la lavur hurti orda maun. En in onn vegn rabitschau ensemen in reh ed interessant material, silsuenter tut stignau en 3 cudischs cun numerusas skizzas d'inscripziuns, d'annadas, d'inizialas de meisters e dils patruns casa. Buca emblidadas vegnan las figuraziuns d'art popular sin lenns de tschentament e dils sur- e sutfiniastras. Secapescha che plans fundamentals e de fassadas mauncan buc.

Pli tard, suenter l'acceptaziun della lavur ed il doctorat, 1959, vegnan plans de publicaziun fatgs. Igl autur fuva buca cuntents cun tut, leva amplificar la materia, luvrar tras da perfeczionist. Letgas d'editurs strusch en vesta, finanzas scarsas. In motiv che quei material stat zuppaus ed en ruaus perpeten, ei sia untgida

vi sur Mar cun decennis lavur vid ina nova carriera, cun lavurs academicas de tutta sort, era occupaus culla problematica romontscha. Controllond da present tut quei material, ston ins far per senn, suenter gleiti 50 onns, ch'enqual impurtonta part maunca che sa denton vegnir reconstruida cun agid de sbozs e copias de controlla, tarmessas a siu temps al suttascret. Problems caschuna il *relasch sparpigliau* d'Augustin Maissen; mellis fotos e cedels sgulonts, stai fatgs pli per igl autur che per eventuals refatschents, fussen de zavrar, localisar e coordinar. E tuttina, in'ediziun de quei material fuss urgenta, demai bia della ornamentica, fixada da Augustin Maissen, 1946–1949, cun biaras agiuntas de pli tard, ei oz svanida dil tuttafatg.

Co igl autur ha priu a mauns metodicamein sia lavur, sesclara en connex cun differentas tarmessas de parts per controlla. En ina brev vegn scret: *Difficultads! – Ina gronda part dellas casas ein midadas, alzadas. Aschia mauncan ils orzals e las inizialas. Entuladas de preits-casa cun schlondettas, manteladas alla moda nova, cunzun per las casas veglias; biaras gia destruidas (exempel: Vuorz!), ni en decadenza e tut neras, aschia che orzals ed ornaments ein buca pli d'eruir gest. Stentas specialas: liungs viadis, intragliauter 2–3 ga staus el medem liug per controllar e completar. L'emprema ga magari in interessant um buca leu, ni ch'ei plova, ni memia stgir per fotografar. Reiver per tetgs e preits entuorn. Runar scalas grevas ord clavaus, epi schar fugir il sulegl.*

Sine embargo (Ei seigi lubiu!): Ils bials resultats dattan gronda satisfacziun e regl de perscrutar vinavon vid quei fil complicau!

La cantilena d'experienzas, bunas e mendras, secontinuescha. Ins intervegn en novas novas che 2000 casas seigien de controllar e ch'enzacontas melli fotografias spetgien silla apparatura.

Sin fundament de sias experienzas era Augustin Maissen dumandaus dal comite grischun per la *Casa purila* de far en Surselva novas retschercas. Sias miras fuvan denton gia drizzadas viers l'Engheltiara e l'America. Enstagl vegn il scribent de questas incumbensaus cun quella lavur. In manuscret de 336 paginas vegn screts sin numerus viadis tras la Surselva. 1200 fotografias, skizzas fundamentalas e de fassadas de casas-lenn

vegnan fatgas. Duront quella lavur serepetan las medemas observaziuns ed autras biaras vitier. Tut quei material schai miert! – ei mai vegnius applicaus.

Augustin Maissen fuva da pign ensi attaschaus a siu tschespet patern. Lavurs historicas en arhivs, usits, lungatg. Tuttas emprovas d'anflar suenter ses examens finals, 1949, en in temps schi scars en lavurs in post tenor siu studi e sias inclinaziuns, ei caussa vana. El anfla, transitoriamein enzacons meins lavur a Thun sco organisatur cultural. Leu vegn sin siu giavisch dada la *Stiva de filar* orhestrada, cun grond success. 1950 eis el engaschaus da secretari interpret duront igl *Anno Santo* a Ruma el *Vatican*. El fuva era sespruaus de survegnir il post d'in tgirader de monuments el Grischun. Era en survetsch de secretari della Pro Helvetia vai buc. Ernst Laur, in um de format svizzer, vess bugen gidau. Denton adumbatten! Mo tuttina arriva sin giavisch de quei menader cultural, 1959, neu dall'universitad en *Virginia*, in respectabel artechel per il *Heimatwerk*, redigius da Ernst Laur. Quella lavur pertucca stadis, svilups e declins della casa purila en Surselva. Cun reha illustraziun vegnan ils fatgs documentai grondiusamein. Remarcabel per da gliez temps il vast e curaschus preambel da dr. Laur (mira Heimatschutz, annada 54, nr. 1, 1959).

1951 viadis de studi ed experienzas ell'America dil Nord. Da leu ano correspondent dil Radio svizzer en fatgs romontschs, grischuns e svizzers. Lavurs purilas dat ei a Minnesota tier ils parents Cahannes, possessurs de grondas farmas. Silsuenter survigilader en pliras funcziuns ed autras occupaziuns spuretgas per surviver ed avanzar – tut schit e bein, alla americana! 1953–1957 professer de lungatgs a Sacramento sisum la California. Da leu la remarcabla sentupada cun *prof. dr. Robert Billigmeier*, a Santa Barbara, ina enconuschenta famiglia, provenienta da immigraturs ord la Foppa. Ils cordials contacts de quels dus umens ein mai vegni interruts. Billigmeier e famiglia visetan da quei mument adina puspei il Grischun e la cuntrada romontscha, *el* rimnond material per siu grond ed impurtont cudisch sur dil lungatg romontsch. El ei comparius 1978 cul tetel: *A Crisis in Sviss-Pluralism*. Pli tard era edius en lungatg tudestg.

Ils ligioms de Augustin Maissen culla tiara romontscha, culla Surselva, restan vivs, schegie pli e pli invulvius en sia nova patria, l'America. 1957 daventa el burgheis american. Nuotatonmeins vein nus caschun d'animar Augustin Maissen per ina partida impurtontas lavurs sur della tiara romontscha e siu lungatg. Tut cuortamein annunziau, secapeta il suandont: En in *Radioscola* (RS) 1958, volum II, cudischet 6, contribuescha el en in'emissiun da *Teodosi Candinas* sur de *Clau Maissen*, la genealogia de quei enconuschent politicher dil 17avel tschentaner (1621–1678). Siu tetel secloma: *Clau Maissen – il semperviv!* Quei um e quella schlatteina han occupau Augustin Maissen si'entira veta. Plirs manuscrets, mai publicai, spetgan silla levada. In de quels tracta la historia edificiala della *Casacrap* a Sumvitg. In auter ils antenats de Clau Maissen, ina tiarza dat interessants aspects sur dil *Bogn en Valtenigia*, che appartaneva da gliez temps a Clau Maissen.

Denton arriva en *Igl Ischi* 57, 1971, ina interessanta lavur, bein illustrada: *La casa cun igl um de fier*, sez dil capitani *Gilli Maissen* a Sumvitg, 1570. Da quella lavur exista in'ediziun bibliofila en: *Monumenta et documenta Ligae Grisae* I, 1975. Quella lavur peglia viaden egl art mural grischun, viaden en siu interess historic per Clau Maissen e siu contuorn e ses perdavons.

En RS I, cudischet 22, sepresenta igl American cun in'emissiun: *Ils Romontschs ell'America* cun silla cuviarta davos la gliesta dils varga *150 emigrants*, passaschiers digl *onn dils biars*, 1854.

Augustin Maissen, passond era ell'America beinenqual dira torta dil destin, interrumpeva adina puspei sia lavur stabla cun viadis a Mexico, ell'America dil sid, en Spagna e Frontscha. En quellas duas tiaras plirs onns sco directur de gruppas de students romanists dellas universitads della Carolina dil Nord, sco survigilader e menader. Ei setractava dellas universitads a Lyon ed a Sevilla. Preferidas cuntradas de visetas pli liungas, eran la *Catalugna* e la *Provenza* cun lur specials lungatgs minurs, bein enconuschents en translaziuns romontschas. Pliras gadas viadis prolunghi en Rumenia. Dapertut tschercond en bibliotecas ed arhivs fastitgs en fuorma de vegls cudischs ro-

montschs e scartiras, fastitgs de contacts culla tiara romontscha. El entaupa lunsch egl ost dell'Europa, ella Rumenia, in *Alfons Tuor* d'avon 100 onns e ligia quels fils cun atgnas activitads en gasettas ed en cerchels scientifics rumens. E secapescha, gnanc de tschintschar de sias liungas dimoras, onn per onn a Laax, liug de fargliuns e parents, en atgna casa cun cudischs e scartiras senza fin.

Il grond mund american ha adina entusiasmau Augustin Maissen, buca mo ils marcaus gronds, mobein era las grondas prerias, la campagna tras la quala ins sa caminar uras ora per puspei traversar ina vischnaunca. Co stueva quei parer ad el remarcabel, havend en giuvens onns mo de far dus pass enta Strada e Schnaus, o Castrisch, enta Peiden, si Luven, ora Schluein, vi Sevgein, si Ladir, Ruschein e Sursaissa. Igl ei pia buca de far curvien sch'el prepara per il RS II, cudischet 38, 1972 buca meins che 5 emissiuns sur dell'America dil Nord. Il cudischet cumpeglia 40 paginas cun varga 30 illustraziuns.

En RS III, cudischet 69, 1977 s'annunzia Augustin Maissen per la davosa ga en quella sparta. Las duas emissiuns ch'el compilescha han ils suandonts tetels: *Ils 'Cowboys' americans: Historia d'in herox nazional* e luscha: *Ils Indians dils Stats-Uni dell'America.* Augustin Maissen fuva era s'occupaus dils lungatgs indians, demai representants de questa stirpa en sias lecziuns de lungatgs minurs, medians e dil romontsch. Ils cudischets RS dils Cowboys ed Indians han giu in grond success.

Las lavurs ed acziuns sura indicadas ein probabel buca stadas las activitads las pli rentadas vid la persuna da prof. Augustin Maissen. Artechels specials de tempra cultural-linguistica dat ei numerus. Nus numnein per semeglia: *l'Onomastica sursilvana*, Ischi 50, 1964, e separat en: Revista Retoromontscha (RRR). Vinavon compara: *L'Americanisaziun dils nums de schlatteina romontschs e grischuns*, ediziun RRR, 1965, ed en *Igl Ischi* 49, 1963. – 1978 compara dad el: *Ils nums de schlatteinas de Laax* (Mira: Laax, ina vischnaunca grischuna, Laax, eine Bündner Gemeinde, 1978).

La ferma veglia d'Augustin Maissen de propagar il lungatg romontsch e sia litteratura nua ch'el saveva e pudeva, viado el grond mund, demuossa sia instrucziun ellas differentas univer-

sitads. Sper ils ulteriurs lungatgs doceva el adina era romontsch en gruppas specialas. Deplorablamein ein ses collegs buca pli de survegnir. Cun siu amitg *prof. R. Billigmeier,* edeschan els, era per mied d'instrucziun, in interessant cudischet cul tetel: *Contemporary Romansh Poetry – Poesias romontschas contemporanas;* in tozzel poets romontschs vegnan presentai cun lur poesias las pli enconuschentas, e quei era en versiuns englesas. Ediziun: *Editorial «Cantera»,* Morelia, Mexico, 1959.

Sco in fil tgietschen va quella premura cun el tras sia veta. Nus alleghein mo aunc: *Gion Antoni Huonder* (1824–1867) culs originals dellas duas impurtontas poesias: *A Trun sut igl Ischi* e *Quei ei miu grep.* Ellas ein translatadas en rumen, engles, franzos e spagnol. Lavur tenor in referat el ravugl della University of Cincinnati, Conference on Romance Linguages and Literatures, May 1983.

Ella retscha de lavurs: *UNC bilingual series in median e minor romance literatures* scriva Augustin Maissen en cudischet 3: *Giacun Caspar Muoth Poesias – Poems: «Il tierz en quella buna cumpignia ei nies excellentissim 'Trubadur de Breil', Giacun Caspar Muoth. Ei ha num Vus ded ughegiar traducziuns dil Muoth en auters lungatgs, savend che ses originals – che tunan ferm e sunan clar – fan perfin enqual fastedi de capientscha allas novas generaziuns nativ-romontschas».*

En quei cudischet vegnan 10 poesias presentadas, per part fragments (A mesiras, Il cumin d'Ursera). Las versiuns en engles american ha *Mikle Ledgerwood* procurau. Ediziun: Romansh Literature, nr. 1 Fall, 1983.

Sia gronda premura fuvan ils arhivs per tut il mund entuorn, ils sursilvans, grischuns, statals, ils svizzers, arhivs en Spagna e Paris, ell'America: New York, Washington etc. Da Paris ina brev aunc 1988 ch'el hagi el senn de visitar igl arhiv a Versailles. Leu seigien impurtonts documents ed illustraziuns della schlatteina Maissen (mira Genealogia Maissen della Casacrap, 1346–1963, 13–15).

Ils Cahannes, neuagiu da Laus, secasonts a Capeder/Dardin, vegnan tractai genealogicamein ella *Cronica della famiglia Sep e Mengia Cahannes,* edida da *Maria Haefeli-Cahannes,* 1989, ell'ediziun: *Uniun Cuolm la Casa.*

Bein sia pli impurtonta ovra, realisada il pli davos mument, sepresenta en in cudisch bibliofil cul tetel: *Die Landrichter des grauen Bundes 1424–1799*, comparida 1990. Ediziun Arhiv Biografic della Ligia Grischa: *Siegel – Wappen – Biographien*, cun 175 fotografias dagl autur. Talas lavurs han giu occupau Augustin Maissen duront plirs decennis, editorialmein cunzun ensemen cun il *Schweizer Archiv für Heraldik*. Pliras parts dil cudisch eran gia comparidas leu.

In'egliada anavos en sia veta po, suenter gronds sforzs, haver satisfatg Augustin Maissen. Sco professer contonscha el cul temps all'Universitad de North Carolina la pli aulta menziun professorala. Con ferm ch'el fuva veramein ligiaus culla tiara che veva dau ad el paun e cuntenteivla lavur spirtala, la tiara della empermischun, demuossa siu giavisch d'astgar ruassar suenter sia mort el terratsch dil Niev Mund.

Patertgond a sias retschercas genealogicas ell'America, vegn el bein ad haver seregurdau de *Gion Battesta* (John Baptist) *Maissen* ... da 1862 de nazionalitad americana, staus naschius ils 14-7-1826 a Luorscha (Val Bregn) e morts a Wapakoneta ils 1-11-1878, staus emigraus igl onn dils biars, 1854. El era scrinari, impressari ed artisan a Wapakoneta (Ohio), 1860 arhitect della baselgia de s. Giusep, dessignader dellas cruschs fier dil santeri e dell'orgla a Wapakoneta. *Augustin Maissen* veva giu viu tut quei cun agens egls; en Surselva ha el rimnau duront biars onns en per 40 cruschs fossa battidas en fier, fuormas goticas tochen viaden alla fin dil 19avel tschentaner. Oz ein quellas segiradas el Museum Regional Surselva, Casa Carniec a Glion.

Siu giavisch d'haver sin fossa ina crusch, battida en fier da nos fravis sursilvans dils temps vargai, ei vegnius exaudius. (Mira: Maissen della Casacrap, Genealogia 1346–1963 e Heimatschutz nr. 1, 1959).

La tiara romontscha, la derivonza e siu lungatg matern fuvan per Augustin Maissen en sesez tut! Las hurschas internas dil moviment romontsch vevan permalau el. El fuva serebalzaus, senza success. Era l'influenza de sia greva malsogna e la segirtad de buca pli saver finir lavurs che stevan a cor ad el, umbriveschan siu intern schizun enviers amitgs e reals fauturs. Siu intelletg resta denton clars tochen il davos mument. Ed en se-

renitad e perfetga ruasseivladad bratta el las umbrivas de quest mund cul sulegl etern.

Sur ina scarsa annunzia de mort stat in citat de s. Augustin:

Inquietum est cor nostrum
donec requiescat in te

Ed in'agiunta:

Siu ruaus anfla el el santeri
Lake Badus, Ramona USA

Solituds

Poesias d'ultramar 1950–1960 da Augustin Maissen

Emprova d'interpretaziun

L'explicaziun d'ina poesia ha buca gl'intent de vegnir a fin, d'arrivar a sligiaziuns definitivas. Biaras nianzas restan beinduras, secund il caracter dell'ovra, nunsligiadas. In vacuum sefa valer denter poet e lectur. Denter ils dus s'intermetta magari il nausch e temiu um critic, il critic litterar. Quel vegn plitost giavischaus dal lectur che dal poet ni scribent. Il poet va mo d'accord cun ina capacitad de criticher, cun in'autoritad. Denter plirs della plema gita denton strusch dus che s'accordan, e las differentas sligiaziuns e nianziaziuns van segir era buca adina a prau cull'idea dil poet sez.

Sper seriusas emprovas de contonscher objectivadad, munglass il criticher era haver la curascha ded exprimer personalmein si'emprema idea, sia inspiraziun independenta suenter la lectura e studi profund. De gronda impurtonza ei il contact cun il poet. Ei dat lu segiramein meins sviadas d'interpretaziun. Il poet interpellau sa denton era vegnir en perfetg, rispunda mo cun schanetg e cun adatg. Forsa cun malaveglia vegn el pertscharts de detagls e de concepziuns buca pli presentas agli, ch'eran vegni dal subconscient. En in dialog denter

poet e criticher sai dar muments nua che omisdus lain dar l'arma. Tochen cheu e buca pli lunsch. Vegnir a fin cull'explicaziun fuss ton sco la fin della poesia insumma.

Sur dil tschaffen de versificar patratgs ed ideas da *Augustin Maissen* ei gia stau discuors. Las emprovas poeticas tunschevan denton darar alla promtezia de publicaziun.

Las sis poesias che suondan fan in'excepziun! Ellas ein stadas giavischadas 1964 per *Igl Ischi festiv 50*. Quell'amogna ha giu dau in stausch a nova revisiun e perfecziun.

Per capir endretg il cuntegn dellas poesias e cun quel era il poet, ston ins prender en mira siu marcauet de *Glion* sper las rivas de Glogn e Rein, siu origin, l'entira Foppa! Quei mund giuvenil ha incantau el en tutta ed intensiva maniera.

Vegn lu, per forza, il grond mund aviert, cunzun quel dils *Stats Uni dell'America*, che mida canzun! Ina ruptura, in niev patertgar entra, ei denton mai el cass de far sfugir ils emprems onns de veta, siu origin. Il clom enviers la patria resta adina vivents, mai stizzonts.

Da mintgina dellas poesias resorta quei sentiment dualistic che caschuna beinduras conflicts interns, in ferm schar encrescher per ils beins della patria, per siu lungatg, per ils de casa.

Nus tralaschein en quei liug de publicar commentaris existents, renviein denton il lectur als commentaris digl Ischi 50, allas paginas 135–161.

Igl ei interessant de veser co il poet proceda, co el capescha de schar purtar egl ault patratgs e visiuns sin segiras spatlas realas de quest mund. Per contonscher confins reals de sia patria, numna el ils rempars confinonts. Ils 4 zenns de siu liug natal resunan el lontan, ferm interruts da harmonias jastras de tuchiezs. L'aua, la forza de quei element schi impurtont, stat botta en sia entira clarezia, en sias cuorsas dalla fontauna alla mar, ch'el less veser pli tard. *Las criuas virginalas auas, las forzas de nies flum il Rein,* senta el dapertut cull'atgna persuna, quei spegl ual che serocla neuagiu dalla muntogna, la forza movimentala che fa ir la roda ded aua per la resgia en tura. Quella forza reala porta la finala il bandunau neu sur mar en patria sin in nibel seformaus d'auas virginalas.

Westward on the high-hilled plains
Where for me the world began ...
A. E. Houseman (1859–1936), A Shropshire Lad

Ei dev'in temps ch'il mund calava

Ei dev'in temps ch'il mund calava,
en Foppa, o sils praus e cons,
gl'affon leu tuts ils beins anflava,
igl egl vev'aunc negins engons ...

Savevel nuot ch'ei dett'in Cuera,
mirond el clar della damaun ...
Per mei mav'ei encunter sera
davos il nas dil grep Mundaun ...

Al sid leu stev'il Pez la Pala,
«la fravgia» dil favugn savens ...
Al nord vesevel jeu la «scala»
che mav'a tschiel, si tras Salens ...

Lu, tuttenin'hai dau scurlada,
ed jeu cul mund sun staus carschius,
ina cardientsch'ei spert curdada,
il malruaus ei spert naschius . . .

Ei dev'in temps ch'il mund calava,
en Foppa, o sils praus e cons,
gl'affon leu tuts ils beins anflava,
igl egl vev'aunc negins engons ...

Universitad de William & Mary
Primavera 1960

Jeu laschel encrescher pils quater zenns

(Ina canzun)

Jeu laschel encrescher pils quater zenns
dil vitg natal,
ch'jeu erel disaus de tedlar schi savens,
vibrond lur tuchiez tras la tgeua val,
la tgeua val!
Jeu laschel encrescher pils quater zenns
dil vitg natal!

Seregordel aunc bein ch'ei clamavan fervents
a mi comiau:
«Qual seigi tiu tierm ella rosa dils vents,
romontschs ei tiu stigma, e quel has artau,
e quel has artau!»
Seregordel aunc bein ch'ei clamavan fervents
a mi comiau!

Jeu quetel d'udir aunc adina quels tuns
en miu dadens,
regalan marclond il miu cor cun lur duns:
«O tuorna silmeins a casa, murents,
a casa, murents!»
Jeu quetel d'udir aunc adina quels tuns,
en miu dadens!

Nova Helvezia en California 1956

Tut persuls, e quei la sera

Tut persuls, e quei la sera,
suenter mia tarda tscheina,
mirel jeu cun stauncla tschera
viaden en la fueina --
E miseria mei surmeina ...
- «Mia veta fuss cumpleina!» -
Aschi nov'aunc la fimera,
less, - strusch anfla ina geina
tras la tgaminada nera --
- «Dat ei ina glisch ch'ei vera? »

Pront ei cufla, dat fughera,
ils barcuns fan ballabeina,
quei ch'in toc burniu aunc era,
ei uss flomma -- e sereina
mi'egliad'ensi semeina ...

Camona dils Alpins
Sierra Nevada de California 1957

La canzun che mia mumma ...

La canzun che mia mumma
vev'a mi da pign cantau,
sundel loschs de dir, ch'insumma
mai zacu hai emblidau ...

Quasi staus en mintga tiara,
hai empriu en novs idioms
las canzuns d'amur, d'uiara,
ch'han tagliau mes vegls ligioms ...

Mo en dis de grond'avira,
d'abandun, per sedustar,
della mumma sia lira
spert entschiet hai a cantar ...

La canzun che mia mumma
vev'a mi da pign cantau,
ha puspei, e quei in summa
l'olma mia consolau ...

Sacramento de California 1956

Nuestras vidas son los rios
Que van a dar en la mar ...

Jorge Manrique (1440–1479),
Coplas por la muerte de su padre

Da pign, dil temps cu mia mumma

Da pign, dil temps cu mia mumma
prendeva mei al dutg dell'acla,
che vivs ruclava dalla tuma
en spir cristagls e senza macla:
cheu ponderavel jeu: «tgisa, –
con lunsch quell'aua po fugir?» –
E mumma scheva: «ella va ...
sto tochen alla mar currir!» –
– «Ai, tut quell'aua» – miu sinzur –
«vi jeu in di ir a mirar,
cu jeu sun gronds vi far quei tur,
lunsch vi suls cuolms mon alla mar,
la mar, la mar, la mar ...»

Daditg ei mumma id'en fossa,
ed jeu sun uss in tozzel onns
egl jester, lunsch naven da nossa
cas' e cuort dils perdavons ...
Sun cheu sper quella tresta mar
che sparta mei dals giuvens dis,
cu jeu tedlavel il cantar
dil dutg che gneva giud parvis ...
Schischend el cauld sablun rivaun
cupidel en vagrant semiar –
In nibel alv mei aulza plaun
tras l'ari' a casa, sur la mar,
la mar, la mar, la mar . . .

Peninsla della Plontaziun Mediana
Williamsburg en Virginia, 1960

Las criuas, virginalas auas

(Las forzas de nies flum il Rein)

Las criuas, virginalas auas
hai gia schigiau cu mumma mava
sper riva, ed en freidas, blauas
buolas mes pigiuts bugnava:
Che jeu sentevel grondamein
las forzas de nies flum il Rein …

Sco mat de cuolm semiond sils aults
de Breil udevel sinfonias
ch'ils dutgs fagevan cun lur saults
e siglioppems de melodias:
Che jeu sentevel grondamein
las forzas de nies flum il Rein …

Cu jeu gidavel en las resgias
leu nu' ch'il bab haveva lenna,
las auas buoras sco las bestgas
permiez tagliavan, – sc'in'enzenna:
Che jeu sentevel grondamein
las forzas de nies flum il Rein …

Pli tard, egl jester vi sur mar,
quels tschallatems han mai tschessau
de mei a casa carmalar –
«Ti vuls turnar!» ha ei clamau:
Che jeu sentevel grondamein
las forzas de nies flum il Rein …

Sil bastiment Amerigo Vespucci
Panama–Genua, calonda settember 1957

Ulteriuras personalitads

21. Christianus Caminada, uestg de Cuera
22. Sur prof. dr. Gion Cahannes
23. Dr. Adolf Ribi

Ulteriuras personalitads

Uestg Christianus Caminada, 1876–1962
Sur Gion Cahannes, 1872–1947
Dr. Adolf Ribi, 1902–1989

Treis umens d'en plirs graus de different caracter, professiun e carriera, – in sper l'auter!

Christianus Caminada valeva per in um clars de patratg, aspers en ses plaids, en ses priedis uerbels d'accent, en discussiuns adina promts cun votums precis e perschuadents. Sias ordras, sch'ei stueva esser, savevan esser diras, mo tuttavia humanas e conform alla situaziun regenta. Semplamein in cordial um d'autoritad! – Ses interess culturals eran proverbials. Suenter la comparida, 1937, de sia enconuschenta lavur sur la *Canzun de s. Margriata*, vegn el envidaus per in referat en caussa, 1938, dall'Uniun svizra de tradiziuns popularas a Basilea. Quella demonstraziun, cunzun era cantica, veva d'embellir la festiva surdada dil relasch de biblioteca digl enconuschent um e scienziat dellas tradiziuns popularas, *prof. Ed. Hoffamann Krayer*. Igl ei quei um che ha giu mess 1931 danovamein en rocla la retscherca della canzun populara en tiara romontscha.

Da quei temps fuva *prof. Karl Meuli* parsura de quella Uniun, bien amitg de uestg Caminada. El appreziava Caminada buca mo pervia de sia scienzia, mobein per sia sempladad e mudestiadad. El veva viu igl uestg ad end tochen giu ella Engiadina Bassa en carr tiarza classa della Retica per siu viadi de creisma a Tarasp.

La peroraziun de plaid e cant a Basilea ha giu iniziau grondamein igl ulteriur studi de quella canzun. Era aunc oz ein ins buca arrivaus de sclarir tuts il misteris de quei remarcabel relict cultural retic.

Vesend pli tard il Radio Romontsch l'impurtonza cultura de quella canzun, sefatschenta el culla representaziun de quei grond art tradizional. En uffeci de promotur dil Pro Radio Romontsch, vai in bi gi el Casti digl uestg per emprovas. Ina greva apparatura, in Revox, steva a disposiziun per la recepziun de pliras variantas fatgas ensemen cugl uestg.

Igl ei remarcabel co talas persunas d'aulta dignitad sedrezzan e daventan meinsvart humanas, accessiblas, cordialas e beinvulentas. Ellas seplaccan viaden el sempel scuorer de mintga gi, anflond il caraun en ovra e discuors igl origin, il viver d'entschatta e fin dil carstgaun, ils zenns dil vitg che resunan, en tuns legreivels de fiasta, mo era ils trests dil pietigot dil carstgaun cul segn bi, pietus ed artistic della crusch santeri.

In exempel de cordialitad! Duront il secund gi d'emprovas leva igl uestg tuttina emprender d'enconuscher la persuna che manevrava vid l'apparatura. El carteva probabel ch'ei setracti d'ina gidontra dil Studio. La persuna vegn ladinamein presentada cun *Lelja Maissen*, dunna dil promotur. Tgei smarvegliada e nova cordialitad! L'auter gi survegn Lelja Maissen per posta in grond scarnuz plein pralinets.

Da quei temps fuvan ils 'Vus' e cunzun igl 'Els' per tut il mund sin ballontscha en lur oriunda dignitad. Tut leva esser tuttina! En quei senn eran nus igl emprem secunvegni de duvrar els discuors *Vus* enstagl *Els*. Ei vegn empruau ed empruau! Mo tuttenina manegia uestg Caminada: «Carteis Vus buc ch'ei fussi meglier de star tier igl Els?» – Culs *Vus* lev'ei buca propi marschar. E cun quei ei la caussa stada rugalada!

Uestg Caminada fuva arrivaus els 70 e cumpatg aunc mai staus a Ziteil. Ins fa endamen ad el ch'ei fussi uras! Caminada manegia lu mo, che tochen 70 mondi tut legramein ensiviars, e silsuenter gitg gitg tut agrado! Ed ei ha tunschiu detgadiravunda, demai contonschiu ina vegliadetgna ded 86 onns.

Professer Guglielm Gadola, in gi a spass el contuorn dil Casti, entaupa igl uestg. Essend buns amitgs, sesalidan els cordialmein. Ed ei dat ina paterlada culturala! Gadola veva priu cun el in de ses fegliets. Ei va vi in'uriala. Il pignet saveva buca tschuncar giu égl dals tarments calzers digl uestg. E tuttenina remarca el: «Quei um pign ha tarments calzers!» – Igl uestg fa bucca de rir e manegia: «Signur Gadola, Vies fegl observa bein!»

Igl uestg veva envidau en siu casti buns amitgs ad ina marenda. Presents fuva era in buobet. Suenter in'uriala damonda igl uestg il pign co la petta plagi. Quel rispunda: «Ins sto morder e morder avon ch'ins vegni tier in'uetta!»

Professer Gion Cahannes. Sia posiziun el triumvirat ei beingleiti sclarida. Ins legi las contribuziuns sur de sia veta el capetel 22 de quest cudisch. Dagl uestg Caminada fuv'el in grond amitg gia dapi las collaboraziuns cultural-linguisticas cun *Caspar Decurtins*, amicezia enfirmida entras numerus viadis e vacanzas ell'Italia etc. Cahannes legeva per la Cuort e currigeva mandats, cudischs de ductrina, ediziuns religiusas per las qualas igl uestg steva buns. In'incumbensa pli critica veva Sur Cahannes surpriu dagl uestg cun la revisiun dils manuscrets per la Consolaziun, ediziun populara, preparada da *Sur Carli Fry*. Las artgas curregidas e la correspondenza pertucconta dattan avis de certas differenzas denter Fry, Cahannes e Caminada. Surstaus ein ins, per dar in exempel culla *Canzun della Passiun: Stabat mater dolorosa* (Consolaziun scientifica nr. XXXIII). Leu secloma dapi 1702 l'emprema strofa: *Sut la crusch la mumma steva, / Pitras larmas lau spondeva / Per siu Figl crucifigaus.* La correctura che fa da *petras* larmas: *cauldas* larmas, ei bein remarcabla! Quei per sefugir dal plaid tudestg ch'era gia daditg sefamiliarisaus tier nus ensemen cun il substantiv abstract: *la petradad!* Ins fa bugen termagls cun plaids e grafias enstagl de schar cuorer il lungatg sco quei ch'el cuora.

Dr. Adolf Ribi. – Quei um astg'ins, senza sfurzar il giug, numnar in dils pioniers dil Radio Romontsch. 25 onns tgau dirigent (1946–1971) dils programs per las quater regiuns romontschas dil Rein e digl Inn.

Dr. Ribi fuva naschius a Cuera, percurriu leu era il gimnasi e staus scolar da prof. Gion Cahannes. Da casa fuv'el *germanist.* Veva l'entschatta, senza lavur, l'incumbensa dal directur *Jakob Job* dil Radio a Turitg de repassar ed adattar giugs auditivs e referats en tudestg svizzer. Duront e gest suenter l'uiara eran emissiuns pronunziadas el tun tudestg dil Nord buca caussa bugen vertida. Il tudestg svizzer predominava. *Directur Job* fuva in fervent promotur dil Radio Romontsch. Culla carschen de quei moviment enquer'el in gidonter fidau. *Dr. Adolf Ribi* surpren quella incarica. Ina sparta della lavur dil niev um fuva de coordinar e fixar ils predicaturs romontschs d'omadua con-

fessiuns. Cun speciala attenziun fagev'el quei, conversond era sur problems culturals cun uestg Caminada. Sur de tals contacts discurreva el savens ed era sco protestant, regurdava el bugen che in de siu num era staus zacu uestg a Cuera.

21. Christianus Caminada, uestg de Cuera
6.1.1876–18.1.1962

(En: Igl Ischi, organ della Romania, 48. annada, 1962, 152–160.)

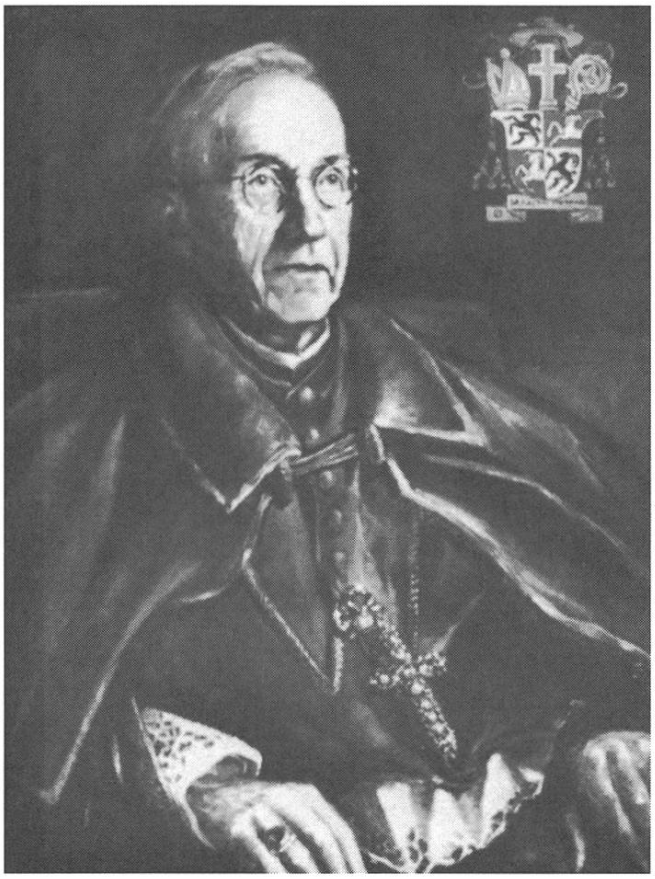

Sia Excell. Msgr. dr. Christianus Caminada
Uestg de Cuera

Ils 18 de schaner 1962 ei nies cau diocesan Christianus Caminada spartius da questa veta ell'aulta vegliadetgna ded 86 onns. Igl ei stau ina veta plein lavur e premura en favur de nossa baselgia, a pro della giuventetgna, dil progress social, digl art e de nies lungatg matern. Siu plaid, sias scartiras vegnan a restar en memoria a novas generaziuns. De vuler era mo skizzar sia ovra e ses merets dess in entir cudisch.

Rest Giusep Caminada ha aviert ses egls per l'emprema gada da Buania 1876 egl uclaun de *Surin,* entadem la Lumnezia; nus

punctuein: *aviert ses egls*, pertgei paucs han fatg diever de quei senn en aschi perfetga moda, engartau e *priu en egl*, ed era suandau la steila dils Sabis cun la pli gronda consequenza tochen alla fin de siu viadi terrester.

Surin, situaus silla vart dretga dil Rein de Vrin, appartegn ensemen culs dus Pruastgs alla vischnaunca de Lumbrein. Mo il contact cun Vrin, ch'era de contonscher tgunsch davosenasi, ei adina staus ferms denter vitgs ed uclauns d'entadem Lumnezia. Aschia ha il giuven Rest Giusep viviu, schegie empau isolaus e giud via, en in stupent contuorn, spuretg, mo stignaus da cultura, pleins de veta purila, cun abundonta tradiziun ecclesiastica e profana de vaglia. Il contact cun Glion dalla vallada neuadora prendeva pli e pli viva art e part dil barhar e trafficar general entras megliers straduns, stinschentond dil tut quasi il viv cunfar de pli baul sur Diesrut e Greina neuasi dallas valladas dil sud. Negin che sa snegar per la part d'entadem Lumnezia influenzas culturalas, etnograficas e de pievel, derivontas els temps passai neuasi dal sud. L'excavaziun d'artefax millenars a *Crestaulta* dat perdetga d'in centrum d'antichissima cultura indigena che survarga per bia tuttas aspectativas. A talas preziusas cattadas astg'ins senza dubi aschunscher l'anflada della Canzun de s. Margriata 1931 sin terren litterar e musical a Pruastg-dado. Per quella ha Caminada acquistau pli tard gronds merets, sper Caspar Decurtins e Hanns in der Gand.

En quest ravugl ei Rest Giusep Caminada da pign ensi vegnius deitaus viaden ella praula, ella détga, ellas cardientschas popularas, en sia tschontscha vernacla. Che il svegliau mattet daventa gleiti il meglier raquintader en scola, presentond praulas e détgas udidas en famiglia, dad augs, ei buca de smarvegliar. Mo era la litteratura arva in'impurtonta porta a siu intelletg, survegnend neuaden da Glion da siu bab ils *Cudischs de legendas*. Cun quella lectura fageva el sparir il temps, pertgirond in fraret s'entardaus en tgina, duront ch'ils geniturs eran leuora sil funs. El ha era caschun de surpassar ils confins de sia vischnaunca. La *Passiun de Lumbrein* ha el viu da pignet ensemen cun sia mumma, che alzava el sur ils tgaus della massa ora, explicond las culminaziuns dell'acziun religiusa, las persunas las pli interessantas e caracteristicas.

Igl ei buca de smarvegliar che quei allert e scort mattet vegn tarmess a scola ordeifer il vitg, a Mustér, a Nossadunnaun, en in collegi salesian ad Alassio, ella Riviera taliana, danunder che sia gronda simpatia per l'italianitad deriva, in liug che ha pli tard adina puspei carmalau el en sias vacanzas, era ensemen cun siu amitg Sur prof. Gion Cahannes. 1897 entra Caminada el Seminari de s. Glieci a Cuera, 1900 vegn el consecraus da uestg Fidelis Battaglia, celebrescha sia messa nuviala a Vrin per vegnir tarmess in onn pli tard viado ella pastoraziun. Da 1901–05 entscheiva sia lavur de pastur dellas olmas a *Dardin*, fracziun beinsituada e fritgeivla della vischnaunca de Breil, cul vegl Caprè, ornaus cun ina statteivla casa-pervenda en lenn, cun da lezzas uras la stanza de scola suten, che surveva era de refugi per far vischnaunca en dis freids e de plievgia. La casa-pervenda plazzada avon porta santeri e pierten baselgia, ina unitad magnifica onsum la teissa spunda, cun splendid ruaus e vesta grondiusa e frontala vi encunter Sursaissa, dalla val siado e giuado tocca dem, sur il Pez Mundeun, Crap, Sezner e Titschal, encunter las tschemas della pezza vi sur tut ora, s'imaginond el zuppau e schurmegiau la *Lumnezia* cun ils bials vitgs ed uclauns.

Sper sia lavur de pastoraziun ha Christianus Caminada anflau baul la via e la pissiun per igl art profan ed ecclesiastic che semanifestava dapertut en nossas valladas per egls aviarts. Quei art era penetraus en siu intern gia da mattet entras siu grondius contuorn de Vrin e Lumbrein cun tonta cultura religiusa e purila. Ussa arriva denton il stadi della paregliaziun; e contas caussas edificontas selaian ussa paregliar e mirar sin sulom de sia emprema pleiv, ella vischnaunca de Breil, suenter a Sursaissa, a Trun ed a Mustér, en sias frequentas spassegiadas tras cultura e tiara romontscha? Mo era il plaid romontsch, la glieud de siu pèr che representava quella nobla faviala en moda schi naturala e solida, la litteratura orala e scretta, daventan siu plascher e siu confiert. Tut quellas enconuschientschas ha el empruau de duvrar en sia pastoraziun. E sche nus dein ina survesta sur de siu patertgar e luvrar continuau, vesein nus co tut ha surviu en grondissima moda a siu intent primar. Tut quei ch'el lavura sper sia pastoraziun sin terren cultural, metta el

sut il migeivel giuv pli ault, sut quel della religiun e ductrina cristiana. Gie schizun ils studis sur il cult paganil han en sesez quella fin e mira. Quei tuna paradox, mo constat als fatgs.

Duront sia pastoraziun a Sursaissa ed a Trun prendan fuorma, sper enzacontas autras scartiras pli pintgas sur las cumpignias de mats, sur P. Placidus a Spescha ed autras, duas raquintaziuns de lungatg genuin che tradeschan beinduras siu origin lumnezian. Igl ei *La sclavinada*, 1911, e *Spinas punschan*, 1915, omisduas comparidas egl Ischi, organ della Romania, pli tard restampadas en Tschespet 22, 1942, edius da prof. dr. Gion Cahannes, fundatur de quella collecziun. Schegie de pulit different cuntegn, han omisduas raquintaziuns intent educativ. Las experienzas de veta d'in spiritual presentan cheu certs problems e prighels ch'ein d'evitar en lur entschattas per evitar catastrofas pli grondas. La cardientscha memia superficiala enten carstgauns de schliet ed ambizius caracter, cun inschign surplidader e de bahaultscha, meina alla perdiziun en *La sclavinada*. Las consequenzas della lètg mischedada vegn demonstrada en tuts ses detagls en *Spinas punschan*.

A Dardin veva il giuven plevon Caminada survegniu in bi di in'aulta viseta. Ei era negin auter che *Caspar Decurtins*, sco adina cargaus cun biars problems e cun bia plans sin rucca. Volums 1, 2, 3 e 5 della Crestomazia eran gia compari da quei temps, e 6 e 7 sin via, e novas preparaziuns basignav'ei per la continuaziun, novs gidonters per tener pétg al tempo maisudiu mess en rocla tochen lu da Decurtins. El veva festisau ed engartau in'unfrenda nova o sil Crest Caprè a Dardin, in uerbel e ferm spért cun egliada vasta e cun perseveronza, dirs e zais, pertgei mo glieud de buna gnarva saveva resister al temperament ed al tempo de lavur d'in Decurtins. A tals de siu pèr bettev'el en stiva buordis cudischs de si'atgna ed ord autras bibliotecas, e scheva pelitgar ses novizs sin veta e mort vid l'jarva nova. Cun tals gidonters saveva el beinduras era esser galants e della mongia largia, ed ina entira retscha d'intelligents giuvens ein seprofitai grondamein da siu ferm impuls, luvrond cun e sper el. Bein en emprema lingia ei il giuven plevon Caminada seprofitaus, che va lu beingleiti, 1905, a Sursaissa en novas e tut differentas relaziuns, vi sil bi plato e biala spunda umbri-

vauna, cun auter lungatg e cun glieud d'auter caracter, ell'enclava dils Gualsers. 1912, per dir cun Dante, serabetscha Caminada *in mezzo del cammin di nostra vita,* cun circa 35 onns, a Trun, el center della Cadi, cun grondas incumbensas pastoralas, las qualas Rest Giusep Caminada damogna meisterilmein, sededicond era als problems urgents dils giuvens e giuvnas, dellas cumpignias de mats, allas uniuns mistergneras cun lur novs problems socials. Ils 35 onns che Dante, poet e scribent veneraus zun fetg da Caminada, pren per *mesa veta* dil carstgaun, ha Caminada teniu tras cun bravura, ed el duei ver detg cun 70: *tochen ussa eis ei iu stedi ensi, ed ussa ton scoi po agrado!*

A Trun veva Sur Caminada caschun de s'entupar en casa Decurtins jamna per jamna cun siu mussader, era savens ensemen cun autras aultas visetas neuasi dalla Svizzera e dagl exteriur. Cheu naschevan novs plans per lavurs culturalas e linguisticas, dev'ei interessants discuors politics, socials e religius. A Trun neschan ses emprems 2 cudischs, sur ils zenns (Bündner Glocken, 1915), sviluppaus d'ina bugen legida lavur en romontsch *Nos zenns,* comparida en Ischi 14, 1912, e sur ils santeris (Bündner Friedhöfe, 1918), carschius d'in artechel de ca 2 artgas en Ischi 12, 1910. Gia a Sursaissa vevan ils emprems studis de tala tempra priu lur entschatta. Leu vevan era interessants baghetgs purils dau talien alla descripziun sur *La casa sursilvana,* Ischi 11, 1909.

Gia ellas introducziuns de quests dus cudischs vesein nus intent e tendenza el scriver futur dil giuven scienziat, tgei divers problems che vegnan ad occupar el il pli fetg. En viarva quasi romantica, plein fervur plaida Caminada en favur della cultura veglia e sias bellezias artisticas, dils purtaders e scaffiders de quella, dend en contrast d'entellir la paupradad niua dellas tuors d'itschal modernas dils novs stabiliments electrics che seplontan toc per toc tras nossas pli bialas cuntradas. Quels utschacs sbargatonts senza olma, pareglia el cullas stupentas tuors baselgia che sesaulzan sur casas e baghetgs de nos vitgs ed uclauns siadora. Mo era la valetaziun della natira enten la quala la cultura ei tschentada viaden aschi bein, la reproducziun artistica de natira, cultura, sentiments humans, profans e religius sco expres-

siun artistica d'in maletg per semeglia de Giovanni Segantini, laian percorscher il solid patertgar de Caminada, renviond da l'autra vart detschartamein tuttas emprovas de sgurdinament, seccaturas e profanaziun de talas valurs nunballucontas. Ch'el drova era products litterars e poetics en lungatg romontsch ed en viarvas jastras per sustener sias tesas, secapescha da sesez.

En quella perioda de lavur e stenta a Trun, croda 1916 la mort de Caspar Decurtins. Diesch volums della Crestomazia e vol. XIII eran sin cruna. Ei vess dau en quei mument negina persuna pli adattada che plevon Rest Giusep Caminada per metter a buna fin l'ovra de Decurtins. Cun igl agid de vieua Maria Decurtins-Geronimi, comparan 1917 e 1919 ils davos dus volums, 11 e 12 della Crestomazia.

Scret quels cudischs e studis parentai sur ils zenns ed ils santeris, e suenter haver ediu ils dus volums della Crestomazia cun solidas introducziuns, ed enconuschents dapertut per sias oreifras qualitads, vegn Sur Caminada clamaus da uestg *Schmid de Grüneck* 1919 a Cuera sco plevon catedral. 1932 daventa el decan, 1934 vicari general e 1941 vegn el alzaus silla sedia episcopala. Era en quei temps ded aults e grevs uffecis ha Chr. Caminada mai bandunau dil tut la via della scienzia, e quei en plaid e scartira. Penetraus dagl art ecclesiastic, ha el acquistau gronds merets per la restauraziun de baselgias, cunzun della Catedrala a Cuera e della baselgia de s. Glieci. Nundumbreivels ein ses cussegls en quels fatgs. En contact cun gronds scienziats digl art eis el carschius ad in crescher en savida respectiva. Pli tard ha el era publicau plirs impurtonts studis sur igl art figural ed architectonic.

Sco nunseparabel amitg e gidonter de Casper Decurtins, era Caminada entraus ella materia della Crestomazia sco paucs auters. Dall'influenza de quella intensiva occupaziun neschan novas ideas, novas combinaziuns d'erudiziun, promovidas legend savens ovras scientificas e folcloras de nossa e d'autras tiaras. Quels vasts studis han caschunau pliras lavurs en lungatg tudestg e romontsch, cunzun sur ils cults paganils en Rezia, sco per semeglia: 1930 cult dell'aua, 1933 cult dil fiug, 1935 cult dil crap, 1937 ils cults dils animals, cult de plontas e cultira. Cun quellas lavurs ha Caminada empruau de vegnir empau pli

datier dil patertgar paganil de nos perdavons d'avon melli onns. Igl ei gie enconuschent che il cristianissem perdegaus els emprems tschentaners de noss'èra, ha buca pudiu penetrar tras la tschaghera paganila tuttenina; ei ha dau retenidas, cunterfridas, decepziuns, ei ha duvrau tschentaners per transformar dil tuttafatg ils spérts ed entelletgs. Il sentiment religius-cristian sedivergeva gie considerablamein da contrada a contrada, da diocesa a diocesa. Ins ha stuiu far bufatg, schar als pagauns lur idols, lur tempels, empruond de dar a lur cults paganils in tec alla gada il spért cristian. Savens eran las viultas a fritgeivlas conversiuns mo pusseivlas entras semeglionts sabis cussegls davart dals uestgs e superius a lur spirituals enamiez la heiclia lavur de converter. Era tier grondas personalitads de num e pum cristian penetrava ed erumpeva adina puspei la tempra paganila en lur fatgs e patratgs. La battaglia denter spért e pratica paganila e cristiana, fuva el temps-miez tumpriv savens viva e hanada, tuttavia existenta en lutga primara e ferventa. Aunc oz ein restadas las cardientschas blauas, elements de tutta natira en détgas, praulas, versets, usits etc. Els ein oz tuttavia buca caschun de combats ed han pauca influenza sin terren religius, anzi, statueschan in interessant fatg per la scienzia, surveschan d'elements per eruir pli profundamein il stgir vargau e la moda de penetraziun cristiana. Il problem de restonzas paganilas ella litteratura orala ed el carstgaun modern ha piars oz sia prigulusadad; el ei buca de paregliar cul prighel digl schinumnau paganissem modern dell'indifferentadad e digl ateissem de nos tschentaners. Uestg Caminada era totalmein pertscharts de quei stadi, mo leva da l'autra vart tuttavia buca bagatellisar l'influenza de restonzas de patratg paganil aunc d'anflar en nies patertgar, e quei senza ch'il singul fetschi persenn!

La Crestomazia era sco fatga e predestinada per furnir agl erudit crap sin crap, fragment sper fragment per siu baghetg gagliard. L'energia de Monsignur Caminada, sia moda de pegliar a mauns ils problems senza tralasch, han mai schau el a mesa via, anzi, gidau a surventscher las grondas difficultads, il pugn miert, che sepresenta meinsvart duront talas lavurs.

Era sco uestg ha Christianus Caminada buca tralaschau de continuar e d'intensivar cunzun las retschercas sin terren retic

davart reminiscenzas paganilas restadas en lungatg, en sculpturas, en segns misterius sin crappa ed inscripziuns. Nus astgein dir senza dar memia fetg sperasgiu, che Caminada seigi daventaus en quella scienzia in pionier! El ha viu las pusseivladads, attaccau ils problems curaschusamein. El ei sefatgs digns della ierta surprida da Decurtins, fullond ditg tut persuls via sin in intschess grevs e pesonts, cuvretgs da spess vels e brentinas. Quei che *Robert de Planta* ha fatg sin terren linguistic, emprova Caminada de scarplir sin intschess de veglias tradiziuns oralas, vegls documents ed inscripziuns. Gitg persuls sco exclusiv scrutinader en quella direcziun, anfla el per in tschancun de sia veta en *Ser dr. Hercli Bertogg* in cumpogn de viadi. Quella nova speronza ha denton stuiu ceder mo memia baul al destin, suenter haver compilau entgins remarcabels studis, beneventai ed appreziai generalmein dal mund scientific e cunzun dagl amitg ed enviader Caminada. La scienzia che Caminada ha realisau, sebasa sin biaras disciplinas. El ha dau il *via*, ed auters specialists vegnan a stuer continuar en pliras direcziuns.

Era en ses studis sur igl art ecclesiastic e profan, en connex cun maletgs, sculpturas, plasticas della catedrala e d'auters edifecis, semischeidan caussas pias cun monsters e figuras cristianas, paganilas e stgiras. Tut quellas representanziuns tschontschan il medem lungatg, sur dil combat denter bien e schliet. Era sin quei intschess sa mo in vast studi explicar senn e valur dellas representaziuns ded artists dils temps vargai cun lur misteris ed isonzas artisticas, tradiziun reala e simbolica enten representar ideas, de lur exponer il patertgar personal e communal. Mo dapertut ei igl intent veseivels. El vul scarplir neuadora da mintga fasa, da mintga object d'art, sculptural e tradizional, da usits, praulas e legendas l'essenza, il resultat, la clarezia, la penetraziun dil spért cristian.

In dils pli bials exempels de questa sia stenta ei bein stau siu referat sur la *Canzun de s. Margriata*, daus 1938 el ravugl dell'Uniun de tradiziuns popularas a Basilea, nua che il scribent de questas lingias era presents, e saviu seperschuader della gronda impressiun che la representaziun della canzun, cantada entras ina cantadura e 2 cantadurs romontschs, ha fatg sil numerus auditori. La lavur entira ei comparida en stampa

buca ditg suenter egl Archiv de tradiziuns populares cul tetel: *Das Raetoromanische St.-Margaretha-Lied.*

In plascher aparti per Monsignur Christianus Caminada ei stada la comparida della biala ediziun reunenta tut ses impurtonts studis sur ils cults paganils ensemen cun quel della Canzun de sontga Margriata: *Die verzauberten Täler, Kulte und Bräuche im alten Rätien,* edida dalla casa editura Walter, Olten, 1961. Cun gronda stenta ha igl autur sez empruau de rabitschar neuadora la caussa en biala fuorma. Sche buca tut la nova litteratura ei applicada en questa recenta reediziun complessiva, sche ei quei buca de smarvegliar. Igl autur vess stuiu repassar en rigurus studi tut quei ch'ei vegniu publicau els davos 30 onns sin quei vast intschess scientific. Quei vess giu num Vus! Mo era la nova ediziun porta en remarcas in commentar bibliografic considerabel. Quei cudisch de varga 300 paginas cuntegn gronda savida e stenta d'in portabandiera della scienzia de nos vegls perdavons, in monument d'interess e d'attaschadadad al sulom patern retic.

Gronds vegn ad esser il tschancun via ch'ei de far per arrivar en tut a sligiaziuns definitivas e generalas. Con grev che quei va de penetrar tras a perfetga verdad, han recentas emprovas de precisar vegliadetgna e derivonza de miedi e text della Canzun de sontga Margriata demussau.

Per recapitular e precisar: tut las scienzias principalas ed affiliadas dallas qualas Christianus Caminada ha fatg diever per metter a ferm quei ch'el leva dir e scriver, han en tuts graus vuliu survir alla explicaziun ed alla grondezia dellas verdads cristianas. Mintga scienzia e parts de quellas ch'el ha duvrau e manischau, han schendrau novas enconuschientschas e menau siu spert scrutatur a novas sligiaziuns. Aschia ei il funs solid de sia personalitad arrivaus ad in scalem che lubeva en sia fuola de savida de trer conclusiuns pregnantas. Monsignur uestg Caminada era stgis sco paucs auters d'en radunonzas e discussiuns tschaffar en cuorts plaids igl essenzial d'ina caussa; era sias scartiras sedistinguan entras pregnanta formulaziun, e sia forza d'abstracziun en plaid ed en scret valeva per ina dellas pli distinguidas qualitads de spért dil defunct! En quei connex astgein nus alla fin allegar ses nunemblideivels priedis, cunzun

quels de Nadalnotg cun savens remarcabel cuntegn, pronunziai senza patos, inschigns ed artifecis linguistics, denton cun fermezia, cun penetraziun, bein entelgeivels tras il venerabel spazi della Catedrala a Cuera, sublim patratg d'in veritabel cau diocesan ed emprem pastur dellas olmas. Tals plaids savevan mo vegnir dad in um de forza, perschuasiun e speronza enten igl avegnir, d'ina veritabla personalitad.

***

Nus vein sapientivamein tralaschau d'allegar ils numerus giubileums de Monsignur uestg Caminada, era buca menzionau en perfetg uorden las numerusas staziuns de sia veta e de sias nominaziuns, era buca allegau expressivamein uffecis en favur de lungatg e cultura romontscha, della scienzia e digl art. Semegliontamein vein nus cuschiu numerusas honoraziuns d'uniuns e societads culturalas romontschas, grischunas, svizzeras ed exteriuras per ses merets sin tuttas varts, cuschiu plinavon d'allegar tut quellas grondas e meritadas renconuschientschas, cunzun la detagliada menziun de siu operar per las pleivs, per igl uestgiu, per la baselgia cristiana e catolica insumma, stuein nus surschar ad ina plema pli cudischida e versada en materia.

22. Sur prof. dr. Gion Cahannes
15.2.1872–23.9.1947

125 onns dapi sia naschientscha, 50 onns dapi sia mort

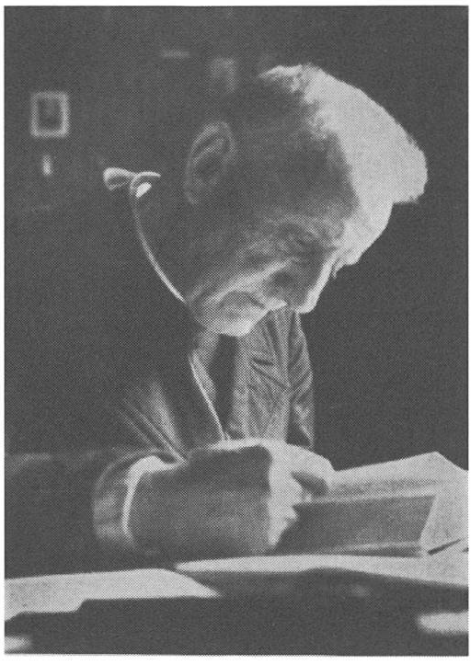

Sur Gion Cahannes

Ils 15 de fevrer 1972 ein stai vargai ils tschien onns dapi la naschientscha de *Sur Gion Cahannes*. Negin ch'ei seregurdaus ded el. Ils 23 de settember 1947 vev'el bandunau quest mund tut anetgamein, vulend far enzacons pass pli hanai neuasi dalla Val, dretg da Tesserete, per contonscher siu carezau liug de vacanzas, *Sonvico*, situaus sur Lugano siado. Quei ei stau avon 25 onns! La giuventetgna romontscha vegn bein ad haver emblidau questa persuna schi glischonta digl 'anim grond'. Quels che han enconuschiu el, astgau guder si'instrucziun, ses cussegls, san con greva la perdita era stada, e che quei um de grondas qualitads spirtalas, d'eminenta forza pacificonta, ha silsuenter muncau grondamein. Professer *Ramun Vieli*, bein siu pli fideivel e bien amitg, s'exprima en suandonta moda en sia undrientscha digl onn 1948: «Duront in miez tschentaner ei Sur

Cahannes staus igl *anim grond* della Romania, il qual seschava nuota disturbar u disviar da pintgas divergenzas e momentanas difficultads. Ils students romontschs ded oz e digl avegnir ni san ni astgan emblidar tgei che Sur Cahannes ha prestau per la Romania e per la patria romontscha. Els vegnan era ad esser pertscharts de ses plaids exprimi cun caschun de siu 70avel anniversari: *Salvei igl anim grond en vossa olma e plantei el ell'olma dils auters e la Romania vegn a star en flur.»* – Nus lein denton sespruar de splegar cuortamein enzacons fils della veta de quest remarcabel um. Professer *Gion Cahannes*, oriunds de Dardin/Capeder, ha frequentau leu, ensemen cun dus frars ed ina sora, las scolas primaras cun grond success. Ils geniturs, *Gion Antoni* e *Victoria Cahannes-Cabernard*, han fatg persenn dils gronds duns. Agids e cussegls da *Caspar Decurtins* e *Georgius Schmid de Grüneck* han fatg pusseivels ils studis gimnasials a Friburg ed Engelberg. Finiu quests studis cun gronda distincziun serenda el, sin cussegl de Decurtins, confundatur dell'Universitad de Friburg, per la secunda gada el marcau della Sarina. Leu gauda el alla facultad filosofica l'oreifra instrucziun dils historiografs *Reinhardt*, *Büchi* e *Schnürer*, da lezzas uras mussaders giuvenils e plein slontsch.

1896 doctorescha Sur Cahannes culla lavur magistrala: *Das Kloster Disentis vom Ausgang des Mittelalters bis zum Tode des Abtes Christian von Castelberg 1584*, lavur comparida a Stans 1899, e dedicada a cusseglier nazional dr. C. Decurtins. Questa lavur historica ei vegnida giudicada per remarcabla e per emprema emprova de metter sin pantun scientificamein l'historia della claustra de Mustér, in cudisch de valeta, arrivaus el dretg mument. Gest da quei temps era C. Decurtins fatschentaus cul regiuvinament della claustra en gronds basegns. Ils scienziai dil sura allegau giudicat ein stai negin auter ch'ils enconuschents professer *P. Iso Müller*, *Oscar Vasella* ed *E. Wymann*, archivar cantonal dil cantun Uri. El decuors de sia veta ei Cahannes adina puspei revegnius a rigurus studis historiografs. Ins regordi dellas lavurs: *Adalbert II-de Medell-Castelberg* e *Las missiuns dils paders caputschins en Rezia*, *Il viadi a Jerusalem digl avat Giachen Bundi 1591*, Cuera 1922, plinavon: *Il pelegrinadi de Carlo Borromeo a Mustér igl uost 1591*, *il Cumin d'Ursera*, e

numerus artechels en revistas e gasettas. – Quellas lavurs eran sco predestinadas per ina carriera academica. Mo siu giavisch intern era de sededicar en contacts personals cun siu pievel.

Cugl onn de siu doctorat 1896 arriva il mument della gronda decisiun. Buca senza combat intern sedecida el, arrivaus al spartavias d'in'elecziun definitiva de clamada, per il survetsch della baselgia. Quei leva dir ton sco de bandunar per part la pura scienzia en favur de contacts reals e personals cun siu pievel, en ed ord baselgia.

La stema e simpatia generala ch'el gudeva conferma era l'ordvart honorifica nomina de president central della *Societad de students svizzers*, 1896. Quei onn para de vuler surcargar il giuven um della scienzia cun honurs ed uffecis. 1896 eis el era, ensemen cun prof. *Pieder Tuor*, *C. Decurtins* ed auters, confundatur dell'*Uniun de students Romania* e daventa igl emprem president de quella. Sia attaschadadad alla caussa romontscha semanifesta bein strusch meglier che cun sia constataziun de mai ver munchentau ina radunonza generala de questa uniun romontscha.

Da 1896–1899 ei Sur Gion Giachen Cahannes treis onns student della teologia all'Universitad de Friburg; il quart onn teologic absolva el el Seminari de s. Glieci a Cuera. Leu retscheiva el era l'ordinaziun sacerdotala. Nunemblideivla sto esser stada per el sia *messa nuviala* a Dardin, ils 30 de fenadur 1899, fiasta celebrada ordaviert sur baselgia e casa pervenda, il primiziant ed augsegners circumdai d'in'immensa fuola ded amitgs d'eifer e d'ordeifer la tiara.

La imposanta manifestaziun religiusa po haver rinforzau el en siu intern de sesacrificar per ils emprems onns cun forzas giuvenilas al ravugl d'ina pleiv. Il niev augsegner seferma 1900 sco caplon a Rabius. Sut sia pastoraziun semida la caplania suenter in onn en ina pleiv. En quei liug idillic er'el enamiez la Cadi, datier dils ses a Dardin; a Rabius ha el era empriu d'enconuscher denter auter la famiglia dils poets *Tuor*, Alfons, Luis Teofil e Gion Antoni, lur bab. 1904 accumpogna Sur Cahannes il bab e siu fegl Alfons al davos ruaus el niev santeri dil liug.

1905, probabel entruidaus da Caspar Decurtins che steva in pign tschancun naven da Rabius, daventa Sur dr. Cahannes,

per grond displascher de ses parochians, schurnalist a Mustér, surprendend sco conredactur la *Gasetta Romontscha* ed il *Pelegrin*. En quei uffeci empren el buca mo d'enconuscher il traffic d'ina stamparia e de gasettist, mobein era umens de vaglia sco *P. Maurus Carnot* ed ils redacturs e possessurs della *Stampa Condrau*. Sper quella lavur scriva Cahannes era ina partida artechels per il *Bündner Tagblatt*, per il *Basler Volksblatt* ed autras gasettas catolicas. Bess viaden el viv smugl d'ideas e cuntrariadads de quest mund, vegn il giuven gasettist ad haver resentiu da tutta forza il giavisch de s'armar en novs studis per il combat politic e religius. Suenter in onn a Mustér cattein nus Sur Gion Cahannes per la tiarza gada a Friburg, quella gada cull'intenziun de doctorar en teologia.

Caspar Decurtins veva gronds plans per siu favoriu – scriva Sur Carli Fry 1947. Gia entuorn 1900 vess lez bugen viu Cahannes sco redactur dil *Basler Volksblatt*, il portavusch dellas ideas de Decurtins. Cahannes era denton sedecidius per la pastoraziun. Enzacons onns pli tard s'intermetta Decurtins danovamein per siu discipel, numnadamein per ina professura de historia ecclesiastica el Seminari s. Glieci. Quei vess corrispundiu ad in intim giavisch de Sur Cahannes. Quei ha denton buca duiu esser. In auter, meins qualificau, ei vegnius preferius. Denton seprepara in niev culp de surpresa. Ils studis teologics d'anno 1906/07 a Friburg vegnan interruts anetgamein culla nova che Sur Cahannes seigi vegnius eligius professer alla scola cantonala per l'instrucziun religiusa, d'historia e de romontsch. El accepta, nuidisamein, la nova incarica e serenda ladinamein ella capitala grischuna. Schegie romontschs tras a tras deva cunzun la part romontscha de sia treidubla incumbensa de lignar. L'instrucziun religiusa e d'historia stevan ad el pli damaneivel. Ses gronds amitgs ed exempels romontschs, Alfons Tuor e Giacun Hasper Muoth, eran morts 1904 e 1906, siu conscolar Giusep Huonder e genial professer della filologia spartius ils 12 de mars 1905 en giuvens onns. C. Decurtins e siu amitg intim prof. Pieder Tuor eran per la gronda part a Friburg, Sur Flurin Camathias a Breil en ina gronda pleiv, ed el temps liber seprofundaus ella poesia. Aschia era prof. Cahannes ualti persuls sin intschess practic romontsch dell'instrucziun. Cull'elec-

ziun alla scola cantonala vev'ins vuliu mitigar igl 'incap' Seminari s. Glieci. Ei para che sia lavur alla cantonala hagi satisfatg e la grond'incumbensa ligiau el internamein. Suenter treis onns vegn el clamaus a s. Glieci, mo desista della purschida.

Ils scars mieds d'instrucziun romontschas, cunzun la munconza d'ina grammatica, murtiran il niev professer de romontsch. 1912 e 1913, suenter 5 onns instrucziun, arrivan las enconuschentas *Brevs da Crestault*, cumparidas els Ischis XIV e XV, 1911 e 1915. Igl ei in migeivel salid romontsch-linguistic a ses discipels e scolasts ora silla tiara, mo era l'entschatta d'ina futura grammatica. In referat dils 18 de november ella Conferenza scolastica della Cadi dat il davos stausch, e suenter che era las autras conferenzas romontschas ein stadas perina (1917), ei la via libra per l'elaboraziun. Prof. Cahannes entscheiva ladinamein sia greva e stentusa lavur. 1924, igl onn della Ligia Grischa, compara ella, edida dalla Ligia Romontscha. Sia *Grammatica romontscha per la Sur- e Sutselva* ei vegnida retscharta beinvulentamein da vart catolica sco era da vart protestanta. Ser dr. h.c. *P. P. Cadonau* relata ella *Casa paterna* digl onn 1924: *Igl ei ina fetg meriteivla lavur. Per l'emprema gada ei cheu in cudisch, che tschaffa ensemen tut quei che fa ora la specialitad dil lungatg romontsch tenor risguards practics. Tgei gronda lavur ha ei duvrau per scriver quei cudisch, sa mo quel giudicar, il qual ha sez emprovau ded anflar e suandar certas normas en il scriver romontsch. – Ina lavur tut nova ed en ses resultats aunc pauc enconuschenta ha Sur Cahannes prestau entras sias reglas sur la sintaxa, sur la construcziun romontscha. En quella sco en general eis ei de remarcar, ch'igl ei reussiu ad el de suandar il spért romontsch senza curdar ella falla dils filologs, ils quals vulan fundar la sintactica romontscha sin il fundament dils auters lungatgs neolatins, senza risguardar, ch'il pievel romontsch vegn maina de plidar in tal lungatg. Ensumma ei l'entira lavur penetrada dad in fin sentiment per las finezias de nies lungatg ed a medem temps dad ina gronda libertad e toleranza visavi a tuttas fuormas romontschas.»*

Prof. Cahannes veva era schau 'libertads ortograficas', da Ser Cadonau renfatschadas, sco era da scolasts e spirituals. Schegie che Cahannes era profundamein perschuadius ch'ins sappi ca

metter il lungatg romontsch en in futgé, edescha el, era en collaboraziun cun Ramun Vieli, 1927, igl enconuschent *Entruidament davart nossa ortografia*. Enten quest tractat vegnan ils freins ortografics strenschi empau pli fetg, mo cun raschun tralai igl autur de serrar dil tut la spinusa spina dellas diversitads. Pli tard ughegia prof. Cahannes de fixar il diever dellas duas particlas *de* e *da* en sia lavur: *Emprova de metter sin pantun de e da.* Ins astga numnar quella sintesa inschignusa e clara, en sias conclusiuns finalas tuttavia applicabla, resumada d'ina practica centenara.

Sur Gion Cahannes leva ina ortografia entelgeivla e clara, corrispundenta alla tradiziun ed alla pronunzia della gronda part, mo negina tirannia della fuorma exteriura. Sia mira pli aulta era de levgiar l'incumbensa formala per che temps resti per la cultivaziun dil patratg, dil concept, dil cuntegn. Gia en sias *Brevs da Crestault* fuva el s'exprimius: *Pertratga romontsch, cultivescha e drova l'ureglia romontscha. – Saver l'ortografia ei caussa impurtonta; saver la construcziun ei la caussa la pli impurtonta.*

Cunquei che il voluminus Vocabulari sursilvan, tudestg-romontsch fuva en lavur entuorn ils 1922, ei professer Cahannes adina puspei seconferius cul filolog de professiun, prof. dr. *Ramun Vieli,* che ha 1926 surpriu la professura de romontsch da siu amitg e mussader. Gia 1922 veva Sur Cahannes, per motivs de sanadad schau reducir siu pensum alla scola cantonala. 1926 banduna el quella definitivamein suenter 19 onns ded instrucziun savieivla e buntadeivla. Ses numerus scolars seregordan bugen de lur magister ed educatur. Sur Carli Fry remarca: *Ses merets pil romontsch – sin quei terren ha el ina ga pronunziau il plaid digl 'anim grond', daventaus proverbials – ein nundiscutabels e vegnan a restar. Alla scola cantonala ha professer Cahannes, sper sia lavur pil romontsch, operau en moda exemplarica era per l'historia e per l'instrucziun religiusa.*

Sedeliberaus dall'instrucziun, para sco sch'ina nova veta lessi entscheiver! E daveras, Sur Cahannes daventa spiritual dil *Marienheim.* Sper ina scarsa pensiun gida quei uffeci a mantener sia cumpleina libertad. Varga dus decennis lavura el per siu carezau lungatg matern, curregend scartiras e manuscrets ro-

montschs sco Biblas, il Cudisch d'uffeci, grammaticas, repassa manuscrets de vocabularis, legia scrupulusamein bandieras de stampa, survigilescha las novas ediziuns della *Consolaziun dell'olma devoziusa*, translatescha mandats de cureisma, compilescha cudischs de ductrina, collaborescha stretgamein a duas ediziuns della Cecilia. En quei temps stat el a disposiziun per nundumbreivels cussegls e survetschs, oralmein ed en scret. Leuora en nos vitgs romontschs referescha el senza cal sur de ses gronds viadis en Tiarasontga, ell'Egipta, a Lourdes, Lisieux, a Ruma etc. Insumma, far viadis e spassegiadas ora ella natira era da giuven ensi in grond deletg per Sur Cahannes.

Ina prestaziun tut speciala e de gronda muntada per la derasaziun de nossa litteratura representan sias 25 annadas de *Nies Tschespet*, edidas da 1921–1945 sut sia bitgetta. La retscha ei vegnida continuada silsuenter ed arrivada al respectabel numer 46. In nuncapeivel conclus dell'Uniun romontscha ch'el sez haveva gidau a fundar 1896 interrumpa la comparida dils cudischs verds, che eran onn per onn beinvegni en nossas casas e stivas romontschas.

Sur Cahannes era in fin um, de singular bien caracter e de gronda giustia enviers ses concarstgauns. Mai fuss el s'exprimius en mala part d'enzatgi. El sespruava d'agir cun siu exempel, cun ses plaids, cun sia tenuta senza macla, cun sia lavur nuninteressada. En ses giuvens onns po el esser staus, cunzun en damondas religiusas e d'historia ecclesiastica sensibels e critics. El ha da lezzas uras schizun priu a mauns la plema gita, ed ha renviau cun detschartadad e profunda savida sviadas d'auturs de scartiras historicas, schizun drizzau critica aspra enviers gronds historiografs e professers. Sia moda de critica e de rectificaziun fuva mai personala. Mo alla liunga era siu intern buca promts per polemicas malzoppas che schendravan malaveglia ed odi dad omisduas varts senza calmar da rudien ils mals de nies temps.

En ses onns pli avanzai de sia veta resplendevan fatscha e plaid de *Sur Canoni Cahannes* mo pli buontad. Sia egliada spirtala era drizzada enviers igl ault, siu tgau, mond a spass, inclinaus en patratgs. Suenter ina liunga veta, denter bia legria e cuntentientscha interna, era cungida da stentas e quitaus, renda

el ils 23 de settember sia part terrestra, leuvi el Tessin, al Tutpussent. Ina tabla commemorativa regorda leu, el liug de sia davos'ura, il solitari pelegrin. Sche nus entrein el santeri de siu vitg patern, sil Crest de Caprè a Dardin, cattein nus ad agur in secund monument, bein modests en confrunt cun si'ovra. Igl ei la tabla sur fossa, visavi il pierti-baselgia, che franca la memoria d'in grond carstgaun, d'in oreifer Romontsch ed Augsegner.

Sur Gion Cahannes: Ina cuorta egliada!

Las impressiuns ed expressiuns de veta ed ovra de Sur Gion Cahannes els onns de sia madirezia ein vegnidas dadas, screttas e descrettas da pliras plemas. Ramun Vieli fa quei cun autoritad, en edificonta moda e cun pietad, Pieder Tuor s'exprima sco solid enconuschider de siu amitg en erudit concept, Sur Carli Fry en fina benevolenzia e Gion Deplazes relata ses merets cun caschun dell'inauguraziun della tabla de Sur Gion el Curtgin d'honur a Trun.

***

Il scribent de questas sestenta dapi decennis de skizzar pli da rudien quella remarcabla personalitad che ha giu en sia veta, sper tut sias veras incumbensas, in grond e sempel tschaffen d'admiraziun per tut las miraclas della scaffiziun, denton mai emblidau il ver scopo della veta terrestra de pelegrin, cun ferma mira enviers il final vi ella perpetnadad.

En quei senn eis el, alla fin de sia veta, staus sespruaus de metter plaun a plaun dalla vart schi bein e schi bufatg sco pusseivel tut las reminiscenzas mundanas ed ha drizzau si'egliada unicamein al destin etern dil carstgaun, alla perpetnadad, al salit dell'olma sco quei ch'il scaffider ha destinau siu scaffiment.

Dapi las enconuschentas *Brevs da Crestault: Sclariments ad in giuven scolast en fatgs de lungatg* – fagend l'empermischun de far ina grammatica romontscha, varga pli ch'in decenni. Ella compara 1924, igl onn della Ligia Grischa. Las 'Brevs' eran comparidas en duas partiziuns els Ischis 14 e 15, 1912 e 1915.

L'emprema retscha de brevs ei localisada e datada culla remarca: *Crestault*, ils 5 d'Uost 1912, *la secunda* semeglionta-mein cugl uost, 1913, ed entscheiva: *Leds sco las olmas d'esser mitschaus ord la stretgadat e stepadat dil marcau, respirel jeu puspei dapi in pèr dis l'aria deliciusa de Crestault!* – Nundiscutabel! – Il liug d'origin dellas 'Brevs' ei *l'Altana* de marvigliusa vasta miranda: *Ladir!* Igl ei il liug sesent dil solid pur e scolast, president Fidel Caderas, um de Fausta, n. Cabernard e sora della mumma de Sur Gion Giacun a Dardin/Capeder. Ladir, sper Dardin in favoriu liug de vacanzas.

Las 'Brevs da Crestault' porschan en miniatura la problematica d'ina futura grammatica. Ins sa perfin far stem che buca tutta materia dellas 'Brevs' vegn pli tard tractada ella grammatica. Auncallura ein ils capetels necessaris tractai ella grammatica cun grond quitau, compilai en in sempel clar e bi lungatg. Pér ella davosa fasa de lavur entra la *Ligia Romontscha* cun cussegl e surpren l'ediziun. Il tetel: *Grammatica per Surselva e Sutselva* ei secunvegnius e cussegliaus dagl emprem president della LR, *Giatgen Conrad*. Ell'introducziun *Bien di, bien onn!* scriva dr. Gion Cahannes denter auter: *Pernei en pasch. Nies plidar, Dieus seigi ludaus, ei aschi rehs e productivs, che, aschi prest ch'ins vul derscher el el fitgui d'ina grammatica, ei va dapertut suro. Quest compendi ei perquei espruaus d'evitar il tun e las manieras della 'garmadia gramatia'. El vul semplamein esser in curteseivel muossavia atras la biala cultira romontscha.*

Ei tuccava, d'en principi, esser tactics e de bien giudezi en decisiuns de tempra grafica. Schegie per Sur Cahannes la construcziun, la moda de scriver alla testa, astgav'el tuttina buca sefugir da quei hanau 'striglau' e sgnagadiu vestgiu exteriur de nies lungatg. El sesprova cun acribia d'anflar in'undreivla via tras il spess cagliom de veglias tradiziuns divergentas, encarnadas, per temps spinusas. Siu senn de libertad, evitond ton sco pusseivel dictats da surengiu, ha silsuenter anflau suatientscha generala.

Da quei de 20 brevs de renconuschientscha d'aultdignai, arrivadas agl autur della grammatica l'entschatta fevrer 1924, dattan perdetga, cun pintgas resalvas, dell'approbaziun dell'impurtonta emprema grammatica moderna sursilvan-sutsilvana.

Enzacons dils umens renconuschents lessen nus tuttina numnar en quei connex: Ramun Vieli, Pieder Tuor, Ser P. P. Cadonau (ella Casa Paterna), ils enconuschents professers d'universitad, Jakob Jud, Turitg, Karl Jaberg, Berna, Walther von Wartburg, Basilea, Chasper Pult, Sogn Gagl, Robert de Planta, prof. Gartner, mo era ses anteriurs scolars de romontsch alla scola cantonala, Gian Fontana, Tumasch Dolf e Gian Caduff. Siu grond amitg e confrar, Sur Flurin Camathias, scriva sco suonda:

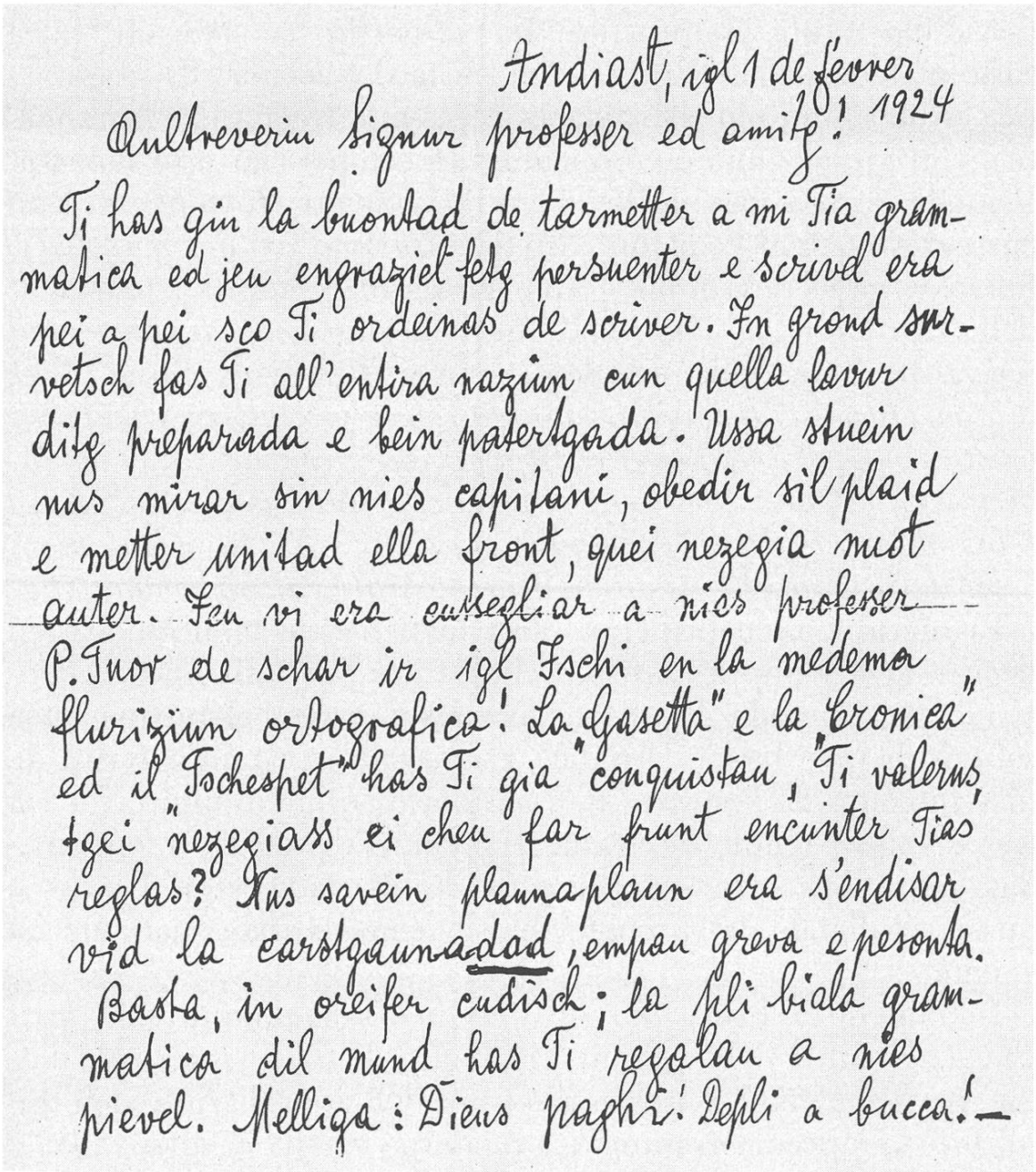

Andiast, igl 1 de favrer 1924

Oultreverin Signur professer ed amitg!

Ti has gia la buontad de tarmetter a mi Tia grammatica ed jeu engraziel fetg persuenter e scrivel era pei a pei sco Ti ordeinas de scriver. Fn grond survetsch fas Ti all'entira nazium cun quella lavur ditg preparada e bein paterlgarda. Ussa stuein nus mirar sin nies capitani, obedir sil plaid e metter unitad ella front, quei nezegia mot auter. Jeu vi era cunsegliar a nies professer P. Tuor de schar ir igl Tschi en la medema flurizium ortografica! La „Gasetta" e la „Cronica" ed il „Tschespet" has Ti gia conquistau, Ti valerus, tgei „nezegiass ei chen far frunt encunter Tias reglas? Nus savein plaunaplaun era s'endisar vid la carstgaunadad, empau greva e pesonta.

Basta, in oreifer cudisch; la pli biala grammatica dil mund has Ti regalau a nies pievel. Melliga: Diens paghi! Depli a bucca!—

In'analisa de quellas brevs savess dar in'egliada viaden ellas stentas empruadas per l'unificaziun formala dil lungatg sursilvan de scartira, in'egliada viaden ellas divergenzas de meinis.

Pertgei ton temps per far ina grammatica?

Prof. dr. Gion Cahannes

Igl encalchen denter las *Brevs da Crestault* e la *grammatica*, 1924, ha pariu lartgs e de cals per quels che spitgavan! Per *Sur Gion Cahannes* fuv'il temps sempiterns. Sper la scola che pesava onn per onn enzacontas crenas pli spussontas, semettan en quei decenni pliras impurtontas ed interessantas lavurs historicas, linguisticas e culturalas alla glisch. Ins smarveglia!

Buca d'emblidar ei il fiug sacrau intern che moveva e dirigeva ses viadis en Tiarasontga, persequitond las vias della crusch, en Egipta, per part cavalcond, a Ruma, a Paris, cantond leu cun siu frar Merens avon in altar della catedrala de Notre-Dame la canzun dils treis s. Retgs, quella numnada de Lourdes: *La steila compara als retgs en splendur.* E quei, en

lur fervur, buca senza ch'els vegnien buntganai d'auters pelegrins, disturbai en lur ruaus e devoziun. Era ils impurtonts loghens de pelegrinadi a Lourdes, Lisieux ed auters vegnan visitai. Per Sur Cahannes fuvan tut quels emperneivels sforzs manifestaziuns religius-cristianas. Ed els vegnevan ca fatgs senza intents benevolents. Nundumbreivels ils referats cun diapositivs en vitgs e valladas romontschas.

Era de far enqual priedi festiv en pleivs digl uestgiu senuspeva el tuttavia buca, denton cun beinenqual retenientscha. Semussar fuva buc sia tempra, sia fermezia! Aschia veva el in onn era surpriu ils priedis dil meins de matg ella Catedrala de Cuera. Talas purschidas vegnevan ca pridas alla leva! Per quels priedis catedrals mav'el mintgamai il gi avon siado egl uaul sur scola e convict e recitava siu plaid da gust, cun aulta vusch, che penetrava tras pégns e pignola. In grondius exercezi declamatori! Sia memoria fuva nunballuccabla.

Per igl onn 1920 vev'el giu priu en egl ina nova, impurtonta acziun. Scaffir ina seria editoriala de litteratura populara per il pievel. La retscha survegn il num significont: *Nies Tschespet*. Las preparaziuns redan. La Romania che surpren l'ediziun sto vegnir consultada, stamparias ed auturs ein d'encurir e d'engaschar. Per il retard ha Sur Cahannes scochemai giu motivs rients. Cugl onn 1921 s'accordien ils numers dell'ediziun grondius. Pia vegnan *Las historias dil Munt s. Gieri* publicadas en nr. 1 igl onn 1921. E 25 onns vegn teniu la dira. Da present ha la retscha, cun divers auters redacturs contunschiu il numer 65!

E sch'ins sa cun tgei acribia Sur Gion Cahannes luvrava, preparava, contrahava, murtirems cun currigems de schliats manuscrets, lavurs, strighel! – ordvart conscienziusas en tuttas revisiuns, capesch'ins per muments sia stauncladad! En talas situaziuns prendev'el giu siu spieghel, mirava entuorn, in mument orda finiastra, ina furschada ord ils egls, in schem ed igl usitau: *avanti* ed *alè*, e l'entira caravana survegneva in ruc, e vinavon culla barca. E cu la spedizun, la vendita era promta, stuevan ils *Cavaliers della Romania* neu, ils scolasts segidar. Ed igl empalader vegneva buca staunchels de dar aigra, tut lavur gratuita cun pagar las spesas. Mo nuot fuva per dominum clavella. La lavur stueva purtar fretgs. Suren steva igl entusias-

Sur Gion Cahannes: President dell'Uniun svizra de students
1898–1900

sem per amur de siu pievel, de ses lecturs fideivels. Buca nuot, la Romania, ch'el veva gidau a fundar 1894 e 1896 e dalla quala el ei staus igl emprem president da 1894–1897. Quell'uniun fuva per el la norma, in fundament nungetg de lavur culturala e linguistica, partenza, purtadra e dirigidra d'ina cuminonza cordiala, in garant de veta undreivla, cristiana, pascheivla. Per Sur Cahannes astgava il lungatg buca vegnir surduvraus en moda agressiva, malgesta, nunverdeivla e maligna, era buca en lischadadads permalussas.

Per il brigliant scolar e student, numnaus ad Engelberg president dell'academia, pli tard a Friburg president dell'uniun svizra de students, doctorau 1896 cun ina dissertaziun historica sur della claustra de Mustér da temps medieval tardiv, fuss la via d'ina carriera academica tuttavia stada aviarta. Era per smarvegl de siu stretg contuorn, sedecida el denton per il sacerdotadi, vul survir surtut a sia patria romontscha en tutta humilitonza.

Il temps en rocla fa beinduras carauns e tgabrocla nunprevidamein en zulcadas malvuglidas. Nunspitgai zappetschs sbarran las vias imaginadas ed ulivas. Quei sa succeder, sch'ins entra en fatgs ensesez tuttavia honorifics che cudezzan denton ils gizzai fendamurglinas. Problems de scola, cunzun en connex cun cudischs scolastics, han savens mess a frusta perinadads. Sur Cahannes, historiograf, fuva fetg attaschaus alla scola ed a siu beinstar per la giuventetgna: instrucziun, educaziun! Strusch enzacons onns instructer de historia, romontsch e ductrina alla scola cantonala, ch'el s'empatscha della damonda de passablas purschidas de capetels historics els cudischs scolastics svizzers. Per el mav'ei adina per la caussa, buca per persunas.

En in referat: *Geschichtlich falsche Darstellungen in schweizerischen Schulbüchern,* entuorn 1910, el ravugl digl 1. Congress per scola ed educaziun, a Wil, senuspescha Sur Cahannes tuttavia buc de renfatschar a gronds professers lur partischonta e faulsa moda de construir historia per las scolas. Ei mava buca mo per veseivlas sfalsificaziuns, mo cunzun era per redacziuns unilateralas, partischontas e permalontas, compilaziuns cunzun pertucconts la Reformaziun e Cunterreforma. Professer Cahannes desista denton beingleiti da tals combats

spirtal-confessionals e surlai polemicas dacheudenvi a representants cun pial pli grossa e dira. Pli e pli daventa l'instrucziun e la procura de buna litteratura romontscha sia gronda mira, pren denton era serius sia instrucziun d'historia e la ductrina, e quei tochen viaden els onns 1924 e 1925. Cun biebein 50 onns banduna el la scola e surlai sias instrucziuns a versai e respectai suandaders. Sur de sia gronda lavur en favur dil lungatg romontsch, suenter siu temps de scola tochen a sia mort 1947, essan nus bein informai dad autras varts.

Ils davos decennis ei in abundont niev material sur de veta ed ovra de quei nunemblideivel spiritual vegnius alla glisch. Bein applicaus savess siu maletg da tochen dacheu seruchegiar el senn d'in um cun gronda stema era per tuts ils undreivels scazis e prus deletgs de quest mund.

Sur Gion Cahannes fuva buc in um practic. Brevs a maun scrivev'el bein e cun adatg. Scriver cun maschina fuva per el ina tortura. En in volum dell'ediziun de Breil, *Giacun Hasper Muoth*, vegn quei demonstrau en moda plitost deplazzada. Era autras semplas practicas della veta ha el mai dumignau. Nuotatonmeins saveva el segloriar d'haver giu baul in velo a sia disposiziun. Sco Sep Condrau relata, fuva pign e grond che sesmarvigliava dil capavel velocipedist duront siu temps de redactur della Gasetta Romontscha e dil Pelegrin a Mustér entuorn 1905. Enconuschentas ein las gitas cun velo de prof. dr. Cahannes a Cuera cun entiras classas d'historia ed era romontschas. Sias turas mavan cun preferenza tras la Tumliasca, visitond ils enconuschents castials historics.

Bugen vess el, sco habitont en sia secunda patria, Cuera, saviu tschintschar il dialect della capitala grischuna. Ina mesa facultad vess el giu dau sche quei siemi, quella miracla fuss ida sur notg en vigur! Denton, adumbatten! El ha mai en sia veta tschintschau in plaid dialect svizzer. Sia carezia e stema per la capitala Curia Raetorum fuva proverbiala. La Cuort, la catedrala, il sez digl uestgiu, tut nunseparabel! Era suenter sia lavur de professer 1926, vess el mai saviu bandunar Cuera per stabel. Satraus denton lev'el esser a Dardin.

Instructiv ei de persequitar las numerusas brevs che Sur Gion ha scret a casa da student gimnasial a Friburg e da Engel-

berg ils onns 1888–1899. Ellas dattan per part sclariment ed indezis dil svilup e decuors de sia veta futura. Ei setracta de brevs a mumma e bab, denton cunzun a siu frar, Toni Mudest, il futur officier. Era a sia sora Anna ein brevs stadas drizzadas. Era rispostas da casa ein per part enconuschentas. Ei setracta de documents scripturals, correspondenzials tuttavia remarcabels d'avon varga 100 onns.

In auter document sur della veta giuvenila de Sur Gion Giacun Cahannes, ei in dils 8 Diaris, screts da siu frar Toni Mudest. Ei setracta dil cudischet IV², elaboraus per part en moda circumstanziala, familiara, cun interessants detagls d'impurtonza generala. Applicadas vegnan era brevs dal giuven student e las rispostas da casa. Quellas expectoraziuns cronisticas laian percorscher nundescrivibla carezia enviers ils geniturs e fargliuns, aulta stema per la patria, carezia per mintga specia de lavur agricola, cumpigliau ils usits religius e profans de sia tiara pli stretga.

Screttas ein quellas regurdientschas dal frar Toni Mudest, 1948, in onn suenter la mort dil frar. *Toni Mudest Cahannes*, 1869–1952, pur de vaglia, dasperas, suenter cuss. naz. Aluis Steinhauser, president dellas Ovras electricas della Surselva (EWBO), staus cusseglier de scola, biars onns commissari de taglia, enconuschent e curaschus officier duront l'emprema uiara mundiala 1914–1918, colonel, cdt. regt. inf. 26. – Colonel Cahannes veva gudiu mo 6 onns scola primara a Dardin.

Ina secunda part dil Diari IV² relata muments ord la veta universitara de Sur Gion Giacun Cahannes a Friburg, da 1893–1986, silsuenter dils studis teologics a Friburg, cun il davos onn a Cuera el Seminari de s. Glieci. Quei capetel della cronica cala culla descripziun della messa nuviala a Dardin, ils 30 de fenadur 1899. Las acziuns che suondan silsuenter tochen a sia mort ein de caracter professional.

Cronica sur della veta studentica de Sur canoni Gion Cahannes

da Toni Mudest Cahannes

Nies frar Gion Giacun

(Ina regurdientscha)

1. de matg 48

Nus semettein vid ina lavur che renda a nus plischer e satisfactiun, che lai reviver la memoria dils onns giuvenils, la seriusa impurtonza dils onns virils e che lai, igl atun della veta, aunc guder ils onns sco schenghetg dil Segner. – *Nies frar Gion Giacun!*

Ils dis a Capeder, ils onns de student, la veta ella practica, ed il postludi dramatic a Sonvico, Crap de milia sper la via, en granit.[1] E las letteras che ein pitgadas en, discuoren della infinita divina buontad: *Il Segner ei buns!*

***

Ils 16 de fevrer 1872 s'annunzia a Capeder tier la famiglia de Gion Antoni Cahannes e Victoria n. Cabernard, in tafer buobet, il tierz ella retscha. Igl emprem era mitschaus en sferas celestialas, il secund steva al capugl della tgina cun ses 2 1/2 onns ed admirava, forsa in tec scuius, il pop el bratsch matern. Glei il scribent de questas! Bein aunc per in temps resta la nanna siu possess exclusiv. Il niev popett obtegn sia canastra. Aschia entscheiva la caussa pacificamein ed ils dus frars sefan stupent sut la bigieta prudenta de mumma e tatta pintga.

---

[1] *Crap de milia* (Meilenstein) – In crap cull'inscripziun: Can. Prof. J. Cahannes †23.9.1947, che stat el liug de sia mort ella Val denter Tesserete e Sonvico el nord de Lugano. E vitier las letras: *Il Segner ei buns!*

Sil di, suenter 3 onns s'annunzia a Capeder puspei in niev cussadent, la sora Anna[2]. Ei mida in tec canzun culs buots. Il tat admira sia Anneta e survesa il buots. Mumma e tattas sedostan per la paritad. La tatta gronda a Casut ei tatta dils buots. Ella, cugl Aug Bistgaun e l'onda Tonia, vesan mo ils buots, buobas persunas secundaras![3]

Ils dus buots fan prova, 2 1/2 onns in ord l'auter, sesprovan els beingleiti de luvrar ensemen e lur tapuns e lur schanuglia dattan perdetga de lur lavur conzentrada, e mumma e tatta han lur fastedi de tener tut en uorden.

Els arrivan – ils onns de scola! Jeu savevel gia mirar anavos sin in'experienza de treis onns, cu il frar Gion Giacun ha entschiet siu pensum. Ei era ils 1880. Scolast Schuoler dirigeva nossa scola. In capavel bien scolast. A *Schuoler* suonda il scolast *Felix Bigliel.*[4] In auter excellent e fetg premurau magister. Gion Giacun ha giu il cletg de ver stupents scolasts ed el ei staus in scolar preferiu. Bigliel declara, suenter ina practica de 50 onns, che Gion Giacun seigi staus siu meglier scolar. Il davos onn de scola a Dardin ha el sper la scola, priu uras privatas tier *Sur Bistgaun Cathomen*[5] en latin e franzos. Il student era preparaus per il sgol, ei drova mo aunc il 'benzin'.

Quitaus e malengasi leventa ent'il bab il patratg vid ils quosts e spesas dil niev student. – Bein en mongia cun Sgr. *Cuss. Nat. Dr. Decurtins*, ferm adherent de sia politica, a Breil,

---

[2] *Anna.* La sora de Gion Giachen (Sur Gion Cahannes), 1875–1946. – 1901 dunna dil fabricant Augustin Maissen a Rabius, dapi 1904 sesenta a Glion cun sia famiglia.

[3] Aug *Bistgaun* ed onda *Tonia.* – Frar e sora da Gion Antoni Cahannes, bab de Sur Gion.

[4] Scolast *Schuoler* e *Felix Bigliel,* da gliez temps excellents scolasts a Dardin.

[5] *Sur Bistgaun Cathomen.* – Naschius a Dardin (a Casut) ed era satraus leu. Fuva en ses giuvens onns plevon della parochiala de s. Bistgaun a Dardin.

sper Toni Cagianut[6], il pli fidau amitg e sustenider, sedeclara Decurtins promts de gidar ad installar il giuven student al *Gymnasi St. Michel a Friburg*. El empermetta de procurar per 'Kosttags', ed el tegn plaid.

Ed il bab va en ellas condiziuns dil 'student murdiu' e tarmetta il fegl a Friburg. Quel pren si leu ina combretta bienmarcau ed il de viver procuran olmas beneficentas de Friburg. Denter auter Frau Oberst K. R. Tochtermann (!). El fa a Friburg 2 onns il tur de spisa dil nurser de Capeder. Bein senza tastga, mo mintga di en in auter liug el turnus perscret.

Quella veta ambulonta ha denton buca disturbau il student. El va da Dardin, dalla casa pervenda a Friburg ella III. classa Gymasi. Stat ferm, lavura, sedrova, ed alla fin della scola eis el igl emprem en classa e porta a casa cun plascher nundiscrivibel igl emprem premi. Aschia era il secund onn a Friburg.

La rolla de 'Bettelstuden', buca grad edificonta, ei dall'entschatta naven stada a mi nunsimpatica. Jeu havevel l'entschatta de dir nuot.[7] Vargai dus onns e sut l'influenza dil discuorer dil student rugadur sur sias differentas aventuras egl ir en roda, senza in cert sentir puril, in tec luschezia digl um liber, ed anfla che quei seplaccar humiliteivel avon la meisa dils grons – jeu lasch'ad els il meret – corispundi ni a nies sentir moral ni a nossas forzas. Nies potenzial en familia era denton recuvraus. Jeu erel carschius e turnaus si dil Thurgau, il bab

---

[6] *Toni Cagianut*, enconuschent pur a Breil. Maridaus cun Margreta Cabernard de Dardin. Ein adina seteni ferm da parents culs Cahannes. Bab era digl enconuschent *dr. Luregn Cagianut*, pli tard president dell'Uniun svizra d'impressaris (Baumeisterverband) e grond Romontsch. El ha scret ina buna biografia de G. H. Muoth en Igl Ischi 11,1931 sin giavisch de Sur Gion Cahannes.

[7] Il cronist ed autur dil Diari present, *Toni Mudest Cahannes*, 1869–1952, fuva mo dus onns e miez pli vegls che siu frar Gion Giacun ed haveva perquei ils emprems temps pign plaid el capetel. Silsuenter, daventaus officier, diregia el ils contacts.

aunc taffers e la mumma bein en pei e l'Anna gidava. Nus vevan forza de lavur, prendevan funs a tscheins e cul student era a casa, dil fenadur al settember, era è quel sut giuf sco nus e l'economia marschava.

Il student veva absolviu cun distincziun sia IV. a Friburg. – Co nus essan vegni sil patratg de tarmetter nies giuven a Engelberg, ei a mi buca pli present. Podà che Sur Cathomen[8], sez studegiau tiels Benedictins, ha dirigiu la barca. Gion Giacun va a Engelberg ella V. El absolva leu las davosas classas gymnasialas cun stupent success. Sia dimora de 3 onns a Engelberg ell'atmosfera benedictina vegn ad esser stada dezisiva e vegn a ver dau la clamada e dirigiu sia veta. El seregordava adina de ses professers e constudents sil quolm dils Aunghels en plaids de rencunoschientscha, admiraziun e carezia. – Las expensas dils onns a Engelberg havein nus finanziau. Ei mava buca grad tgunsch al bab. Pli optimist eran nus affons e mumma! *Gie, co vegnir entuorn d'atun cun deivets, tscheins, pustretschs e taglias, gliez surscheis vus a mi*, marmugna il bab. Denton ils buns attestats dil student e nies fideivel luvrar e setener ensemen, renconuscheva il bab e las surlischadas alla buorsa daventaven cun quei meins dolorusas.

Las vacanzas mettevan puspei il student a miez la veta agricola. Ei tuccava de far vischigias silla detta e de puspei schar svanir ellas, ed alla fin della vacanza eran ils pugns dil student buca meins gruvis ch'ils nos. Il far maghers ella Val Capeder[9] veva ina atgna atmosfera ed era pil student schubra poesia. Buca teis, bia umbriva, e la noda della val, schnecs cun cornas, gross sco truffels – e l'aua dil Bogn cun ses curals d'argien ord tschuffa fonteuna. – Ed ils maghers della Crappa[10] – zanua se-

---

[8] *Sur Bistgaun Cathomen* veva giu dau a Dardin latin al scolar primar ed era franzos ton ch'el veva saviu entrar a Friburg ella tiarza latina.

[9] La *Val Capeder*, era numnada *Val Plaunca*, sesanfla gest suenter Capeder sin via a Schlans. Enconuschents ils maghers ella badugna. Valletta cun dutg.

[10] Ed ils maghers della Crappa. Ina part della Val de Capeder.

sanfla aunc in poem dil student sur quei magher – che raquenta dil graschel trutg e della crappa sco semnada, e della taglia schi miserabla e dils blaus[11] che fan mo reverenza e laian ir la faulsch suro. – Cheu dev'ei lu la scappada vi Pleunca sil de cotschnas[12]. E schliata taglia, blaus e maghers eran emblidai.

Pli idealas eran las vacanzas si *Rasuts* cun la siesta davos tegia ed il dormitori el fein. Mintgaton ina expediziun de requisiziun tochen sin *Quader*, ni enta *Cascharolas*.[13] Era il zignun da buna luna dev'ei ina honta penn. Muncava quella dev'ei *pataheflas* e *strighel*. Nies student steva sin pulit pei culs zignuns de Cascharolas, Rubi e Quader. El era la stad, avon ch'ir a Friburg, staus sterler sin Quader. Giu discletg, piars 4 vadials en ina en *Furnal*, la consequenza d'in stemprau. Spezialmein il zignun Zestg (Balett) veva manteniu siu starler en viva memoria. Sepresentont quel sin esch tegia, sesclara igl egl dil vegl zignun ed el metta sia manutta greva sil schui dil student, beneventont il giuven amitg. Penn e tschagrun, quei era la marenda a tut tgi che vegneva en tegia; in cup groma dev'ins mo en cass spezials.

Il far prada, cu ei taglia bein e l'aura tenta buc, ei ina continuada recreaziun per mei e pil student, dis de buca calar.

Aschia daven da s. Onna toch'ils 20 d'uost! – Ei deva enqual onn eunc autras caussas pressantas, che disturbavan igl ideal de prada. Cheu eran las tschareschas; ei deva lu mintgaton dètg

---

[11] *La taglia schi miserabla dils blaus.* – Ils blaus, in fein sec e zai dils maghers che taglia mal. Malemperneivels feins els ladretschs si prada per quels che dierman el fein. L'expressiun 'blaus' era per las muntanialas fetg giuvnas.

[12] *Vi Plaunca sils de cotschnas.* – Ils gronds e bials tscherschers de pli baul sper la seiv giu che serrava en las aclas de Plaunca. Ina part cun tscherscher udeva era a Gion Antoni Cahannes.

[13] *Vacanzas a Rasuts.* – Rasuts, in cuolm, ina prada entadem il Plaun Rasuts si els Cuolms de Breil. Sura Rumbettel, sut Rumasal. – Quader, l'alp dubla della vischnaunca de Breil sur il cuolm *La Casa*. – *Cascharolas*, in'alp cun tegia sin via a Dalnova. Sch'ei muncava la honta de penn dev'ei pataheflas (aviras e sgiavladas) e rests de magnuc ella caldera.

dariet. Cheu tuccav'ei de sparter la cudroia. Il bab, il student, l'Anna ed il Merens tenevan la dira si prada e sgaravan maghers, tochen ch'ei era finiu. La mumma ed jeu, nus vevan il pensum spezial, ed il dun leutier (ch'ei buca dau a tuts) de sestender e sesgarar pils tscherschers entuorn e de rimnar ils fretgs delicats. Giu la Foppa e giu la Mesa[14] eran nus dis ora sin scalas e tschemas. La mumma ascendeva la scala de 40 scalems ed jeu empruavel de raccoltar quei che vargava si, quei che la scala pudeva buca tonscher. Staunchels calav'ins la sera. Il ballontschar dellas plontas el vent vespertin figeva star allerta tgierp ed olma, e quei continuau better e sedustar, quella dimora els tschupials dellas plontas calava insumma buc. Strusch er'ins sedurmentaus, tratgs afuns dalla sien e dil staunchel, seballav'ins puspei el tschupi. L'impressiun dil di cala buc. Eunc otg dis pli tard, finida la lavur, vev'ins de far culla nanna sisum las tschemas. – Las tschereschas eran bunas ed ils de prada acceptavan la canistriala emplenida senza era mo in patratg vid il prighel e la sufrientscha dils *rimnatschareschas.*

A Friburg. – Il frar Gion Giacun absolva sia tiarza e quarta gymnasi a Friburg. Ed il student scriva denter auter: *Ed en verdat, ei va cun mei bein en scola ed ord scola. En mia classa fuvel jeu schon gl'emprem ferms e sundel eunc uss, ed era il studigiar va ussa pli tgunsch che igl emprem.* – Il student seregorda de siu ventireivel viver a casa e scriva commuentaus a casa a siu frar: *Il Bone e tia brev, Toni Mudest, hai jeu retschiert ed jeu selegrel giud tia ventira che ti has saviu turnar a casa (dil Thurgau). Jeu numnel quei ina ventira e franc cun rischun. Pertgei dultscha ed enperneivla ei la cuminonza cun carezonts geniturs; legreivels e delectonts ils discuors cun beinvulents fargliuns, e mo tgi che sto sedispensar de quels, enconuscha lur prezi.*

En ina brev dils 27 dez. 88, exprima il student sia attaschadadad viers casa: *Con fetg giavischass jeu de era uonn saver cele-*

---

[14] Giu *La Foppa*, giu *La Mesa*, praus sut Capeder sin via a Patnasa. Avon tschien onns ils impurtonts tscherschers.

brar la fiasta de Daniev enamiez mes carezonts geniturs e fargliuns. – In cert schar encrescher zaccuda sia olma e sper buns giavischs scriva el: *Bein in grond pass haveis vus fatg cur che Vus haveis seresolviu de termetter mei a scola, aber jeu vi, sco mia obligaziun garegia, duvrar conziusamein miu temps de studigiar e tras diligenza, obedientscha e buns deportaments paregiar a Vus legria.*

Sia brev dils 2 fevre 89 ei il product d'in cor cuntent e ventireivel: *Legramein prendel jeu oz la plema entameun per dar novas sur mia situaziun en il niev onn. Na, pertgei duess jeu buca selegrar; ei va gie tut grad sco jeu vi, ed il temps nua che jeu sai turnar a casa ei zvar eunc dalunsch, vegn aber tonaton adina pli e pli datier. Las lavurs en scola fetschel jeu ussa fetg tgunsch, bia pli tgunsch ch'igl emprem. Il latin va sco de far termagls. Il grec ei empau trubistgaus; nus vein ussa de sbluccar vid ils verbs. Nur Beharrung führt zum Ziel! Ella matematica vein tochen ussa priu atras l'algebra ed ussa entschavein cun la geometria. Il franzos va tgunsch, aber sin gassa sai jeu emprender pauc. Jeu hai gie cuminonza mo cun students tudestgs.*

En pliras autras brevs vegn dau bunas novas, era descripziuns de viadis al Lag Leman. Era poesias tudestgas vegnan tarmessas a casa:

Lieblich schaut heute die Sonne hinein
In mein buntes Zimmerlein
Und spricht: Komm' mit mir spazieren
Auf die Brücke dort ein wenig,
Oder auf Sankt Niklaus Thurm!
Auch des Biers Geschmack probieren
Wäre für dich sehr gesund!
Doch da ruft die strenge Pflicht:
Kerl, das darfst du nicht.
Etc.

Il secund onn de scola a Friburg ha priu sia entschatta. Per la secunda gada allimentan familias benefizentas nies student murdiu duront ils trimesters 1889/90.

Aunc ferm ligiaus vid il tschespet patern, raquenta Gion Giacun en sia brev dils 11 oct. 89: *Jeu quetel d'udir quels dis en mias ureglias la canera della maschina de scuder e vesel en mia fantasia il buob de strom*[15] *seglent entuorn, gleiti sin tiara, gleiti sut tiara, cavont vaus sutterans, tochen ch'ina vusch enconuschenta cloma el puspei anavos alla glisch dil di.* – Ella medema brev raquenta el ord la veta studentica de Friburg: *avon 8 dis hai jeu priu part vid il 'Fackelzug' tras il marcau en honur della universitad, e tier quella caschun ha era il Casper*[16] *sburflau giuado in plaid tudestg il qual ei vegnius respondius dal pievel friburghes cun mellis bravos e vivas.* Ils 28 de Dez. 89 tarmetta nies student ses salids per Daniev: *Mo plaids ein eunc adina plaids ed in ver sentiment dil cor selai buca zunghiar en en bustabs che han en sesez nagina veta. Perquai tralaschel jeu de far cheu eunc autras notizias de quella natira e vi plitost adina mussar cun las ovras che mia carezia encunter Vus sesfreida mai.*

Il Zercl. 1890 porta la davosa brev digl onn de studi 1889/90 ord l'Alma Mater Friburgensis: In concept franzos e plans de viadi pil retuorn a casa.

A Engelberg – Igl oct. 1890 drezza student Gion Giacun ses pass tiels benedictins a Engelberg. Ils 10 d'oct., gia 8 dis davos mirs claustrals, scriva il student: *In gron evenement ei schabegiaus tier mei avon duas minutas; perquei vi jeu buca schar pli ditg senza dar novas a Vus. Jeu ha numnadamein grad avon in tec survegniu la rassa de students; aber essend ch'ella s'accordescha en tut e dapertut cun quella de prers, sche quetel jeu tonaton ch'igl autosentiment (Selbstgefühl) vegni cheu-*

---

[15] *Buob de strom.* – Quei buobet veva sia atgna funcziun. El fuva plazzaus el ladretsch e veva de rasar ora il strom che vegneva spurnaus ord la maschina de scuder, tratgs orasut mintgamai, forsa d'ina buoba, lu bess siado el ladretsch d'ina persuna carschida culla fuortga. Denter tratgas veva il buobet de strom peda de far ses vaus e tunels sut las hufnadas de strom luftegiaus e lucs.

[16] *Casper* fuva negin auter che il cusseglier nazional *Caspar Decurtins*, 1855–1916. – Confundatur della universitad de Friburg. Lu ella vegliadetgna de 45 onns.

tras pli gronds: Co igl examen ei ius sai jeu leider dir nuot, pertgei? – jeu hai buca stuiu far! Mes attestats han liberau mei de quel. Ed ussa sundel 'Rhetoriker', ha, in grond plaid, che ha aunc mai fatg il passen sin mei tochen ier ed oz. Ha, – sche jeu savess buc conta tupadira ei dat denter ils rhetorikers, sch'alzass mei oz igl autosentiment pli ault ch'il Titlis che jeu vesel cheu orda finiastra. – Ei suondan indicaziuns d'entschattas de studi communabel e sur la viseta a dus professers che plaian ad el excellent. Prinzipalmein ha lur honzeliadad fatg surstar el aschia ch'ins savessi buca giavischar meglier.

Enzatgei sur dil viadi a Engelberg: *Sin viadi eis ei iu bein. Tochen Tschamutt ei il Friberg vegnius cul cavagl. Il cuolm per pedes! Da Flüelen (puspei a pei), a Brunnen puspei a pei.* A mesa l'ina era il student a Buochs. El va sur Stans. Da leu a Engelberg s'ei 4 uras, e quellas vegnan pridas a pei: *Mesa ura sut il vitg hai jeu suatiu in pader, che ha saviu menar mes pass tras ils gans della claustra. Ils empremss plaids dil prefect fuvan: 'quei ei franc il Cahannes'.*

En pliras brevs vegn delucidau la nova veta egl internat; cul temps s'endisaus, ed anfla che igl uorden strict de studi seigi pli avantagius che la libertad de Friburg. Da sontga Clau less el da casa in spel troccas[17] e vess bugen ina copia della canzun dil Muoth: *Sil crest de Cavardiras,* per in special intent.[18]

En ina brev tuna ei vinavon: *Nus vein treis mesas uras ad jamna cant. Jeu stoi dapertut funczionar sco 'excellent' se-*

---

[17] A Dardin, Breil ed a Danis-Tavanasa dev'ei gia da lezzas uras passionai trochists. Era en famiglia vegneva dau troccas las dumengias, da tscheiver e las liungas seras d'univern. Remarcabels il *giug de troccas en tschun* a Dardin. Ina exclusiva attracziun dils Dardinars.

[18] *Giacun Hasper Muoth* era gia entuorn 1875 beinenconuschents en scola a Dardin. Il student Cahannes a Engelberg giavischa da casa ina copia della poesia *Il tiran Victor.* El relasch da Sur Cahannes ei era stau d'anflar in exemplar de *Il Gioder,* ina cantada sur fatgs de cuschina 1886. La simpatia per la poesia da G. H. Muoth, conburgheis, fuva ferm da casa tier ils Cahannes. Il cuss. guv. *Augustin Cahannes* recitava bugen e cun bravura grondas parts della poesia de Muoth *A Mesiras.*

cund bassist. Da present vein nus de luvrar vid l'opera che vegn menada si il tscheiver. O jegerca! ... In'autra veta regia cheu denter ils mirs claustrals che vi sper la Sarina. Jeu sesanflel tut beaus!

Igl attestat hai jeu survegniu stiarsas, il di suenter che jeu hai dau giu la davosa brev a Vus. Vus saveis ch'el ha ina schliata qualitad, ch'el ei buca habels de vegnir megliuraus! Quella schliata qualitad vess jeu mai spetgau. Igl ei pilver fatal; jeu hai mo duas letgas: u star eri ne anavos! Goethe aber di: Wer nicht vorwärts geht, der kommt zurücke. Jeu sai pia mo ir anavos! Aber na, en avant! – il territori che stat avon mei ai aunc infinitamein gronds.

Cul fenadur 1891 siara Gion Giacun giu siu studi dell'l. retorica a Engelberg. Buns attestats encorunan las breigias e fastedis digl onn de scola, de studi.

Digl onn de studi 1891–92 ein las notizias plitost scarsas. Jeu sai buc, s'ei vigniu scret pli pauc? – ni ein las brevs sparidas? 5 brevs de quei onn da casa al quolm dils Aunghels bettan enqual sclarida viaden el stgir. Accidents curdai a casa vegnan relevai al student: Il frar a Dardin absolva sia scola de aspirant. A Capeder, Pleunca vegn il muvel surprius della zoppina, il Barclamiu e la Mariuschla fan nozzas.[19]

Gion Giacun daventa a Engelberg president della academia e munglass sco tal ver in niev tschiep. Il scribent a Dardin (il frar Toni Mudest) manegia: *Cumprar in tschiep fatg ei car, e schar far in a Ti cheu senza mesirar, ei era riscus e vegness ualvess a vestgir il president tenor honur e dignitad. La caussa vegn liquidada, co sai buca pli.*

Ils 17 matg 1892 scriva nies bab da Cuera (cussegl gron) al fegl student: *Legrau mei e la mumma ha Tia poesia en memoria de nies 25 avel onn matrimonial. Tier nus ei zvar quei di vargaus sco ils biars – fetg prosaic, numnadamein vid il criec*

---

[19] Barclamiu e Mariuschla. – Vischins e parents dils Cahannes. Il student veva grond interess d'intervegnir tut quei che succedeva a Capeder e Dardin.

e fasoi, mo tonaton ei il temps passau e percuriu en quels 25 onns passai en frestga memoria. Glei quei ina liunga uriala, che para ussa aber sco ei fuss stau jer. Cun ualti cuntentientscha sai mirar anavos sin quella, e sche Dieus conceda a nus pigl avegnir buca menders dis e pli seriusas emprovas, sche vein nus ded esser ad el tut spezialmein engrazieivels. – Igl avegnir dil student blughegia il bab. Ils dis de Engelberg calan cun uonn. El scriva: *Apartenent tes studis, sche stat la caussa buca grad schi bein sco ins tartgava e giavischava! Il prer ha plidau e scret al canzler da quellas varts. Quel cusseglia: Friburg, Innsbruck, Eichstätt, il pli bugen Friburg. Era sur Roma ha il canzler s'exprimiu ... Cul Casper (Decurtins) hai plidau pervia de Friburg, e stat la caussa buca fetg bein. P. Berthier ha teniu ad el nagin plaid pervia dil Brugger, e sto ussa il Casper mirar co el sa pagar las spesas de Brugger*[20]*; pervia de Tei ha el sepurschiu de mirar tier la reghenza, ch'ella concedi schon avon igl examen de maturitad in subsidi ord ils fondos catolics; depli lev'el plidentar il canzler, ch'era lez sustegni. Basta, per in auter onn vegns ti ad ira a Friburg; denton ves'ins puspei tgei glei de far; en mintga cass vas ti lu a Roma, baul ne tard; pli bein savein sediscuorer cura che ti eis cheu.*

Il bien success dil giuven student a Engelberg ha leventau tiel bab plans fantastics, che vegnevan susteni e nutri digl idealist Decurtins, mo lu puspei squitschai dil realist, Canzelier Schmid de Grüneck[21].

---

[20] *Brugger* (era Brucker, schlatteina neu dagl Uri) ei in num che compara pliras gadas. Ei setracta de negin auter che de *Sur Giusep Aluis Brugger*, pli tard plevon a Trun epi a Mustér, 1871–1953. La Tgesa Brugger Sur Giassa a Rueras (via veglia) era amicabla e de gronda hospitalitad per ils students denter 1888–1899. Il frar de Sur Brugger era maridaus en casa, Leci Antoni, 1868–1946. Omisdus eran naschi a Messina en Sicilia. – Da Lucerna ano era Sur Gion Cahannes ius tut aposta a Tujetsch alla messa nuviala de Sur Brugger, ils 4 d'uost 1895.

[21] *Cancelier Schmid de Grüneck* era in bien amitg della famiglia Cahannes. Pli tard uestg de Cuera.

Il cercl. 1892 va il litinen (Toni Mudest) per in meins a Walenstadt sil cuors de sittar ed ils 23 de fenadur meina il viadi a casa el a Engelberg tiel student e da leu van els ensemen ils 25, via Caschanutta-Alpsu e Cuera. Il di de s. Onna arrivan ils alliai a Dardin, las buorsas vitas ed ils venters plein fom. Il bab, restaus anavos della prozessiun de s. Onna a Trun, compogna ses mats a casa sil trutg 'per miez si' sul territori de Zignau e Schlans, tras la Val Pleunca a Capeder sil crest.[22] E leu retscheiva la mumma ses buots cun bratscha aviarta ed ina savurusa tscheina metta puspei tgierp ed olma egl equiliber e rinforza la membra stunclentada. Aschia il programm! E pressapauc aschia ei la historia sefatga!

Il litinen vegn retscharts ad Engelberg cun tutta curtesia. El ei leu bein lugaus e bein salvaus egl asil claustral. Fa tras la davosa sera la buida culs students e l'autra damaun caminein, student e militer della tiara giuado. Sembarcai a Stansstad sil bastiment – e daven da Flüelen porta il rappid dil Gottard e la graschla de Val Scalina nus spert e seuns ad Ursera. Da leu per pedes sur l'Alpsu e la sera disbarchein a Rueras en Casa Brugger.[23] E gl'auter di, s. Onna, arrivein exact tenor programm a Capeder.

Ord il temps de sia dimora el convent claustral a Engelberg sedatescha ina brev senza datum. Quella dat perfin en suns poetics de siu sentir intim e fideivel cun sia patria locala e siu vitg patern:

---

[22] *Trutg permiez si.* – La via, trutg cuort da Trun sur Tireun, sutorasi sil Cret Capeder. La via sur Schlans saveva vegnir scursanida grondamein. – Il *Crest de Capeder* ei perpetnisaus ella canzun de Nossadunna a Capeder: Sil Crest Capeder a Dardin agid'enquer'il pelegrin. – Mira il cudischet Nossadunna de Capeder, 91–93.

[23] Per pedes sur l'Alpsu ed en *Casa Brugger* a Rueras – Mira nota 20.

Un beau moment

1. *Otg meins jeu schon sesanflel tiels eunghels en clausura,*
   Otg meins jeu schon respirel dils eunghels l'aria pura.
   Sur crappa e sur lenna, tras dir e rar s'ei ju.
   Bia sentiments legreivels hai era schon gudiu.
2. *Mo in de quels meretta speziala attenziun,*
   Sin mei pli che tuts auters ha el fatg inpressiun.
   Friburg cun tuts ses scazis ha buc dau quei plischer
   A mi; mo tier ils eunghels hai quels saviu guder.
3. *Ei fuv'avon treis jamnas, ei fuva la dameun*
   Che cun si'aura fina frestgenta il carstgaun;
   Jeu stevel von miu pult e legievel Cicero,
   Il sulegl cuchigiava spel Titlis siado.
4. *Cheu aud'jeu tut en ina in tun schi curios,*
   In tun aschi migeivel, in tun aschi colossal,
   Schi amicabel, in tun aschi complein
   Che dalla sutga seglel jeu si anetgamein.
5. *Il Cicero jeu bettel spert spert en in cantun,*
   L'ureglia ei bein pleina digl amureivel tun.
   Il tun quel penetrescha mes members tras a tras,
   Raguda si la beglia cun forz'e cun fracass.
6. *A mi en regurdientscha el cloma il patratg*
   Vid l'amureivla patria che meina mèl e latg.
   E vid ils emperneivels plischers dils onns vargai
   Che denter Vossas pizas schi ditg gudiu jeu hai.
7. *Quei tun aschi horribel che fa tont'impressiun*
   Astg'jeu a Vus numnar el oz senza precauziun?
   Gie, ei daventi pia, ei seigi a Vus nomnau:
   Glez di l'emprema gada ha il cavrer curnau![24]

---

[24] Glez di l'emprema gada ha il cavrer *curnau!* Il tgiern-caura era aunc 25 onns suenter (1915–1920) sut il trertetg, sil mir dil fuorn sper la caplutta, pinaus mintga damaun allas 6 per il cavrer. Sch'el veva buna luna astgavan nus sco vischanders curnar mintgaton. En quella poesia seconcentrescha tut sil davos plaid: *curnau!*

E vinavon scriva Gion Giacun: *Bunamein scuidus sil Merens*[25] *sun jeu che sa ussa cuorer suenter il stargialam e suenter ils stiarls de Muladiras. Aber na! Jeu hai quei plischer era tscheu.*

Ei glei pilver ina delectonta circumstanzia d'udir stgelas e bransinas duront ch'ins sto dir si Cicero e Körner. E cun bucs, cauras, nuorsas ed anseuls, havein nus era bia giu de far uon egl Homer cur ch'el descriva la tiara dils Cyclops ed il gigant Poliphem che veva mo in egl, e la liberaziun dil malizius Odyseus cun ses cumpogns. Na, ins drova tutavia buc ina materia briglianta per far poesias, sonder grad las pli cuminas lavurs, sco better ord nuegl, mulscher cauras, schar titar anseuls, han enflammau Homer tier las pli bialas poesias e savessen fors'era enflammar nus.

Diari da Toni Mudest Cahannes 1948
II. part: 1892–1899 e 1900–1947

Remarca preliminara

La secunda part della cronica ei scursanida. Era per quei motiv ein las notas vegnidas fatgas. Atgnadads ortograficas restan en principi. Ellas vegnan cuortamein explicadas alla fin della lavur. Ils originals dil Diari ein buca stai accessibels e cheutras la scripziun buca d'interess primordial.

El center d'interess stat il cuntegn che meina nus anavos en in mund different, in mund studentic d'avon varga 100 onns. L'entira cronica sebasa silla correspondenza dil student Gion Giacun e las rispostas della famiglia. Cun gronda capientscha vegn la cronica fatga 50 onns pli tard, 1948. La publicaziun presenta puspei in miez tschentaner pli tard. Differents romontschs sursilvans e tuttina adina il medem!

---

[25] *Merens*, il frar giuven (1883–1952), veva entschiet ils studis gimnasials mo lu calau. Lavura silsuenter tiels geniturs a Capeder de pur, suenter 1922 o Dardin en casa dil frar Toni Mudest e l'onda Barla. Merens fuva in oreifer e segir cantadur de baselgia, enconuschents per benefactur.

Cronica

Igl october 1892 vesein nus puspei nies student sper las rivas della Sarina. El vul far ses studis filosofics alla Alma Mater Friburgensis. *Sur Cathomen*[26] e *Caspar Decurtins* han giu empalau el sin questa via.

Dils 18.11.1903 sedatescha l'emprema brev dil student phil. che nus vein aunc a disposiziun: *Hai oz puspei bets in buordi giu da dies, numnadamein l'ontologia* (*scienzia digl esser e de siu destin*).

Nus Romontschs a Friburg gizzein las ureglias cu ei va la curella: 'Decurtins ei ella tiara'. – Schmed e jeu selegrein sin cu el vegn cheu. Havein lu el senn de splugliar el empau. Pertgei il Schmed ha era detg a mi ier, el hagi buca rap de francar ina brev pli.

Denton, malgrad la pigiur della buorsa ein ils students cuntents: *Schiglioc va ei biebein!*

La brev dil bab Gion Antoni dils 30 december 1892 allegheschа las difficultads finanzialas ch'il fegl filosof caschuna ad el e tgei fastedis ei drova per far flessegiar stipendis e subsidis. Ei setracta dil stipendi dil Corpus Catholicum. Il *Caspar* ed il *Peterelli*[27] ein per dar a tuts s'annunziai 150.– frs per in, e senza condiziuns.

Nos students a Friburg eran snueivel spanigiai sin mintga viseta che Decurtins figeva alla Alma Mater. Ei para a nus oz, sch'ins legia ils rapports dils students, che lur dimoras erien emplenidas ora d'attentats dils students (sin Decurtins), – ed emprovas da sia vart d'untgir ora els.

La brev dils 5 d'avrel 1893 dat il maletg leutier: *Il Decurtins ei tschell'jamna recticamein vegnius! – e zvar schizun duas*

---

[26] Sur Cathomen plevon a Dardin. Caspar Decurtins, confundatur dell'universitad de Friburg veva grond interess de popular quei niev institut era cun students romontschs. Ei tuccava lu era de star buns per il beinstar dils studetgels della bialaura senza finanzas.

[27] In influent politicher conservativ. *Remigius Peterelli*, cusseglier dils stans.

ga, ed jeu hai buca saviu tschintschar cun el, malgrad ch'el ei staus 3–4 ga el convict. Nuot daniev! – Ina sera di il Brugger a mi, Decurtins seigi staus cheu, seigi aber schon naven. Jeu cuorel tier Schmed che haveva per cletg traplau el sin via cur ch'el vegneva dalla Lausannerstrasse giu cun siu caput cuort che stat en proporziun tiegl um sco 1:100! – Schmed gi a mi, ei gidi nuot ir tier Python per encurir Decurtins enzanua auter, pertgei el seigi schon quella sera turnaus anavos (a Berna). – Gl'auter di mein Schmed ed jeu senza gronds patratgs el tgau a spass sil Bahnhof, allas 9 e mesa. Tgei surpresa! Cheu era il 'Kerli' pér uss en in vagon de II. classa. Schon level jeu seglir viaden! Cheu dat ei in schul, e Decurtins e caput cuort e vagon e tut ensemen semovan vi encunter Bern, – e jeu hai giu il mirar suenter! – Pia viu el havevel, tschintschau buc. Pia, priu tut ensemen, aunc adina in progress visavi a autras biaras ga.

Difficultads finanziaras ein per nies student la pli fideivla cumpogna de sia veta studentica a Friburg, e siu institut de finanzas a Capeder veva buc adina aviert siu spurtegl e buc adina necessaria capientscha pils basegns dils students.

Friburg, Nossadunna fenadur 1893: *Ei ruchegia. Oz va Nossadunna sul cuolm*[28], *ed en treis jamnas hai jeu speronza de ver las muntognas e la patria grischuna. Entuorn ils 20 havein liber, prezis cu, sai jeu buc eunc. Sco jeu hai aber schon pli baul remarcau, stoi eunc haver in entir migliac marenghins; ei meunca ca. 480 frs. Alla finala vegnan eunc neunavon expensas ch'ins haveva buca previu. Jeu hai speronza che Vus haveigies retschiert leu il stipendi dil Corpus Catholicum. Sco il Caspar ha detg a mi ussen, ha la cumissiun pinau per mei in, e duess schon haver termess tier. Jeu hai buca savens*

---

[28] Il student Gion Giacun Cahannes pareglia siu viadi sur ils cuolms grischuns cun quel de Nossadunna sur cuolm tier Elisabet. Sper ils studis della bibla vev'el segiramein savens cantaus ord la Consolaziun:
Sil cuolm per liungas vias / Has Lisabet visitau, / Per mumma dil Messias / Ha ella tei undrau. (Niebla dil tschiel regina)

spetgau schi vess silla fin sco uonn. La filosofia pren neu tut autr'uisa che fahs humanistics. Il davos meins fuvel enqualga tuttavia buca bein en gamba. Ina curiosa malenconia, mal e grevadetgna dil tgau la dameun marvegl. Quei era tuttavia buc ina buna disposiziun per studegiar. Ussa va ei meglier e l'approximonta vacanza vegn schon a leventar il humor e la forza. Hai dapresent in ni dus examens ed ina discussiun avon mei.

Colonel Toni Mudest Cahannes 1869–1952.
Maletg fatgs ell'Engiadina duront l'occupaziun militara 1914–1918.

Ils 18 de fenadur scriva nies student: *Jeu hai speronza de grad puder arrivar cun questas (lingias) in di avon la perdanonza*[29]*. Igl ei pilver sbusarau che uonn puspei ni Toni Mudest ni jeu sesanflein leu quei di; aber quella circumstanzia astga buc far la fiasta meins biala e legreivla. La speronza sin in gleiti seveser ei gie adattada per scatschar la malenconia e dat lev cor e curascha e la sigirtad d'ina buna conclusiun. Sco jeu hai bein tumiu ordavon, e sco jeu hai saviu comprender ord la brev de Toni Mudest, ha mia davosa brev, las grondas expensas d'uonn surpriu Vus. Glei ver, igl onn vargau ei staus cars. Aber jeu sperel grad aschi fritgeivels. Culs daners che Vus termeteis vegnel atras ad interim. Jeu vegnel, sco bein enqual auter, stuer schar tiel Krucker*[30] *in pign deivet. E sin in auter onn vegn ins a stuer sedrizzar en meglier gia all'entschatta per buca vegnir ella buglia alla fin. Duessen resursas dad autra vart buca sesarver, sche vegnel jeu matei puspei a stuer patertgar vid ils 'Kosttags'. Aber il Caspar sto era eunc udir in pèr plaids sch'el tegn buca sia empermischun. Denton sur de quei pli tard.*

Il student salida aunc en sia brev ils hosps de perdanonza e manegia concludend, ch'ei seigi per el il pli indicau de viagiar sur Cuera per saver traplar Niederberger[31] e Peterelli pervia dils stipendis dil Corpus Catholicum. La brev dil bab dils 17 de fenadur 1893 approbescha il plan de viadi sur Cuera. El scriva: *Jeu tratgel ch'ei seigi absolut indicau de visitar prof. Niederberger e Peterelli ed il Canzler! Era il prer*[32] *manegia: Fas ti*

---

[29] Ei setracta della perdanonza gronda della dumengia scapulier, la tiarza dumengia de fenadur. Ella vegn festivada cun gronda processiun viagiu el Plaun de Casut, a siu temps cun predicatur e confessur jester, viaspras festivas. Hilar e prolungiu past de perdanonza cun biars hosps da lunsch e da tier, parentai, amitgs ed enconuschents.

[30] *Krucker* ei il num digl administratur dil Convict. Ils 'Kosttags' eran la gronda moda necessaria de students o sillas davosas frastgas.

[31] Professer Niederberger, 1853–1914, dr. fil. teol. Professer al Seminari teologic de s. Glieci. El ha scret sur dil dretg canonic.

[32] Ei setracta dil prer de Dardin, Sur Bistgaun Cathomen.

quei buc ussa, sch'ein ei probabel pli tard absents e ti anflas buc els. Cun medema chischun sas Ti plidentar Peterelli.

Friburg, 21.VII.1893: *Ex. – ils davos examens ein vargai. Il cor flada pli lev!* – Aschia entscheiva la brev al frar militar giu Cuera, a Toni Mudest. Ils 23 scriva el da Nossaduneun: *Oz igl emprem plaid! – Saveis comprender che jeu sesanflel schon in bienton pli maneivel dils cuolms grischuns? Sesanflel el liug che meina latg e mèl, tier Nossadunna digl eremitasch. Claustra e vitg porschan in merviglius aspect il qual survarga en verdad tuts maletgs ch'ins anfla el calender. Il niev panorama della cruzifigaziun ei zitgei imposant. Miu giavisch ei mo che la mumma fuss era cheu cun mei. Possi quei gleiti severificar!*

Las vacanzas de stad 1893 sto il student surviver a casa. Il litinent ei per 55 dis, il fenadur ed uost clamaus a Cuera en ina scola de recruts. Ei tucca al student de remplazzar l'auter ellas lavurs agricolas.

Ils 30 d'uost scriva il student da Friburg: *Miu emprem pass ei staus gliendisdis dameun tier Python. Vuilleret, siu beaupèr di a mi che lez seigi leuo silla tiara, en sia villa, mes'ura naven dil marcau. Oho! – quei entscheiva bein! Suenter ditg encurir anflel el sin via. Cun gronda hofliadad di el: La caussa seigi buc arranschada dil tut eunc; jeu dei vegnir la sera. La sera spetgel adumbatten 3 uras sin el. Jeu duei vegnir dameun marvegl. Lu vegn ei detg ch'el seigi maldisposts. Jeu dei dar giu l'adressa, sche vegnien las rispostas termessas tier. Aber cu? – spetgel dus dis, – matei cul medem panzar sco quei che Vus vegnis ad haver spetgau novas de mei. Ier sera vom puspei tier el sin siu biro el marcau. Python ei cheu, ha aber pil mument in auter en audienza. Jeu spetgel ledamein, tertgond, quella ga ei igl utschi el caset! Mo tuttenina di il scarvon, Python hagi tras igl esch davos cumpignau naven il gast ed ein sbrigai. – Quei fuss il resultat de tochen ussa. Hai raquintau quei a Vus schi liung per mussar co ei va de s'empatschar dils signurs. Denton, quella ga drovel mo empau pazienzia. Ils 'Kosttags' survegnel mintga cass. Schiglioc teness el buca si mei aschi ditg. – Quels dis hai giu miezdi e sera ina suppetta tscheu en casa nua che jeu hai la combra, aschia che vegnel ora bienmarcau.*

Wenn die Not am grössten, da ist Gott am nächsten! – Grad ussa entaupel, vulend ir silla posta, la madame cun ina brev de Python che di, jeu survegni tuts ils 'Kosttags' egl internat dil Collegi, gentar e tscheina. Deo gratias![33]

Otg dis suenter arriva ina interessanta brev sur de siu viver e habitar a Friburg: *Suenter dis tgeun de 24 uras, mo de dumignar cun cuorer suenter quels gronds umens! Ton pli dulsch seigi uss il ruaus! Ordvart cuntents ella nova residenza, ella 4. alzada cun grondiusa vesta sur ils tetgs dil marcau. Tuttas qualitads giavischadas seigien contonschidas. Buna glieud. Ins savessi buca giavischar meglier ed adina discuors per franzos. Ruschaneivels prezis. Stanza e scaldament 15 fr. il meins. Empau pli cars seigi il solver cun 7 fr. e miez il meins. Peun e latg car, demai scartezia staus cul fein. In liter latg 18 cts. Gentar e tscheina el Collegi silmeins schi bien sco el Convict.*

Adina puspei vegnan descrets ils viadis da Dardin sur il Cuolm Dursera tochen a Friburg. Adina novas variantas tras plievgias e draccas e cuflaus. Gie, ils spérts della Punt Russein dattan de far. A Mustér, la sera, vegn P. Baseli[34] visitaus en claustra. La damaun allas 6h gia siglientau il cavagl dadens Mustér viaden. Grevs ein ils sbargats davos Mumpe Tujetsch viaden: *Eunc ina gada hai schau sgular mes egls armai giu sin la biala spunda sulegliva della Cadi sut che pareva quella ga pli amureivla che mai, – ed in sentiment dulsch-dolorus ha surpriu il cor. Scha jeu fuss buca philosoph sche schess jeu agradora ch'ei fuva 'in schar encrescher'...*

---

[33] Internat dil Collegi St. Michel. – Tgei cuntentezia! – *Ils Kosttags*, en nossas vischnauncas, in plaid beinenconuschent el ravugl dil pauperesser, ella Cadi, ella Lumnezia, ella Foppa. Enconuschenta ei l'expressiun *ils custags*. (Mira per semeglia en: *Rueras, ses avdonts e sias casas*, da Francestg Berther, 1992, 200).

[34] Schegie buca serendius a Mustér a scola, eran las relaziuns della famiglia culla claustra stadas cordialas. La correspondenza cun P. Baseli Berther para d'esser stada fatga per tudestg.

Posta de 5 cavals dil cuolm d'Ursera, fenadur 1906. Per ils students eran cuosts de posta buca de redember! (Foto: M. Maggi, Glion)

Vus saveis, ussa sensanflel puspei cuntents e ventireivels e de buna luna enamiez mes cudischs. Buca savens ha ei ils emprems 8 dis semegliau aschi liung ed en consequenza de quei fatg sesentius schi solitaris sco uonn.

La situaziun politica ei schon puspei varistonta. Sun era staus ier sera ella Grenette tochen las 11h. Vi denton schar raquintar la caussa la Liberté Nr. 251. Python[35] *hai jeu aunc mai*

---

[35] *Georges Python*, 1856–1927, grond um dil stat de Friburg che ha preparau la greva finanziaziun che ha lubiu la fundaziun dell'Universitad de Friburg, 1889. – 1884–1920 cusseglier nazional e dils stans. Permanent combattant social e conservativ ensemen cun Caspar Decurtins e prof. Beck, Feigenariula etc.

viu schi da fiug; aber el ha era detg enqual gagliard e grond plaid, per ex.: 'Nous célébrons aujourd'hui l'enterrement du parti radical fribourgeois'. – Sils students dell'universitad vegn da part radicala spidau fiug e flomma! Sin tuttas modas e tuts rampins e sut tuts pretexts ha la canzlia vuliu refusar de dar a nus Svizzers zedels de votar. Aber oz ed ier vein scadenau neunavon zedels e gnanc schanegiau de fierer a quels signurs groppadads el grugn. Fuss la pli biala, nus stuein pagar 2 fr. ad onn per saver setener si cheu, epi sclauder ora dil dretg de votar en eleczіuns federalas. Cheu bandiera, cheu Erlach!

Nies filosof ha eunc differents giavischs, caussas ch'ein de termetter ad el. Epi munglass el mal far si in caput, materia buca memia grossa! Caussa sbuserada che cuosta raps e che munglass vegnir arranschada da cas'ano. El scriva la brev culla remarca: *Glei tonaton ina ventira ed in plascher d'udir tier alla Alma Mater Friburgensis.*

15 dis avon las vacanzas de Nadal 1893 s'annunzia nies student. Examens blughegian si'olma – e buna glieud munglassen assister ad el cun oraziuns. El scriva: *Jeu creigiel ch'ei seigi oz s. Gliezi, pia in di che cloma sin particulara moda en memoria la patria grischuna. La caussa pli principala ei aber tschella, de saver en cerca 15 dis prender en vesta oculara las tendas de Rhätiaaulta*[36]*. Gie, sche tut va bein ed endretg tochen lu, sche vegnel tut che fema! Aber – igl ei eunc in aber – manegeis franc ch'ei meunchi vid il nervus rerum gerendarum? Aber na, per quella ga buc, pli tard schon. Jeu level mo dir e zvar daditschiert che principalmein l'Anna cun sias evidentas qualitads de muniessa, deigi dir per mei enqual Ave Maria, pertgei jeu hai en verdad avon mei duas stregntgas jamnas dallas qualas savess depender in bienton.*

Il temps sgola spert, manegia il student. Strusch naven da casa s'ei puspei temps de turnar. La vacanza de Pastgas vul el passentar a Friburg. El quenta de far spargn en daners e crei

---

[36] Cun *Rhätiaaulta* manegia il student tuttavia buc Hohenrhätien, mobein la muntogna grischuna en general.

de stuer seprofitar della buna caschun de parlar franzos. El vul far activ diever dil clavier e vul prender suenter caussas refretgas. Per exempel: La cantada dils 16 de fevrer, ina canzun de laud silla tuargia, ed in'autra silla puolpa grischuna. El raquenta dils camarats Simeon e Vinstger che van a casa. Baselgia sto gidar o a Biel da Pastgas. La stad proxima 1894 vegn el eunc a restar cheu, per silsuenter fetg probabel ir directamein vi tiels 'Bersaissers'[37]. Denton elegius sco prer de Cuort eis el schon mo el tschurvi dil Casper.

Demai che jeu sun vegnius de tschintschar sil Casper, sche stoi jeu grad eunc metter vitier enzitgei. Vus saveis ch'el veva giu empermess a mi de vegnir cheu sils 12 de fevrer. Il medem ha el era eunc buca da ditg giu scret a Schmed el Convict. Tgei daventa? Ils 11 survegn Python ina depescha da Turitg el deigi vegnir leu per setschintschar cun Decurtins. Per cletg veva Python l'influenza ed ha buca saviu ir. L'auter di allas 3 vesan quels dil Convict a vegnend Decurtins giu dil Bahnhof cul caput cuort ed il 'Gesellenhut'. Eunc in pèr ga ha el seschau ver, mond a sparuns spel Convict o. Quei ei stau tut. De plidar pervia de mei cun Kirsch[38] *ne cun Python ha el, tegn jeu emblidau. Denton, quei ei buca de sesmarvegliar! Quella ga teneva el la cua suten. Da Beck ha el survegniu in freid lavatgau pervia de siu secuntener en caussa 'iniziativa'. En verdad ha Decurtins quella ga piars tscheu tiels students in bienton de sia simpatia perquei ch'el ha miserablamein schau il Beck persuls ella miarda. Glei biars che damondan mei: Tgei fa Decurtins? Tgei san ins risponder auter che: Nuot fa el! El sesa a casa davos pegna tochen ch'ils auters van el fiug della*

---

[37] Tiels *Bersaissers*, ils della Sursaissa tudestga, cun Cuort (Maierhof) el center.

[38] *Prelat Kirsch* a Friburg tier il qual il student serendeva beinduras. – *Prelat Kirsch*, arheolog cristian e docent per la historia della litteratura ecclesiastica, ensemen cul menader social-cristian *Jos. Beck;* omisdus professers della facultad teologica dell'universitad de Friburg, messa en pei cunzun entras ils sfozs de *Caspar Decurtins*, 1891.

battaglia e selegra giu da ses plans de rabantscha pervia dell'affera dil Basler[39]*. Denton lein ver speronza che culs lufts de primavera vegni era tutta tschera brutta a seserenar e tutta disharmonia svanir.*

E nies student raquenta vinavon ch'el seigi ils emprems dis de vacanza vegnius surprius d'ina certa furia, e scret e scret naven dalla dameun tochen las 12 della notg, cun pintgas interrupziuns sil piano.

Monsignur Kirsch e *prof. Beck* han honorau e surcargau il scolar cun lavurs a casa. E quei numn'ins ferias? Variaziun porta il clavier, ils excercezis de franzos e las curellas denter stgir e clar tras il marcau e sur las punts della Sarina. El discuora della ortografia de Muoth[40] fetg bein vegnida e dil grond Herder: Kirchenlexikon. El ha grad varghentau siu examen ella 'Moralphilosophie'. Ei iu bein!

Sis jamnas cumplenidas de lavur e savur. La brev dils 30.IV.1894 dat puspei perdetga ch'il student ha ils egls aviarts e las ureglias nunstupadas e l'energia en complein schlonsch. E malgrad sia lavur culminada pren el peda de scriver cun tschaffen tractats a casa, brevs, poems e criticas che drovan cert era temps e studi. El scriva: *Mia carta pressanta veis Vus speronza retschiert. Ariguart della poesia fuss ei in stravagant donn sch'ella fuss ida a piarder.*

La vacanza ei ida vi sco in paliet. E pertgei? Perquei ch'ei veva lavur tochen culiez. 2–3 uras hai conservau al clavier, las seras alla conversaziun franzosa ed adina sun cun mias au-

---

[39] L'affera dil *Basler* (Basler Volksblatt), daventaus a siu temps in organ de combat conservativ-catolic. Ils differents redacturs e collaboraturs sco *Ernst Feigenwinter*, teolog *Josef Beck* e *Caspar Decurtins* fuvan ils gronds combattants. – Els onns 90 ha ei giu dau svaris serius entras manipulaziuns buca diltut claras davart Decurtins. Cul temps ein era quellas turbulenzas sesclaridas. – Mira Karl Fry: Kaspar Decurtins, der Löwe von Truns, 1952, vol. II, 126ss. e 334.

[40] Ei setracta dellas *Normas ortograficas*, tschentadas si per igl idiom sursilvan, 1888. – Suonda 1890: *La grammatica romontscha-tudestga.*

tras lavurs e planisada lectura buca vegnius aschi lunsch sco quei ch'jeu giavischavel. Pella stad hai puspei notau cerca 30 uras. Sche pusseivel strehel in pèr, pertgei ins munglass necessariamein haver empau temps per saver luvrar ora e tuchigiar quei ch'ins ha udiu e scret si. Spellas 12 uras de philosophia hai eunc duas uras archeologia, 2 hebraic, tut il Büchi sur la historia svizra, paragogica tiel Beck e zitgei Musikgeschichte tier Wagner.[41] *Mo nuidis hai schau la grammatica arabica tier Grimme, la quala era Baselgia teidla. Denton quei sai far pli tard. Per inaga secreiel stuer sebetter sin treis fahs, principalmein pervia digl examen de pli tard; denton sun buc dil tut el clar quals. Jeu manegel philosophia, archeologia e historia svizra. Ellas orientalias hai eunc comba megna cuorta per vuler far gronds spruns. Insumma, per questa stad dat ei puspei de tadlar bia bialas ed interessantas caussas. Mo donn che*

---

[41] *Albert Büchi*, enconuschent historicher svizzer, 1864–1930. Dapi 1889 professer a Friburg. Confundatur e redactur della *Zeitschrift für Schweizer Kirchengeschichte*, 1907–1930. Büchi ha scret plirs cudischs, era sur Kardinal Matthäus Schiner als Staatsmann und Kirchenfürst, 1923 etc. En connex cun siu scolar Sur Cahannes stat sia: *Festschrift zu Albert Büchis 60. Geburtstag*, 1924. En quella scriva dr. Gion Cahannes ina lavur: *Die Pilgerreise Carlo Borromeo's nach Disentis im August 1581.*

Josef Beck, 1858–1943. Menader della partida cat.-conservativa. Dapi 1891 prof. de teologia alla universitad de Friburg. Sco politicher social colligiaus stretgamein cun Caspar Decurtins.

Gustav Schnürer, historiograf tudestg, 1860–1941. Da 1889 professer d'historia mundiala all'universitad de Friburg. – Enconuschenta sia historia en treis cudischs: *Kirche und Kultur im Mittelalter*, 1924–1928.

Peter Wagner, musicolog gregorian tudestg, 1865–1931. Autoritad europeica en caussa scrutaziun dil cant gregorian. Scret denter auter: *Die Geschichte der Messe*. Giu stretgs contacts cun papa Pius X en caussa restauraziun dil Cant gregorian. 1931 ei il scribent de questas lingias staus siu davos examinand.

Quels quater sura numnai professers fuvan aunc en pleina lavur professionala els anno 20–30. E stai lu mussaders e buns amitgs da *Sur Carli Fry, P. Iso Müller*, dal suttascret e biars auters romontschs.

quels dis van vi ch'ins sa buca co; eunc in pèr meins epi san ins schon far il plan de viadi. Zacons dis suenter sun staus a Bern, aber il Casper era schon da bienton partius per Roma. Ord tgei motiv? Il Beck ha schau corscher quei mei tschei di, nua che hai fatg ad el l'usitada viseta, tiella quala caschun Beck ha dau a mi ina fetg interessanta caracteristica de Decurtins. La fatschenta a Roma figeva probabel buca tonta prescha, aber Casper leva esser naven da Bern per buca stuer tschintschar ella discussiun e conclusiun 'Recht auf Arbeit', culla quala discussiun e conclusiun sco ella schai avon. Beck era dil tuttafatg buca cuntents.

Sur l'affera de Basel sun eunc megna pauc informaus per capir la caussa dil tut. Cumpatg ch'il Casper haveva schon anno 1892 fatg il plan de trer a sesez il Basler Volksblatt[42] *dil tut, ed haveva per quei intent serrau giu cullas soras della divina carezia a Glion in contract, il qual el ha teniu secret 1 onn e miez. Tuttenina vegn el neunavon cun quel, e Feigenwinter e Beck etc. vessen duiu sanczionar quei sedeportar e bitschar humiteivlamein ils laps de sia cassacca. Aber na! E da cheu deriva il schvari. Ell'emprema furia deigi Decurtins schizun haver vuliu fundar ina nova gasetta encunter Feigenwinter*[43] *ed il Basler. Denton, cul temps vegn la caussa schon puspei s'ulivar!*

Oz ei tut nonspetgadamein Cagenard arrivaus. Quei ei flott. Ussa essen in tschuat Pompalusiers, tuts in pli bi che

---

[42] *Basler Volksblatt.* – Decurtins era pertscharts dell'impurtonza della pressa. Ses artechels el Basler Volksblatt, cunzun da 1881–1892, dattan perdetga de sia grondiusa lavur politica. Las lutgas denter el e siu grond amitg Ernst Feigenwinter de Basilea pericliteschan per in pulit temps quella acziun. Mira nota 39 ed ina cuorta allegaziun en: *Erinnerungen an Dr. Kaspar Decurtins*, 1916, 18, da Flurin Berther.

[43] *Ernst Feigenwinter*, 1853–1919. Impurtont menader dils catolics a Basilea. Permanent combattant e collaboratur de Caspar Decurtins e redacturs ed administraturs dil Basler Volksblatt. Confundatur dell'Uniun svizra de luvrers. Giurist ed um della politica social-catolica.

l'auter. Sulettamein de mei vegn tscheu e leu dau la bucca. Principalmein battan ins avon a mi savens tut gaglardamein la reproscha el grugn, jeu hagi in ton miserabel schnuz. Hm! Pon ver empau rischun!

Sin cussegl de Beck sun intraus ella Romania, secziun dils students svizzers. Simeon cun mei. Ha! Ussa ha ei lu num ir a grad si. Ei vegn zvar igl emprem onn a custar empauet. Ils avantatgs vegnan aber suplir quei rehamein.

Nies student splunta per raps: *Jeu sun daditg ualti sil tgeun, aber remarcabel, pli vita la buorsa, pli temeraria la tenuta.*

Aber senza benzin stat la megliera maschina eri, ed il filosof senza raps ei prest a fin cun sia scienza.

En la medema brev dils 22 de fevrer 1894 continuescha el: *Interessau mei fetg han tias remarcas sul tscheiver e dumengia de groma. O, il trer schibas*[44] *ei ina biala caussa; bia pli interessant fuss ei aber eunc d'intercurir danunder quella isonza dariva; probabel ei quei eunc in rest ch'il paganismus ha schau anavos cur ch'el ha stoviu untgir ord nossas regiuns. La mytologia dils vegls dieus tudestgs cuntegn eunc bia semigliontas caussas. Insumma ei cheu sill'universitad schon differentas gadas vegniu fatg attenziun sin isonzas e modas dil Grischun, las qualas seigien unicas en lur spezia, e grad perquei 'culturhistorisch' de gronda impurtonza: Viva la Grischa!*

La davosa nova digl onn de scola 1893/94 datescha: Friburg, s. Plazi 1894: *Libro conscripto scriptor saltat lasto! – di il poet latin: Cur ch'il cudisch ei finius, saulta il scribent cun legher pei! Quei tertgein Simeon ed jeu era. Havein gie ussa ventireivlamein fatg ils examens en tuts ils roms philosophics. Quels dis stoi eunc rimnar material per ina lavur de vacanza. Mo era plans co ira a casa. Participonts: Schmed, Cagenard ed jeu.*

---

[44] *Trer schibas.* – Buca mo a Danis-Tavanasa, mobein era a Dardin vegneva tratg schibettas cun fiug ed olma. Sur digl usit a Dardin ha T. M. Cahannes scret ina lavur. – Igl usit exista aunc oz a Dardin.

Tuts senza raps. Nies student dispona sur 12 fr. daner de viadi e damonda en tutta modestiadad eunc 15 fr. vitier. Epi duess ei tonscher.

La veta de student ils onns 1894 e 1895

Ei vegn dau rapport dil viadi da Dardin a Friburg, ils 17.10.1894: *Seunamein ei la colonia romontscha arrivada cheu gliendisdis sera, malgrad ils cuflaus della Reus alla Pun dil giavel. Venzin e Desax ein i el Convict. Lombriser*[45], *jeu e fetg probabel Simeon, habitein tier la Huber che ha ussa baghegiau 3 novas stanzas. Ellas cuostan 15 fr. Il cuost hai el Collegi, sco gl'onn vargau. Simeon, arrivaus ier, sebetta era sin historia. Perquei eis ei a mi emperneivel de haver el en mia vischononza.*

Il viadi ei ius famos. Da Trun a Mustér ha il frar dil Lombriser manau nus cun siu tguli. A Sumvitg ha il prè de Surrein regalau nus cun zacons liters ed a Rueras essen vegni retscharts cun pompa. Durmiu flott tochen vi encunter mesanotg nua che la cufla giuado dall'Alpsu ha entschiet a stremblir las finiastras e scadenar ils barcuns. Quellas perspectivas han scatschau in tec igl appetit dil solver. Denton, tschiep zanistrau, eis ei iu pulit vinavon tochen si encunt'il quolm. A Tschamut ei vegniur endamen a mi il renomau plaid dil Tschamutin che scheva: schi fo co uscheia, so cu i fo sils auts? – E pilver, ils aults han sburflau sco jeu hai darar viu! Mintgaton sesanflav'ins en cuflaus tochen mesaveta. Aber vinavon ha ei stoviu, ed il davos ha tut stuiu dir ch'ei seigi stau bi.

---

[45] *Giusep Lombriser.* – Commiliton de Sur Cahannes a Friburg. Staus prof. al collegi St. Michel e docent all'universitad. Historiograf, oriunds da Trun. El marida l'artista Julie Stöcklin, pianista al conservatori de Friburg che ha 1898, ensemen cun Decurtins, nudau las 100 canzuns popularas comparidas el cudisch III della Crestomazia 1902. Mira Consolaziun I, LI, 1945. Enconuschenta ei sia lavur historica: *Nicolò Rusca e siu temps*, en Igl Ischi 49, 1963, procurada da Martin Soliva.

Pil di de s. Gada 1895 arriva il rapport de Friburg: *Dapi schon varga 8 dis ein ils de Friburg schelai en cun pial e peil. Mo nuotatonmeins ha l'arrivada de Kneipp a Friburg allarmau vitier 1000 persunas ch'ein serendidas ier sera ella sala della Grenette per tadlar il renomau plevon de Wörishofen (Baviera). Resultat: in etablissement de Kneipp a Friburg ei uss en aspect.*

Jeu vevel concepiu in grondius plan co celebrar ils 16 de fevrer festivamein, e quei entras in'ovra poetica sin la nova maschina de cuser cun teisser en spezials tractats sulla lavurusadad d'ina matta sursilvana. Hai aber ord cerca 70 rischuns stuiu seperschuader della necessitad de refierer l'entira historia sillas 'calendas greccas'.

Caussas intimas, sco culors de camischas, soccas e fazolets, la cassa magrissima, egls hazla ed ina pegna freida, dattan il davos colorit alla brev de s. Gada.

Ils 10 de mars 1895: *Ei ruchegia puspei. Pli spert che quei ch'ins sehona vegn la fin dil semester neutier. Il meins vargau havein giu stregn cunquei che ils repetitoris tier Schnürer*[46] *ella historia dil temps miez e tier Büchi en historia svizra, damondan mintga ina seriusa preparaziun. Mo tonpli lev van ussa ils examens els respectivs roms.*

Il tema della dissertaziun hai stuiu per in temps schar d'ina vart; ussa e durornt las vacanzas stoi puspei sebetter cun forza sin el. La caussa va schon. Las copias de Mileun ha professer Steffens procurau a mi. A Luzern ha Reinhard[47] *empermess de vuler mirar suenter e dar a mi orientond sclariment. Ord quei ed auters motivs sun sedezidius de refierer mia viseta egl Arhiv de Luzern sin pli tard, silla vacanza gronda. Probabel vegnel a star a Cuera tochen vi ell'jamna sontga, e lu spert*

---

[46] Professers Schnürer, Büchi etc., mira nota 41.

[47] *Franz Steffens,* 1853–1930. In enconuschent historiograf e paleontolog tudestg. Professer a Friburg dapi la fundaziun dell'universitad, 1889. *Heinrich Reinhard,* grond amitg de C. Decurtins, clamaus da lez 1894 sco professer della historia moderna. El miera 1906.

vegnir per gidar a far muginas.[48] – *Stoi puspei ir en sil fatal punct finanzial. Mia cassa seviventa schon dapli entgin temps mo 'ex negativis'.*

Ils 16.5.1895 sesanfla nies student 8 dis puspei a Friburg. Siu viadi da Dardin alla Alma Mater Friburgensis per pedes suls centrals, descriva el tut original: *La dumengia sera sun vegnius tochen Selva. Prof. Carigiet era schon la gievgia avon marschaus sur cuolm. Da mesanotg, grad da quellas uras, cur che la détga lai far igl imperatur Barbarossa, serraus en in cuolm, sin runda nocturna, sun semess sin via al cuolm. Um de cuolm fuvel zvar strusch eunc, aber cu il cor ei aults sco il Badus, sche po el gidar suenter la steuncladad della membra. Neiv ha ei giu mo biabein mes'ura lunsch, denteren cuflaus sco casas. Els tenevan si buca mal. Meditond sur veglias détgas e praulas, mo eunc pli fetg sur la vallada paterna grad bandunada che schischeva en complein ruaus nocturn a mi giu dapeis, cur che jeu, postaus sil tierm che pruieva grad ord la neiv, hai dau la davosa egliada anavos, ferton che la glina figeva terlischar la tschema dil Badus, ed il giuven Rein ramurava neuasi il davos salid. Meditond sur de quei ed auter ein treis uras e mesa passadas vi. Allas 4 marvegl erel a Göschenen; allas 5 e 20 sun ius leu naven; allas 3 a Friburg aschia che jeu hai quei di eunc saviu tadlar Büchi e Schnürer dellas 4 allas 6 uras. Uss sun pulit, sulet empau fleivels, – denton appetit detgavunda.*

Gion Giacun era alla fin dil secund semester vegnius operaus (ruttadira). El era cun quei vegnius fleivels e trits. La cuorta vacanza a casa ha bein recuvrau sias forzas. Mo la surmontada noctura dell'Alpsu – il stradun era aunc buca ruts tras – ei bein stau ina temerariadad eunc augmentada tras la circumstanzia ch'el era persuls. Ed il factum ch'el ha eunc quei di, strusch arrivaus a Friburg frequentau dus collegs, comprova sia tut extraordinaria energia!

---

[48] L'jamna sontga cun sias impressiunontas devoziuns, cunzun per ils cantadurs e recitaders dellas muginas.

En sia brev dils 15.VI.1895 manegia el: *Il temps va rapid! Fiastas dess ei tudi sch'ins less sefar vitier. Ier sera essen stai a Berna tier la fiasta (anniversari de 30 onns) della secziun Burgundia. Era Decurtins, Augustin, Berther Flurin e Dr. Pally ein stai tiel commers. Eneu essen vegni allas 2 della notg ed aschia eis ei capeivel sch'ins ei oz empau coga e ch'ins fa adumbatten catscha sin gronds patratgs! – Sin dameun ad otg ha Decurtins empermess de vegnir a Friburg e pagar a nus Grischuns ina buida. Lein mirar! – Dil rest, la veglia canzun: Bia luvrar e paucs raps!*

In meins pli tard, ina sonda avon nossa perdanonza, ils 20. VI arriva la nova: *Igl annunziau niev Standpunkt ei cheu! Oz, dallas 9 tochen las 10 hai surventschiu la seriusadad ed il fiug digl examen! Il resultat ei in 1 aschibein pigl en scret sco a bucca. Il concept sur dil Philosoph Baco de Verulan*[49] *en scret ei particularmein vegnius da tuts professers censuraus 'fetg bein'. Ussa lessel il pli bugen seretrer si ell'aria grischuna per puspei frestgentar si la gnarva.*

Il student giavischa silmeins eunc 70 fr., e quei sin via telegrafica, – salida ils gasts de perdanonza, la compagnia de mats ed oravontut il predicatur. Ils 25 VII sesanfla nies filosof a Luzern. El anfla logis el seminari. La recomondaziun de Dr. Beck ha aviert cuninaga las portas toccadem. Studis egl arhiv. El quenta che quels tonschien toch'ils 2 ne 3 d'uost. Vul da Luzern naven ir direct a Tujetsch sin la messa nuviala de Brugger, ils 4 d'uost 95. Ils raps per telegram seigien arrivai.

Igl onn de scola 1895–1896 a Friburg

La vacanza de stad 1895, gia l'entschatta scursanida per ca. 3 jamnas, cuora giu. Cun studis arhivals en intensiva preparaziun dil dr. phil. – El assista alla messa nuviala de Sur Brugger ed a differentas autras celebradas da camerats della teologia. Sias fe-

---

[49] *Francis Bacon, Lord Verulan*, 1561–1626. Enconuschent politolog, filosof e professer dil dretg engles, Londra.

rias vegnan prolunghidas ed el arriva pér entuorn miez december a Friburg sill'Alma Mater: *Il viadi ei ius spert e bein, naturalmein sco ei secapescha tier mei, buca senza aventuras. Il mardis sundel arrivaus a Glion, leu ha G. Maissen pagau de beiber e dau a mi 2 fr. A Ladir ei la cassa s'augmentada per 70.–. La mesjamna allas 10 erel a Cuera. Sun direct ius tier Kanzler ed uestg. Quel ha lubiu a mi senza ceremonias de far la theologia a Friburg, sut la condiziun che seigi 3 onns egl Internat. El ha admoniu de buca luvrar de memia; probabel veva gl'avat giu endamen cun el sur de mei. Mias fitschentas egl arhiv episcopal, tier prof. Mayer*[50] *hai fatg giu eunc quei suenter miezdi, e la sera serendius tier Muoth*[51]*, e priu atras cun el ils 2 emprems capetels de mia lavur tochen l'ina della notg. Il Muoth ei quel, e zvar il sulet il qual sa gidar mei e sil qual jeu sai sefidar. El ha recensau bein la lavur. Ils sequents capetels vegnel era a termetter tier ad el.*

All'ina della notg mun jeu sil Bahnhof, mo nagliu aviert per saver vegnir sut tetg tochen las 5, nua che jeu level partir cul tren. Jeu enquerel ina bargia davos aura per sebetter giu – adumbatten, ina bucada fanè – adumbatten! Jeu tuornel el marcau, la capuzza sul tgau giu. Ils polizists miran cun egls suspectus e persequiteschan mia direcziun. Tuts hotels ein serrai. Mo in esch era aunc aviarts, il 'Wachposten' spel Casino, e leu schai il Licentiat duas uras sin ina bissacca denter la gienira runconta e fimonta. Aber caul fuva ei silmeins.[52]

---

[50] *Johann Georg Mayer*, 1845–1912. Dr. jur. can. Professer al Seminar teologic de s. Glieci. Si'ovra principala *Die Geschichte des Bistums Chur*, 2. vol. 1902 e 1914.

[51] Sentupada a Cuera cun prof. *Giacun Hasper Muoth*. Ins engarta il respect e la stema dil student Cahannes per il capavel e survetscheivel conburgheis de Breil.

[52] En quei connex vegn era Pieder Tuor allegaus. *Pieder Tuor* ei in beinenconuschent grond Romontsch. Staus prof. dil dretg roman a Friburg, a Genevra ed a Berna. Ella medema brev intervegn ins che Tuor seigi staus siu 'Leibfuchs', seigi gest serendius a Laax e ch'ils Romontschs seigien a Friburg ina veritabla forza e Lombriser in flot Fuchsmajor. Pli tard Cahannes e Tuor gronds amitgs e fervents Romontschs.

Sut ils 13.1.1895: *Igl approximont s. Bistgeun*[53] *entscheiva gia a trer spida, tuttavia cur ch'ins, mintgamai avon che ir a letg, entuorn las 10 e las 11 sesanfla en ina disposiziun nua ch'ins schluccass lenna e crappa. Vies davos pac hai retschiert tut en uorden, termettei cheu in auter!*

Ina entira talantiala de giavischs spezials concludan la brev. cun quels mett'el en arma las caserinas a Capeder ed il frar che sedrova de cuntentar il petent: *Igl impurtont ei Nr. 10.*[54] *Jeu survegnel la sera tanientas foms che jeu mirel cun desideri encunter a vegnend ina grondiusa buccada: de vacca ne de caura ne de piertg ei grad tutina, il pli bugen tutensemen. Vus capis quei bein avunda dapi ch'igl avat ha detg che durmir e migliar brav seigi tier mei ina gronda vertid.*

El serecamonda eunc per enzatgei daners ed exprima biars e caulds salids, era als hosps de s. Bistgeun.

Ei va tras il tscheiver! Il student lai buca disturbar. La corda vegn miersa tras. Denton vegn la damonda dils raps pli e pli recenta. Ed il student e candidat dr. phil. entscheiva in preludi en tuns penetronts. El suplichescha nus de scriver liungas brevs e de secuntentar ded el cun cuortas. Il temps seigi scarts!

Gliendisdis tscheiver 96 obtenin nus dad el la suandonta epistola: *Oz hai retschiert Vossa spediziun tut en uorden, e demai che mias brevs vegnan spetgadas schi vess, vi grad semetter immediat vid il scriver. Cheuora sin gassa vegn fatg il barlot, mascaradas e 'Katzenmusik' en abuldonza. Cletg che miu zemmer ei davos ora aschia che jeu drovel buca seschar disturbar en mes patratgs historics! Sun grad vid menar alla fin mia lavur*[55]*. Aber la davosa gliema drova eunc bia temps e pazienzia. Vegn dar en ella all'entschatta dil semester de stad.*

---

[53] Ei setracta della perdanonza a Dardin-Capeder de s. Bistgaun, ils 20 de schaner. – Mira nota 29.

[54] En quella brev eran vegni enumerai ina entira retscha de giavischs culinars e d'autra specia.

[55] L'expressiun 'lavur' significhescha adina sia dissertaziun cul tetel: *Das Kloster Disentis vom Ausgang des Mittelalters bis zum Tode des Abtes Christian von Castelberg 1584.* – Stans 1899.

La vacanza de Pastgas vegnel en mintga cass buc vegnir a casa e seprofitar de quella pil studi. Dil rest va ei schon. Buca ch'ins savess buca giavischar quei e tschei meglier; aber atras sto ei ed il stufi ei vargau!

Ina liunga brev (lamenta) lamentonta sur la munconza de daners e la sinceraziun ch'el spargni sco adina. E vinavon ella brev: *Venzin de Medel ha giu duas ga malcostas. L'emprema ga seigi el gnanc ius en letg. Aschi diras ein las pials grischunas a Friburg e l'activitad intellectuala predominescha aschi fetg ch'ins fa gnanc feda buc, ne d'in malcostas ne d'ina guota el calzè che fora schon daditg, entochen che mumma-casa fa buc attents ins pervia dils caltscheuls scarpai. – Teni mei sil current pervia della nomina de prè a Breil! Saveis era dir, schebein ins vul haver Camathias*[56] *sco gidonter da Pastgas? El less bugen saver glez.*

Ei va tochen ils 21.III.1896, ed il student rapporta: *Ils Grischuns ein ussa ualti tuts sgulai alla patria; 4 essen eunc cheu. Il pli bugen vai che Huonder*[57] *ei staus. Ei semeglia aschia adina pli cuort. La lavur va ussa rapid encunter alla davosa redacziun. Perquei drova l'Anna aber nuota calar de dir enqual paternies pil frater doctorandis. – Camathias ei ier, venderdis partius da cheu e vegn mattei oz, sonda, arrivar a Breil.*

Ed ussa croda sco tun e cametg ord las neblas tgiembladas d'in studi bunamein exagerau, il telegramm e la brev dils 15.VII.1896: *Glei reussiu! – Cars de casa! Hai grad termess in telegram. Egl examen ei iu bein, dissertaziun 1. nota* (*summa cum laude*), *a bucca 2. nota* (*magna cum laude*). *Vegnel venderdis cun miu amitg Grüter*[58] *de Luzern che ha era suau ora cun mei. Ir a Genevra tiel'exposiziun e lu sonda en in marsch*

---

[56] Cheu semuossan gia ils emprems contacts de dus umens dil moviment romontsch de pli tard.

[57] Professer *Giusep Huonder*, igl enconuschent romanist e professer all'universitad de Friburg tochen 1905, igl onn de sia prematura mort.

[58] Prof. dr. *Sebastian Grüter* de Lucerna, commiliton a Friburg ed amitg de Sur Gion tochen en ses davos gis. – Pareglia Ramun Vieli: Rev. *Sur canoni dr. Gion Cahannes, ina regurdientscha*, separat Annalas 1958, 3 e 4.

gigantic far il tschancun dal Léman tochen tiel pei dil Tumpiv. Allas 2 sundel a Göschenen, entuorn las 3 a Mustér. Pinà caffes sillas 12! – Vies Gion Giacun.

Nies neo doctor va tenor plan a Genevra sill'exposiziun. En con lunsch el ei suenter setenius vid il program savein nus buc. Nus savein aber ch'el, ina sera tard, arriva a Capeder. E leu seplacca el futsch da tgau a pei sil beun pegna della casa paterna. Il dr. phil. era reussius, aber il student era alla fin de sias forzas. Deprimius e luvraus giu er'el bunamein in um malseun. Denton, la bun'aria alpina, il ruaus el vitg solitari e la buna cuschina e premurada carezia della mumma, han gleiti puspei mess sin pun il giuven dr. – Ed ina scomiada denter Capeder e Ladir deva variaziun, ed al student dis de vacanza de bellezia nuncomparabla. El sefa da tgierp e da spért e siu optimismus natural stat puspei ferm sil postament.

Ils studis teologics entscheivan 1896–1897

Dapi ils 28 d'october 1896 anflein nus puspei nies student a Friburg. El scriva: *Dapi la sonda vargada sesanflel tscheu denter ils ferms mirs dil convict. Sur l'emprema impressiun vi dir plitost pauc. Glei meglier de schar vargar empau e de considerar lu quella dad in tut ruasseivel e nonpartischont pugn de vesta ano. Deus providebat. – Nus essen tscheu puspei in tozzel Grischs. Wolf cun mei el Convict.*

Ord il cuors de scola 1896/97 secata eunc la brev dils 8. fenadur 1897. El scriva: *Jeu hai schon detg pli bauld che jeu lessi sche pusseivel assister al Congress internazional scientific ded uon. Quel ha liug cheu dils 15–20 d'uost. Gleud ord tutas tiaras dell'Europa, dell'America e Palestina han s'annunziau; denter quels uestgs, cardinals. Ei glei quei ina caschun de vegnir enconuschents cullas celebritads scientificas dil mund catolic, il num dils quals in ha tochen uss mo saviu admirar sil tetel dils cudischs.*

Perquei creig'jeu ch'ei fuss bunamein puccau de buca seprofitar de quella caschun che vegn forsa per ina generaziun buca pli. Aber co far? Vegnir a casa epi turnar, epi ir a Rorschach silla fiasta centrala (davos d'uost)? Jeu sun zvar di-

saus de far viadis sforzai, aber tonaton creig'jeu, ch'ei seigi quella ga pli convegnent a mi de star tscheu tochen tiel congress, e zvar ord sequentas rischuns.

1. *Jeu sai quei temps curreger vinavon cun buna peda mia dissertaziun. Plinavon hai sin supplica dil Centralpresident de far ina critica d'ina lavur de concurrenza pellas Monatrosen, e leutier drovel la biblioteca.*
2. *Jeu hai duront quei temps fetg adattada chischun de conversar tenor giavisch pli intensivamein culs professers.*
3. *Il cuost tscheu el Convict vegn vegnir pauc pli cars ch'il viadi a casa. Jeu vegn dil rest eunc a far in'emprova tier Krucker de far risguardar il temps che jeu sun staus naven quei semester.*

Las finanzas stattan alla fin digl onn plitost mal. Jeu munglass eunc haver 300 fr.

La fin offiziala dil semester ei ils 23. de fenadur. Igl Ischi[59] *ei uss ella stampa. Mia lavur ei squitschada. En cerca in meins duess el comparer. Davart della dissertaziun hai tschei di, tras convegnientscha cun Von Matt de Stans, surdau ella. Ils squetschs separats (che dueien vegnir el commerci de cudischs) van ad el en Verlag. El surpren tuts ils cuosts ed eventual ceda el eunc ina part dil gudogn. Jeu survegnel aschia il honorar dellas 'Studien' netto. Ultra de quei hai igl avantatg che la dissertaziun vegn propagada. Von Matt vul numnadamein fundar ina 'Serie von Arbeiten zur schweizerischen Reformationsgeschichte', ed ha priu en egl sco 1. volum la lavur de Grüter, sco 2. la mia. Huonder*[60] *vegn a far en 15 dis il doc-*

---

[59] Ei setracta della lavur: *Adalbert II de Medell-Castelberg, avat de Mustér e prenci digl imperi*, 1655–1686. Lavur publicada en Igl Ischi 1, 1897.

[60] *Giusep Huonder*, 1869–1905. Sia dissertaziun secloma: *Der Vokalismus der Mundart von Disentis*. Doctorau ha el 'summa cum laude', ils 10 de fenadur 1897 a Friburg, in onn suenter Cahannes. Silsuenter studis a Würzburg, lu a Viena. Ils 3 de matg 1901 vegn el numnaus dalla Universitad a Friburg professer de lungatgs e litteraturas romanas. El miera denton gia ils 12 de mars 1905. Sur de sia veta ed ovra scriva silsuenter Caspar Decurtins, pli tard detagliadamein siu amitg e conscolar Sur Gion Cahannes: *Ina regurdientscha*, separat Annalas 31, 1916.

torat. Sia dissertaziun ei fetg buna. – Scrivi gleiti! Ussa vein de far de schluppar culs examens; desperas caul de suar sco de purtar fein da Nauschapass si.[61]

Studis teologics a Friburg 1897–1898

Digl onn de scola 1897/98 ein las notizias scarsas. A Friburg el Collegi St. Michel ei nies dr. ussa ferm profundaus en siu studi theologic. El sblucca las thesas de licenziat theologic ch'el vul absolver eunc uonn. Digl avrel 1898 sedatenta ina brev dell'Anna al theolog. Ella scriva: *Nus essen eunc adina en passadetgna pervia de Tei. Sche Ti manegias de buca puder studegiar egl emprem semester sche neu a casa e stai in temps cheu.* – Quella remarca lai prender ch'il student era buca dil tut sidretg puncto beinesser.

Jeu spetgel fetg vess de saver turnar quella gada. Il davos temps ei stau fiasta vi e neu nu che jeu hai stuiu prender part sco commember dil comite central[62]*. Uss ei quei hantieri varghentaus, e lavurel vid mias thesas de lizenziat theologic che vi lu far, sche pusseivel avon Nadal. Lombriser ha annunziau pil licenziat en historia silla fin de quei semester.*

Nies dr. e cand. theol. fa sias vacanzas a Dardin, interruttas d'excursiuns tier amitgs e conscolars. Ualti radeivla ei mintga ga la viseta a Ladir. La vacanza a Ladir ei per el la culminaziun de tut bi e bien. La bellissima vesta, la tiara schi biala, e Dieus aschi buns ed aschi maneivel. Quei aulza il cor e dat viarva alla aveina poetica. E las urdanias delicatas silla meisa della onda Fausta, offeridas en carezia e buontad completeschan il beinsesanflar. Dis a Ladir, dis enta parvis! E la presenza digl aug Fidel, il vegl magister ed amitg della giuventetgna cun sia cordiala attaschadadad e manutta aviarta, ha mo eunc augmentau la ventireivla dimora.

---

[61] La tessaglia viatscha carpusa dadens Capeder, seniester giuado sin via cuorta a Trun.

[62] Il comite central dell'Uniun de students svizzers, della quala Cahannes daventa 1898 president.

Ils davos onns de teologia a Friburg. 1898 e 1899

Igl onn de scola 1898/99 porta a nies student e theolog a tgiembel honurs e dignitads. El daventa president della *Uniun de students svizzers*, el celebrescha sia *messa nuviala* sco sacerdot dil Segner.

Pli numerusas ein sias notizias, ed ei vala la peina da reproducir ellas.

Brev dils 22.XI.1898: *Hai retschiert Vossa davosa brev ed il pac, e cun leghermen priu enconuschientscha dil contegn. Termettei l'autra ga miu libroc blau; jeu savess duvrar el sut rassa. Plinavon munglassel ver aunc in per calzers. Quels de guotas vi jeu lu schon isar ora sco plevon leu si ellas muntognas. Tras intervenziun de Decurtins ha Python segirau a mi il cuost gratis egl internat dil collegi*[63]*. Glei quei era buca dil tut grazia! – pertgei jeu lavurel in bienton denter ils students pil prosperar dell'universitat, e hai fatg quei avon che uss; mo uss hai empau depli autoritat. Il Regens ha termess 350 fr. pella plazza de Mileun; el ha giu breigia uonn de saver vender la plazza, ed alla finala dau giu ella ad in Tessines pil sura prezi. Tochen che jeu vegnel a casa da Pastgas sun pia sil schetg*[64]*, suenter selai lu mirar, – e Krucker sa num de Diu spetgar eunc empau.*

Che Lampert[65] *ei sespusaus cun ina reha Friburghesa e Lombriser cun ina fetg brava mo plitost paupra Friurghesa (virtuosa el clavier, gudogna fetg) saveis Vus probabel schon, essend schon vegl. Avon in per dis ei Cajacob arrivaus.*

---

[63] Internat dil collegi St. Michel a Friburg.

[64] Esser sil schetg vul dir cheu: mitschar cullas finanzas concedidas, esser sil segir, sescumpentar.

[65] *Ulrich Lampert*, giurist svizzer, oriunds da Fläsch, 1865–1947. Professer dil dretg public, dil dretg internazional e dil dretg ecclesiastic. Duront sia professura a Friburg scriva el ina partida impurtonts cudischs: *Kirche und Staat in der Schweiz*, 3 vol. da 1929–1939.
Professer *Lombriser*, mira nota 45.

Ils 29 december 1898 arriva a Capeder ina brev per daner

Cars de casa!
Ella tiara friburghesa
Sper radunda meisa sesa
Oz tut tgeus il pompelus.
Mo patratg e fantasia
Han a casa priu la via,
Ein leusi, leu si tier Vus!

Ei fuva avon 10 onns che jeu hai pell'emprema ga agurau a Vus il bien onn, da Friburg ano. Ed ussa stat avon esch igl onn che meina mei vi ella praxis; possi quella corrispunder compleinamein alla preparaziun de 10 onns. Avon 100 onns ha la revoluziun proclamau progress, aber sin fundament d'ina faulza libertad. Il niev onn, igl onn dils biars giubileums e dellas biaras messas nuvialas porti a Vus ed a mi, ed alla patria romontscha entira ver progress, il progress sin fundament della libertad dils affons de Diu, progress el beinstar ella vertit, progress silla via ella patria.[66]

Dil rest seuns e de buna veglia. Il Merens[67] *ha scret tschei di. Termettei siu attestat! Cu jeu entscheivel a prender las benedicziuns, sai buc eunc prezis; scrivel avon.*

Termettel quels dis en il davos capetel della dissertaziun. Sin Pastgas duess la caussa esser finida e regulada.

Ils 23.II.1899 annunzia il theolog: *Dumengia vargada hai, sco indicau, retschiert tonsura ed ordinaziuns pintgas a Solo-*

---

[66] Ina semeglionta brev scriva il teolog Cahannes a Ladir ad onda Fausta ed ad aug Fidel, remarcond che l'emprema brev de student seigi stada scretta avon 10 onns! (1888). Ins surstat ch'el menzionescha en quei connex, gia alla fin dil tschentaner, il *pigniel de Nadal* che porti al mund la vera libertad dil Segner. Da quei temps existeva igl usit dil pigniel de Nadal mo en casas noblas.

[67] *Merens* (Otmar), frar giuven en famiglia. Il student a Friburg leva igl attestat per giudicar schebein studis pli aults seigien commensurai per Merens. – Mira nota 25.

thurn. Igl uestg de Basel ei la buontad e familiaritad sezza; sun staus sera, dameun e miezdi a meisa cun el.

Sonda uss retscheivel il subdiaconat. (Il diaconat ils 18. de mars a Cuera). Avon dus onns hai giu detg a Vus che jeu giavischi che ils paternos culs quals in ne l'auter seregordi forsa de mei, vegnien unfri si suenter mia tut speciala intenziun. Quella intenziun sai jeu ussa numnar: che jeu possi murir avon che jeu duessi vegnir prè senza clamada! – Pia, sche Niessegner lai mei buca murir avon sonda, sche vegnel prè, e zvar cun clamada, seigies segirs! E pli tard vegnel encurir de perschuader la gleud prinzipalmein da duas verdats della sontga scartira: che murir ei gudogn, e che la carezia betta pli lunsch la tema! – Nies bien Simeon ei mitschaus dil tut. El fuva in'olma d'aur. Lein buc esser scui sin el![68]

La messa nuviala dueva vegnir festivada a Breil. Quei vess giu gronds avantatgs en detagl. Igl ei buca diltut clar daco Dardin ha lu surpriu cun slonsch la fiasta. Ei va aunc per la fixaziun dil datum. Ils 6 de fenadur hagi era il *Vinzens*[69] sia messa, mo quei gi savessi il *Regens Schmid* fa a Dardin il priedi festiv de messa nuviala.

Ils 27 de zercladur va il student Gion Giacun a Cuera alla *Calvenfeier*. E leu hagien ins discussionau era autras impurtontas fitschentas, – abstrahau dil tschintschar sur la messa nuviala.

Il student dat vinavon part: *Il Piusverein svizzer ha domandau mei sco secretari general q.v.d. sco in tal (la plazza ei nova) che sto menar tut las fitschentas, tener plaids dapertut, insuma fladar en al Piusverein nova veta e perquei adina esser sin viadi per tut la Svizra entuorn. Sch'igl uestg vul, acceptel natural. En cass ch'el lai a mi compleina libertad, vegnel refusar, pertgei jeu hai differentas fundadas temas d'acceptar la plazza. Quei sto, tochen che la caussa ei rugalada, star denter nus.*

---

[68] L'idea che la mort seigi *in gudogn* era ferm plantada ella populaziun de quei temps. Ils sentiments exprimi en *Barets u baras pintgas* (nr. 6 de quest cudisch) daventan pli plausibels.

[69] Canzler *Schmid de Grüneck*, sco era *Mattias Vinzens*, omisdus pli tard uestgs de Cuera, eran buns amitgs e pli tard venerai da Sur Gion Cahannes.

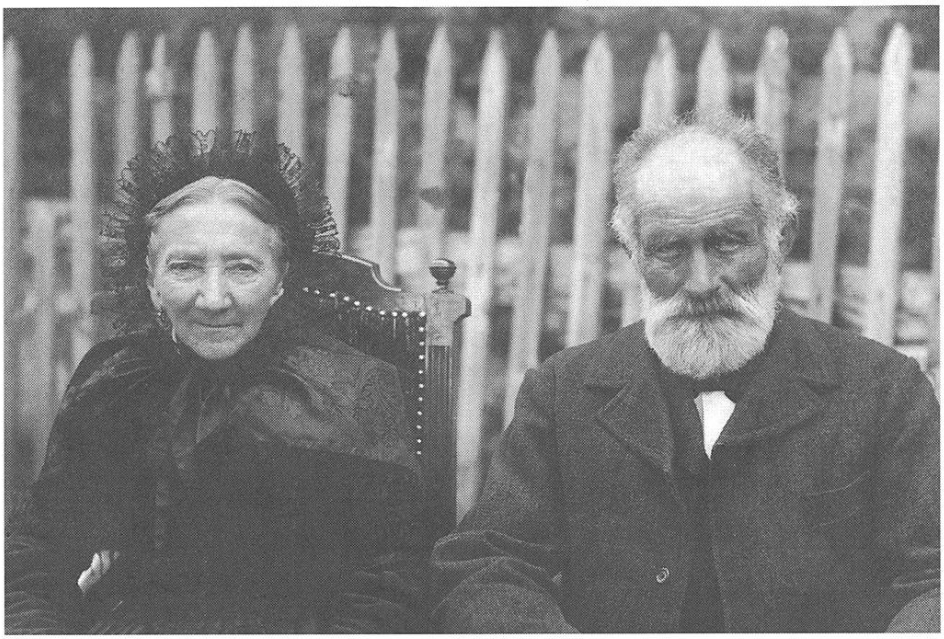

Gion Antoni Cahannes, 1842–1921 e Victoria Cahannes, n. Cabernard, 1840–1918, geniturs de Toni Mudest, sur Gion Giacun, Anna e Merens. Fotografia prida cun caschun dellas nozzas d'aur 1917 en curtgin sper casa a Capeder. – Palera significonta e spizzadas ella seiv de ligioms-startugl.

La Curia ei cuntenza de schar vegnir a Dardin sco plevon Sur Deflorin. Intermediaziun entras il plevon de Mustér. Sur Schmid ei cuntents de dar a nies niev presbiter sin Nadal ina plazza leva en Surselva. A Rabius ne Sumvitg sco caplon.

Dall'entschatta fenadur 1899 sedata la sequenta communicaziun: *Grad ussa retschiert novas da Cuera, che las ordinaziuns hagien liug ils 9. Jeu mundel gia mesjamna a Cuera e leu sevesein! Jeu hai fetg bugen sche Vus, bab e mumma saveis vegnir giu ils 9. La mumma ha cun rischun vuliu spetgar tochen sin quella chischun ded ir per l'emprema ga a Cuera. Quella chischun vegn profitada. Quei fuva predestinau quell'uisa!*

Il priedi de Nossadunna d'uost vegnel buc a surprender. Jeu vegnel schiglioc tochen la fiasta centrala[70] *(21 d'uost) haver de far avunda.*

---

[70] La fiasta centrala sereferescha all'assamblea annuala dell'Uniun de students svizzers. Gest da quei temps fuva il filosof e teolog Cahannes president dell'Uniun.

La davosa brev dil primiziant avon messa nuviala eunc conservada, lein reproduzir.

Friburg, ils 3 Juli 1899: *Cars de casa! – Ord la carta de stiarsas veis viu che las ordinaziuns ein pér ils 16. Aschia eis ei forsa a Vus pli cumadeivel de vegnir a Cuera, essend dau ina cul fein. Las ordinaziuns entscheivan la damaun allas 1/2 6. Vus stuessas per quei schon vegnir a Cuera la sera avon. Sch'ei selai far, vegni zitgi a Cuera! Quei di resta buca mo a mi, era a Vus en memoria pella veta.*

Baselgia ha acceptau il priedi. – Schebein Augustin e Madame san vegnir ils 30 sai buc eunc franc. Dr. Räber vegn a vegnir ed era il dominicaner P. Manser,[71] *tut sempla pulita gleud.*

Sperel de saver termetter a Vus ils proxims dis las hartas e la glesta. Las hartas han fatg pleun de vegnir. Hai stuiu reclamar zacontas ga. – Jeu creigel bugen che Vus veis ussa lavur sin tuts meuns. Il patratg centrals ei aber e resta la messa nuviala sco fiasta religiusa e de legherment, ed entuorn quei patratg segruppeschan tuts auters e svaneschan las eventualas difficultads e breigias. Per mei vegnan las preparaziuns per la fiasta centrala denteren. Jeu vi mirar de ton sco selai far giu quei ad'ura. Culs daners vegnel s'arranschar, ei va schon, ei glei aunc adin'iu! Vos davos 50 fr. hai retschiert. – Vus vegnis communicar a Dardin, Breil e Schlans als parents che las ordinaziuns hagien liug ils 16.

Cun salids filials fraterns, Gion Giacun.

---

[71] *Anton Augustin* sustegn Feigenwinter, prof. Beck e Decurtins encunter la 'Lex Forrer', el fuva a Berna correspondent per il 'Vaterland', daventa silsuenter redactur dil *Basler Volksblatt*.
Professer Räber in impurtont scienziat della teologia.
Gallus Manser, dominicaner, naschius 1866, professer a Friburg da 1900–1942. El dat bunas definiziuns sur della persuna de Decurtins, ch'el seigi in idealist cun in miraculus spért universal per tut las valetas spirtalas. Mo Manser sa era ch'el saveva esser per temps nunpusseivels. Manser ha scret denter auter: *Das Wesen des Thomismus*, 1932ff. e *Das Naturrecht*, 1944 e plinavon *Angewandtes Naturrecht 1947*.

Ils 13 de fenadur ein nos geniturs, il bab e la mumma, serendi a Cuera e priu quatier el 'Gansplatz'. Ils 16, allas 5 1/2 ein els seplazzai en baselgia a s. Glezi ellas truccas reservadas. Ils clamai, ei era in grond diember, jeu creig 21, passan el chor; igl uestg arriva cun la gronda suita de canonis e spirituals. En liunga ceremonia suonda l'ordinaziun. Nies bab e nossa mumma, impressionai profund della seriusa ceremonia, retscheiven lur Sur fegl suenter la messa communabla, e quel spenda ad els l'emprema benedicziun sacerdotala e primiziala. Ed embratschond la mumma, di el: *Mira mumma! – Tiu fegl ei spiritual.*

Messa nuviala, ils 30 de fenadur 1899

Ludaus sei Jesus Christus
Semper sei ludaus.

Memoria
della
MESSA NUVIALA
dil spiritual
Gion Giachen Cahannes
celebrada
dumengia ils 30 de Fenadur 1899
A DARDIN

Intellectum da mihi et vivam.
Entelletg dai ami ed jeu vivel.
(Ps. 118).

Nus essan a miez ina perioda de perfetga bial'aura. Ina schitgira immensa cuviera la tiara. Ils praus scuvretgs, las spundas barschadas, l'entira costa sulegliva de Falera, Clavadi – tut ei rest tgietschen sc'in luf, tut sbluccau dil sulegl arsentont.

Dardin prepara d'jamnas enneu sia fiasta. Ils mats, las matteuns ein en arma. Flurs e ghirlandas en massa fabrican spertas manuttas. Matgs e tschupials orneschan las casas brunidas de *Gliz* e *Capeder*. Tut ei allerta, tut segida. La fiasta, la rara duei gartegiar! En liungs exercezis sedrova il chor mischedau: in miez tozzel matteuns, il medem diember umens e giuvens el smugl e fastedi digl ault far fein. Els van a cantar sera per sera; nus schein la pial avon che zeder, atras sto il pensum. Negin che zeda, negin che meunca.

Igl altar festiv vegn erigius en santeri denter baselgia e casa pervenda. La tribuna aviarta encunter la pleunca. Igl altar bein ornaus cul vut de s. Bistgeun amiez flurs e ghirlandas. Ei era in bi maletg, vengonz dil di. Il pievelun, collocaus silla pleunca, vera tribuna ed altar! E tut sa suandar la funcziun e tedlar il priedi festiv.

Gia a bun'ura la dameun, serimna a Capeder in pievel immens. En curtgin las delegaziuns de students cun lur bandieras. In tozzel e miez bandieras tschalatan el vent ed il curtgin sper casa paterna s'empleina da students en colur. La compagnia de mats cun sias fanas e sia schenta mandurada fa cumplein il maletg.

Il primiziant banduna la casa paterna ornaus cun stola, horem e baret. La parentela spirituala e naturala accompognan el. La compagnia de mats arva la via; en liunga retscha suondan ils students, oravon la bandiera centrala della societad de students svizzers, il primiziant, siu bab spiritual, la parentela spirituala, ils parents naturals, ils hosps – e lu en in stravagant liung depender il pievel festivont. – Sut salvias de murtès, sut il tuchiez dils zens de Capeder e de s. Bistgeun, semeina il grond conduct viado tras Gliz a Caprè e – cu ils emprems han contonschiu il plaz festiv, eran ils davos a Capeder eunc buc en moviment. – Il primiziant fa ina viseta agl Altissim ella casa de s. Bistgeun. En cumplein ornat sacerdotal pass'el ussa tras la baselgia o sigl altar improvisau. Denton er'il pievel seconcentraus en santeri e

silla pleunca. In pievelun sco Dardin veva eunc mai viu tier sias fiastas. Ed ussa va il niev spiritual vi al pei digl altar e figend la s. crusch, excloma el: *Introibo ad altare Dei.* Il moment infinit gron ei arrivaus: *Jeu vi ascender igl altar dil Segner!*

Il priedi festiv tegn il Rev. Sigr. plevon *A. Baselgia* de Cuort. Sco assistents han funczionau ils Rev. primiziants Matt. Vincenz d'Andiast e Casaulta de Lumbrein che han obteniu la lubientscha de vegnir quei di a Dardin. Dardin era quei mument senza plevon. Sur Jörg veva paucs meins avon resignau ed era daventaus plevon de Lumbrein. *Sur Stoffel*[72], il svelt plevon de Schlans ha provediu nus ed ei staus en tuts graus in bien, premurau e fetg activ provisor e tier nossa fiasta in bien e fidau cusseglier e gidonter.

Cunquei che la casa pervenda era nunoccupada eran ins sedizidi de far la fiasta a Dardin e de arranschar il gentar a *Caprè.*[73] A disposiziun stevan a nus la stiva de scola cun la combretta speras e la habitaziun entira dil plevon. Glei stau quei in grev e complicau arranschament. Mo cun agid general vein nus dominau il pensum.

Cuschiniera havein giu la Sgra. Degonda de Compadials. Nus havein giu detg ad ella ordavon che nus leigien dar in bien gentar, e tut striblem seigi a nus encunter gust! – dunna Degonda ha priu si quei plaid e forsa dau in tec bia peisa ad el. Ins vess schon era saviu dar in bien gentar cun empau meins cuost. Ella ha duvrau senza spargn, e la biara stera pischada frestga ch'ella ha duvrau per tuortas etc. etc., vess ins saviu applicar megler. Glei restau anavos in quantum vanzadiras de stermen. E glei stau suenter in grev proceder co applicar tut senza schar ir en mal.

---

[72] Sur *Alphons Stoffel.* Enconuschents era sco componist de canzuns en pliras vuschs. In cudischet cul tetel: *Alla giuventetgna, 6 novas composiziuns,* 1896, e *Dal Mundaun, canzuns patrioticas,* 1910.

[73] Il crest sur Capaul siado cun la baselgia de s. Bistgaun, la casa pervenda cun pli baul la stiva de scola suten, pli tard la scola nova dadens baselgia.

Ils hosps della fiasta han occupau las stanzas, ed il gron gentar ha priu in decuors fetg animau. Trastgas senza fin van tras las stanzas ed in bien glas valtelina furnius da Emanuel Schmid, dosta la seit e snuva la lieunga. Dent'ils prominents numnein nus dr. Decurtins, prof. dr. Manser, dr. Räber, mistral Condrau.[74]

Sur il decuors della fiasta ha il cand. theol. *Eugen Keel*[75] tras ina publicaziun ellas *Monat-Rosen*, dau ina interessanta discripziun.

La messa nuviala ei vargada, la regurdientscha resta viva e representa adina puspei il legreivel e benediu di. 48 onns ein vargai ed il tgierp dil celebrant e capoactur de glez di ruaussa era schon en fossa el medem santeri, paucs pass daven dil plaz digl altar festiv. E si'olma ei tiel Segner, festivescha el la primizia d'aur en sferas eternas e retscheiva la pagaglia dil fideivel guerier.

Suenter la messa nuviala ei nies Augsegner primiziant de bia sin viadi. Visetas dretg e seniester, sin messas nuvialas, redunonzas; sco president actual della *Uniun de students svizzers*,

---

[74] Da quella notizia savein nus che Caspar Decurtins ha giu priu part della messa nuviala a Dardin. El rapport de student teolog *Eugen Keel* (mira nota 75) ellas Monat-Rosen vegn sia presenza buc allegada.

[75] Teolog *Eugen Keel* fa part della messa nuviala en num dell'Uniun svizra de students. El stat alla testa della delegaziun. Alla fin de siu rapport comparius pli tard ellas *Monat-Rosen* descriva el sur dil solver della damaun en casa Cahannes a Capeder, e silsuenter il viadi de retuorn a Lucerna. Cu ils students, teologs seigien vegni neuagiu dallas combras eri il treifegl professoral (Räber, Manser, Augustin) gia frestgamein vid il grondius solver.

Gronds engraziaments ed adias suondan ed ils hosps caminan entadem Capeder dal Nauschapass giuado e permiez viaden sin graschla trutga viers Trun.

Las reverenzas ed ils cumpliments patriotics avon il vegl Ischi ein cuorts, demai l'entira comitiva envidada a gentar tier il cusseglier nazional *Caspar Decurtins*. Era cheu gronda perdanonza e discussiuns animadas, cungidas d'in fugus vin vuclin, discuors sur dellla scienzia en general, sur dell'eco-

ha el de preparar la redunonza generala uonn, ils 21 d'uost a s. Gagl, che dat bia lavur e grondas preparaziuns. – Nies Ca. P. absolva siu pensum cun slonsch e dignitad e retuorna a casa – *in um liber.*

Ils davos onns de studi, 1899–1900

Igl atun 1899 va nies theolog a Cuera el Seminari. Ils emprems auguris dil spiritual Gion Giacun arrivan da Cuera, s. Luzi ils 29.XII.1899. Cheu la brev: *Pella fin digl onn e dil gron 19. tschentaner giavischel a Vus mesira tgiemblada de benedicziun ed uonn sai era implorar quella sin tut pli perfetgia maniera ella s. messa. Quei patratg daventa pil spiritual sez e pils ses pli e pli consoleivels, pli fetg ch'ins sepenetrescha en el. E nus lein buca emblidar che la benedicziun de Diu seigi e resti benedicziun de Diu, vegni ella lu partida ora en fuorma de spir zucherams ne mischedai cun enqual pella de medischina.*

---

nomia nazionala, sur dell'antiquitad classica e l'educaziun scientifica els gimnasis, els seminaris ed ellas universitads.
Era cheu fervents pietigots ed engraziaments alla casa schi hospitala a Gravas, e vinavon culla caravana viers Mustér.
Ina surpresa tut aparti presenta suenter in brav tschancun la *Punt de Travaulta* (el rapport: Travaultabrücke) che vegn passada, ina construcziun de smarvegl cun ses artgs tratgs sur la profunda e spimonta Val Russein. Enamiez quella venerabla punt-lenn vegn priu cumiau dal car primiziant *Sur Gion Cahannes* che veva cumpignau ils hosps tochen quei spartavias natural denter Sur- e Sutsassiala, la punt e cavorgia che vevan cudizzau el a sias uras de student a praulas, spérts e getgas.
A Mustér vegnan ils professers surschai alla cura della claustra. Ils zacons teologs contonschan viers mesanotg *Sontga Maria dil Lucmagn*, van l'autra damaun sur il *Piora*, vargan il *Ritom* e pon gia tscharner la profunda cava della liunga *Val Leventina*. Encunter sera arriva la missiva de fiasta nuviala saunamein a Lucerna.

Hai suenter repetiu reclamar survegniu da Nadal zacons exemplars della dissertaziun, ils quals hai saviu termetter tscheu e leu sco exemplars de recensiun ne sco salid de Daniev per saver cheutras remplazzar ni scursanir enqual brev. Quest'jamna che vegn duess jeu survegnir tuts ils exemplars e vegnel lu termetter zacons ensi era per schar parter o leu zitgeinins. Leuentuorn scrivel mo a Padrin e Madretscha, Gion Bistgeun, Cagianut. Tuts auters salidei cun chischun, principalmein era ils parents ed il prè de Schlans. Cartas ein uss ord moda.

Cheu inclus 2 Monat-Rosen cugl 'Festbericht'. Schaner e fevrer vegn ina cuorta lavur de Keel sur de siu viadi en Surselva a comparer ellas Monat-Rosen. Jeu sun spanegiaus sin quella e hai pustau zitgei exemplars. Mettel vitier in niev opus de Camathias, per cass che Vus veis buca schon retschiert in dils libraris.

Ils romontschs vegnan alerts: Ils Retoromans, la Fabiola, il Magnificat II. part,[76] *mia dissertaziun, quella de Huonder en cuort. Tut quei silla meisa de Nadal ed il principal vegn ad esser il supplement meinsil della Gas. Rom., screts de redacturs elegi pella educaziun ed instrucziun dil pievel. Sur de quei aber eis ei de far aunc negina canera, tochen ch'ei dat in di dad escha en. Sin s. Giusep ei mia entrada a Rabius definitiv. Il 'retardament' ei staus a mi pulit beinvegnius, essend ch'il ruaus dil seminari fa al vegl pres. de students cun siu ufezi de braha e de viadis fetg fetg bein.*

Ils 23.11.1900 scriva nies Augsegner, dr. e seminarist sia davosa brev a casa sco student: *Finalmein ei uss tutina zacu arrivada la aschi ditg spetgada e desiderada perioda – cuorer stuorn! Il Regens di a mi avon dus dis, che jeu vegni termess a Rabius sigl emprem della Cureisma, q.v.d. silla secunda du-*

---

[76] Ins ei surstaus dil grond interess dil student per l'arrivada da novas ediziuns romontschas. Ils Magnificats, canzuns en 4 vuschs per igl embelliment dellas devoziuns dil matg, ediziuns sustenidas dal canzler *Schmid de Grüneck*, veva sur Gion mess bein en salv.

mengia de cureisma (dils 11 mars) fussi ei bien de seranschar d'esser leu. Ed jeu hai detg: bien pia! – Jeu vevel zvar el senn de domandar 8 dis Urlaub avon, per star a casa. Aber ussa dat ei cumpatg nuot auter ordlunder. Avon che vargar clomel a Ladir, leu a Dardin 1 ne 2 dis.

Jeu vegnel termess a Rabius per inaga sco provisor, pia ina elecziun ei nuota necessaria e ha era nuota giu liug eunc a Rabius. Mia vegnida vegn quels dis avisada offizialmein dalla Curia ano als de Rabius, e sin quei elegien els forsa, aber sco tgei? Ei glei il megler de star 'provisor' tochen che la questiun pervia della faria ei finida. – L'Anna sa pia ir si e guardar casa e curtgin e dretgs e vials ed astg e pastg.

Pil mumen duvrein nus leusi pauc uorden, oravon tut aber mes cudischs. Vus saveis perquei forsa pinar tier e pustar in cavagl de menar si els, silmeins sin cu jeu fetschel l'intrada solemna. – Las condiziuns ch'ins sa metter a Rabius ein matei las medemas sco tiella pleiv de Dardin.

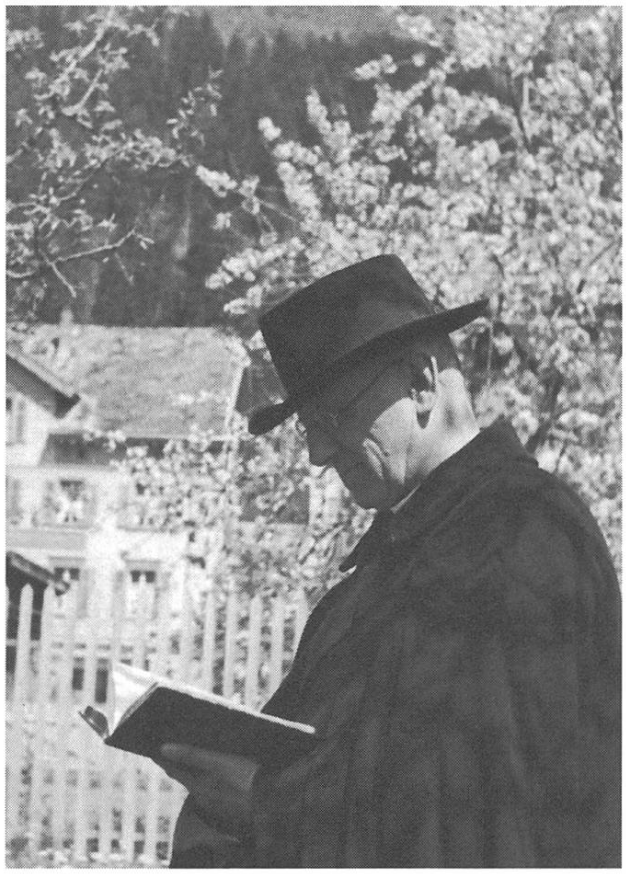

Sur Gion Cahannes en curtgin de sia sora Anna a Glion 1936, legend il brevier.

Sia remarca: *Pil mumen duvrein nus leusi pauc uorden, oravon tut aber mes cudischs!* Tgei grond affon! – idealist ed optimist. – La veta en sia realitad ei ad el in legn aunc nunsligiau.

El e la sora! El secrei d'esser sco Adam el Paradis e ch'il Segner procureschi pil de viver senza pretender agens sforzs. – Cun pauc uorden tschentar si in niev tenercasa? Quei ei bein optimismus en fuorma perfetga! Denton bab e mumma e la sora han cargau sil cavagl ses cudischs, – aber aunc auter bia vitier.

Ella vegna dil Segner 1900–1947

Nies sur frar vegn il di de s. Giusep 1900 installaus a Rabius. La mumma e la sora Anna sescomien giu sco caserinas dil caplon de Rabius. All'entschatta surpren l'Anna il tenercasa parochial. Ella ei ida a Rabius cull'intenziun de far bratsch cul sur frar e de parter cun quel ses dis terresters. Glei stau destinau autr'uisa. Ella fa enconuschientscha cun *Augustin Maissen*, in giuven vieu, e gleiti suonda ella a quel sco consorta en *casa paterna a Luven*[77]. E casarina digl Augsegner daventa la mumma e quei senza interregnum.

Il caplon daventa suenter 2 onns plevon de Rabius.[78] El concentrescha sia activitad en tut speziala moda alla pastoraziun e dasperas eis el activs sco scribent e correspondent en differentas gasettas. Cun energia e capientscha carga el viaden ella caussa romontscha ch'el ha gia sco student promoviu e susteniu.

---

[77] *Luven* ei ina scheina dil vitg de Rabius. La casa en quei quartier era stada l'emprema avdonza della famiglia Maissen-Cahannes. 1904 setrai ella a Glion per adina.

[78] La midada de caplania en plavania ei buca stada sefatga senza grondas stentas. Alla testa dell'acziun – ensemen cun Sur Cahannes – steva il canzler Schmid de Grüneck. – Pli tard cu Segnas leva sesparter dalla pleiv de Mustér, vegn quei scussegliau da Sur Cahannes che veva fatg experienza della lavur de midada. (Communicaziun da mistral Victor Sialm entuorn 1960).

Ei era il mument che la caplania de Rabius leva sesparter dalla Pleiv de Sumvitg. Las contractivas confidenzialas vegnevan menadas ed empaladas de Sur Schmid, Regens a Cuera. A Rabius vivevan lu eunc ils dus Tuors: Tuor pres. Gion Antoni e Alfons Tuor. Omisdus ein sut assistenza premurada dil niev Augsegner sepreparai sin l'ura, la davosa, ed els han fatg quei a lur moda cun temperament, plein viva cardientscha ed edificonta speronza. Alfons Tuor ei igl emprem satrau el santeri a Rabius, 1904.

A Gravas, l'ucliva denter Rabius e Trun, d'omisdus loghens ano lev de contonscher, resideva *dr. Decurtins*. Quei era in centrum da lezzas uras – la teuna dil liun de Trun, nua ch'ils fils della politica conservativa sursilvana senuaven, nua ch'ils problems en litteratura e cultura romontscha vegneven debatti e nua che politichers de num e de pum, magnats ed excellenzas, cun – e senza talar, vevan lur seveser, ella casa hospitala a Gravas.

Cheu vegnevan ensemen ils novs giuvnals della scienzia tiel rutinau meister. Cheu vevan spezialmein nos giuvens spirituals, ils scolars de Friburg lur refugi, lur sustegn e ferm agid. Nies Augsegner figeva savens la ruta denter Rabius e Gravas e Decurtins compareva era sur ura a Rabius en casa pervenda. Buca per dar troccas ni guder ina cigara. Ina interessanta disputaziun era adina il fretg della sentupada.

Suenter ina pastoraziun intensiva de 5 onns, va el, sin giavisch e cussegl de ses superiurs a Mustér sco conredactur della Gasetta Romontscha e dil Pelegrin. E da leu vegn el clamaus a Cuera alla scola cantonala sco professer de religiun, romontsch e historia. Cheu eis el daventaus ina petga e grond promotur della lieunga romontscha en scret ed era a bucca.

1902, ils 8 d'avrel vegn nies giuven plevon promovius sin capitani dell'armada svizzera e caplon militar e vegn partius tier al Reg. 41. 1911 vegn el tiel Reg. 30. 1912 tiel Reg. 36, – e leu fa el tras cun siu frar sco comandant ils cuors de 1912 e 1913 ed igl entir survetsch activ 1914–1918.

Igl onn 1926 eis el seretratgs dalla scola cantonala. El veva operau leu dapi 1907. Igl Augsegner dat si siu tenercasa privat e serenda el *Marienheim*, surpren leu igl uffezi de spiritual,

ch'el administrescha tochen sia mort. Quels 31 onn ein dedicai alla pastoraziun ed alla Caussa romontscha. Ei glei la pastoraziun era el senn general-catolic. El ha mess neu igl apparat electric de projecziuns e cun agid de quel e sias collecziuns de maletgs ha el delectau en bia tschiens referats igl auditori catolic e manau en quel en las ovras e veta d'ina s. Theresa, d'ina Giuana d'Arc, menau avon égl la *Tiara Sontga*, il conzil de Budapest, Roma etc.

Duront ils onns de sia professura a Cuera ha el applicau sias ferias silmeins per gronda part sco predicatur e spiritual en centrums d'jasters, en Engiadina, a s. Murezi e Sils-Maria etc.

En ina brev da s. Murezi dils 29.VII.1909 seregorda el cul pli grond anim de sia Messa nuviala 1899. Ina brev plein ideal e speronza el bi ed el bien.

La brev dils 29.VII.1909: *Cars de casa! – In stupent di. Buc in nibel en tschiel. Daven da Landquart tochen igl Julier e dal péz la Margna tochen ils cuolms de Zernez sestenda maiestusamein igl arviul blau. Il sulegl migeivel e buns derscha cun ried siu aur ed argien sur la vallada digl Inn cun sias pradas ed uauls, cun ses lags ed uals, cun ses cuolms cun capetsch de neiv.*

Il di ded oz cloma en regurdientscha a mi il di d'avon 10 onns, nua ch'il madem sulegl ha sclariu la fiasta de mia Messa nuviala. Jeu vesel il pievelun silla spunda de Caprè, jeu vesel ils mes entuorn igl altar, jeu mez sun pleins de curascha e speronza. Diesch onns! Dieus sei ludaus che la curascha de luvrar per Diu ed ils carstgauns ei buca sesminuida, mobein s'enfirmida entras las experienzas rimnadas. Il proxim decenni duei daventar fritgeivels culla grazia de Diu. Jeu engraziel oz era a Niessegner ch'el ha manteniu Vus tuts e nossa casa. Sia grazia e sia pasch resti sur de nus.[79]

---

[79] Sur Cahannes continuescha denter auter ella medema brev: *Jeu sun staus oz giu a San Gian. Per l'emprema ga hai contemplau pli datier la miraglia grischa e las inscripziuns. Mintga crap raquenta dal temps nua che l'Engiadina fuva catolica. Mintga crap fa endamen la separaziun*

Ina brev dils 6.VII.1913 da Sils-Maria, Hotel Waldhaus de Giger cuntegn la cuorta notizia: *Jeu hai ual finiu mias funcziuns de domengia: 2 messas ed in priediet.* El envida en il bab tier ina visetta sin sonda proxima. Il bab ha fatg diever della caschun. El ha cun il Sur fegl visitau il Fextal e Maloja, Pontresina e Bernina e gudiu dus bials dis e seras en Engiadina aulta.

***

Igl uost 1914 han ils zens de stuornas ed il clom hannau della patria era clamau nies professer sut las armas. El ei conform allas disposiziuns de ses superiurs militars, ius a s. Murezi el stab dil reg. montan 36 sco caplon militar. Leu vein nus teniu ora ensemen duront 4 onns. El era il predicatur popular, cuort e prezis. Ses priedis – a s. Murezi adina en baselgia catolica, eran en fuorma e cuntegn classics e vegnevan tadlai era da protestants cun la pli gronda attenziun. El veva regularmein de celebrar la dumengia en dus loghens, scomiond giu: s. Murezi – Maloja – Pontresina – Sameda – Zuoz. Bridler veva respect dil perdert predicatur e s'accordava per regla allas propostas de quel.

Il Sur frar era il spiritual della schuldada. El encureva si quella, sedeva giu cun ella las uras de ruaus e recreaziun. El ei per temps sefatgs libers dallas tschaveras dils offiziers dil stab e secuntentaus cugl ordinari della schuldada. El mava en cuschina per sia suppa e spaz e migliava culla truppa. Il dormitori vev'el per regla tiel spiritual dil liug. – Il quatier de nies regiment, il hotel Albana, s. Murezi era enconuschents sut il num 'Vatican', quatier dils ners![80]

---

de cardientscha, buca senza cuolpa d'in clerus marsch e cumadeivel.
Sur Gion Cahannes e siu frar colonel eran duront lur survetschs militars dapi 1912, e silsuenter da 1914–1918, ordvart incantai dell'Engiadina e per stedi stazionai leu.

[80] Mo tuttina s'exprima *maior Eisenhut*, detaschaus per in temps sco protestant el 'Vatican' ch'el hagi negliu zacu anflau megliers e pli sincers amitgs. Frequentas fuvan magari las rabantschas de meinis politics la sera

1907 ei Sur Gion Cahannes secasaus definitivamein a Cuera

Suenter sia partenza de Rabius e Mustér ei il sur frar secolocaus a Cuera tier dunna Simeon silla Cuort, mumma de dr. Simeon, pli tard successur digl Augsegner ella professura. Da leu eis el setratgs vi el Domdecanat, alzada su. Leu ha el teniu casa cun casarinas e students el cuost tochen igl onn 1926. Primarmein ha la Celestina Pflug[81] derigiu il tenercasa cun capientscha e bien success. Vieua Celestina Pflug era ina capavla casarina. Ina femna nervusa, malseuna. Saveva esser malidia e nauscha e veva lu adina il davos plaid. Ei deva era pil professer negina excepziun e lez enconuscheva la vertid dil quescher. – Nies professer ha giu pacienzia e salvau ella. E pér la s'approximonta caducadad sforza el de schar ir ella el spital. E las davosas difficultads ha la Celestina rugalau vi sut l'assistenza digl Augsegner, che ha assistiu ad ella tochen la davosa fladada.

Sco casarina suonda la niaza Victoria, e quei regiment ei staus bein schi migeivels e pacifics. Da quei temps sesanflava igl Alfons sco student tiegl Augsegner el cuost. Quel beneventa la midada, e la veta en famiglia cun la casarina Victoria ed Augsegner mida vesta e daventa amicabla. – Igl Alfons ed igl Augsegner han buca adina secapiu in l'auter. E la Celestina ha

---

ella restauraziun dil Hotel. Igl ustier Degiacumi fuva in fervent adherent dils Tudestgs, Luregn Cagianut s'inflammava per la part franzosa. Beinduras dev'ei de tener dapart ils dus cots per ch'els secargien buc! – Ella stiva de schuldada a Maloia vevan enzacons schuldaus pendiu vid las preits maletgs pauc dischents. Predicatur d'armada Cahannes dat camond ded ir cun els. Ei vegn reclamau ed il commandant suprem Bridler lubescha de puspei ornar la stiva. Els vegnan danovamein pri naven. Bridler fa quella gada la gatta morta, e la caussa ei liquidada. Cahannes fuva igl um che sespruava adina de prevegnir a prighels de tutta specia.

[81] Sur Gion Cahannes prendeva buca stedi scolars en dunsena e quatier. Silpli giuvens maldisai a casa ch'ils babs leven metter en buns mauns. Da 1921–1925 ei il scribent de questas lingias staus persulas tier el en casa 12 sil 'Hof', secunda alzada, combra sur arviul-caplutta.

buca reparau il scarp. Aber ils onns de lavur reala, la practica della veta han uniu aug e nevs e la lavur unida per la caussa romontscha ha ligiau e strenschiu ils ligioms tier ina amicezia perfetgia e ferma.

El Marienheim

Il Marienheim, la combra digl Augsegner era il randevu, il liug de contacts pils amitgs dil romontsch. Cheu s'annunziavan ils amitgs de tuttas uras, dr. Raimund Vieli mintga di, dr. Tuor vegnend da Berna ni da Laax, dr. Gadola, igl Augustin, igl Alfons, il Nazi Beer, siu figliol, canonis giu dalla Cuort e professers dil seminari. El retschaveva tuts cun curtesia e smarvegl e sia damonda ils davos onns, la semperlamedema era, a tuts: *Tgei dat ei daniev?*

Cun caschun de sias vacanzas de stad mav'el bugien sin viadi viado el mund, admirond l'ovra della scaffiziun. Duas ga en Tiara Sontga, Lourdes, tier s. Theresia, tier Giuana d'Arc, a Roma, a Mileun, Wiena, Budapest, a Nossaduneun, Sachseln, Ziteil etc.

El rimna ses maletgs de projecziun e studegia el liug ils detagls e tschenta ensemen las collecziuns. Quei ha dau ad el il material per ses referats ch'el ha teniu duront 40 onns en – ed ordeifer la tiara romontscha catolica.

E tutta sia lavur porta il stempel della caritat. Tut per amur della buna caussa, tut per amur de Diu – pil bien dil concarstgeun. Beins materials han mai grevigiau el. Il secund punct de siu testament secloma: *De schar artar saveis Vus che jeu hai nuot en muneidas materialas. Pernei quei pauc ch'ei per regurdientscha digl Augsegner: cudischs, hartas, mobilias. Pernei quei en pasch e reparti tenor bein appreziar.*[82]

---

[82] Sur Gion veva giu survegniu successivamein pulitas summas en daners ord las iertas de bab e mumma e dall'onda Fausta a Ladir. Sia beneficenza fuva senza tiarms, sco quei che siu frar Toni Mudest attesta. Ed el era sventiraus sch'ei tunscheva buc sco quei ch'el vess giu bugen. – Sia

Aschia eis el staus in grond benefactur duront ses dis terresters. E la mort ha buca duvrau spindrar el da rihezias terrestras; e si'olma era libra da tut balast mundan, ed el selegrava el Segner! Il Segner ei buns! Instituts, paupras baselgias e pervendas, il seminari, collegis e claustras, confrars egl exteriur, murdeus si dalla gassa ed auters ein stai ils regalai e preferi digl Augsegner.

El era igl amitg sinzer e fideivel: in denter 1000! En plaid e cussegl adina pronts. In fideivel luvrer, mai unfis de luvrar pil bi ed il bien. Pér malsognia e caducadad han priu ad el l'arma orda maun. El ha luvrau l'entira veta perseveront e fideivel en modestiadad cristiana. Il survient de tuts!

Ina qualitad forsa detg megna pauc, ina vertid che compogna ses pass sco in fil tgietschen, dall'entschatta alla fin de sia veta ei siu seun obtimismus. Sias novas sco student en numerusas brevs ein adina: *Ei va bein, jeu sun cuntents! Cuntents cun Diu, cuntents cun sesez, perfin cuntents cun la per regla fetg magra situaziun finanziala che selai constatar quasi en mintga brev.*

Igl Augsegner traplav'ins buca tgunsch de mala luna. Ei stueva schon esser schabegiau enzitgei tut extraordinari. E quels momments eran buca radeivels. *In Augsegner de nunpa-regliabla buontad e pacificenza,* – manegia sia casarina, sia niaza Victoria.

---

gronda biblioteca, ses cudischs, siu pli grond ideal e scazi en materia els temps de giuven plevon e de professer, vevan giu custau ina facultad. Quei fatg ha el pli tard, quasi en totalitad, regalau vi. Ils davos onns era el fetg attents de surdar els dretgs mauns cudischs e collecziuns. Negin che sa nua che tut ei iu. A nevs e niazas schenghegiava el bugen cudischs religius, biblas, cudischs de sogns e buns cudischs romontschs, giuvens e vegls. Ils 11 de fenadur 1936 surdat el al scribent de questas, demai finiu ses studis academics, ils 13 volums della Crestomazia da Caspar Decurtins, exemplar en ligiadiras de curom, provenients da Caspar Decurtins. Plinavon arriva pli tard en casa siu clavazin, plinavon ina sutga de pusalau avon sia meisa, in pult en pei ed ina partida custeivels cudischs romontschs. – Ina biala regurdientscha!

Nies Augsegner era igl um della nunbaluconta fidonza sin Niessegner. Da cheu in obtimismus en scadina posiziun de sia veta.

Ses referats, ses priedis ed instrucziuns ein adina empalai d'ina viva cardientscha e fidonza ella buontad dil scaffider.

Ils davos onns de sia veta ha el encuretg sias ferias vi a Sonvico. Cun siu amitg *Mons. Eduard Wymann*[83], arhivar cantonal ad Altdorf, ha el repetidamein gudiu ils bials dis en tiara tessinesa. Ed el era intusiasmaus dil bi Tessin, della nunparegliabla contrada al lag de Ligeun. Con bi, con stupent ha Niessegner fatg il mund! Dal parc della pensiun ano era quella vesta de noncomparabla bellezia. Il lag stgirblau, ils vitgs e marcaus alla riva de quel, las spundas stgirverdas tschincladas d'uaul e pumera, il Monte Salvatore davon, ed auters trabants davos, cuvretgs cun cagliom e verdas pastiras tochen sum e cun vegnas en colurs atunilas al pei dil cuolm en rudi, zuladas en fegliam e cargadas cull'iua gustusa. Tut quei empleneva nies hosp grischun e siu cor sensibel cun legria ed admiraziun. Il Segner cun sia admirabla scaffiziun ha fatg tut bein. Il vegl canoni arva sia bratscha e conta da cor: Il Segner ei buns!

Las spassegiadas cun siu amitg Wymann el contuorn de Sonvico delectavan el nundetg: *In parvis sin tiara!* E legria e cuntentientscha emplenevan siu cor. Ed ord quei paradis sin tiara ha il Segner clamau el. Senza dolur, senz'anguoscha fa el il pass decisiv d'in paradis en l'auter.

---

[83] Dr. *Eduard Wymann*, arhivar dil cantun Uri, 1870–1956. El fuva conscolar de Sur Gion, savens en vacanza ensemen, aschia era ils davos gis de Sur Gion a Sonvico el Tessin. Mira in giudicat de Wymann sur ded el, reproducius en R. Vieli: *Ina regurdientscha*, 6. – Ed. Wymann ha scret denter bia auter: *Kardinal Karl Borromeo in seinen Beziehungen zur alten Eidgenossenschaft*, 1910. Tenor ina communicaziun digl arhivar cantonal dil cantun Uri, dr. *Rolf Aebersold*, ha dr. *Eduard Wymann* giu scret in interessant necrolog: *Kanonikus Gion Cahannes* (einem verdienten Bündner Heimatsänger zum tragischen Abschied), en: *Schweiz. Kirchenzeitung 1947*, Nr. 44, 524–525.

Denter Caprè e Gliz-Capeder sestorscha dapi la reparatura ina via ulivada tras la spunda. Ein 'Höhenweg' sco alla exposiziun de Turitg avon l'emprema uiara mundiala. Nies Augsegner saveva buca contemplar avunda la bellezia situaziun de quella via cun vesta sul Tumpiv al Badus e da leu sul Mundeun tocca Cuera. In grondius maletg de nossa Surselva, dil tschespet grischun, enramaus d'in tscherchel de muntognas cun gits pézs che foran siado el horizont.

Con bi ha il Segner fatg tut: il tschiel serein, las alps, ils cuolms, il Rein, gl'uaul, la pézza stgira, ils aults clutgers e la prada verda. Plein admiraziun ed entusiasmus dil bi maletg arva igl Augsegner puspei sia bratscha, sco a Sonvico e cloma cun anim fervent: tut ei bi e bien:

Il Segner ei buns!

Tochen il davos mument de sia veta ha il bien Spiritual ed Augsegner conservau siu obtimismus, baghegiau sil Segner, ei mai disviaus en sia fidonza nunballucconta.

Remarca conclusiva

La cronica ei vegnida scretta 1948, il cronist Toni Mudest Cahannes, ella vegliadetgna de 79 onns, e dapi 1888 il principal movider dils fatgs e contacts denter casa ed il student Gion Giacun Cahannes. Sper in'admirabla memoria veva il cronist a disposiziun quei ton de brevs e rispostas ch'era buc ius a piarder. A tgei parts ch'il cronist ha dau la gronda peisa savein nus buc, repassond igl entir material. Toni Mudest Cahannes era fatgs e sefatgs cun in tut auter lenn che siu frar, in robust officier, pur ed administratur, experts els fatgs de mintga gi, aviarts per ils basegns de siu temps. E tonaton in grond secunvegnir dils dus frars. El fuva era in um della plema, scriveva in excellent romontsch. Professer G. Gadola manegia en siu necrolog (Igl Ischi 40, 1954) ch'ins vessi stuiu animar el de scriver depli. Igl ei de supponer che il cronist hagi midau nuot enten copiar.

Ei croda en egl che las brevs dil student plaidan mai zatgei sur la fundaziun dell'Uniun de students *Romania*, schegie

ch'el daventa gia 1894 president dell'uniun en siu stadi de naschientscha. Uniuns de students dev'ei pliras ed il grond avegnir della Romania fuva buca de prever. In ferm crap de cantun era igl organ dell'uniun *Igl Ischi,* ed els numers 1 e 6 scriva Cahannes bunas lavurs.[84] Per *Caspar Decurtins* fuva *l'Uniun de students* svizzers, il 'Piusverrein' d'emprema impurtonza per sias acziuns. Ins capescha ch'el banduna la redacziun de Igl Ischi 1906 cul numer 8, demai daventaus professer a Friburg. Meins capeivel ei ch'el pren mai pli part allas radunonzas generalas della Romania.

Smarvegliar fan ils contacts dil student Cahannes cun il grond um Caspar Decurtins. Simpatic, human co el vegn tratgs neuagiu dalla scantschala aulta della scienzia e de ses plans universals e socials, giuaden els fatgs reals de mintga gi. Pli e pli creschan denton ils contacts spirtals che laian era percorscher ils ferms combats nazionals ed internazionals dil Liun de Trun. Ei fuss interessant de saver leger ella gronda ovra de *Carli Fry*[85], co prof. J. Beck ha giu formulau l'excellenta caracteristica de quei um cun caschun d'ina viseta dil giuven student. Cun Gion Giacun Cahannes veva il bab Gion Antoni sco era Decurtins planisau grondas caussas! Dil mument che Cahannes sedecida per il sacerdotadi, de survir en tutta humilitonza a siu pievel ed a sia patria, vegn el buca pli prius ferm sut bratsch dal liun. El respecta ils intents dil giuven teolog tonpli ch'el promova cun gronda energia il spiritualesser leuo en lur pleivs.

L'ortografia applicada ellas brevs dil student

Ella sebasa sill'instrucziun primara, entras scolasts e cudischs de scola. Impurtonta la stedia lectura della Gasetta Romon-

---

[84] Adalbert II. de Medell-Castelberg, avat de Mustér e prenci digl imperi, 1655–1696. Annada 1, 1897. – Las missiuns dils paders capucins en Rezia el 17avel tschentaner. Annada VI, 1902.

[85] Kaspar Decurtins, der Löwe von Truns, 1855–1916, 2 volums, 1949 e 1952.

tscha. Influenzas era dalla practica scripturala en famiglia secasada entuorn 1850 a Dardin, oriunda da Laus/Sumvitg.[86]

La vischnaunca de Breil, schegie sin territori della Cadi mira linguisticamein cun omisdus egls viagiu enviers la Foppa. Tuttina vegnan fuormas da leusi duvradas stediamein: bien *di*, jeu hai *detg*, sun cheu gia *daditg*, enstagl *gi*, *getg*, *dagitg*. Influenza della scola.

Il *de* e *da* vegn duvraus senza regla. Il *de* prevala en tuttas combinaziuns. Per mitigar direzias ei il text present vegnius modificaus per la letga. – Igl *-au-* della Cadi vegn daus tenor la pronunzia dil liug cun -eu-: eunc, dameun, pleunca, Mundeun, s. Bistgeun. – Igl *i* suenter -igl- croda dapertut: glei (igl ei), gleud, glesta, etc. – *c* e *z* de medema pronunzia (*c* avon *e* ed *i*), vegnan mess senza stricta regla. Il *z* prevala: zeder, spezia, pazienzia. – Igl *-issem* ei aunc buca inventaus: paganismus, obtimismus. – Ils *e* ed *i*, ils *i*, *a*, *o*, *u* saultan viaden e viado, d'in camon a l'auter denter consonants, sco las figuras dils giugadurs de schah. Labilitads vocalicas, *brat* e *midada* marcan quella interessanta atgnadad dil lungatg romontsch. – Las dublegiaturas de consonants ein scarsas en compareglíaziun cun oz: greta, nunbaluconta etc.

Co stat ei culs germanissems, aviarts e zuppai? Temas de surfar dev'ei da gliez temps neginas. Ils purists fuvan aunc buca naschi. Ils cuorts plaids de disa eran frequents: Ei va *schon*, *aber* na, quei ha *zvar* negina valeta, *sonder* spendra nus. Quels germanissems ein aunc restai magari ella tschontscha improvisada.

Substantivs tudestgs de cumadeivladad ed era per part stui ch'eran per romontsch aunc buca existents, buca damaneivel avunda sin bucca, sesluetan beinduras viaden ad libitum: il *Bahnhof* per la staziun de pli tard (il *tren* vegn duvraus entuorn 1920 depli che la *viafier*, sper ils germanissems: ir sil *Zug*, ir sil *Bahnhof*).

---

[86] La genealogia en: Cronica della Famiglia Sep e Mengia Cahannes, da Maria Haefeli-Cahannes, 1989.

Il *Gesellenhut* sin tgau d'ina figura pursanida sco Decurtins steva buca mal, ed ils *spruns* ch'il *'Kerli'* fageva tras Friburg eran proverbials.

Denter auter crodan fuormas sco ils *buots,* ils plaids *rectica-mein,* richtigerweise, *schluccar* giuaden crappa e lenna dalla fom. Las *fanas* dils students el til de messa nuviala. Ils *fenglis* en baselgia ed en processiun fuvan enconuschents. E sche la politica radicala ei *varistonta,* significhescha quei: politica variabla, nunguessa, probabel! – Plaids sco *parlar, guardar* ein influenzai da studis de lungatgs neolatins. Perdertas menadas stilisticas vegnan magari tratgas viaden el concept de semplas brevs intimas.

Dalla caracteristica de Breil dils *-ǫi* ed *-ųi* vegn fatg diever mo cul plaid *cudroia* che stuess esser screts *cudrųia,* sco *Rųbi, il Muot de Rųbi, la Vųia de Strada,* via veglia sur il Grep de Plaids vi a Schlans e Trun. Cun *ǫ* aviert: *ils de Brǫil van culs pǫis sin mǫisa;* cugl *ų* aviert: *Moscha pųia Onnamarųia.* Egl original d'ina canzun en quater vuschs stat ei: *Nus mein a Rųma.* Ils dus u^s sursilvans daventan beinduras in dilemma.

Remarcabel che la particla *a,* preposiziun, vegn stediamein supprimus e quei forsa en 30 cass: Culs daners vegnel s'arranschar. Ils avantatgs vegnan supplir las expensas rehamein. Tut vegn puspei s'ulivar.

En tut priu dat la correspondenza denter student ed ils de casa in clar e bi maletg de cultura muntagnarda en ina famiglia purila.

23. Dr. Adolf Ribi
Directur dils programs romontschs

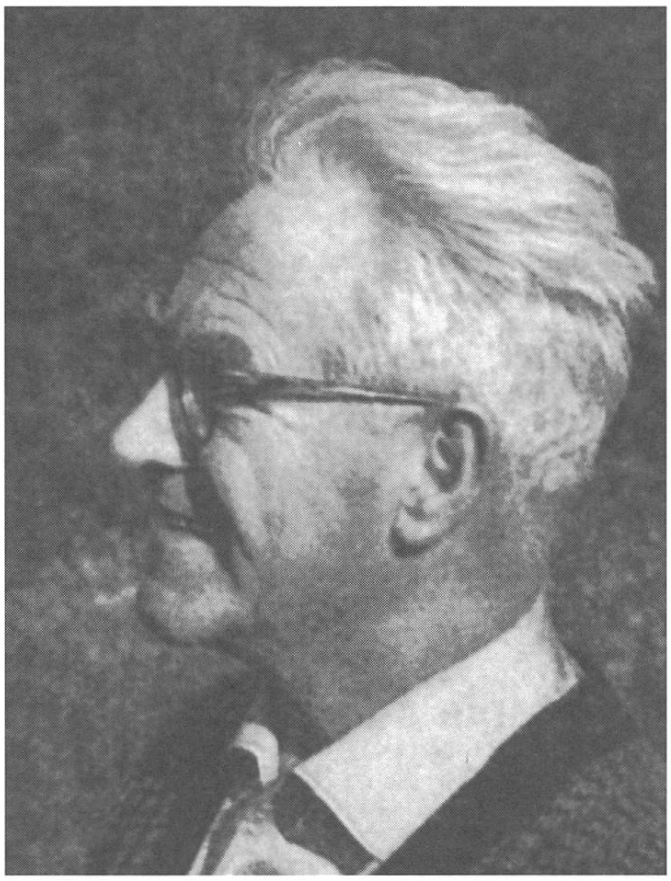

Dapi 25 onns ha dr. Adolf Ribi priu gronda art e part al svilup dils programs e dell'organisaziun de Radio Romontsch. All'entschatta dil moviment svizzer de radiofonia existevan negins programs romontschs. Plaun a plaun, avon treis decennis, entran sporadicas e scarsas emissiuns romontschas, plitost sco curiosum che cun aspects permanents. Beingleiti crescha denton la simpatia per il plaid, per la cultura e per la canzun romontscha. Buca pauc a quest success ha bein era il moviment: *Acceptaziun dil romontsch sco quart lungatg nazional* giu. Dr. *Jakob Job*, da lezzas uras directur dil Studio de Turitg, ed incantaus de tiara e lungatg retoromontsch, veva gia concediu el Radio svizzer d'atgna iniziativa dretg d'albiert a nossas valladas reticas. El prevesa gia ina grondiusa pusseivladad de promover egl avegnir entras il Radio svizzer nossa viarva da biars

emblidada ed en biars loghens periclitada. Mo senza agid e sustegn intelligent e prudent era il plan de directur Job buca de realisar. El anfla il dretg um ella persuna de dr. *Adolf Ribi* ch'era preparaus en tuts graus per questa impurtonta incumbensa. Ei tuccava en emprema lingia de sviluppar las entschattas fatgas, de crear novs programs, de progressar e meglierar las emissiuns silla basa tschentada da principi entras directur Jakob Job.

Dr. Adolf Ribi ei oriunds della Turgovia, denton naschius a Cuera, e frequentau las scolas primaras ed il gimnasi della scola cantonala de nossa capitala grischuna. Dr. Ribi ei perquei adina vegnius concideraus dad amitgs ed enconuschents per in veritabel Grischun. Affonza, intensiv contuorn, scolaziun e formaziun spirtala impregneschan e tempran profundamein in carstgaun aviarts per las bellezias della natira, per igl art e la scienzia. Questa menziun vala en gronda moda per dr. Adolf Ribi. En oreifer possess de siu bi lungatg dialectal de Cuera, cun duns specials per lungatgs, sedecida il giuven Ribi per il studi linguistic all'Universitad de Genevra ed a quella de Turitg, sededichescha cun entusiassem al studi germanistic, als lungatgs ed allas litteraturas neolatinas. Speciala menziun descha a sia dominonza e capientscha per ils dialects svizzers, als quals el ha surviu, ed adina sespruaus de promover, mantenend els en lur oriunda purezia. En quei senn stuevan senz'auter era ils divers idioms romontschs, lungatgs minurs, interessar dr. Ribi zun fetg. Gia avon sia lavur specificamein romontscha era el staus en contact cun dr. Job ed il Radio de Turitg, quei en divers roms specials. Duront questas lavurs era il directur vegnius pertscharts de ses stretgs ed amicabels contacts cul Grischun, cun ses lungatgs e sia cultura.

Igl emprem d'october 1943 ei dr. Adolf Ribi entraus en survetsch dil Studio de Turitg ed ha lu beingleiti, sper autras incumbensas surpriu la direcziun dellas emissiuns retoromontschas. En questa cuorta undrientscha eis ei secapescha buca pusseivel de menzionar en detagl l'immensa lavur prestada da dr. Ribi en favur dil Radio, dil lungatg e della cultura romontscha. Cons de ses impuls, cussegls ed iniziativas ein el decuors dils 25 onns sgulai viasi da Turitg en nossas cuntradas romon-

tschas per prender leu fuorma concreta en planisaziuns, en bein tschentai e bein fundai manuscrets che lubevan silsuenter las realisaziuns, emissiuns de vaglia cun cuntegn vigurus sco era talas de tempra legreivla e hilarica.

Nundumbreivlas ein stadas las sentupadas de nus intermediaders cun dr. Ribi persuls, mo era en cuminonza de sias equipas tecnicas de recepziun. Tut las valladas romontschas ein seprofitadas de questas acziuns. Paucs de nos vitgs che dr. Ribi vess buca giu la premura de visitar ina gada u l'auter en connex cun ses programs. Ils emprems onns de sia activitad, lavurond cun mieds tecnics meins perfeczionai, vegneva la gronda part dils programs recepius el Studio de Turitg. Singuls plidaders, gruppas folcloras, giugadurs, plevons, politics e nos chors, tut mava, savens cun grond plascher, el grond marcau vischin della Limmat. Suenter la lavur vevan ins mai de bandunar las vastas localitads senza in cordial engraziament e plaids d'encuraschament per ulteriura lavur. Savens astgava il hosp giu dalla muntogna grischuna, accumpignaus da dr. Ribi, dar in clom al directur Jakob Job.

Ellas commissiuns de programs, en nundumbreivlas sesidas parzialas cun auturs e collaboraturs, fuva dr. Ribi la persuna centrala, che deva minuziusamein plaid e fatg sur dils programs vargai, relatava alla raspada sur ils plans novs e las iniziativas previdas ensemen culs intermediaders dellas differentas valladas. El era bein fundaus en sias propostas, risguardava denton era ideas ed impuls davart singuls representants de valladas, envidai a sesidas de programs.

Frequents e liungs viadis neuasi da Turitg, savens ensemen cun las equipas tecnicas de recepziun, ein bein savens stai accumpignai da strapazs. Mo questas cuorsas han adina legrau dr. Ribi. Il contact cun siu Cuera, cun tons amitgs romontschs, scribents, poets e collaboraturs, ein adina stai per el ina fontauna de legria e de nova forza per siu grev uffeci. Sia moda suverana, nunpartischonta, alzava el sur las partidas, sur la caussa e la persuna singula, sur dialects e preferenzas subjectivas. Quella tenuta ha augmentau ad in augmentar sia posiziun e sia autoritad. En tuttas situaziuns ha el capiu meisterilmein de mantener igl equiliber en tuts viriveris, de garantir pasch e pe-

rinadad. En tuts quests 25 onns ein mai curdai plaids malplazzai ed offendents, schegie che dr. Ribi scheva buca stgisar, fuva tuttavia buca promts d'acceptar programs buca bein preparai. Las cunvegnientschas de lavur e las datas ed il liug de recepziun han mai ballistrau.

Mo sper ils viadis cun lur travaglias duront liungas seradas astgein nus buca emblidar sia lavur prestada mintgamai els differents studios a Turitg, endrizzond cun ils tecnics, e formond il reh material recaltgaus en tiara romontscha per las differentas emissiuns transmessas mintgamai da Turitg. Dis en e dis ora vid lavurs minuziusas e de pazienzia! Beinenqual suspir vegnan muncaments de material davart plidaders ni caschunai dalla tecnica, pér engartai il davos mument el studio, ad haver caschunau, tochen che las differentas emissiuns eran fermadas e perfetgas sin pindella. Suenter tals dis de lavur spinusa, muntavan viadis tochen sisum la Surselva, viaden ella Lumnezia, ella Foppa, el Plaun, en Tumliasca, Schons, Val d'Alvra e Gelgia, en Engiadin'aulta e bassa, ella Val Müstair ina nova revelaziun. Aschia ha dr. Ribi empriu d'enconuscher buca mo autoritads politicas e dignitads ecclesiasticas, mobein era adina puspei novs representants e novas gruppas dil sempel pievel romontsch.

Dr. Adolf Ribi ha adina puspei encuretg ed era anflau, ensemen culla direcziun e suprastonts, novas pusseivladads d'augmentaziun de nos programs romontschs. Da l'autra vart era el realists e prudents avunda de buca sfurzar la producziun, enconuschend las pusseivladads d'in pign pievel muntagnard de lungatg e cultura periclitada. Sper las emissiuns de serada meinsila ei l'introducziun dellas uras jamnilas d'affons stada de gronda muntada. Era ils priedis ded omisduas confessiuns stavan sut sia egida. E sias stentas da questas varts ein stadas ordvart fritgeivlas e legreivlas.

Dapi 1954 fuva finalmein l'idea d'in Radioscola Romontsch sereghegliada. Era en quest sector purmein scolastic ei dr. Ribi sedistinguius, promovend la greva entschatta, suenter il consentiment principial d'introducziun davart directur Job. Nunemblideivlas astgein nus numnar las bialas sesidas de Radioscola en sia preschientscha. Quei intschess de lavur purscheva

pli gronda concentraziun d'intents, demai ils differents commembers della commissiun tuts responsabels per scadina emissiun, seigi quella d'ina regiun u d'in'autra. En quest ravugl ha nies cau dils programs romontschs prestau gronda lavur en fatgs e cussegls, coordinond era las lavurs e las realisaziuns. Enteifer quest'occupaziun dev'ei strusch enzacu de sestrer, mai nuncapientschas buca sligiablas enteifer cuort temps. Ei mava per la lavur, per undreivlas sligiaziuns e gesta repartiziun dellas incumbensas, buca per supremazias ed autras cuntrariadads tgunsch pusseivlas en ravugls culturals.

En tut ils onns de lavur per il Radio Romontsch ha dr. Adolf Ribi mai encuretg sia atgna persuna. Cun sia autoritad ed enorma savida generala e speciala, astgav'el riscar de star beinduras ella retratgadad d'in ver mussader ed enviader. Cun sia premura exemplarica lev'el gidar e buca supprimer, direger e buca perreger, levgiar la lavur, entruidar cun schanetg, maniera ed adatg. El veva empriu gia da giuven d'appreziar las qualitads dils Grischuns e Romontschs. El ha denton era capiu ils motivs della sensibilitad e sensibladad d'in pievel muntagnard, d'in pievel combattend continuadamein per sia ierta culturala. La complicatezia della situaziun linguistica e confessionala e schizun politica giogan era ellas manifestaziuns dil Radio ina pulita rolla. Dr. Ribi era responsabels per igl entir intschess romontsch. Quei era buca ina leva incumbensa. Mo auncallura ha ei mai dau incaps, ni cun l'organisaziun ni ellas relaziuns cun collaboraturs ed intermediaders.

Dapi Daniev 1968 ha la Cuminonza Radio Romontsch surpriu la cura e la responsabladad dellas emissiuns romontschas. Dr. Adolf Ribi schegie emeritaus, ei segidaus ils davos temps a surventscher las difficultads de midada de patrun e della reorganisaziun. El vegn era egl avegnir a star fideivels al Radio, cunzun a far part vinavon alla Commissiun Radioscola, in fatg de zun gronda muntada. Ei fa plascher che siu pensum de lavur ei buca sminuius da num. La lavur mantegn igl um e la sanadad! Da tuttas varts fan ins diever de sia gronda savida, de sias vastas enconuschientschas ed experienzas.

Nus savein bein avunda che dr. Adolf Ribi spetga negin laud ed engraziament per sia lavur prestada. Siu giavisch fuss plitost

d'astgar engraziar a tuts ses fideivels amitgs. Mo la gronda roscha de nums de collaboraturs, poets, scribents e suprastonts della tiara romontscha cun ils qual el ha giu bials contacts, vegnan a seregurdar en engrazieivladad della beinvuglientscha nunballucconta retscharta da dr. Ribi ils davos 25 onns. Ses merets acquistai ein vasts e gronds. Sia gronda lavur e fideivladad vegnan a restar nunemblideivlas el pievel romontsch. Dr. Adolf Ribi vegn era per adina a restar stretgamein ligiaus cun la historia ed il svilup dil Radio Romontsch!

Litteratura

24. Igl Ischi – Annada 50 – Ediziun festiva, 1964

25. Emprovas rimadas – Il casti striunau

26. Versiuns romontschas de canzuns per chors

24. Igl Ischi – Annada 50 – Ediziun festiva, 1964

Al lectur digl «ISCHI» festiv

Per dar peisa agl ISCHI 50 essan nus espruai ded animar ina retscha d'auturs, scribents, poets e scienziats per la collaboraziun a questa annada. Quei ei reussiu senza pli grondas stentas. Il resultat ei staus de maniera ch'era igl Ischi 1965 ha saviu vegnir tschentaus entirs ed entratgs, quel de 1966 per part. Ils Ischis 1967 e 1968 ein preparai en manuscret.

Dapi igl onn 1897 ein compari 50 Ischis! Quei ei ina respectabla prestaziun per ina uniun regionala sco la Romania. Ord las introducziuns screttas dals differents redacturs dils davos 65 onns percorschan ins las grondas stentas che la redacziun dils Ischis han beinduras caschunau. Mo era segns de satisfacziun e luschezia sur bein reussidas annadas accumpognan ils ISCHIS. Ils divers sinzurs ein capeivels. Il redactur sto savens esser empalader, arader, catschabos e semnader en ina persuna. Poets e scribents vulan esser incitai e cudizzai. Pér in ferm pugn giu per la meisa fa vegnir madirs els de bandunar lur affons spirtals per schar entscheiver els il viadi viadora el mund. Senza conscienzius auturs stat il redactur mal, stat el stuius cun in cudisch senza feglia enta maun. Perquei vala nies engraziament en emprema lingia als biars auturs. Buca meins che 18 scribents cun 30 lavurs ein representai en quest cudisch festiv.

Engraziament descha denton era als compositurs, als stampadurs, allas stamparias. In dieuspaghi als promoturs che scatschan ils cudischs. Alla fin vegnan ils cumpraders! Senza lezs fuss tut per pauc. Mo cun il soli cumprar eis ei ca fatg. Cudischs cumpran ins per leger e meditar. Per che quei vegni fatg ston èls esser fatg bein, corrispunder per la lètga allas pretensiuns dil temps, dil pievel, dil lectur. Igl Ischi less promover l'enconuschientscha dil lungatg romontsch e sia cultura! El vul instruir, leventar e carschentar interess ed amur per il pli vegl lungatg svizzer, per la latinitad, dalla quala nus essan empleni traso, senza esser pertscharts dil grond dun. Nossa viarva romontscha sa concuorer cun mintg'auter lun-

gatg europeic en bellezia e dignitad. Ella ei stgisa d'exprimer tuts ils problems e patratgs humans en moda clara ed entelgeivla. Quei ei pusseivel sche nus conservein e sviluppein in lungatg de scartira corrects, sauns e digns d'ina vera plema scribenta.

Cun special plascher menzionein nus cheu all'entschatta ils plaids inaugurals de nies cau diocesan Monsignur Johannes Vonderach, uestg de Cuera. Els dueigien survir d'entruidament e muossavia! (mira «Igl Ischi» 50, 1964, p. 1ff.)

Nos redacturs digl ISCHI

Caspar Decurtins
Il liun de Trun 1855–1916

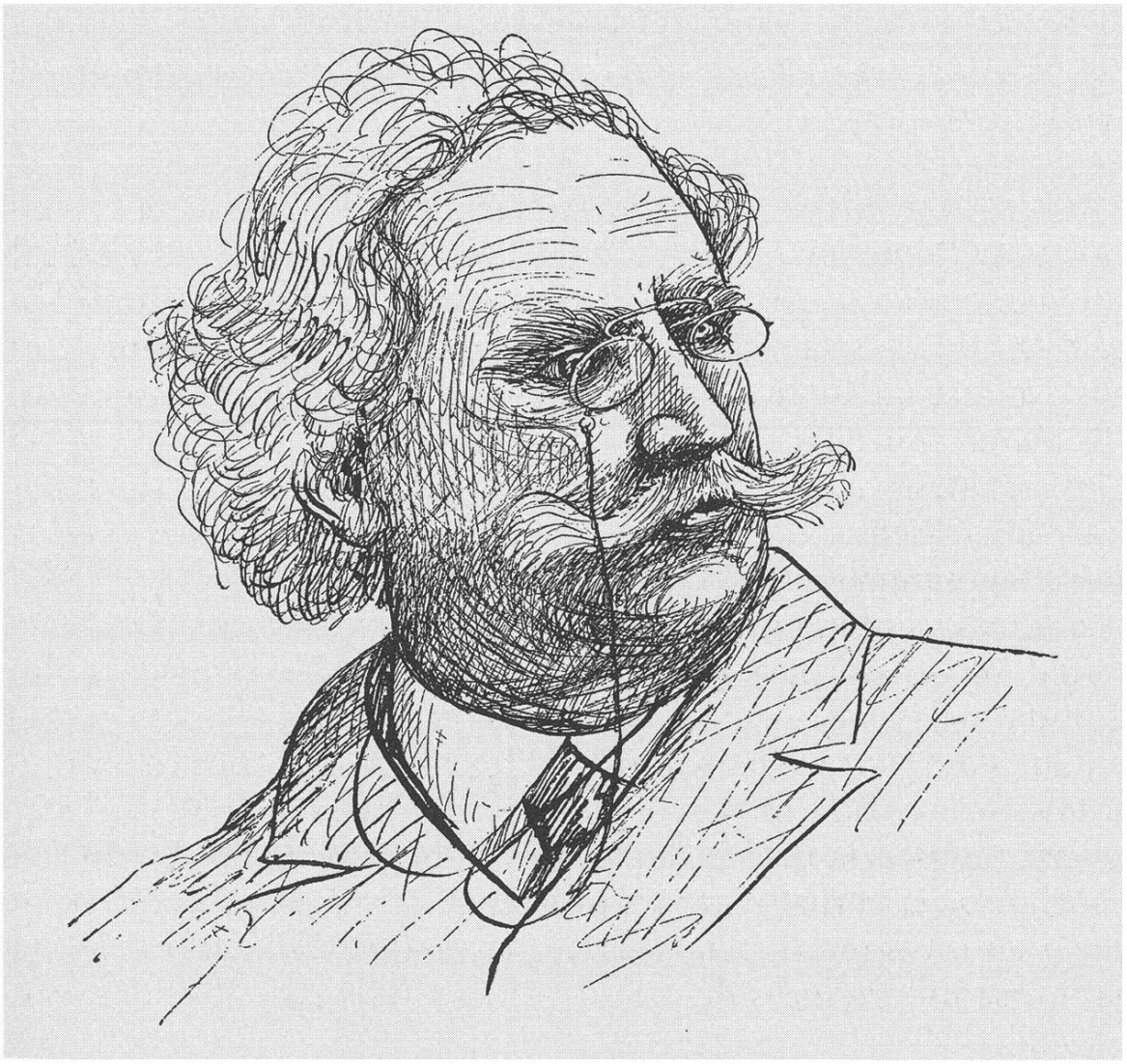

Caspar Decurtins ei naschius a Trun ils 23 de november 1855. Suenter scolas dil vitg, sin claustra, a Cuera, frequenta el las universitads de Minca, Heidelberg e Strassburg, doctorescha suenter treis semesters a Heidelberg culla dissertaziun: *Clau Maissen.* Cun 21 onn vegn el mistral, restaurescha la claustra de Mustér, daventa confundatur dell'Universitad de Friburg, da 1881–1905 cusseglier nazional, lavura e batta per l'idea sociala sin fundament cristian-catolic. 1905 banduna el la politica federala, vegn incaricaus cun ina professura de historia culturala e dils pievels a Friburg, ch'el mantegn tochen 1914. Ils 30 de matg 1916 ei *Caspar Decurtins* morts a Trun, suenter haver da pign ensi, sper tut sias immensas incumbensas, luvrau 45 onns per la gronda rimnada de beins culturals, silsuenter publicai en sia *Crestomazia retoromontscha* che cumpeglia 13 volums, edi da 1896–1919. Siu plaid fulminont, sia iniziativa e lavur romontscha han bess brastgas sin tuttas varts; ellas ein aunc oz buca stezzas. Decurtins ha iniziau la renaschientscha retoromontscha!

Caspar Decurtins astga vegnir consideraus per il capo-fundatur della Romania a Trun 1896. El ei era staus fundatur ed igl emprem redactur digl Ischi. Otg numers ha el redigiu e publicau da 1897–1906. En sia emprema introducziun definescha el sco suonda igl intent della Romania e digl Ischi: «La societad 'Romania' formada ord students e commembers honoraris ha per siu intent la cultivaziun dil Romontsch, siu spért, sia historia e sia litteratura. Per ademplir tal siu scopo publichescha la societad annualmein ina revista romontscha sut il tetel 'Igl Ischi', che cuntegn publicaziuns de vegls texts romontschs, material folcloristic sco era lavurs originalas». – Decurtins dat gronda peisa all'enconuschientscha exacta dils vegls monuments, edi tenor pretensiuns della scienzia linguistica moderna. Quels formeschan in segir material per studis scientifics e per sclarir la historia dil lungatg e dil pievel romontsch. Decurtins continuescha verbalmein: «Il prezius scazi dil pievel romontsch schai en sia litteratura populara, perquei publichein nus ils pli interessants products de quella e tras studis specials commentein tals.

Las lavurs originalas vegnan principalmein a tractar nies lungatg e nossa historia, mo nus vegnin era a purtar autras composiziuns, che concerneschan la sviluppaziun culturala dil pievel romontsch».

En *Ischi II* sa Decurtins gia scriver: «Il bi beinvegni ch'il pievel romontsch ha fatg a l'emprema annada digl Ischi, ha dau a nus buna curascha de schar suandar ina secunda augmentada annada». Il redactur ha la ferma perschuasiun che l'existenza della revista seigi garantida per igl avegnir, demai che studegiai sco era il pievel, pign e grond, hagien retschiert igl Ischi cun ton plascher e gronda simpatia.

Egl *Ischi IV* lamenta el gia che las lavurs empermessas seigien entradas memia tard, ton che novs collaboraturs hagien stuiu vegnir anflai. Mo gia *Ischi V* tschontscha d'in niev sulegl de primavera, d'ina frestg'aura de primavera che mondi tras il pievel romontsch: «Ins sa forsa dir ch'ei seigi mai vegniu luvrau ton per nies romontsch sco gest ussa!»

En *Ischi VI* dat Decurtins ina risposta alla damonda: «Ins auda enqualgadas a fagend la damonda pertgei la Romania sedetti tonta breigia per mantener e cultivar il romontsch?» – El constatescha en quei connex ch'il lungatg romontsch seigi veramein in lungatg e buca mo in dialect dependent. El detti als Romontschs lur agen caracter. Ils basegns de mantener l'individualitad *nazionala* corrispundi ad in dretg profund e natural. Ils Romontschs emprendien tgunsch ils lungatgs neolatins, gie schizun il tudestg. E Decurtins continuescha: «Il lungatg sa denton mo vegnir mantenius cura ch'el vegn cultivaus, e sesvilupescha aschia cun il temps. La cultivaziun dil romontsch ei perquei il principal intent della Romania.»

Cull'*Annada Vlll*, 1906, dat Decurtins cumiau: «Entras igl Ischi han ins vuliu svegliar il sentiment *nazional* tier ils Romontschs, la *carezia* pil lungatg mumma e per la tradiziun romontscha... Nies operar litterar era influenzaus da nos *principis religius-politics*, e nus vein mai zuppentau ne encuretg de affeblir quels. La pretensiun ei detti in operar litterar *senza principis* indichescha ina pintga enconuschientscha della litteratura e sia historia. Adina ha tutta activitad intellectuala giu in centrum etic, quei centrum ch'ins numna *principis*».

In organ popular scientific che sebasa sin ina partida contribuziuns e collaboraturs ei pli sensibels ch'ina collecziun ded ovras belletristicas. Igl ei pia capeivel che era Decurtins ha stuiu sentir la torta della critica. El ha renviau ella cun il proverbi arab: *lls tgauns uorlan e la caravana va*, plaids che siu successur, prof. Tuor, citescha duas gadas per siu agen diever. Decurtins ha buca mo redigiu, el ha scret sez in bienton per siu organ. Era sco redactur carscheva el incontin ord l'immensa lavur vid sia *Crestomazia retoromontscha*. La preferenza ha el dau alla tradiziun populara, ad impurtonts mussaments de quella en vegls manuscrets e monuments. Mo dasperas ha bein negin auter stuschau ed inflammau cun tonta vigur e success giuvens poets e scribents, ed era valetau quels.

Decurtins veva ina memia vasta impressiun della *romanitad* e della *latinitad* per buca mirar ed era serender sez sur la palera de nossa stretga clasena romontscha. Per la propagaziun e valetaziun dil romontsch, sco era per motivs de sia scienzia comparativa, ha el tratg neutier ils lungatgs *catalan, provenzal, rumen,* las culturas *germanas* e *slavas* etc.

Decurtins s'exprima en suandonta moda en *Ischi Vl:* «Sper las ovras originalas ha igl Ischi purtau in diember de traducziuns ord ils differents lungatgs, che astgan separegliar cun las meglieras traducziuns en ils auters lungatgs romontschs. La principala valur de talas traducziuns schai en quei, che nos giuvens auturs romontschs vegnan mess en relaziun cun igl operar litterar ded auters pievels. Nuot ei, principalmein per ina naziun pintga, aschi fatal sco l'isolaziun... L'unda dil grond moviment litterar ded auters pievels frestgenta e fructifichescha il graschel mo bien tratsch romontsch».

Ils giuvens poets ein compari ed han luvrau era en quei senn stipulaus da Decurtins. Nus alleghein oravontut: *Flurin Camathias, P. Maurus Carnot, Alfons Tuor* e pli tard *Carli Fry, Gian Fontana, Gion Cadieli, G. B. Sialm* ed auters.

Professer dr. Pieder Tuor
1876–1957

Prof. dr. Pieder Tuor ei naschius ad Aquila ellas Abruzzas, ils 19 de fenadur 1876. Il bab che possedeva leu ina fatschenta, oriunds de Breil, miera 1882. La famiglia retuorna en patria e secasa a Lags, vischnaunca oriunda della mumma. *Mustér* e *Sviz* daventan ils loghens de siu studi gimnasial. 1903 doctorescha Tuor cun la pli aulta menziun alla facultad giuridica de Friburg culla dissertaziun: *lls Libers de Lags*. 1905 vegn Pieder Tuor numnaus professer per il dretg roman all'universitad de Friburg. Suenter in clom ed ina dimora de 2 onns all'universitad de *Genevra* 1920, surpren el da 1922–1946 la professura per il dretg roman all'universitad de *Berna*. Sia immensa lavur en favur della scrutaziun giuridica stuein nus tralaschar de menzionar en quest liug. Ella ei daventada de renum svizzer e general. Gest sco *Caspar Decurtins* ha era el mai emblidau sia tiara

oriunda romontscha, e mai calau d'esser scribent romontsch, clars ed acuts, e d'atgna tempra e qualitad. Era en sias scartiras romontschas eis el per gronda part sededicaus a problems dil dretg, popularisau quels e fatg dretg la materia difficila alla capientscha dils prus lecturs digl Ischi ed al pievel romontsch. Igl 1 de november 1957 ei il valent scienziat e grond Romontsch morts a Berna ella vegliadetgna d'81 onn.

Prof. P. Tuor, prof. Gion Cahannes ed auters ein stai 1896 cun Decurtins, lur menader, sper la tgina della Romania sut igl Ischi a Trun. En *«Nossa mira»*, introducziun tiegl *Ischi IX*, scriva Tuor ch'era vegnius clamaus dalla Romania 1906 alla testa digl organ: «En las otg annadas, comparidas sut sia redacziun, ha dr. Decurtins dau a nies organ quella tempra, la quala nus savessen buca midar senza untgir dals principis che han scaffiu nossa Romania. Perquei sa la nova redacziun eleger negin auter motto che quel: *Vinavon per la medema strada!* Igl Ischi ei daventaus in organ litterar-scientific dil pievel romontsch, quei duei el era restar dacheudenvi».

1910 fa prof. Tuor en *Ischi XII* in examen de cunscienzia en sia *«Orientaziun»*. G. C. Muoth, Alfons Tuor, Giusep Huonder, ils gronds collaboraturs de Decurtins eran buca pli. Prof. Tuor scriva: «Cun quels fuvan las meglieras speronzas svanidas. Ed el ravugl della Romania sezza fuva in cert spért malsanetsch, in regl per sien e ruaus seschlihaus. Ei haveva claramein pegliau digren. Ei haveva perquei num oravontut de derscher nova veta ellas frastgas durmentadas, de svegliar danovamein la carschientscha e la fluriziun della plonta ... »

Plinavon ha ei setractau de reorganisar las radunonzas annualas della Romania. Quellas fuvan tochen dacheu reuniuns hilaricas de students e studegiai, cungidas beinduras da referats scientifics. Ellas fuvan senza dubi bialas fiastas intimas, nua ch'il humor e l'amicezia tenevan la bitgetta. Il temps dumandava dalla Romania certamein dapli. Senza destruir quei caracter intim ed amical, sto la Romania encurir de destadar e tener allerta il *senn nazional* denter il pievel romontsch sin ina maniera bia pli effectiva. Il *spért nazional*, la premura dil plaid matern, ha entochen dacheu fluriu en Surselva mo memia zun sulettamein enteifer la clasena della classa che ha fatg seminari

u gimnasi, el sempel pievel han ils basegns della veta practica – savens pli imaginai che reals – mo memia stinschentau la carezia e la premura per la faviala artada».

Era prof. Tuor ha giu sias misergias culs collaboraturs. Ell'introducziun digl *Ischi XVI* scriva el: «Pli ditg che quei che las statutas de noss'uniun verteschan, ch'ils stimai lecturs ein inclinai de perstgisar, e certamein era, che la redacziun prevedeva, ha igl Ischi schau spetgar. Circumstanzias independentas da nies vuler e puder, allas qualas ins ei senz'auter extradius en in tal pign territori linguistic, sco quei ch'il Romontsch representa, ein l'empudientscha dil retard». – Per la secunda gada citescha Tuor en quei connex l'introducziun *Ischi IV* de Decurtins, che ha da gliez temps stuiu sur ura encurir novs collaboraturs.

Prof. dr. Pieder Tuor ha ediu da 1907–1926 12 Ischis. L'uiara mundiala ha ruis empermiez quei temps de sia lavur redacziunala. Sco gia sut Decurtins ei era Pieder Tuor sez separticipaus cun impurtontas atgnas lavurs per igl ISCHI.

Sia gronda prestaziun personala sco scribent digl Ischi ei stada la vart ed il problem giuridic e giuridic-historic, studis dai en adequat lungatg, en clar patratg, capeivels al pievel romontsch che sestenta per s'instruir. Pieder Tuor scriva en Nossa mira: «Nossa fin e mira ei buca de procurar ina lectura per cuntentar las marveglias ne scatschar la liung'uriala, mo ual schi pauc scrivin nus mo per filologs ed erudits de nossa tiara ne d'autras, aunc bia meins per ils perderts, ils quals vegnan suenter che nossa mumma romontscha ha fladau siu davos vierv ad ir suenter fastitgs de siu operar, nus scrivin per il pievel, sco el viva e braha en nossas muntognas. Nus lein dar ad el in pavel sanadeivel, che conforti e promovi senza esser memia grevs a siu stumi».

Prof. dr. Ramun Vieli
1895–1953

Prof. Ramun Vieli ei naschius ils 15 de fevrer 1895 a Razén. Siu temps gimnasial passenta el a *Mustér* ed a *Sarnen*. Siu interess per damondas linguisticas ei gia baul fetg exprimius. Allas

Ramun Vieli

universitads de *Friburg* e *Turitg* retscheiva il giuven scienziat ils muossavias per sia veta. Professers sco *Giachen Jud* e *Luis Gauchat* drezzan si'egliada enviers l'eminenta latinitad della viarva romontscha. 1926 banduna Vieli Turitg, suenter haver passentau egl exteriur, a *Firenze* ed a *Paris* semesters nunemblideivels e fritgeivels. Sia dissertaziun: *«La terminologia dil mulin en tiara romontscha»* ha dau a Ramun Vieli grond renum. 1926 surpren el la professura de romontsch sursilvan alla

scola cantonala a Cuera, instrucziun ch'el veva gia dau per in cuort temps 1924, substituend siu protectur ed amitg *prof. dr. Gion Cahannes*. Da quei mument entscheiva sia vasta activitad en favur dil lungatg e dil pievel romontsch. Ei fuss bess in fav en in lag de vuler numnar cheu tut sias ovras e ses susteniments enviers il moviment e biars singuls Romontschs. – Immediat entscheiva la gronda e greva lavur dils vocabularis, stenta che tegn el a mistregn per tut sia veta. 1938 arriva il *Vocabulari scursaniu*, 1944 il *Vocabulari tudestg-romontsch.* 1953 scarpa la mort la plema orda maun al nunstunclenteivel luvrer, senza esser arrivaus dil tut alla fin de sia incumbensa. Tenor sia intenziun dueva il *Vocabulari romontsch-tudestg* esser redigius per igl onn 1954. – La lavur de *prof. dr. Ramun Vieli* ei adina stada conscienziusa e clara sco sia tempra e siu caracter.

Prof. R. Vieli ei staus il tierz redactur digl ISCHI. El ha surpriu e redigiu quel da 1928–1937, epi da 1941–1944, en tut 8 Ischis. Era el resta fideivels als principis statui da Decurtins e Tuor: «Fideivels als principis de nos predecessurs, elegin era nus il motto: *Vinavon per la medema strada*». – Prof. Vieli tralai denton buc de slargiar sia mira, continuond en si'emprema introducziun: «Igl emprem intent de nies organ ei de mantener e cultivar nies car lungatg mumma. En medem temps dei igl Ischi svegliar tier ils Romontschs ina profunda carezia per la patria grischuna ...

La belletristica cumpeglia lavurs en prosa e poesia. Ella dei esser in maletg verdeivel della veta de nies pievel puril muntagnard. La natira, l'historia, sco era il temps present porschan agl egl allert material detgadiravunda per teisser ina teila grischuna. Poesias, cumedias, novellas, raquintaziuns, descripziuns deien divertir ed en medem temps instruir nies pievel romontsch. Purschend ina sauna lectura, sperein nus de far enconuschent a nies pievel las bellezias ed atgnadads de nies lungatg e d'impedir che nossa glieud legi rauba jastra.

Las lavurs scientificas tracteschien objectivamein ed en fuorma plascheivla l'historia linguistica, litteratura, culturala e politica dil pievel romontsch grischun. Nossa pli gronda attenziun vulessen nus denton dedicar a damondas linguisticas-cul-

turalas. Il lungatg e la cultura, il plaid e la caussa meretan daveras nossa pli gronda attenziun, pertgei els ein nos pli custeivels beins, ch'ein smanatschai en lur existenza. Buca mo nies lungatg ei periclitaus, mobein era nossa cultura. Nossas veglias isonzas, nossas instituziuns, nos indrezs, nies viver e sevestgir etc. etc. semidan en in contin e crodan adina pli e pli en emblidonza. Sche nus savein forsa era buca retener il cuors dil mund e las grondas midadas economicas de nies temps, sche vulein nus silmeins conservar egl Ischi l'ierta de nos perdavons».

Quests plaids de Ramun Vieli duessen vegnir legi aunc oz, cunzun dalla giuventetgna. Els eran per prof. Vieli decisivs. Il temps rocla, ils principis han de star. Fravegar vida lezs ei in prigulus cunfar. L'attaschadadad a nossa patria ed a nossa isonza, a nies lungatg ei l'emprema condiziun per salvar nossa populaziun intacta e sauna. Quei principi fundamental ston era ils novs scribents tener en honur, senza tertgar de stuer semover traso en las medemas rodaias veglias e forsa isadas. Vuler promover stravaganzas litterarias, vuler en emprema lingia stravagar industria ed economia senza saldar vegls deivets visavi nies moviment tralaschau, ein utopias, ei fatg termagls cul fiug. Quella idea veva prof. Ramun Vieli, e cun raschun.

Prof. dr. Vieli vesa beinspert che l'uniun studentica era da siu temps buca pli el cass de dumignar ils carschents problems dil manteniment dil romontsch. La Romania representava gie daditg igl entir pievel sursilvan. El ei daventaus il fundatur dil *Cussegl della Romania. Dr. Erwin Durgiai* scriva en quei connex en *L'organisaziun della Romania* (Ischi 28, 186): «L'organisaziun primara, zun mudesta cun in comite d'activs alla testa, era buca sufficienta pli. Ei muncava il ferm tgamun che dirigeva cun sistem e metoda las numerusas fatschentas dell'uniun».

Ils 26 de december 1940 ha la radunonza generala a Glion eligiu in *Cussegl della Romania*. En quei Cussegl, ed insumma, ei Vieli staus adina il menader. Nus lein buca allegar cheu en contas uniuns che Ramun Vieli ha giu in plaid, instradau acziuns decisivas en favur dil moviment e della renaschientscha romontscha.

Denter duas periodas de redacziun Ischi entras prof. Vieli, ei redactur *Giusep Demont* de *Sevgein* sefatg responsabels cun dus numers, annadas 26, 1938, e 27, 1940, che sedistinguan entras meriteivels studis sur della historia ecclesiastica de *Lumbrein* e *Surrein*. Giusep Demont ch'ei da present seretratgs ella tgeuadad digl *Asil s. Giusep* a *Compadials, vul* buca esser numnaus sco redactur digl Ischi. Nus lein respectar siu giavisch senza quescher e cuschentar la persuna dil tut.

Giusep Demont ei naschius a Sevgein. El deriva d'ina enconuschenta famiglia sursilvana. Suenter ses studis a Mustér ed a Friburg, eis el staus redactur dil *Bündner Tagblatt*. Silsuenter eis el seretratgs a Sevgein, siu vitg natal, s'occupond de siu grond bein puril. El ei era en questa liunga perioda de sia veta staus activs sco schurnalist e sco politicher. Denter auter eis el staus mistral de Glion e la Foppa da 1929/31. In'ovra che ha aquistau valeta stabla ei la *Cronica Romontscha*, lura ses numerus artechels en nossas revistas romontschas.

Prof. dr. Guglielm Gadola
1902–1961

Prof. G. Gadola ei naschius a *Mustér* ils 6 de november 1902. Ses studis gimnasials ha el entschiet a Mustér e finiu els 1924 a *Engelberg*. Sper Mustér e contuorn ha cunzun la *Val Tujetsch*, cun la quala el veva ferms ligioms de parentella, influenzau grondamein sia formaziun e siu luvrar litterar. Si'amur e fervur per il romontsch e sia cultura ha el retschiet cunzun da siu mussader *Pader Baseli Berther*. Ses studis academics serepartan denter las universitads de *Friburg* e de *Turitg*. 1930 doctorescha el a Turitg cun la dissertaziun: *Historia della litteratura sursilvana della reforma e cunter-reforma*. Gia baul entscheiva la lavur litterara cun historias e studis. El ha caschun de substituir dr. Vieli a Cuera ell'instrucziun romontscha gia da student. Finiu siu studi ha el danovamein la pusseivladad d'instruir alla scola cantonala. El vegn silsuenter numnaus professer d'historia e franzos. Sper questa incumbensa professionala crescha si'ovra litterara e culturala onn per onn considerablamein. El daventa igl autur il pli popular en

tiara romontscha. Renomai ein ils 25 numers dil GLOGN ch'el ha ediu e scret per gronda part sez. Gadola ei in temperament impulsiv, che ha schau reger pli la fantasia sauna che stretgs fitguirs! Sias ideas, ses maletgs, sia fantasia sescurrevan sco ord la mongia, emplenend senza cal vonn e curtauna tgemblada. – Siu luvrar impulsiv ed endinau, savens bein entiras notgs ora cura che l'enzenna deva, – ha sgurdinau sias forzas avon temps.

Ils 25 de fenadur 1961 ha el bandunau nus tuts, era sia lavur en favur dil romontsch che haveva fatg ad el ton plascher en sia veta.

Professer dr. G. Gadola ha redigiu 17 Ischis, da 1945–1961. En quei interval ein las annadas 31–47 vegnidas presentadas al pievel romontsch. Gadola ha luvrau cun tschaffen e temperament vid igl Ischi che ha beinduras era caschunau ad el grevs muments. Gia cugl Ischi 45, 1959, leva prof. Gadola bandunar siu carezau organ, segiramein vess el giu fatg quei cun quel de 1961, numer 48. El vess lura buca tralaschau de dar in interessant Cumiau sche la plema vess lubiu quei ad el. – Sia mira concernet il cuntegn spirtal e cultural digl organ popular-scientific della Romania, ei per el clara gia dall'entschatta enneu, da sia emprema introducziun 1945. El scriva: «Duront ses emprems 50 onns ha la Romania cultivau cun premura ina partida interessants facturs de nossa cultura romontscha. Mo ins emblidi buc, ch'ei dat aunc auters pastgs entirs sil territori de nossa historia litterara e culturala. Quels lein nus taccar cun gust e curascha.

Il pli grond tschaffen hai jeu de tractar en ina partida studis e scrutaziuns l'historia della cunterreforma, ni meglier detg: della restauraziun catolica de nossa tiara romontscha; principalmein studis e lavurs davart la cultura e litteratura dil temps baroc, ch'ei senza dubi staus il pli fritgeivel e glorius de nossa viva ed activa Part sura... Secapescha, ch'era la part belletristica digl Ischi vegn ad obtener siu plaz d'honur, sco igl ei adina stau il cass entochen uss».

Prof. dr. Guglielm Gadola ei vegnius eligius sco redactur digl Ischi il settember digl onn 1944. En siu *Per comiau*, 1959, scriva el: «Igl ei nuota stau legher ded esser il successur de quels renomai redacturs digl Ischi! Mo oz sundel jeu tuttina leds de silmeins haver teniu quei pauc che jeu hai giu empermess: Mintg'onn in Ischi! – Schebi ch'igl Ischi ei 'mo' in annuari, eis ei nuota stau adina aschi lev de vegnir ora cun el mintg'onn – e sil temps fixau. Enqual onn ha ei dau stentas e breigias avon ch'ins hagi giu ensemen il sufficient e necessari 'material'... mo con leds sundel jeu staus d'haver suandau il

bien cussegl de P. Baseli Berther en quei grau, il cussegl ch'el veva giu dau a mi da student, cura che jeu hai surpriu il GLOGN: 'Mira, miu bien, sche ti vul tener la dira e vegnir ora mintg'onn cun el, sche gida ei nuot auter che de ti tez scriver ed haver en reserva mintg'onn circa ina tiarza ni la mesadad dellas lavurs ch'ei drova!'».

Prof. G. Gadola ha giu caschun de far extendidas experienzas sco redactur digl Ischi e dil Glogn. A siu successur dat el denter auter il suandont e saluteivel cussegl: «Has ti ina ga da schuffa de vegnir ora cugl Ischi, sche buca enquera agid e collaboraziun tier quel e tschel de buna peda u biala veta, era sch'el fuss capavels avunda de far in survetsch, mobein tier quel ch'ei fetg fatschentaus. Lez fa! – E mai emblida: Far endretg a tuts sas ti mai. Criticar ei pli lev che sez meglier far – e da lezs dat ei de pli che collaboraturs!»

Nus essan alla fin de nies excuors. Ni temps ni spazi han lubiu de s'extender sco quei che l'impurtonza de questas persunas e de lur ovras vessen pretendiu. Nus vein gnanc allegau tetel e cuntegn de lur lavurs pigl ISCHI, nundir saviu far menziun vengonza de lur ovra entira. Quei ei gia fatg per part autro, gl'auter deigi esser reservau ad ulteriur studi per giuvens scienziai e novs litterats!

Las introducziuns cun las miras ed ils principis tenor ils quals ils redacturs han luvrau, han schau percorscher igl attent lectur la gronda unitad, mo da l'autra vart era las differentas accentuaziuns, respectablas, ch'ein naschidas dals temperaments distingui e fetg differents, dallas differentas preparaziuns e formaziuns dils 4 valents redacturs. Igl ei pia de capir che l'atgna producziun dils differents redacturs presenta mintgamai novs aspects. Sur dellas contribuziuns dils collaboraturs sa negin redactur garantir svilup e la tempra per tut avegnir auter che cun in grond stab de collaboraturs e cun la pusseivladad de far ina rigurusa tscharna. Ei quei pusseivel sin intschess romontsch? Perquei ei prof. Gadola e cunzun mistral Giusep Demont stai precauts en lur empermischuns. In examen retrospectiv ei pli engrazieivels, en cass ch'in tal ei aunc concedius ad in redactur.

Ils emprems tschun redacturs de *Igl Ischi*, sura menzionai, da 1897–1961 en funcziun, prestond 47 annadas, han teniu la dira, in per in, *64 onns!*

Ils 12 de fenadur 1961 miera prof. Guglielm Gadola anetgamein. La Romania piarda in capavel redactur.

Per igl Ischi 48, 1962 ed ils suandonts, tochen 1970, annada 58, segna il suttascret de questas lingias. El va buca da num ord las laisas dils predecessurs, continuond normas linguisticas e culturalas della Tiara Romontscha.

25. Emprovas rimadas – Il casti striunau

Canzun de beinvegni

Sper las canzuns originalas en text e musica, da componists indigens e jasters, dev'ei gia dall'entschatta dell'existenza choristica composiziuns pridas neu dagl jester. Per restar cantadur romontsch, stuevan ils traducturs vegnir en fucziun. Beinduras ha la Ligia Grischa empustau texts da poets romontschs per lur fiastas pli impurtontas epi dau l'incumbensa a componists indigens e jasters de componer. Ch'igl ei ordvart grev de survegnir texts che caztgan ils componists, laschava Duri Sialm savens sentir.

Stei si sunadurs e tschaffei vossas tibas,
sunei tuts da miervi sonnanzas massivas.
Cun scarps e gibladas dei is vus trumbettas,
posaunas suflei uss tiel naucli las grettas.

Mai pli tschaffonta sefa melodia
ch'els cors seuni en grond'harmonia.

Con brio suonate i vostri strumenti
e fate onore a tutt'i presenti.
Lasciate mai mai le stupende armonie
su tutte le vostre terrestre gran vie.

Tuba, cornetta, fagotto e tromba
suonate con forza fin alla tomba.

So wunderbar tönen von fernher Trompeten,
vom Himmel soll'n steigen die Wetterpropheten,
und jeder soll lachen in herrlichen Tönen,
beginnen und enden und alles versöhnen.

Heut' soll beglücken Musik die Launen
mit Bässen, Hörnern, dem Zug der Posaunen.

Nus dein cheu in exempel co quei traffic sa vegnir instradaus. In bi gi in telefon da scolast Heinrich Dietrich a Panaduz ch'el vessi bugen in text en treis cuors, mintgin en in dils treis lungatgs grischuns. Prof. G. G. Derungs fetschi la composiziun. Ei setractava d'ina canzun de beinvegni per la fiasta de musica districtuala dils 6/7 de matg 1978 a Panaduz, nu' ch'era musicas dellas Vals grischun-talianas vessen saviu prender part. Ils 12 de fevrer ei la caussa stada fatga, ils 13 ina brev a H. Dietrich, il dirigent festiv, che explichescha: «Inclus las treis strofas giavischadas. Competents sundel jeu mo per il lungatg romontsch. Il componist deigi s'orientar vid la strofa romontscha, dar in'egliada sils vers respectivs de tschels dus lungatgs. Vers 5 e 6 ein patertgai de refrain» etc.

Tals contacts e talas lavurs movimentan acziuns cantisticas. Ellas ein frequentas el sectur cultural della canzun. In festiv, legreivel e nizeivel cunfar vicendeivel!

Emprem d'uost

Ils fiugs pertut stra-ardan!
Sils aults – strusch in encarden,
gnanc ella davos'ucliva
zatgi che stess en stiva.

Ils zenns resunan,
ils plaids stratunan.
Grond e pign en cumpignia
vivan en tut'harmonia.

Strusch in ver plaid della patria.
Dasper in stramassau allotria.
La patria silzuc stat ferma
sche carezia s'empleina
sesbugl'el funs d'aveina,
s'empar' en nossa stgeina!

Product zuppegiont, spert fatgs per in'emissiun el Radio digl emprem d'uost 1969. Intent: sparter parts emissionalas, denter

auter la descripziun dils strapazs de *Livers* de Breil che bardeglia lenna pil fiug d'emprem d'uost sil *Péz Tumpiv!*

Lavinas e lavineras

En connex cun in'emissiun Radioscola ein ils suandonts vers dai el tgau per accumpignar l'introducziun da Dionys Steger sur lavinas e lavineras.

Garmaschia

Mo sfracca, stralunada, zacrada! –
Er ti vegns rampunada
cu la forz'emplenid'ei mal -
mundamein svanid'el funs digl iral!

Negin sa d'entschattas;
sigl ault strusch embratschas
e cun rasanza futid'ellas bassas
sezuolas e sdreinas las massas!

Tgei via che ti prens cun potenza
ramogn'en ti'essenz' e presenza.
Co ti sederschas, sebettas, smardeglias
negin ch'empiara ed ha marveglias.

La nutta che mova l'entschatta
sa nuot dil pugn final. Ils suffels,
gl'utschi schi carin dils sumfils
na san che ruin'ella bassa secatta.

Il casti striunau*

«La sensibladad malsanetscha dell'udida de Roderich Usher hai jeu gia menzionau; mintga specia de musica, cun l'excep-

---

* Ils texts accumpignonts la poesia fan part della historia dil scribent Edgar Allan Poe.

ziun de certs instruments a corda, fuva per el nunsurpurtabla. El sededicava sulettamein al sunar la ghitara, e perquei vev'el probabel rabitschau aschi lunsch en quei art. Ils motivs per siu passionau slontsch de musica improvisada, ston ins denton encurir zanu'auter. Melodia e plaid – pertgei savens accumpignava el ses agens vers – savevan mo nescher d'ina tensiun spirtala extraordinaria, sco quei ch'igl ei il cass artisticamein mo da concentraziuns ordvart intensivas, da forzas mentalas surhumanas. D'ina de questas rapsodias hai jeu teniu bein endamen ils plaids. Ella ha fatg sin mei ina gronda impressiun demai che jeu savevel leger neuado, per l'emprema ga, denter las lingias, che Roderich Usher temi conscientamein per in anetg svaniment de siu agen intelletg. La ballada fuva titulada «Il palaz striunau», ed ils plaids seclamavan circa sco suonda:

I.

El verd pli bi d'ina vallada
nu'mo ils aunghels san far past,
leu sill'altana bein postada
miraglia ves'ins d'in palast.

En quel il prenci «Spért» che steva
en vasts salons ornai schi bials,
e mai in'evla, scoi sescheva,
zacu ha viu pli aults castials.

II.

Bandieras lev sils tetgs sgulontas
dad onns enneu en tarlischur
che devan segns de veglias tschontschas
dils antenats schi glorius.

Ed ils ventins che semovevan
sur spitg, clutgets encadenai,
tgeu scutinavan, leventavan
odurs, savurs de temps vargai.

III.

Ils viandonts neu dalla prada
cattavan spérts trals fenestrels
che mo dil bien ed en parada
sunavan 'lauta' scols menstrels.
E sin il tron il «Spért» regeva
beaus sil sez en crap porfir;
il bien regent suprem pareva
de dar camonds cun egl segir.

IV.

Custeivladads, rubins ornavan
portals, arviuls dil grond palaz
e tras quels spérts e diauls cursavan
tut carsinond cun lur furbazs.

En ecos schittas diaulas devan
salid sincer al retg pussent
ed en canzuns misteris schevan
al carezau grond «Spért» regent.

V.

Cheu nauschasperts en populadas
sesprunan ortg tras vegls casals:
«Lein sussentar siarps infernalas
che tussegheschan retgs, vasals!»

Pardialas ier tut aunc en fluras
ein sco seccadas en in dai
e tut il temps ded aur d'antruras
ei oz spirius per sempermai.

VI.

Ed uss per quels che passan vias
trals fenestrels mo vesan pli
ils spérts malmunds cun mesas strias
ch'ein enfurtgai e smaledi.

E trals portals barlot sederscha
cun ghegnas tut de sesnuir.
Sgarscheivel van ils roschs a smerscha,
lur rir de crap ei sin murir.

Jeu seregordel fetg bein dellas ideas che ils plaids de questa canzun han giu fatg nescher en nus. Usher veva giu exprimiu en quei connex opiniuns ch'ein meins dignas de menziun, quei pli per lur originalitad (era auters han patertgau aschia) che pertras l'endinadadad cun la quala el susteneva siu meini. Il discuors veva per cuntegn la veta interna dellas plontas. Quei patratg veva survegniu en Roderich Usher proporziuns surdimensionadas de fantasticheria che mavan cun entginas restricziuns bunamein vi el spazi dil mund e della scienzia anorganica. Igl ei caussa nunpusseivla de rapportar tut sias pretensiuns e l'attaschadadad cun la quala el susteneva sias ideas. La cardientscha vid ina veta interna, sco gia rapportau, steva en connex culla miraglia grischa dils baghetgs de ses antenats. Las premissas de quella animaziun, aschia schev'el, sebasien silla metoda della tschentada ed ordinaziun della crappa de mir, sco era entras il mescal misch che carscheva sur miraglias e cuschas el contuorn. Surtut giugava il secadenar e la mischeida de tut quellas caussas ina rolla, epi ils effects tuttavia dublegiai che resplendan neuasi dallas auas murmur erias digl extendiu puzzatsch dil casti. Il pli segir mussament per la verdad de sia ductrina, scheva el – e cun quels plaids pigliavel jeu mintgamai veseivlamein tema – che gest sco sur igl entir bein, regi era sur l'aua quieta dil laghet in'aria che hagi de far zun nuot cull'aria ordinaria. Quei semussava claramein ell'influenza tgeua, nunevitabla e sgarscheivla che las caussas vevan giu dapi tschentaners sils destins della famiglia, e che mettevan era el, Roderich

Usher, ellas condiziuns enten las qualas el steva ussa avon igl amitg clamaus per agid. Quellas ideas tschintschavan per sesezzas; jeu drovel aschunscher nuot.»

La ballada *Il casti striunau* ei tschentada amiez la historia anguschusa cul tetel: *La decadenza della Casa Usher,* scretta dil poet, scribent, filosof e critic american Edgar Allan Poe, 1809–1849, sededicaus l'entira veta spirontamein cun scriver. Quei cuort temps de veta ei caracterisaus d'in grond malruaus che ha ruinau sia sanadad e bess el agl ur d'existenza fisica e psihica.

La ballada simbolisescha gl'entir cuntegn della historia, la decadenza della famiglia Usher, in poem schaus esser fatgs dal protagonist della historia, dal davos representant dil casti, *Roderich Usher.*

La versiun ei stada fatga sin fundament digl original engles e da versiuns franzosas e tudestgas. Il lungatg de quei enconuschent scribent ei per part fetg difficils, era per Americans. Per demonstrar la tempra della historia fantastica, stattan a disposiziun cuorts texts immediat avon e suenter la poesia.

Quella historia ei comparida 1979 el Calender Romontsch.

26. Versiuns romontschas per canzuns chorilas

Entschiet ha quell'acziun dal temps che *Hans Lavater* fuva directur dil Chor Ligia Grischa, 1932–1943. Bein l'emprema viulta dal lungatg jester en romontsch ei stada l'*Oraziun dil Rütli* da Gustav Doret, text original franzos da R. Morax. L'entschatta romontscha secloma: *Eternal grond Diu, nus t'offrin libramein nos cors e nossa tiara.* Enstagl de *libramein* vess ei caztgau de meter *da cormein*, denton tralaschau. Text e composiziun de quella canzun ein de gronda sempladad. Tut ei marcant. La versiun *plaid per plaid* steva sin bucca. Igl original franzos: Eternel notre Dieu. Nous t'offrons librement nos coeurs e notre terre, – porscha pauc autras letgas.

***

Da quei temps arriva era il giavisch de translatar il Psalm 23: *Gott meine Zuversicht,* composiziun da Franz Schubert, 1797–1828. Gia l'entschatta caschuna problems: Gott ist mein Hirt, mir wird nichts mangeln, – romontsch: *Dieus miu pastur, mi nuot munchenta!*

Il text tudestg ei d'urdadira antica. El sa buca vegnir suandaus en tuts graus senz'auter. La fin: Einst ruh' ich ew'ge Zeit dort in des Ew'gen Haus, – vegn dada cun: *Prest fetsch miu paus leuvi tiel Tutpussent.* En omisduas modas vai per eternitads. – In soli fortissimo, cun plirs sforzandos, ha la composiziun, e quei sils plaids: *El meina mei sin buna senda els aults de siu renum!* – Epi suonda beingleiti in ppp sils plaids: *salid e beadientscha suondan quella veta uss.* – Avon la fin in *morendo,* lu in *forte* sil plaid final *Tutpussent,* – epi enzacons tacts pp dil piano, – e la fin! Quella composiziun, *Adagio,* ded 8 paginas partitura, ei in unic cass de raffinada dinamica. Solists e pianist s'adaptan, ed il text, sche zaco pusseivel, sefa e secalma en pasch alla structura della composiziun.

Dieus, mia speronza

Psalm 23

Dieus, miu pastur!
Mi nuot munchenta.
El tschenta mei sin prada verda,
el meina mei viers auas claras,
frestgenta anims bassegionts.
El meina mei sin buna senda
els aults de siu renum.
E gir'jeu er' per Vals
dils morts e larmas
sche tema hai jeu buc.
Pertut pertgiras mei.
Tiu bratsch e tia tgira
ein per mei consolaziun, confiert.
Ti fas per mei in past festiv
en fatsch'e vesta d'inimitgs.
Cun etg miu tgau ti unschas,
empleinas fraclas,
tgiemblas ils buccals.
Salit e beadientscha
suondan quella veta uss.
Prest paus arriv'a mi
per tut l'eternidad.
Salit e beadientscha
suondan quella veta uss.
Prest fetsch miu paus etern
leuvi tiel Tutpussent.

Gott meine Zuversicht

Psalm 23

Gott ist mein Hirt,
mir wird nichts mangeln.
Er lagert mich auf grüne Weide,
er leitet mich an stillen Bächen,
er labt mein schmachtendes Gemüth,
er führt mich auf gerechtem Steige
zu seines Namen Ruhm.
Und wall'ich auch
im Todesschatten Tale
so will'ich ohne Furcht;
denn du beschützest mich.
Dein Stab und deine Stütze
sind mir immerdar mein Trost.
Du richtest mir ein Freudenmahl
im Angesicht der Feinde zu.
Du salbst mein Haupt mit Oele
und schenkst mir
volle Becher ein.
Mir folget Heil und Seligkeit
in diesem Leben nach.
Einst ruh'ich ewge Zeit
dort in des Ew'gen Reich.
Mir folget Heil und Seligkeit
in diesem Leben nach
Einst ruh ich ew'ge Zeit
dort in des Ew'gen Haus.

Cantada festiva da Walther Aeschbacher

Per la fiasta dils 100 onns existenza dil Chor Ligia Grischa, 1952, fuvan divers plans mess en pesentincla, era de combinar igl act cun in festival 600 onns battaglia a Porclas, Glion e Péz Mundeun digl onn 1352, e pusseivladads de representar il drama *Walter de Belmont* da Flurin Camathias! En damonda vegneva era ina cantada originala da Walther Aeschbacher sin text original d'in poet u l'auter en tiara romontscha. Il temps denton cuora beinduras pli spert che quei che plans gagliards pon suenter. Ed ei vegn adaquella d'eleger ina composiziun gia stada fatga per in'autra fiasta sin intschess svizzer tudestg, sia *Cantada festiva* . – Ei tuccava pia de translatar il text de quellas 7 parts.

L'emprema buccada, *Laud al pur e meister grischun*, fuva gia ida ordavon e vegneva cantada en concerts ed alla Fiasta federala de tir a Cuera 1949. La versiun de quella emprema part secloma sco suonda:

Nus Grischuns vein priu per arma
ina splaun'ed ina faultsch,
ed il pur sco er il meister
splaunan, segan senza cal.
Cu la resgia maglia via
e la faultsch ha rut canvau
il sulegl strusch aunca mira
e tarlischa sur nos aults.
Quei ei veta, tgei legria,
tgei ventira, tgei speronza!
Mo empau ei bein empau!
Lai oz strapazzadas tuttas,
fai bufatg, igl ei firau.
Lai la faultsch e si cun fiasta,
gis sco quei na tuornan pli.
Lai la massa, lai la prada,
frestgamein oz fiasta fai!

Il navigadur

Ina composiziun d'Antonin Dvořák, in dils pli enconuschents componist tschehs, 1841–1904. Ins senta dalla composiziun, sco era dal text la verva slava, impregnada dalla reha melodia populara della tiara. A quella basa ei si'entir'ovra concepida, pleina d'invenziun, da ritmica accentuada, da melodia varionta e sburflonta.

En ina brev dal translatader al dirigent della Ligia Grischa, prof. *G. G. Derungs*, seclom'ei: «Jeu sundel leds ch'il text romontsch dil simpatic Navigadur ei fatgs e ch'el ei vegnius acceptaus. Forsa ch'ils cantadurs s'inamureschan buca mo dils tuns della canzun popularisonta, mobein era dils plaids. L'unitad de plaid e canzun stuess vegnir contonschida.»

Ils texts ein dai en moda cumpleta, era il tudestg cul tetel *Der Fährmann* (Deutsche Nachbildung von Ludwig Schuster). La paregliaziun dils dus lungatgs dat d'entellir cun tgei difficultads ch'ei tucca de sestrer.
La situaziun restrenschida de tschentada de plaids perduna per part la munconza della rema. Il dretg plaid sto star el center. Sco punctuau adina puspei ein libertads disviatorias, en duida mesira, tuttavia indicadas en favur d'ina marcanta expressiun. Ins vegn a stuer constatar che la versiun romontscha respecta cumpleinamein il coc central dil cuntegn. La pintga ballada de tempra popularisonta, ostica, fa senz'auter impressiun! E la composiziun d'Antonin Dvořák ei ca nuot, – e l'interpretaziun della Ligia Grischa ca meins!

La Ligia Grischa alla fiasta federala de cant a Berna 1899

Il navigadur

I.

Spel navigadur, il giuven
stattan mattas, rin, damondan:
«Lesses buc è nus menar a riva?
Gi, con ti damondas?» –
«Ei'l dublon a vus de memia,
il quatrin dei lu en paga!
Frestgas mattas, giuvnas bialas
pagan mo la mesa taxa.» –
Mai mattauns han dau dublonas,
tuttas han pagau mo rizzers.

Ed els partan dalla riva
e sedeitan en legria.
Cur che en las buolas vegnan
e la nav ballontscha,
gridas dattan tuttas,
ellas tremblan sco levet fegliam
ughegian strusch, strusch pli che
fladan!
Il navigadur mo ri
cu l'aua fa ses gronds turnighels.
«Ha! – Tuttas veis munchentau
cumprova de spusas barcarola!»

Der Fährmann

I.

Bei dem Fährmann, bei dem jungen
stehen Mädchen, lachen, fragen:
«Möchtest du uns nicht hinüber-
bringen,
sag wieviel verlangst du, sag?» –
«Ist ein Sechser euch zu teuer,
ei, dann zahlt nur einen Dreier.
Hübsche Mädchen, jung an Jahren
dürfen um die Hälfte fahren».
Zahlte keine einen Sechser,
zahlten alle einen Dreier.

Und sie stiessen ab vom Ufer,
schaukelten vergnügt von dannen.
Als sie an den Strudel kamen
und das Schifflein schwankte,
lauthals schrien alle
und sie bebten, zitterten wie Laub
und wagten kaum zu atmen.
Doch der Fährmann lachte
wenn das Wasser Wirbel machte.
«Ha! – Alle ihr seid im Fähmanns-
brautexamen durchgefallen!»

II.

Puspei vegn tier el in gi
'na biala matta e damonda:
«Lesses buc è mei menar a riva?
Gi, con ti damondas?» –
«In dublon mintgin che paga,
bialas mattas mo pli rizzers,
mo ti dueis nuotzun uss spender,
eis ti gie la pli pli biala.
Tut cuntrari, en quei cass,
il bien navigadur che paga.»

Ed els passan dalla riva,
seballontschan en legria.
Cur che en las buolas vegnan
e la nav che fa ballontscha,
valerusa ei la matta,
mira stagn sil barcariel,
el clar dils egls plein confidonza.
E duront che palas sbattan
per calmar il catsch dell'unda,
gi el: «Has ca giu anguoscha?» –
«Na, o na, neginas temas
sch'ei cuzzass è sempiternas!
Less cun tei aunc ir en barca
tuts ils onns de mia veta!»

II.

Wieder eines Tages kommt
zu ihm ein Mädchen und es fragte:
«Möchtest du mich nicht hinüber-
bringen,
sag, wieviel verlangst du, sag?» –
«Einen Sechser zahlen alle,
hübsche Mädchen einen Dreier,
aber du sollst gar nichts zahlen,
denn du bist die allerschönste;
ja, im Gegenteil, der Fährmann
zahlt in solchem Falle selber!»

Und sie stiessen ab vom Ufer,
schaukelten vergnügt von dannen.
Als sie an den Strudel kamen
und das Schifflein schwankte,
tapfer war das schöne Mädchen,
schaute fest den Fährmann an,
im Augenglanz grosses Vertrauen.
Und indes die Ruderstange
kraftvoll wehrt dem Wogendrange,
fragt er: «Ist dir gar nicht bange?»
«Nein, o nein, mir ist nicht bange.
möchte, dass ich mit dir fahre
alle meine Lebensjahre!»

Ventschidas

Composiziun da *Walther Aeschbacher*

Quella canzun ei vegnida cantada dalla Ligia Grischa 1956 a Tavau cun caschun della fiasta de cant. Silsuenter in triep gadas en concerts e sin fiastas.

1970, el fegl romontsch *Il Pompalus* dils 26 de mars vegn la versiun romontscha censurada dal nunemblideivel poet e scribent *Hendri Spescha*. La critica beinvulenta ei manischada en moda virtuosa, lai denton corscher unviars dil mistregn d'in translatader. El toleresch a, gie beneventa las libertads el grev proceder translatori, menzionescha la dubla problematica dil stignar plaids e construcziuns sut in sistem compositori gia ferm stabilius.

Il text tudestg deriva dagl enconuschent poet *C. F. Meyer*. El dat caschun a paregliaziuns.

Sut il tetel *Musica*, alleghescha prof. *Arnold Spescha* igl avantatg d'enconuschientschas musicalas davart dil translatader e dat era da sia vart in cuort exempel de traducziun ord il *Psalm 45*, musica da *Paul Huber*.

Nus maina tschessein
per bein ch'il mund sesfracass,
la muntogna ferm sfundrass
enten la mar.

Drum zagen wir nicht,
wenn auch die Erde vergeht
und die Berge taumeln
mitten ins Meer.

Ventschidas

En fermas farcladas nus mats e fintschalas
cun bratscha hanada e svelta manutta
las miass e salin de malauras salvein.
Scampaus ei il graun! E buc'olma ch'engaldi!

Da mona tier mona
s'engarta la mort. –

Tgei veta pulsonta en fatschas plein glisch.

O bialas uldaunas sin aulta tschentada
de monas doradas el fiug de camiadas.
Buc'olma ch'engaldi! Il paun ei semtgaus!
Ventschidas sfarfatgas! Viladas saltadas!

Da bucca tier bucca
scutina la mort. –

Tgei veta pulsonta en fatschas plein glisch!

Schnitterlied

Wir schmitten die Saaten wir Buben und Dirnen.
Mit nackenden Armen und triefenden Stirnen.
Vom donnernden dunklen Gewittern bedroht –
Gerettet das Korn! Und nicht einer, der darbe!

Von Garbe zu Garbe
ist Raum für den Tod. –

Wie schwellen die Lippen des Lebens so rot!

Hoch tronet ihr Schönen auf goldenen Sitzen.
In strotzenden Garben umflimmert von Blitzen. –
Nicht eine, die darbe! Wir bringen das Brot!
Zum Reigen! Zum Tanze! Zur tosenden Runde!

Von Munde zu Munde
ist Raum für den Tod. –

Wie schwellen die Lippen des Lebens so rot!

Las duas fossas

Las duas fossas. Contrasts denter pussonza sterminada e benifizienta humilitonza humana. Ils dus morts schaian in sper l'auter. Lur ovras ein secomplenidas. Il potentat garmadi ei sesfraccaus els agens laschs, il cantadur conta vinavon sco grond exempel de beinvuglientscha animada. Savens ei tala tematica contrastiva vegnida applicada ella litteratura poetica. Ins paregli per semeglia *Il casti striunau* dal poet american *Edgar Allan Poe* alla pagina 528. Il componist ei engrazieivels per contrasts!

Leu stattan duas fossas
el dom schi spazius.
Enten in' schai il Retg Merens,
enten l'autr' il cantadur.

Il retg fuv'in da forza,
ault sin siu tron tschentaus.
Quei um suprem leu regeva
cun in scepter maldulau.

E sper il grond retg garmadi
ruauss'il cantadur.
En sia fleivla bratscha
tegn el la harpa d'ivur.

Las tuors ein sfarcagliadas,
flommas van tras la val.
Il pugn dil retg mai tschessa,
spadas d'in losch vasal.

Fluras verdas, frestgas
ardan el vast vallà,
la harpa cantadura
mai tschessa siu cantà.

Laud al vent

Composiziun da *Walther Aeschbacher*

Quella canzun, greva e heiclia de cantar, ei vegnida dada per l'emprema gada 1960 a Genevra cun caschun della fiasta federala de cant. – El rapport dils derschaders stat scret: «Quella greva canzun ei vegnida cantada en moda maximala ed ha contunschiu in ver triumf!» – Da quei temps fuva Walther Aeschbacher gia 17 onns dirigent della Ligia Grischa e veva giu gronda influenza artistica.

Paucas canzuns de quella peisa ein vegnidas cantadas silsuenter tontas gadas, il davos 1994 sin fiasta a Sagogn, pauc suenter els concerts, novissimamein recepida sin platta. – Il text tudestg ei reconstruius sin basa della versiun romontscha da dr. *Emil Alig*, componist e dirigent. – Interessant fuss d'haver per mauns il text tudestg original, per il mument buca recaltgabels.

Walther Aeschbacher fuva in componist e dirigent ordvart conscienzius. Texts romontschs sut sias ni era autras composiziuns ch'el veva sin siu program, persequitava el cun grond quitau. En varga 50 versiuns fatgas, las biaras per il Chor Ligia Grischa, veva *Laud al vent* caschunau pulits problems. Las davosas retuccas – tenor ina notizia – eran stadas fatgas ils *11 de matg 1958*, pia avon 36 onns. 11 onns suenter, ils 6 de december 1969, era la nova della mort de Walther Aeschbacher arrivada. Oz s'ei *25 onns* dapi lu! Ed igl ei significativ ch'il Chor Ligia Grischa e siu dirigent, Gion Giusep Derungs, seregordan de quei sincer admiratur de lungatg e cultura romontscha. *Laud al vent* ei ina de sias pli vastas ed impurtontas composiziuns.

Il vent cun tuttas sias qualitads e caracter, dal carin suffel al pli rabiau buf, ei sco daus per la fantasia d'in poet. Ed il poet fa quei cun adatg en progressiuns veseivlas viasi a forzas dil vent che fan endamen siu origin, movimentaus dal Tutpussent. Carinamein streha el e cudezza la natira, sestreha en menadas cun bufs vehements sur las neblas, setschenta e scadeina casals, escha e barcunadas. E sch'il favugn rumpa neuaden, entran dormulenzas, mo era sursinadas tras la cuntrada. Ses turmegls ein buca vans, els sentan la madironza en curtgins e vegnas.

Sburfl'il cumpogn, sche sezaccuda la natira. Dal lontan septentriun port'el la freida cufla e sglatschems, va frestgamein a spass tras tiaras e continents, porta stgiradetgna e glisch. Misteris maisudi ramognan en siu esser, il grond element che va suenter veglia dil Tutpussent.

En quei senn universal vul era la composiziun semanifestar, cun sonoritad migeivla, lu magica carschenta tochen ad ina imposanta conclusiun, maletg d'in nundispitabel ferm element de nossa natira. E quei cun tun en canzun romontscha!

Laud al vent

Tgi paleisa tiu laud, o vent?
Buf de forza, ti murtiras ils segals;
lunsch sur l'evla ferm ti smeinas
en radis aspers tiu sgol, vent dil Tutpussent.

Cantinond bufatg zuppas en bratsch il gi naschent.
Vegl favugn, tiu cupid ei marmugn.

Tgi paleisa tiu laud, o vent?
Turmegls d'atun en termagl cun dultschas iuas
ein tut tucs dil suc de tontas troclas madiradas.
Turnighels svelts e sperts plein ravgia fetgan pei
e risadas fa il buf en ecos treitschiendubels!

Freida cufla fier'il vent tras sfendaglias dellas casadas;
cun legher pei sbargata il vent
e cun sfracs urlonts lu sbatt'el esch'e barcunadas;
dals tetgs sdrapp'el las slondas,
sebetta spert tras gondas.

Lu, en in dai semov'el per rivas tut alv surglatschadas,
springend cun lev manut las neivs
schi finas da cristaglias
leuo egl universi plein steilas e glisch.

Profunds misteris schain el vent.
Ti eis il slontsch, ti eis la vusch,
igl anim grond,
ti eis la veta, ti eis il siemi della tiara.

Lob dem Wind

Wer kündet dein Lob, o Wind?
Heftiger Windstoss, du quälst den Roggen;
weit über Adlers Reich schwingst du
in herben Strahlen deinen Flug, Wind des Allmächtigen.

Sachte singend birgst du im Arm den werdenden Tag.
Alter Föhn, dein Schlaf ist Murren.

Wer kündet dein Lob, o Wind?
Herbstlicher Wirbel im Spiele mit süssen Trauben
sind angeheitert vom Saft vielschwerer reifer Reben.
Flinke, behende Wirbel voller Wut fassen Fuss
und lachen höhnisch dreihundertfältig im Echo!

Kaltes Gestöber wirft der Wind durch der Häuser Klüfte;
leichten Fusses schreitet der Wind daher
und mit heulendem Krachen schlägt er Türen
und Fensterläden ein
und von den Dächern reisst er die Schindeln,
wirft sich eilig durchs Geröll.

Dann stürzt er blitzschnell auf weissvereiste Gestade,
mit leichter Hand kristallnen Schnee versprengend,
draussen im Universum voller Licht und Sterne.

Tiefe Geheimnisse liegen im Wind!
Du bist der Schwung, du bist die Stimme,
der grosse Hauch, du bist das Leben,
du bist der Traum der Erde!

Canzun d'ustria Turcana

C. F. Mendelssohn

Tschenti mi buc, ti maltartau, quei quintin
schi da cutsch 'von la fatscha! –
Tgi vin dat, quel miri car sin mei!
schglioc tuorschs vegn il vin ent'il quercli.
Tgi mi vin dat, miri car sin mei,
schglioc tuorschs vegn il vin ella fracla.

Ti matta carina, neu neuaden;
pertgei stas leu silla sava?
Ti dueis dad uss mi'ustiera star,
tuts ils vins han lu gust tempra clara.

Mo neuaden, neuaden, oh neuaden!

Tschenti mi buc, ti maltartau,
gie, tschenti mi buc
quei migiel schi stagn 'von la fatscha.

Va, va, va, oh, neuaden!

Canzun cantada dalla Ligia Grischa alla Fiasta de cant sursilvana a Laax, ils 3.6.1984. – Dirigent: Ernst Schweri.

Survetsch divin campester

Quella impressiononta composiziun deriva da Bohŭslav Martinú, componist tscheh, 1890–1959. Sia musica ei de gronda vitalitad, melodia e ritmica tschaffonta. Igl ei ina Cantada per chor viril, instruments a flad, battaria, orgla, clavazin e solo de bariton; dirigent Ernst Schweri, orhester dil Radio della Svizra italiana.
Quell'ovra ei vegnida dada cun caschun dils 125 onns existenza Chor Ligia Grischa, il matg 1977 a Glion, a Mustér ed a Cuera.
La versiun Survetsch divin ha caschunau pulits fastedis, era problems metodics. Il text tudestg era staus prius buca gitg avon dal tscheh cun caschun d'in'emprem'audiziun a Turitg. El ha surviu de basa per la versiun romontscha. Ei fuva vegniu empruau de revisionar, retrocedent, cun agid digl original tscheh, ch'era staus stratgs en 15 parts da texts biblics (Psalms, Vers etc.) da J. Mucha. Cun ils dus lungatgs tscheh e tudestg in sper l'auter, nescha pei a pei la versiun romontscha. In cuort exempel dell'entschatta dat audienza:

1. Herr und Gott, der im Himmel du bist, heilig dein Name sei, zukomme uns dein Reich.

2. Otče náš, Otče náš, jenž jsi na nebe sich, po svět se jméno tvé, prijd královstvi tvé.

3. O bab nos, o bab nos, qual che ti eis en tschiel, sogns vegni fatgs tiu num, tiu reginavel tier nus.

Survetsch divin campester

Da Bohuslav Martinú
(Versiun romontscha dal tscheh e tudestg d'Alfons Maissen)

O Bab nos, o Bab nos, qual che ti eis en tschiel, sogns vegni fatgs tiu num, tiu reginavel tier nus, tia veglia sei giu sin tiara sco er si en tschiel. Paun nies de mintga di dai oz, perdun'ils puccaus a nus sco nus perdunein er als culponts. Tia veglia sei giu sin tiara sco er si en tschiel. En num dil Bab sogn, dil fegl siu, dil Spert de sontgadad.

Segner nies, o Bab nos, viers las roschadas l'egliada dai, che cun maun rugont las armas tschaffan, per uss a lur affons turschar il paun ord agen saung. O Segner miu! Pren puccau della paupradad, mauns en pitgira ed ils foss lozzai, vestas smagriadas, frunta nera e vits ils mauns sils pass dil tempel. O Segner miu, Segner miu, con grevs ei miu duer, il qual ti has dad egls fomentai priu per simbol, sco la crusch, Kyrie eleison.

Da rivas ch'ein las mias buc, mia vusch tiel Segner uss sesaulza, en oraziun mia vusch tei en tschiel enquera. Mo ti sas quei bein, pos ti tscharner che jeu sun quel, che jeu sun quel, che jeu sun quel cul qual ti prendas plaid. Fegl della tiara

Feldmesse

Kantate von *Bohuslav Martinú*, komp. 1940

Herr und Gott, der im Himmel du bist, heilig dein Name sei, zukomme uns dein Reich, dein Wille sei wie im Himmel, so auf Erden auch, unser tägliches Brot gib uns, vergib uns die Schulden, wie auch wir unsern Schuldigern verzeihn. In Vaters Namen, des Sohnes, des Geistes Heiligkeit.

Herr und Gott, Vater mein, wende den Heerscharen deinen Blick zu, die zu den Waffen griffen flehentlich, um ihren Kindern Brot zu kneten aus dem Blut. O Vater mein! Und vergib uns're Armut uns, blutende Hände und der Gräben Kot, farblose Wangen, schwarze Stirnen und leere Hände vor dem Tempel. Mein Herr und Gott, Herr und Gott, wie schwer ist uns're Pflicht, darbenden Augen ward sie erkoren zum Ziele wie das Kreuz. Kyrie eleison.

Von den Gestaden, die nicht mein sind, hebt zu dir sich meine Stimme, und im Gebete sucht sie dich, Herr im Himmel. Aber weisst du wohl, kannst du's sehen, dass ich es bin, dass ich es bin, der um Hilfe dich ruft, ich ausgetrieben

ord patria scatschaus, che negin jester roghi per tiu agid, che negin jester clomi en tiu num, schi lunsch da casa.

aus dem Vaterland. Dass nicht ein Fremder deinen Schutz verlangt, dass nicht ein Fremder dich um Gnade fleht, fern von der Heimat.

O Segner miu, lai viver mei, e duess la lutga dar smardegl, la veta mia, Segner, lai a mi. Tiu maun segir a casa meini mei. Tgi less bein dir ch'el temi buc la mort? E bragia buc en turments d'anguoscha tiu fegl? O Segner miu, teidl'ord igl iert d'olivas cloms dell'olma. Pli trest che mort jeu sundel: Eli, Eli, buc banduna mei!

O Herr und Gott, lass leben mich, und soll der Kampf mir bringen Qual, mein Leben aber, Herr, erhalte mir. Mag deine Hand mich sicher führen. Wer rühmt sich der Tapferkeit vor dem Tod? Und weint'in Seelenangst qualvoll nicht auch dein Sohn? O Vater mein, hör aus Gethsemane den Schrei des Herzens, betrübt bin ich zu Tode; Eli Eli, Herr verlass uns nicht!

Diu Bab nos, Diu Bab nos! De tias ovras nos babuns han a nus raquintau, ovras ch'ein vegnidas fatgas tras tei, enten veglissims temps.

Psalm 44: Herr und Gott! Herr und Gott! All deine Werke erzählen uns're Urväter uns, so du vollbracht in ihren Tagen, die schon längst vergangen.

Dal profund neuasi rebattan cun forza trumbettas. Undas ravgentadas van e derschan l'aulta mar cun sfrachentem sur nus. Jeu crei pilver che Diu da di detti grazia e misericordia sia. Da notg la cuorta canzun sei cun mei, e mi'oraziun cun Diu, ch'ei veta mia.

Psalm 42: Tiefe aller Tiefen schmettert zu deinen Trompeten. Deine Meereswogen deine Wasserfluten. Dennoch ich glaube, dass mir zu Tage Gott der Herr, seine Barmherzigkeit schenkt. Und nächtlich bleibet sein Lied auch bei mir, so wie mein Gebet fleht zu Gott meines Lebens.

Patria lontana ti. Vias sontgas de giuventetgna. Zenns della sera. Patria lontana ti. Praus tgemblai da fretgs. Orts e curtgins d'atun, orts e curtgins d'atun. Kyrie eleison,

Friedliche Heimat du, heilige Wege unserer Kindheit, süsser Glockenklang. Friedliche Heimat du, goldenes Ährenfeld, Garten im Herbstglanz, Kyrie eleison, Christe

Kyrie eleison. Cu sien els egls l'egliada stauncla fa, datier ils siemis ein, e suladad sesiar'en tscherchels, frestga la notg, e steila alva tegn la cuorsa sur la pezza, nergreva l'arma vegn. Bab, diermas ti, diermas ti? Dominus vobiscum.

eleison, Kyrie eleison, Wenn tiefer Schlaf die Augenlider schliesst, nah wogt der Träume Meer, die Einsamkeit wie Alpdruck lastet, kühl ist die Nacht, und weisse Sterne stehen stumm in hoher Ferne, da wird die Waffe schwer. Herr, schläfst du wohl, schläfst du wohl? Dominus vobiscum.

Jeu fetschel guardia, stun cun egl pitgiv, il cor en stgiras fetgas, jeu na cupidel, il temps n'ha furtinas.

Ich steh' auf Wache, steh' mit starrem Blick, mein Herz krampft sich in Ängsten, ich darf nicht schlafen und Zeit kennt nicht Eile.

Agnus Dei, miserere nobis, miserere nobis.

Agnus Dei, miserere nobis, miserere nobis.

Patria lontana ti, vias sontgas de giuventetgna, grazia dil tschiel etern, benedicziun dil fretg!

Friedliche Heimat du, heil'ge Wege unserer Kindheit, himmlische Gnadenmacht, wonnige Segensfrucht!

Steis sco in grep en undas della mar, sur vus il Segner stat, sur vus l'armada stat.

Steht wie die Felsen in der Meeresflut, über euch wacht das Heer, über euch wacht das Heer.

Misericordia, miu Segner, o pren puccau de nus! Mira, mia olma sper'en tei. Mia vusch jeu drezzel viers Diu, gl'Altissim, Diu de fermezia, che va uss per mei alla mort.

Psalm 57: Habe Erbarmen, Herr, mit mir. Habe Erbarmen Herr, siehe, meine Seele hofft auf dich! Heben will ich meine Stimme zum Vater, zum Gott der Stärke, der mein Werk zu Ende führet.

De devorar mei sesprovan di per di mes maluardai inimitgs, senza dubi biars ch'urregian encunter mei, Diu tutpussent!

Psalm 56: Nach dem Leben trachtet mir der Feind jeden Tag wie ein reissender Wolf, sicher viele sind es, so ihren Arm aufheben gegen mich.

En altezias celestialas, o Segner, sur tiaras tuttas aulza tiu renum.	*Psalm 57: Gott, erhebe über alles Himmelreich und über alle Erde deinen Ruhm.*
Inimitgs nauschs turzegia ti, en verdad, disfai els, o Segner! O Bab nos qual che ti eis en tschiel – Amen.	*Psalm 54: Strafe meine Feinde, o Herr, um der Wahrheit willen tilge sie! Herr und Gott, der im Himmel du bist. Amen.*
* Bohuslav Martinú ha componiu quest'ovra per la schuldada dell'armada tscheha exiliada en Frontscha 1940. Il text deriva dalla Bibla (Psalms etc.) ed ei vegnius tschentaus ensemen da J. Mucha.	* Bohuslav Martinú komponierte dieses Werk für die Soldaten der tschechischen Exilarmee in Frankreich 1940. Der Text entstammt der Bibel (Psalmen usw.) und wurde von J. Mucha zusammengestellt.

Enzacons exempels co tut stuess entscheiver ed ir vinavon! – Gia il tetel *Feldmesse* ni *Feldgottesdienst* dat caschun a variantas. Pertgei Survetsch divin campester, enstagl mo *Messa campestra*? Savens san ins la finala buc il pertgei de letgas e fixaziuns definitivas. Dil text cantau ein gia ils emprems plaids vegni adattai agl original tscheh *Otče = bab, naš = nos*! Igl *o* exclamativ ei mess – encunter veglia – per contonscher las duas silbas de *Ot-če*. Gia l'emprema pagina della liunga partitura fa plausibel ils sforzs de scursanidas ed augments de texts biblics e dil paternies. Il *si* en: *sco er si en tschiel*, vess ins pli bugen schau de metter. Cunquei che *si* ei punctuau, vess era in *e-ra* buca saviu gidar.

Enstagl *O bab nos* all'entschatta fussen era autras formulaziuns stadas pusseivlas *Grond signur – Tutpussent – Bab etern* etc. Ils 9.7.76 vev'ei dau ina burschanada dil text entir. En ina tala fasa finala emblida il translatader bugen siu ver destin. El emblida totalmein igl original, sco sch'el vess mai existiu ed el daventa creativs, sch'ei va bein perfin poet pli humans, ord cadenatschs. Quei vala per texts poetics e litterars.

Alla fin della Cantada culs plaids *O bab nos qual che ti eis en tschiel,* vess ins – per amur della sonoritad – bugen remplazzau *tschiel* demai ch'il diftong *-ie-* croda sin 8 entirs tacts finals. De manischar bein san diftongs esser in gudiment tonal. Dirigents indigens romontschs damognan quei problem en moda naturala.

Agids de lungatg tscheh per la dumignonza della versiun ein succedi entras in enconuschent, prof. *Pavel Beneš* a Brno (Brünn), cul qual jeu sun s'entupaus pliras gadas sin dietas della libra uniun *Alpes Orientales,* in um che scriveva in perfetg sursilvan, fuva staus cumpigliaus a siu temps culla versiun dil cudisch d'affons tscheh *Il Bau,* translataus en lungatg romontsch da prof. *Hercli Bertogg,* ch'era staus en ses giuvens onns educatur e magister en ina famiglia de quella tiara. Beneš veva denter auter tarmess pliras de sias studentas universitarias el cuors romontsch de Rumein, veva giavischau de tarmetter ad el vocabularis romontschs demai ch'el emprendi romontsch mo cun agid de grammaticas e litteratura. Beneš ha era giu scret entgins artechels linguistics sur dil romontsch.

Pavel Beneš fuva sespruaus de copiar neuadord veglias biblas romontschas ch'el possedeva ils citats referents. Quei concept tarmess, ha d'ina vart levgiau capientschas, mo era dau d'entellir con fasierlias las veglias translaziuns de texts biblics sepresentan. Pauc leva corrispunder al senn ed als accents musicals. Contacts cun ina persuna de quei lungatg slav en Svizra confirma la gesta via incaminada. Vesend las difficultads de texts che stuevan vegnir tratgas viaden en ina partitura de varga 20 paginas, tuccav'ei de tener la dira. Harriar fuva quei che muntava. Denton er la devisa: *schar stgisar*! – demai che las 5 avon las dudisch s'avischinavan cun riet.

Beinduras legian ins, audan ins dil bi vestgiu musical ch'ina poesia hagi survegniu. La poesia ei il *tgierp,* il componist il *vestgader.* Il translatader de texts sut notas ei de tut autra natira, miez miur e miez utschi: dubel cusunz, dubel servitur, ha de trer si vestgiu a dus patruns, al poet, al componist.

En in tal mument s'ei buca de sesmarvigliar sche la scena teatrala, in tec macabra dil schneder e puranchel ord temps vargai vegn endamen. Il contadin fuva per far nozzas. El du-

vrava in vestgiu niev. Il gi d'emprova arriva. Mo dieunuardi, nungrazia de rabitschar siaden la caultscha. El vegn malidis e zappetscha. Ed il schneder: «Giavelen miu bien um, stretg ei oz moda»! Ed il puranchel en gretta: «Moda vi e moda neu. il tg... sto ellas caultschas»! En tala stoda situaziun sa era il translatader vegnir, sch'el vegn buca de cavistrar ils plaids sut notas. Per demonstrar la caducadad d'enqual translaziun, fuss de menzionar ina brev de *Hans Lavater* ad in president della Ligia Grischa. El selamenta ch'el vegni buca a frida de metter ils plaids sut las notas. Pli massiv s'exprima *Walther Aeschbacher*. Quei seresulta d'in citat ord l'interessanta «Kleine Erinnerungsschrift» en sia honur, scretta 1969 dagl anteriur president della Ligia Grischa, *Martin Caveng*, pauc suenter la mort dil dirigent. Ed ils plaids secloman: «Bemühung, die C. Fry Übersetzung der Hegarkomposition anzugleichen (17.10.1950). Die Sache wird sich hinausziehen, da die Worte verschiedentlich in rhythmischer Hinsicht nicht zu den Noten passen – so muss die ganze Partitur diesbezüglich genau durchgearbeitet werden ... ». E Caveng metta vitier: «eine *handwerkliche* Mühe, der sich Dir. W. Aeschbacher immer wieder willig unterzog». Ei setractava cheu della translaziun da Carli Fry della greva canzun de Hegar «Rudolf de Werdenberg», stada prida en vesta 1945 per la fiasta federala de 1948 a Berna. Enstagl vegn *Scuder scudein nus* priu en mira, mo preferiu *Il marsch dils Gotuns*, poesia da G. H. Muoth, composiziun da Walther Aeschbacher. Rudolf de Werdenberg ei lu vegnius cantaus 1951 alla fiasta districtuala a Razén, scoi para cun enqual fleivlezia. Sch'il translatader mira buc che tut seigi en uorden, dat ei tras autra manutta sballunadas de plaids. Plaids entran che stattan sco pugns els egls, sco siallas sin in piertg!

Per quella lavur de strapaz – quei vala per insumma – fuv'ei indicau d'haver il davos bien contact culs directurs. In emperneivel luvrar cun directur Hans Lavater, grond amatur della canzun populara romontscha, 1932–1943. Lu surtut duront l'èra *Aeschbacher* duront 25 onns, 1944–1969. El fuva buca mo in enconuschent dirigent e componist mobein era versau ed interessau linguist cun enconuschientschas talianas, franzosas ed era considerablas romontschas. Cu ina versiun fuva preparada

e gia mess tut cun rispli sut las notas, senuspev'el buc de dar in clom a Cuera. Siu special art de cuschinunz vegneva lu magari en tura, preparond in past de perdanonza culla habla cuschiniera e patruna casa. Muncava buc ina butteglia dil meglier e silsuenter in caffé alla turca Ed igl anim era promts per ina burschanada d'in text gia cavigliaus viaden sut notas. Per ordinari dev'ei buca la massa de curreger. Sporadicalitads! Forsa plaids de meglier tun, sminuaziuns d'expressiuns grevas sin notas e passaschas spertas, evitar leu consonants dubels, casar buns vocals sin fermatas, e sin fins finalas. Insumma, impurtont fuva la controlla rigurusa avon che schar ir en stampa. Construcziuns per il translatader en dubi, devan de discuorer, beinduras acceptadas per smarvegl dil compilader. Parts sco per semeglia in *buf de forza* (vent) ni *las tuors ein sfraccadas, flommas van tras la val,* devan tschaffen e slonsch als interpretaders. Directur *Ernst Schweri,* dirigent della Ligia Grischa da 1969–1984, fuva in fin modulader della canzun romontscha. Siu interess per la correcta messa de plaids translatai, vev'el demussau duront la lavur communabla vid il text, liungs e grevs dell'ovra *Survetsch divin campester.* Cugl onn 1985 entra en fucziun de directur prof. *Gion Giusep Derungs,* che s'adaptescha maximalmein allas pretensiuns de bunas tschentadas de texts. Nus patertgein en quei senn alla versiun della *Serenada* da Franz Schubert cun in text da Grillparzer. La correspondenza ed ils contacts personals dattan perdetga de sia capientscha e premura era sco survigilader de buns texts.

La Mar

La mar ei l'olma dell'immensitad!
Cu l'ei en pasch
deit'ell'en glisch las steilas.
Larmins rugada port'il vent naven,
bubrenta la natira. –
La mar ei l'olma dell'immensitad!
Stemprada mar che sburfla dubel cant
e fa paleis de tschiel e mar pussonza. –
Undadas verdas fan termagls,
vastas sco'l tschiel artgadas. –
Staccaus da tuts ils temps
ei siu lungatg pussent,
perpetnadad siu flad sco gl'univers. –
La mar ei l'olma dell'immensitad!

La Mar, text componius per chor viril da *Walhter Aeschbacher*, cantaus dalla Ligia Grischa 1967 alla fiasta federala a Lucerna. Aeschbacher diregia leu per la davosa gada sin quei pli ault podest. Grond laud era cheu, sco adina, per las prestaziuns de quei chor sursilvan de vallada. – *La Mar* era vegnida cantada cun caschun della fiasta 100 onns *Hans Erni* a Trin, 1967.

Sco ellas composiziuns *Il vent* ed *Il nibel* ein cheu forzas della natira decantadas. Il pareri della giuria ei senza paregl. Denter auter en moda conclusiva: *Aus hohem Wollen reift herrliches Vollbringen!*

Il Nibel

L'egliad'ad ault, – levei vos egls!
Jeu stun per ir sur trutgs e sendas!
Schi bufatg e bramont jeu passel libers
tras igl azur; cun l'al'aviarta
semovel, segeinel, senodel egl azur.

Levei vos egls, – l'egliad'ad ault!
Il sulegl vespertin retscheivel
jeu en calma cu da rendiu el va
enflammond il horizont.

Retg sulegl, mi perforas las costas
transparentas, smenond en sgol paliats,
paliats d'argien, paliats d'argien!
Cu la glina cauma falein denter steilas,
la contemplada pensiva surtrai
il mund dormulent. –
Davon siu frunt sglatschau fetsch
sgulatschar mias velas.
Lu jeu stezzel dil tut sia glisch.

El lontan smanatschontas malauras
sepreparan:
Uss! – in sfrac furius che fenda
l'aria stremblont!
Igl orcan sesdermeina encunter
mei en possa,
tschaffa ferm per la gargatta
enten burasclusa cavalcada.

O carstgaun, cunter tei commettel
jeu battaglia; ruina e mort per mei
ein mo termagls!

La garniala sun jeu e tegn
en mia ventraglia tun e cametg
rabientau. Sin tschespet arsentau
jeu sedrachel en furtinas.

La tiara, la tiara ri!
Jeu tegn sia veta enten mes mauns.
Jeu sun ch'empleinel il sein fritgeivel
en planiras: La spigia e paun pil
carstgaun.
In flum pren mei el vau, porta mei
ed jeu culel sc'en in'aveina
el cor dils continents profunds.
Lunsch sur praus e pradas
jeu springel mias draccas
e sefultschel tras cuolms e vals.

Ocean, ocean, bab nutrider!
Arva tiu sein, jeu arrivel!

Auals tumultuus ein cheu
che mi han rispundiu.
Miu flad ei tschuncanaus; cun fetgas
el cor tiu arriv mei turmenta.
Clar bi sulegl, resplendas
la mar sularada, has en in dai
entgiert mei el profund sgargugl
Cun tes radis pussents ti betschas
mias gaultas, mia fatscha calirada, miu frunt.
Jeu ascendel igl ault, il firmament!

Il nibel, composiziun da *Walther Aeschbacher*. Igl ei ina partitura de 16 paginas che cuoza 10 ed ina mesa minutas. In'ovra de grond art e d'artifecis, stada preparada e cantada cun caschun della fiasta cantonala de cant a Domat, 1967. – Donn che quella canzun ei suenter 1968 mai pli vegnida cantada. Il chronist *Gallus Pfister* plaida d'ina liunga e greva canzun! Las breigias a Domat seigien stadas sepagadas, cun success! – Il componist e directur della L. G. miera 1969 e probabel negin che vess ughegiau ded ir vid quella canzun de tala grevezia e lunghezia.

Notg d'uaul

Notg d'uaul, ti frestgentonta,
tei salidel senza cal;
suenter truscha grev pesonta
das a nus in vent pascal.
Mia paupra, stauncla membra
tschentel sils mesclaus,
ed ils mals egl uaul cun tempra
van sil zuc cun tuts quitaus.

Lunsch naven resunan flautas,
penetreschan en miu cor,
fan ch'il patertgar sesaulza
sur ravugls d'encuntercor.
Lai deitar en notgs stgirentas
ils patratgs sacrals,
gleiti ein clarurs springentas
che sfugentan tuts ils mals.

Els englars zuppai ti pliras,
mo tiu cor sefa pli levs,
e la pasch beinspert sin pliras
vias pren a ti il grev.
Mo cantei sco la merlotscha,
mei viaden el sien.
Peinas ortgas mo sesligian,
pauper cor, uss buna notg!

Quella canzun ei vegnida cantada a Laax 1984 alla fiasta districtuala de cant cun grond success. Composiziun da Johannes Brahms, op. 62, nr. 3, dirigida da Sep Antoni Curschellas cul Chor cecilian, Glion. – Il rapport dils derschaders menzionescha: «La renomada canzun 'Waldesnacht' ei bein ina dellas pli preziusas composiziuns della litteratura, per chor mischedau. – Talas ovras astg'ins senz'auter translatar, cunzun sche la caussa ei bein reussida … La producziun ei stada grondiusa ed auda alla testa dils chors mischedai!»

Marsch el desiert

Composiziun da F. Hegar. – Canzun cantada ils 22 e 23 de matg 1976 a Glion ella Sala nova de scola ed a Domat el Tircal. – Per l'emprema gada cantada a Lumbrein, fiasta districtuala, 1975.

Ell'Africa tras la Val de crap
tgeu marsch'in battagliun
en stranadad, la roschada
d'embrunida legiun.
Ditg resonau han tuns sfarfatgs
en viarva senza tiarms;
met ardan mirs sper ils trutgs romans,
staunchels van sperasvi.

Sut il grev schumber enclinaus
en siemi il tambur va;
dagl ault cupid'il cumandant
en pleina ardur faschaus.
Ils trups s'endorman um per um
sut il sulegl arsentai,
van dallas disas pugn de fier
da pass tier pass menai.

E quei che schglioc da stgira notg
mo tendas san risdar,
sut tschiel aviert el blau azur
vegn tut schi bi e clar.
Ei betta dolur en mintga tratg
human cheu en somnitad.
Da mals marcai de ravgi'e petradads
ei mintga gnierv dil legionar.

Las levzas tremblan, zucs els egls;
da vestas seccas, tostas culan
larmas mai dumignadas, larmas
van a frust'el nausch sulegl.
I vesan agens cunterfeis dil tschespet paternal,
il prau trei-fegl schi bein ornaus
sil plaun sper il casal,
il bab ch'antrur il fegl ludau, sfundrada libertad.

In plum! – sgulatschan en alv neutier,
e gia stat il carré.
En gretta postaus mintg'um; en gretta,
legria 'nin che ricla vesa e dolur,
mo aunc pli dirs ils legionars,
combat sco fatg per els, combat.
Grittentadas fatschas aunc diras pli dils umens,
per els sco fatg, sco fatg pil dir combat.
Mo sco vegnius eis el spert stulius
igl inimitg el piars e vit lontan.

In'enorm dira tristezia va pertras quels plaids – e *F. Hegar* dublegia en tuns ils registers! Ils Legionars en cadeinas, destins cattavignus, survegnan cheu lur maletg, lur cunterfei. Sco tons sturni va la zuola tras il barslont desiert. Totala destrucziun, moviments morts en pas ed en spért – e tuttenina in plum, in scarp, in siet el horizont, igl inimitg che formescha il carré. Il combat ei sco daus e levgiera sepiarsa sevolv'en criua stinonza. Realitad! – In siemi? Sco vegniu tut puspei spariu! E la veta sestunclenta danovamein viaden ella mort.

Himni puril

Composiziun da *Friedrich Smetana*, 1824–1884

Sentas, ti tiara, ch'il bi matg prepara
tut quei che maungla per gnir beaus?
Tras praus e cultira zuolcs uss suspiran
che fa gl'arader cul culter profund.
Tgi ar'igl èr – eis ti pertscharts?
Quei fa gie il pur sin ses terratschs!

Spigias madiras, eras pulpidas!
Ha! – tgei ventschidas, tgei bi sulaz!

Da surasontga, marvlentas tschontschas
uran viers tschiel cun ferventa vusch.
Tgi dils carstgauns aunc crei ent'il parvis?
Quei fa il pur cun savur ed amur.

Ferm suenter regla croda la pledra,
sbratschan ils pals e sgolan flugials!
Scudan cun anim, battan e vonnan,
spargnan ca possa, era viers ils finals.
Tgi ha ton catsch?
Mo pur e pura che strenschan il latsch!

Aran e semnan, battan e segan
cu l'alva para dil di ed onn siu tur,
e per pagaglia tut spert s'encaglia,
dir'ei la stenta, pleins igl arcun.
Tgi ei schi stedis, dapi l'aurur?
Gl'ei pur e pura: paun e lavur.

Lur ein las pradas, selvas, caschadas,
vivan pascheivel sin lur bi fatg.
Er'en uiaras gia tontas gadas,
tras gondas, tut smarschentai!
Sas ti l'enzenna dils gronds heroxs?
Gl'ei pur e pura sin praus e fops!

Il componist de quella canzun de 12 paginas partitura, *Friedrich Smetana*, morts 1884 a Praga, era daventaus enconuschents internazionalmein cun sia opera *Die verkaufte Braut* e lu cunzun cun siu ciclus sinfonic *Mein Vaterland*.

Il *Himni puril* ei en plaid e canzun in profund laud al puresser. Directur *Ernst Schweri* ha giu eligiu la canzun per la Ligia Grischa, mirau per ina versiun romontscha, scret sez danovamein notas e text cun atgna plema, culla data dils 31.1.1972. Il 'Himni puril' ei vegnius cantaus 1973 alla fiasta federala de cant a Turitg, ed in onn suenter a Tavau.

La poesia fa endamen ils cuntegns ded ovras romontschas *Pur e meister grischun*, – *Pur, ti eis semnader*, – *Scuder scudein nus*, e buca il davos *Quei ei miu grep, quei ei miu crap* cul tetel *Pur suveran*! En tut quels texts vegnan las ruhas lavurs dil pur decantadas! Pals e flugials, arader, semnader e la benedicziun dil graun e paun. E co stuess ins setschecher d'explicar dus vers dil text sura publicaus:

> Ferm suenter regla croda la pledra,
> sbratschan ils pals, sgolan flugials!

Ils quater scudadurs, forsa era mo treis, che scudan egl iral cun pals! Ei sa ca ir auter che el tact de quarts ni tiarzs. Quei fuss pia la *regla*. E la 'pledra', nuot auter che il sinonim dil pal de scuder. Sper blochets de badugn e fraissen, surveva era dètga pledra per esser luvrada o da pal: scanatschuna, fessers, pledra! L'expressiun sporadica *pleder* per il pal maltschec de scuder, damogna sia lavur grondiusamein, en sia entira sempladad massiva, ferton ch'il *flugi*, flexibels de construcziun mo sgola tras l'aria e viagiu sin sia preda.

E co stat ei cun *sbratschan ils pals*? Cheu ei il moni de pal la prolungaziun dil bratsch en personificaziun. Sesbratschar, sbratschar la bratscha, sfierer ella en acziuns smenontas! – in'expressiun tuttavia buca inventada.

Ch'il *pal de scuder* ei in ver tip grischun en tuts graus, confirma in enconuschent professer della filologia, *Karl Jaberg*, en in interessant studi.

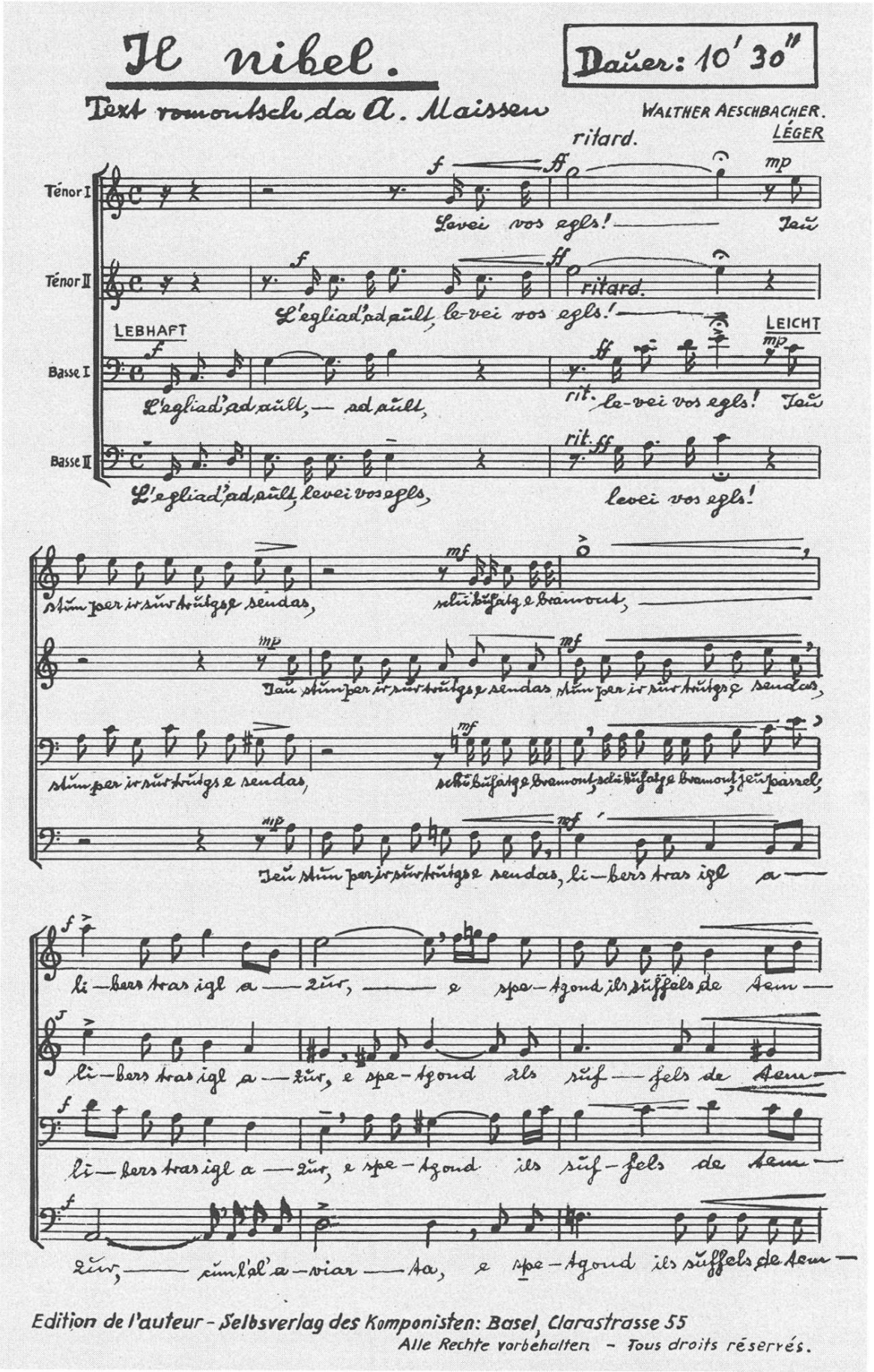

Il nibel.

Dauer: 10' 30"

Text romontsch da A. Maissen

WALTHER AESCHBACHER.

LÉGER

ritard.

Ténor I: Levei vos egls! — Jeu

Ténor II: L'egliad'ad ault, le-vei vos egls! — ritard.

LEBHAFT — LEICHT

Basse I: L'egliad'ad ault, — ad ault, rit. le-vei vos egls! Jeu

Basse II: L'egliad'ad ault, levei vos egls, levei vos egls!

stun per ir sur trutgs e sendas, schi bufatg e bramont, —

Jeu stun per ir sur trutgs e sendas stun per ir sur trutgs e sendas,

stun per ir sur trutgs e sendas, schi bufatg e bramont, schi bufatg e bramont, jeu passel,

Jeu stun per ir sur trutgs e sendas, li-bers tras igl a —

li-bers tras igl a — zur, — e spe-tgond ils suffels de tem —

li-bers tras igl a — zur, e spe-tgond ils suf — fels de tem —

li-bers tras igl a — zur, e spe-tgond ils suf-fels de tem —

zur, — cun l'el'a-viar — ta, e spe-tgond ils suffels de tem —

Edition de l'auteur - Selbsverlag des Komponisten: Basel, Clarastrasse 55

Alle Rechte vorbehalten - Tous droits réservés.

Serenada

Lev s'empala, en pussenta stgiradetgna –
essan's cheu! –
E cul det, curvaus levet, brausel
splunteín nus tier la cara vid igl esch.
Uss ensiviars, crescher, ferm uss
cun las vuschs unidas, clar
nus clamein en unitad:
Dierma buc, sche la vusch dil cor tei pren!

Va in sabi tras la tiara
pauc speronz'en el s'ensiara, –
bia pli rar che aur, argien
catt'el leu carstgauns pil bien.

Mo sche veta dat amur,
cara biala, dierma buc!
E tgei dun el reginavel
fuss paregls al sien amabel?
Enstagl plaids, regals e bittas
fai il paus che ti meretas.

In adia, aunc in plaid
epi quescha spert il himni.
Brausel vai cun nus, discus,
bufatg, naven cun nus!
In salid aunc, aunc in plaid
epi queschan melodias.
Brausel van nos pass
sepiars el stgir lontan.

Ständchen

Zögern*d stille in des Dunkels nächtger Hülle*
sind wir hier!
Und den Finger sanft gekrümmt, leise
pochen wir an des Liebchen Kammertür.
Doch nun steigend, schwellend, hebend
mit vereinter Stimme, laut
rufen aus wir hochvertraut:
Schlaf du nicht, wenn der Neigung Stimme spricht!

Sucht ein Weiser nah und ferne Menschen
einst mit der Laterne,
wieviel seltner dann als Gold
Menschen uns geneigt und hold.

Drum wenn Freundschaft Liebe spricht
Freundin, Liebchen schlaf du nicht.
Aber was in allen Reichen
wär dem Schlummer zu vergleichen?
Drum statt Worten und statt Gaben
sollst du nun auch Ruhe haben.

Noch ein Grüsschen, noch ein Wort,
es verstummt die frohe Weise.
Leise leise schleichen
wir uns wieder fort.
Noch ein Grüsschen, noch ein Wort,
es verstummt die frohe Weise.
Leise leise schleichen
wir uns wieder fort.

Composiziun da Franz Schubert, op. 135, per chor viril e clavazin. Text tudestg da Franz Grillparzer, 1791–1872. – Directur: prof. Gion Giusep Derungs.

Ils dus texts in sper l'auter dattan caschun a paregliaziuns, a novs patratgs, a novas sligiaziuns.

Da stgira notg semettan ils amants, bufatgissim sin via tier la giuvna de lur cor. La garbatezia digl usit d'allura enconuscha negins sforzs, ils pass amants ein levs, quiets. Cu arrivai, vegn spluntau. Negins banals sutvuschs! Il cant resuna clar. Meinsvart denton seconcluda la serenada, la mintinada. Reacziuns neginas! La cuschientscha vegn acceptada, – e sco vegni, levet puspei stuli, – s'allontana la comitiva senza sminis e smanis. Fina e garbata tenuta dils evoconts. Quei sedat dal poet e dramatic *Franz Grillparzer*, 1791–1872, sco era dall'interpretaziun musicala da siu contemporan *Franz Schubert*, 1797–1828.

In impurtont element tradizional de quella gita enten stgirentada notg ei il total risguard e cumpleta libertad d'agir davart l'adorada. La part dentercalada dil text ch'entscheiva culs plaids: *Va in sabi tras la tiara* ..., dat de patertgar. Quei passus repetius pliras gadas e luvraus siado ellas pli aultas sferas dal componist, sto haver giu avon 180 onns ina tut autra peisa. Il dubi ch'ins stoppi encurir glieud de bien senn cun la latiarna, lai imaginar che il galant usit eri gia en decadenza, – leuo el grond mund.

E gest quei intermezzo ha era caschunau al translatader difficultads. Pliras variantas han stuiu star botta: ... *anfl'el glieud che fa dil bien!* ... *catt'el leu carstgauns pil bien!* Ed ella partitura seclom'ei ... *catt'el strusch carstgauns fidai!* – formulaziun dils copists! Sfiersas, emprovas e finalitads caracterisechan il mistregn dil translatader de canzuns.

Encunter la fin della composiziun vegn il plaid *leise* repetius tut a dubel, en tuttas vuschs e pliras posiziuns. Co vegnir a frida per romontsch cun quei cumpogn? *Levet, quiet* han auter accent. Lu, sco in cametg vegn endamen il plaid *brausel* cun sias partidas valetas: *brausel van nos pass* el senn de *brauslamein*: «Leise leise schleichen wir uns wieder fort». – En quei dilemma arriv'igl agid. Directur *Gion Giusep Derungs* ei incantaus dil *brausel* e s'excloma: «quei ei gie fantastic»! E cun quei ei la caussa stada decidida.

Il translatader de text de canzuns sa che magari gronds chors ston prender ses plaids en bucca, – e quei buca pér el concert

ni sin fiastas, mobein en dirs excercezis che ranschan mola en nundumbreivlas emprovas. Quei fa tema!

Pli difficultusa de volver neu en romontsch ei l'entschatta della composiziun stada. Gia egl original stoi haver dau svaris. Egl autograf de Franz Schubert stat ei *Zögernd leise*, ella partitura de pli tard *Zögernd stille*. Co lev'ins translatar quell'emprema frasa: «Zögernd stille in des Dunkels mächtger Hülle sind wir hier?» Las empremas emprovas: *lev en calma*, ed era *lev targlina* e *brausel ussa?* Quei tut sto buca haver plaschiu da lezzas uras. *Zögernd stille* exprima gia la tenuta dil gruppet che semetta sin via tier l'amanta. Igl emprem plaid *lev, lev pass*, po cuvierer per part *stille, leise*. Mo daco vegn neuaden in *s'empala?* Igl empalar bos, igl empalader, magari sin spundivs, empaladira stentusa culs bos sut tamintschala, stuira, umblaz e giuv d'arar! Quell'acziun, per tgi ch'ei staus empalaus da 12 e 15 onns cul mistregn d'empalar, sa che quella ha de far pauc cun *stille* e *leise*, havend davos dies igl um sever dil tener criec, pitguns e pitgunzas, il catschabos, il catschatuts! Ins enconuscha era l'expressiun *empalar ina radunonza*. Mo tut auter stat ei cul reflexiv *s'empalar*! Seregurdond de quels engaschai strapazs d'empalar bos tier tats ed augs en plirs vitgs purils, restan quels plaids sco cavai ella cavazza. Cun sias acziuns sestergentas cun mugias, genetschas e vaccas, savens cun pass zanistrau, el maun seniester il sughet, el dretg il cuort fest coller, dev'ei magari incomparabels incaps.

Sche tschien translataders dessen vid il medem text, stuess ins quintar cun gest tontas, magari fetg differentas sligiaziuns. Mo era il singul ei suttaposts a differentas pusseivladads e sto schar vegnir endamen enqual caussa, bien e schliet. Quei cunzun sch'el ei cadenaus sut notas. La decisiun finala stat els mauns dil translatader. Sch'il componist ughegia de far ses sigliots culs texts eligi, pertgei buc era il linguist? Denton adatg! Il translatader ei in survient, in cusunz sin mesira (Massschneider), cun entgin senn poetic, cun aveina creativa. De vuler explicar endretg tut ils aspects de translaziuns ch'ein stadas fatgas avon decennis, caschunass problems.

Cheu vegn gest endamen la critica d'in ufficial romontsch della moda e maniera de descripziuns en *Mia Resgia*. Ins

sappi buca propi tgei che seigi real e tgei fantasia! – Las grevas e complicadas lavurs dil pign resgiader, sestergems cun incaps de tehnica primitiva, vegnan descrettas suenter varga 75 onns.

Il resgiaderet da 13 a 16 onns, entuorn 1917, luvrava en perfetga persuladad, senza bia plaids danvonz. Els stevan silla lieunga, vegnevan neuado sburflond beinduras ensemen cun sgiavladas, sche sin in plum dètgas sbarradas entravan. El enconuscheva, neu dal bab, perdavons, dals luvrers en fabrica, da vegls resgiaders ils nums: garter, stieulza, plat-resgia, gliemas, il stausch, il palfier, lérs, las rodas d'aua e de transmissiun, las rodas de cunterpeisa, il *dar si* ed il *dar vi* buoro, e bia auter. Quei tut negin buordi scientific! Tut en normala surprida dalla raschuneivla tradiziun. Quei ch'empurtava e mava a tgierp, fuvan las manipulaziuns! Gamba e manutta stuevan ir cun maun segir per buca dar ella faletga. Moviments practics e culai vid in senn final secavan ella memoria sco reischens vid la pial nuorsa.

La resgia ded aua ei avon pli ch'in miez tschentaner gnanc muschna pli. Tgei ei succediu el vargau dils 75 onns? Mo mintgaton in radi vianavos en quei ravugl, apparentamein emblidaus. Tut per puspei sestizzar. In'emissiun d'avon 30 onns de quei tema veva dau novas sclaridas. Ina redacziun en lungatg tudestg, trai puspei o rucs dil vargau en resgia.

In bi gi en aulta vegliadetgna, vegn la veta dil vargau sin resgia concretisada. Realitad ni fantasia? Aschia fuv'ei stau e buc auter, en grondas lingias. Facit: manipulaziuns inschignusas, cungidas d'intents integrals, moviments savens repeti en tuttas sias variaziuns, ensemen cun tschaffen, cun ver senn de responsabladad, *stattan ferms en memoria*. La caussa reala, igl uaffen, igl indrez, tocca constructiva en luvraziun, che procuran per lavur cumplenida e duvrabla, ein basa per descripziuns nunballuccontas. Ei drova igl instrumentari linguistic, sefatgs en moda sufficienta. Sco resgiaderet e scolar primar senza instrucziun romontscha caussa nunpusseivla.

E tgei parallelas cun versiuns de texts per canzuns d'avon 20, 30 e 40 onns? Igl ei negins uaffens palpabels, ch'ins metta suenter exact diever d'in baun de splanar vi sin l'auter. Ei setracta de materials spirtals, poetics che daghiran tras la detta, products imaginai, de tempra purmein personala, real-fantastica,

savens strusch de puder tier en lur vers senns e sentiments. Savens poems d'avon tschentaners, eligi per augmentar existenza entras baghetgs musicals d'enconuschents componists.

Metter vi plaid per plaid, construcziun per construcziun d'in lungatg jester de differenta structura vi sin quel al qual ins vul dar nova veta, drova nungetga experienza linguistica. Cugl instrumentari dil resgiaderet fuss stau pauc de far, denton d'emprender da lez de veser la part *caussa reala* che s'ignivescha ed exista era ella poesia.

Il palfier de dar vi (la buora) ei *palfier de dar vi* e buca auter. Il patratg en formulaziun linguistica fluctuescha, stuess vegnir tschaffaus. Poets buca contunschibels, morts, dattan buca sun, – mo entras *lur* patratgs. Dus lungatgs, duas vetas, il poet oriund ed il translatader! Nua tschaghegna tras la verdeivladad dil trans-latar, nua perfetga congruenza? Ein talas pusseivladads insumma dadas? Seresulta dalla humilitonza d'in translatader in vér *translatur* ni in falliu *traditur?*

La Rundiala

Si, sclarenta, uss d'argienta glina
siado suls aults!
Si, saltei, smenond las trastgas!
En quell'ura notg sereina
dat sinzur.
In stgiraun clar, senza nibel
va tras turbulenta notg,
Notg clarenta, si cun fiasta!

Dei targidas, saults sut gliendas
che nus spargian fretgs melnauns.
Lein cantar canzuns legreivlas,
far cadeina, embratschadas,
bratsch en bratsch!
Tut en fei, de bien confiert,
scungirond scadin entiert.
Frestg canialas sut las gliendas!

Schia betta nus la veta,
lev sco feglia-rosas van.
Viers il giuven che s'embruglia
vegn uss stretg neutier la matta
de siu cor.
Vegn pli stretg neutier la matta,
prusa giuvna, in tresor!
Schia betta nus la veta!

Lied beim Rundetanz

Auf, es dunkelt;
Silbern funkelt
Dort der Mond ob Tannenhöhn!
Auf, und tanzt in froher Runde;
Diese Stunde
Dämmert unbewölkt und schön!

**Im Gewässer*
Strahlen blässer
Felsen, deren Roht verblich;
und mit dunkelm Violette
Malt die Kette
Schroffer Schneegebirge sich.

Hüpft geschwinde
Um die Linde,
Die uns gelbe Blüten streut.
Lasst uns frohe Lieder singen,
Ketten schlingen,
Wo man traut die Hand sich beut.

Also schweben
wir durchs Leben,
Leicht wie Rosenblätter, hin.
An den Jüngling, dunkelts bänger,
Schliesst sich enger
Seine traute Nachbarin.

* Quella 2. strofa ei buca stada messa ella partitura, pia era buca translatada. Igl entir text ei prius ord in'ediziun de 1797.

Enzacontas explicaziuns. – Schegie ch'il tetel d'ina canzun vegn buca cantaus ha el si'impurtonza, marcond e propagond l'ovra. Igl emprem era stau previu per *Lied beim Rundetanz:* Cant rundadial, ni: Ringalreia, era mo: Saltinella, Trastg'en rudi!

Johann Gaudenz de Salis-Seewies, 1762–1834, poet enconuschent cunzun cun sia canzun *Traute Heimat meiner Lieben,* ei savens vegnius componius da gronds componists, – il present opus ei da *Franz Schubert.*

Quei sault va culla pèra de cuminonza en rudi! Ils moviments ein per part beinstabili. Ad in'enzenna mintgamai vegn il sault interruts, la pèra mida spert partenari, e legramein va la rundiala vinavon cun novas fatschas. Ils sisotgavels (6/8) garanteschan in ritmus saltont. Mo *Rundetanz* sa era esser semplamein ina fuorma musicala, independenta dil sault. Il poet *Salis* sto haver enconuschiu en siu pievel grischun igl usit. Quei demuossa gia la formaziun dil tetel. – E daco ei *Fr. Schubert* daus sin quei text?

In pulit problem caschunan gia manipulaziuns de texts poetics entras ils componists. Slargiaments, scursanidas, repetiziuns, vuschs cargadas simultanmein cun differenta expressiun! Il translatader che sto trer neuadod la partitura il text original, lai beinduras dar la comba. Quei vala secapescha per canzuns d'art, de gronda dimensiun. E la *Ligia Grischa* per exempel va per tala musica egl jester. Vegn ins en tals cass insumma de reconstruir il ver baghetg oriund della poesia eventualmein zanua zuppada en ina biblioteca?

Co gest buns componsits, cun fantasia – gie forsa gest lezs – van a spass culs texts poetai, dattan perdetga las composiziuns *Il schiember solitari* (Lavater/Aluis Tuor) e *La levada dil sulegl* (Lavater/Camathias). Per la poesia *Lied beim Rundetanz* dein nus buca il text stratgs neuadod partitura, mobein dall'ediziun *I. G. von Salis,* Zürich, bei Orell, Gessner, Füssli und Comp., 1797! La secunda strofa ei buca risguardada ella composiziun. Ils cuors romontschs han dus vers de pli mintgamai. Els ein d'attribuir a repetiziuns che vegnan screttas ora per romontsch, dil reminent era gia manipulau dal componist.

Confruntond la versiun *Rundiala* cun *Notg d'uaul*, pli ulivada, s'ignivan cheu certas cuntrariadads, apparentamein! Enstagl la *flur glienda*, serasa il fre*tg melnaun*. *Sparger* ei nuot auter che *stiarner*. *Stgiraun clar* sto vegnir prius per substantiv, el senn d'in spazi stgiront de tempra admosferica. Las *turbulenzas* serefereschan plitost allas rueidas dils saltunzs cun lur trastgas e gibels, che a malauras e bufs de vent. *Clarent* ha empau auter senn che *sclarent*. La glienda ei per pliras naziuns la plonta patriotica de serimnadas, sco tier nus igl Ischi.

Surprendend talas lavurs, vegn ins en contact cun ils empustaders, umens dirigents e cantadurs ch'ins ha maina viu (vala buc per la L. G.). En nies cass s'ei stau il clom orda Lumbrein, da scolast *Gion Martin Cabalzar*, tenor damonda dils 13.1.1992. Il 'fatg' ei vegnius tarmess ils 15.1.1992 al destinatur. Per la lavur, preparaziuns, burschanadas e copiaturas viaden en partitura, *8 uras*! Per quei survetsch era stau giavischau ch'il chor detti enzatgei al *Museum Regional Surselva*. Ei vegn cussegliau de metter tut a schuber e net per la stampa. Alla fin de talas lavurs, cun muments de concentraziun, vegn bugen dau in schem de levgera! – Sut il davos sboz stat ei scret: Bravo, finis! – culla menziun: Schar la grafia, era il *De* e *Da*! Cantar san ils cantadurs scoi par'e plai! Beinduras arrivan bials engraziaments. Ei sa era ir sco cul Sontgaclau ed il buobet che veva survegniu il schenghetg. E la mumma damonda: «Has engraziau?» ed il margnaghel: «Tut emblidau!». Il capo ei denton che la nova canzun suni e tuni bein, fetschi plascher e commuenti igl auditur.

Ei fuss falliu de supponer ch'il compilader de questas lingias hagi zacu fatg amogna, ni seigi schizun sesfatgs per astgar far talas lavurs. Ei vegneva dumandau e cun quei basta! Cunquei che tut ei (zaco) translatabel, ein translaziuns strusch zacu vegnidas refusadas.

Igl ei en quei liug tuttavia buca sviau de menzionar in cuort passus ord *Kapellmeister Walther Aeschbacher*, da *Martin Caveng*. Ensemen cul quen de stampa della vasta partitura *Il Nibel*, 5.9.67, veva Aeschbacher giu scret: ... dies sind die reinen Selbstkosten. Dr. Alfons Maissen wie auch ich arbeiten völlig gratis...» Sch'ins ha priu el decuors de quei tractat la

bucca pleina cun exemplificar en general e concretamein ils problems della translaziun sut notas, sto quei vegnir capiu. Ei setracta d'in material linguistic bravamein zuppau. Quei che vegn mess en translaziun vi sin in auter ladretsch litterar-musical, ei savens da buna derivonza.

Pintgas naziuns ein ferm dependentas dalla translaziun. Il lungatg romontsch ei sesviluppaus en moda perfetga, ils representants pli e pli smaghergiai, ils scribents ein d'encurir cun la latiarna.

Igl entir mund translatescha, texts biblics da hahaias enneu, il vegl e niev testament, psalms, migliacs cudischs de ductrina, cudischs d'oraziuns, scartiras polemicas, canzuns religiusas e profanas, el 19. e 20. tschentaner litteratura personala, poesias, dramatica, raquintaziuns, lavurs linguisticas, scientificas.

Ils divers lungatgs romontschs de scartira ein per part products d'influenza translatoria e quei gia da lur entschatta.

In auter aspect! Ils texts reproduci en quei capetel dattan per part novs accents de cuntegn. Els ein vegni applicai da gronds componists e lezs enqueran culla lupa lur texts suttamess ad immensa lavur artistica. Deplorablamein han ins buca saviu annunziar tuts ils poets d'entschatta, era buca saviu eruir il danunder de tuttas poesias originalas. Il temps muncava! Ina fleivla perstgisa scientifica! Per la vart romontscha s'ei significont che, dal mument che la canzun versionada ei en veta, ils poets originals vegnan emblidai e buca pli indicai. Ils originals en partitura svaneschan en arhivs dils chors, restan zuppai en bibliotecas ed arhivs tut sfugiu ed emblidai. Ina biala caussa che translataders e poets romontschs vegnan buca zuppentai cun lur firmas.

L'entira lavur senza fin dils chors romontschs, dapi lur fundaziuns, dapi ch'existan uniuns svizras, cantonalas, districtualas fetg activas, chors romontschs e romontschai gia dapi 150 onns, ei semplamein admirabla. Tgei sacrifecis, lavurs e cuntentientschas davart l'entira equipa cantoria, per astgar cantar, per allegrar sesez ed il grond auditori. Tgei traffic e cunfar amicabel sin fiastas, derulladas senza la minima umbriva. Sociabladad el meglier senn de siu plaid. Las concurrenzas fan magari stremblir in tec; ils derschaders cun pulit bia laud, de-

mai ch'ei dat oz negins schliats chors. Tgei ch'il cant sa tut effectuar? – delectar, instruir, incantar, animar e cuntschar amicezias! Tut quei capeta era el senn dil manteniment dil lungatg matern. Contas bunas femnas e cons buns umens vegnan engaschai, fan part della cultura? E quei tut senza ira bancrot finanzialmein, senza gronds sustegns d'Uniuns romontschas. – Il cantadur, la cantadura paga gie per astgar cantar!

Il grond sulegl

Il stgir de notg ei strusch vargaus, frastgins che dattan is.
Tut seregheglia cun quitau, beingleiti catsch'ei gis.
Con bi ch'ei fa! Eis ti pertscharts
d'in Diu schi grond cun tontas bialas varts?
La Summaval muments bugen aunc spetga cheu,
mo'l rumpa spess uss tras, sulegl splendent e clars.
Sur munts e vals umbrivas trais ti grond e bi sulegl.
Tgisà tgei cuors'il ferm gigant cun forza pren damaun?

Egl ost sur quei bi Péz Miezgi, leugiu el Siaraval
resplend'il grond sulegl marvegl scatschond nibliu marval.
Legri'el cor, laments envans
arrivan neu da cuolms e lags lontans.
Dal Crap de Flem gl'orcan strasuna vent montan.
Il sun de tiba va, sefa en in gienà.
O miu sulegl che vegns dagl ost, da tiaras senza fin,
ti creschas neu d'immensitads ad ault en la splendur.

Il grond sulegl ei ina composiziun da *Niels W. Gade*, cantada dalla Ligia Grischa 1990. Direcziun: Gion Giusep Derungs.

Segns de primavera

Silla spunda prest arriva
il sulegl cun si'umbriva.
Neblas tegnan il sulegl
aunc en retscha, da marvegl.

Mo bein spert cun la calira
s'arvan neblas e ventira
vegn sur cuolm e val,
sulegliadas senza cal.

Tut entira giu per spundas
scu'il vent scaldaus sco undas
neivs spuretgas giu en zugls,
creschan dutgs tut a garnugl.

Schizun runtgas en verduras! –
castgas verdas blauas fluras
prendan veta leu beinspert
e s'emplunan en bi verd.

Insurin secatscha veta,
vermaneglia seslueta! –
tschittas sgolan en vestgiu
schi bellezia sco mai viu.

Tgei bellezia primavera
che sestauscha giud stadera:
gl'ei gie uss il tuorn dil temps
che fa spert mintgin cuntents.

Versiun fatga en num dal scolast e componist Eduard Lombriser, Laufen, ils 7.4.1985.

Diaris

27. Diaris 1944–1994

28. Staziuns de mia veta

27. Diaris 1944–1994

Cun l'entrada de conredactur dil *Diczionari Romontsch Grischun* (*DRG*) 1944, entscheiva il Diari personal che ha silsuenter mai vuliu calar pli. Sper auters motivs, buca dil tut clars, dattan las lavurs *DRG* il stausch inizial, principal. L'incumbensa, sper la greva scola districtuala a Glion, ensemen cun in rigurus cauredactur *Schorta*, in prof. dr. *J. Jud*, president della Cumissiun filologica, pareva surdimensionada. Prof. *Rud. O. Tönjachen*, in um sco paucs auters, suprastont della *SRR*, gratulescha per l'elecziun, aschunschend ch'el vessi giu pli bugen ina plazza entira per quei grev uffeci.

Da quei temps fuvan las lavurs dell'ediziun: *Consolaziun dell'olma devoziusa*, che compara 1945 en aulta lavur. Dasperas gronds perditems cull'organisaziun e cun realisaziuns de films mistergners e culturals.

Igl ei pia capeivel ch'ins leva zaco survegnir uorden els fatgs, haver fermau en scret ils andaments de lavur. Forsa era per esser satisfatgs enviers las instituziuns, enviers singuls e gruppas. Schegie tuttavia, apparentamein, buc igl um per tals scrivers disciplinai, s'emplunan enteifer 50 onns 70 cudischs, savens da pliras tschien paginas. Entuorn 17'500 gis ein cuort-, mo savens era amplamein perpetnisai. – Las paginas de quei voluminus migliac ein mai vegnidas dumbradas. Vitier vegnan aunc ver 30 carnets cun descripziuns de viadis e vacanzas.

Ins vegn a sedumandar suenter ils cuntegns en quella pupialamenta! Tras igl entir semanifestan las occupaziuns: scola, mistregn, canzuns popularas, els emprems cudischets cunzun indicaziuns sur dellas lavurs *DRG*, *Consolaziun*, films culturals, sesidas, arranschaments folcloristics, rimnadas de materials e cuorsas en vitgs e valladas, rimnond material linguistic e cultural. In grond spazi cumpeglian las lavurs en connex cul Radio Romontsch che prendan lur entschattas 1938 e calan 1981 e finend tut 1985 cun l'ediziun dils 5 volums Radioscola.

La vart familiala, privata ha si'impurtonza, denton marginala. Ponderaziuns, critica litterara, descripziuns, renfatschas a cuminonzas, ad instituziuns, a manevers politics, ein mo de

impurtonza spatitschada. El decuors de 50 onns ed ina veta de 90 semida, podà, la tempra de tenuta. Cuera ei buca Glion e Glion buca Cuera. A Cuera autra scola, novas fatschas, in different viver. E culla famiglia, 1955, entran novs aspects. Ils davos 16 onns ein las lavurs, stentas, disgusts e plaschers vid l'erecziun dil *Museum Regional Surselva* a Glion, bein representai el Diari. Che la canzun populara e sia visiun va sc'in fil tgietschen tras ils *50 onns*, e che quei fil secotschnescha e s'ingrossescha dapresent danovamein, ei in confiert intern.

Co quella, la pli voluminusa lavur, ei de taxar e valetar, ei buca caussa digl autur. El ei, secapescha en moda improvisada, sespruaus de scriver in pulit bien romontsch. Ils emprems cudischs ein beinduras vegni illustrai en leghers detagls de famiglia, da mia consorta *Lelja*, ils davos da mia feglia *Anna Pia*, en moda artistica.

In Diari nescha poda d'in basegns intern, buca d'in *stuer*! Igl ei in act de cumpleina libertad. Negin ch'influenzescha, neginas retenientschas! El ha per il mument negin intent public. Schegie ch'el vegn mai relegius dagl autur auter ch'en detagls, per s'orientar sur de certs fatgs, certas datas, levgeschan formulaziuns e tiradas, che fussen schiglioc buca pusseivlas, igl intern.

Interessant ei, che cun redeger gi per gi sias impressiuns, s'enfirma la memoria reciprocamein per quei che ha de vegnir. Mai eis ei stau basegn de menar ina agenda per numerusas sesidas e sentupadas. Emblidussadads da num hai strusch dau zacu. Ina gada 8 gis memia baul a Neuchâtel en ina sesida de Radio, l'autra ga vegnend da *Glion* a *La Punt*, per serender ell'Engiadina, buend leu sin spetga in caffé, entrond lu tut a galop en in tren ch'entra, senza mirar danunder ch'el vegneva. Ei va in'uriala. Enstagl della planira della Tumliasca, creschan neuaden da fenestra il stgir Uaul de Flem, parts della Cavorgia *Ruinaulta!* In bien gentar a Glion. E la radunonza a Samedan ha gnanc fatg stem de mi'absenza.

Suondan enzacons exempels, cunzun ord igl emprem cudisch de 1944.

Diari 1944: Cuorts exempels

1.1.44 – Scarpitschaus en, e tuttina buca daus en venter viaden egl onn niev! – L'emprema minuta digl onn 1944.

3.1.44 – Cugl emprem de schaner fetsch jeu part, ensemen cun Schorta, della redacziun dil DRG = *Diczionari romontsch grischun*. Ina incumbensa immensa sper 30 uras scola a Glion.

4.1.44 – Entschiet cun ordinar ils cedels dils artechels *aug* tochen *avuà* = ugau.

6.1.44 – Staus a Breil pervia de films vischlè Toni Chiefer, Cahans.

9.1.44 – Il davos temps fatg – sper la scola – circa 20 viadis el territori della Consolaziun per far l'introducziun dellas parts musicalas.

15.1.44 – Preparau per far ils films a Tavanasa, Dardin e Breil. – Ils 17. 18 e 19 ius cun *B. Schocher* e filmau a Tavanasa la gerberia, a Dardin il far paun ed il mulin, a Breil il vischlè. Iu stupent. Vein fatg ir ali giavel 300 m film. Mirar co la busecca ei gartegiada!

28.1.44 – Survegniu in telefon da dunna Gian Fontana, Flem, che less, cun prof. Gangale ensemen, organisar *scolas pintgas* romontschas a Glion ed en auters loghens della Surselva. – Empau prigulus vuler far cheu ina secunda *scola pintga* (Kleinkinderschule. Il plaid *scoletta* ei entraus per pli tard). Las mungias digl Institut buc incantadas. – Luvrau vid in referat per Basilea. Pinau tier ed encuretg o maletgs per diapositivs per il film dil vischlè.

29.1.44 – Preparau per il referat sur dils mistregns a Sogn Gagl per ils 12.2.44. Tarmess a Schocher, Puntraschigna, fotos per far far 150 dias per S. Gagl.

30.1.44 – Copiau igl artechel *augsegner* ed empustau empau litteratura per fabricar igl art. *aug.* – Dau empau troccas el Tödi – epi luvrau e legiu lunsch viaden ella notg lavurs DRG e legiu la lavur d'Ambros Sonder sur de Tschlin.

1.2.44 – Oz staus cun 24 scolars e scolaras en bellezi'aura a Lumbrein, ed en 2 uras cun skis sil *Sez Ner.* Tuts vegni saunamein a Sursaissa (Cuort) – ed allas tschun a Glion. Buca la minima malemperneivladad ni scarpetsch! Negin sefatg mal – Damaun, ils 2, buca scola. Fetsch fotografias.

6.2.44 – Dumengia. – Luvrau suenter miezgi senza cal vid il referat. Fatg legendas per ca. 60 diapositivs sur dil chischner ed il far clavau! Interessanta lavur, mo stentusa e stunclusa per egls e dies! Liquidau empau correspondenza, il paun spirtal (enqualga fatal e de secarpentar) de mintga gi. Stuiu schar trapassar bia plans per novas lavurs.

10.2.44 – Pauper toc! Adina de luvrar de carpar. Puspei survegniu ieli de costas da prof. *J. Jud.* Stun mal de buca puder far tut las recensiuns ch'el damonda. Basta, ei tucca de dar in catsch!

21.2.44 – Survegniu da prof. *J. Jud* la damonda d'intercurrir il plaid *spideuna* = Felsnispel. – Augsegner (Sur Gion Cahannes) tarmess l'emprema correctura de *Emprova de metter sin pantun de e da!* Para empau complicau e memia minuzius en certas distincziuns arbitraras. – Per gl'auter puspei viviu 24 uras sco mintg'auter carstgaun normal. – Victoria (sora) marschada a S. Margreta. La mumma persula, fa té per mei e cuschina sc'ina giuvna!

22.2.44 – Oz margis tscheiver! – Igl entir mund fa barlot, mo jeu buc. – Biars plans passai tras la cavazza, sur digl uaul, sur della lavuraziun de glin e coniv. Ins munglass far in film de quella impurtonta lavur, naven dil semnar ora, dal crescher, cerclar, trer ora, tarschinar, empuzzar, filar e teisser. Suletta-mein en quella moda s'ei pusseivel de far capir en scolas ed uni-

versitads, andantamein, la caussa. Era las descripziuns *Bodmer*, *P. Karl Hager* e *Sonder* remplazzan buc il chino! Vegnel a far la proposta a Turitg e Basilea. In film de 500 m che custass 2'500.– frs! Sche tut las universitads han buca ton danvonz, cala tut si. Enstagl semudregian ins cun explicaziuns piarsas.

24.2.44 – Oz ei Sur Gion staus cheu. Vein tschintschau sur dil *de* e *da* che va en stampa. Era fatg patratgs sur dils novs diczionaris *Vieli* e *Tönjachen*. Igl emprem megna pigns e normativs, l'auter bestia en anarchia. – *Toni Halter* tarmess ina interessanta brev sur de mia lavur (Resvegl) e sur dils differents stils scientifics e populars. El fa quasi reproschas che *Vieli*, *Fry*, *Gadola* ed era jeu scrivien memia ault ton ch'il pievel possi buca suandar. Halter po ver rischun. Vi rispunder in extenso miu pugn de vesta e miu meini.

25.2.44 – Il temps va immens spert. Sch'ins savess tener el cun metter in pal ella roda! Empau staunchels e perquei fatg pauc auter che dau scola e durmiu e suau e preparau enzacontas lecziuns. Damaun, sonda, munglass jeu leger e curreger concepts. Oz giu duas interessantas uras de romontsch. Nudau si debia plaids e variantas dils vitgs. Mo culla *zespadeuna* s'ei pauc de far. Mo 2 scolars ch'enconuschan la plonta. Cun dumandar a casa vegn ei empau de pli. – Fatg empau uorden en mia biblioteca.

26.2.44 – Tarmess oz a Schwitter ils 2 maletgs per clisches en 3 colurs (Pignoc). Sperel de finir il cudisch per s. Clau. (Pignoc, comparius 1956). – Tarmess oz a dr. Schorta ils resultats de suspideuna. – Dameun forsa cun skis sil Pez Mundeun. (Schorta staus incantaus dil material *suspideuna*, el tema che jeu savessi tralaschar la scola cun talas lavurs).

27.2.44 – Taclau debia radio. Durmiu enstagl ir sil Pez Mundeun. L'aura buca fina. Gentau oz, dumengia, o tier Blandina (sora) a Sontga Clau. A casa mirau ina partida gadas ils films mistergners e descret exact mintga acziun. Dat ina stria lavur. Clau e Brida (nevs) han era vuliu mirar il chino egl apparat

pign. ch'ins sa metter vid la meisa. – Scret empau brevs e märdas. La correspondenza mazza.

11.3.44 – Giu conferenza scolastica. Denton garnida si cun tudestg. Jeu sun selubius de far nauschas reproschas agl inspectur, che sa par'ei aunc buc tgei vers principis muntan.

15.3.44 – Puspei militer en casa de scola. Giu il cussegl de scola. Fatg geografia, franzos, tudestg e cant. Probabel stai cuntents. Mo il bia arvan quels signurs buca si bucca. Pil cant hani fatg bravo!

17.3.44 – Staus la sera dil margis cun dr. Schorta ensemen ell'Alpsu. Discurriu dil tut, de problems tactics e linguistics e sur de plans futurs ariguard il DRG. – Oz sto vegnir fotografau il chalet de Lang o s. Clau-sut che Pius fa si. La construcziun de tetg e tetgals interessescha mei. – Luvrau vid ils 3 artechels *aunz* = Fischangel, Jochriemen e Garbenschicht. Stoi aunc rimnar pli material. – Prof. Gangale telefonau oz ch'el vegni damaun (indrezs de 2 scolettas a Glion). Adina puspei disturbis! Per oz buna notg!

18.3.44 – Staus 3 uras e paterlau cun prof. Gangale (tarmess da S. Loringett) sur de problems dil manteniment dil romontsch a Glion ed en auters loghens periclitai. Jeu hai empermess de tschentar si plans per ina gasetta romontscha culturala, surconfessionala, survienta spirontamein al romontsch. Plinavon co drizzar ina nova scola pintga a Glion. (Quei ei lu reussiu, ensemen cun scolast *Gallus Pfister* ded Uors la Foppa).

23.3.44 – Staus e visitau *Sep Mudest Nay* el spital de S. Clau a Glion. Sco dr. Cathomas gi ed ha schau ir o la tuna, s'el taccaus sin tuttas varts dil lom. Nay gi che dr. C. seigi mai staus schi deprimius, vesend siu lom ella radiografia. Nay ha giu 3 operaziuns dil magun, ha gronda confidonza en siu miedi. Jeu hai fatg attents el ch'el stuessi ir tier in specialist. Scoi para, veva il docter gia perforau e comprimiu il lom cun aria

che deigi paralisar ina vart dil lom. – Nay lai corscher mei che la caussa seigi buca schi tragica. Cun 50 onns hagi el giu vi sia biala part della veta. Sch'ins sappi stender viado empau siu viver sche seigi quei endretg. Denton, sch'el pudessi buca luvrar pli, lessi el pli bugen ir vi da tschella vart. Mo la lavur hagi in senn sin questa tiara!

24.3.44 – Survegniu avon enzacons gis novas da Basilea ch'ils films seigien gartegiai oreifer, ed ins gratuleschi. Finalmein ina renconuschientscha davart umens dil mistregn.

26.3.44 – Dumengia. – Avonmiezgi luvrau per la scola. Suentermiezgi giu ell'Alpsu ina radunonza *Cussegl della Romania* (CDR) cun *Vieli*, *Gadola*, *Nay*, *Sur Gion Cahannes*, *G. A. Manetsch*, pres. della Romania e *E. Durgiai*, organisatur della fiasta de *G. H. Muoth* a Breil etc.

27.3.44 – Aug colonel T. M. Cahannes staus cheu en casa e dau interessantas indicaziuns per *aunz*, Garbenschicht e sur digl enchischnar sin talina – e sur digl iral.

1.4.44 – Dau scola a Glion ed ius allas 12h a Cuera. Staus tier Schorta dil Vocabulari Romontsch Grischun, dallas 13.30–17.00h. Vein fatg plans de lavur per la stad. Tochen il davos de matg ston mes artechels tochen *ugau* (avuà) esser skizzai. Discurriu era co ranschar la collecziun de fotografias e skizzas. – Allas 5h mondel tier Augsegner (Sur Gion Cahannes el Marienheim). El fa gest in artechel sur de *P. Florentini* per la 'Schweizerschule', e per la festivitad de siu grond amitg dr. *Eduard Wymann* (Staatsarchivar ded Uri ed autur digl impurtont cudisch: Kardinal Karl Borromeo) ha el surpriu ina lavur *Il Cumin d'Ursera*. – Dr. *R. Vieli*, che viseta Sur Gion jamna per jamna, selamenta dils malengrazieivels Romontschs che fetschien reproschas ad el de buca haver luvrau avunda e d'haver retratg daners nungiustificai per sias lavurs. – Vegnius siado da Cuera, dal Biro DRG, cun 11 volums dil *Idioticon Svizzer* ed auters cudischs. – El tren plidau cun Donat Cadruvi, miu anteriur scolar a Glion, 1936–1939. Tschenau la sera vi sur Punt

tier sora Blandina Casura. Udiu dil bombardement a Schaffusa – ed ius a letg!

3.4.44 – Ius allas 6.30h a Cuera per prender part dalla sesida della *Cumissiun filologica* dil *DRG*, cun ils professers *Jud*, *Scheuermeier*, *Vieli*, *Clavuot*, dr. *Schorta*. Sesi 3 uras avon e 3 suentermiezgi. Prof. J. Jud, sco president, ranscha mola, e carga viaden dapertut ton sco'l po! Tuts han beneventau mei cun gronda cordialitad per l'emprema sesida en lur miez sco conredactur DRG. Per depli mira ils protocols! – Ina incumbensa preschonta fuss de completar cun enzacontas revelaziuns ella Foppa las *Tablas foneticas* de dr. Planta. Plinavon vess jeu de procurar per indexs dellas caussas (fotografias) els museums de Mustér, Cuera, S. Murezi etc. – En ina tala sesida san ins emprender enzatgei! Da miezgi, ella 'Traube' ei era la nova birolista, Tina Conrad, e siu bab, vegni tiel café. Jud era de buna luna. Silsuenter staus empau persuls cun el. – Tut la cumissiun va damaun a spass. Jeu stoi turnar a dar scola! Priu neuasiado empau cudischs per mia biblioteca!

4.4.44 – Quater de quater ei ina stinada cefra! – Oz fatg notas e scret ellas en tuts 26 attestats de mia classa. Lavur de palera! – Viu sin Punt-lenn scolast *Sep Mudest Nay*. El ha oz schau interpretar in specialist ses maletgs renchen dil lom. Era quel vul far ir el en in sanatori. Mo Nay vul saver da quei nuot: «lu lasch'jeu scriver giu. Sche noss'aria a Sedrun fa buc, scriv'jeu giu dil tut». – Senza sanatori han ins buca l'energia de suandar las prescripziuns! Tschei gi ha Nay buiu 4 dúers en ina radunonza e fimau sias stumpas sc'in Terc!

5.4.44 – Oz finiu il cuors scolastic 1943/44. Tut ei iu cun buna luna a casa, cun lur attestats. Enqual malcuntent dat ei adina. Sch'in recloma van ins engiu culla nota (bein mai practicau), pertgei en general dat ins bunas notas a tgi ch'ha la bunaveglia. Mirar tgei ch'ei dat ord tut quels sura suttascrets umens e femnas (dallas 3 classas 90 suttascripziuns el Diari). – Per otg gis hai jeu vacanzas, luvrontas, epi survetsch militar tochen ils 22.4.44. Mo sche l'uiara fuss gleiti alla fin! La catastrofa de Schaffusa,

entras bumbardiers americans, vul buca sfugir dalla pressa svizra e mundiala. – Damaun entscheivel jeu a liquidar liungas penderletgas de pendenzas, dad onns enneu s'emplunadas.

6.4.44 – Fatg empau correspondenza; legiu recensiuns ded ovras che interesseschan mei. Mes frars ein sbrigai empau pils camps de neiv entuorn. Per mei, pauper gianter, dat ei negina peda! – Teiclel biala musica el Radio. Era quei dat profit e carschenta il senn artistic. – Jeu stuess emprender de luvrar pli razionalmein. Denton tem'jeu la decadenza spirtala, sco ch'ins ha (entras razionalisaziuns ed uorden per amur digl uorden) memia cumadeivel sin quest mund.

7.4.44 – Vendergis sogn! Giginau e luvrau! Viu per via mia biala, vegnida en vacanzas, alla quala jeu astgel buca patertgar. Quei ei bein dir e tragic. En daquels fatgs pitesch'ins de pli che quei ch'ins scriva e tschontscha. – Fatg uorden ella biblioteca e sespruau de far sfugir ils bials e nauschs patratgs. Il carstgaun sa daventar in sclav de ses sentiments. – Per damaun vegnel a far in exact plan de lavur per las vacanzas per tener a mistregn la canastra. Pervia della carezia astg'in carstgaun buc ir empaglia, nun ch'el seigi defects – e lu era auters motivs e vezis che savessen menar alla perdiziun.

13/14/15 d'avrel: Survetsch militar a Mustér e Glion. Cuors preliminar dils officials. De quella veta vi jeu relatar nuot. Siglir entuorn de carpar!

16.4.44 – Dumengia. Giu *Ligia Grischa* (cant). Quei ei in grond sacrifeci, cantar 3 uras il sulet gi ch'ins savess ira viado ella natira. Luvrau empau per il *DRG*. Il stadi emozional ei giu tocca dem! Il viver d'in'ustria a l'autra della dumengia e dil survetsch militar, buend leu ina busecca e tscheu ina triacca, engreviescha mia cunscienzia pil temps schi scarts e prezius, malamein smesaus.

17.4.44 – Miu stan intern enfirmius empau. Il pli pign contact cun in concarstgaun lai parer che jeu hagi buca tractau

el endretg. Il pli ruasseivel e cuntents stessel jeu mo cun glieud che jeu enconuschel tras a tras, ni era solitaris dil tuttafatg. Forsa madirs per la claustra!

4.5.44 – Fidel (P. Flurin) staus cheu. Vein plidau sur de lavurs che ses scolars romontschs en claustra savessen far per mei, *concepts*. – Luvrau vid igl artechel *autoritad*. – Survegniu da prof. Käser ina biala brev sur dil cudisch dils mistregns e – quei ch'ei enzatgei tut extraordinari: 20 francs!

5.5.44 – Luvrau vid igl artechel *aurora* ed *aurur*. – La maschina de lavur va adina vinavon senza cal tochen ch'ell'ei isada ora. Jeu sesprovel ded unscher bein ella. Quei che isa il pli fetg mes tscheps figniclè dils ischels (encalchens plumatschs, *Maschinenlager*) ei il contact direct culla glieud. La buna glieud scaulda, la schliata rampluna e scaulda ils 'laghers' ed excitescha! – Las lavurs vid la *Consolaziun* e vid dil *DRG* ston vegnir acceleradas ch'i dat o fiug.

11.5.44 – Entschiet cun trer ora plaids ord ils texts della Consolaziun per far il vocabulari, circa 25 per pagina, entut ca 7–8'000 plaids. – Questa sera in tarmen sittem per las treuflas entuorn. Gronds manevers militars dall'Alpsu tocca Sargans.

13.5.44 – Sai pauc tgei gir! Brava canera militara, gi e notg! – e tugi hardumbel. Tscheu, sisum casa en mia stanza, fai pauc! Luis vegnius, fatg bravuras els manevers militars.

15.5.44 – Da prof. *Liebeskind* l'invitaziun de far ina lavur sur de *G. H. Muoth* per il *Pro Grischun*. Per tonta honur mo pauca amur! Entruidel il tema ad Augsegner (Sur Gion Cahannes) che prepara gest ussa 2 referats en caussa. – Augsegner staus cheu a Glion tier nus. Ius a spass cun el. Plidau de siu Tschespet. *Ils Retoromans* e *La Flur de Ramosch*, seigien spir visiuns! Las midadas ch'el fetschi seigien bunas ed approbadas da *Camathias*. El ha fatg oz in contract cun las *Maggias* tenor il qual la firma (cudischeria e stampa) surpren la stampaziun e la vendita dil Tschespet. – Luvrau tugi vid il vocabulari della

Consolaziun. Interessant, mo stentus – Oz il general staus cheu! El savess era esser in fumegl, schi de pauca comparsa, quasi grimassa!

16.5.44 – Luvrau tugi vid la *Consolaziun*. Las introducziuns paran d'entscheiver a survegnir fuorma ella testa! Controllau minuziusamein las artgas ed anflau de tuttas inconsequenzas. Certas strofas ein strusch entelgeivlas. Co metter las commas? Legiu quels gis igl entir text (139 canzuns) e fatg mes patratgs. Uss tucc'ei de schar scriver ora quels 10'000 plaids pil register e vocabulari. Organisaziun, tut organisaziun!

18.5.44 – Anceinza. – Finiu de curreger la *Consolaziun*. Taclau musica ed in bien referat da *Sep Mudest Nay* sur de *G. H. Muoth*. La sera giu grond gudiment cun «Battements du Monde, Herzschlag der Welt», da *Arthur Honegger*. Quei ha mur e savur!

Zercladur 44 – Igl ei clar che jeu stuess plaunsiu fugir la scola per sededicar mo alla scienzia! Co far? Per mei dat ei mo la via della filologia e dellas tradiziuns popularas. La filologia, vul dir, las lavurs al *DRG* ein memia exclusivas ed abstractas. Ins sto schar dar sperasgiu memia bia material. Denton stupent exercezi de concisadad ed exacta lavur. Personalmein dat la folcloristica de pli fiug e satisfacziun. Denton, insumma duas scienzias completontas pleinas de veta scaldada, viva e spirtala. – Co reunir mes intents? Spitgar tochen che l'aua vegn per bucc'en? – tochen ch'ils utschals barsai sgolan da bucc'en?

1.7.44 – Staus ier tut suentermiezgi a Cuera. Viu *Vieli*, *Schorta* ed *Augsegner*. Cun Schorta tractau damondas dil *DRG*. Surdau al biro DRG ca. 10'000 cedels ord la Consolaziun. Vieli empau permalaus da tut il mund, – fetg permaluss e sensibels sco adina, schiglioc in flot schani. Il diczionari para de mazzar el. Selamenta de mal il tgau continuau e de dolurs ellas combas. L'aua che dat de far ad el – munglass schar operar. – Augsegner, el 'Marienheim', lavura giuvenilmein vid siu artechel sur *P. Teodosi Florentini*.

2.7.44 – Dumengia. – Lavurel e teiclel «Claus de Flüe» da Honegger. Suenter gentar fatg ina spassegiada el *Bostg* (num rom. per Paradisgärtle), epi suenter il Glogn viaden, sco quasi mintga gi. Ius a marenda tier Blandina vi sur Punt. Suenter fatg pauc de valer. Il temps va tut ali giavel e nus cun el, tochen la fin (cul giavel, ni cul temps?) – La veta independenta fuss biala, sch'ins seschass buca cargar si da tuttas miardas. Vegn jeu zacu a saver formar la veta sco quei che jeu la concepeschel?

3.7.44 – Empruau de far in necrolog de miu amitg de lavur, directur *Werner Wehrli*, che ha stuiu murir avon enzacons gis. Cun quei um perdein nus ina gronda forza de lavur per nossas ediziuns de canzuns.

4.7.44 – Dumengia. – A mesa las 9h gia a Basilea. 3 uras discussiuns cun prof. *K. Meuli* sur della nova situaziun della Consolaziun. Era prof. *Nef* (musicolog) presents. Hai preparau mias ideas ariguard las introducziuns, suenter che *W. Wehrli* ei morts. Luvrau e planisau en oreifra cordialitad.

5.7.44 – Pli gronda distanza che jeu survegnel dalla mort de miu amitg *Werner Wehrli*, ton pli tresta para a mi la perdita de quei um singular. Cun ina constanza extraordinaria era quei um de 50 onns (che pareva de 70), adina sigl emprem clom, u a Cuera ni a Glion, pervia de nossa lavur (ed. scientifica della Consolaziun). – *Wehrli* era in um consiliant, mo buca emperneivels per tuts. El saveva esser in ver Mefistofeles. Cun mei eis el adina staus cordials e beinvulents. El veva gronda pussonza de concentraziun, scriveva sias ovras, composiziuns, el tren, en camonas alpinas. Savens occupaus stuornamein cun 5 e 7 composiziuns el medem temps.

13.8.44 – Dumengia! – Ius cul tren tochen Rabius epi cun velo a Surrein. Dumandau o leu cantaduras, epi a Trun, a Zignau, a Darvella e Rueun. Fotografau. Stau interessant, mo caul e bien sil velo!

15.8.44 – Oz Nossadunna d'uost. Fuss bugen staus ius a Breil. Mo tuts autos occupai gia 8 gis avon (temps scarts d'uiara). Dau empau tennis, fatg miardettas e correspondenza. Ussa dracc'ei sco de derscher cun sadialas, camegia en strolunas ed il vent che fa turnighels ch'ins tut tema; barcuns che sbattan da nausch, sco per dar entuorn las ureglias; ziaghels sgolan e sebinglan sin via stagna, che van a manez e marsialas!

17.8.44 – Survegniu da Basilea (prof. K. Meuli) las artgas dellas biografias de cantadurs e cantaduras. Ellas seigien fetg bunas e per part commuentontas!

30.8.44 – Priu il velo egl auto de posta ed ius tochen Vrin. Plidau cun president *Solèr*; ius a Cons e fotografau la casa de scola. Tschintschau cun *Rest Martin Caviezel*, vegl organist, etc. etc. Odado Vrin fotografau ina partida spuantegls tipics per Vrin. Priu in buob sil velo che mava a Lumbrein. Epi ius a Surin! A Pruastg fotografau la casa de scola. A Surin retscharts da *Gion Rest Gartmann*. Buiu vin e magliau 3 ovs en pieun tier el. Suenter plidau culla famiglia Nuth. Vegnius empau ella dracca. En in'ura staus a Lumbrein cun miu velo, plidau culla cantadura Turtè Capaul-Casanova, epi ius a Vignogn e tschintschaun cun ina cantadura. A Vella visitau ella biala casa-len sil Plaz, la gronda cantadura *Clara Casanova*. Allas 8h staus a casa. Stau in bien gi de lavur! – Survegniu in telegram da Basilea. Dau risposta!

31.8.44 – Staus a Pasqual cun tren e velo en tutta dracca. Visitau Luregn Anton Capaul, J. ed M. Simoness etc. Ius lura a Tumegl tier Luci Caviezel, a Razén tier Flepp, Caliezi, a Panaduz tier Alexa Caluori, a Domat tier Tresa Jörg. Tut cantadurs e cantaduras! – A Cuera viu Augsegner (prof. Gion Cahannes) e Ramun Vieli. Stau in gi de vaglia!

4.9.44 – Survegniu ina cordiala brev da mia cara! – Oz staus si ella greppa dil Calanda e fotografau irals de blocca etc. Tschiens fugitivs talians che lavuran leu vid il pinar lenna digl uaul barschaus entras sittoms militars.

5.9.44 – Mumma dau marenda a *Rest Caduff* de Cumbel, meister de pli baul tier nies bab!

23.10.44 – Survegniu ina interessanta brev da *Sur Flurin Camathias* sur de siu luvrar vid l'emprema ediziun della *Merlotscha* (1905) e della Cecilia. – Sai buca da nua prender il temps per far tut miu duer surpriu!

24.10.44 – Cun gronda anguoscha survegniu novas da Cuera che igl *Augsegner* (prof. Gion Cahannes) hagi survegniu ina daguota questa sera allas 5h. Allas 7h *R. Vieli* sin viseta. Sur Gion fuva staus malsauns en letg tutt'jamna. Mo oz, dumengia tuttina fatg messa! Speronza vegn ei meglier! El ha aunc ton de far e de gir sin quest mund! – a mi ed ad auters. Plein fiug giuvenil parev'el aunc ded esser tschella mesjamna cura che jeu hai visitau el. Lein mirar!

25.10.44 – Staus oz cun l'emprema classa districtuala a Flond. Declarau leu als scolars ils *chischners*. Fotografau il tuorn, il botsch, la baila, l'asta ed ina partida chischners. Suenter fotografau ils scolars, 3 giuvs, cunzun ils aunzs, crutschs ed onzas.

30.10.44 – Oz mumma e Blandina visitau gl'Augsegner el Spital della Crusch a Cuera. Va pulit, mo mintgaton par'el ded ir en fanzegna. Siu pli grond giavisch seigi de puspei vegnir sauns. El ei fetg optimists.

31.10.44 – Telefonau a *Vieli* per saver coi mondi cugl Augsegner. Vieli ei skeptics! El fetschi damondas sco quei ch'el fagevi schiglioc mai pli baul! R. Vieli scriva silsuenter che quei ch'el hagi temiu dagitg, seigi ussa cheu: la malsogna! Aschia piardi el il sulet che havessi saviu gidar el vinavon ord las difficultads linguisticas. (Prof. dr. G. Cahannes ei lu tuttina serestabilius).

25.12.44 – Nadal! – Taclau biala musica – e fatg plans co rumper plaun a plaun la resistenza dils gronds de Glion encun-

ter il romontsch! Tgei che la suprastonza, il president, la canzlia, ils cussegliers de scola savessen tut far! – Aschi lunsch essan nus uss, che ils scolasts sebrischan buc la secunda ga la detta cun mussar en triaccas amurusas tudestgas per la tribuna. Ils scolars fan horribel sche jeu fetsch buc romontsch ellas uras ch'ei tucca. Quei vegn magari fatg per far clar ch'era geniturs sevilien dell'instrucziun romontscha. Quei effectuescha. E las uras de romontsch vegnan dublamein introducidas ed appreziadas. – Glion munglass daventar in center de cultura romontscha, ed insumma, da cheu munglass il moviment ira viado els vitgs. Sch'il centrum va ali giavel, lu va tut, plaun a plaun era il contuorn. A Glion stuess vegnir creau ina gronda biblioteca romontscha ed universala per diever era dil contuorn. Per la scola districtuala stuess vegnir erigiu in casament special en spel Bostg (Paradisgärtle) ni a Bual-sura, era cun localitads de biblioteca, de cant, de gimnastica e teater, mo reservau alla scola. Quellas dil marcau stuessen esser per sesezzas. 4 scolasts ei il minimum per la scola districtuala. Mo cheu a Glion ein ils interess differents che tilan sin tuttas varts: protestants, catolics, Romontschs, Tudestgs, scolas confessionalas, pariteticas, scolas dil marcau, dil district, la scola digl Institut de spért tudestg, nordic, scolettas romontschas e tudestgas, hermers, fabricants, stizunists, luvrers, mistergners, academics, pupratschs, miedis, hoteliers, perdertaglia, tuppadira, burgheis, vischins dil marcau e contuorn, genira jastra. Ina vanaun pleina de rambottels, raunas e pèschs e rustgs e quaterpiertgas e vermaneglia de tutta specia. Tut ha veta ed il dretg de viver. Co dueigi daventar *unitad?*

Uonn s'ei il 10avel onn dapi la fundaziun della scola districtuala. Ins stuess reunir tuts e far ina fiasta romontscha e fundar ina uniun d'amitgs della scola districtuala. – [Cons de quels giavischs sura indicai ein serealisai enteifer ils 50 onns?]

***

Quels paucs exempels spars ord igl emprem cudischet de scartira pintga san mo dar ina fleivla idea digl entir. Cul temps ein novs impuls vegni ad agur. Sper ils fatgs reals d'occupa-

ziuns, entran adina pli e pli ponderaziuns, descripziuns e reminiscenzas, pigns tractats scientifics sur dil mistregn e siu plaid, sur della canzun populara, siu senn e sia melodia. Critica culturala e romontscha gioga ina rolla commensurada. Ei fuss falliu de caracterisar il cuntegn de quels *70* cudischs per *perdetga* de siu temps. Igl ei ton sc'in fav en in lag en confrunt cun ils milliuns che scrivan. Tut tschei fuss arroganza.

In *Diari* de quella maniera, cun notandas diurnas, sa mo cuntentar ed esser capius cun ina lectura consecutiva. E tgi pomai less zacu sesuttametter ad ina tala suffrientscha? De basegns fussen commentars! In grond agid seressultass dall'applicaziun della numerusa correspondenza, nunseparabla dals Diaris.

Ei secapescha ch'in tal scriver, savens realisaus per sefugir dalla publicitad, ei buca accessibels senza controlla. Sper informaziuns savessen ils Diaris esser d'entgina impurtonza linguistica.

28. Staziuns de mia veta

Scoletta (scola pintga) a Glion, 1911/1912. – 43 scolarettas e scolarets plazzai dado la vasta stanza de scola sigl ault digl Institut s. Giusep. Glieudetta da 2–6 onns. Tuts dirigi dalla Sr. Bernarda. Scola vegnev'ei dau per tudestg. Il bandierel sisum seniester ei il scribent de questas cun ses 6 onns. Il secund della retscha giudem, da vart dretga, il frar Fidel (P. Flurin), il pli oradem Venanzi, in frar 5 onns pli giuvens.

Ellas entscheivan cun ina sensaziun che va viaden ella fama! – Jeu seigi naschius entadem la Val Sumvitg, en in dils pli spuretgs encardens de quest mund, ils 29 de mars 1905. Quei ei la constataziun d'in enconuschent genealog. Ils cudischs denton relatan claramein dil batten a Glion, madretscha l'onda *Fausta Caderas-Cabernard*, maridada a Ladir, padrin *Toni Mudest Cahannes*, pli tard colonel dell'armada svizra, frar de *Sur Gion Cahannes* e de nossa mumma *Anna Maria*, numnada a Dardin Onna, a Glion Anna.

Bab e mumma, Onna Cahannes ed Augustin Maissen, fuvan maridai a *Rabius*, ils 2.9.1901. L'Onna, neu da Capeder, ina Cahannes. Entuorn 1900 fuv'ella stada fumitgasa de prers de siu frar, dr. Sur Gion Cahannes, – l'entschatta caplon e silsuenter plevon della giuvna pleiv de Rabius.

L'emprema dunna de Augustin Maissen fuva stada *Alexandra Caplazi*, sora digl enconuschent hotelier *Stanislaus Caplazi*, possessur dils hotels ella Val Tenigia.

La stad 1905 secasa il fabricant Augustin Maissen cun sia giuvna famiglia ella Val Sumvitg. Siu amitg Stanislaus Caplazi veva surdau ad el de baghegiar ora il hotel. Duront quei temps vegneva il pignet de 4 meins beinduras mess viado el liber, el sulegl. Per tgina surveva, sco lu usitau ina biala canastra de resti. Da cheu l'idea della naschientscha dil schani entadem la Val Sumvitg.

Gia 1904 fuva Augustin Maissen cun sia famiglia sedeliberaus a Rabius dals dus frars Teodor e Placi, conpossessurs de resgias e fabricas. A Glion vegn gia quei onn, 1904, baghegiau in'emprema casa de habitaziuns el niev quartier 'Millionaviertel', via dil Glogn. Concussadents il dentist *Philipp Vieli* ed igl advocat *Johann Geronimi*. Suten il magasin de mobilas e dasperas la practica dil dentist. In onn pli tard, 1905, vegn gest dasperas la fabrica de mobilias baghegiada, il pertiara cun las maschinas, l'emprema alzada culs biars bauns de splanar sper mintgina dellas 8 finiastras. E suren nossa habitaziun duront decennis. Silla fassada della fabrica steva scret en grondas letras: *Mechanische Schreinerei – Augustin Maissen*. Quei ravugl de naschientscha ei staus dimora, cun pulitas absenzas de studis ed uffecis de scolast, tochen viaden els 1946, dimora plein regurdientschas nunemblideivlas.

Datier dils dus baghetgs, en cumpignia de bazars, puressers, pecherias, consum, libreria e stampa, hotels ed apoteca, fuva la baselgia, e dasperas la scola catolica privata per ils emprems 6 onns cun oreifras scolastas, mungias digl Institut s. Giusep o Sontga Clau. L'instrucziun fuva totalmein tudestga, schegie tuts ils scolars de lungatg romontsch. 5 raps custava mintga plaid romontsch che curdava en classa denter scolars. Duront las pausas fuva la tschontscha buca controllabla.

En casa e fabrica perencunter regeva tschontscha totalmein romontscha. Ils geniturs eran aunc schi pauc tudestgs, ch'els senuspevan de tschintschar tudestg cun clientella avon ils affons. En fabrica tut luvrers romontschs, umens della Foppa, della Lumnezia, neuagiu da Mustér e d'auters loghens pli allontanai. Pli tard arrivan denton era luvrers jasters e d'auter lungatg en fabrica, specialists, umens temi da nus pigns, artists della politura, politurists sin mobilias de lenn dir e furnidas de nugher. Plinavon dev'ei temporaramein molers che smenavan lur pensels, turnadurs specialists ord il Scanvetg, maseraders coluronts spundas de letgs, camodas e puffens, magari entirs tablegiaus. Quei mistregn de far masers, vevan era nus empriu gia da pign. Epi ils satlers. Cheu dev'ei duas specias, specialists per cumets e tretscham de carr e cavagl, e lu – e quels fuvan ils satlers che nus duvravan – che fagevan madrazzas de letgs, las suren e suten cun in rom fabricaus en fabrica. Cheu era il capo, in temps, il Bieler de Panaduz. Il plaid 'seller' dev'ei aunc buc! E *seller* veva de far enzatgei cun *siala*, e bein era il 'satler'. Mo Glion, liug industrial, tschintschava empau auter che la Cadi ed il rest della Foppa.

Ina hurscha, duront l'uiara 1914–1918, fuvan s'ignivai luvrers da sutsi cun novas ideas socialas. Els vevan caschunau in cert malruaus. Il pulit grond contuorn dellas duas casas Maissen fuva pergliauter de tempra ordvart solids, ils Caduffs, ils Deuthers, ils Zenzlis (Zinslis), Vielis, Geronimis e la gronda famiglia dils Maggis, ils Casutts, ils Caprezs ed il bien pèc Schmid cun sia famiglia. Buca d'emblidar mumma e fegl Juli Joos sisum il hotel Bellevue.

Tut che saveva romontsch en quei quartier dils millionaris! Era ils Zenzlis, derivonts dalla stirpa gualseriana. Tut buna, honzelia glieud dil mistregn, dil traffic, neu dal commerci e della gasteria. La lavur steva alla testa e gnanc in patratg ch'ei savessi dar duas confessiuns. Il commerci verteva buca rampins e malentelgientschas.

Tut auter si marcau, la part veglia de Glion, il 'Städtle', leusi denter miraglia e portals. Quei toc marcau fuva per nus tscheugiu strusch existents auter che per ir si Sursaissa ed en Lumne-

zia. In'oasa protestanta da vegl enneu e plitost de lungatg tudestg, denton cun tuttavia bunas enconuschientschas romontschas.

E vi da tschella vart dil Jordan? – ora Sontga Clau? Quella veglia scheina da tschella vart dil Rein era vegnida enconuschenta a nus pigns denter 3 e 6 onns, visitond la scola pintga, 'die Kleinkinderschule', en nies lungatg affonil la 'Gölischuol', quella dils 'Gölipeterlis'. Vi leu tier las mungias digl Institut, da 1908–1912, tuccav'ei de traversar la remarcabla Punt-lenn, e per nus pigns stravagau liunga, senza fin, stgira, denton carmalonta. Quella stueva vegnir dumignada senza retardaments.

Suenter 6 onns scola privata, dada da duas muniessas de vaglia cun beinenqual priedi pietus la damaun, dev'ei de far novs pass sil Crest el baghetg grond, ella casa de scola dil marcau. Ina gronda midada! Umens bruts parevan els, ils novs scolasts, mo allerts che surdavan leu lur sabientscha als discipels della siatavla classa, epi dellas treis secundaras.

Il capo en nossa veta giuvenila fuva la famiglia. Tut tschei pareva bunamein danvonz, in stuer! La veta familiala cun tontas regurdientschas, ensemen cun in triep interessants fargliuns, cun oreifers geniturs; adina en funcziun las fumitgasas che gidavan e devan uorden en tons loghens sin comando della mumma e quei per biars, per la schenta de fargliuns envernada cun pulenta, mo era cun autras deliziusas tratgas purilas, maluns, bizochels, tagliarins, bulzani, brodas, pèschs-maghers, suppas de ris e chistognas e bia auter. Tut quei per la famiglia cul bab sisum la meisa, dallas varts giu ils luvrers che mavan mo la sonda mintgamai a casa.

Sper la buna maglia la stentusa, mo biala lavur! Exact allas 6h della damaun, giu ella combra dils motors, tratga a bass la lievgia de quei miraculus indrez electric. Ils temps dils motors a vapur ed a benzin era gia stulius dapi enzacons onns. Scochemai entschevevan las liungas transmissiuns a gnugnar e stremblir! Quei rodam e curegem rumblergiava tocca sum la casa e leventava ils retardai. Cun quei alarm entscheveva il gi de lavur – las lavurs vid maschinas ed entuorn ils bauns da splanar. Allas 7h in dètg solver epi lavur luvrera tochen las 7h della sera. Il gentar allas 11h veva giu cuzzau in'ura.

Da lezzas uras tuccavan ils zenns baselgia buca per dominum clavella. Ils buobs de Glion currevan e sescarpavan per vegnir ils emprems ella tuor baselgia ed en possess dellas liungas tretschas-zenn che penderlavan neuagiu dal clutger. La scola vegneva prida da gliez temps per in vess e zai divertiment encunter veglia. Per cletg mo miez onn, igl unviern. La liunga stad era de tut autra natira, ligiada cun lingiers latschs e ligioms, tut finamein sluccau e pauc survigilau, en cumpleina fantasia tralilaria.

Da pign, gia avon che ir a scola, vegnevan ils buobets tarmess flissiamein a Dardin/Capeder tier il tat e la tatta Gion Antoni e Victoria, respectabels purs de veglia urdadira. Ei tuccava de segidar en tuttas lavurs de pur, dal fumegl pign de perver tochen al grev mistregn digl empalar bos ded arar. Nunemblideivels fuvan ils matgs si Prada, si *Rasuts*, siado els vasts cuolms de Breil, in bein denter ils cuolms de *Rumasal* e *Rumbetel*. Rumbetel! – tgei num fantastic che ha giu cudizzau pli tard d'imitar las *Brevs da Crestault*, screttas 1912/13 da prof. Sur Gion Cahannes neuagiu da Ladir. Il ver *Crestaul* fuva in prau sur Capeder a Dardin che udeva als Cahannes.

E daco *Ladir?* Era cheu dev'ei da vegl enneu contacts de parentella. L'onda Fausta Caderas fuva sora della tatta Victoria a Dardin, maridada cul scolast Fidel Caderas, sco gia menzionau pli baul. Caderas fuva staus in dils emprems scolasts della scola privata a Glion. Lur grond e bi bein puril cun casa e clavau sin biala spunda de curtgin, representava la cucagna de stad. Era cheu puresser dad A–Z. Ina tut nova veta! Ins seregorda dil tuchiez de bransina da mesa notg, scadenada dalla guardia de notg, – dil schinumnau 'vaht'. La damaun allas 6 mulscher e schar liber las cauras per schar ir cun cavrer, dar galeida e better ord nuegl, far fein de casa, ellas aclas davos la baselgia isolada viado. Il scuder cun pal e flugi ei restaus en viva regurdientscha. Pli tard ils 4 umens targents, alternativamein, la maschina de scuder; dasperas tut las autras persunas gidontras, de dar vi e cargar monas neu dalla talina, menar il ventagl dil mulin de vannar. La legra lavur dils *buobs de strom* che sbratschan naven hurti il strom scuoss e vit! La spessa purlanza stuppava beinduras las gulas dils scudunzs a maschina. Per-

suenter alla fin il puschegn culla dètga butteglia vinars en bravs slucs.

1914 fuva era la sora gronda engaschada a Ladir per segidar cul far fein. In bi gi, tut surura, vegn ella clamada a Glion. Tgei fuva schabegiau? Sur il Signina neu rebattevan gia las canunadas dellas battaglias denter Talians ed Austriacs. Aschia vegneva ei raquintau! Igl emprem ded uost fuva vargaus. L'uiara mundiala veva entschiet. Temas mavan tras pial ed ossa era alla populaziun muntagnarda. A Glion fuva de far de sepuder cun spertas cumpras en stizuns e consums. Ei mava per far reservas de victualias. Ins seregorda dils varga 20 carrs de laitras cun tgulis ni bos che stevan en retscha avon stizuns. Sur las restricziuns e difficultads en tuts graus duront l'uiara 1914–1918 fuss bia de relatar. Cunzun en grondas famiglias dev'ei pulit problems cull'alimentaziun e procura de latg e frina terc etc. Era paun fuva de far sez. La frina seghel giu da Dardin e Ladir. Denton, morts dalla fom vev'ei dau negins!

En quei temps d'uiara, malgrad misergias e horrurs, dev'ei en certas spartas, encunter tuttas previsiuns gronds augments de lavur, gie hurschas de traffic en fabrica, en resgias, els uauls cun pinar, derscher e trer lenna, menadiras ded aissas e blocca senza fin. Vaguns de viafier che partevan gi per gi da Glion alla bassa cun lenna, blocca, aissas e products constructivs. Gross e ferms cavals de fuor che semurtiravan cun enormas cargas de buoras. Ded autos lu, buca raschieni!

Cun igl onn 1921 va la scola secundara a fin. Tgei pigliar a mauns cun quei mattet? – tunav'ei tiels geniturs. – Cun quei umet – che scriva en aulta vegliadetgna quellas lingias. Tochen dacheu vev'ei giu dau experienzas en biro, vid quens e schurnals. Pli intensivamein denton lavur vid il baun de splanar ed en moviments hanai cun maschinas. Cun sfraccar ensemen aissas culla pendiculara, quella de tschuncanar, culla fresa, cun formar pelis e cavaturas vid la maschina de scavazzar. Era cul 'pensel' e cun colurs dev'ei de turschar e smenar. Pli hanau fuvan calculaziuns de prezis per construcziuns pli vastas, nudar giu aissas tenor las tabellas e gliestas de tocca, – culla rida blaua! Tut quellas practicas eran sco dadas per decider la futura via digl umet. E buca d'emblidar: nov dels de fargliuns

che devan de patertgar als geniturs! El vegn tarmess 1921 igl atun alla scola cantonala, partiziun commerciala. Leu tuccav'ei d'emprender ella tiarza, jamna per jamna, in fuor brevs commercialas ordado, de metter bein ed acurat cefras denter lingias e colonnas. Mo era quei stueva vegnir dumignau. Tut bia pli hanau che tals malengasis e talas strufientschas, era la midada de dimora. L'entschatta d'ina nova episoda de veta veva entschiet, a Cuera sil 'Hof', en quartier e dunsena tier in canoni, Sur Gion Cahannes, frar de nossa mumma a Glion, da tuts numnaus semplamein *Augsegner*. El fuva gia dapi 15 onns professer de romontsch, historia e ductrina alla scola cantonala. Sur de quels 4 onns ella capitala dess ei enqual strufientscha de raquintar. Per il mument mo in detagl che ha giu dau ina viulta radicala alla veta messa en moviment.

Il traffic e las camberletgas commercialas en scola devan pli e pli giu per la gnarva. In bi gi, zatgei avon Pastgas 1922 – essend stufientaus dal mehanissem instructiv commercial – dat ei in vehement pass curaschus viaden ella stiva biala digl Augsegner. Senza targlinar vegn il giavisch formulaus: «Jeu vi midar cassacca, schar agradgiu il commerci, passar vi el seminari scolastic». – «Dieunuari! – ti vegnir scolast?» Suenter liunga ponderaziun: «Quei fuss nuota schi mal!» – Igl Augsegner patratga vinavon, stuius e concentraus e manegia finalmein: «Esser scolast e sededicar alla giuventetgna romontscha de nossa tiara! Quei ha num Vus!» El fa endamen las difficultads de midada, ils novs examens, contacts cul directur dil seminari, cugl um stregn e sever *Paul Conrad*. Novs sforzs! Il pauper aug vegn bein ad haver patertgau ch'el hagi en quella moda de dar albiert a quei schani silmeins aunc treis onns. Mo cheu dev'ei neginas letgas! – gia per amur de sia sora fetg stimada.

Suenter ina stad de hanau studi preparatori, per part fatgs el zuppau, demai en ina fabrica negins smarschuns verti, entscheiva a Cuera ina nova veta. La viarcla dil 'luvrer encuretg' ha aunc gitg funczionau da surnum en fabrica!

Nus schein era cheu vargar quels onns de Cuera senza menziun speciala, punctuond semplamein che la musica, il cant, il clavazin, l'orgla sco era la teoria de musica hagien incantau surtut. Ei fuss denton buc en uorden de quescher dil tut d'enza-

cons detagls e patratgs sur dil viver da cuminonza denter ils dus umens de ton differenta posa, vegliadetgna, provegnientscha e professiun. Las relaziuns denter aug e nevs ein per temps buca stadas senza macla. Sper sulegliadas beinduras empau nebliu! Mo mai s'ei arrivau a situaziuns sin storscher e rumper, mai in'amogna ni smanatscha de refusar agid e quatier. Suenter ils examens finals, la primavera 1925, manegia il car aug che jeu vegni buca a saver star gitg a Dardin. Udend denton, suenter enzacons meins ch'ei mondi dètg pulit cul niev scolast e sia scola entira, fa el ina viseta a Dardin e tut semida radicalmein en buna harmonia e quei, cun enqual niev scarpetsch, per veta duronta. E quella versiun vegn constatada alla pagina 492 da Toni Mudest Cahannes en siu Diari, capetel 22 de quest cudisch.

Suenter 5 onns scola primara d'unviern a Dardin, duront las stads mintgamai frequenzas de semesters all'universitad ed al conservatori de Friburg, vegn a Dardin abdicau per saver serender a Genevra. Era leu vai per part per la musica, clavazin, orgla e composiziun. De menzionar ei surtut la sentupada cun *Otto Barblan*, in um enconuschent, – lu gia en aulta vegliadetgna, mo nuotatonmeins vivs ed uerbels sco mussader, componist e dirigent de dus chors de grond renum.

Suenter Genevra succedan a Friburg 1931 la stad ils examens finals de scolast secundar e de historia della musica. De vuler surprender igl atun ina scola secundara fuva pauc tschaffen, schegie pusseivladads a Sogn Murezi ed a Tarasp.

Cun caschun dellas nozzas de *Augustin Cahannes* a Dardin, pli tard cusseglier guvernativ, alla quala *Ramun Vieli* era staus envidaus, cusseglia lez a mi de serender a Turitg all'universitad per studis romanistics. Ins hagi de basegns de romanists en tiara romontscha. El seigi persuls en Surselva. Il studi menzionau a Turitg cuoza da 1931–1936. Enconuschents docents fuvan da lezzas uras surtut *prof. dr. Jakob Jud, Arnald Steiger, Theophil Spoerri* e *Reto Bezzola*. Duront quels onns ha ei era dau semesters e dimoras exteriuras, a Ruma, a Paris, Perugia, Siena, en Sicilia ed a Dijon.

Ils onns 1934 e 1935 ein stai dedicai per part a viadis el territori romontsch grischun per la rimnada de material per ina dissertaziun, terms de lungatg mistergner, principalmein dils mi-

stregns en lenn: scrinari, lennari, roder, vischler, igl um d'uaul, canistrer e resgiader ded aissas etc. Armaus cun ina Leica, cun carnets de fischas staccablas, entscheiva il viadi en Surselva, da vitg tier vitg, continuond la lavur el Grischun central epi tras l'entir'Engiadina, ella Val Müstair e sur ils confins viadoragiu en vals talianas.

Turnond a Turitg suonda in temps critic. Rimnar material fuva stau negin striegn. Il scarplir ils mellis screts, ordinar e cunzun igl entscheiver a redeger, veva num Vus! Ei vess duvrau pauc per buca vegnir bess tut da Chiglina oragiu. En quei mument critic arriva in bi gi *Ramun Vieli* a Turitg sin viseta. El fuva vegnius tarmess da siu amitg, Sur Gion Cahannes. En in mument critic de nies discuors dat el nunpatertgond cul pugn giu per la meisa: «Sacumpentelen? – Uss fuss ei uras che ti masses vid la lavur! En in onn sto la tesa esser finida!» – El saveva coi steva cun students en quellas situaziuns: sco in rustg onsum in bischel! Era per sia lavur sur della *Terminologia dils mulins* fuva buca tut iu a fin senza pugns giu per la meisa. Pli tard scriva Ramun Vieli: «Ei legra mei ch'ei va vinavon culla dissertaziun. Ins sto semplamein haver la curascha de far in punct, era sch'ins crei ch'ei seigi aunc buca tut sco ei duess esser u sco ins vess bugen. Pia frestgamein vinavon!»

La primavera 1936 vegn la dissertaziun cul tetel: *Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch Bünden*, presentada alla facultad. Zatgei pareva de muncar vid il tetel. Cun caschun d'ina viseta en casa de prof. J. Jud a Zollikon vegn quella munconza currigida. En in mument de concentraziun sefuorma en el, che passava ferm da sia stiva sidengiu, l'annexa: *Die sachlichen Grundlagen einer Berufssprache.* – Prof. J. Jud fuva in linguist de grond renum, denton buca specialist en metodas mistergneras. El surdat il manuscret agl exploratur digl *Atlas linguistic*, a *prof. Paul Scheuermeier* a Berna. Siu pareri ei staus ordvart beinvulents.

In niev scalem ella veta entscheiva: 10 onns scola districtuala a Glion, 1936–1946, in temps de gronda lavur en scola mo era en connex cun uniuns ed instituziuns de lungatg e cultura. Sco che staus secasaus a Glion arrivan in bi gi *Ramun Vieli*, *Stiafen Loringett* ed A. Schorta ella capitala sursilvana sper Glogn e

Rein. En ina liunga discussiun en Casa Casura, sper Punt, vegn planisau la fundaziun d'ina cuminonza de lavur linguistica, culturala, era cugl intent d'intensificar acziuns che savessen promover l'instrucziun romontscha ellas scolas dil marcau. La scola districtuala fuva, era entras fixaziuns dil Legat Cadonau, obligada de dar peisa all'instrucziun romontscha. La scola cun treis scolasts romontschs cun 90 scolars, igl emprem schizun en 4 classas, fuva gia persula lavur tgemblada. Scolars de Glion e da tuts ils vitgs della Foppa vegnevan pruamein per pedes apostolorum, uras lunsch a scola. Co il temps semida. Oz fa negin dus pass de memia a pei per contonscher siu liug de scolaziun.

En quei temps scolastic a Glion compara la dissertaziun: *Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch Bünden*, 1943, quella ga en fuorma slargiada, amplificada en fuorma de cudisch. – 1945 arrivan en dus cudischs la rimnada de melodias della *Consolaziun dell'olma devoziusa*. Sur dellas stentas de questa lavur de 10 onns, lein nus quescher. Ella era vegnida edida dall'*Uniun svizra de tradiziuns popularas* cun sez a Basilea. E maina suenter ha ei dau ina tal biala ed emperneivla collaboraziun culturala. Treis umens ein stai cheu de grond agid, en emprema lingia *prof. dr. Karl Meuli*, ils conauturs *Werner Wehrli* ed *Andrea Schorta*, il davos numnau, cumpigliaus cul secund cudisch dils texts critics.

La canzun populara stat era silsuenter en gronda favur, rimnond sin giavisch da Basilea e d'atgna iniziativa cun success mellis novas canzuns.

En connex cull'ediziun della Consolaziun scientifica fuvan cumpari sco avonguardia enzacons cudischs practics de canzuns popularas. Da lezzas uras cartevan ins de saver regiuvinar il tschaffen per il vegl solid cantar religius e profan.

Partenent tematica mistergnera dat ei en quei temps de Glion novas pusseivladads d'ediziuns. 1943 compara en *Romanica Helvetica*, annada 20, ina lavur de veglias modas e misergias de seprocurar en nossas vischnauncas per auas bunas e cumadeivlas. Il tetel secloma: *Die hölzerne Wasserleitung*, comparida era en Separat, aus *Sache, Ort und Wort*, Festschrift Jakob Jud. – 1959 arriva egl *Archiv für Volkskunde* a Basilea: *Das künstliche Holzgeleit in Graubünden* che demonstrescha

historia, svilup e la decadenza dellas grondas e gagliardas construcziuns dils irals de lenna en nossa aulta muntogna.

1944 vegn vitier ina nova incumbensa: conredactur dil Dicziunari Romontsch Grischun, da Glion ano. Sper la greva scola in andant niev buordi, strusch dumigneivels da Glion ano en mesa plazza, senza dasperas ils lagugns de material linguistic, archiv e biblioteca. In avantatg fuva d'esser plazzaus amiez igl intschess romontsch della Foppa.

1946, cull'entrada de magister alla scola cantonala per l'instrucziun taliana, franzosa, pli tard per l'instrucziun romontscha, cala l'incumbensa al DRG sco era ils 10 onns scola districtuala a Glion.

Sur de relaziuns scolasticas, novs impuls metodics a Cuera ei cheu strusch il liug de s'externer. L'instrucziun romontscha fuva ina caussa per sesezza. Negin che s'empitschava e semischedava. Ina lutga veva caschunau la battaglia per in augment ded uras ellas classas romontschas, lu, tuttina staus concedius. Il romontsch renan fuva en in maun. Treis lungatgs de scartira en ina stanza e glieud da tuttas partiziuns. Pli tard, cull'erecziun dil baghetg special Seminari scolastic, stuevan ils tehnics, commercials e gimnasials palandrar dal crest giuado el territori dil sablun della Plessura per suandar las uras romontschas.

Sper l'instrucziun, cunzun en connex cull'instrucziun romontscha, tucav'ei, cunzun suenter la mort nunspitgada e ton deplorada de *Ramun Vieli*, ded esser allerts sco commember en pliras uniuns, era els comites, cunzun en gremis culturals de tempra grischuna, svizra ed internazionala. Vinavon, schegie paucas letgas finanzialas per las publicaziuns referentas, van las rimnadas de canzuns popularas romontschas. Entuorn 1950 s'empalan e secaminan las lavurs en favur della *Retscherca casa purila en Surselva*. Il suttascret vegn incumbensaus, sco gia descret ella part 20 de quest cudisch, culla retscherca pli minuziusa en Surselva.

Enzacons onns ei il suttascret staus occupaus cun agid dil *Fondo Nazional* culla rimnada de veglias tradiziuns. La missiun Radioscola e la redacziun *Igl Ischi* ed auters fatgs urgents han stinschentau quella lavur. Denton ei la realisaziun de pindellas ed in voluminus manuscret preparatori staus pusseivels.

La *fotografia*, il *maletg original* de caussas ed acziuns culturalas, da gliez temps schiglioc pauc en voga, ha adina occupau fermamein il suttascret. Quella lavur ha giu entschiet 1933 culla rimnada della caussa e dil plaid per la lavur sur dils mistregns en lenn. Pli tard ei quella practica stada beinvegnida en connex culla acziun *Films culturals* en Surselva. Quella lavur era stada dumandada dall'Uniun svizra de tradiziuns popularas. Quels 5 films ein vegni fatgs 1942–1944, commentai e registrai, denton buca descrets ed illustrai en cudischets, caussa gest momentan en lavur.

El decuors de 50 onns ein circa 5000 fotografias de caussas culturalas, uaffens, indrezs, casas purilas ed usits vegnidas fatgas. Da quei scazi cultural ei ina part registrada e legendada. Impurtont fuss che igl entir material savess vegnir ordinaus e mess a disposiziun alla scienzia. Quella acziun fotografica, quasi professionala ha giu sia continuaziun da 1978 tochen sil gi ded oz en connex cun la rimnada ed ordinada d'objects culturals e museals per il *Museum Regional Surselva*, Casa Carniec a Glion.

En quels onns ha ei dau ulteriurs viadis, cunzun de vacanza senza fin, denton era de studi. In remarcabel en California cun ils mellis chilometers da *Los Angeles* tochen si e sur *Sacramento* siado, adina en cumpignia de *prof. dr. Robert Billigmeier* ton interessaus de nies lungatg romontsch, staus savens en tiara romontscha, scret sur dil romontsch in impurtont cudisch en engles e tudestg. Viadis egl Orient lontan, ell'Africa, en tuttas tiaras europeicas, han dau caschun a fladadas pli libras.

En quei mument fuss ei buc en uorden de buca allegar ils biars onns de collaboratur el Radio della Svizra tudestga, cul Studio a Turitg, emissiuns en favur dil lungatg e della cultura romontscha. Quella lavur, per temps intensiva, ha giu entschiet 1938.

Remarcablas eran da lezzas uras las liungas *serradas romontschas* meinsilas el radio. En ina dellas empremas, 1938, steva il Chor viril *Ligia Grischa* el center d'acziun. Pli tard la memorabla *Serada tuatschina* neuagiu da Sedrun.

Per instruir e delectar la scolaresca svizra de lungatg tudestg era il famus poet e scribent *Sep Mudest Nay* staus incumbensaus dal Studio de Turitg. Il chor della scola districtuala a Glion

Nozzas d'aur 1917 de Gion Antoni Cahannes (1842–1921) e Victoria, nat. Cabernard (1840–1918). – Dretg neu la famiglia de Toni Mudest Cahannes, seniester la famiglia Maissen-Cahannes de Augustin ed Anna Maissen. – Davostier a miez: Sur Gion, dasperas dretg Merens epi Toni Mudest Cahannes. Dretg, sesend giun plaun, Augustin Cahannes, il futur cuss. guvernativ. – Seniester diltut sin peis Fidel (P. Flurin) ed Alfons Maissen ded 11 e 12 onns. Dasperas la sora veglia Blandina e mumma Anna e bab Augustin. Si enviers la finiastra sesanfla il frar vegl Pius. Sesend giu bass, seniester ein Luis, Tarcisi e Venanzi. – Fotografia fatga 1917 el curtgin sper casa Cahannes.

veva d'enramar l'emissiun cun enzacontas canzuns romontschas. De recepir canzuns fuva lu buca schi sempel sco oz. In carrun della tehnica sco ina tegia arriva neuasi da Turitg. Il pli bi ed interessant mument dell'occurenza fuva stau d'observar co las fleivlas plattas melnas da celloluid vegnevan tagliadas e la launa dils taglioms che s'emplunava giun plaun. Las canzuns ston haver fatg impressiun, demai quei chor staus clamaus savens a Turitg el radio, cunzun era 1939 cun caschun de festivitads romontschas els ravugls de programs della *Exposiziun nazionala.*

Il scribent de questas daventa 1944 promotur de Radio per la Surselva, savens en collaboraziun era cun ils ulteriurs intschess romontschs. Considerablas spartas d'emissiuns fuvan mintgamai d'organisar, d'intimar a collaboraziun buns umens e bunas dunnas. Da gliez temps vegneva recepiu per gronda part leuo en vitgs e vischnauncas. Turitg arrivava per enzacons gis cun ses carruns d'apparaturas e rauba e cun plirs umens della tehnica, dirigi da dr. Adolf Ribi.

Dapi 1955–1981 ha il suttascret stuiu surprender, l'entschatta encunter veglia il presidi della *Cumissiun Radioscola* (CRS) sco era la redacziun dils cudischets preparatoris, in'incumbensa che negin leva surprender. En 27 onns ein pli che 100 cudischets vegni edi. Els ein compari 1985 en 5 volums, quei cun agid della CRR e della Stampa romontscha a Mustér. La LR ha procurau per in extendiu register dils 5 cudischs. Ils texts dellas emissiuns sezzas ein vegni publicai per part sin fegls ed en cudischets specials. In ton dils manuscrets restan starschai tscheu e leu per adina. Ils tschun volums Radioscola fussen buca stai pusseivels senza la beinvulientscha ed igl agid dils dus presidents della CRR, *Stefan Sonder* e *Fidel Caviezel.*

Ediziuns pli vastas eran en certs temps strusch pusseivlas senza gronds sforzs, era finanzials, davart dils auturs. Il cudisch commemorativ *Flurin Camathias: Ovras,* ediziun festiva per il tschienavel onn de naschientscha, 1871–1971, surpren la vischnaunca de Laax. Semegliontamein ils dus cudischs per romontsch e per tudestg: *Laax, ina vischnaunca grischuna,* 1978. En omisdus cass ei il suttascret staus editur e redactur. 1977 compara in cudisch sur de *Glion la Foppa – Die erste Stadt am Rhein,* in cudisch bein illustrau, screts da Leo Schmid e d'Al-

fons Maissen. Ina collaboraziun ha ei giu dau silsuenter en connex culla scartira: *700 onns marcau de Glion, Kleine Festschrift 700 Jahre Stadt Ilanz*, 1289–1989. Quellas duas ediziuns ein stadas pusseivlas entras l'iniziativa da *Donat Cadruvi* en num dil marcau de Glion. Suondan differentas autras ediziuns, de tempra privata, ils *Cudischs tascabels*, pliras ediziuns realisadas dalla Casa editura *Revista Retoromontscha* (RRR). Impurtonta ei stada la comparida d'in cudisch bein illustrau ed edius dal sutscribent cun contribuziuns da *Felici* ed *Aluis Maissen*, 1985. Il tetel secloma: *Landrichter Nicolaus Maissen*, sia veta e siu temps, 1621–1678. In cudisch bein illustraus e cun vastas resumadas en lungatg tudestg e talian.

Denter auter comparan, e quei en acziun dil tuttafatg privata, 4 cudischs de poesias, screttas da poets populars. Ei setracta dils suandonts tetels: *Sulegliadas*, 1954, *Ord miu truchet*, 1967, omisdus cudischs da *Luis Candinas*. – *Molas Mulin*, poesias da *Michel Maissen*, 1971, *Per trutgas e sendas*, poesias da *Paul Duff*, 1976.

Cun 1970 va la lavur scolastica alla scola cantonala alla fin. Dapi lu ein bials 25 onns stuli, spari, sbrigai sco in migeivel vent che schula e tgula tras stretgas streglias. Biars viadis, tuts descrets, han beinduras slargau la stretgira romontscha ded oz.

1978, cun 73 onns, dat ei nova lavur culturala. In tschuppel umens de bien senn, sefatschentan cull'idea de fundar zanua ella Foppa in *Museum de vallada*. Da pliras pusseivladads vegn Glion fixaus per liug de fundaziun. La *Casa Carniec* el center dil marcau vegl vegn acquistada, renovada e preparada. La devisa dil Museum: *Puresser e mistregn!* Il scribent de questas vegn incumbensaus culla rimnada ed exposiziun dils objects, uaffens ed indrezs. 1988 ha la Casa Carniec saviu arver sias portas alla publicitad. Dapi lu ein mellis hosps stai promts de visitar il *Museum Regiunal Surselva*, jasters e dumiastis.

Tochen dacheu ein varga 7000 objects, uaffens, indrezs urdegns casans vegni rimnai per il *Museum Regiunal Surselva* (MRS). Quei scazi museal ei era vegnius preparaus, collocaus, fotografaus e registraus.

Sper la lavur ufficiala tuccav'ei ad in magister de bun'ureglia era de surprender la direcziun d'in chor ni d'ina musica, schi-

zun de sunar las orglas. Tut per dominum clavella! Igl onn 1927 ha il suttascret giu la grazia d'astgar direger la musica de Dardin. Buca gitg suenter era la gronda harmonia de Panaduz. D'interess special fuva stada la bitgetta della musica dil marcau de Glion, che acquista 1928 in emprem premi sin fiasta cantonala a Landquart. Turnond a Glion la sera, vegn la musica honorada cun maiestusas sittadas de murters, in'ovaziun bein unica per ils de Glion.

***

La tiara oriunda de dunna Lelja, la Croazia, ha fascinau mei ina entira partida onns: Il bi marcau de Zagreb cun siu contuorn, pliras inslas dalmaticas, dimoras a Pula, a Novigrad e viadis nocturns en barcas de pescadurs, stentusas recepidas d'anticas messas en vegl croat, insumma, adina en cumpignia della famiglia carschenta, en stretg contact culla veta e cul trafficar de quels pievels de tut autra urdadira, lungatgs, patratgs e sentiments.

Ei fuss pia strusch endretg de buca menzionar in ordvart impurtont fatg ella veta privata. 1955 vegn fundau famiglia, ina staziun della veta prolungida da 40 onns tochen sil gi ded oz.

Co igl ei iu adaquella d'anflar dunna cun 50 onns ed aunc adina baul detgavunda, ei buca iu tuttenina! Enzaco sto denton tut entscheiver. Ed ei ha entschiet en suandonta moda. Sch'ins vul tschabargalar confins della stretga patria, tucc'ei de semetter sin viadi. Quella forza ha mai muncau. Da quei temps, entuorn 1944, vevan las *Uniuns grischunas de vestgadas* (costums), era la *svizra*, pigliau al camerat sut bratsch. A Glion vegn dada, sin giavisch della presidenta grischuna dell'uniun, *Aita Stricker, la stiva de filar* da Tumasch Dolf e Gian Fontana, in maletg idillic campester. Quei cun caschun della Radunonza annuala dell'Uniun de vestgadas.

La via va vinavon? – survegnend pliras novas incumbensas dalla secretaria dell'Uniun svizra de costums, *Luisa Witzig*. De quei moviment fuva surtut *dr. Ernst Laur*, pres. dell'Uniun svizra per la protecziun della patria, incantaus! In clom de far in referat cun projecziuns a Glion, lai el buca mitschar. El era staus el cass ded entusiasmar ina sala fullanada in entir suentermiezgi.

Suondan grondas festivitads de costumai e costumadas, fiastas de tempra federala a Lucerna ed en auters marcaus svizzers. Denter auter croda in referat sur della canzun populara romontscha cun caschun d'in *International music council* a Basilea, in congress dirigius ed iniziaus da Londra.

1953 vai cun treis costumadas grischuns, denter ellas la presidenta dell'Uniun grischuna de costums, *Aita Stricker* e *Maria Cahannes* viers la Frontscha dil sid, spert da costas viaden a Lourdes, epi a *Biariz*, liug principal de fiasta de pliras tiaras de sault, cant e musica populara, tut en ravugls d'Uniuns de costums. Demonstraziuns en tuttas colurs senza fin. Saltunzas spagnolas, talianas, franzosas e svizras. De tempra tut speciala, tut aparti, las gruppas jugoslavas sesdermenontas cun lur saults svelts lur vivs costums.

Dal liug maritim d'undas aultas atlanticas vai in bi gi vinavon sur las Pireneas giuado el marcau de *Pamplona*. Novas saltadas, e pren mira, in til popular d'enormas figuras surhumanas, surdimensionadas en tgaus, persunas e manevers, de veglia tradiziun spagnola dil liug. Ina tratga tut speciala, de sgarschur per fleivlas gnarvas femininas, las lutgas e pugnadas ell'arena de taurs cun animals miez selvadis grittentai a mort dals torreros!

Cun quella caschun entupein nus ina secunda delegaziun svizra culla secretaria de dr. Ernst Laur, *Luisa Witzig*. Cumpigliaus en quella missiva culturala fuva era igl enconuschent *prof. Richard Wolfram*, pli tard professer d'etnologia all'universitad de Viena. El fuva vegnius enconuschents entras ses studis e publicaziuns dils saulta populars ell'Europa. De special interess fuvan per el ils *saults de spada*. Sin viadis communabels ella tiara dils Bascs entupein nus in bi gi de fiasta ina gruppa de spadunzs, battend lur armas da baselgia viaden. Pér il strict 'alt' avon il chor ed il sontgissim retegn lur cuorsa!

Sin viadis de famiglia en Croazia dat ei caschun de visitar ils tipics loghens de quei vegl usit. Quei daventa en Dalmazia, sill'insla *Korčula* e silla mesinsla *Pelješac*. – R. Wolfram ha scret ils suandonts cudischs: Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa, 1951, e: Schwerttanz und Männerbund, 1936.

Novs plans vegnan cuschinai cun quei um. In bi gi vai en auto cun el tochen si a *Celle* (Lüneburger Heide) ad in congress internazional dellas tradiziuns popularas. Mo surtut vegn planisau e priu en mira per la primavera 1954 in viadi a *Klagenfurt*, prendend part ad in *International music council* organisaus dal Radio de Viena.

Per la serada principala fuva la *Canzun de s. Margriata* previda e realisada en audiziun e discussiun scientifica. E buca pauc – quei congress d'in'jamna, de tempra europeica, veva sin rucca per tema general: *Co san il radio e las uniuns folcloristicas segidar ina l'autra el manteniment, ella representaziun, fixaziun e derasaziun ded usits e dil cant popular?*

La canzun de s. Margriata, da quei temps derasada entras la lavur da *Christianus Caminada* sur ils confins svizzers o, survegn a Klagenfurt ina representaziun serala unica cun cantadurs professionals de Basilea. Il congress d'in'jamna cun excursiuns, staziuns folcloristicas bein organisadas en pliras valladas della Carinzia, dat caschun ad impurtontas sentupadas. Per la Svizra fuva era *dr. Adolf Ribi* presents, per Stuttgart in impurtont um dil radio, *signur Kutter*, staus engaschaus el contuorn de Cuera cun pliras emissiuns sur de vegnas en cuntradas muntagnardas, quei ensemen cul Radio de Viena, mo era sefatschentaus a Mustér, recepend canzuns cantadas da Maria Petschen, la cantadura tschocca.

Sco secunvegni gia a Cuera, entras contacts cull'Uniun de tradiziuns popularas a Basilea, che veva giu organisau cuort avon in'exposiziun de tradiziuns ord jugoslavia, ha ei dau contacts en Carinzia cun ina delegaziun ord Zagreb. In'impurtonta caussa! Ensemen cun Luisa Witzig vegn setschintschau ed organisau culs delegai jugoslavs in viadi de retscherca en Croazia. Quel dueva haver liug la stad 1954. Il plan definitiv vegn fatgs cun caschun d'ina viseta al liug patriotic *Tron dil duca* (Fürstentron: Kneževo Polje, Gosposvetsko Polje) culs delegai de Zagreb, directur *Palčok* e *Lelja Tasch*, assistenta scientifica digl Institut etnografic.

Entras mia dunna Lelja ein pli tard resultai buns contacts cun ils etnologs e musicists populars de grond renum *Milovan Gavazzi* e *Vinko Žganec*, omisdus sesents a Zagreb. Žganec,

impurtont himnolog e rimnader de bia mellis canzuns popularas de sia tiara e secapescha bein enconuschents culs gronds rimnaders de canzuns ed usits ungares, *Béla Bartók* e siu amitg *Zoltán Kodály*. Era ils contacts cun quels umens ein stai pusseivels entras Lelja Tasch. A Budapest eran nus stai envidai dagl enconuschent componist, grond rimnader e perscrutader della canzun populara *Zoltán Kodály*. Impurtonta ei stada la viseta a siu amitg *Benjamin Rajeczky* el renomau arhiv della canzun populara ungaresa e dellas tiaras dil contuorn. El e Kodály vevan gest ediu in cudisch: *In memoriam Béla Bartók*, staus emigraus per motivs politics ell'America e morts leu 1945 en plitost paupras condiziuns economicas. Il himnolog Benjamin Rajeczky fuva incantaus della ediziun scientifica della Consolaziun dell'olma devoziusa. Plein laud per quella solida moda d'ovra fuva era *Zoltán Kodály* staus. Ell'introducziun de: *In memoriam Béla Bartók*, vev'el giu scret e numnau l'ediziun scientifica della Consolaziun per in rar exempel de presentaziun e disposiziun dil material motivic musical.

***

Buca senza intent vein nus numnau sura ina partida gronds umens della rimnada e de studis della canzun populara romontscha. Els ein de muntada internazionala. Ins stuess persequitar vinavon tgei tut ei vegniu mess en rocla ellas tiaras digl ost d'Europa, in chischlet de tiaras cun gronds contacts mundials. Dasperas las tiaras de lungatg neolatin, l'Italia, la Frontscha, la Spagna cun lur pioniers, buca d'emblidar ils portabandiera della renaschientscha de valetas popular-nazionalas davart la Germania duront plirs tschentaners. Ed ils sforzs americans che laian buc mitschar il pli pign detagl che savess far endamen lur gloriusa derivonza europeica. Igl artg ei gronds e vasts, tratgs cun tscherchels sur stretgs confins viado el grond mund. Ed il Grischun e la Svizra san semussar favoreivlamein cun lur stentas e progress. Ei tucca denton de dar novs catschs per star e tener lita allas naziuns circumstontas.

Ils excuors ein cheu per returnar als origins stipulai. La cuorsa tras la Croazia tochen uss munchentada, ei en vesta.

La cuorsa tras la Croazia e la Dalmazia

Quei viadi fuva staus projectaus 1954 a Klagenfurt. Destinada per menadra, cunzun tras la costa dalmatica fuva *Lelja Tasch* digl Institut etnografic a *Zagreb*. Ensemen culla secretaria dell'Uniun svizra de costums, *Luisa Witzig*, vai da Cuera, via Winterthur frestgamein cun auto tras l'Austria e la Slovenia enviers Zagreb, la capitala della Croazia. Da leu ano vegnan igl emprem intercuretgas canzuns popularas, usits de nozzas, interpellau e fotografau mistregns primitivs.

En plirs loghens de quei contuorn dil marcau de Zagreb vegn stau surnotg – en vitgs senza ustrias e hotels. Tut puraglia cun lur casas, tuttas aunc d'interessanta construcziun tradizionala. Per dar in surnotg als hosps jasters van ils geniturs e patruns della casa en combras dalla vart e surlaian lur letgs als hosps.

En ina vischnaunca sepresenta la schinumnada *Cuminonza de familias*, ina constellaziun de pliras casadas parentadas. En quei complicau ravugl d'uniuns familialas vegn explicau da mummas e tattas, mo era da mattauns promtas per la maridaglia, tgei tut seigi de restegiar per ir en lètg. Ord truccas ed arcuns vegn demonstrau tut igl uorden ch'ei drova per satisfar agl um vegnent. Rauba filada, tessida a maun, surcusida en grondas fuormas tradizionalas. Plunas vestgadas, massacra batlinis, targidas de letg ston esser pinadas avon che patertgar de survegnir um! Savend che jeu fuvel aunc de haver, surdat ina matrona a mi in capetsch surcusiu (poculica) culla speronza che jeu vegni 'sut capetsch' aunc avon ch'igl onn prendi sia fin!

De grond interess per nus jasters fuvan ils numerus ulèrs en plirs vitgets. Plirs vesevan ins a cuchegiond tras las cucheras neuado el liber, luvrond vid lur indrezs e tuorns en stgiras ulerias casanas.

Finidas nossas incumbensas bein preparadas el contuorn de Zagreb, cunzun el Nord, davos l'enconuschenta muntogna dil *Slijeme*, en quella gronda sala della foppa *Dolina* che senumna *Hrvatsko Zagorje*, vai culla menadra e dolmetschra *Lelja Tasch* lunsch sur tiara vi enviers la costa dalmatica.

La traversada dil toc tiara franca, cuntrada della *Lika*, vegn savens interrutta, conversond cun puraglia ed experts. Ei vegn

conversau e fotografau sin tuttas varts. La finala stueva il *Velebit*, muntogna premaritima, vegnir varcada, ina liunga cadeina de tut atgna structura tectonica.

Era per quella scappada gigantesca steva, per basa de contacts ed informaziuns, il marcau de Zagreb, capitala della Croazia, a disposiziun. In marcau cun grond teater, cun conservatoris, instituts, academias ed universitad. La casa dils geniturs de Lelja Tasch fuva en tuts graus liug de partenza per tuts ils viadis de retscherca. Lelja Tasch veva absolviu ses studis universitars en historia d'art ed era silsuenter daventada assistenta scientifica digl institut etnografic, professoressa en damondas etnograficas. Ella fuva sco predestinada per menadra tras cuntradas de veglia cultura croata.

Silsuenter, dalla costa dalmatica giuado mellis kilometers en nundumbreivels carauns, fiords e golfs! Era cheu vai sin catscha a canzuns popularas, suenter usits de tutta specia, fagend siestas els impurtonts marcaus sper la mar, Sibenik, Zadar, Šplit, surtut denton a *Dubrovnik*. Il davos vegnan era ina partida inslas dalmaticas visitadas. Era leu in grond admirar de vestgadas, canzuns, oravontut mistergners primitivs, manualmein rufinai. Pli tard enzacons plaids depli sur de quella part de nies viadi.

Dapertut mussaments impurtonts culturals e d'art! Organisaziuns che stevan cordialmein a disposiziun cun lur gruppas folcloristicas, de vestgadas, de cantadurs e cantaduras, sunadurs sils instruments antics a flad, numnai *sopelas* e *lijericas* etc. Tgei cantilenas senza fin e misericordia en novs tuns e successiuns. In mund d'in tut auter mund! Cun ried vai ussa tochen viagiu encunter ils confins dell'Albania, vargond la *Boka Kotorska*, epi siado enviers la muntogna dil *Lovćen*, contemplond el bass la *Boka Kotorska*, ina Baia de mar senza fin.

Savens dev'ei neginas pusseivladads de cuntenteivels quatiers. Surnotgs en curtgins d'ulivas, sut fighers, zugliai en cozzas, sut a tgau ils sacados. In ni l'auter dils quater sepiars, era mo sils sezs, tratgs alla largia digl auto. Dasperas denton ils gronds contrasts! Pasts maisudi en casas purilas, perdanonzas cungidas da finas bubrondas. E gia, en in liug, previu dals hospitaliers las caumas per las siestas dil suentermiezgi. Ils letgs

eran gia pinai. Las caliras cumandavan siestas tochen lunsch viaden el suentermiezgi.

Turnai suenter jamnas siado al pei dell'Istria, a *Rijeka* (Fiume), tonschan forzas e la curascha – cun agid della sperta ed uerbla menadra – de s'embarcar sin primitivs bastiments vi silla vasta insla *Krk*. Puspei tut novs aspects! Cantadurs, quella ga perfin buobets, che comparan cun lur canzuns. Cantaduras e cantadurs ston vegnir transportai da loghens primitivs en centers pli gronds per recepir lur cantilenas, canzuns remarcablas, gest sin quell'insla surtut miedis cun successiuns de quarts tuns. Forza electrica per las apparaturas dev'ei mo en interrupziuns, en logs centrals, il meglier la sera e da tarda notg. Quella situaziun dictava ils temps de lavur. Autos privats dev'ei da gliez temps strusch en Jugoslavia e cunzun buc sin las nundumbreivlas inslas dalmaticas. Perquei tuccav'ei, suenter las lavurs de recepidas de turnentar cantadurs e cantaduras a ca lur!

En in amureivel vallà dell'insla Krk, senza pusseivladad de quatier, vegn camau sur notg sin in crest, fuorma de tuma, bein surcarschida. Discuors tochen viaden ella notg. La damaun marvegl in legher tuccar de stizzar en fuorma d'in concert d'asen: I A, da tuttas varts neuasiado.

Mo era sin quella insla stoi zacu prender ina fin. Arrivai al port maritim, refusa il cumandant dil bastiment de cargar nies auto. Negin indrez de punt perpeis per rabitschar la carga vi sil podi. Lelja Tasch lai denton buca luc. Ella carmala igl autist vi sper ina casa en baghetg cun dasperas aissas grossas de plantschiu, hazers palauncs en pluna. Entgins vegnan purtai neutier ed il capitani sto ceder e conceder il cargament sur aissas ballantschontas vi sil pantun.

A Rijeka, suenter in grondius past de pèsch-dental (zubatac) el 'Continental', va il grondius viadi en Croazia alla fin. Avon che sesparter dalla stupenta menadra sesaulzan aunc ina gada las visiuns – che sefultschan e sestrapazzan tras la fantasia. Interessants detagls: En quella tiara in tut auter sedemenar d'in pievel de tut autra cultura, de different lungatg. Denter auter semanifestan danovamein professiuns originaras, manipulaziuns mistergneras de singulara sempladad. Per dar in exempel, quel dils truscha-arschellas e brischascadialas! In intensiv

turschar e manevrar, luvrond e formond vischala da tutta specia, che vegn silsuenter barschada en lur fuorns bein scaldai. Da lur ulerias va la vischalamenta, tocca gronda e pintga, en barcas tschallatontas a tiara ferma per la vendita.

Caminond duront il liung viadi mintgaton en barcarels e bastimenets, sefuorman, sur vastas auas vi, ils suns e tuns melanconics de sunadurs pasturs sils antics instruments a flad. Tut quei va tras la memoria destadada dals tuns imaginai. Tut va puspei, tut en rocla, tras la testa: vestgadas de fiasta en tontas variaziuns, tut tenor cuntrada, – ed in grond surstar, vesend sur il flum *Neretva* (Vrlika) vi, ina giuvna en vestgada surcusida sur l'entira persuna cun pesonts talers d'argien! Sch'ins less plinavon descriver tut las famusas urdanias ch'ei dat en quella tiara, en purschidas realas ed en gronda hospitalitad, dess quei in cudisch.

A Rijeka vegn priu cumiau suenter jamnas de cuorsas tras tiara e sur mars. Sa sch'ei dat zacu in retuorn – en quella tiara della cucagna, dell'empermischun?

Era suenter il viadi tras la Croazia semantegnan ils contacts denter Zagreb e Cuera. Ina partida problems etnologics eran stai nunsligiai ellas preschas de viadi. Ina cunterviseta davart Lelja Tasch a Cuera vegn acceptada da sia vart, arrivond a Cuera ils 5 de schaner 1955. Gia l'auter gi, Buania, vai, ensemen culla cumpogna de viadi en Jugoslavia, Luisa Witzig, dalla val siado ella Surselva. Igl emprem vai a Breil, lu a Danis-Tavanasa, intercurrend ils usits de quei temps festiv, cunzun las tradiziuns ferm differentas dils Treis s. Retgs en quellas duas pleivs.

Lelja Tasch seviva spert viaden en quella nova veta, en usits e tradiziuns, ella moda de viver cun in auter lungatg. Ulteriurs viadis de retscherca ein silsuenter reservai alla rimnada de canzuns popularas de tempra religius-*latinas*. Quei sectur remarcabel della canzun populara en tiara romontscha serevela de tut special interess en discuors cun representants della scienzia musicologica populara. Ei setracta en quei cass de visetas els vitgs ed ellas pleivs de Casti, Cunter, Savognin, Tinizun ed Alvagni en Sursaissa romontscha. Era en quella scienzia della canzun populara, dil sault popular, fuva Lelja Tasch de casa, havend studegiau etnografia e musica practica e teoretica

all'universitad ed al conservatori de Zagreb, pli tard a Cuera ha ella era transscret da pindellas canzuns popularas.

Ei sto haver plaschiu bein el cantun Grischun. Ils 14 de fevrer 1955, oz avon 40 onns, han las nozzas giu liug. La damonda daco che humans naschi e carschi si en tala lontananza in da l'auter, s'entaupan tuttenina, casualmein per la veta – *ella* neu d'in grond marcau, tschentaus ella vasta planira, *el* in um dell'aulta muntogna. Quei legn dat de sbatter. Cun caschun d'ina sentupada cun il spirtus poet e scribent engiadines *Men Rauch* sesligia il misteri. El raquenta: *L'entschatta della carstgaunadad eran um e dunna scaffi e carschi ensemen en ina persuna. Beingleiti vesa il suprem scaffider che quei mava buca bein, e malcuntents dat el il camond alla divina pussonza de siglientar dapart quei ch'era mess ensemen. Quei daventa de tala forza che las parts setschentan per igl entir mund entuorn. Ils dividi stuevan denton puspei vegnir ensemen sco stau destinau dagl origin, denton en persunas individualas. In harregiont encurir pren si'entschatta. Essend la Croazia e la tiara retica en gronda allontananza, vai 50 onns tochen che las parts sesanflan!* – Aschia Men Rauch! Se non è vero, è ben trovato!

Cul temps arrivan treis feglias che frequentan las scolas a Cuera, tuttas treis era il gimnasi e silsuenter la scolaulta a Turitg e Losanna. Giuanna daventada giurista, Anna Pia historiografa, Christiana hoteliera. Ellas tschontschan cul bab adina romontsch, culla mumma e ses geniturs croat. Denter ellas il bi dialect tudestg de Cuera. Culla dunna vegn adina tschintschau romontsch, staus emprius en in onn en moda perfetga. Aschia van sur meisa vi, alternond, treis lungatgs a spass.

Sin nundumbreivels viadis communabels, ils emprems onns cunzun en Jugoslavia, ein lungatg e cultura da quellas varts adina vegni enfirmi e renovai. Lelja Maissen ei ina ordvart promta e capavla dunna de casa sper sia lavur intellectuala, segida en las lavurs de lungatg e cultura romontscha e grischuna, è cun buna cusseida. Ella ei stada gideivla culla versiun dil bi cudisch d'affons *Clapitsch*, translataus ord il croat, in cudisch illustraus da *Toja Isenring-Maissen*. Lelja ei svelta e speditiva, de grond temperament ed adina 4 pass ordavon al temps ed al spazi.

Dapi 20 onns sededichescha Lelja Maissen d'ina lavur spirtala totalmein diversa, numnadamein incumbensada d'emetter jamna per jamna las emissiuns per ils luvrers jasters jugoslavs en Svizra. Igl ei ina lavur surdada dal Radio Svizzer.

Cun ses studis semeglionts, en lungatgs, art e culturas, dat ei en famiglia mai divergenzas sensiblas d'opiniun. Quei vala cunzun per la critica digl art, della musica, giudicaments filosofics, politics e della critica litterara. Era quei ina staziun della veta, spirtala, mentala!

***

In patratg final. Ins tschontscha e scriva sur de staziuns della veta, emblida denton bugen ils pass, ils scalems e sbargats che meinan allas differentas posiziuns. Ei dat humans che van tut alla grada, sc'in paliet tras la veta. Vias e portas sesarvan e seslargian incontin, senza incaps e pals ellas rodas. Talas favurs ein buca stadas dadas al buobet mess a sulegl ella canastra schuber alva e biala sco tgina 1905 entadem la Val Sumvitg!

Tgei stat tut denteren – sin via als scalems ch'il carstgaun ei necessitaus de far per acquistar il post prius en egl? Via dira savens, emplunada da stentas, cun pass anavos, sbargats dalla vart cun resca de cupitgar dalla scarpa oragiu el prigulus vit. Vias dolorusas ch'ein buca d'evitar en in mund ch'embratscha il bien, mo era il mal.

Nus lein far cuort cun nossa filosofia e citar in passus ord ina dellas biaras brevs della mumma, scretta ils 10 d'avrel 1946, suenter incaps e retegns de vias previdas: *Cruschs e travaglias maunc'ei buc – per zatgei ein ellas era bunas!*

E la *tatta pintga* si Capeder veva ina ga schau corscher – avon tschien e tons onns: *Nos babuns ein stai buns, luvrus, spargnus e devozius. Lur bunas ovras, schi abundontas, han els gnanc duvrau a mesas per vegnir enta parvis. Ils surplis en merets vegnevan mintgamai mess en salv si surcombras, ella trucca biala de beinvulientscha per diever ed etel dils vegnentsuenter, forsa meins prus.* – E la tatta pintga vinavon: *Era nus lein tener culla trucca biala!*

Registers

Bibliografia

Altes Handwerk. Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde. 6 Bände. Herausgegeben von Paul Hugger. Basel 1963–1993.

Barandun, Plasch: *Von St. Hippolytus zu Feldis/Veulden.* Sontg Ipeuld, istorgia da Veulden. Feldis/Veulden 1996.

Beiträge zur Geschichte der Schweizerischen Eisengiessereien. Redigiert von Hans Boesch und Karl Schib. Schaffhausen 1960.

Berther, Florin: *Kaspar Decurtins.* – Separatdruck der Freiburger Nachrichten. Freiburg 1916.

Berther, Francestg: *Rueras, ses avdonts e sias casas denter 1750 ed oz.* Rueras 1992.

Bibliografia da la musica vocala retorumantscha. Ligia Romontscha 1986.

Bonaccorsi, Alfredo: *La musica popolare.* Firenze 1943.

Cadieli, Gion: *Ovras.* Mustér 1983.

Cadruvi, Donat: *La famiglia Danton.* Il Novellist 8. Cuera, Revista retoromontscha 1972.

Caduff, Gian: *Die Knabenschaften Graubündens.* Chur 1932.

Cahannes, Gion: *Professer Dr. Giusep Huonder.* Ina regordientscha. – En: Annalas 31(1917), 1–26.

Calender Romontsch. Mustér 1866ff.

Camathias, Flurin: *Ovras.* Ediziun festiva per il tschienavel onn de naschientscha 1871–1971. Laax 1971.

Camenisch, Emil: *Das Ilanzer Religionsgespräch,* 1–9 Januar 1526. Gedächtnisschrift zur vierten Jahrhundertfeier. Chur 1925.

Camenisch, Emil: *Geschichte der Reformation und Gegenreformation in den italienischen Südtälern Graubündens.* Chur 1950.

Caminada, Christian: *Das Rätoromanische St. Margaretha-Lied.* – In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde 36, 1937/38, 197–236.

Caminada, Christian: *Die Bündner Friedhöfe.* Eine kulturhistorische Studie aus Bünden. Zürich 1918.

Caminada, Christian: *Die Bündner Glocken.* Eine kulturhistorische Studie aus Bünden. Zürich 1915.

Caminada, Rest Giusep: *Nos zenns.* – En: Igl Ischi 14(1912), 241–298.

Carnot, P. Maurus: *Im Lande der Rätoromanen.* Disentis 1934.

Castelmur, Anton von: *Landrichter Nikolaus (Clau) Maissen.* Ein Beitrag zur Bündner Geschichte des XVII. Jahrhunderts. Chur 1929.

Collenberg, Christian: *Wandel im Volkslied.* Langfristige Veränderungen in der Zusammensetzung eines Volksliedbestandes, dargestellt am rätoromanischen Volksliedkorpus. Universitätsverlag Freiburg (Schweiz) 1986.

Curti, Notker: *Volksbrauch und Volksfrömmigkeit im katholischen Kirchenjahr.* Basel 1947.

Darms, Andrea: *Cronica da Flond, fatgs historics*. Flond 1991.
Decurtins, Alexi: *I. Rätoromanisch*. Aufsätze zur Sprach-, Kulturgeschichte und zur Kulturpolitik. Romanica Raetica 8. Chur 1993.
Decurtins, Alexi: *II. Viarva romontscha*. Contribuziuns davart il lungatg, sia historia e sia tgira. Romanica Raetica 9. Cuera 1993.
Decurtins, Caspar: *Pater Placidus a Spescha*. Chur 1874.
Decurtins, Caspar: *Rätoromanische Chrestomathie*. Erlangen 1896–1919.
Dicziunari Rumantsch Grischun. DRG. Cuera 1938ff.
Dolf, Tumasch: *Canzuns popularas da Schons*. – En: Annalas 33(1919), 127–166.
Dolf, Tumasch: *Diversas collecziuns de canzuns popularas en manuscret ed en cudischs de canzuns*.
Dolf, Tumasch: *La canzun dil salep e la furmicla*. – En: Calender per mintga gi 1950, 115–122.
Ebel, Johann Gottfried: *Anleitung, auf die nützlichste und genussvollste Art die Schweitz zu bereisen*. Zürich 1809.
Erni, Hans: *Regurdonzas*. Cuera 1954.
Festschrift Louis Gauchat. Mit Vorwort: F. Fankhauser, J. Jud. Aarau 1926.
Flugi, Alfons von: *Die Volkslieder des Engadin*. Strassburg 1873.
Foppa giubilonta 765–1965, Ilanzer Jubeljahr. Festführer. Ilanz 1965.
Fry, Carli: *Caspar Decurtins, il campiun della renaschientscha romontscha*. Ligia Romontscha. Cuera 1955.
Fry, Karl: *Kaspar Decurtins*. Der Löwe von Truns, 1855–1916. 2 Bände. Zürich 1949/1952.
Gadola, Guglielm: *Detgas e praulas alpestras che audan tier la legenda de s. Margretta*. – En: Glogn 1941, 4–16.
Gadola, Guglielm: *Historia litterara dil sentiment religius en Surselva de Messa*. – En: Igl Ischi 32(1946), 3–82.
Gassmann, Alfred Leonz: *Was unsere Väter sangen*. Volkslieder & Volksmusik am Vierwaldstättersee, aus der Urschweiz & dem Entlebuch. Basel 1961.
Geiser, Brigitte: *Das Alphorn in der Schweiz*. Schweizer Heimatbücher 177/178. Bern 1976.
Graubünden Grigioni Grischun. Ein neues Werk über Graubünden. Herausgegeben im Auftrag der Regierung des Kantons Graubünden.
Haefeli-Cahannes, Maria: *Cronica della Famiglia Sep e Mengia Cahannes*. Ediziun Uniun Cuolm la Casa. Cuera 1989.
Haid, Hans: *Mythos und Kult in den Alpen*. Rosenheim 1990.
Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berlin, Leipzig, 10 Bde. 1927–1942.
Hofmeister, Sebastian: *Akten zum Religionsgespräch in Ilanz*. Neu herausgegeben zur Galliciusfeier 1904. Chur 1904.

Hubschmied, Johann Ulrich: *Alte Ortsnamen Graubündens.* – In: Bündner Monatsblatt 1948, 33–50.
Hummel, Charles F.: *With Hammer in Hand.* The Dominy Craftsmen of East Hampton, New York. Winterthur Museum, Charlottesville 1968.
Igl Ischi. Organ della Romania. Basilea, Cuera, Mustér 1897ff.
Il Glogn. Calender per il pievel romontsch. Glion 1927ff.
Il Rosmarin. Cudisch de canzuns per las cumpignias de mats. Editur: Sep Mudest Nay. Cuera 1929.
Jenny, Valentin: *Handwerk und Industrie in Graubünden im 19. Jahrhundert.* Chur 1991.
Jud, Jakob: *Romanische Sprachgeschichte und Sprachgeographie.* Ausgewählte Aufsätze. Atlantis Verlag. Zürich 1973.
Kodály, Zoltan: *Studia memoriae Belae Bartók sacra.* Budapest 1956.
Laax, eine Bündner Gemeinde. Studien zu ihrer Geschichte, Sprache, Kultur und zur touristischen Entwicklung. Laax 1978.
Lehmann, Heinrich Ludwig.: *Patriotisches Magazin von und für Bündten.* Bern 1790
Ligia Grischa. *100 onns chor viril Ligia Grischa 1852–1952; 125 onns Ligia Grischa 1852–1977.* Ediziun Chor Ligia Grischa, 1952, 1977.
Lombriser, Giusep: *Nicolò Rusca e siu temps 1563–1618.* – En: Igl Ischi 49(1963), 7–84. – Editur Martin Soliva.
Lorez, Christian: *Bauernarbeit im Rheinwald, Landwirtschaftliche Methoden und Geräte.* 2. Auflage. Basel 1986.
Maissen, Alfons: *Aluis Carigiet.* Veta e problematica d'in pictur. – En: Radioscola 1960, I, 10, 1–17.
Maissen, Alfons: *Barets u baras pintgas.* – In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Band 43(1946), 110–121. Basel.
Maissen, Alfons: *Dr. Aluis Tuor, miedi districtual a Glion 1973–1939.* – En: Igl Ischi 28(1941), 163–179.
Maissen, Alfons: *Hans Erni, Veta litteraria – Ovra musicala.* Cuera 1957
Maissen, Alfons: *Igl iral, mied de transport de lenna.* Radioscola 1963, I, 16, 13–24.
Maissen, Alfons: *Il resvegl della canzun populara romontscha.* – En: Igl Ischi 30(1943), 3–54.
Maissen, Alfons: *Ils treis sogns Retgs.* Radioscola 1962, I, 13, 1–11.
Maissen, Alfons: *IV. fiasta de musica sursilvana a Glion.* Rapport dils derschaders. Glion 1938.
Maissen, Alfons: *Kleiner Museumsführer. Cuort menader tras il Museum Regiunal Surselva.* Ilanz 1994.
Maissen, Alfons: *La tiba e sia muntada.* Radioscola 1976, III, 57, 11–23.
Maissen, Alfons: *Mia resgia.* Nies Tschespet 59. Mustér 1987.
Maissen, Alfons: *Rimnada e publicaziun de canzuns popularas romontschas.* – En: Igl Ischi 49(1963), 201–206.

Maissen, Alfons: *Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch Bünden.* Die sachlichen Grundlagen einer Berufssprache. Romanica Helvetica 17, 1943. Erlenbach-Zürich 1943.

Maissen, Alfons/Wehrli, Werner/Schorta Andrea: *Die Lieder der Consolaziun dell'olma devoziusa.* 2 Bände. Basel 1945.

Maissen, Augustin: *Die «Surselva», das Bündner Oberland.* – In: Heimatschutz 54(1959), 5–25.

Maissen, Augustin: *Inschriften, Ornamentik und Meister des Bauernhauses in der Surselva.* Ein Beitrag zur Erforschung ländlicher Baukultur. Diss. Freiburg (Schweiz). Ungedruckt in 3 Bänden. Laax 1950.

Maissen, Augustin: *La casa cun igl um de fier a Sumvitg 1570.* Monumenta e documenta Ligae Grisae 1. – En: Igl Ischi 57/58(1971/72), 139–165. Cuera 1974.

Maissen, Augustin: *Maissen della Casacrap, Genealogia 1346–1963.* – Separat da: Almanac Genealogic Svizzer, vol. XII, Editur: J. P. Zwicky de Gauen, Turitg 1965.

Maissen, Felici/Maissen, Aluis: *Landrichter Nikolaus Maissen.* Sie veta e siu temps 1621–1678. Desertina, Mustér 1985.

Maissen, Felici: *Clau Maissen en Valtellina 1665–1667.* Monumenta et documenta Ligae Grisae 2. – En: Igl Ischi 57/58(1971/72), 167–202. Cuera 1974.

Maissen, Flurin: *Cristallas, Mineralklüfte und Strahler der Surselva.* Fuorns e cristallas. 2. ed. Disentis 1955/1974.

Margadant, Silvio: *Land und Leute Graubündens im Spiegel der Reiseliteratur 1492–1800.* Ein Beitrag zur Kulturgeschichte und Volkskunde Graubündens. Zürich 1927.

Meuli, Karl: *Griechische Opferbräuche.* Sonderabdruck aus der Phyllobolia von Peter von der Mühll zum 60. Geburtstag, am 1. August 1945. Basel 1945.

Müller, Iso: *Die Schenkung des Bischofs Tello an das Kloster Disentis im Jahre 765.* – Separatabdruck aus dem 69. Jahresbericht der historisch-antiquarischen Gesellschaft von Graubünden. 1939.

Mutz, Alfred: *Die Kunst des Metalldrehens bei den Römern.* Birkhäuser Verlag, Basel und Stuttgart 1972.

Nay, Sep Mudest: *Cumedia festiva per la fiasta giubilara de Giacun Hasper Muoth 1844–1944.* – En: Igl Ischi 31(1945), 72–126. Mustér 1945.

O, tgei biala ... schibetta. Gruppa de lavur Pro Schibettas. Danis/Tavanasa 1979.

Otto, Eduard: *Das deutsche Handwerk in seiner kulturgeschichtlichen Entwicklung.* Berlin 1927.

Ovras poeticas de Flurin Camathias. Emprema collecziun, dedicada a P. Maurus Carnot. Rimnada da 1900–1919. Cuera 1919.

Pater Placidus a Spescha cf. Pieth, Friedrich e.a.

Peer, Andri: *Beiträge zur Terminologie des Bauernhauses in Romanisch Bünden.* Diss. Zürich 1960.
Peer, Andri: *Küche und Heizung im Bauernhaus Romanisch Bündens.* Basel 1960.
Perini, Elisa: *Otto Barblan 1860–1943.* Samedan 1960.
Pieth, Friedrich/Hager, Karl/Carnot, Maurus: *Pater Placidus a Spescha.* Sein Leben und seine Schriften. Bümpliz-Bern 1913.
Poult, Jakob: *Ein romanisches Volkslied.* – En: Bündner Monatsblatt 1939, 23–25.
Pult, Chasper: *Über die sprachlichen Verhältnisse einiger Teile der Raetia Prima im Mittelalter.* – In: Revue de linguistique romane 3(1927), 157–205.
Purtscher, Fridolin: *Die Gerichtsgemeinde «Zu Ilanz und in der Grub», Die Stadtgemeinde Ilanz am Ausgang des Mittelalters.* Chur 1922.
Riatsch, Clà/Walther, Lucia: *Literatur und Kleinsprache.* Studien zur bündnerromanischen Literatur seit 1860. Romanica Raetica 11+12. Chur 1993.
Romania cantat. Lieder in alten und neuen Chorsätzen mit sprachlichen, literarischen und musikwissenschaftlichen Interpretationen. 2. Bände. Tübingen 1980.
Romanica Helvetica, edita auxilio collegarum Helveticorum ab J. Jud et A. Steiger. Zürich 1935ff.
Schmid Leo: *100 Jahre Pfarrkirche Ilanz.* Ilanz 1979.
Schmid, Leo/Capaul, Duri: *Lugnez und Valsertal.* Schweizer Heimatbücher 131. Bern 1967.
Schmid, Leo/Maissen, Alfons: *Ilanz–Glion.* Ilanz, die erste Stadt am Rhein. Disentis 1977.
Schmitter, Werner: *Waldarbeit und Waldarbeiter im Prättigau.* Schiers 1953.
Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Basel 1897ff.
Schwendimann, Johannes: *Kultur-Ideale vergangener Zeiten.* Luzern 1937.
Sererhard, Nicolin: *Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreyen Bünden.* Neu bearbeitet von Prof. Dr. O. Vasella, Freiburg. Chur 1944.
700 Jahre Stadt Ilanz 1989. 700 onns marcau de Glion. Redaktion: Donat Cadruvi. Disentis 1989.
Simeon, Gion Duno: *Las Mintinedas, an text e musica.* – En: Sulom 1953, 32–36.
Söhlemann, H.: *Das Tischlerhandwerk.* Handwerk und Fachwerk. Leipzig 1939.
Theobald, G.: *Das Bündner Oberland.* Chur 1861.
Tobler, Ernst Victor: *Aus kleinen Städten der Schweiz, Ilanz im Bündner Oberland.* Heimkalender 1925.

Tomaschett, Paul: *Mulins e rodas-mulin ella Cadi.* – En: Annalas 97(1984), 98(1985).
Vieli, Ramun: *Die Terminologie der Mühle in Romanisch Bünden.* Chur 1927.
Vincenz, Gieri: *300 onns Cuort Claustrala (Hof) a Trun.* 1674–1974. Mustér 1974.
Vox Romanica. Zürich 1936ff.
Wagner, Peter: *Elemente des gregorianischen Gesanges.* Freiburg (Schweiz) 1916.
Waser, Otto: *Volkskunde und griechisch-römisches Altertum.* Basel 1916.
Weiss, Richard: *Das Alpwesen Graubündens.* Erlenbach-Zürich 1941.
Wiora, Walter: *Das echte Volkslied.* Heidelberg 1950.
Wiora, Walter: *Der geistliche Volksgesang der Rätoromanen.* Bemerkungen zur neuen Gesamtausgabe der Consolaziunlieder. – In: Archiv für Literatur und Volksdichtung. Sonderdruck aus dem I. Band (1949).
Wiora, Walter: *Zur Frühgeschichte der Musik in den Alpenländern.* Schriften der schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde, Band 32. Basel 1949.
Witzig, Louise: *Schweizer Trachtenbuch.* St. Gallen 1954.
Wolfram, Richard: *Die Volkstänze in Österreich und verwandte Tänze in Europa.* Salzburg 1951.
Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte. Freiburg 1907ff.
Žganec, Vinko: *Muzički folklor I, uvodne teme i tonske osnove.* Zagreb 1962.

Register dellas materias, dils loghens e dellas persunas

Aeschbacher, Walther (componist e dirigent) 535, 540, 543, 553, 555, 557, 573.

Agl utschi 312ff. (melodia «Merlotscha» e «Kommersbuch») 313, 315; (explicaziuns e poesia) 328, 333.

Alma Mater Friburgensis 446, 460.

Alps (formaziun, destrucziun) 63; (artg triumfal dellas Alps) 18, 20.

Alps grischunas e la Foppa 18, 55.

Baghegiar (co nos vegls meisters baghegiavan) 279–286; (casa-lenn: vegliadetgna) 280ff.; (casa sempla e dubla) 281ff.; (ornaments vid casas) 283; (scolars interqueran) 284; (destrucziun de cultura edificiala 285.

Barets, baras pintgas 155–166; (treis gronds muments ella veta) 155; (vestgir e metter en bara) 156; (mortoris e sepulturas) 157; (il ster pieun etc.) 158; (decadenza digl usit) 159; (puschegn e hilaritad) 163.

Barschaments a Glion 46ff., 83ff.

Bartók, Bela (componist e ramassader de canzuns popularas) 613.

Basler Volksblatt (impurtonta gasetta catolica, redactur Ernst Feigenwinter, Basilea, C. Decurtins collaboratur) 462 e nota 39, 464 e nota 42, 480 nota 71.

Baumeisterverband (Luregn Cagianut) 441 e nota 6.

Beck, Josef (prof. a Friburg, amitg de C. Decurtins) 463 e nota 41, 469.

Belmont, conts en Glion e la Foppa 35ff.; (davos representant) 74.

Berther, P. Baseli 458 e nota 34, 520, 523.

Bettelstudent (pertucca G. Cahannes 1888ff.) 441 e nota 30; (ils custacs) 458 e nota 53.

Brahms, Johannes (componist de: «Waldnacht/Notg d'uaul») 558.

Brevs da Crestault 427, 430.

Brevs de student Sur Gion Cahannes, 1888–1900. – Cf. Cronica 439–499.

Brinegg (tuor fortificada, oz tuor baselgia sper s. Margreta a Glion) 77.

Brugger, G. A. (bien amitg de sur Cahannes, che va en Tujetsch a sia messa nuviala, 4 d'uost 1895) 449 e nota 20.

Büchi, Albert (prof. d'historia svizra a Friburg) 424, 463 e nota 41, 467.

Bündner Bergfirn (oz Arena Alva) 17.

Burgheis de Glion (mistergners dil 14 e 15avel tschentaner) 48.

Cadruvi, Donat 375–386; (La famiglia Danton) 376, 381; (ovras) 378; (brevs ad in magistrat) 379, 380; (poesias) 384, 385.

Cahannes, Gion Giacun 423–438; (biografia) 423ff.; (tetel dissertaziun) 424; (president dell'Uniun de students svizzers, della Romania) 425; (caplon e plevon a Rabius) 425; (redactur della Gasetta Romontscha) 426; (1907 prof. alla scola cantonala, ses amitgs) 426; (Brevs da Crestault e grammatica) 427; (contacts cun Ramun Vieli) 428ff.; (25 annadas Nies Tschespet) 429; (ina cuorta egliada) 430ff. (brevs de renconuschientscha per sia grammatica 1924) 431ff.; (brev da Fl. Camathias) 432; (pertgei ton temps per far ina grammatica?) 433ff.; (Romania) 434, 436; (Geschichtlich falsche Darstellungen) 436; (problematica privata) 437; (cuorta

menziun biografia T. M. Cahannes, il Cronist de siu frar Gion Giacun) 438. – Cf. era Cronica.
Cahannes, Toni Mudest (cuorta biografia) 438, 496; (diari 1. part) 439; (diari 2. part) 452; (rolla de Bettelstudent) 441 e nota 7. – Cf. era Cronica.
Camathias, Flurin 289–316; (ovras) 290; (translaziuns jastras) 292, 299; (va sia atgna via) 292; (Erni e Camathias) 292, 297; (La Merlotscha) 293ff., 311, 314; (ediziuns, cant popular) 293; (Camathias e Muoth) 298; (impurtontas poesias) 296; (Ideas romanticas) 298; (Walter de Belmont) 300, 304, 308ff.; (Rosas ord orts jasters) 301; (podium linguistic) 302; (Ils libers de Laax) 303; (influenzas perniziusas) 306; (amur per la muntogna) 307; (fundaziun della Ligia Grischa 1395) 308; (Agl utschi) 312; (Kommersbuch) 314.
Caminada, Rest Giusep 409–423; (sentupadas) 410; (uestg) 413; (ovras litteraras e scientificas) 416–418; (cults cristians e paganils) 418f.; (Crestomazia) 418; (Die verzauberten Täler) 420; (s. Margriata) 409, 414, 420f.
Cantadurs, cantaduras (profund sentiment) 101, 104; (rimnadra de canzuns, dunna Lombriser) 147; (recepziun de canzuns silla insla Krk e Croazia interna) 616.
Capeder, Crest Capeder, Val Capeder 441 nota 9, 442, 450 nota 22.
Caplutta de Sontga Clau 17.
Carnot, P. Maurus 290, 299.
Casa Gronda Glion (Poeschel, E.) 89.
Casas patrizianas a Glion (Casa Gronda) 82; (Casa Portasura, Casa Grischa, Casa Caprez, Casa nera, Casa Carniec) 47.
Castelberg (famiglia de muntada, documentada per Glion el 14avel tschentaner; exista la ruina Castelberg) 50.
Cathomen, Bistgaun (plevon a Dardin dal temps de sur Cahannes, impurtonts en sia veta giuvenila) 440 e nota 5, 441 e nota 6, 442 e nota 8, 453 e nota 26.
Cecilia (emprem'ediziun, 1917) 295.
Componists, poets e dirigents (nies cant e nos componists) 133ff.; (Nägeli, H. G.) 134, 362; (Hans Erni) 355ff.; (poets e componists) 137, 360; (translataders) 533, 576; (Tumasch Dolf) 365, 373; (dirigents e componists dil Chor Ligia Grischa) 526, 535, 542, 546f., 559, 561, 565, 572, 575.
Confraternitads 44.
Conts (administraturs a Glion, vasals digl uestg) 73.
Corpus catolicum 454 (agids finanzials a students) 403, 454, 458, 461.
Crap de Flem (bova) 65.
Croazia (viadis ella Croazia) 580.
Cronica (Diari) da T. M. Cahannes 439–499; (Famiglia Cahannes) 439; (G. G. Cahannes: scola) 440; (student a Friburg 1888) 441; (vacanzas purilas a Dardin) 442ff.; (a Friburg, oreifer scolar) 464ff.; (1890 student a Engelberg) 446; (giavischa da casa in 'spel troccas' e la poesia 'Il tiran Victor') 447; (viseta de T. M. Cahannes a Engelberg) 450; (poesia «Un beau moment») 451; (Decurtins e Python comparan savens) 453, 461; (ils Kosttags) 456 e nota 30; (sentupada cun G. H. Muoth a Cuera) 490; (viadis temeraris sur il Cuolm d'Ursera) 458, 466; (ella vegna dil Segner) 488; (examens de doctorat) 472; (studis teologics 1896, 1897) 473; (vacanzas a Ladir) 475; (la faulsa libertad, brevs) 477; (messa nuviala) 481ff.; (ca-

plon e plevon a Rabius) 486ff.; (redactur G. R. e Pelegrin) 489; (caplon militar) 489; (1914 spiritual dell'armada) 491ff.; (1907 definitivamein a Cuera) 492; (situaziun finanziala) 496; (ortografia della Cronica) 497.
Cronists, historiografs (Ebel, Lechner, Lehmann, Robert, Tobler, Sprecher, Theobald, Hiltbrunner, Poeschel etc.) 25–33, 87–90.
Crutsch de terschar (descripziun cun maletg) 272.
Cuclunera (uaffen, descripziun, maletg) 275.
Dalmazia ed inslas (viadis) 614ff.
Darms, Gion Martin (decan, fundatur e dirigent dil Chor Ligia Grischa 1852) 17; (priedi sur il barschament 1893 a Glion) 85.
Decurtins, Caspar (rimnada della canzun populara el senn de Ed. Hoffmann-Krayer) 100, 106, 146, 151, 292, 301, 360; (contacts cun Dolf) 369f.; (contacts cun Chr. Caminada) 416ff.; (tendenzas politicas) 440, 446 e nota 16; (Decurtins e la Cronica T. M. Cahannes) 453ff., 461; (G. Cahannes sur Decurtins) 440; (biografic) 410, 460, 482; (viseta a Gravas) 434 e nota 75; (da Rabius a Trun-Gravas, Cahannes sin viseta) 494 e nota 82.
Derungs, Gion Giusep (musicist, dapresent directur dil Chor Ligia Grischa) 554, 566, 575.
Deutsches Kommersbuch (en connex culla «Merlotscha» e la melodia «Agl utschi») 314.
Diaris 1944–1994 (plaids introductivs) 579; (cuorts exempels 581ff.; (conclusiun) 593.
Dicziunari Rumantsch Grischun (motivaziun «Diari 1944–1994») 579, 581, 586, 588.
Dissertaziun Cahannes (das Kloster Disentis vom Ausgang des Mittelalters bis zum Tode des Abtes Christian Castelberg 1584) 424, 471 e nota 55; (ediziun: Von Matt) 474; (distribuziun) 486.
Documents veseivels e nunveseivels 55ff.
Dumbraziun a Glion (lungatgs, confessiuns) 92.
Dvorák, Antonin (componist tscheh 1841–1904) 536.
Ediziuns de canzuns popularas 371.
Erni, Hans 355–363; (Erni e sur Camathias) 309; (editur e componist) 356; (sentupadas) 357; (Surselvas) 358; (componist e poet) 359; (Erni e Nägeli) 360; (definiziun della canzun populara) 360; (svilup cantic) 361; (classificaziuns della canzun romontscha) 362.
Excavaziuns (Crestaulta, Muota de Falera, Grepault) 61; (Glion-sura) 81.
Feigenwinter, Ernst 464 e nota 43; (Basler Volksblatt) 462 nota 39.
Foppa (vanaun) 17; (sala naturala della Foppa) 17; (priel della Foppa) 62, 65.
Fravis (impurtonza) 264; (fravi ambulont) 239.
Gadola, Guglielm (Glogn) 55; (biografia) 521; (ediu 17 Ischis) 522; (per cumiau) 522; (25 Glogns) 221; (P. Baseli Berther) 523.
Gartirola de truchet (maletg, descripziun 273.
Glion (daventa marcau entuorn 1300) 72; (Il vegl marcau de Glion) 76ff.
Glion e la Foppa (problems geografics, de pievels e lungatgs 66, 75ff.
Glion e la Foppa d'antruras e ded ozilgi (cuntrada, historia, cronists, barschaments, scola) 55–95.
Glion, ils treis Glions antics, ed il quart dil 19. e 20. tschentaner 82.

Glion, marcau romontsch 86ff.; (gronds umens romontschs) 87.
Glion, quei e tschei de Glion e della Foppa (historia, svilup, populaziun) 15–53.
Gliott, Gion Fidel (polizist e caluster a Glion, oriunds de Laax; descriva il barschament digl onn 1893 a Glion) 84ff.
Grüter, Sebastian (prof. de teol. a Lucerna; staus conscolar de G. Cahannes, ed amitg tochen alla mort de Sur Gion 1947) 472 e nota 58.
Hager, Karl (perscrutader della natira) (sur la fritgeivladad della Foppa) 23, 62.
Hegar, Friedrich 1841–1927 (pionier della canzun greva, artistica en 4 vuschs, Turitg) 542; («Las duas fossas») 142; («Marsch el desiert») 559.
Historias dil Munt s. Gieri (Fl. Camathias) 290ff., 404, 434.
Hubschmied, J. U. (linguist) 62.
Huonder, Gion Antoni 355.
Huonder, Giusep (romanist, prof. a Friburg tochen sia mort 1905) 472 e nota 57.
Iliande, Itu-Landas (Testament Tello) 23f. 58; (poesia Nay S. M.) 56.
Ischi 50, 1964 (redacturs) 509–524; (Decurtins) 510; (Tuor) 514; (Vieli) 517; (Gadola) 520.
Jasters a Glion (mistergners, confessiuns) 93ff.
Job, Jakob 1891–1973 (directur Radio; gronds merets pil Radio romontsch) 411, 501ff.
Keel, Eugen (amitg da G. Cahannes, fa part della messa nuviala 1899 a Dardin e scriva il rapport en las Monat-Rosen) 484, 486 e nota 78.
Kirsch (prelat, prof. a Friburg; student G. Cahannes en contact) 461ff. e nota 38.
Kodály, Zoltán (componist e rimnader de canzuns popularas ungaresas; redactur de: «Studia memoriae Belae Bartók sacra» 1956) 613.
'Kosttags' (Kosttage, Kostgänger als Studenten, 1888–1900) 456 e nota 30; (ils custacs) 458 e nota 53.
Ladir 431 (liug de vacanzas de sur G. Cahannes) 475; (brev a Ladir da Cahannes) 477 e nota 66.
Lampert, Ulrich (prof.) 476 e nota 65.
Lavater, Hans (componist e dirigent, era della Ligia Grischa) 533, 553.
«Libro concepto, scriptor saltat lasto»! (en ina brev da s. Placi 1894 a casa, havend fatg ils examens en filosofia; il plaid «lasto» ei buca explicabels) 465.
Ligia Grischa, chor viril 533, 555, 572.
Lombriser, Giusep 466 e nota 45, 476.
Lungatg a Glion, 1526 (influenza tudestga) 49.
Lungatg e cultura (R. Vieli) 519.
Luven, Flond e Strada (lur ligioms cul marcau de Glion) 51, 55.
Magnificat 358, 486 nota 76.
Maissen, Augustin 387–406; (ei dat biars Sontgaclaus) 388–390; (contacts cun pievels neolatins) 389; (studis de historia e lungatgs) 391; (lavur: «Ornamentica della casa purila») 392; (enviers l'America) 374; (ovras screttas) 395; (culminaziun: heraldica, genealogia) 398; (Solituds, poesias) 399.
Manser, Gallus (prof. a Friburg) 480 e nota 71.
Margreta, baselgia de s. Margreta (el marcau vegl de Glion, numnada 1287) 41.
Martinú, Bohuslav (componist tscheh; «Feldmesse/survetsch divin campester») 547.

Mayer, Johann Georg (historiograf grischun) 470 nota 50.
Mendelssohn Bartholdy, componist (canzun da ustria turcana) 546.
Merlotscha, cudisch de canzuns 1905 (Agl utschi) 291, 293, 310ff.; (Melodia) 313, 330, 359.
Messas nuvialas 1899 (Sur Gion Cahannes) 481ff.; (regurdientscha a quei gi) 490; (messa nuviala Sur G. A. Brugger) 470.
Mistregn, historia, indrezs, uaffens.
1. Romontsch e mistregn 221–224; (pur e mistregn) 221; (jester ed indigen) 222; (savida mistergnera) 223; (svanida de lungatg de mistregn) 223.
2. Enzacons patratgs arisguard il mistregn 225–246; (mistregn en pitgiras) 225; (mistregns en lenn) 226; (destrucziun dil mistregn) 227; (vegls uaffens) 226; (historia, origin) 227, 230; (pur-mistergner) 231; (stema pil mistregn) 232; (combats) 235; (mistregn marcauil) 234; (nova classa, maschinissem) 237; (cultura edifeciala) 239; (barschaments: jasters vegnan) 240; (immobilia daventa mobilia) 243; (resgias mehanicas) 243ff.; (definiziun dil mistregn) 244; (tehnica dismetta il vegl) 244; (opposiziun encunter la maschina) 245; (l'industria s'avonza) 246; (midada de spért mistergner) 246.
3. Historia explotaziun Punteglias 247–259; (ferreria Punteglias) 247; (restonzas a Trun) 250; (cularia Cuera SA) 251; (maletg de fundaria) 253; (indrezs de culadira) 254; (specia de lavurs en ghisa) 258.
4. Il Museum «Casa Carniec» a Glion 261–278; (museum e mistregn) 261; (rimnada) 263; (tgei ei in museum?) 263; (desegns d'uaffens) 265, 271; (descripziun de rars uaffens) 272, 275.
5. Co nos vegls meisters baghegiavan 279–286; (vegliadetgna dellas casas-lenn) 280; (casa sempla, casa dubla) 281; (entagls) 283; (plans fatschals e fundamentals) 285; (uaffens en maletg) 281, 283, 286.
Monat-Rosen (organ Students Svizzers) 474, 484 e nota 75, 486.
Muginas (far, cantar muginas) 468 e nota 48.
Mundaun, Péz (cunzun en connex cun «Glion 1 e 2», cun poets e componists) 15ff., 52, 60, 64, 71, 74, 76, 88; (Merlotscha) 297ff., 303ff.; (canzun en notas) 483 e nota 72, 592ff.; (Pezzettas dil Mundaun) 308; (Parnass) 307.
Muoth, Giacun Hasper (poesia: Il tiran Victor) 447 e nota 18; (audienza en caussa dissertaziun a student Cahannes) 470 e nota 5, 462 e nota 40.
Museum Regiunal Surselva (MRS) 261–278; (tgei ei in museum?) 263; (fundaziun MRS) 261; (uaffens) 265ff.; (descripziuns d'uaffens specials) 272–275; (lungatg) 277.
Nägeli, Hans Georg 1773–1836 (componist, musicolog, editur) 134ff., 360.
Nay, Sep Mudest («Glion ... matta semionta sin prada flurida», poesia) 56.
Niederberger (prof. al seminari s. Glieci) 456 e nota 31.
Nils W. Gade (componist da «Il grond sulegl») 575.
Patratg final (cruschs e travaglias) 619.
Piusverein (vegn dumandaus per secretari general: Cahannes) 478, 497.
Plevons a Glion 44.

Poe, Edgar Allan 1809–1849 (grond poet e scribent american; ord sia raquintaziun sgrischurusa: La decadenza della «Casa Usher» la versiun poetica: «Il casti striunau») 527ff.
Populaziun de Glion (relaziun e survesta els onns 1848–1941) 92.
Portas dil marcau de Glion (inscripziun Porta-sura) 80f.; (Glion dado la Porta-sura) 45f.
Portas dil marcau de Glion (Porta sura, Porta sut, Porta cotschna, Porta Bual) 46, 94.
Prehistoria (la bova de Flem) 63
Punt-lenn a Glion 94ff.; (foto) 57.
Purtscher, Fridolin (scret pliras lavurs sur Glion e la Surselva, prof. alla scola cantonala) 15, 31, 34, 46, 66.
Python, Georges (fundatur dell'universitad de Friburg) 454, 457, 459, 461 e nota 35, 476.
Räber (prof. a Friburg; va a messa nuviala 1899 a Sur Cahannes) 480, 484.
Rabius (caplania, Sur Cahannes 1900 caplon) 486f.; (1902 plevon) 488; (Rabius-Gravas Cahannes, Decurtins) 489.
Rajeczky, Benjamin (arhiv della canzun populara, Budapest, himnolog) 613ff.
Rein e Glogn (la reunida) 17, 76.
Remas, emprovas rimadas 525–531; (interpretaziuns «Il casti striunau») 527.
Resvegl della canzun populara 99–132; (rimnada) 100ff.; (rimnaders) 102; (sforzs editorials) 104, 108; (plattas fonograficas) 110; (discrepanzas: plaid e melodia) 113; (ediziun Consolaziun) 113; (ediziun part musicala) 114; («Sut la crusch la mumma steva»: tabla melodica) 118–120; (valetaziun) 121; (ulteriuras ediziuns) 123; (ediziuns veglias e novas) 127.
Retgs, treis s. Retgs 167–188 (13 gruppas en maletg) 167–186. – Cf. era Usits.
Ribi, Adolf 501–506 (contacts cun uestg Chr. Caminada) 411; (emissiuns romontschas) 502ff.; (CRR e Radioscola) 504ff.
Rimnada de canzuns popularas 147–152, 99f.; (ils rimnaders) 147; (progress tehnics de rimnada) 149; (ediziuns planisadas) 150; (nova rimnada) 151.
Romania 434, 436, 509, 511ff., 515; (Cussegl della Romania) 519, 521.
Romontsch e mistregn 221–224; (puresser e mistregn) 221; (culla svanida dil vegl mistregn va quella part dil lungatg a piarder) 223.
Schibettas, trer schibettas (a Dardin) 465 e nota 44.
Schlatteinas impurtontas a Glion 48.
Schlatteinas ministerialas a Glion 17.
Schlatteinas pussentas a Glion 48.
Schmid de Grüneck (Poeschel, E. sur la Casa gronda) 89; (famiglia pussenta a Glion, nobilitada 1540) 50; (casas e sézs dils de Carniec) 76.
Schmid de Grüneck, Georgius (canzler, uestg, um impurtont ed influent per G. Cahannes) 49, 78, 449 e nota 21, 478 e nota 60, 488 e nota 78.
Schnürer, Gustav (prof. d'historia mundiala a Friburg) 424, 463 e nota 41.
Schubert, Franz (componist austriac 1797–1828) 533, 565, 572.
Schweri, Ernst (musicist e dirigent) 546, 554, 562, 572.
Scola e romontsch a Glion 90.
Scolas a Glion ed il romontsch (romontsch en scola primara, scoletta Bual, romontsch per carschi) 90ff.

Sialm, Gion Battesta 317–334; (Sur Valentin) 118, 221, 223; (novellist) 319; (intervesta) 320; (tschereschas verdas) 324; (cuntegn de 2 novellas) 325ff.; (in'egliada) 321, 327; (igl emprem tscherscher) 328; (Camathias e Sialm) 329; (La Merlotscha) 328, 330, 332; («Agl utschi») 330, 333; (moviment romantic) 333.
Smetana, Friedrich (componist tscheh 1824–1884) 561ff.
Sogn Martin (impurtonta baselgia a Glion-sura, numnada 756 el Testament Tello) 40, 42ff., 67, 69, 81ff.
Sontga Clau, sura e sut (part de Glion, seniester dil Rein) 41, 51, 82.
Städtle (marcau vegl de Glion) 17, 507.
Staziuns de veta 595–619; (provegnientscha dils Maissens/Cahannes) 595ff.; (scolas, fabrica) 596ff.; (veta familiara) 598ff.; (scappadas a Dardin e Ladir) 599; (uiara mundiala 1914–1918) 597, 600; (1921–1925 scola a Cuera) 600ff.; (scolast a Dardin) 602ff.; (studis universitars e de conservatori) 602ff.; (scolast districtual a Glion) 603; (ediziuns) 603ff.; (1946: scola cantonala) 605; (Radio romontsch, Museum Regional Surselva) 606, 609; (Radioscola) 608; (viadis de studi egl exteriur) 611, 619.
Steffens, Franz 1853–1930 (prof. a Friburg) 467 e nota 47.
Stoffel, Alphons (plevon, componescha ed edescha canzuns rom.) 139f., 483 e nota 72.
Straduns impurtonts 77.
Tello, testament 765 (citaziuns parzialas) 23, 56, 58, 60, 67, 70, 81.
Tiba (La tiba e sia impurtonza) 191–217; (survesta) 191; (motivs de digren) 192; (ils cloms della tiba) 196; (fuormas de tibas) 197ff.; (interpretaziuns litteraras) 199ff.; (canzun en notas: «Stai si Gion Paul de Flem») 213, 216.
Translataders e vertiders de canzuns 136, 533–576.
Troccas (Tuor Gion Antoni, poesia) 338; (Aluis Tuor, fervent trochist) 339, 350, 353; (in spel troccas, Cahannes) 447 e nota 17.
Tscherscher, igl emprem tscherscher dil vitg (novella; en connex culs litterats G. B. Sialm e Fl. Camathias: Agl utschi) 328ff.
Tuor, Aluis 335–353; (Elegia) 335; (veta) 336; («Il schiember solitari») 337; (troccas) 339, 350; (ovra poetica: analisa) 340; (miedi, poet, um della cultura) 348; (miedi digl optimissem) 349; (anecdotas) 348ff.; (fervent Romontsch) 350; (Sin la veta suonda la mort, poesia) 351f.
Tuverasca (Müntinen; ministers de Tuverasca) 68ff., 73.
Uaul grond (bova, cavorgia de Flem) 66ff.
Uniun de students svizzers (G. Cahannes president 1898–1900, mira maletg 435) 475 e nota 62, 476, 484.
Uniuns mistergneras, 44, 237.
Usits e tradiziuns.
1. Barets e baras pintgas 155–166; (nozzas purilas) 157; (mortoris e sepulturas) 157; (spenda dils paupers) 158; (il tuccar de miert) 161; (malencurada) 162; (puschegn, hilaritad) 163; (vestgir en) 164; (ornaments) 165; (cardientschas e speronzas) 166; (manteniment ded usits) 519; (la mort in gudogn) 478 e nota 68.
2. Ils treis s. Retgs 167–189; (origin) 168; (sabis digl Orient) 174; (13 gruppas) 177; (tradiziun en

tiara) 176; (descripziuns gruppas Breil e Danis) 180; (vegls texts) 184f.; (ina reminiscenza) 188.
3. La tiba e sia muntada 191–217; (digren) 192; (clom de tiba) 195; (tibas de lenn, de stuors) 194, 197; (tiba ella poesia) 199; (tiba e lungatg) 206; (motivs de tiba) 205; (il paster miert) 210; (melodia: «Stai si Gion Paul») 213; (interpretaziun) 214; (il cantadur de: «Stai si ...»: Sur Martin Gartmann) 216.
Versiuns per canzuns chorilas 533–576; (Gott, meine Zuversicht) (Laud) 534; (Cantada festiva) 535; (Il navigadur) 538; (Ventschidas) 540; (Survetsch divin campester) 547; (Duas fossas) 542; (Laud al vent) 543; (La mar) 555; (Il nibel) 556; (Marsch el desiert) 559; (Il himni puril) 561; (Serenada) 564; (La rundiala) 570; (Il grond sulegl) 575; (Suns de primavera) 576.
Viadis temeraris (da G. Cahannes da student 1890ff.) 458, 466, 468, 470.
Vieli, Ramun 516; («Terminologia dil mulin») 517; (vocabulari) 518; (cultura, lungatg, tradiziun) 519.
Von Matt de Staus (editur della dissertaziun de Sur Cahannes) 474.
Wagner, Peter (prof. de musicologia sacra a Friburg) 463 e nota 41.
Walter de Belmont (drama) 304, 309, 535.
Werdenberg-Sargans (conts) 70.
Wymann, Eduard (arhivar dil cantun Uri; amitg de Cahannes e scret in necrolog) 495 e nota 83.

Fotografias, desegns e scartiras

1. Cavorgia dil Rein, Ruinaulta 19
2. Glion cul Rein. Punt-lenn ed il Péz Mundaun 29
3. La Casa grischa a Glion 36
4. La baselgia de s. Martin a Glion-sura 42
5. La veglia Punt-lenn a Glion 57
6. La Casa nera a Sontga Clau, Glion 59
7. Glion cul Crap Sevgein ed il Signina 70
8. Glion, vegl maletg della Porta sura 79
9. In'autra canzun de Nadal 115
10. «Sut la crusch la mumma steva». Canzun en notas 118, 119
11. Magdalen' e treis Marias 125
12. Baret vestgius en e mess en bara 156
13. Baret tschentaus el vischi alv 159
14. Treis schumellins en bara 161
15. Dus fargliuns sper fossa 165
16. Sedrun. Gruppa dils treis s. Retgs 167
17. Domat. In dils treis s. Retgs 169
18. Rueras. Gruppa dils treis s. Retgs cun festa e crunas 170
19. Mustér. Ils treis s. Retgs sin gronda cuorsa 171
20. Domat. Ils treis s. Retgs sin via. El funs la baselgia parochiala 172
21. Sumvitg. Ils treis s. Retgs en lur ornats 173
22. Danis-Tavanasa. Ils treis s. Retgs ed il spalier schuldada 174
23. Danis-Tavanasa. La schuldada, ils treis Retgs ed il steiler sin via 175
24. Breil. Ils treis s. Retgs de pindels 178
25. Breil. La gruppa dils nov sin via ellas stivas 179
26. Alvagni. Il Mor, il Retg ner che vegn coluraus 182
27. Alvagni. La gronda gruppa dils treis s. Retgs banduna la baselgia 183
28. Pigniu. La gruppa dils treis s. Retgs, vestgida en da ministrants 186
29. Canzun de Buania
30. Paul Duff cun la tiba de stuors ord Curaglia 193
31. In particular della tiba: Il reviult (il cup de resonanza) 195
32. In detagl dil bischel-tiba de lenn (Schlans) 197
33. L'entira lunghezia della tiba de lenn 198
34. «Sin l'alp ch'ei cargada». Canzun en notas 201
35. Consolaziun
36. Statuetta en brunz dil tibader 207
37. Il paster che suna la tiba 211
38. «Stai si Gion Paul de Flem!» Canzun en notas 213
39. Vignetta cul paster de Flem (Renania) 217
40. Ils taglialenna dattan la corda 229
41. Ils taglialenna dattan la tacca, la crena 229
42. Ils taglialenna scarpan o, fendan o ils artagls 235
43. In taglialenna lavura culla sigir lada 236
44. Far clavau. In pur-lennari fa giu vacca ad in pardaum 241
45. Plirs purs e meisters sfunsan la sutga furada el peli della plema 241

46. La Cularia de fier Küng e Co., Cuera 253
47. Dus uoppens d'alleanza dils Schmid de Carniec 262
48. Ina resgiutta de spadas 265
49. La splauna ni cunti de cudetschas 265
50. Part dil marcau vegl a Glion 266
51. Duas tanvialas stuornas turnadas 267
52. Duas tanvialas stuornas de fuorma robusta 267
53. Ina tanviala stuorna artisticamein fatga cun tgau-tradel scumiabel 267
54. Dus differents firliforlis 268
55. In resgiut de resgiar fier 269
56. Ina cogna de vischler (1742) 270
57. Treis differents cuntials de cavrinas 271
58. In tschariesch d'in rudi guilas 271
59. In fumegl de baun de splanar 271
60. Crutsch de terschar 273
61. Gartirola de truchet 274
62. Ina cuclunera (1694) 275
63. Museum, Casa Carniec a Glion 278
64. Casas lenn sin Cadruvi a Vella 279
65. Ornament de schlingia e monogram sil lenn de tschentament 280
66. Mogn de preit en lavur si d'Acla, Medel 281
67. Finiastras originalas cun barcuns pleins 282
68. Uaffens e bucs, cavals dils taglialenna 283
69. Plans de fatscha e de fundament de casas lenn 285
70. Sogn Giusep cun la sigir aulta (1535) 286
71. Flurin Camathias avon porta baselgia a Breil 289
72. «Agl utschi». Canzun ord la Merlotscha, en notas 313
73. «Ach, wie wär's möglich dann». En notas: Deutsches Kommersbuch 315
74. Sur Gion Battesta Sialm 317
75. Dr. Aluis Tuor, miedi districtual a Glion 335
76. Hans Erni, componist 355
77. Tumasch Dolf, componist 365
78. Donat Cadruvi, poet e scribent 375
79. Augustin Maissen, en survetsch dil lungatg romontsch egl jester 387
80. Christianus Caminada, uestg de Cuera 413
81. Sur Gion Cahannes 423
82. Brev da Flurin Camathias a Sur Gion Cahannes (1924) 432
83. Professer dr. Gion Cahannes 433
84. Sur Gion Cahannes, president dell'Uniun de students svizzers 435
85. Colonel Toni Mudest Cahannes (1969–1952) 455
86. Posta de 5 cavals sur il Cuolm d'Ursera (1906) 459
87. Gion Antoni Cahannes e dunna Victoria, geniturs de Sur Cahannes 479
88. Harta de memoria alla Messa nuviala da Sur Cahannes (1899) 481
89. Sur Gion Cahannes legend il brevier a Glion 487
90. Adolf Ribi, directur dils programs romontschs dil Radio 501
91. Caspar Decurtins, igl emprem redactur digl 'Ischi' 510
92. Pieder Tuor, professer e redactur digl 'Ischi' 514
93. Ramun Vieli, professer e redactur digl 'Ischi' 517

94. Guglielm Gadola, professer e redactur digl 'Ischi' 521
95. Il chor Ligia Grischa a Berna (1899) 537
96. «Il Nibel», composiziun da Walther Aeschbacher, en notas 563
97. Scoletta, scola pintga a Glion (1911/1912) 595
98. Nozzas d'aur de Gion Antoni e Victoria Cahannes-Cabernard (1917) 607